13. ಶಿವಶರಣರ ಪದ -2
(ಪ್ರಿ.ನ ೨೨೧ ರಿಂದ ೪೦೦)

THE MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR†
(Aug. 1925—Jan. 1943)
S. K. BELVALKAR
(April 1943—March 1961)
P. L. VAIDYA
(since April 1961)

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI†; R. N. DANDEKAR; S. K. DE; F. EDGERTON; A. B. GAJENDRAGADKAR†; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR; V. G. PARANJPE; V. K. RAJAVADE†; N. B. UTGIKAR†; V. P. VAIDYA†; H. D. VELANKAR; RAGHU VIRA†; M. WINTERNITZ†; R. ZIMMERMANN† AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

Under the Patronage of the Raja of Aundh; the British Academy, London; the Union Government of the Republic of India; Governments of the States of Maharashtra, West Bengal, Madras, Bihar, Uttara Pradesha, Gwalior, Hyderabad, Mysore, Orissa, and Assam; the Universities of Bombay, Calcutta, Travancore, Poona, and Delhi; the Governments of Burma and Nepal; Several Commercial Firms and Charitable Trusts; UNESCO and other Distinguished Donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1964

Reviews and Opinions

His Excellency Sir LESLIE WILSON, Late Governor of Bombay: "I heartily congratulate you and all those who have been working with you on this production. The first critical examination of the Mahābhārata is undoubtedly a *national* work, and I sincerely trust that you will receive wholehearted support in this publication."

The late Professor HERMANN JACOBI: "Your edition furnishes us with *just* what we want. I consider your text as reliable as can be expected under the circumstances. . . . Your plan of editing the Great Epic is the best that could be devised."

The late Professor HEINRICH LÜDERS: "I was greatly impressed by the arrangements that have been made at the Institute for the collation of the Mahābhārata MSS. The arrangements are such as will ensure great accuracy and perfect clearness in the registration of the various readings. . . . Your work seems to me to merit the highest possible praise both as regards the constituting of the text, and the clarity and succinctness with which the MSS. evidence has been recorded."

The late Professor E. WASHBURN HOPKINS: "Every library or individual possessed of Sanskrit texts will find this new edition of the great Sanskrit epic indispensable."

Indian Culture, Calcutta: "It is appropriate that it should have fallen to Indian scholarship to produce the first critical edition of the *Mahābhārata*. . . . Indians, who have assimilated Western scholarship and adapted it to the special conditions of the task, are fully capable of carrying even so formidable an undertaking to its destined close. . . . In the present edition one cardinal merit is the richness of the *apparatus criticus*. . . . The new edition would be invaluable for this merit alone. . . . The methods of constituting the text adopted by the editor are unquestionably sound." | The late Professor A. BERRIEDALE KEITH.

Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute: "The Ādi-parvan, in Dr. Sukthankar's Critical Edition of the Mahābhārata, is now complete, and I have no hesitation in saying that this is the most important event in the history of Sanskrit philology since the publication of Max Müller's edition of the Ṛgveda. . . . His collaborators will be greatly helped not only by the example set by the first editor in the edition itself, but also by the scholarly way in which he has treated, in the Prolegomena, the complicated manuscript tradition, and mastered the whole problem of Mahābhārata text criticism."—The late Professor M. WINTERNITZ.

CARL G. LOHMANN, Secretary, Yale University, New Haven: "The University wishes to take this opportunity of tendering its cordial felicitations to your Institute on its remarkably useful career of scholarship. The great critical edition of the Mahābhārata alone, though only one of your worthy undertakings, is enough to establish your permanent reputation in the world of learning."

The Times of India, Bombay: "The publication of this volume is a literary event of the first magnitude; for it marks the successful accomplishment of the first and most difficult stage of what is probably the greatest undertaking in the field of Oriental Research. . . . There is no doubt that, when completed, this first critical edition of the great epic will be an achievement of international importance reflecting no little credit on the Sanskrit scholarship of India.

Journal Asiatique, Paris: "Quoi qu'il en soit de cette controverse et quelle que doive être la solution du problème posé, il reste que nous possédons désormais, grâce au zèle, à la science, à la conscience de M. Sukthankar, une édition modèle de l'Ādiparvan, que les recherches ultérieures ne pourront ni modifier, ni enrichir sensiblement, une édition telle que des générations d'indianistes l'avaient souhaitée sans oser l'espérer."—The late Professor SYLVAIN LÉVI.

Acta Orientalia: "It would therefore seem to be proper that the first critical edition [of the Mahābhārata] should be made in India, where so much important material is to be found. And the new edition shows that Indian scholars, who have always been our teachers in Indian traditional lore, now have become our equals in critical acumen and methods. The critical edition of the Mahābhārata may be said to inaugurate a new epoch in the history of Indian lore and Indian philology. . . . The beautiful illustrations are highly interesting as specimens of modern Indian art, and are a very welcome feature of this great national undertaking." —Professor Dr. STEN KONOW (Oslo).

Journal of the American Oriental Society, New Haven (Conn.): "Dr. Sukthankar deserves to be heartily congratulated on the brilliant success of his work. More than that, he deserves the active support of all Sanskritists, and of all who are interested in the furtherance of this supremely important work. . . . In every respect, therefore,

[illegible]

THE

MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR†

(Aug. 1925—Jan. 1943)

S. K. BELVALKAR

(April 1943—March 1961)

P. L. VAIDYA

(since April 1961)

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI†; R. N. DANDEKAR; S. K. DE; F. EDGERTON†; A. B. GAJENDRAGADKAR†; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR; V. G. PARANJPE; V. K. RAJAVADE†; N. B. UTGIKAR†; V. P. VAIDYA†; H. D. VELANKAR; RAGHU VIRA†; M. WINTERNITZ†, R. ZIMMERMANN† AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

Under the Patronage of the Raja of Aundh; the British Academy, London; the Union Government of the Republic of India; Governments of the States of Maharashtra, West Bengal, Madras, Bihar, Uttara Pradesha, Gwalior, Hyderabad, Mysore, Orissa, and Assam; the Universities of Bombay, Calcutta, Travancore, Poona, and Delhi; the Governments of Burma and Nepal; Several Commercial Firms and Charitable Trusts; UNESCO and other Distinguished Donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1964

THE

ANUŚĀSANAPARVAN

BEING THE THIRTEENTH BOOK OF THE MAHĀBHĀRATA

THE GREAT EPIC OF INDIA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

RAMACHANDRA NARAYAN DANDEKAR

Professor of Sanskrit, University of Poona

तेजस्वि नावधीतमस्तु

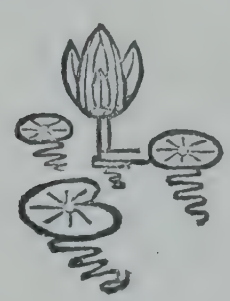

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1964

ವಿ. ಸಿ. ಅವರ ಸಂಸ್ಕೃತಿ
ಗ್ರಂಥಾಲಯ

S294.5923
BORI
V.17 pt.2

ಬಿ. ಎಂ. ಸಿ. ಅವರ ಗ್ರಂಥಾಲಯ
ಸಂ. 4278

ಕ 603

Printed out of a subvention
from the International Council for Philosophy
and Humanistic Studies and UNESCO

All rights reserved

Printed at the Bhandarkar Institute Press, Poona-4; and
Published by Dr. R. N. Dandekar, Hon. Secretary of the Institute

EDITORIAL NOTE

The constituted text of the Anuśāsanaparvan is based upon the following 29 MSS. :—

THE CRITICAL APPARATUS

1 N(ORTHERN) RECENSION (18 MSS.)

North-eastern Group

Maithilī (Videha) Version [V]

V_1 = Darbhanga, Mithila Institute. Unnumbered and undated.

Bengali Version [B]

B_1 = Santiniketan, Viśvabhāratī Library, No. 8. Dated Śaka 1791 (= A. D. 1869).

B_2 = Dacca, University Library, No. 5150. Dated Śaka 1442 (= A. D. 1520).

B_3 = Dacca, University Library, No. 4805. Undated.

B_4 = Calcutta, Asiatic Society of Bengal Library, No. 4779-5, F 5. Dated Śaka 1739 (= A. D. 1817)

B_5 = Dacca, University Library, No. 733 c. Dated Śaka 1735 (= A. D. 1813).

Central Group

Devanāgarī Version [D], sub-divided into

(i) Devanāgarī Version of Nīlakaṇṭha (Dn)

Dn_1 = Poona, the Vishalagad Collection of MSS. belonging to the BORI.

Dn_2 = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 29 c of 1879-80. Dated Saṁvat 1810 (= A. D. 1754).

Dn_3 = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 61 of 1871-72. Dated Śaka 1582 (= A. D. 1660).

(ii) Devanāgarī Composite Version (D)

D_1 = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 198 of 1891–95. Undated.

D_2 = Poona, Sardesai Collection of the BORI. Dated Saṁvat 1828, Śaka 1693 (= A. D. 1771).

D_3 = London, India Office Library, No. 3226 (2137). Dated Saṁvat 1839 (= A. D. 1783).

D_4 = Poona, No. 23 Kamat Collection of the BORI. Dated Saṁvat 1742 (= A. D. 1686).

D_5 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1046. Undated.

D_6 = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 201 of 1891–95. Undated.

D_7 = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 66 of 1882–83. Undated.

D_8 = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 566 of 1882–83. Dated Śaka 1616 (= A. D. 1694).

D_9 = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 202 of 1891–95. Undated.

D_{10} = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1307. Undated.

II S(OUTHERN) RECENSION (11 MSS.)

Telugu Version [T]

T_1 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library. Unnumbered and undated.

T_2 = Mysore Govt. Library, No. 2455. Dated शुभकृन्नाम संवत्सरं.

T_3 = Adyar Library, No. XXIV E, 34. Undated.

Grantha Version [G]

G_1 = Adyar Library. Unnumbered and undated.

G^2 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11812. Undated.

G_3 = Mysore, Sreenivas Iyengar MS. Without number. Undated.

G_4 = Pudukotah, State Library, No. 344. Undated.

Malayālam Version [M]

M_1 = Avanapparambu Mana Library, No. 77. Undated.

M_2 = Cochin, State Library, No. 41. Undated.

M_3 = Malabar, Poomulli Mana Estate Library, No. 130, 131. Undated.

M_4 = Malabar, Paliyam Estate. Dated Kollam 975 (A. D. 1800).

TESTIMONIA

Commentaries

Ca = Arjunamiśra's *Bhāratārthadīpikā* or °*pradīpikā*, as found in a transcript procured from Nepal Darbar Library, No. 2539.

Cb = Vimalabodha's *Durghaṭārthaprakāśinī* as in Bombay (now Maharashtra) Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 167 of 1887–91.

Cn = Nīlakaṇṭha's *Bhāratabhāvadīpa*, as in the MSS. belonging to the Dn version.

Cv = Vādirāja's *Lakṣālaṁkāra*, as found in a transcript procured from Madras.

---

add. = adding.
addl. = additional.
adhy., adhys. = adhyāya(s).
App. = Appendix.
Arj. = Arjunamiśra.
B. = Bombay edition of the Mbh. (Śaka 1799).
BG. = Bhagavadgītā.
C. = Calcutta ed. of the Mbh.
chap. = chapter(s).
comm. = commentary(taries).
cont. = continue(s).
corr. = corrected, correction.
Crit. App. = Critical Apparatus.
Dev. = Devabodha.
ed. = edition.
fig. = figure(s).
fol. = folio(s).
foll. = following.
fragm. = fragment(ary).
hapl. = haplographic(ally).
illeg. = illegible.
inf. lin. = *infra lineam* (below the line).
ins. = insert(s).
int. lin. = *inter lineas* (between the lines).
interp. = interpolate(s).
introd. = introduction, introductory.
K. = Kumbhakonam ed. of the Mbh.
L. = Line.
M. = Madras edition of the Mbh. (by P. P. S. Sastri, 1931–1936).
m *or* marg. = marginal(ly).
Mañj. = Bhāratamañjarī (Kāvyamālā 64).
Manu. = Manusmṛti (ed. N. S. P.).
Mbh. = Mahābhārata.
Nīl. = Nīlakaṇṭha.
O-J. = Old-Javanese.
om. = omit(s), omitting.
orig. = original(ly).
post. = posterior.
pr. m. = *propria manu* (by own hand).
prob. = probably.
r. = repeat(s), repeated.
Rām. = Rāmāyaṇa (ed. N. S. P.).
ref. = refer(ence).
resp. = respective(ly).
sec. m. = *secunda manu* (by another hand).
st. = stanza(s).
supp. = supplementary.
sup. lin. = *supra lineam* (above the line).
transp. = transpose(s), transposition.
v. = verse.
(var.) = with variation(s).
v. l. = varia(e) lectio(nes).

❀ ❀ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators.

[ ] besides their normal uses, enclose *additions* to MS. readings.

( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be *omitted* from MS. readings.

* (superior star) in the text indicates an *emendation*.

* * (in the MS. readings) indicate syllables lost through injury to MS.

〰 printed below (or along the side-margin of) any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain.

C denotes a "Commentary", prefixed to the abbreviation of the name of a commentator ; thus, Cd = Comm. of Devabodha ; Ca. n. p. s. v = Comm. of Arjunamiśra, Nīlakaṇṭha, Paramānanda, Vidyāsāgara and Vādirāja. A "p" is added on to denote a "pāṭha" or variant ; thus, Cnp = a pāṭha mentioned in the Comm. of Nīlakaṇṭha.

अकण्टकाः कण्टकिन्यो गन्धरूपरसान्विताः ॥ २५
द्विविधो हि स्मृतो गन्ध इष्टोऽनिष्टश्च पुष्पजः ।
इष्टगन्धानि देवानां पुष्पाणीति विभावयेत् ॥ २६
अकण्टकानां वृक्षाणां श्वेतप्रायाश्च वर्णतः ।
तेषां पुष्पाणि देवानामिष्टानि सततं प्रभो ॥ २७
जलजानि च माल्यानि पद्मादीनि च यानि च ।
गन्धर्वनागयक्षेभ्यस्तानि दद्याद्विचक्षणः ॥ २८
ओषध्यो रक्तपुष्पाश्च कटुकाः कण्टकान्विताः ।
शत्रूणामभिचारार्थमथर्वसु निदर्शिताः ॥ २९
तीक्ष्णवीर्यास्तु भूतानां दुरालम्भाः सकण्टकाः ।
रक्तभूयिष्ठवर्णाश्च कृष्णाश्चैवोपहारयेत् ॥ ३०
मनोहृदयनन्दिन्यो विमर्दे मधुराश्च याः ।
चारुरूपाः सुमनसो मानुषाणां स्मृता विभो ॥ ३१
न तु श्मशानसंभूता न देवायतनोद्भवाः ।
संनयेत्पुष्टियुक्तेषु विवाहेषु रहःसु च ॥ ३२
गिरिसानुरुहाः सौम्या देवानामुपपादयेत् ।
प्रोक्षिताभ्युक्षिताः सौम्या यथायोगं यथास्मृति ॥ ३३
गन्धेन देवास्तुष्यन्ति दर्शनाद्यक्षराक्षसाः ।
नागाः समुपभोगेन त्रिभिरेतैस्तु मानुषाः ॥ ३४
सद्यः प्रीणाति देवान्वै ते प्रीता भावयन्त्युत ।

C. 13. 47 12
B. 13. 98. 36
K. 13. 135. 36
M. 13. 88. 36

M हि; G4 om. (for [इ]ह). — b) D4. 6–9 कृष्टोसाः (for कृष्टोसाः). M कृष्टोसाः पर्वताश्रिताः. — T2 om. (hapl.) 25c–26d. T1 om. 25cd. — c) V1 B Dn D10 कंटकिनो (for °न्यो). — d) B1 -समन्विताः (for -रसा°).

26 T2 om. 26 (cf. v. l. 25). — ab) D7 [ऽ]निष्टश्रेष्टस्तथैव च (for 26b). S (T2 om.) वि(T1 द्वि)विधा हि स्मृता गंधा इष्टानिष्टाश्च पुष्पजाः (T3 °ष्पिताः). — cd) T3 transp. देवानां and पुष्पाणि. M3 [इ]व (for [इ]ति). V1 B2–5 Dn D5. 10 विभावय; B1 विचारय (for विभावयेत्). D1. 2 पुष्पाण्यभिसमाहरेत् (for 26d).

27 b) D5 -प्रायाणि (for -प्रायाश्च). D4 सर्वतः; G1 वर्णिताः (for वर्णतः). — d) V1 च सदा (for सततं). S विभो (for प्रभो). — After 27, D10 T G M4 ins.:

456* पद्मं च तुलसीजातिरपि सर्वेषु पूजिताः ।

[D10 G2 पूजिता; T3 °तं (for °ताः).]

28 a) D1 partly damaged. D2 श्वेतानि रक्तमाल्यानि. — After 28a, B5 repeats 23d–24a. — b) D9 partly damaged. T G1–3 M4 [इ]ह (for the first च). V1 B2–4 Dn D5. 10 वै (for the second च). B5 दैवतेभ्यो हितानि वै; D1. 2 पद्मिनीजानि यानि च; D4. 6–8 पद्मजातीनि यानि च. — c) D1. 2 गंधर्वयक्षनागेभ्यस्.

29 a) D1 partly damaged. Dn2 (before corr.) -पुष्पाणि; D2 S (except T3) -पुष्पास्तु (for °श्च). — b) B1. 5 कटुकाः कंटकास्तथा (B5 °र्थिताः); D1. 4. 6–9 °काः कंटकारिकाः (D4 °ताः); S कुट(T1. 3 कंट)काः कंटकांकिताः. — Dn1 om. (hapl.?) 29cd. — d) B3 अथर्वेषु; some MSS. अथर्वेषु (for °र्वसु). B1 निवेदिताः; T1 निवेशिताः; M4 निदेशिताः (for निदर्शिताः).

30 T1 om. 30ab. — a) V1 च (for तु). — b) D8 partly damaged. D4. 6–8 T3 सु- (for स-). — c) D8 रक्तवर्णाश्च भूयिष्ठं. — d) D1. 2 रक्ताश् (for कृष्णाश्). S कृष्णा रक्षोगणेष्विह.

31 T1 om. 31ab. — a) D4 -दर्शिन्यो (for -नन्दिन्यो). — b) Dn1. n2 D5 विमर्श-; D8 विमर्द-; D10 विशेष- (for विमर्दे). — d) V1 B1 D5 G मनुष्याणां; T2 मानुष्यांश्च (for °षाणां).

32 a) D4. 6. 7. 8 न तु श्मशाने संभूतान्. — b) V1 B Dn D5–10 देवतायतनोद्भवाः (D6–9 °वान्). — T1 om. 32cd. — c) D5 -युक्तेन; T2 G -कार्येषु; T3 -कृत्येषु; M -यत्नेषु (for -युक्तेषु).

33 a) G1 -रुहः (for -रुहाः). — b) T2. 3 G M4 -धारयेत्; M1–3 -हार° (for -पाद°). T1 देवानामवधारय. — T1 om. 33cd. — c) D1. 2. 4. 6–9 सम्यग् (for सौम्या). — d) Dn2 D4. 6–10 यथायोग्यं (for °योगं).

34 a) T1 तृप्यंति (for तुष्यन्ति). — c) T2 G1–3 नागानामुपभोगेन. — d) D4 च (for तु).

35 T1 om. 35. — a) M प्रीणंति (for प्रीणाति). — b) T3 तैः (for ते). T2 G प्रीत्या (for प्रीता). — D4 om. (hapl.) 35c–36b. — c) T2 G M -सिद्धिर् (for -सिद्धा). T3 संकल्पसिद्धिर्भूतानां. — d) V1 मनोहरैः; B3–5 Dn D5. 8 °रमैः (for °रत्नैः). T2 G1. 3. 4

C. 13. 47 12
B. 13. 98. 36
K. 13. 155. 36
M. 13. 88. E6

संकल्पसिद्धा मर्त्यानामीप्सितैश्च मनोरथैः ॥ ३५
देवाः प्रीणन्ति सततं मानिता मानयन्ति च ।
अवज्ञातावधूताश्च निर्दहन्त्यधमान्नरान् ॥ ३६
अतऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि धूपदानविधौ फलम् ।
धूपांश्च विविधान्साधूनसाधूंश्च निबोध मे ॥ ३७
निर्यासः सरलश्चैव कृत्रिमश्चैव ते त्रयः ।
इष्टानिष्टो भवेद्गन्धस्तन्मे विस्तरतः शृणु ॥ ३८
निर्यासाः सल्लकीवर्ज्या देवानां दयितास्तु ते ।
गुग्गुलुः प्रवरस्तेषां सर्वेषामिति निश्चयः ॥ ३९
अगुरुः सारिणां श्रेष्ठो यक्षराक्षसभोगिनाम् ।
दैत्यानां सल्लकीजश्च काङ्क्षितो यश्च तद्विधः ॥ ४०
अथ सर्जरसादीनां गन्धैः पार्थिवदारवैः ।
फाणितासवसंयुक्तैर्मनुष्याणां विधीयते ॥ ४१
देवदानवभूतानां सद्यस्तुष्टिकरः स्मृतः ।
येऽन्ये वैहारिकास्ते तु मानुषाणामिति स्मृताः ॥ ४२
य एवोक्ताः सुमनसां प्रदाने गुणहेतवः ।
धूपेष्वपि परिज्ञेयास्त एव प्रीतिवर्धनाः ॥ ४३
दीपदाने प्रवक्ष्यामि फलयोगमनुत्तमम् ।
यथा येन यदा चैव प्रदेया यादृशाश्च ते ॥ ४४
ज्योतिस्तेजः प्रकाशश्चाप्यूर्ध्वगं चापि वर्ण्यते ।
प्रदानं तेजसां तस्मात्तेजो वर्धयते नृणाम् ॥ ४५
अन्धं तमस्तमिस्रं च दक्षिणायनमेव च ।

ईप्सिताश्च मनोरथाः; T3 M पुष्पैर्लभ्यासुरैः सदा (T3 कृता).

36 D4 om. 36ab (cf. v. l. 35). — a) V1 B Dn D5. 10 T1. 3 M प्रीताः (for देवाः). D2. 6–9 प्रीयंते (for प्रीणन्ति). T1. 3 पितरो (for सततं). — b) D6–9 [उ]त; T1 तं (for च). — d) Dn3 निर्दहंत्यपमानिताः.

37 a) D5 अतःपरं (for अतऊर्ध्वं). D1. 2 च (for प्र-). — b) V1 B Dn D5. 10 -विधेः (for -विधौ).

38 a) D4. 6–9 सारिणश् (for सरलश्). V1 B Dn D5. 10 निर्यासाः सारिणश्चैव; T G °साः स(T2 G2 °सस-; G1. 3 °सं स)रलाश्चैव. — b) V1 B Dn D4. 5. 7. 10 G4 M1. 2 कृत्रिमाश्; T3 M4 °मं (for °मश्). B1 Dn3 [इ]ति (for [ए]व). — c) B1 Dn1 D10 T1 M इष्टोनिष्टो (for इष्टा°). — d) V1 B1–3. 5 Dn1. n2 D9. 10 विस्तरशः; Dn3 T1 निगदतः (for विस्तरतः).

39 a) D1. 2 सर्वकी-; some MSS. शल्लकी- (for सल्लकी-). T G2. 4 -वल्लयो; M1–3 -सर्जा (for -वर्ज्या). — b) D5 च ये (for तु ते). — c) Dn2 D8. 9 गुग्गुलः. — d) S घृतमिश्रोथ कुंदुरुः (T1 M1. 4 °दरुः; T2 °जरः; G1 M3 °दुरः; G3 °दरः).

40 a) Some MSS. अगरुः (for अगुरुः). S सर्वदा; Cv सारिणां (as in text). ❀ Cv: सारिणामन्तःसारवताम् । ❀ — b) D2 यक्षगंधर्वरक्षसां; T1 देवदानवभोगिनां.

41 a) D4. 6–9 गुडः (for अथ). Some MSS. सज्जः (for सर्ज-). D1. 2 -रसादीनि; T1. 2 G1. 3. 4 M4 °द्यैस्तु; G2 M1–3 °द्यैश्च (for °दीनां). — b) D1. 2 -दारुणैः; D4. 6 7. 9 -तारवैः (for -दारवैः). — T1 om. 41cd. — c) D1 damaged. B1. 3 D2. 10 फाणि(D2 फलि)तैः सर्वसंयुक्तैर्; Dn1. n2 D5 Cnp फालि(Dn1 °णि)तारस°; D4. 6. 7. 9 भावितासव(D4 °रस)सं°; S (T1 om.) पानीयासवसंयुक्तैर् (T2 G °क्तो). ❀ Cn: फालिता विकसिता मल्लिकादयः, तासां रसैर्मकरन्दैः गन्धरससंयुक्तैर्दारवैः । ❀

42 b) S (except T1. 3) पुष्टिकरः (for तु°). — M4 om. 42c–65d. — c) D2 ते (for ऽन्ये). D7 वैकारिकास् (for वैहा°). V1 B Dn D5. 10 तत्र (for ते तु). — d) D1. 2 मनुष्याणाम् (for मानुषा°). G1. 3 श्रुतिः (for स्मृताः).

43 M4 om. 43 (cf. v. l. 42). — a) T G2. 4 M1–3 सुमनसः (for °सां). — b) T3 M1–3 -हेतुतः (for -हेतवः). — c) M1–3 परं (for परि-). T1 धूपेषु फलभूता वै. — d) T2 G एवं (for एव). G4 परि- (for प्रीति-).

44 M4 om. 44 (cf. v. l. 42). — b) D4. 6–9 त्वनुत्तमं (for अनु°). — c) D4 T1 यदा; M1–3 यतो (for यथा). T1. 2 G यथा (for यदा). — d) D8 ईदृशाश् (for या°). Dn2 D2. 5. 9 T1. 2 G ये (for ते).

45 M4 om. 45 (cf. v. l. 42). T1 om (hapl.?) 45ab; D1 damaged for the same. — a) V1 B Dn D4–10 प्रकाशं वा (for °शश्च). — b) T2 G M1–3 वर्ध- (M3 °र्त)ते (for वर्ण्यते). D2 corrupt; T3 [अ]प्यूर्ध्वं गत्वापि वर्धते. — c) B1 D5 T1. 3 तेजसस्; D1. 2 T2 G3 तेजसा (for °सां). D6. 8 तात (for तस्मात्). D4 प्रदानं तेजसो यस्मात्. — T G M1–3 om. (hapl.) 45d–48a. — d) D4. 7. 8 तत्तेजो वर्धते नृणां.

उत्तरायणमेतस्माज्ज्योतिर्दानं प्रशस्यते ॥ ४६
यस्मादूर्ध्वगमेतत्तु तमसश्चैव भेषजम् ।
तस्मादूर्ध्वगतेर्दाता भवेदिति विनिश्चयः ॥ ४७
देवास्तेजस्विनो यस्मात्प्रभावन्तः प्रकाशकाः ।
तामसा राक्षसाश्चेति तस्माद्दीपः प्रदीयते ॥ ४८
आलोकदानाच्चक्षुष्मान्प्रभायुक्तो भवेन्नरः ।
तान्दत्त्वा नोपहिंसेत न हरेन्नोपनाशयेत् ॥ ४९
दीपहर्ता भवेदन्धस्तमोगतिरसुप्रभः ।
दीपप्रदः स्वर्गलोके दीपमाली विराजते ॥ ५०
हविषा प्रथमः कल्पो द्वितीयस्त्वौषधीरसैः ।
वसामेदोस्थिनिर्यासैर्न कार्यः पुष्टिमिच्छता ॥ ५१
गिरिप्रपाते गहने चैत्यस्थाने चतुष्पथे ।
दीपदाता भवेन्नित्यं य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ ५२
कुलोद्द्योतो विशुद्धात्मा प्रकाशत्वं च गच्छति ।
ज्योतिषां चैव सालोक्यं दीपदाता नरः सदा ॥ ५३
बलिकर्मसु वक्ष्यामि गुणान्कर्मफलोदयान् ।
देवयक्षोरगनृणां भूतानामथ रक्षसाम् ॥ ५४
येषां नाग्रभुजो विप्रा देवतातिथिबालकाः ।
राक्षसानेव तान्विद्धि निर्वपट्टारमङ्गलान् ॥ ५५
तस्मादग्रं प्रयच्छेत देवेभ्यः प्रतिपूजितम् ।

C. 13. 4733
B. 13. 98. 57
K. 13. 155. 57
M. 13. 88. 55

---

46 M4 om. 46 (cf. v. l. 42). T G M1–3 om. 46 (cf. v. l. 45). — a) D4. 6. 7. 9 अनुत्तमं (for अन्धं तमस्).

47 M4 om. 47 (cf. v. l. 42). T G M1–3 om. 47 (cf. v. l. 45). — a) B1. 3. 4 D1. 2 तस्माद् (for य°). D5 यस्मादूर्ध्वगमं तच्च. — b) D1. 2 तेजसश् (for तम°). — c) V1 B1 Dn3 D6. 7 -गतिर् (for -गतेर्). — d) V1 B Dn D5. 10 अत्रेति (for इति वि-).

48 M4 om. 48 (cf. v. l. 42). T G M1–3 om. 48a (cf. v. l. 45). — c) D6–9 असुराश् (for राक्षसाश्). V1 B2–5 Dn D5. 10 [ए]व; T3 [ए]ते (for [इ]ति). T1 सार्थकास्तपसां चेति; G तमसां नाशकाश्चेति. — d) G3 दीपं (for दीपः). G4 प्रदीपयेत् (for °यते). D7 T1 तस्माद्दीपं प्रदापयेत्.

49 M4 om. 49 (cf. v. l. 42). — a) D8 -दाता; T1 -दाने (for -दानाच्). — c) D1. 2 T3 M1–3 तं; D4. 6–9 T1 तद् (for तान्). Dn3 दृष्ट्वा; T2 G ततो (for दत्त्वा). — d) D6. 8. 9 -हारयेत्; T2 -शांत° (for -नाश°).

50 M4 om. 50 (cf. v. l. 42). T1 om. (hapl.) 50ab. — a) T3 दीपहीनो (for °हर्ता). — b) D1 partly damaged. B3. 5 असुप्रदः (for °प्रभः). — d) V1 B Dn D5 T3 -मालेव; D10 -माल्यैर्वि- (for -माली वि-).

51 M4 om. 51 (cf. v. l. 42). T1 om. 51ab. — b) V1 B2–5 Dn D5. 10 च (for तु). — c) S (M4 om.) मेदोव(T1 दीपो व)सास्थिनिर्यासैर्. — d) G1. 3 कार्यं (for कार्यः). D4. 6–9 तुष्टिम् (for पु°).

52 M4 om. 52 (cf. v. l. 42). For 52ab, S (M4 om.) subst.:

457* देवालये सभायां च गिरौ चैत्ये चतुष्पथे ।
गोब्राह्मणालये दुर्गे दीपो भूतिप्रदः शुचिः ।

[(L. 1) G4 देवाश्रये (for °लये). T1 M1–3 चैत्य- (for चैत्ये).]
— M1–3 om. 52cd. — c) Dn1 D2 दीपदानं (for °दाता).

53 M4 om. 53 (cf. v. l. 42). — a) V1 B1–4 D9. 10 कुलोद्द्योत-; D5 कुलोद्यतो (for °द्द्योतो). D4 [ऽ]ति- (for वि-). D6–8 T2. 3 G M1–3 कुले (G4 °लं) द्योतति शुद्धात्मा; T1 कुलोद्द्योतकरो दीपात्. — b) T1 प्रकाशं त्ववगच्छति. — c) D4. 7. 8 [इ]ति (for [ए]व). Dn2 T3 सालोक्ये (for °क्यं). — d) D5 दीपदानान् (for °दाता). T1 व्रजेन्नरः; T2. 3 G1. 3 भवेन्नरः; G2. 4 M1–3 लभेन्नरः (for नरः सदा).

54 M4 om. 54 (cf. v. l. 42). — a) T1 -कर्म प्र-; T2. 3 G M1–3 -कर्म च (for -कर्मसु). — b) M1–3 भोगान् (for गुणान्). T1 शृणु सर्वमशेषतः.

55 M4 om. 55 (cf. v. l. 42). — a) D1. 2. 4 6. 7. 9 यस्य (for येषां). T3 च (for न). S (M4 om.) देवा (for विप्रा). — b) B1 देवाश्चातिथिबालकाः; B2 (marg. as in text) देवाद्य°; B3 देवा अ°; D1. 2 न देवा°; S (M4 om.) न विप्रा°. — d) Dn D9 निर्विशंकानमंगलान्.

56 M4 om. 56 (cf. v. l. 42). — a) Dn2 देयं; G1. 3 अग्र्यं (for अग्रं). — b) D1 partly damaged. Dn2 M1–3 -पूजितः. D2 देवेभ्यश्च प्रपूजयेत्. — c) V1 B Dn D4–10 प्रयतश् (for प्रण°). — d) Dn2 भूतिम्

C. 13. 4733
B. 13. 98. 57
K. 13. 155. 57
M. 13. 88. 55

शिरसा प्रणतश्चापि हरेद्बलिमतन्द्रितः ॥ ५६
गृह्या हि देवता नित्यमाशंसन्ति गृहात्सदा ।
बाह्याश्चागन्तवो येऽन्ये यक्षराक्षसपन्नगाः ॥ ५७
इतो दत्तेन जीवन्ति देवताः पितरस्तथा ।
ते प्रीताः प्रीणयन्त्येतानायुषा यशसा धनैः ॥ ५८
बलयः सह पुष्पैस्तु देवानामुपहारयेत् ।
दधिद्रप्सयुताः पुण्याः सुगन्धाः प्रियदर्शनाः ॥ ५९
कार्या रुधिरमांसाढ्या बलयो यक्षरक्षसाम् ।
सुरासवपुरस्कारा लाजोल्लेपनभूषिताः ॥ ६०
नागानां दयिता नित्यं पद्मोत्पलविमिश्रिताः ।
तिलान्गुडसुसंपन्नान्भूतानामुपहारयेत् ॥ ६१
अग्रदाताग्रभोगी स्याद्बलवर्णसमन्वितः ।
तस्मादग्रं प्रयच्छेत देवेभ्यः प्रतिपूजितम् ॥ ६२
ज्वलत्यहरहो वेश्म याश्चास्य गृहदेवताः ।
ताः पूज्या भूतिकामेन प्रसृताग्रप्रदायिना ॥ ६३
इत्येतदसुरेन्द्राय काव्यः प्रोवाच भार्गवः ।
सुवर्णाय मनुः प्राह सुवर्णो नारदाय च ॥ ६४
नारदोऽपि मयि प्राह गुणानेतान्महाद्युते ।
त्वमप्येतद्विदित्वेह सर्वमाचर पुत्रक ॥ ६५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकोत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

(for बलिम्).

57 M4 om. 57 (cf. v. l. 42). — a) V1 B Dn D5. 10 गृह्णंति; D4. 6–9 गृह्यादि-; S (M4 om.) गृ(G1–3 ग्र)हाधि- (for गृह्या हि). — b) V1 B Dn D5. 10 सदा गृहान्; D4. 8 गृहान्सदा; T1 M1–3 गृहे बलिं (for गृहात्सदा). T2 आवहंति गृहे बलिं; T3 G2. 4 नि(T3 आ)-वसंति गृहे बलिं; G1. 3 वसंति बलिनो गृहे. — c) D1. 2. 6–9 गृह्याश्; D4 om. (for बाह्याश्). D5 जंतवो (for [आ]-गन्तवो). T2. 3 G2. 4 M1–3 च (for ऽन्ये). T1 बाह्याश्चाभ्यंतरा ये च; G1. 3 °श्च जंतवो ये च.

58 M4 om. 58 (cf. v. l. 42). G3 om. 58–59. — a) T1 अत्र; T2. 3 G1. 2. 4 तत्र (for इतो). — c) T2 G2. 4 ताः प्रीताः; G1 प्रीतास्तु (for ते प्रीताः). V1 B Dn D5–10 [ए]नम् (for [ए]तान्). — d) S (G3 M4 om.) श्रिया (for धनैः).

59 M4 om. 59 (cf. v. l. 42). G3 om. 59 (cf. v. l. 58). — a) D2 च (for तु). — T1 transp. 59b and 59d. — b) T2 देवतानामुपाहरेत्. — c) V1 B Dn D5. 10 -दुग्धमयाः; D1 -दुग्धयुताः; D2 -क्षीरयुताः; D6–9 -द्रप्सुयुताः; T G1 M1–3 -द्रव्ययुताः; G4 -द्रप्समयाः (for °युताः). — d) M1–3 स- (for सु-).

60 M4 om. 60 (cf. v. l. 42). — a) M1–3 कुर्याद् (for कार्या). D2 रुचिर- (for रुधिर-). T2 G कुर्याद्रुधिर-मांसाभ्यां. — c) D10 corrupt. B2. 3 -परिष्कारा (B3 °रान्) (for -पुरस्कारा). — d) V1 B2 D1. 6–9 लाजोल्लापितभूषिताः; B1. 2 (marg.). 4. 5 Dn3 D2 लाजोल्ला(B5 D2 °ल्लो)पिक°; B3 लाजान्नभूषिताः (submetric); T1 लाजालोहितभू°; T2. 3 G1. 3. 4 M1–3 लाजैर्लोहितभू°; G2 लाजोल्लपनभू°.

61 M4 om. 61 (cf. v. l. 42). — a) D10 उदिता (for दयिता). — b) S (M4 om.) -विभूषिताः (for -विमिश्रिताः). — c) D10 तिलपिंडान् (for तिलान्गुड-). D1. 2 तिलापीडाः सुसंपन्नाः; D4. 6. 7. 9 सुरासीधुयुतानन्नान्; S (M4 om.) तिलपिष्टं सुसंपन्नं (T3 G1. 3 °न्ना).

62 M4 om. 62 (cf. v. l. 42). — a) D1. 2. 4. 6–9 [अ]ग्रभोजी; S (M4 om.) °भागी (for °भोगी). — b) Dn1 बलवीर्य-; T1 बलिं श्रद्धा- (for बलवर्ण-). — T1 om. 62cd. — c) D4 अग्रे (for अग्रं). M1–3 प्रयच्छेथा (for °त). — d) D1. 2 -पूजितः (for °तम्). S (T1 M4 om.) देवादिभ्यः सुपूजितं (G3 °तः).

63 M4 om. 63 (cf. v. l. 42). — a) V1 B2–5 Dn1. n2 D10 G2. 4 ज्वलंति; D5 जुषंति (for ज्वलति). S (M4 om.) [अ]हरहर् (for °रहो°). — b) D1. 2 याश्चान्या; D4. 6–9 यच्चान्या; D5 याश्च वै; D10 यथास्य; T G2. 4 यत्र स्युर्; M1–3 यस्य स्युर् (for याश्चास्य). G1. 3 यत्र सद्गृहदेवताः. — c) Dn3 भूमि-; D6–8 प्रीति- (for भूति-). — d) D2. 7. 8 प्रकृताग्र-; D5 प्रभू° (for प्रसृ°).

64 M4 om. 64 (cf. v. l. 42). D5 T1 G2. 4 om. (hapl.) 64d–65a.

65 M4 om. 65 (cf. v. l. 42). D5 T1 G2. 4 om.

१०२

युधिष्ठिर उवाच ।
श्रुतं मे भरतश्रेष्ठ पुष्पधूपप्रदायिनाम् ।
फलं बलिविधाने च तद्भूयो वक्तुमर्हसि ॥ १
धूपप्रदानस्य फलं प्रदीपस्य तथैव च ।
बलयश्च किमर्थं वै क्षिप्यन्ते गृहमेधिभिः ॥ २
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
नहुषं प्रति संवादमगस्त्यस्य भृगोस्तथा ॥ ३
नहुषो हि महाराज राजर्षिः सुमहातपाः ।
देवराज्यमनुप्राप्तः सुकृतेनेह कर्मणा ॥ ४
तत्रापि प्रयतो राजन्नहुषस्त्रिदिवे वसन् ।
मानुषीश्चैव दिव्याश्च कुर्वाणो विविधाः क्रियाः ॥ ५
मानुष्यस्तत्र सर्वाः स्म क्रियास्तस्य महात्मनः ।
प्रवृत्तास्त्रिदिवे राजन्दिव्याश्चैव सनातनाः ॥ ६
अग्निकार्याणि समिधः कुशाः सुमनसस्तथा ।
बलयश्चान्नलाजाभिर्धूपनं दीपकर्म च ॥ ७
सर्वं तस्य गृहे राज्ञः प्रावर्तत महात्मनः ।
जपयज्ञान्मनोयज्ञांस्त्रिदिवेऽपि चकार सः ॥ ८

C. 13. 4550
B. 13. 99. 8
K. 13. 156. 8
M. 13. 89. 6

65* (cf. v. l. 64). — [a]) T2. 3 G1. 3 M1–3 मयि च (for ऽपि मयि). — [b]) D6. 7. 9 गुह्यमानान्; D8 गुह्यानेतान् (for गुणा°). — [c]) M1–3 [ए]तान् (for [ए]तद्). T1 G4 [ए]व; G2 [ए]तत् (for [इ]ह). D1. 2 त्वमप्येतान्विचिंत्येह. — [d]) M1. 3 पौत्रक (for पुत्रक).

Colophon. — *Parvan name :* B1. 3 Dn3 D1 शांति. — *Sub-parvan :* V1 B Dn1. n2 D1. 2. 4–10 M1–3 दानधर्म. — *Adhy. name :* V1 B1. 2. 4. 5 Dn D5. 10 T3 G2 सुवर्णमनुसंवादः; D1. 2 सुमनोधूपबलिदानि(D2 °न)कः; D4 सुमनोबलिधूपप्रदानिकः; D8 धूपदीपप्रदानिकः; T2 सुवर्णमनुसंवादे दीपादिदानप्रशंसा. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : V1 98; Dn1 96; D10 137; T1 M4 149; T2. 3 G2. 4 156; G1. 3 M1 150; M2. 3 151. — *Śloka no. :* Dn1. n2 66; D4 62.

102

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 [b]) D5 T1. 3 G1. 2. 4 M पुष्पदीप-; T2 धूपदीप- (for पुष्पधूप-). D4 -प्रदायिनः (for °नाम्). — [c]) D4. 6–9 -विधानेन; T G1. 3. 4 M -प्रदाने च (for -विधाने च). — For 1[cd], G2 subst. :

458* फलं प्रदानेन च तद्भूयो वक्तुं त्वमर्हसि ।

2 [a]) S -दानस्य च (for -प्रदानस्य). — [d]) B5 -मेधिनः (for °भिः).

3 [c]) V1 B Dn D5. 10 नहुषस्य च संवादम्.

4 [a]) V1 [ऽ]पि; S तु (for हि). T2 महातेजा (for °राज). — [b]) S -समाहितः (for -महातपाः). — [c]) T1 -प्राप्य (for -प्राप्तः). — [d]) T1 स (for सु-).

5 [a]) B3 अत्रापि; D4. 9 स तत्र (for तत्रापि). T1 त्रिदिवे (for प्रयतो). D8 सुमनः प्रददौ राजन् (sic). — [b]) D1 [ऽ]वसत् (for वसन्). T1 नहुषः प्रथितोभवत्. — D4 reads 5[cd] twice. — [c]) D4 (both times) मानुष्यश्; D6–10 °ष्याश्; S °षाश् (for °षीश्). — D7 om. (hapl.) from क्रियाः (in 5[d]) up to सर्वाः स्म (in 6[a]).

6 D7 om 6[a] (cf. v. l. 5). T1 om. 6[a]–8[b]. — [a]) B1 D4–6. 8–10 मानुष्यास्; T2 G1. 3. 4 M °षास् (for °ष्यस्). B1 om. स्म. Dn2 सर्वाशाः; G2 सर्वासां (for सर्वाः स्म). T3 अमानुषास्तत्र सर्वाः. — [b]) G1. 3 तत्र (for तस्य). — T2. 3 G M om. (hapl.) 6[c]–8[b].

7 S om. 7 (cf. v. l. 6). — [a]) D1. 2 अग्नेः (for अग्नि-). D8 -कर्माणि (for -कार्याणि). — [c]) D4–9 -मालाभिर् (for -लाजाभिर्). ❀ Cn : लाजाभिः आर्षं स्त्रीत्वम् । ❀

8 S om. 8[ab] (cf. v. l. 6). — [c]) T1 -यज्ञ- (for -यज्ञान्). T2. 3 G M जपयज्ञं मनोयज्ञं. — [d]) D8 T3 ह (for सः).

9 [a]) G M1 देवता हि (for दैवतानि). V1 B Dn

C. 13. 4751
B. 13. 99. 9
K. 13 156. 9
M. 13. 89. 7

दैवतान्यर्चयंश्चापि विधिवत्स सुरेश्वरः ।
सर्वाण्येव यथान्यायं यथापूर्वमरिंदम ॥ ९
अथेन्द्रस्य भविष्यत्वादहंकारस्तमाविशत् ।
सर्वाश्चैव क्रियास्तस्य पर्यहीयन्त भूपते ॥ १०
स ऋषीन्वाहयामास वरदानमदान्वितः ।
परिहीनक्रियश्चापि दुर्बलत्वमुपेयिवान् ॥ ११
तस्य वाहयतः कालो मुनिमुख्यांस्तपोधनान् ।
अहंकाराभिभूतस्य सुमहानत्यवर्तत ॥ १२
अथ पर्यायश ऋषीन्वाहनायोपचक्रमे ।
पर्यायश्चाप्यगस्त्यस्य समपद्यत भारत ॥ १३
अथागम्य महातेजा भृगुर्ब्रह्मविदां वरः ।
अगस्त्यमाश्रमस्थं वै समुपेत्येदमब्रवीत् ॥ १४
एवं वयमसत्कारं देवेन्द्रस्यास्य दुर्मतेः ।
नहुषस्य किमर्थं वै मर्षयाम महामुने ॥ १५

अगस्त्य उवाच ।

कथमेष मया शक्यः शप्तुं यस्य महामुने ।
वरदेन वरो दत्तो भवतो विदितश्च सः ॥ १६
यो मे दृष्टिपथं गच्छेत्स मे वश्यो भवेदिति ।
इत्यनेन वरो देवाद्याचितो गच्छता दिवम् ॥ १७
एवं न दग्धः स मया भवता च न संशयः ।
अन्येनाप्यृषिमुख्येन न शप्तो न च पातितः ॥ १८
अमृतं चैव पानाय दत्तमस्मै पुरा विभो ।
महात्मने तदर्थं च नास्माभिर्विनिपात्यते ॥ १९
प्रायच्छत वरं देवः प्रजानां दुःखकारकम् ।

D5. 10 देवानभ्यर्चयञ्चापि. — T1 om. 9bc. — c) V1 B Dn D5 सर्वानेव; D6. 7. 9 °ण्येवं; D10 °णि च (for °ण्येव). — d) D8 यथा सर्वम्; T1 यथान्यायम् (for °पूर्वम्).

10 a) V1 B Dn D5. 10 अथेंद्रोहमिति ज्ञात्वा. — b) D7 समाविशत् (for तमा°). Dn1. n2 D5 अ(D5 त्व)-हंकारं समाविशत्. — T1 om. 10cd. — d) Dn D1. 4. 10 भूपतेः.

11 a) T G सप्तर्षीन् (for स ऋषीन्). — b) D1. 2. 4. 6–9 -बलान्वितः; S (except T2) -सम° (for -मदा°). — c) T1 बलहीन-; some MSS. परिहीण- (for °हीन-). V1 B Dn D5. 10 [ए]व (for [अ]पि).

12 a) D10 अति- (for तस्य). D4–9 G4 काले; T1 कार्ये (for कालो). — b) D1. 4. 6–9 मुनीन्पुण्यांस् (for मुनिमुख्यांस्). — d) V1 B Dn D1. 2. 5. 10 T1 अभ्यवर्त-(T1 °र्ध)त (for अत्य°).

13 a) G M पर्यायत (for °यश). V1 B Dn D5. 8. 10 सर्वान्; D2 सर्षीन् (for ऋषीन्). T2 तस्य पर्यायत ऋषीन्. — b) T1 प्रयच्छति; T2 G M प्रचक्रमे (for [उ]प°). — c) D4. 7. 8 [अ]परस्तस्य (for [अ]प्यगस्त्यस्य).

14 a) V1 B Dn D5. 10 [आ]गत्य (for °म्य). — D4. 6 om. (hapl.) 14d–15c. — d) B1 समुत्पत्य (for °पेत्य). T2 G [ए]वम् (for [इ]दम्).

15 D4. 6 om. 15abc (cf. v. l. 14). — a) T2. 3 M1–3 असत्कारान्; G2 °राद् (for °रं). — b) B2 [अ]तिदुर्मतेः; T1 धुरं मुने; T2. 3 G M सुदुर्मतेः (for [अ]स्य दु°). — d) S मर्षयामो (for °याम). B1 T1 महाद्युते (for °मुने).

16 a) D1 एव (for एष). D8. 9 शक्यं. — b) B4 (marg. as in text) प्राप्तं पश्य; D1. 2. 4. 6–9 शप्तुं यस्मै; T1. 2 शप्तुमेव (T2 °वं); T3 G M शप्तुमद्य (for शप्तुं यस्य). — c) D4–9 धनदेन (for वर°). — d) B1 भवते; S °तां (for °तो). D4. 6–9 तु (for च). T1 यः (for सः). D5 विदितो भवतश्च सः.

17 b) V1 B1. 2. 4 D1. 2. 3 T1. 2 वध्यो (for वश्यो). — T1 om. 17c–18d. — c) D4. 6–9 [ए]वं च (for [अ]-नेन). V1 B Dn D10 वरं (V1 °रो) देवो; D5 वरो दत्तो; G M4 वरो देवान् (for वरो देवाद्).

18 T1 om. 18 (cf. v. l. 17). — c) D2 अनेन (for अन्येन). D7 अन्येपि ऋषिमुख्येन. — d) V1 B2–5 Dn D5. 10 दग्धो (for शप्तो). S (T1 om.) विनि- (for न च). D1. 2 स शप्तो न निपातितः; D4. 8 न स शप्तो न पा°.

19 a) D5 पानीयं (for पानाय). — b) T2. 3 G प्रभो (for विभो). — c) V1 B Dn D5. 10 T1 M महात्मना (for °ने). — d) D1. 2 -पातितः (for -पात्यते).

20 a) T1. 3 G M संप्रा(T1 G1. 3 स प्रा-; G2 संप्र)-यच्छद् (for प्रायच्छत). B1 om. वरं. — b) B1

द्विजेष्वधर्मयुक्तानि स करोति नराधमः ॥ २०
अत्र यत्प्राप्तकालं नस्तद्ब्रूहि वदतां वर ।
भवांश्चापि यथा ब्रूयात्कुर्वीमहि तथा वयम् ॥ २१

भृगुरुवाच ।

पितामहनियोगेन भवन्तमहमागतः ।
प्रतिकर्तुं बलवति नहुषे दर्पमास्थिते ॥ २२
अद्य हि त्वा सुदुर्बुद्धी रथे योक्ष्यति देवराट् ।
अद्यैनमहमुद्वृत्तं करिष्येऽनिन्द्रमोजसा ॥ २३
अद्येन्द्रं स्थापयिष्यामि पश्यतस्ते शतक्रतुम् ।
संचाल्य पापकर्माणमिन्द्रस्थानात्सुदुर्मतिम् ॥ २४
अद्य चासौ कुदेवेन्द्रस्त्वां पदा धर्षयिष्यति ।
दैवोपहतचित्तत्वादात्मनाशाय मन्दधीः ॥ २५
व्युत्क्रान्तधर्मं तमहं धर्षणामर्षितो भृशम् ।
अहिर्भवस्वेति रुषा शप्स्ये पापं द्विजद्रुहम् ॥ २६
तत एनं सुदुर्बुद्धिं धिक्शब्दाभिहतत्विषम् ।
धरण्यां पातयिष्यामि प्रेक्षतस्ते महामुने ॥ २७
नहुषं पापकर्माणमैश्वर्यबलमोहितम् ।
यथा च रोचते तुभ्यं तथा कर्तास्म्यहं मुने ॥ २८
एवमुक्तस्तु भृगुणा मैत्रावरुणिरव्ययः ।
अगस्त्यः परमप्रीतो बभूव विगतज्वरः ॥ २९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि द्व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

C. 13. 4771
B. 13. 99. 29
K. 13. 157. 29
M. 13. 89. 27

-कारणं; Dn2 T G2 M4 °कः; D8 -कारितं (for -कारकम्). — c) D4. 7–9 -युक्तेषु (for -युक्तानि). D6 द्विजेष्वकर्मयुक्तेषु. — d) V1 D1. 2. 6–9 नृपाधमः; D4 नरो°; D5 (before corr.) नराधिपः; S द्विजोत्तम (for नराधमः).

21 a) V1 B2. 4. 5 Dn D5 G4 तत्र (for अत्र). S तु (for नस्). — d) D4. 7 यथा (for तथा). V1 B Dn D5. 10 तत्कर्तास्मि न संशयः.

22 M4 om. the ref. — a) D10 -नियुक्तेन (for -नियोगेन). — b) Dn1. n2 D5 सोहम् (for अहम्). — d) V1 B D5. 10 नहुषे दै(V1 B3. 5 दे)वमोहिते; D1. 2. 4 °षे दर्पसं(D4 °मो)हिते; D6–9 °षे बलमोहिते.

23 a) V1 B Dn3 D5. 10 T1. 2 G1. 3. 4 त्वां (for त्वा). T1 तु (for सु-). D4. 6–9 यद्ययं त्वा सुदुर्बुद्धी (D4 °द्ध्या). — b) D4 हि नि-; T1 धुरि; T2. 3 G2 अथ; G1. 3 अभि- (for रथे). — c) D5 अथ; D6. 7. 9 यदि; S (except T3) अत्र (for अद्य). Dn2 T3 [ए]तम् (for [ए]नम्). — d) V1 नेंद्रम्; D4 इंद्रम्; D6. 8. 9 चेंद्रम् (for ऽनिन्द्रम्). D5 करिष्यामींद्रमोजसा; S शपिष्ये पापमोहितं.

24 a) Dn2 अथ; T1 तदा (for अद्य). — c) S प्र- (for सं-). — d) V1 B Dn D5. 10 ऐंद्रात् (for इन्द्र-).

25 T1 om. 25. — a) S (T1 om.) [ए]व (for च). D1. 2 तु (for कु-). — b) D6. 7. 9 त्वा पदा; G4 पदा त्वां (by transp.). D2 त्वां पदा स्पर्शयिष्यति. — d) T2. 3 G M4 दुर्मतिः (for मन्दधीः).

26 a) B5 D5 तद् (for तम्). — b) S गर्हणामर्षितो भृशं. — c) D1 भवत्वेष (for °स्वेति). — d) V1 शापं (for पापं). T1. 3 द्विजद्विषं; T2 G M4 °र्षभ (for °द्रुहम्).

27 a) G1. 3 एतं (for एनं). — b) D10 धिक्शब्दादि-; G1. 3 तस्मादभि- (for धिक्शब्दाभि-). T1 -हतं मया (for -हतत्विषम्). D6. 9 धिगैश्वर्यबल**; T3 तच्चापि निहतं त्वया (sic). — c) Dn3 धरणीं. — d) V1 B Dn D5. 10 पश्यतस् (for प्रेक्ष°). T1 पेषयिष्याम्यहं मुने.

28 T2 om. 28a–29b. — c) D1 वो रोचते; S (T2 om.) रोचयते (for च रोचते). D3 यथा वा रोचते मह्यं. — d) T1. 3 G1. 3 M4 कर्ता हि (for कर्तास्मि).

29 T2 om. 29ab (cf. v. l. 28). — b) D1 अच्युत; D2 इत्युत (for अव्ययः). — After 29, S ins.:

459* तथा चकार तत्सर्वं पपात नहुषो यथा।

Colophon. — *Parvan name*: B Dn3 D1 शांति. — *Sub-parvan*: V1 B2. 3 Dn1. n2 D1. 2. 4. 6–10 दानधर्म.

१०३

C. 13. 4772
B. 13. 100. 1
K. 13. 158. 1
M. 13. 90. 1

युधिष्ठिर उवाच ।
कथं स वै विपन्नश्च कथं वै पातितो भुवि ।
कथं चानिन्द्रतां प्राप्तस्तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ १
भीष्म उवाच ।
एवं तयोः संवदतोः क्रियास्तस्य महात्मनः ।
सर्वा एवाभ्यवर्तन्त या दिव्या याश्च मानुषाः ॥ २
तथैव दीपदानानि सर्वोपकरणानि च ।
बलिकर्म च यच्चान्यदुत्सेकाश्च पृथग्विधाः ।
सर्वास्तस्य समुत्पन्ना देवराज्ञो महात्मनः ॥ ३
देवलोके नृलोके च सदाचारा बुधैः स्मृताः ।
ते चेद्भवन्ति राजेन्द्र ऋध्यन्ते गृहमेधिनः ।
धूपप्रदानैर्दीपैश्च नमस्कारैस्तथैव च ॥ ४
यथा सिद्धस्य चान्नस्य द्विजायाग्रं प्रदीयते ।
बलयश्च गृहोद्देशे अतः प्रीयन्ति देवताः ॥ ५
यथा च गृहिणस्तोषो भवेद्वै बलिकर्मणा ।
तथा शतगुणा प्रीतिर्देवतानां स्म जायते ॥ ६
एवं धूपप्रदानं च दीपदानं च साधवः ।
प्रशंसन्ति नमस्कारैर्युक्तमात्मगुणावहम् ॥ ७

— *Adhy. name:* V1 B2.5 Dn D1.2.5.10 अगस्त्यभृगुसंवादः; B1 भृगुसंवादः; B4 अगस्त्यसंवादः; T2 नहुषचरित्रे अगस्त्यभृगुसंवादे शापप्रतिज्ञा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 97; D10 108; T1 M4 150; T2.3 G2.4 157; G1.3 M1 151; M2.3 152. — *Śloka no.:* Dn1.n2 29.

103

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 [a]) V1 B Dn D5.10 T2.3 G2.4 वै स (by transp.). — [b]) T G1-3 वा (for वै). D10 G2 पतितो (for वा°). — [c]) B2 Dn2 D2.4.6.8.9 वानिंद्रतां; T1 एवेंद्रतां; T2.3 G देवेंद्रतां; M वा चेंद्रतां (for चानिन्द्रतां). — [d]) Dn1 D1.4.5.8 G2 अर्हसि.

2 B3 G2 om. (hapl.) 2[c]–3[f]. — [c]) V1 B (B3 om.) Dn D5 प्रवर्तते; D1.2.4.6-9 न्यवर्तत (for [अ]भ्य°). D10 सर्वा एवं प्रवर्तते. — [d]) V1 D5 मानुषी; B (B3 om.) Dn1.n3 °षीः (for °षाः).

3 B3 G2 om. 3 (cf. v. l. 2). D10 om. 3. — [b]) D4.6-9 M4 प्रदीप- (for सर्वोप-). V1 B (B3 om.) Dn D5 वै (for च). T G1.3.4 M1-3 देवताभ्यर्चनानि च. — [c]) D4.6-9 यथान्यायम् (for च यच्चान्यद्). — [d]) Dn1.n2 D1.2.5 उत्सवाश्; Dn3 Cn वत्सकाश्; G1.3 उत्सेधाश् (for °काश्). D4.6-9 उत्सवाश्च पृथक्पृथक्. ❀ Cn: वत्सकाः पुत्रादेर्वार्षिकोत्सवाः । ❀ — [e]) V1 B (B3 om.) Dn D1.2.5 सर्वे (for सर्वास्). — [f]) V1 B (B3 om.) Dn D5 देवेंद्रस्य (for देवराज्ञो).

4 [a]) D1.2 M1-3 वा; D4.6-9 वै (for च). — [b]) D4.6-9 सदा ता वि-; D10 सत्याचारा (for सदा°). V1 B Dn D5 बुधाः (for बुधैः). S सदाचारपुरस्कृताः. — [c]) S ताश्चोद्भवंति राजेंद्र. — [d]) B1 ऋध्यंति; S समृध्यै (for ऋध्यन्ते).

5 [b]) V1 B Dn3 ग्रहायाग्रं; D5 द्विजायाग्रे; D6.9 द्विजाग्रं सं-; S गृह्य चाग्रं (T1 G1.3 M4 °ग्र्यं) (for द्विजायाग्रं). — [cd]) D1.2.6.7.9 गृहोद्देशेष्वथ; D5 °शे ह्यतः; T1.3 °शे यथा; T2 G1-3 °शे ततः; G4 तथोद्देशे ततः; M4 गृहोद्देशे अथ (for °शे अतः). T2 M1.2 प्रीणंति (for प्रीयन्ति).

6 [a]) D3 G1.3 तथा (for यथा). D1.2 M तेषां; T2.3 G तोष्या (for तोषो). D5 यथा गृहिणस्तोषोस्ति; T1 यथा च गृहिभिस्तोष्या. — [b]) D1.2.4.6.9 भवेत; D7 भवेच्च; S भवंति (for भवेद्वै). V1 B Dn D5 T2 -कर्मणि (for °णा). D10 भवेच्च बलिकर्मणि. — [c]) G4 शतगुणं. — [d]) V1 B Dn D5.10 प्र- (for स्म).

7 [a]) G1.3 ये च (for एवं). G2 दीप- (for धूप-). T1.3 G2 M2-4 वै (for च). — [b]) D10 -दाने (for -दानं). — [c]) V1 B Dn D5.10 प्रयच्छंति (for प्रशंसन्ति). — [d]) D1 उक्तम् (for युक्तम्). S -हिताय वै (for -गुणावहम्).

स्नानेनाद्भिश्च यत्कर्म क्रियते वै विपश्चिता ।
नमस्कारप्रयुक्तेन तेन प्रीयन्ति देवताः ।
गृह्याश्च देवताः सर्वाः प्रीयन्ते विधिनार्चिताः ॥ ८
इत्येतां बुद्धिमास्थाय नहुषः स नरेश्वरः ।
सुरेन्द्रत्वं महत्प्राप्य कृतवानेतदद्भुतम् ॥ ९
कस्यचित्त्वथ कालस्य भाग्यक्षय उपस्थिते ।
सर्वमेतदवज्ञाय न चकारैतदीदृशम् ॥ १०
ततः स परिहीणोऽभूत्सुरेन्द्रो बलिकर्मतः ।
धूपदीपोदकविधिं न यथावच्चकार ह ।
ततोऽस्य यज्ञविषयो रक्षोभिः पर्यबाध्यत ॥ ११
अथागस्त्यमृषिश्रेष्ठं वाहनायाजुहाव ह ।
द्रुतं सरस्वतीकूलात्स्मयन्निव महाबलः ॥ १२
ततो भृगुर्महातेजा मैत्रावरुणिमब्रवीत् ।
निमीलयस्व नयने जटा यावद्विशामि ते ॥ १३
स्थाणुभूतस्य तस्याथ जटाः प्राविशदच्युतः ।
भृगुः स सुमहातेजाः पातनाय नृपस्य ह ॥ १४
ततः स देवराट् प्राप्तस्तमृषिं वाहनाय वै ।
ततोऽगस्त्यः सुरपतिं वाक्यमाह विशां पते ॥ १५
योजयस्वेन्द्र मां क्षिप्रं कं च देशं वहामि ते ।
यत्र वक्ष्यसि तत्र त्वां नयिष्यामि सुराधिप ॥ १६

C. 13. 4790
B. 13. 100. 19
K. 13. 157. 18
M. 13. 90. 18

8 [a]) B Dn2 स्नातेन; D9 अन्नेन (for स्नानेन). D8 [अ]द्भिश्च तत्; T3 [अ]भ्यर्चयेत् (for [अ]द्भिश्च यत्). D4. 6. 7 अन्नेनाद्भिश्च तत्कर्म (D7 कर्माणि). — [b]) D7 क्रियंते. — [d]) T1. 2 G2. 4 M1–3 प्रीणंति; T3 G1. 3 M4 प्रीणाति (for प्रीयन्ति). D4 6–9 प्रीयंते तेन देवताः. — After 8[abcd], N (D3 missing) ins.:

460* पितरश्च महाभागा ऋषयश्च तपोधनाः ।

— [e]) V1 गृहाश्च; D4. 6–9 गृह्यास्तु; T1 गृहस्थ-; G1–3 ग्राह्याश्च; G4 गार्ह्याश्च; M4 गृहस्थैर् (for गृह्याश्च). M1–3 गृह्याश्च देवाः सर्वे च. — [f]) D1 प्रीयंति. D10 [अ]र्थिताः (for [अ]र्चिताः).

9 [a]) D8 [ए]षां बुद्धिम्; T1. 3 G M [ए]वं विधिम्; T2 [ए]वं भूतिम् (for [ए]तां बुद्धिम्). — [b]) B3 च (for स). D1. 2 [स]मरेश्वरः; D8 नराधिपः; T3 नरो वरः (for नरेश्वरः). — [c]) T2 G महेंद्रत्वं (for सुरेन्द्रत्वं). D5 अनु- (for महत्). — [d]) B1 T G महद्; M4 इदम् (for एतद्).

10 [c]) B1 D6. 8–10 T2 M अविज्ञाय (for अव°). — [d]) S यथाविधि (for [ए]तदीदृशम्). V1 B Dn D5. 10 कृतवानिदमीदृशं (B1 D10 °मब्रवीत्).

11 [a]) D1. 2 च (for स). D4. 6. 8. 9 विधिहीनो; some MSS. परिहीनो (for °हीणो). D7 यतः सकृद्विहीनोभूत्. — [b]) Bom. ed. and Kumbh. ed. सुरेंद्रो बलदर्पतः. — [c]) T2 G -दीपादिक- (for -दीपोदक-). — [d]) T2. 3 G M सः (for ह). T1 न चकार यथा पुरा. — [e]) S तथास्य यज्ञो (T2 G2. 4 °ज्ञे) विषये. — [f]) V1 B Dn D5. 10 रक्षोभिः पर्यबध्यत; D4. 6–9 °भिः पर्यपद्यत; S °भिः परिबाध्यते.

12 [a]) B4 तथा (for अथ). T2 G1. 3 ऋषिं (for ऋषि-). — [b]) T1 वहनाय (for वा°). T1. 2 G सः; T3 च (for ह). — [c]) T G2. 4 पूतं; M1–3 स्थितं (for द्रुतं). S -तीरे (for -कूलात्). — [d]) M1–3 स्मयमानो (for °न्निव). D4. 6–9 महातपाः (for °बलः).

13 [d]) B1. 3 Dn2 D5 T2 M1–3 जटां (for जटा). T G1. 3. 4 M1–3 [अ]हं (for ते). D4. 6–9 जटायां निविशामि ते; M4 जटायां प्रविशाम्यहं. — After 13, T G M4 ins.:

461* सुरेन्द्रपातनायेति स च नेत्रे न्यमीलयत् ।
[T -पतनाय (for -पा°).]

14 [a]) T1. 3 M4 ततोगस्त्यस्य तस्याथ (T1 च तथा); T2 ततोगस्त्यस्याथ जटां; G1. 3. 4 ततोगस्त्यादथ जटा (G4 °टां); G2 ततोगस्त्यस्य जटां (submetric); M1–3 सुरेंद्रवाहभूतस्य. — [b]) Dn1 D1. 2. 5 10 M जटां; T2 G दृष्ट्वा (for जटाः). B3–5 Dn3 अच्युत. D6. 8. 9 जटास्वाविशदच्युतः (D9 °त). — [c]) D1. 2 गुप्तः (for भृगुः). D10 G1. 3 तु (for स). D4. 6–9 भृगुस्तस्य जटासंस्थः. — [d]) V1 B Dn D4. 5. 10 T2. 3 G4 M4 च (for ह). T1 G1–3 पतनाय नृपस्य च.

15 [a]) M1–3 प्राह (for प्राप्तस्).

16 [a]) B2 Dn D5 [इ]ति; D8 om. (for [इ]न्द्र). D1. 4. 10 T3 G1. 2. 4 M1–3 मा (for मां). — [b]) T1 अथानये; T2 G उपानये; T3 M इहानये (for वहामि ते). — [c]) V1 D1 M1–3 त्वा (for त्वां). — [d]) D4. 6–9 सुरोत्तम (for सुराधिप).

17 [c]) V1 B Dn D5. 10 जटांतस्थो (for जटासंस्थो).

C. 13. 4790
B. 13. 100. 19
K. 13. 157. 18
M. 13. 90. 19

इत्युक्तो नहुषस्तेन योजयामास तं मुनिम् ।
भृगुस्तस्य जटासंस्थो बभूव हृषितो भृशम् ॥ १७
न चापि दर्शनं तस्य चकार स भृगुस्तदा ।
वरदानप्रभावज्ञो नहुषस्य महात्मनः ॥ १८
न चुकोप स चागस्त्यो युक्तोऽपि नहुषेण वै ।
तं तु राजा प्रतोदेन चोदयामास भारत ॥ १९
न चुकोप स धर्मात्मा ततः पादेन देवराट् ।
अगस्त्यस्य तदा क्रुद्धो वामेनाभ्यहनच्छिरः ॥ २०
तस्मिञ्छिरस्यभिहते स जटान्तर्गतो भृगुः ।
शशाप बलवत्क्रुद्धो नहुषं पापचेतसम् ॥ २१

भृगुरुवाच ।

यस्मात्पदाहनः क्रोधाच्छिरसीमं महामुनिम् ।
तस्मादाशु महीं गच्छ सर्पो भूत्वा सुदुर्मते ॥ २२
इत्युक्तः स तदा तेन सर्पो भूत्वा पपात ह ।
अदृष्टेनाथ भृगुणा भूतले भरतर्षभ ॥ २३
भृगुं हि यदि सोऽद्राक्षीन्नहुषः पृथिवीपते ।
न स शक्तोऽभविष्यद्वै पातने तस्य तेजसा ॥ २४
स तु तैस्तैः प्रदानैश्च तपोभिर्नियमैस्तथा ।
पतितोऽपि महाराज भूतले स्मृतिमानभूत् ।
प्रसादयामास भृगुं शापान्तो मे भवेदिति ॥ २५
ततोऽगस्त्यः कृपाविष्टः प्रासादयत तं भृगुम् ।
शापान्तार्थं महाराज स च प्रादात्कृपान्वितः ॥ २६

भृगुरुवाच ।

राजा युधिष्ठिरो नाम भविष्यति कुरूद्वहः ।

— ^{d}) $D_{1,2}$ मुदितो (for हृषितो).

18 ^{b}) $G_{1,2,4}$ [अ]स्य (for स). T_3 $G_{2,3}$ M तथा; G_1 damaged (for तदा). — ^{c}) $D_{6,9}$ -प्रभावाय (for °वज्ञो).

19 ^{a}) V_1 B Dn D_{4-10} $T_{2,3}$ G तदा (for स च). — ^{b}) $D_{4,6-9}$ स (for ऽपि). S नहुषायाल्पदर्शिने. — $D_{4,7,9}$ om. (hapl.?) 19^{cd}. — ^{c}) D_2 स (for तं). B_3 च (for तु). T_2 G_{1-3} पदैकेन; Madras ed. प्रपादेन (for प्रतोदेन). — ^{d}) D_1 $T_{1,3}$ M ताडयामास; T_2 G चाल° (for चोद°). — After 19, S and Madras ed. ins.:

462* श्रुतिस्मृती प्रमाणं वा नेति वादे स देवराट् ।

[T_2 G_2 श्रुतिः स्मृतिः. G_2 [इ]तिहासे; Madras ed. [इ]ति वा ते (for [इ]ति वादे).]

20 T_3 om. (hapl.) 20^{ab}. — ^{a}) M_4 स (for न). $D_{4,6-8}$ T_1 M_4 च (for स). M_{1-3} चुकोप स च धर्मात्मा. — ^{b}) D_3 कोपेन (for पादेन). $D_{6,9}$ धर्मराट् (for देव°). — ^{c}) $D_{1,2,4,6-9}$ भृशं; $T_{1,2}$ G_2 तथा (for तदा). — D_4 om. (hapl.) 20^{d}–21^{c}.

21 D_4 om 21^{abc} (cf. v. l. 20). — ^{b}) S (except $M_{1,2}$) तज्जटांतर्गतो मुनिः (T_1 M_{1-3} भृगुः). — ^{c}) $D_{6,8,9}$ S बलवान् (for °वत्). D_{10} शशाप चातिकोपेन.

22 V_1 B Dn $D_{4,5,9,10}$ om. the ref. — ^{a}) Dn $D_{4,5,10}$ प(D_4 पा)दाहतः; $D_{1,2,6-9}$ °हनत्; T_2 G M °वधीः (for °हनः). $T_{1,3}$ यस्मात्पदावधीः कोपाच्. — ^{b}) D_{n1} च; $D_{4,6-9}$ [ए]नं (for [इ]मं). T_3 शिरस्यस्मिन्महामुनेः. — ^{d}) M_{1-3} सर्पभूतः (for सर्पो भूत्वा). T G M_4 तमोधिकः (for सुदुर्मते).

23 D_1 om. 23^{a}. — ^{a}) S स तदा (G_2 °था) तेन शशोथ. — ^{b}) S महामते (for पपात ह). — ^{c}) T_3 अदृष्टो हि (for °ष्टेन). — ^{d}) $D_{4,6-9}$ भूतले विनिपातितः; S °ले स प($G_{1,3}$ निप)पात ह.

24 ^{a}) D_1 यदि ह; $D_{4,6-9}$ यदि हि (by transp.). V_1 B Dn $D_{5,10}$ [ऽ]द्रक्ष्यन् (for ऽद्राक्षीन्). — ^{b}) M_{1-3} -तले (for -पते). $D_{4,6-9}$ पतमानो महीतले. — ^{c}) V_1 B $D_{n1,n2}$ D_{4-10} न च ($D_{4,8,9}$ हि) शक्तो; D_{n3} न शक्तश्च; T_2 G स शक्तो (G_2 °क्तो) न; T_3 अशक्तो न (for न स शक्तो). T_1 भगवता (for ऽभविष्यद्वै). — ^{d}) D_4 T_2 पतने.

25 ^{a}) T $G_{2,4}$ M प्रदानैस्तु; $G_{1,3}$ °तव्यैस् (for °नैश्च). — ^{b}) B_2 (marg. as in text) क्रतुभिर् (for तपो°). G_2 नियतैस् (for °मैस्). T_3 तदा (for तथा). — ^{c}) $D_{4,6-9}$ T_3 पातितो. $G_{1,3,4}$ हि (for ऽपि). — G_2 om. (hapl.) 25^{d}–26^{c}. — ^{f}) $D_{1,2}$ शापांतो वै; $G_{1,3}$ शापस्यांतो (for शापान्तो मे).

26 G_2 om. 26^{abc} (cf. v. l. 25). — ^{b}) T_2 $G_{1,3,4}$ प्रसादयति. T_3 प्रसादयति तं भृशं. — ^{c}) B_1 शापांतार्थे; $D_{1,2}$ शापांतो वै. — ^{d}) T G M_4 वरं (for स च).

स त्वां मोक्षयिता शापादित्युक्त्वान्तरधीयत ॥ २७
अगस्त्योऽपि महातेजाः कृत्वा कार्यं शतक्रतोः ।
स्वमाश्रमपदं प्रायात्पूज्यमानो द्विजातिभिः ॥ २८
नहुषोऽपि त्वया राजंस्तस्माच्छापात्समुद्धृतः ।
जगाम ब्रह्मसदनं पश्यतस्ते जनाधिप ॥ २९
तदा तु पातयित्वा तं नहुषं भूतले भृगुः ।
जगाम ब्रह्मसदनं ब्रह्मणे च न्यवेदयत् ॥ ३०
ततः शक्रं समानाय्य देवानाह पितामहः ।
वरदानान्मम सुरा नहुषो राज्यमाप्तवान् ।
स चागस्त्येन क्रुद्धेन भ्रंशितो भूतलं गतः ॥ ३१
न च शक्यं विना राज्ञा सुरा वर्तयितुं क्वचित् ।
तस्मादयं पुनः शक्रो देवराज्येऽभिषिच्यताम् ॥ ३२
एवं संभाषमाणं तु देवाः पार्थ पितामहम् ।
एवमस्त्विति संहृष्टाः प्रत्यूचुस्ते पितामहम् ॥ ३३
सोऽभिषिक्तो भगवता देवराज्येन वासवः ।
ब्रह्मणा राजशार्दूल यथापूर्वं व्यरोचत ॥ ३४
एवमेतत्पुरावृत्तं नहुषस्य व्यतिक्रमात् ।
स च तैरेव संसिद्धो नहुषः कर्मभिः पुनः ॥ ३५
तस्माद्दीपाः प्रदातव्याः सायं वै गृहमेधिभिः ।
दिव्यं चक्षुरवाप्नोति प्रेत्य दीपप्रदायकः ।
पूर्णचन्द्रप्रतीकाशा दीपदाश्च भवन्त्युत ॥ ३६
यावदक्षिनिमेषाणि ज्वलते तावतीः समाः ।
रूपवान्धनवांश्चापि नरो भवति दीपदः ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

C. 19. 4812
B. 13. 100. 41
K. 13. 157. 38
M. 13. 90. 41

---

27 T G M4 om. the ref. — b) V1 B Dn D4. 5. 10 कुलोद्वहः (for कुरू°). — c) D1. 6. 7. 9 स्वा (for त्वां).

28 a) G4 हि (for ऽपि). B3 महाराज (for °तेजाः). — T G M4 transp. 28b and 28d. — d) T3 महर्षिभिः (for द्विजातिभिः).

29 b) D4 विमोक्षितः; D6-9 च मोचि(D7 °क्षि)तः (for समुद्धृतः). — D4. 6. 7. 9 om. (hapl.) 29c-30b. — c) B Dn D1. 2. 5. 8. 10 -भवनं (for -सदनं). — d) T G M4 ते(T1 स्वे)न पुण्येन कर्मणा.

30 D4. 6. 7. 9 om. 30ab (cf. v. l. 29). — a) T1 पदा (for तदा). V1 B Dn D5. 8. 10 स (for तु). — c) B Dn D1. 2. 5. 8. 9 -भवनं (for -सदनं). — d) D7. 8 ब्रह्मणोर्थं; M1-3 °णे तन् (for °णे च).

31 a) T1 समानीय; G1. 3 °साद्य (for °नाय्य). — b) D4. 6-9 देवराजं (for देवानाह). — d) G1. 3 आप्नुयात् (for आप्तवान्). — e) T2 G2 ततो (for स च). D5 कृच्छ्रेण (for क्रुद्धेन). — f) D2. 4 भूतले (for °लं).

32 a) D1. 2 G1. 3 हि (for च). — b) T2. 3 G सुखं (for सुरा). — d) D7 देवराजो (for °राज्ये). D6. 8 [ऽ]भिषेच्यतां.

33 a) D1 S संभाषमाणे. — b) S पितामहे. — c) B3 T1 तं हृष्टाः; M4 हृष्टास्तु (for संहृष्टाः). — d) D2. 4. 6-10 तं (for ते). V1 B Dn D5 M4 प्रत्यूचुस्तं नराधिप.

34 a) T G M4 विशुद्धात्मा (for भगवता). D1. 2 ततोभिषिक्तो भगवान्. — b) V1 B Dn D5. 10 -राज्ये च; D1. 2 -राज्ये स; T3 -राज्ये तु (for -राज्येन).

35 a) T1. 3 M4 तु वृत्तांतं (for पुरावृत्तं). T2 G एवमेतस्य वृत्तांतं; M1-3 °ष तु वृत्तांतो. — c) D1. 2. 4-9 ततस् (for स च).

36 a) D4. 6-9 तस्माद्दीपः प्रदातव्यः. — b) T1 G2 -मेधिना (for °भिः). — c) D8. 9 दिव्य- (for दिव्यं). — d) V1 B Dn D2. 5. 10 दीपस्य (for दीपप्र-). D4. 6. 7. 9 प्रेत्य दीपप्रदो नरः. — e) D4 -प्रकाशाय; D6-8 -प्रतीकाशो (for °काशा). — f) S तु (for च). Dn3 भवेत्पुनः (for भवन्त्युत). D4. 6-8 दीपदश्च भवत्युत.

37 a) M2. 3 यावत्यक्षि- (for यावदक्षि-). T1 -निमेषास्तु (for °षाणि). D1. 2 यावतोक्षिनिमेषांस्ते. — b) B2-5 Dn D5. 10 T G ज्वलंते. — c) B2-5 Dn D5. 10 बलवांश्च; T G M4 धर्म° (for धन°). D4. 6-9 [ए]व (for [अ]पि). — d) D6. 8-10 G2 दीपतः (for °दः). — After 37, T1 G2. 4 ins.:

१०४

13. 48 13
13. 101. 1
13. 158. 1
13. 91. 1

युधिष्ठिर उवाच ।
ब्राह्मणस्वानि ये मन्दा हरन्ति भरतर्षभ ।
नृशंसकारिणो मूढाः क्व ते गच्छन्ति मानवाः ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
चण्डालस्य च संवादं क्षत्रबन्धोश्च भारत ॥ २
राजन्य उवाच ।
वृद्धरूपोऽसि चण्डाल बालवच्च विचेष्टसे ।
श्वखराणां रजःसेवी कस्मादुद्विजसे गवाम् ॥ ३
साधुभिर्गर्हितं कर्म चण्डालस्य विधीयते ।
कस्माद्गोरजसा ध्वस्तमपां कुण्डे निषिञ्चसि ॥ ४
चण्डाल उवाच ।
ब्राह्मणस्य गवां राजन्ह्रियतीनां रजः पुरा ।
सोममुद्ध्वंसयामास तं सोमं येऽपिबन्द्विजाः ॥ ५
दीक्षितश्च स राजापि क्षिप्रं नरकमाविशत् ।
सह तैर्याजकैः सर्वैर्ब्रह्मस्वमुपजीव्य तत् ॥ ६

463* य इदं शृणुयाद्वापि पठते यो द्विजोत्तमः ।
ब्रह्मलोकमवाप्नोति स च नैवात्र संशयः ।
[(L. 1) T1 च (for वा).]

Colophon. — *Parvan name :* B1–3 Dn3 D1 शांति. — *Sub-parvan :* V1 B Dn D1. 2. 4. 6–10 M1–3 दानधर्म. — *Adhy. name :* V1 B1. 2. 4. 5 Dn D1. 2. 5. 10 अगस्त्यभृगुसंवादः ; T2 नहुषचरित्रे अगस्त्यभृगुसंवादे नहुषशापमोक्षणं ; G1. 3 नहुषशापमोक्षकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Dn1 98 ; D10 109 ; T1 150 ; T2 G2. 4 158 ; T3 157 ; G1. 3 M1 152 ; M2. 3 153 ; M4 151. — *Śloka no. :* Dn1 41 ; Dn2 40.

104

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 D2 om. (hapl.) 1–4 (retaining the ref. of st. 1). — [a]) T2. 3 G -स्वं हि (for -स्वानि). D9 मूढा (for मन्दा). D5. 10 ब्रह्मस्वानि च ये मंदा. — [b]) D6–9 पुरुषर्षभ (for भरत°). — [cd]) T G M4 योनिं कां (for मूढाः क्व).

2 D2 om. 2 (cf. v. l. 1). After the ref., S ins. :

464* पातकानां परं ह्येतद्ब्रह्मस्वहरणं बलात् ।
सान्वयास्ते विनश्यन्ति चण्डालाः प्रेत्य चेह च ।
[(L. 1) M च यत् (for बलात्). — (L. 2) T1 हृतस्वास् (for सान्वयास्). T3 विनश्यंते (for °श्यन्ति).]

— [a]) V1 तत्र (for अत्र). — [c]) Some MSS. चांडालस्य.

3 D2 om. 3 (cf. v. l. 1). D4. 6–9 S राजा (for राजन्य). — [a]) T1. 3 G [ऽ]पि (for ऽसि). Some MSS. चांडाल. — [b]) T3 त्वं (for च). T2 G2. 4 [अ]पि (for वि-). — [c]) Dn2 स- (for श्व-). — [d]) B5 G1. 3 तस्माद् (for क°).

4 D2 om. 4 (cf. v. l. 1). — [b]) Some MSS. चांडालस्य. — [c]) D4. 5. 7 T2. 3 G1–3 M2. 3 तस्माद् (for क°). — [d]) D4 कुंभे (for कुण्डे). S अंगं तोयेन सिंचसि.

5 Some MSS. चांडाल. — [b]) D6. 8. 9 ह्रियंतीनां ; D10 S (M2 *inf. lin.* as in text) प्रयांतीनां (for ह्रिय°). D1. 2 हृतानां वै रजः पुरः (D2 °रा). — [c]) V1 सोमं च ध्वंसयामास. — [d]) T1 ते (for तं). S om. ये. D4. 6–9 तं च सोमं पपुर्द्विजाः. — After 5, S (except G4) ins. :

465* भृत्यानामपि राज्ञां तु रजसा ध्वंसितं मखे ।
तत्पतनाच्च द्विजाः सर्वे क्षिप्रं नरकमाविशन् ।
[(L. 1) T1 भूतानाम् ; M1–3 हृता° (for भृत्या°). T3 अपराधात् ; G1. 3 अपि राजस् (for अपि राज्ञां). M4 भूतानां वापि राज्ञां तु (for the prior half). T1 M4 रजसा ध्वंसितस्य वै (for the post. half). — M1–3 om. line 2. — (L. 2) T1. 3 M4 ऋत्विजः (for च द्विजाः).]

6 T1 om. 6–8. D10 M4 om. (hapl. ?) 6–7. — [a]) D4. 3 G4 transp. च and स. D6. 9 दीक्षितः स च राजर्षिः. — [b]) V1 B1. 2. 4. 5 Dn2 D1 आविशन्

येऽपि तत्रापिबन्क्षीरं घृतं दधि च मानवाः ।
ब्राह्मणाः सहराजन्याः सर्वे नरकमाविशन् ॥ ७
जघ्नुस्ताः पयसा पुत्रांस्तथा पौत्रान्विधुन्वतीः ।
पशूनवेक्षमाणाश्च साधुवृत्तेन दंपती ॥ ८
अहं तत्रावसं राजन्ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
तासां मे रजसा ध्वस्तं भैक्षमासीन्नराधिप ॥ ९
चण्डालोऽहं ततो राजन्भुक्त्वा तदभवं मृतः ।
ब्रह्मस्वहारी च नृपः सोऽप्रतिष्ठां गतिं ययौ ॥ १०
तस्माद्धरेन्न विप्रस्वं कदाचिदपि किंचन ।
ब्रह्मस्वरजसा ध्वस्तं भुक्त्वा मां पश्य यादृशम् ॥ ११
तस्मात्सोमोऽप्यविक्रेयः पुरुषेण विपश्चिता ।
विक्रयं हीह सोमस्य गर्हयन्ति मनीषिणः ॥ १२
ये चैनं क्रीणते राजन्ये च विक्रीणते जनाः ।
ते तु वैवस्वतं प्राप्य रौरवं यान्ति सर्वशः ॥ १३
सोमं तु रजसा ध्वस्तं विक्रीयाद्बुद्धिपूर्वकम् ।
श्रोत्रियो वार्धुषी भूत्वा चिररात्राय नश्यति ।

C. 13. 4826
B. 13. 101, 14
K. 13. 158, 1
M. 13. 91. 17

(for °शत्). — G2 om. (hapl.) 6c–7d. — c) V1 B Dn3 संगतैर् (for सह तैर्). D1 शांतैर् (for सर्वैर्). D4. 6. 8. 9 सहितैर्याजकैः शांतैर्.

7 D10 T1 G2 M4 om. 7 (cf. v. l. 6). — a) D1. 2. 4. 7. 8 च तत्र; D5 तत्रापि (by transp.). — c) D2 राजन्यैः; G1. 3 -राजानः (for -राजन्याः). — d) T2 क्षिप्रं (for सर्वे).

8 T1 om. 8 (cf. v. l. 6). D4. 6. 7. 9 om. 8. — a) T2. 3 G M1. 2 (*sup. lin.*). 3 जग्मुस्तत् (for जघ्नुस्ताः). — b) D5 पुत्रान् (for पौ°). V1 विधून्वतीः; D1. 2 विधूय वै; T2. 3 G M1–3 विधूय तान् (for विधुन्वतीः). M4 वीक्षमाणाः प्रयांति ये. — c) M1–3 ये (for च). T2. 3 G2–4 M4 पशूनवेक्षमाणानां (M4 °न्वा). — d) G1. 3 संसदि (for दंपती).

9 b) D1. 2 यतेंद्रियः (for जि°). — B5 T3 om. (hapl.) 9d–11c. — d) V1 B1. 2 D2. 6. 8. 9 भैक्ष्यम् (for भैक्षम्).

10 B5 T3 om. 10 (cf. v. l. 9). — a) Some MSS. चांडालो. T1. 2 G2. 4 हि; G1. 3 M4 [ऽ]पि (for ऽहं). D5 तदा; T1 तथा (for ततो). — b) Dn3 उक्त्वा (for भुक्त्वा). V1 B3. 4 Dn D5. 10 G1. 3 नृप; D1 ततः; D2 धृतः (for मृतः). — d) D8 ययौ गतिं (by transp.).

11 B5 T3 om. 11abc (cf. v. l. 9). — a) M1 यस्माद् (for त°). S (T3 om.) विप्रस्य (for °स्वं). — b) D1. 2. 4. 5. 7. 9 कश्चन (for किंचन). T2 स्वं कदाचिच्च किंचन. — After 11ab, T1. 2 G M ins.:

466* न पश्येन्नानुमोदेच्च न हर्तुं किंचिदाचरेत् ।
[G2 तु (for [अ]नु-). M हर्तुः (for हर्तुं).]

— c) Dn1 D4 ब्रह्मस्वं; T2 G ब्राह्मणो (for ब्रह्मस्व-).

12 ab) D4. 6–9 तथा; S ततः (for तस्मात्). T3 न (for ऽपि). Dn3 om. (hapl.) विक्रेयः पुरुषेण. D7 विपश्यता (for °श्चिता). — After 12ab, S (except T1) ins.:

467* एतद्धि धनमुत्कृष्टं द्विजानामविशेषतः ।
[T3 एतस्माद् (for एतद्धि).]

— c) V1 B Dn D8. 10 त्विह; D4–7. 9 तं हि (for हीह). T1 तद्विक्रयं हि सोमस्य. — d) G4 विपश्चितः (for मनीषिणः).

13 T1 om. 13. — a) Dn2 नैव; D6 वैनं (for चैनं). V1 B Dn D1. 2. 5. 10 तात (for राजन्). — b) Dn3 ह; G1. 3 न (for च). D1. 2 नराः (for जनाः). — c) D1. 4. 6–9 ते वै; D2 ते च; T3 G M इतो (for ते तु).

14 b) T1. 3 M1–3 विक्रीणन् (for °याद्). Dn3 D5. 10 विधि- (for बुद्धि-). V1 B2–5 विक्रीयाविधिपूर्वकं; B1 D1. 4 °याबुद्धिपूर्वकं. — c) D4 T2 M4 वार्धुषिर् (for °षी). — d) T2: G M गच्छति (for नश्यति). V1 B Dn D4. 5. 10 न चिरं स विनश्यति; T1. 3 रौरवं चापि ग- (T3 स विग)च्छति. — e) D4. 5. 10 त्रिशतं (for त्रिंशतं). T1 M अकीर्तिम(T1 M4 °र)शनं प्राप्य; T2. 3 G2. 4 अकीर्तित(T3 °क)शतं प्राप्य; G1. 3 अकीर्तनशतं प्राप्य; Madras ed. अकीर्तिमिह संप्राप्य. — f) V1 B Dn D5. 10 स; D2. 4 स्व- (for श्व-). D2 -जायते (for -जीवति). — After 14, S (except M1) ins.:

468* ब्रह्मस्वहारी नरकान्यातनाश्चानुभूय तु ।
मलेषु च कृमिर्भूत्वा श्वविष्ठामुपजीवति ।

[(L. 1) T1 नरकं (for °कान्). T1 -भूय वै; T3 -गच्छति (for -भूय तु). — (L. 2) T1 क्रिमिर् (for कृमिर्).]

C. 13. 4827
B. 13. 101. 15
K. 13. 158. 18
M. 13. 91. 18

नरकं त्रिंशतं प्राप्य श्वविष्ठामुपजीवति ॥ १४
श्वचर्यामतिमानं च सखिदारेषु विप्लवम् ।
तुलयाधारयद्धर्मो ह्यतिमानोऽतिरिच्यते ॥ १५
श्वानं वै पापिनं पश्य विवर्णं हरिणं कृशम् ।
अतिमानेन भूतानामिमां गतिमुपागतम् ॥ १६
अहं वै विपुले जातः कुले धनसमन्विते ।
अन्यस्मिञ्जन्मनि विभो ज्ञानविज्ञानपारगः ॥ १७
अभवं तत्र जानानो ह्येतान्दोषान्मदात्तदा ।
संरब्ध एव भूतानां पृष्ठमांसान्यभक्षयम् ॥ १८
सोऽहं तेन च वृत्तेन भोजनेन च तेन वै ।
इमामवस्थां संप्राप्तः पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ १९
आदीप्तमिव चैलान्तं भ्रमरैरिव चार्दितम् ।
धावमानं सुसंरब्धं पश्य मां रजसान्वितम् ॥ २०
स्वाध्यायैस्तु महत्पापं तरन्ति गृहमेधिनः ।
दानैः पृथग्विधैश्चापि यथा प्राहुर्मनीषिणः ॥ २१
तथा पापकृतं विप्रमाश्रमस्थं महीपते ।
सर्वसङ्गविनिर्मुक्तं छन्दांस्युत्तारयन्त्युत ॥ २२
अहं तु पापयोन्यां वै प्रसूतः क्षत्रियर्षभ ।
निश्चयं नाधिगच्छामि कथं मुच्येयमित्युत ॥ २३
जातिस्मरत्वं तु मम केनचित्पूर्वकर्मणा ।

---

15 T1 om. 15. — a) V1 B2–5 Dn D1. 2. 4–10 M [अ]भि- (for [अ]ति-). — b) T2 G4 स स्व-; T3 स्वस्मिन्; G1. 3 स्वेषु; G2 सर्व-; M4 स्वं च (for सखि-). V1 B2–4 Dn D2 -दारे च (for -दारेषु). B2. 3 विप्लवन् (for °वम्). D10 स स्वदारे च विप्लवं; M1–3 स्वदारेषु च वि°. — c) D2 T3 G M1. 2. 4 धारयन्; D4 धारयेद् (for [अ]धारयद्). V1 B Dn D5. 10 तुलया धारयन्धर्मं(V1 °न्सर्व)म्. — d) V1 B Dn D5. 10 अभिमानी; D1. 4. 6–9 त्वभिमानो; G4 अति° (for ह्यति°).

16 a) Dn3 om. (hapl.) from पापिनं up to अहं वै (in 17a). D4. 6. 7. 9 पामिलं (for पापिनं). D1. 2 श्वानं चै(D2 वै)वाविलं पश्य; T1 त्वं मामविकलं पश्य; T2. 3 G M ग्लानं मां विकलं पश्य. — b) D1. 7 M4 विवर्ण- (for °र्णं). — c) V1 B Dn1. n2 D2. 4. 5. 10 M4 अभि- (for अति-). T G M4 मां पश्य (for भूतानाम्). — d) T G M4 पापां (for इमां). D1. 2 उपागतः.

17 Dn3 om. अहं वै (in 17a) (cf. v. l. 16). — a) Bom. ed. तात (for जातः). — b) V1 Dn3 धर्म-; T2 नय- (for धन-). — c) D10 पौराणेस्मिञ् (hypermetric); S पौराणे (for अन्यस्मिञ्). — d) T1 -पारगं (for °गः). D4. 6–9 ज्ञानविज्ञानवान्नरः.

18 a) B5 अभयं; D1. 6. 7. 9 अभवत् (for अभवं). D8 तन्न (for तत्र). Dn2 जातानां (for जानानो). D10 G M अभयं जानमानोहं; T1. 3 अभजं भाज्य(T3 जात)मानोहं; T2 अंगजां जानमानोहं (sic). — b) D2 एतान् (for ह्ये°). Dn1 सदा (for तदा). B1 D1 corrupt; D4. 6–9 एषां दोषप(D4 °षं प)दं तथा; D10 T1. 2 G M4 दोषानेतानहं सदा; T3 दोषानेतांस्तु सर्वदा; M1–3 एतान्दोषानहं सदा. — d) V1 B Dn D5. 10 -मांसम्; T1 G2 -मांसादि (for -मांसानि). T3 भक्षयन् (for [अ]भक्षयम्). — After 18, D10 S ins. :

469* सोऽहं वै विदितः सर्वैर्दूरगो मलिनो वने ।
साधूनां परिभावेप्सुर्विप्राणां गर्वितो धनैः ।
[(L. 1) M1–3 निंदितः (for वि°).]

19 S om. (hapl.) 19ab. — b) B3 तु (for च).

20 a) D1. 2. 4. 6–9 चैलांते; T1 M तैलाक्तं; T3 M2 (*inf. lin.*) तैलांते (for चैलान्तं). D10 corrupt; T2 G आदीपितमिवालातं. — b) D2 त्वमरैर् (for भ्र°). D4 [अ]र्दितः (for °तम्). D1 त्वमरैरिव चार्चितं. — D1 om. (hapl.) 20cd. — c) T3 G4 याचमानं (for धाव°). — d) D1 मा (for मां). D1. 2 [आ]वृतं; D4. 6. 8. 9 [अ]र्दितं (for [अ]न्वितम्). T1. 3 पश्य मां तेन दुःखितं.

21 a) S महात्मानस् (for महत्पापं). — b) B3 Dn1. n2 D5. 10 हरंति (for त°). — c) D4. 6–9 S [ए]व (for [अ]पि). — d) T2. 3 G विप्रजात्या (T2 G3 °त्यां) (for यथा प्राहुर्). T1 विप्रजात्या महर्षयः.

22 T1 om. 22. — a) M चापकृतं (for पाप°). D8 मित्रम्; G2 (also as in text) कर्म (for विप्रम्). — d) D8 च; S (T1 om.) तं (for [उ]त).

23 a) V1 B Dn D5. 10 G4 हि; D4 च; D6–9 सु- (for तु). — b) D5. 10 भरतर्षभ (for क्षत्रिय°). — c) B1 D9 M4 [अ]भि-; T2 [अ]व- (for [अ]धि-).

शुभेन येन मोक्षं वै प्राप्तुमिच्छाम्यहं नृप ॥ २४
त्वमिमं मे प्रपन्नाय संशयं ब्रूहि पृच्छते ।
चण्डालत्वात्कथमहं मुच्येयमिति सत्तम ॥ २५

राजन्य उवाच ।

चण्डाल प्रतिजानीहि येन मोक्षमवाप्स्यसि ।
ब्राह्मणार्थे त्यजन्प्राणान्गतिमिष्टामवाप्स्यसि ॥ २६
दत्त्वा शरीरं क्रव्याद्भ्यो रणाग्नौ द्विजहेतुकम् ।
हुत्वा प्राणान्प्रमोक्षस्ते नान्यथा मोक्षमर्हसि ॥ २७

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तः स तदा राजन्ब्रह्मस्वार्थे परंतप ।
हुत्वा रणमुखे प्राणान्गतिमिष्टामवाप ह ॥ २८
तस्माद्रक्ष्यं त्वया पुत्र ब्रह्मस्वं भरतर्षभ ।
यदीच्छसि महाबाहो शाश्वतीं गतिमुत्तमाम् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

C. 13. 4842
B. 13. 101. 29
K. 13. 158. 33
M. 13. 91. 33

— ^{d}) S आपदः (for इत्युत).

24 ^{a}) Dn1. n2 D5 च मम; D4. 6. 7. 9. 10 मम तु (by transp.); T1. 3 G M हि मम; T2 जातं मे. — ^{b}) T3 M केन वा (for केनचित्). D1. 2 तात (for पूर्व-). T1 केनावासं हि कर्मणा; T2 G केन पूर्वेण क°. — ^{d}) G2 विभो (for नृप).

25 ^{a}) V1 B Dn D5. 10 त्व(D5. 10 त्वा)मिमं सं-; D4. 6–9 तदिदं मे; G4 त्वं ममेह (for त्वमिमं मे). T1 त्वमेवेह प्रपन्नस्य; T2. 3 G1–3 M त्वं ममेह प्रपन्नस्य. — ^{b}) D1. 2 शंस (for ब्रूहि). T2. 3 G M पृच्छतः (for °ते). T1 शरणं परिपृच्छतः. — ^{c}) Some MSS. चांडालत्वात्.

26 D2. 6. 9 S राजा (for राजन्य). — ^{a}) Some MSS. चांडालं. D1. 6. 7. 9 -जानेते; D2. 4 -जानीते; D8 -जानेहं (for -जानीहि). T1 चंडालवृत्तमापन्नो; T2 G M °लवृत्तात्तप्तस्त्वं; T3 °लवृत्त्या तप्तस्त्वं. — D1. 2 S (except G4) om. (hapl.) 26^{cd}. D4 om. (hapl.) 26^{c}–27^{d}.

27 D4 om. 27 (cf. v. l. 26). — ^{b}) B1 G1. 3 रणाग्रे (for °ग्नौ). D1 T2. 3 G M -हेतुके; D2. 6–9 -हेतवे; T1 -हैतुकं (for -हे°). — ^{c}) S हित्वा (for हुत्वा). B5 प्रमोक्षार्थे; T2 G1. 2. 4 °क्षाय (for °क्षस्ते). — ^{d}) D1. 2. 7. 8 आप्स्यसि; D6. 9 अवाप्स्यसि (hypermetric) (for अर्हसि).

28 D1. 4. 6–9 S om. the ref. — ^{a}) V1 B Dn D10 तेन (for राजन्). D5 इत्युक्त्वा स तदानेन. — ^{b}) D1. 2 ब्राह्मणार्थे (for ब्रह्मस्वार्थे). — ^{c}) T1. 2 G हित्वा (for हुत्वा). — ^{d}) G4 इष्टां गतिम् (by transp.). D5 अवाप सः; T3 °सवान् (for °प ह).

29 ^{a}) D1. 2 विप्र; T2. 3 G M [अ]पीह (for पुत्र). T1 तस्माद्रक्ष्यास्त्वया विप्रा. — ^{b}) T1 ब्रह्मस्वाद् (for °स्वं). — ^{c}) V1 B3 Dn2 D5 T2 G1. 3. 4 यद् (for यदि). T3 महाभाग (for °बाहो). — ^{d}) V1 B Dn D5. 10 आत्मनः (for उत्तमाम्). G4 शाश्वतीमुत्तमां गतिं.

Colophon. — *Parvan name :* B1. 2 Dn3 D1 शांति. — *Sub-parvan :* V1 B2. 3 Dn D1. 2. 4–6. 8–10 दानधर्म. — *Adhy. name :* V1 B Dn D1. 2. 6–9 राजन्यचं(V1 B1 D8 °चां)डालसंवादः; D5. 10 राजचं(D5 °चां)डालसंवादः; T2 ब्रह्मस्वहरणप्रकरणे क्षत्रबंधुचंडालसंवादे ब्रह्मस्वहरणदोषकथनं; G1. 3 क्षत्रबंधुचंडालसंवादे ब्रह्मस्वहरणकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B5 91; Dn1 99; D10 109; T1 M4 152; T2. 3 G2. 4 159; G1. 3 M1 153; M2. 3 154. — *Śloka no. :* Dn1 30; Dn2 29; D4 27.

१०५

C. 13. 4843
B. 13. 102. 1
K. 13. 159. 1
M. 13. 92. 1

युधिष्ठिर उवाच ।
एको लोकः सुकृतिनां सर्वे त्वाहो पितामह ।
उत तत्रापि नानात्वं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।
कर्मभिः पार्थ नानात्वं लोकानां यान्ति मानवाः ।
पुण्यान्पुण्यकृतो यान्ति पापान्पापकृतो जनाः ॥ २
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
गौतमस्य मुनेस्तात संवादं वासवस्य च ॥ ३
ब्राह्मणो गौतमः कश्चिन्मृदुर्दान्तो जितेन्द्रियः ।
महावने हस्तिशिशुं परिद्यूनममातृकम् ॥ ४
तं दृष्ट्वा जीवयामास सानुक्रोशो धृतव्रतः ।
स तु दीर्घेण कालेन बभूवातिबलो महान् ॥ ५
तं प्रभिन्नं महानागं प्रस्रुतं सर्वतो मदम् ।
धृतराष्ट्रस्य रूपेण शक्रो जग्राह हस्तिनम् ॥ ६
ह्रियमाणं तु तं दृष्ट्वा गौतमः संशितव्रतः ।
अभ्यभाषत राजानं धृतराष्ट्रं महातपाः ॥ ७
मा मे हार्षीर्हस्तिनं पुत्रमेनं
दुःखात्पुष्टं धृतराष्ट्राकृतज्ञ ।
मित्रं सतां सप्तपदं वदन्ति
मित्रद्रोहो नैव राजन्स्पृशेत्त्वाम् ॥ ८
इध्मोदकप्रदातारं शून्यपालकमाश्रमे ।
विनीतमाचार्यकुले सुयुक्तं गुरुकर्मणि ॥ ९
शिष्टं दान्तं कृतज्ञं च प्रियं च सततं मम ।
न मे विक्रोशतो राजन्हर्तुमर्हसि कुञ्जरम् ॥ १०

105

☞ This adhy. is missing in D_3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 ^{a}) V_1 $B_{3.5}$ D_{n2} एकलोकाः; $B_{1.2}$ $D_{n1.n3}$ एके लोकाः; B_4 एते लोकाः; $D_{1.2}$ एककालः; D_5 एवं लोकाः (for एको लोकः). V_1 B Dn $D_{1.2.5}$ सुकृतिनः (for °तिनां). — ^{b}) $B_{1.3}$ $D_{1.2}$ सर्वे वाहो; $D_{4.6-9}$ अहो सर्वे; D_{10} T_2 $G_{2.4}$ स्वर्गे लोके; T_1 स्वर्गो वाहो; T_3 M स्वर्गे नाहो; $G_{1.3}$ स्वर्गलोके (for सर्वे त्वाहो). — ^{c}) $B_{1.5}$ D_{n3} $D_{1.2}$ तत्र (for उत). $D_{6.8.9}$ वा चापि; D_7 चापि च (for तत्रापि). V_1 B Dn $D_{4.5}$ भिन्नास्ते (for नानात्वं). — ^{d}) D_{10} S सर्वं (for तन्मे). T_2 (also as in text) कुरूद्वह (for पितामह).

2 ^{c}) D_5 T_3 पुण्यात् (for पुण्यान्). — ^{d}) Bom. ed. नराः (for जनाः).

3 D_2 om. 3^{cd}. — ^{d}) B_5 ह (for च). S संवादं वै (T_3 वा) शतक्रतोः.

4 ^{a}) S गौतमो ब्राह्मणः कश्चिन्. — ^{b}) D_7 यतेंद्रियः (for जि°).

5 ^{a}) $D_{4.6-9}$ दृष्ट्वा सं- (for तं दृष्ट्वा). — ^{b}) G_{1-3} सानुक्रोशाद् (for °शो). B_3 $T_{1.3}$ जितेंद्रियः; D_8 T_3 (also) दृढव्रतः (for धृत°). — ^{c}) $T_{1.2}$ M सोथ; T_3 $G_{1.3.4}$ सोति-; G_2 सोयं (for स तु).

6 D_1 om. 6^a. — ^{a}) D_4 महाभागं (for °नागं). D_2 तं पतितं महाभागं; T_2 G तं प्रपन्नं महादीर्घं (T_2 °द्विपं). — ^{b}) D_1 T_2 G प्रसूतं; T_1 प्रभूतं; T_3 प्रापितं (for प्रस्रुतं). V_1 B Dn $D_{5.10}$ प्रस्रुतं पर्वतोपमं; M_4 °तं सर्वतोदकं. — ^{c}) D_5 $G_{1.2}$ धृतराष्ट्रस्वरूपेण.

8 Before 8, S (except T_2) ins. गौतमः. — ^{a}) S (except G_2) मा (for मे). $D_{1.2}$ पुत्रमेतं; D_5 °मेव; $D_{6.7.9}$ °भूतं (for °मेनं). — ^{b}) D_4 दुःखे पुष्टं; $D_{6.7.9}$ दुःखाद्पुष्टं (for °त्पुष्टं). — ^{c}) V_1 $B_{2.4.5}$ Dn $D_{5.7-10}$ T_2 G मैत्रं (for मित्रं). $D_{n1.n2}$ $D_{1.2.7.8}$ $M_{1.3}$ साप्त-पदं (for स°). — ^{d}) D_1 corrupt. $D_{n1.n3}$ D_2 मैव; $D_{4.6.7.9}$ नोत; S नेह (for नैव). T_1 शपेत् (for स्पृशेत्).

9 ^{b}) T_1 शून्ये (for शून्य-). V_1 B Dn $D_{2.5.8.10}$ शून्यपालं ममाश्रमे. — ^{d}) $B_{1.5}$ D_8 संयुक्तं; $D_{1.2.6.7}$ सुनीतं; D_4 सुनीते (for सुयुक्तं).

10 T_1 om. 10^{ab}. — ^{a}) B_3 शिष्टं शांतं; T_3 शिष्टज्ञं च (for शिष्टं दान्तं). D_4 कृतप्रज्ञं (for °ज्ञं च). — ^{c}) $T_{1.2}$ $G_{1.2.4}$ त्वं; T_3 M तं; G_3 क्व (for न). — ^{d})

धृतराष्ट्र उवाच ।

गवां सहस्रं भवते ददामि
दासीशतं निष्कशतानि पञ्च ।
अन्यच्च वित्तं विविधं महर्षे
किं ब्राह्मणस्येह गजेन कृत्यम् ॥ ११

गौतम उवाच ।

त्वामेव गावोऽभि भवन्तु राज-
न्दास्यः सनिष्का विविधं च रत्नम् ।
अन्यच्च वित्तं विविधं नरेन्द्र
किं ब्राह्मणस्येह धनेन कृत्यम् ॥ १२

धृतराष्ट्र उवाच ।

ब्राह्मणानां हस्तिभिर्नास्ति कृत्यं
राजन्यानां नागकुलानि विप्र ।
स्वं वाहनं नयतो नास्त्यधर्मो
नागश्रेष्ठाद्गौतमास्मान्निवर्त ॥ १३

गौतम उवाच ।

यत्र प्रेतो नन्दति पुण्यकर्मा
यत्र प्रेतः शोचति पापकर्मा ।
वैवस्वतस्य सदने महात्मन-
स्तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ १४

धृतराष्ट्र उवाच ।

ये निष्क्रिया नास्तिकाः श्रद्दधानाः
पापात्मान इन्द्रियार्थे निविष्टाः ।
यमस्य ते यातनां प्राप्नुवन्ति
परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ १५

गौतम उवाच ।

वैवस्वती संयमनी जनानां
यत्रानृतं नोच्यते यत्र सत्यम् ।

C. 13. 4858
B. 13. 102. 16
K. 13. 159. 13
M. 13. 92. 16

D2. 6. 9 G1 हंतुम् (for हर्तुम्). T1. 3 G2-4 M नार्हसि (for अ°). T2 हंतुं नार्हसि कुंजरं.

11 a) T2. 3 G2. 3 M भवतो (for °ते). V1 B Dn D5 ददानि (for °मि). G4 गवां शतसहस्रं भवतो ददामि. — b) D4. 6. 7. 9 चैव (for पञ्च). S शतानि निष्कस्य ददामि पंच. — c) T3 भवतो ददामि; G1. 2 विधिवन्महर्षे (for विविधं महर्षे). — d) D1 om.; S (except G3) न (for किं).

12 T1 om. (hapl.) 12. — a) D2 तव (for त्वाम्). V1 B Dn D5. 8. 10 हि (for ऽभि). S (T1 om.) त्वामेव गावो विविधा भजंतु. — b) D3 T2 G1. 3. 4 च (for स-). G1. 3 तु (for च). D1. 2 वित्तं (for रत्नम्). T3 G2 दास्यस्तु (G2 °श्च) नाना विविधं तु रत्नं. — c) Dn3 om.; D1. 2 रत्नं; T3 दत्तं (for वित्तं). D4. 6. 7. 9 पुत्रेण मे संगमो ह्यस्तु तेन; T2 अन्यं च रत्नं विविधं महर्षे. — d) D1 corrupt. T2 G न (for किं). Dn1 जनेन; D5. 10 गजेन (for धनेन). The portion from नेन कृत्यम् up to the end of this parvan is written by a different hand in V1.

13 T1 राजा (for धृतराष्ट्र). — a) S हस्तिना (for °भिर्). — b) B1 राज-; D4. 6 7. 9 गज-; S हस्ति- (for नाग-). — c) S स्व- (for स्वं). — d) V1 B Dn D4. 5. 8. 10 नागश्रेष्ठं; T3 °श्रेष्ठो (for °श्रेष्ठाद्). — After 13, Dn1 reads 15cd.

14 Dn1 धृतराष्ट्र (for गौतम). — a) D2 प्रीतो (for प्रेतो). — b) D1 partly damaged. V1 B Dn D5. 8. 10 शोचते (for °ति). — c) D1. 4. 6. 7. 9 भवने (for सदने). V1 B2. 5 Dn D2. 5. 8 G3 महात्मंस् (for °त्मनस्). — d) B1. 4 Dn3 D4. 5. 7. 10 T2 G याचयिष्ये (for यात°).

15 G2 om. (hapl.) 15-20. — a) S (G2 om.) नास्तिका निष्क्रियाः (by transp.). — b) D4. 6. 7. 9 त्विंद्रियार्थे (for इन्द्रि°). S (G2 om.) पापात्मानश्चेंद्रियार्थे निसृ(T1 °र्थैर्विपु)ष्टाः. — Dn1 reads 15cd after 13. — c) G1. 3 यातनाः. T3 प्राप्नुवंते. — Dn2 om. 15d. — d) G4 पारं (for परं). D3 यत्र (for तत्र).

16 G2 om. 16 (cf. v. l. 15). T3 om. (hapl.) 16-17. — a) Dn2 संयमिनी (for °मनी). V1 om. जनानां. D6-9 T2 M वैवस्वतीं संयम(D6. 9 °मि)नीं जनानां; T1 G1. 3. 4 वैवस्वतीं (T1 °तं) संयमनीं (T1 °नं) च नाम. — b) T1 प्राप्तं (for [अ]नृतं). S (T3 G2 om.) प्रोच्यते (for नो°). Dn2 तत्र (for the second यत्र). — c) T1 बलिनो (for °नं). B1 याचयंति (for यात°). D5-7. 9. 10 यत्राबला बलिनां घातयंति;

C. 13. 4858
B. 13. 102. 16
K. 13. 159. 16
M. 13. 92. 16

यत्राबला बलिनं यातयन्ति
तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ १६

धृतराष्ट्र उवाच ।

ज्येष्ठां स्वसारं पितरं मातरं च
गुरुं यथा मानयन्तश्चरन्ति ।
तथाविधानामेष लोको महर्षे
परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ १७

गौतम उवाच ।

मन्दाकिनी वैश्रवणस्य राज्ञो
महाभोगा भोगिजनप्रवेश्या ।
गन्धर्वयक्षैरप्सरोभिश्च जुष्टा
तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ १८

धृतराष्ट्र उवाच ।

अतिथिव्रताः सुव्रता ये जना वै
प्रतिश्रयं ददति ब्राह्मणेभ्यः ।
शिष्टाशिनः संविभज्याश्रितांश्च
मन्दाकिनीं तेऽपि विभूषयन्ति ॥ १९

गौतम उवाच ।

मेरोरग्रे यद्वनं भाति रम्यं
सुपुष्पितं किंनरगीतजुष्टम् ।
सुदर्शना यत्र जम्बूर्विशाला
तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ २०

धृतराष्ट्र उवाच ।

ये ब्राह्मणा मृदवः सत्यशीला
बहुश्रुताः सर्वभूताभिरामाः ।
येऽधीयन्ते सेतिहासं पुराणं
मध्वाहुत्या जुह्वति च द्विजेभ्यः ॥ २१
तथाविधानामेष लोको महर्षे
परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ।
यद्विद्यते विदितं स्थानमस्ति

T₂ G₁.₃.₄ M °लान्बलिनो घा(M या)तयंति. — ^{d}) B₁ Dn₃ D₄.₅.₇.₁₀ T₂ G₁.₄ याचयिष्ये (for यात°).

17 G₂ om. 17 (cf. v. l. 15). T₃ om. 17 (cf. v. l. 16). G₁ M₄ om. the ref. — ^{a}) G₄ ज्येष्ठ- (for ज्येष्ठां). V₁ om. पितरं. D₄.₆.₇.₉ गुरुं (for मातरं). — ^{b}) T₁ श्वश्रूर्; T₂ G₁.₃.₄ गुरून्; M शत्रून् (for गुरुं). V₁ B Dn D₅.₈.₁₀ यथा शत्रुं मद-मत्ताश्चरंति; D₁.₂ गुरुं च ये महयंतश्च°; D₄.₆.₇.₉ शक्त्या (D₄ °त्रुं) यथानर्हयाभ्यर्चयंति. — ^{d}) Dn₂ पदं (for परं). D₄ यत्र (for तत्र).

18 G₂ om. 18 (cf. v. l. 15). T₁ om. (hapl.) 18–19. T₃ om. the ref. — ^{b}) V₁ B Dn D₅–₁₀ महाभागा (for °भोगा). S (T₁ G₂ om.) महाभो(G₄ °भा)गा भोगिनश्च प्रवेश्याः. — ^{c}) T₂ M₄ जुष्टास्. — ^{d}) G₃ partly damaged. B₁ D₄–₇.₉.₁₀ G₁.₄ याचयिष्ये; T₂ वाच° (for यात°).

19 G₂ om. 19 (cf. v. l. 15). T₁ om. 19 (cf. v. l. 18). — ^{a}) B₃ साधुव्रता; D₁ om. (hapl.) (for सुव्रता). — ^{b}) B₁ D₄.₆.₇.₉ प्रतिग्रहं (for °श्रयं). D₇ ददते (for °ति). S (T₁ G₂ om.) प्रतिश्रयं ये (T₃ वै) ददति द्विजेभ्यः. — ^{c}) D₄ [आ]श्रमांश्च; S (T₁ G₂ om.) [आ]श्रि(T₂ °श्रु)तेभ्यो (for [आ]श्रितांश्च). — ^{d}) D₁.₂ [ऽ]भिवि-; D₄ सुवि-; D₆.₇.₉ भुवि; G₁.₃.₄ [ऽ]पि हि; M₁–₃ हि वि- (for ऽपि वि-).

20 G₂ om. 20 (cf. v. l. 15). — ^{a}) D₄.₆.₇.₉ मेरौ रम्ये; D₈ मेरो रम्यं (for मेरोरग्रे). B₃ भावि (for भाति). S (G₂ om.) मेरौ नगे (T₃ वने) यद्वनं चाति-रम्यं. — ^{b}) G₁ partly damaged. B₂.₅ Dn₁.₂ D₁.₇.₈.₁₀ किंनरी- (for किंनर-). B₃ -जुष्टगीतं; D₂ -देवजुष्टं; D₄.₆.₈.₉ G₄ -गीति° (for -गीत°). — ^{d}) B₁ D₄–₇.₉.₁₀ T₂ G₄ याचयिष्ये (for यात°).

21 ^{a}) T₃ अमृताः (for मृदवः). — ^{b}) B₃ सत्य-शीलाभि- (for सर्वभूताभि-). B₁ -साराः (for -रामाः). — T₁ om. 21^{cd}. — ^{c}) B₂.₅ Dn₁ D₁.₂ M₁.₂.₄ [ऽ]धीयते (for °यन्ते). D₇ च (for स). — ^{d}) D₁ om. त्या जुह्व. V₁ B Dn D₅.₈.₁₀ वै (for च). D₄.₆.₇.₉ द्विजेंद्राः (for द्विजेभ्यः).

22 B₅ T₁ om. (hapl.) 22^{a}–31^{b}. — ^{b}) D₅.₆ गतो (for गन्ता). D₄.₆.₈.₉ यत्र (for तत्र). — After 22^{ab}, T₂ reads 32^{ab} (with the ref.), repeating it in its proper place. — ^{c}) D₂ यद्यंते ते; D₄.₆.₇.₉ अप्यन्यत्ते

तद्ब्रूहि त्वं त्वरितो ह्येष यामि ॥ २२

गौतम उवाच ।

सुपुष्पितं किंनरराजजुष्टं
प्रियं वनं नन्दनं नारदस्य ।
गन्धर्वाणामप्सरसां च सद्म
तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ २३

धृतराष्ट्र उवाच ।

ये नृत्तगीतकुशला जनाः सदा
ह्ययाचमानाः सहिताश्चरन्ति ।
तथाविधानामेष लोको महर्षे
परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ २४

गौतम उवाच ।

यत्रोत्तराः कुरवो भान्ति रम्या
देवैः सार्धं मोदमाना नरेन्द्र ।
यत्राग्नियौनाश्च वसन्ति विप्रा
ह्ययोनयः पर्वतयोनयश्च ॥ २५
यत्र शक्रो वर्षति सर्वकामा-
न्यत्र स्त्रियः कामचाराश्चरन्ति ।
यत्र चेर्ष्या नास्ति नारीनराणां
तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ २६

धृतराष्ट्र उवाच ।

ये सर्वभूतेषु निवृत्तकामा
अमांसादा न्यस्तदण्डाश्चरन्ति ।
न हिंसन्ति स्थावरं जङ्गमं च ।
भूतानां ये सर्वभूतात्मभूताः ॥ २७
निराशिषो निर्ममा वीतरागा
लाभालाभे तुल्यनिन्दाप्रशंसाः ।
तथाविधानामेष लोको महर्षे

C. 13. 4870
B. 13. 102. 28
K. 13. 159. 28
M. 13. 92. 26

(for यद्विद्यते). D10 आस्ते (for अस्ति). T8 G M यद्(G1.4 °द्य)न्यत्ते विविधं स्थानमस्ति. — d) G2.4 चरितो (for त्व°). D4 M1-3 याति (for यामि).

23 B5 T1 om. 23 (cf. v. l. 22). T2 G3 om. the ref. — b) D8 T3 G -वदं; T2 पदं (for वनं). D1 om. (hapl.?) नन्दनं. D4.6.7.9 प्रियं सदा य(D6.9 त)-द्वनं नारदस्य. — c) V1 अप्सरसार्थं; G2 °राणां च (for °रसां च). Dn D1.5.8.10 शश्वत् (for सद्म). — d) D6 om. from हस्तिनं up to न (in 27c). B1 D4.5.7.9.10 T2 G याचयिष्ये (for यात°).

24 B5 T1 om. 24 (cf. v. l. 22). D6 om. 24 (cf. v. l. 23). D7.9 om. (hapl.) 24-26. — a) V1 B2-4 Dn D3.10 नृत्यगीते; B1 नृत्यगीत-; D5 नृत्तगीते (for °गीत-). D1 M सदा जना (by transp.); T2 G1 जनास्तदा. — b) D1.2 महयंतश् (for सहिताश्). S (T1 om.) देवात्मनां (M देवद्विजानां) प्रियकामाश्चरंति.

25 B5 T1 om. 25 (cf. v. l. 22). D6 om. 25 (cf. v. l. 23). D7.9 om. 25 (cf. v. l. 24). D4 om. (hapl.) 25-26. G1.3 om. the ref. — a) B1 यत्रोद्भवाः (for °त्तराः). S (T1 om.) यांति (for भान्ति). — c) B4 तत्र (for यत्र). B1 [अ]ग्निसोमाश्च; T2 G [अ]ग्नयो ये (G1.3 वै) नि-; T3 [आ]ग्नेयो यत्र; M1.3 [अ]ग्नियोनयो नि-; M2 Cv [अ]ग्नियोना नि- (for °यौनाश्च). D10 यत्राग्नयो ये निवसंति लोका; M4 यत्राग्नयोनग्नयश्च वसंति विप्रा. ❀ Cv: अग्निरेव योनिः कारणं येषां ते अग्नियौनाः। ❀ — d) V1 B2-4 Dn1 अव्योनयः; B1 M ह्यव्यो°; Dn2.n3 D5.8.10 अयो°; D1 corrupt (for ह्ययो°).

26 B5 T1 om. 26 (cf. v. l. 22). D6 om. 26 (cf. v. l. 23). D7.9 om. 26 (cf. v. l. 24). D4 om. 26 (cf. v. l. 25). — a) T2.3 G4 M यतः (for यत्र). — b) T2 G M4 स्थिताः; T3 [ई]श्वराः (for स्त्रियः). B2.3 Dn3 D2.10 M1.3 कामचराश्. V1 B Dn D5.8.10 भवंति (for चरन्ति). — c) D1 om. च. B2 (marg.) नारीषु पुंसां (for नारीनराणां). — d) B1 D5.10 T2 G1.2.4 याचयिष्ये (for यात°).

27 B5 T1 om. 27 (cf. v. l. 22). D6 om. up to न (in 27c) (cf. v. l. 23). D2 om. (hapl.) 27-28. D4 om. the ref. — b) D5.10 G M ह्यमांसादा (for अमां°). T2 ह्यमांसादा दंडधराश्चरंति. — D1 om. 27c-28d. — c) V1 om. न हिंसन्ति. G1.3.4 M1.2.4 स्थावर- (for °रं). D6.7.9 जंगमं वा; S (T1 om.) °मानि (for °मं च). — d) B1 भूतानि ये; D4.6.7.9 ये भूतानां (by transp.).

C. 13. 4870
B. 13. 102. 28
K. 13. 159. 28
M. 13. 92. 28

परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ २८

गौतम उवाच ।

ततः परं भान्ति लोकाः सनातनाः
सुपुण्यगन्धा निर्मला वीतशोकाः ।
सोमस्य राज्ञः सदने महात्मन-
स्तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ २९

धृतराष्ट्र उवाच ।

ये दानशीला न प्रतिगृह्णते सदा
न चाप्यर्थानाददते परेभ्यः ।
येषामदेयमर्हते नास्ति किंचि-
त्सर्वातिथ्याः सुप्रसादा जनाश्च ॥ ३०
ये क्षन्तारो नाभिजल्पन्ति चान्या-
ञ्शक्ता भूत्वा सततं पुण्यशीलाः ।
तथाविधानामेष लोको महर्षे
परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ ३१

गौतम उवाच ।

ततः परं भान्ति लोकाः सनातना
विरजसो वितमस्का विशोकाः ।
आदित्यस्य सुमहान्तः सुवृत्ता-
स्तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ ३२

धृतराष्ट्र उवाच ।

स्वाध्यायशीला गुरुशुश्रूषणे रता-
स्तपस्विनः सुव्रताः सत्यसंधाः ।
आचार्याणामप्रतिकूलभाषिणो

---

28 B5 T1 om. 28 (cf. v. l. 22). D1. 2 om. 28 (cf. v. l. 27). — a) G1. 3 निर्मदा (for निर्ममा). — b) Dn2 लाभेलाभे. D5. 10 लाभालाभे ये समाः सत्यसंधाः. — d) D8 यत्र (for तत्र).

29 B5 T1 om. 29 (cf. v. l. 22). D1 reads 29ab and D2 repeats the same after 31. G2 om. (hapl.) 29–31. — a) V1 Dn3 ततोपरे; B1–4 Dn1. n2 D1. 2 (both times). 8. 10 ततः परे; D5 परं ततो (by transp.). D4. 6. 7. 9 संति (for भान्ति). — b) G4 सुवर्ण- (for सुपुण्य-). V1 B2–4 D5. 10 विरजा वि-; Dn1. n2 D8 विरजा वीत-; D1. 2 (both times) विमला वि-; D4 निर्जला वीत- (for निर्मला वीत-). B1 Dn3 पुण्यगंधा विरजसो विशोकाः. — d) B1 D4–7. 9. 10 T2 G1. 4 याचयिष्ये (for यात°).

30 B5 T1 om. 30 (cf. v. l. 22). G2 om. 30 (cf. v. l. 29). D5 om. (hapl.) 30–35. — a) V1 B दानशीलान्; D10 °शीला (for °शीला न). D8 प्रतिगृह्णंति. D4. 6. 7. 9 ये दानशीलाः प्रतिगृह्णते च; S (T1 G2 om.) °लाः प्रतिगृह्णंति नित्यं. — b) V1 B1–4 Dn D8. 10 चाददते (for आद°). S (T1 G2 om.) न चाप्यर्थानाहरंते परेषां. — c) D10 G4 देयम् (for [अ]दे°). D4. 6. 7. 9 महर्षे (for अर्हते). — d) D4 हृताश्च; D6. 7. 9 कृतज्ञाः (for जनाश्च). D10 सर्वातिथ्याः सुप्रदाः सज्जनाश्च; T2 °थ्याः सुप्रजाना जनास्तदा; T3 G1. 3. 4 M °थ्याः सुप्रजना जनाः सदा (M1–3 सदा ये).

31 B5 T1 om. 31ab5 (cf. v. l. 22). G2 om. 31 (cf. v. l. 29). D5 om. 31 (cf. v. l. 30). — a) D1. 2. 8 M क्षांतारो; D10 दातारो (for क्षन्तारो). T3 G1. 3. 4 M [अ]ति- (for [अ]भि-). T3 -कुप्यंति (for -जल्पन्ति). B1 वाच्याञ्; D4 चान्याः; D10 चान्यच् (for चान्याञ्). T2 येषां दारा नातिजल्पंति चान्याञ्. — b) V1 B1 (marg.). 2–4 Dn सत्रीभूताः; B1 शांतीभूताः; D1. 2 शांता भूत्वा; D4. 6. 7. 9 शक्ता भक्ताः; D8 सतां भूत्वा (for शक्ता भूत्वा). — D6. 9 om. from विधाना (in 31c) up to तत्र (in 31d). — After 31, D1 reads and D2 repeats 29ab.

32 D5 om. 32 (cf. v. l. 30). B3 om. 32. G1 om. (hapl.) 32–34. D1. 2 om. 32ab. T2 reads 32ab (with the ref.) for the first time after 22ab. — a) V1 B1. 2. 4. 5 Dn D8. 10 [ऽ]परे. D4. 6. 7. 9 सुपुण्या; T1 सुराणां (for सनातना). — b) Dn2 D4. 6. 7. 9. 10 T1. 3 विराजस्का (for विरजसो). G2 विशेषाः (for विशोकाः). — c) D1. 2 हि यत्र (for सुवृत्तास्). V1 B1. 2. 4. 5 Dn3 आदित्यस्य सदने महांतस्; Dn1. n2 D8. 10 आदित्यदेवस्य पदं (Dn2 D8 °दे) महात्मनस्; T1 सनातनाः शश्वदुज्ज्वाल्यमानास्; T2 रवेः सुराणामर्हतो हि राजंस्; T3 G2–4 M आदित्यस्य सुराणामर्ह(G3 °र्ह)तो हि राजंस्. — d) B1 D4. 6. 10 T2 G2. 4 याचयिष्ये.

33 D5 om. 33 (cf. v. l. 30). G1 om. 33 (cf. v. l. 32). D1 om. (hapl.) 33–35. — a) S (G1 om.) -शुश्रूषकाश्च (for °षणे रतास्). — b) S (G1 om.)

नित्योत्थिता गुरुकर्मस्वचोद्याः ॥ ३३
तथाविधानामेष लोको महर्षे
विशुद्धानां भावितवाङ्मतीनाम् ।
सत्ये स्थितानां वेदविदां महात्मनां
परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ ३४

गौतम उवाच ।

ततः परे भान्ति लोकाः सनातनाः
सुपुण्यगन्धा विरजा विशोकाः ।
वरुणस्य राज्ञः सदने महात्मन-
स्तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ ३५

धृतराष्ट्र उवाच ।

चातुर्मास्यैर्ये यजन्ते जनाः सदा
तथेष्टीनां दशशतं प्राप्नुवन्ति ।
ये चाग्निहोत्रं जुह्वति श्रद्दधाना
यथान्यायं त्रीणि वर्षाणि विप्राः ॥ ३६
स्वदारिणां धर्मधुरे महात्मनां
यथोचिते वर्त्मनि सुस्थितानाम् ।
धर्मात्मनामुद्वहतां गतिं तां
परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ ३७

गौतम उवाच ।

इन्द्रस्य लोका विरजा विशोका
दुरन्वयाः काङ्क्षिता मानवानाम् ।
तस्याहं ते भवने भूरितेजसो
राजन्निमं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ ३८

C. 13. 4880
B. 13. 102. 38
K. 13. 159. 38
M. 13. 92. 38

तपस्विनः सत्यसंधा नरा ये. — ^{c}) G2 अनुकूल- (for अप्रतिकूल-). D4. 6. 7. 9 -भाषिणो ये (for -कूलभाषिणो). — ^{d}) S (G1 om.) नित्यं स्थिता (for नित्योत्थिता). D4. 6. 7. 9 -कार्येष्वनोद्याः (for -कर्मस्वचोद्याः).

34 D5 om. 34 (cf. v. l. 30). G1 om. 34 (cf. v. l. 32). D1 om. 34 (cf. v. l. 33). T1 om. 34^{bc}. — ^{b}) V1 B Dn D8. 10 विशुद्धानां भावितो (B1 °षते; B3 °वितं) वाग्यतानां. — D6. 7. 9 om. 34^{cd}. — ^{c}) T3 सत्य- (for सत्ये). D2. 4 धर्मात्मनामुद्वहतां म(D4 ग)तिं स्वां.

35 D5 om. 35 (cf. v. l. 30). D1 om. 35 (cf. v. l. 33). — ^{a}) V1 B Dn D2. 8. 10 T1. 3 M [s]परे; T2 G परं (for परे). T1 M संति (for भान्ति). D6. 9 सनातनाश्च (for लोकाः सनातनाः). D4. 7 ततः परं भांति सनातनास्ते (D7 °ना ये). — ^{b}) B1 विरजसो वि-; T1 M ह्यरजसो वीतः; T2 G1. 3. 4 ह्यरजो वीत-; T3 रजसो वीत-; G2 विरजा वीत- (for विरजा वि-). D4. 6. 7. 9 सुपुण्यलोका विरजस्का विशोकाः. — B3 om. from हात्मनस् (in 35^{c}) up to यात (in 35^{d}). — ^{d}) D4 च (for त्वा). B1 D4. 7. 10 T2 G1. 2. 4 याचयिष्ये (for यात°).

36 ^{a}) D1. 5 G3 चातुर्मास्ये; T3 चातुर्मास्यं. D4 यजंति (for °ते). B1 सदा जनास् (by transp.); D2 जनाः स्म; D4. 6. 7. 9 जना वै; T1 नरास्तु. — ^{b}) D1 damaged. D2. 8 तथेष्टानां; D5 तथाकृष्टीनां (for तथेष्टीनां). M1–3 द्विज- (for दश-). D4. 6. 7. 9 -शतान्याप्नुवंति (for -शतं प्राप्नुवन्ति). T3 तथेष्टानां दशशतं यातयंति. — ^{c}) D1. 2 [अ]ग्नीनां (for [अ]ग्निहोत्रं). — T1 om. 36^{d}–37^{c}. — ^{d}) V1 B Dn1. n2 D8. 10 यथाम्नायं (for °न्यायं).

37 T1 om. 37^{abc} (cf. v. l. 36). — ^{a}) V1 B2. 4. 5 Dn2 Cn सुधारिणां (for स्वदा°). Dn1 D8 Cn धर्मसुरे; Cnp °धुरे (as in text). D1. 2 स्वदारिणां धर्मधुरं निनीषतां; D4. 6. 7. 9 सदाराणां धर्मधुरं निनीषतां; D10 S (T1 om.) स्वदारगाणां धर्मकृतां महात्मनां. ❀ Cn: धर्म एव सुरः क्षुरः, तत्र सुष्ठु आत्मानं संधारयन्ति ते सुधारिणः, तेषाम् । ❀ — ^{b}) V1 B Dn D5. 8. 10 यथोदिते (for °चिते). B1 संस्थितानां; B2 damaged (for सुस्थि°). — ^{c}) D2. 4. 6. 7. 9 स्वां; D5. 10 गतां; S (T1 om.) सदा (for तां).

38 ^{a}) B5 om.; M4 शोको (for लोका). B1 विरजसो विशोका; D1. 2 ह्यमला अ(D2 वि)शोका; D4. 6. 7. 9 ह्य(D4 अ)जरा ह्यशोका; T1. 3 M अमरा वीतशोका; T2 G अमरावतीशा (for विरजा विशोका). — ^{b}) D6. 9 S दुरत्ययाः (for °न्वयाः). — ^{c}) T1. 3 G1. 3. 4 M तत्र; T2 अत्र (for तस्य). D5. 7 भुवने; T1 भविता; T2. 3 G1. 3. 4 M भवतो (for °ने). D4. 6. 7. 9 भूरिधाम्नो (for भूरितेजसो). — T3 om. 38^{d}–40^{a}. — ^{d}) D8 इमं त्वाहं (for राजन्निमं). B1 D4. 7. 10 T2 G याचयिष्ये; B4. 5 घात° (for यात°). — After

BORI V-17 Pt. 2

C 13. 4880
B. 13. 102. 39
K. 13. 159. 39
M. 13. 92. 39

शतवर्षजीवी यश्च शूरो मनुष्यो
वेदाध्यायी यश्च यज्वाप्रमत्तः ।
एते सर्वे शक्रलोकं व्रजन्ति
परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ ३९

गौतम उवाच ।

प्राजापत्याः सन्ति लोका महान्तो
नाकस्य पृष्ठे पुष्कला वीतशोकाः ।
मनीषिताः सर्वलोकोद्भवानां
तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ ४०

धृतराष्ट्र उवाच ।

ये राजानो राजसूयाभिषिक्ता
धर्मात्मानो रक्षितारः प्रजानाम् ।
ये चाश्वमेधावभृथाप्लुताङ्गा-
स्तेषां लोका धृतराष्ट्रो न तत्र ॥ ४१

गौतम उवाच ।

ततः परं भान्ति लोकाः सनातनाः
सुपुण्यगन्धा विरजा वीतशोकाः ।
तस्मिन्नहं दुर्लभे त्वाप्रधृष्ये
गवां लोके हस्तिनं यातयिष्ये ॥ ४२

धृतराष्ट्र उवाच ।

यो गोसहस्री शतदः समां समां
यो गोशती दश दद्याच्च शक्त्या ।
तथा दशभ्यो यश्च दद्यादिहैकां
पञ्चभ्यो वा दानशीलस्तथैकाम् ॥ ४३

ये जीर्यन्ते ब्रह्मचर्येण विप्रा
ब्राह्मीं वाचं परिरक्षन्ति चैव ।
मनस्विनस्तीर्थयात्रापरायणा-
स्ते तत्र मोदन्ति गवां विमाने ॥ ४४

38, D_5 reads 41-42.

39 T_3 om. 39 (cf. v. l. 38). — ^{a}) T_1 -जीवी तु (for -जीवी). D_4 शतवर्षो; T_2 G यत्र शूरो (for यश्च शूरो). — ^{b}) $G_{1.3.4}$ यत्र (for यश्च). — ^{c}) B_2 damaged; $D_{1.2}$ ते वै (for एते). D_7 स्वर्ग- (for शक्र-). D_6 व्रजंते; $T_{1.2}$ G M भजंति (for व्र°). — ^{d}) D_4 यत्र (for तत्र).

40 T_3 om. 40^a (cf. v. l. 38). — ^{a}) M प्रजापतेः (for प्राजापत्याः). $D_{4.6.7.9}$ सत्य- (for सन्ति). D_8 महात्मनो (for महान्तो). — ^{c}) D_{10} S मनीषिणां सर्वलोकाभयानां. — ^{d}) B_1 $D_{5.7.10}$ T_3 $G_{1.2.4}$ याचयिष्ये (for यात°).

41 D_5 reads 41-42 after 38. — ^{a}) T G M_4 राजसूयेभिषिक्ता (for राजसूया°). — B_2 partly damaged for 41^{bc}. — ^{b}) B_1 महात्मानो (for धर्मा°). — D_2 om. 41^c-42^d. — ^{c}) V_1 B_{3-5} $D_{n1.n2}$ $D_{4.8.10}$ ये चाश्वमेधावभृथे प्लुतांगास् (D_3 °थाप्लुतानां). — ^{d}) T_3 G_4 M लोको (for लोका). D_4 यत्र (for तत्र).

42 For the sequence in D_5, cf. v. l. 41. D_2 om. 42 (cf. v. l. 41). G_4 M_4 om. the ref. — ^{a}) B_3 $D_{6.9}$ परे भांति; S परे संति (for परं भान्ति). $D_{4.7}$ महांतः (for सनातनाः). — ^{b}) B_1 विरजसो (for विरजा). B_{2-5} D_1 विशोकाः; T_2 $G_{2.4}$ वीतमोहाः (for °शोकाः). $D_{4.6.7.9}$ सुपुण्यगंधा विरजस्का विशोकाः; $T_{1.3}$ M °गंधा विरजःशोकमोहाः; $G_{1.3}$ °गंधा विरजो वीतमोहाः. — ^{c}) D_{n1} D_4 चाप्यधृष्ये; D_{n2} D_8 त्वाप्य°; $D_{5.10}$ T_2 $G_{1.3.4}$ M त्वप्र°; $D_{6.7.9}$ T_1 चाप्र°; G_2 *प्य° (for त्वाप्र°). B_3 तस्मिन्नहं सुदुर्लभे त्वां प्रधृष्ये. — ^{d}) B_1 $D_{4-7.9.10}$ T_2 G याचयिष्ये (for यात°).

43 ^{a}) G_2 शतशो (for °दः). $D_{1.2}$ शतं समा; $D_{5.10}$ S महात्मा; D_8 समः स्याद् (for समां समां). $D_{4.6.7.9}$ यो गोसहस्री स शतं च दद्याद्. — ^{b}) V_1 B D_n $D_{1.2.5.8.10}$ गवां शती (for यो गोशती). B_1 तु भक्त्या; $D_{1.6.7.9}$ स्वशक्त्या (for च शक्त्या). — ^{c}) B_2 partly damaged. $D_{6.9}$ दशान्ये (for दशभ्यो). D_2 यच्च; $D_{4.6.7.9}$ [s]प्यथ (for यश्च). B_5 D_{10} दशैकां; D_1 इवैकां (for इहैकां). — ^{d}) T_1 तेषां लोका धृतराष्ट्रो न तत्र ($=41^d$).

44 ^{a}) $D_{4.7.9}$ जीर्यंति (for जीर्यन्ते). D_7 प्राज्ञा; $M_{1.3}$ विप्र (for विप्रा). — ^{b}) B_1 -नंदंति (for -रक्षन्ति). — ^{c}) $D_{1.6}$ om.; $D_{2.4.7.9}$ T_1 -पराश्च; $T_{2.3}$ G -परा ये (for -परायणास्). — ^{d}) $D_{1.6}$ om. ते तत्र. V_1 B D_n $D_{5.8.10}$ गवां निवासे; $D_{4.6.7.9}$ गवां हि लोके; $T_{2.3}$ G M ततो विमानैः (for गवां विमाने)

प्रभासं मानसं पुण्यं पुष्कराणि महत्सरः ।
पुण्यं च नैमिषं तीर्थं बाहुदां करतोयिनीम् ॥ ४५
गयां गयशिरश्चैव विपाशां स्थूलवालुकाम् ।
तूष्णींगङ्गां दशगङ्गां महाह्रदमथापि च ॥ ४६
गौतमीं कौशिकीं पाकां महात्मानो धृतव्रताः ।
सरस्वतीदृषद्वत्यौ यमुनां ये प्रयान्ति च ॥ ४७
तत्र ते दिव्यसंस्थाना दिव्यमाल्यधराः शिवाः ।
प्रयान्ति पुण्यगन्धाढ्या धृतराष्ट्रो न तत्र वै ॥ ४८

गौतम उवाच ।

यत्र शीतभयं नास्ति न चोष्णभयमण्वपि ।
न क्षुत्पिपासे न ग्लानिर्न दुःखं न सुखं तथा ॥ ४९
न द्वेष्यो न प्रियः कश्चिन्न बन्धुर्न रिपुस्तथा ।
न जरामरणे वापि न पुण्यं न च पातकम् ॥ ५०
तस्मिन्विरजसि स्फीते प्रज्ञासत्त्वव्यवस्थिते ।
स्वयंभुभवने पुण्ये हस्तिनं मे यतिष्यति ॥ ५१

धृतराष्ट्र उवाच ।

निर्मुक्ताः सर्वसङ्गेभ्यो कृतात्मानो यतव्रताः ।
अध्यात्मयोगसंस्थाने युक्ताः स्वर्गगतिं गताः ॥ ५२
ते ब्रह्मभवनं पुण्यं प्राप्नुवन्तीह सात्त्विकाः ।
न तत्र धृतराष्ट्रस्ते शक्यो द्रष्टुं महामुने ॥ ५३

C. 13. 4895
B. 13. 102. 53
K. 13. 159. 53
M. 13. 92. 53

T1 तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये (= 40[d]).

45 Before 45, T1 ins. धृतराष्ट्रः. — [a]) V1 B1. 3–5 Dn D5. 8. 10 तीर्थं; D6 om. (for पुण्यं). B2 प्रभासं पुष्करं तीर्थं. — [b]) B2 मानसं च (for पुष्कराणि). D1. 2. 4. 6. 7. 9 G4 महासरः (for महत्सरः). — [c]) D1. 2. 4. 6. 7. 9 पुण्योदं (for पुण्यं च). V1 B2. 3. 5 नेमिषं; D5. 10 G2 नेमिशं; T2. 3 G1. 3. 4 M नैमिशं (for °षं). — [d]) D6. 9 करतोघनीं; D8 °यनीं (for °यिनीम्). B3 करोति बहुदायिनीं; T1 बाहुदां नर्मदां तथा.

46 [a]) B2 partly damaged. V1 B3–5 Dn1 गंगां गय-; B1 Dn3 गंगागय-; B2 D10 गंगां गया-; Dn2 D5. 8 गंगागया-; D9 गयागय-; T1. 2 गवां हय-; T3 हयां हय-; G M गयां हय- (for गयां गय-). D4 गयां गयाशिरश्चैवं. — [b]) D2. 4. 6. 7. 9 विपाप्मां; G4 तथैव (for विपाशां). D1 विपाप्मां स्थलवालुकं; T G1–3 M तथैव स्थलवालुकां. — [c]) V1 B2–4 पंचनदं; T2 G M शनैगंगां (for दशगङ्गां). B5 Dn कृष्णां गंगां पंचनदं; D4. 6. 7. 9 कृष्णगंगां श्वेतगंगां; D5. 8. 10 कृष्णगंगां पंचनदं; T1 सरस्वतीं च गंगां च; T3 कृष्णां गंगां वृद्धगंगां. — [d]) D5–10 वा (for च).

47 [a]) V1 B1. 2. 4. 5 Dn D5. 10 T1. 3 G2 M4 गोमतीं; B3 गोतमीं (for गौ°). M4 पावकां (for कौशिकीं). Dn1 D5. 8. 10 पंपां; Dn2 पंथां; D1. 2 वाचां; D4. 6. 9 T3 G2 M1. 3 पापां; D7 तापीं; T1 नंदां; T2 G रम्यां; M4 om. (for पाकां). — T1 om. 47[bc]. — [b]) G1. 3 दृढव्रताः (for धृत°). — [c]) T3 सरस्वतीं. D5. 10 सरस्वत्यै दृषद्वत्यै (D10 °त्यां). — [d]) V1 B2–4 D2. 5. 10 [S]नु-; B1 च; B5 Dn D1 तु (for प्र-).

48 [a]) T2 G2. 4 ततस्ते; M ते तत्र (by transp.). — [b]) G4 -माला- (for -माल्य-). G1. 3 -पराः (for -धराः). — [c]) D1 दिव्य- (for पुण्य-).

49 [b]) T2 G एव च (for अण्वपि). — [c]) S क्षुत्पिपासे न च ग्लानिर्.

50 T1 om. (hapl.) 50[ab]. — [a]) G2 चेष्टो (for द्वेष्यो). — [c]) D4. 6–9 -मरणं (for °णे). V1 B4. 5 Dn D5. 10 चाथ; B1 D1. 7. 8 चापि (for वापि). S न जरामरणं त(T1 य)त्र. — [d]) B5 om. from न पुण्यं up to योगसं (in 52[c]). D8 जरा (for पुण्यं). V1 B1–4 पापकं (for पातकम्).

51 B5 om. 51 (cf. v. l. 50). T1 om. 51[ab]. — [a]) T3 स्थिते (for स्फीते). — [b]) D9 प्रजा-; S (T1 om.) प्राज्ञ- (for प्रज्ञा-). D5. 10 G3 -सत्य- (for -सत्त्व-). — [c]) Dn3 D7. 10 स्वयंभू-. B2 Dn2 D5 -भुवने; D1. 2. 4. 8 -सदने (for -भवने). — [d]) V1 B1–4 Dn D10 प्रदास्यसि (for यतिष्यति). D4 हस्तिनमर्पयिष्यति; D5 °नं ये प्रदास्यंति; D6–9 °नं मेर्पयिष्यति; T1 यातयिष्ये च हस्तिनं; T2. 3 G M हस्तिनं याच(M °त)यिष्यति.

52 B5 om. up to योगसं (in 52[c]) (cf. v. l. 50). T3 om. 52–54 (retaining the ref.). — [a]) V1 B1–4 Dn D5. 10 -संगैर्ये (for -सङ्गेभ्यो). S (T3 om.) विमुक्ताः सर्वसंगेषु. — [b]) D1. 2. 4. 6–9 महात्मानो; D5 धृता°; M यता° (for कृता°). B2 जितेंद्रियाः; D7 जितव्रताः (for यत°). — [c]) V1 B Dn D5. 8. 10 -संस्थानैर्; D4. 6. 7. 9 -संस्थान-; T1 G2. 4 M -संस्था ये; T2 G1. 3 -युक्ता ये (for -संस्थाने). — [d]) T1 G युक्ताः सर्व-; T2 युक्तं सर्व-;

C. 13. 4896
B. 13. 102. 54
K. 13. 159. 54
M. 13. 92. 54

गौतम उवाच ।
रथन्तरं यत्र बृहच्च गीयते
यत्र वेदी पुण्डरीकैः स्तृणोति ।
यत्रोपयाति हरिभिः सोमपीथी
तत्र त्वाहं हस्तिनं यातयिष्ये ॥ ५४
बुध्यामि त्वां वृत्रहणं शतक्रतुं
व्यतिक्रमन्तं भुवनानि विश्वा ।
कच्चिन्न वाचा वृजिनं कदाचि-
दकार्षं ते मनसोऽभिषङ्गात् ॥ ५५
शक्र उवाच ।
यस्मादिमं लोकपथं प्रजाना-
मन्वागमं पदवादे गजस्य ।
तस्माद्भवान्प्रणतं मानुशास्तु
ब्रवीषि यत्तत्करवाणि सर्वम् ॥ ५६
गौतम उवाच ।
श्वेतं करेणुं मम पुत्रनागं
यं मेऽहार्षीर्दशवर्षाणि बालम् ।
यो मे वने वसतोऽभूद्द्वितीय-
स्तमेव मे देहि सुरेन्द्र नागम् ॥ ५७
शक्र उवाच ।
अयं सुतस्ते द्विजमुख्य नाग-
श्चाघ्रायते त्वामभिवीक्षमाणः ।

M मुक्ताः सर्व- (for युक्ताः स्वर्ग-).

53 T3 om. 53 (cf. v. l. 52). — a) B2 Dn2. n3 D6–9 -भुवनं (for -भ°). — b) Dn2 ह; T2 G1. 3. 4 हि (for [इ]ह). — c) D6–9 ताञ् (for ते). — d) G प्रष्टुं (for द्रष्टुं).

54 T3 om. 54 (cf. v. l. 52). D8 om. 54 (retaining the ref.). T2 om. the ref. D7 reads 54 on marg. (*sec. m.*). — a) B5 Dn3 D4. 5. 10 T1. 2 G2 यच्च (for यत्र). — b) B2. 3 वेदीः; D1 वेदीं (for वेदी). B3 Dn2 D2. 4. 5. 10 स्तृणाति; D6. 9 सृतानि (for स्तृणोति). D7 corrupt; S (T3 om.) य(G2 त)त्र वेदिः पुण्यजनैर्वृता च. — c) M2 तत्र (for यत्र). D4 -यांति च हरिभिः; D6. 7. 9 -याति च हरिः; M1–3 -यासि हरिभिः (for -याति हरिभिः). V1 B2–4 D5 सोमवीथीं; B1 D10 °वीथिं (for °पीथी). — d) B1 D4. 5. 7. 10 T2 G1. 4 याचयिष्ये (for यात°).

55 Before 55, G1. 3. 4 ins. गौतमः; G2 ins. धृतराष्ट्रः. — a) D1. 2. 8 पृच्छामि (for बुध्यामि). V1 D1. 4 S त्वा; B5 मां (for त्वां). B5 मित्रहणं (for वृ°). T1 M त्वृषिष्टुतं; T2 त्वभिष्टुतं; T3 G ऋषिष्टुतं (for शतक्रतुं). D4. 6. 7. 9 पृच्छामि त्वां वृत्रहणं शतक्रतोर् (D4 °ष्टुतो). — b) B1 -क्रामंतं; B5 om.; T1 -क्रमं मे; T2 -क्रमं त्वां (for -क्रमन्तं). D4. 6. 7. 9 विश्वे; D5. 10 विश्वं (for विश्वा). — c) D6. 7. 9 क्वचिन् (for कच्चिन्). D2 कथंचिद् (for कदा°). T1 कच्चिन्न वाचा रचितं हि किंचिद्. — d) D1. 2 T3 अका(D2 °चा)रिषं ते; D4 न चाप्यर्थं; D8 न चाप्यकार्यं; T2 G2. 4 अकार्षीस्ते (for अकार्षं ते). B1 [ऽ]भिषंगी; T1 °षंगान् (for °षङ्गात्). D6. 7. 9 न चाप्यकार्यं ते मनसोभिषंगः.

56 V1 B Dn D6. 9 शतक्रतुर्; D1 गौतम; D5. 10 om. (for शक्र). — a) V1 B2 (marg.). 3–5 Dn D5. 10 T2 मघवाहं; D4. 6–9 यस्मादमुं; T1 °दिदं (for °दिमं). D1. 2 प्रधानम् (for प्रजानाम्). — b) D1. 2 अन्वागमः; D4. 6–9 °गतः; T2. 3 G2. 4 M2. 3 मत्वागमं (for अन्वा°). B2 (marg. as in text). 3. 4 परिवाहे; Dn1 परिवादे; G1 damaged (for पदवादे). D10 M1 मत्वागमं परिपादे गजस्य; T1 मत्वागमं हरणे ते ग°; M2 (*inf. lin.*) मत्वागमं वारिपदे ग°. — c) B1 मन्वगास्तु (sic); B5 मामुपास्त (for मानुशास्तु). — d) D1. 2 ब्रवीमि; T1 M °हि; T3 °तु (for °षि). D1 यत्तः; D2 तत्तत् (for य°). S करवाणीह (for तत्करवाणि).

57 a) Dn S पुत्रं तु (Dn1 G1–3 हि) नागं; D4 पुत्रप्रभूतं; D6–9 पुत्रभूतं (for °नागं). — b) D1. 2 यमधार्षं; D4. 6–9 यमपालयं (for यं मेऽहार्षीर्). S प्रियं तु (T1 च) मे ष(M1–3 षा)ष्टिवर्षं तु (T2 च) बालं. — c) D6 om. वने.

58 B Dn D5. 8 शतक्रतुर्; D1. 2. 4. 6. 7. 9 इंद्र (for शक्र). — b) V1 आगच्छति; D1. 2 हेषायते; D4. 6–9 यस्त्रायते (for चाघ्रा°). D4. 6. 9 T2. 3 M4 -वीक्ष्यमाणः (for -वीक्ष°). B Dn D5. 10 आगच्छति (B1. 3 °ते) त्वामभिवीक्ष्यमाणः; T1 त्वाघ्राति च त्वामभिरक्ष°. — c) B2 हि ते; B3 हि मे; D6. 7. 9 T3 च मे (for च ते). D6. 8. 9 -जिघ्रतः (for °ते). T1 ददामि तेहं ऋषिमुख्य

पादौ च ते नासिकयोपजिघ्रते
श्रेयो मम ध्याहि नमश्च तेऽस्तु ॥ ५८

गौतम उवाच ।

शिवं सदैवेह सुरेन्द्र तुभ्यं
ध्यायामि पूजां च सदा प्रयुञ्जे ।
ममापि त्वं शक्र शिवं ददस्व
त्वया दत्तं प्रतिगृह्णामि नागम् ॥ ५९

शक्र उवाच ।

येषां वेदा निहिता वै गुहायां
मनीषिणां सत्त्ववतां महात्मनाम् ।
तेषां त्वयैकेन महात्मनास्मि
बुद्धस्तस्मात्प्रीतिमांस्तेऽहमद्य ॥ ६०
हन्तैहि ब्राह्मण क्षिप्रं सह पुत्रेण हस्तिना ।
प्राप्नुहि त्वं शुभाँल्लोकानह्नाय च चिराय च ॥ ६१

भीष्म उवाच ।

स गौतमं पुरस्कृत्य सह पुत्रेण हस्तिना ।
दिवमाचक्रमे वज्री सद्भिः सह दुरासदम् ॥ ६२

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

C. 13. 4904
B. 13. 102. 62
K. 13. 159. 62
M. 13 92. 62

सर्वं. — ^{d}) M1-3 हि मे (for मम).

59 G3 om. the ref. — ^{a}) B1 शिवं सुरेंद्रेह सदैव तुभ्यं. — ^{b}) B2 damaged; D2 ध्यायाम; M1-3 ध्यास्यामि (for ध्यायामि). D8 तु युंजे; T1 प्रयच्छ (for प्रयुञ्जे). — ^{c}) T1.3 M गजं (for शिवं). D1.2.4.6.7.9 वदस्व (for ददस्व). — ^{d}) G3 त्वयापि (for त्वया). G4 om. दत्तं. D1.4.6-9 प्रतिगृह्णे च; D2 °गृह्णीम; T2 °गृह्णाति (for °गृह्णामि).

60 B Dn D5 शतक्रतुर्; T3 om. (for शक्र). — ^{a}) T3 om.; M1 एषां (for येषां). D5.10 वै निहिता (by transp.); G2 विहिता वै. — ^{b}) G3 महर्षीणां (for मनीषिणां). V1 B Dn D2.4.5.7.8.10 सत्यवतां (for सत्त्व°). — ^{c}) B1 M1.2 (*inf. lin.* as in text).3 [अ]स्ति; T1 [आ]मीद् (for [अ]स्मि). — ^{d}) B5 वृद्धस्; D2.5 T1.2 G2 बुद्धिस् (for बुद्धस्). T1 सो (for ते).

61 ^{a}) D4 [ए]ते हि त्वं; D6 [ए]वैहि (both hypermetric) (for [ए]हि). — ^{c}) B2 damaged. V1 B1.3.4 त्वं प्राप्नुहि (by transp.); Dn1.n2 D5.10 त्वं हि प्राप्तुं; Dn3 तं प्राप्नुहि. B5 त्वं प्राप्नुहि पुण्यलोकाँल्. — ^{d}) Dn2 अहार्यं (for अह्नाय). D1.4.6.7.9 शिवाय; D2 शुभाय (for चिराय). B5 अंत्याय च शिवाय च.

62 V1 B Dn2.n3 D5.10 om. the ref. — ^{a}) D6.9 गौतमं हि (hypermetric) (for गौतमं). — ^{b}) T2 हस्ति- (for सह). — After 62, Dn1.n2 and Bom. ed. Calcutta ed. Kumbh. ed. ins.:

470* य इदं शृणुयान्नित्यं यः पठेद्वा जितेन्द्रियः ।
स याति ब्रह्मणो लोकं ब्राह्मणो गौतमो यथा ।

[(L. 1) Bom. ed. Kumbh. ed. इदं यः (by transp.); Calcutta ed. इमं यः.]

Colophon. — *Parvan name:* B1.2.4.5 D1 शांति. — *Sub-parvan:* V1 B1-3 Dn1.n2 D1.2.5-10 दानधर्म. — *Adhy. name:* V1 B Dn D5 हस्तिकूटः; D1.2.10 इंद्रगौतमसंवादे हस्तिकूटं; D4 गौतमसंवादः; D6-9 M1-3 इंद्रगौतमसंवादः; T2 G1.3 शक्रधृतराष्ट्रगौतमसंवादे स्वर्गादिबहुलोककथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): V1 102; B5 92; Dn1 100; D10 110; T1 M4 153; T2.3 G2.4 160; G1.3 M1 154; M2.3 155. — *Śloka no.:* Dn1.n2 63; D4 58.

१०६

C. 13. 4906
B. 13. 103. 1
K. 13. 160. 1
M. 13. 93. 1

युधिष्ठिर उवाच ।

दानं बहुविधाकारं शान्तिः सत्यमहिंसता ।
स्वदारतुष्टिश्चोक्ता ते फलं दानस्य चैव यत् ॥ १
पितामहस्य विदितं किमन्यत्र तपोबलात् ।
तपसो यत्परं तेऽद्य तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ २

भीष्म उवाच ।

तपः प्रचक्षते यावत्तावल्लोका युधिष्ठिर ।
मतं मम तु कौन्तेय तपो नानशनात्परम् ॥ ३
अत्राप्युदाहरन्तीमितिहासं पुरातनम् ।
भगीरथस्य संवादं ब्रह्मणश्च महात्मनः ॥ ४
अतीत्य सुरलोकं च गवां लोकं च भारत ।
ऋषिलोकं च सोऽगच्छद्भगीरथ इति श्रुतिः ॥ ५
तं दृष्ट्वा स वचः प्राह ब्रह्मा राजन्भगीरथम् ।
कथं भगीरथागास्त्वमिमं देशं दुरासदम् ॥ ६
न हि देवा न गन्धर्वा न मनुष्या भगीरथ ।
आयान्त्यतप्ततपसः कथं वै त्वमिहागतः ॥ ७

भगीरथ उवाच ।

निःशङ्कमन्नमददं ब्राह्मणेभ्यः
शतं सहस्राणि सदैव दानम् ।
ब्राह्मं व्रतं नित्यमास्थाय विद्धि
न त्वेवाहं तस्य फलादिहागाम् ॥ ८
दशैकरात्रान्दश पञ्चरात्रा-

106

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 After the ref., G2 ins. गणपतये नमः. — b) D4. 6-9 शमः (for शान्तिः). V1 B Dn आहिंसितं (B3. 4 °ता); D5. 10 °सनं; D6-9 °सया (for °सता). — c) B2 partly damaged. D5 मे (for ते). — d) T1. 3 G2 चापि; T2 G1. 3. 4 वापि (for चैव). D1 ह; D2 हि; D4. 6. 9 तत् (for यत्).

2 a) D5. 10 पितामहास्ति विदितं; T2. 3 °हास्माद्विदितं; G2. 4 °हास्मद्विदितं. — b) D4-9 अन्यत्तु (for °त्र). V1 B Dn D10 किमन्यत्तपसो बलात्. — c) B5 तेभ्यस्; D5-7. 9. 10 नान्यत्; T1 तत्र; T2. 3 G M त्वद्य (for तेऽद्य). — d) B3. 5 Dn1. n2 D1. 4 नो (for मे).

3 a) D4 6-9 प्रतीक्षते (for प्रच°). S तपसः (G4 °सा) प्रश्न G2 प्रीत यो यावत्. — b) V1 B2-5 Dn2 D5 लोको; B1 Dn1. n3 D10 लोके (for लोका). — c) V1 B Dn D5. 10 ममात्र; T2. 3 G4 एतत्तु (for मम तु).

4 d) B2 damaged. D4-6. 8. 9 ब्राह्मणस्य (for ब्रह्मणश्च).

5 a) S [अ]मर- (for सुर-). — b) V1 गव्यं (for गवां). — c) D7 तु (for च). B1 यो; D6. 9 om. (for सो). — d) V1 B2-5 Dn श्रुतं; D2 T2 G4 श्रुतः; T3 स्मृतिः (for श्रुतिः).

6 a) D4. 6-9 स्म; T1. 3 G M तु; T2 च (for स). V1 B Dn D5. 10 तं तु दृष्ट्वा वचः (Dn3 ततः) प्राह. — Dn3 om. (hapl.) from रथम् (in 6b) up to भगी (in 6c). — c) T1 om. कथं. B3 कथं भगीरथस्त्वेषाम् (sic). — d) D4 G1 इदं (for इमं). V1 B Dn D1. 2. 5. 10 लोकं; T1 (also as in text) कस्माद् (for देशं). D1. 4. 6-9 दुरागमं (for °सदम्).

7 c) T3 तप- (for [अ]तप-). — d) G1 उपागतः (for इहा°).

8 a) B2 partly damaged. V1 B1. 3. 4 Dn2. n3 D5 निष्काणाम्; B5 Dn1 निष्काणां वै (for निःशङ्कमन्नम्). Dn1 ह्यददं; D3 S अददां (for °दं). — b) D5. 10 प्रातः (for शतं). Dn3 तथैव धेनूः; D1. 2 दशैव चाहं; D4. 6-9 तथैव दानं; T G M4 सदैवतानां (for सदैव दानम्). — c) B3 D6-9 ब्राह्म-; D5. 10 ब्राह्यं; T1 महद्; T2. 3 G M1-3 ब्रह्मन्; M4 ब्रह्म- (for ब्राह्मं). T2 नु तं (for व्रतं). V1 B Dn D1. 5. 10 विद्वन्; D4. 6-9 देव (for विद्धि). — d) B1 दत्त्वैवाहं; T2 दैवादहं (for न त्वेवाहं). T G2-4 M [आ]गतः (for [अ]गाम्).

9 D10 reads 9ab twice. D5. 10 (second time)

नेकादशैकादशकान्क्रतूंश्च ।
ज्योतिष्टोमानां च शतं यदिष्टं
फलेन तेनापि च नागतोऽहम् ॥ ९
यच्चावसं जाह्नवीतीरनित्यः
शतं समास्तप्यमानस्तपोऽहम् ।
अदां च तत्राश्वतरीसहस्रं
नारीपुरं न च तेनाहमागाम् ॥ १०
दशायुतानि चाश्वानामयुतानि च विंशतिम् ।
पुष्करेषु द्विजातिभ्यः प्रादां गाश्च सहस्रशः ॥ ११
सुवर्णचन्द्रोडुपधारिणीनां
कन्योत्तमानामददं स्रग्विणीनाम् ।
षष्टिं सहस्राणि विभूषितानां
जाम्बूनदैराभरणैर्न तेन ॥ १२
दशार्बुदान्यददं गोसवेज्या-
स्वेकैकशो दश गा लोकनाथ ।
समानवत्साः पयसा समन्विताः
सुवर्णकांस्योपदुहा न तेन ॥ १३
अप्तोर्यामेषु नियतमेकैकस्मिन्दशाददम् ।
गृष्टीनां क्षीरदात्रीणां रोहिणीनां न तेन च ॥ १४
दोग्ध्रीणां वै गवां चैव प्रयुतानि दशैव ह ।
प्रादां दशगुणं ब्रह्मन्न च तेनाहमागतः ॥ १५
वाजिनां बाह्लिजातानामयुतान्यददं दश ।

C. 13. 4921
B. 13. 103. 16
K. 13. 160. 19
M. 13. 93. 16

corrupt for 9^{ab}. — ^{a}) B1 D10 (first time) T2 G2–4 -रात्रं; B5 -वारान्; D6. 9 -रात्रीं (for the first -रात्रान्). D1. 2 पक्ष- (for पञ्च-). B1 रात्रम्; D6. 9 -रात्रीम् (for the second -रात्रान्). — ^{b}) D1. 2 ऋषींश्च; D10 T G M2. 4 तथैव (for क्रतूंश्च). D4 इष्टं तथैकादशकं चचार; D6. 7. 9 इष्टिं तथैकादशकां चचार; D8 इष्टांस्तथैकादशकांश्चकार; M1. 3 एकादशैकादशिकांस्तथैव. — ^{c}) D1. 4. 6. 7. 9 फलं (for शतं). B1 प्रदिष्टं; S यदिष्टवान् (for यदिष्टं). — ^{d}) B5 कालेन (for फलेन). D4. 6–9 तेषामपि (for तेनापि च). S (except T2) न च (by transp.).

10 ^{a}) D4. 6. 7. 9 यथा (for यच्च). B1 D10 T2 G4 -तीरनित्यं; T1 -तीर एव (for -तीरनित्यः). — ^{b}) G2 ततो (for तपो). — ^{c}) G2 om. अदां च. — ^{d}) D10 गाः कन्या वै; T1. 2 G2. 4 गावः कन्या; T3 गाः कन्यका; G1. 3 M4 गाः कन्या वा; M1–3 गां कन्यां वा (for नारीपुरं). S [आ]गतोहं (for [अ]हमागाम्).

11 ^{a}) B2 partly damaged. B5 om.; D6. 9 तु (for च). — ^{b}) V1 B Dn D5. 8. 10 गोयुता(V1 °गा)नि (for अ°). V1 om. च. T2. 3 G विंशतिः. — ^{c}) D4. 6–9 पुष्करे तु (for °रेषु). — ^{d}) V1 om.; B Dn D5. 10 शत-; M2 (*sup. lin.*) गां च (for गाश्च).

12 T1 om. 12. — ^{a}) Dn D8–10 स- (for सु-). V1 B Dn D5. 10 -चंद्रोत्तम-; D4. 6–9 -पंचालक- (for -चन्द्रोडुप-). ❀ Cn: चन्द्रो भूषणविशेषः। ❀ — ^{b}) S (except G4; T1 om.) अददां. V1 B Dn D5 सहस्रं (for स्रग्विणीनाम्). — ^{c}) D8 षड्विंश- (for षष्टिं). T2. 3 G M1–3 च भूषितानां; M4 च वेश्मकानां (for विभूषितानां).

13 ^{a}) B2. 3 दशार्बुदानाम् (for °दानि). S अददां (for °दं). V1 गोसवेज्यान्; Dn3 गाः सवत्सान्; T1 गोसवे च; M °वेभ्यश्च (for °वेज्यासु). — ^{b}) T2. 3 G गा दश (by transp.). D4 [ए]कैकशो लोकनाथं सवत्साः.

14 D4. 6 7. 9 om. (hapl. ?) 14. — ^{a}) V1 B Dn D5. 8. 10 G2 आप्तोर्यामेषु (for अप्तो°). S सततम् (for निय°). D1. 2 आप्तुर्यामेन नियते (D2 °तम्). — ^{b}) D1. 2 दशायुतं; S °ददां (for °ददम्). — ^{c}) T2. 3 G -दोग्ध्रीणां (for -दात्रीणां). — ^{d}) V1 S शतानि; B3–5 Dn D5. 8. 10 शतेन (for न तेन).

15 T1 om 15^{ab}. — ^{a}) D1. 2 दोग्ध्रीणां च; S (T1 om.) सुदोग्ध्रीणां (for दोग्ध्रीणां वै). V1 B Dn D2. 4–6. 9. 10 चापि; D7 वापि (for चैव). — ^{b}) D1 G1. 3 तथा (for दश). D1 T3 G M च; D5. 6. 9. 10 हि; D8 T2 तु (for ह). — ^{c}) V1 शतगुणं (for दश°). — ^{d}) D2 न तेनाहमिहागतः.

16 D4. 7. 10 om. (hapl.) 16. T1 reads 16 twice. — ^{a}) V1 D2 वह्लि-; T1 (both times) कुल- (for बाह्लि-). D8 वाजिनां बहुजातीनाम्. — ^{b}) T1 (both times). 2 G [अ]ददां (for °दं). T3 अयुतानामदां दश; M °न्यर्बुदानि च. — ^{c}) D5. 6. 8. 9 किंकिणी-; T1 (both times) रूपिणां; T2. 3 G2. 4 पीतानां (for कर्काणां). M1–3 -वालानां; M4 -मान्यानां (for -मालानां).

C. 13. 492 I
B. 13. 103. 16
K. 13. 160. 16
M. 13. 93. 16

कर्काणां हेममालानां न च तेनाहमागतः ॥ १६
कोटीश्च काञ्चनस्याष्टौ प्रादां ब्रह्मन्दश त्वहम् ।
एकैकस्मिन्क्रतौ तेन फलेनाहं न चागतः ॥ १७
वाजिनां श्यामकर्णानां हरितानां पितामह ।
प्रादां हेमस्रजां ब्रह्मन्कोटीर्दश च सप्त च ॥ १८
ईषादन्तान्महाकायान्काञ्चनस्रग्विभूषितान् ।
पत्नीमतः सहस्राणि प्रायच्छं दश सप्त च ॥ १९
अलंकृतानां देवेश दिव्यैः कनकभूषणैः ।
रथानां काञ्चनाङ्गानां सहस्राण्यददं दश ।
सप्त चान्यानि युक्तानि वाजिभिः समलंकृतैः ॥ २०
दक्षिणावयवाः केचिद्वेदैर्ये संप्रकीर्तिताः ।
वाजपेयेषु दशसु प्रादां तेनापि नाप्यहम् ॥ २१
शक्रतुल्यप्रभावानामिज्यया विक्रमेण च ।
सहस्रं निष्ककण्ठानामददं दक्षिणामहम् ॥ २२
विजित्य नृपतीन्सर्वान्मखैरिष्ट्वा पितामह ।
अष्टभ्यो राजसूयेभ्यो न च तेनाहमागतः ॥ २३
स्रोतश्च यावद्गङ्गायाश्छन्नमासीज्जगत्पते ।
दक्षिणाभिः प्रवृत्ताभिर्मम नागां च तत्कृते ॥ २४
वाजिनां च सहस्रे द्वे सुवर्णशतभूषिते ।
वरं ग्रामशतं चाहमेकैकस्य त्रिधाददम् ।
तपस्वी नियताहारः शममास्थाय वाग्यतः ॥ २५
दीर्घकालं हिमवति गङ्गायाश्च दुरुत्सहाम् ।

D2 अर्काणां हेममाल्यानां; G1. 3 सितानां हेमजालानां. ❀ Cn: कर्काणां शुक्लाश्वानाम् । ❀

17 T1 om. (hapl.) 17. — a) B1 कोटिस्तु; Dn2 कोटिश्च; D1. 2. 4. 6–9 कोट्यश्च (for कोटीश्च). T2. 3 गाश्वतस्त्रो; G गाश्व तस्य (for काञ्चनस्य). — b) V1 B Dn D1. 2. 4 [अ]न्वहं (for त्वहम्). — d) S (T1 om.) [अ]पि (for [अ]हं).

18 a) B3 T2. 3 G -वर्णानां (for -क°). — c) T1 हैम- (for हेम-). — d) Dn2 कोटिर्; D1 कोटीं; D4–9 कोट्यो (for कोटीर्). D5 om. the first च. T1 न च तेनाहमागतः.

19 a) D1. 4. 6–9 -नागान् (for -कायान्). — T1 om. 19c–20b. — c) Dn1 M पद्मिनो वै; D4. 7. 8 पत्नीयुतान्; D10 G2. 4 पद्मिनां वै; T2 G1. 3 पत्तीनां वै; T3 दंतिनां वै (for पत्नीमतः). — d) V1 B Dn D5. 10 प्रादां दश च सप्त च.

20 T1 om. 20ab (cf. v. l. 19). — b) D1. 4. 6–9 कांचन- (for कनक-). D10 -भूषितैः (for -भूषणैः). D2 दिव्यैः कांचनभूषितैः. — D2 om. 20cdef. — c) D8 रथानां कांचनानां च; T2 गजानां च रथानां च. — d) S (G1 damaged) [अ]ददां (for °दं). — T1 om. 20c–21b. — f) Dn2 समलंकृताः.

21 T1 om. 21ab (cf. v. l. 20). — a) B5 दक्षिणावयवैः केचिद्. ❀ Cn: दक्षिणाख्या यज्ञाङ्गभूता दक्षिणावयवाः । ❀ — b) G4 देवैर् (for वेदैर्). G2 यैः (for ये). Dn3 -वर्तिताः (for -कीर्°). D1. 2. 4–10 देवैर्ये संप्रकल्पिताः. — c) Some MSS. वाजिपेयेषु (for वाज°). — d) V1 B4. 5 Dn2 D5. 10 तान्यपि च; B1. 2 तानपि च; B3 Dn3 तेष्वपि च; Dn1 T2. 3 G M तेन न च; D4 तेनापि च (for °पि न). D1. 2 [आ]गमं (for [अ]प्यहम्). T1 न च तेनागतो ह्यहं.

22 a) D2. 4. 6. 7. 9 -प्रभावाणाम्; G1 damaged (for °वानाम्). — b) V1 B4. 5 Dn2 M1. 4 ह (for च). — c) B1 T2. 3 G2 M3 सहस्र- (for °स्रं). B3 -कन्यानाम् (for -कण्ठा°). D4–10 सहस्रं राजपुत्राणाम्; G3. 4 °स्रनिष्ककर्णानाम्. — d) T2. 3 G1. 3. 4 M अददां.

23 a) V1 B1. 2. 4. 5 Dn D10 G2 भूपतीन्; D4–9 M4 पृथिवीं (for नृपतीन्). — b) Dn1 अर्थैर् (for मखैर्).

24 T1 om. 24a–25d. — a) D8 गंगायां. — d) D4–10 नाहमागां; T3 M4 मम नागांश्; G2. 4 मम नाकश् (for मम नागां). D2 सामगानं च तत्कृतं; T2 corrupt.

25 T1 om 25abcd (cf. v. l. 24). — a) D4–9 तु (for च). — c) D1 T2. 3 G4 वनं; D4 पर-; D6. 7. 9 वर-; G1. 3 M3 परं (for वरं). — d) M [अ]ददां D4–10 एकैकस्मिन्द्विजेददं; T2. 3 G °स्यां तिथावदां (T2 °दं). — e) D4 निहताहारः (for नियता°).

26 b) D2 गंगायां (for °याश्). D4. 6–9 गंगायां परिवत्सरं; D5. 10 °यां प्रतिवासरं; S गंगार्थमचरं तपः. — c) D4–10 दधार यां (for धारां महा-). T1. 3 G1. 4 M मूर्ध्ना हरं महादेवं; T2 मृडनाभं महादेवं (sic). — d)

मूर्ध्ना धारां महादेवः शिरसा यामधारयत् ।
न तेनाप्यहमागच्छं फलेनेह पितामह ॥ २६
शम्याक्षेपैरयजं यच्च देवा-
न्सद्यस्कानामयुतैश्चापि यत्तत् ।
त्रयोदशद्वादशाहांश्च देव
सपौण्डरीकान्न च तेषां फलेन ॥ २७
अष्टौ सहस्राणि ककुद्मिनामहं
शुक्लर्षभाणामददं ब्राह्मणेभ्यः ।
एकैकं वै काञ्चनं शृङ्गमेभ्यः
पत्नीश्चैषामददं निष्ककण्ठीः ॥ २८
हिरण्यरत्ननिचितानददं रत्नपर्वतान् ।
धनधान्यसमृद्धांश्च ग्रामाञ्शतसहस्रशः ॥ २९
शतं शतानां गृष्टीनामददं चाप्यतन्द्रितः ।
इष्ट्वानेकैर्महायज्ञैर्ब्राह्मणेभ्यो न तेन च ॥ ३०
एकादशाहैरयजं सदक्षिणै-
र्द्विर्द्वादशाहैरश्वमेधैश्च देव ।
आर्कायणैः षोडशभिश्च ब्रह्म-
स्तेषां फलेनेह न चागतोऽस्मि ॥ ३१
निष्कैककण्ठमददं योजनायतं
तद्विस्तीर्णं काञ्चनपादपानाम् ।
वनं चूतानां रत्नविभूषितानां
न चैव तेषामागतोऽहं फलेन ॥ ३२

C. 13. 4939
B. 13. 103. 38
K. 13. 160. 33
M. 13. 93. 33

D4–10 शिरसा तां च धारयन्; T1. 3 G M4 प्रणम्याभ्यर्चयन्नृप (T1 °न्पुनः); T2 शिरसा यद्धार यः; M1–3 °सा यदधारयं. — c) T2 हि (for [अ]पि).

27 T1 om. 27. T3 om. 27a–28a. — a) V1 D6. 9 श्यामाक्षेपैर् (for शम्या°). D8 T2 अजयं (for अयजं). ❀ Cn: शम्या पृथुबुध्नः काष्ठदण्डः। स बलेन क्षिप्तो यावद्दूरं पतति, तावद्देशो यस्य वेदिकाया भवति, स शम्याक्षेपो यागः। ❀ — b) V1 B2 Dn1 साद्यस्कानाम्; B5 सनिस्कानाम्; Dn3 साद्यष्क्राणाम्; D7 शश्वत्क्रतूनाम् (for सद्यस्कानाम्). B1. 3 यत्तः; D4 यच्च; D10 यद्वत् (for यत्तत्). D6. 8. 9 शश्वत्क्रतूनामयुतैश्च यच्च; S (T1. 3 om.) शतैः (G2 °तं) क्रतू(M1. 4 कृता)नामयुतैश्चापि यच्च. — c) D4. 6–9 त्रयोदशाब्दान्; D5 त्रयोदशाष्ट- (for त्रयोदश-). S (T1. 3 om.) -द्वादशाहैश् (for °हांश्). — d) S (T1. 3 om.) सपौं(M2 °पुं)डरीकैर्. D1. 2 सपुंडरीकान्न फलेन तेन.

28 T3 om. 28a (cf. v. l. 27). — a) S (T3 om.) ककुद्मताम् (for °द्मिनाम्). — b) S अददां (for °दं). V1 B Dn द्विजेभ्यः (for ब्राह्मणेभ्यः). — D10 reads 28cd twice. — c) B2 D1. 4. 5. 8. 10 (both times) कांचन. (for °नं). T2. 3 G एकैकं वा कांचनं ब्राह्मणेभ्यः. — d) D5–9. 10 (both times) गाश् (for पत्नीश्). S अददां. D5–9. 10 (second time) निष्ककंठ्यः; D10 (first time) ब्राह्मणेभ्यः; T3 निष्ककर्णीः (for °कण्ठीः).

29 T1 om. 29ab. — a) V1 B Dn D1. 2 -निचयान्; D10 T3 G M4 -रचितान् (for -निचि°). D4 हिरण्यगर्भनचिरान् (sic); T2 °रत्नारचितान्. — b) S (T1 om.) अददां. G4 हेम- (for रत्न-). — c) Dn1. n2 D10 धनधान्यैः. B5 धनधान्यैः समृद्धिं च. — d) B5 Dn1. n2 ग्रामाश्चान्ये (for ग्रामाञ्शत-).

30 a) D4 om.; T2 G1. 3. 4 षष्टीनाम् (for गृष्टी°). — b) S अददां (for °दं). T1 om. from चाप्य up to ब्राह्मणेभ्यो (in 30d). — c) D4. 6–9 इष्ट्वाने(D7 °ष्ट्वा नै)काहमददं. — d) T1 वै (for च).

31 a) D2. 4. 10 सु-; G3 om. (for स-). D6–9 एकादशैकाहमयजं सुदक्षिणैर्. — b) T G om. द्वि. M सद्वादशाहैर् (for द्विर्द्वा°). T2 G2 अश्वमेधांश्. D5. 8. 10 चापि (for च). S देवान् (for देव). — c) B1–3 Dn3 अर्कायणैः; B5 D2 आर्कायनैः; D1. 4–9 Cv अर्कायनैः; D10 गवामयैः; T1 गवां शतैः; T2. 3 G1 गवां धनैः; G2–4 M4 गवामयनैः; M1–3 गवां सवैः (for आर्कायणैः). ❀ Cv: अर्कायनैः सूर्यस्य उत्तरायणे दक्षिणायने च क्रियमाणा यज्ञा अर्कायनाः। ❀

32 T1 om. 32–33. — a) D5 सनिष्कैक-; D6–9 सनिष्क- (for निष्कैक-). B3 D2 योजनायुतं (for °यतं). D4 सनिष्ककंठामददं योजनायतस्; D10 सनिष्ककंठीमददं गां जनाय तं; T2 G नै(G2 सनै)ष्ककंठी(T2 °कर्णी-; G3. 4 °कंठ)मददां गां जनाय; M नैष्कोपकंठ(M4 °ठी)-मददां योजनायतं. — b) D1. 2 द्विविस्तीर्णं; S (T1 om.) तथा विस्तीर्णं (for तद्विस्तीर्णं). — c) V1 B2. 3 वृतानां; Dn1. n2 D5. 8 कृ°; D4 भू°; D6. 9 सू° (for चू°). G2 om. (hapl.) रत्नविभूषितानां.

C. 13. 4940
B. 13. 103. 34
K. 13. 160. 34
M. 13. 93. 34

तुरायणं हि व्रतमप्रधृष्य-
मक्रोधनोऽकरवं त्रिंशतोऽब्दान् ।
शतं गवामष्ट शतानि चैव
दिने दिने ह्यददं ब्राह्मणेभ्यः ॥ ३३
पयस्विनीनामथ रोहिणीनां
तथैव चाप्यनडुहां लोकनाथ ।
प्रादां नित्यं ब्राह्मणेभ्यः सुरेश
नेहागतस्तेन फलेन चाहम् ॥ ३४
त्रिंशदग्निमहं ब्रह्मन्नयजं यच्च नित्यदा ।
अष्टाभिः सर्वमेधैश्च नरमेधैश्च सप्तभिः ॥ ३५
दशभिर्विश्वजिद्भिश्च शतैरष्टादशोत्तरैः ।
न चैव तेषां देवेश फलेनाहमिहागतः ॥ ३६
सरय्वां बाहुदायां च गङ्गायामथ नैमिषे ।
गवां शतानामयुतमददं न च तेन वै ॥ ३७
इन्द्रेण गुह्यं निहितं वै गुहायां
यद्भार्गवस्तपसेहाभ्यविन्दत् ।
जाज्वल्यमानमुशनस्तेजसेह
तत्साधयामासमहं वरेण्यम् ॥ ३८
ततो मे ब्राह्मणास्तुष्टास्तस्मिन्कर्मणि साधिते ।
सहस्रमृषयश्चासन्ये वै तत्र समागताः ।
उक्तस्तैरस्मि गच्छ त्वं ब्रह्मलोकमिति प्रभो ॥ ३९
प्रीतेनोक्तः सहस्रेण ब्राह्मणानामहं प्रभो ।

---

33 T1 om. 33 (cf. v. l. 32). — a) B1. 3 उत्तरायणं हि (B3 तु); Dn3 चांद्रायणं हि; D1. 2 तुरायणानां; D4–7. 9. 10 °यणं यद्; T2 °यणं तु (for °यणं हि). B4. 5 अप्यधृष्यम् (for अप्र°). B2 तुरायणं तु व्रतमप्यधृष्यम्; M1–3 °यणं तु प्रतु(M2 [sup. lin.] °त)लाधृतप्रधृष्यम्; M4 °यणं तु प्रतिमप्रधृष्यम्. — b) D4–7. 9. 10 T2. 3 G M4 त्रिंशदब्दान् (for °तोऽब्दान्). M1–3 सुवर्णमक्रोधनो ह्यददां (M2 [sup. lin.] °नोकरवं) त्रिंशतोब्दान्. — c) D7 om. नि चैव. — d) B3 ह्यददमहं; D5 ह्यददद्; S (T1 om.) ह्यददां.

34 b) V1 B2. 4 5 Dn D8 [अ]न्याननडुहो; B1 चान्याननडुहो; B3 G2 चा(G2 चाप्य)नडुहो; D6. 9 वाप्यनडुहां. — c) B1 अदां (for प्रादां). S पुराथ (T1 °हं) (for सुरेश). — d) D5. 10 [अ]गच्छं (for [आ]गतस्). — After 34, Dn2 D10 S (except T1) ins.:

471* शम्याक्षेपेण पृथिवीं त्रिधा पर्यचरं यजन् ।

[Dn2 परिचरन् (for पर्यचरं).]

35 a) Dn1 S त्रिंशदग्नीन्; D1. 2 °ताग्निम् (for °दग्निम्). D4–10 त्रिंशताग्निमखैर्ब्र(D5 °मखे ब्र-; D10 °मुखे ब्र)ह्मन्. — b) D5 नित्यदः; D10 °शः (for °दा). — c) B1 D5 T2 अष्टभिः (for अष्टाभिः). D10 सर्प- (for सर्व-). — d) D4. 7. 9 हय- (for नर-). S नृमेधैर्द्विगुणैस्तथा.

36 B5 om. 36–37. — a) S चाश्वमेधैश् (for विश्वजिद्भिश्). — b) D4–9 यज्ञैर्; T2. 3 G स्तोभैर् (for शतैर्). D1 अष्टादशोत्तरः (for °त्तरैः). T1 M स्तोभैरष्टादशावरैः (T1 °धिकैः; M2. 3 °परैः). — c) D1. 2. 4–10 लोकेश (for देवेश). — d) V1 B Dn1. n2 D10 [अ]गमं (for [आ]गतः).

37 B5 om. 37 (cf. v. l. 36). — a) Some MSS. शरय्वां (for स°). — b) Some MSS. नैमिशे. — c) D1. 2. 4. 6–9 शतं (for गवां). — d) S अददां. D5. 10 च (for वै). — After 37, T1 ins. 472*.

38 D4 T1 om. 38. — a) B1. 2. 4. 5 Dn2 D1. 2. 5–7 T3 G om. वै. — b) D2 [इ]ति (for [इ]ह). V1 B2 [अ]भ्यविंदत; B1 [अ]न्वविंदत; D5–9 [अ]प्यविंदत (D5 °दत्) (for [अ]भ्यविन्दत्). S (T1 om.) यद्भवता तपसा न ह्यविंदत (G1. 3 नैव विंदति; G2 न स्म विंदति). — c) D10 S (T1 om.) [ए]व (for [इ]ह). D1. 2 जाज्वल्यमानं शतशस्तेजसाहं. — d) D6. 9 om तत्. B5 Dn वरेण्य; D5–7. 9 वरेण (for °ण्यम्). D1. 2 तत्साधयामास परं वरेण्यं (D2 °ण्य); D10 S (T1 om.) °मास महद्वरेण्यं. — D10 T2. 3 G M ins. after 38: T1 after 37:

472* ब्राह्मणार्थाय कर्माणि रणं चैव करोमि यत् ।

39 a) D4–7. 9. 10 वै (for मे). — D9 om. (hapl.) from न्कर्मणि (in 39b) up to रस्मि (in 39e). — After 39ab, Dn2 D10 S ins.:

473* पूजितैर्ब्राह्मणैर्नित्यं वचनेनाहमागतः ।

[Dn2 पूजितो (for °तैर्). T1 ब्रह्मन् (for नित्यं). T2 वचने च; T3 G न च तेन (for वचनेन).]

— d) S सत्रे (for ये वै). — e) G1. 3 उक्तं (for उक्तस्).

इमं लोकमनुप्राप्तो मा भूत्तेऽत्र विचारणा ॥ ४०
कामं यथावद्विहितं विधात्रा
पृष्टेन वाच्यं तु मया यथावत् ।
तपो हि नान्यच्चानशनान्मतं मे
नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ॥ ४१
भीष्म उवाच ।
इत्युक्तवन्तं तं ब्रह्मा राजानं स्म भगीरथम् ।
पूजयामास पूजार्हं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

१०७

युधिष्ठिर उवाच ।
शतायुरुक्तः पुरुषः शतवीर्यश्च वैदिके ।
कस्मान्म्रियन्ते पुरुषा बाला अपि पितामह ॥ १
आयुष्मान्केन भवति स्वल्पायुर्वापि मानवः ।
केन वा लभते कीर्तिं केन वा लभते श्रियम् ॥ २
तपसा ब्रह्मचर्येण जपैर्होमैस्तथौषधैः ।

C. 13. 4956
B. 13. 104. 3
K. 13. 161. 3
M. 13. 94. 3

— ^{f}) D1. 2. 4–10 सनातनं (for इति प्रभो).

40 ^{b}) D1 2. 3 विभो (for प्रभो). — ^{d}) D1 तेन; D4. 6. 7. 9 T1 M तत्र (for तेऽत्र).

41 D4. 6. 7. 9 om. 41^{ab}. — ^{a}) G1 विहितेन (for विहितं वि-). — ^{c}) D1. 4. 6–9 T G1–3 M2. 3 om.; G4 [ऽ]थ (for हि). V1 B2 Dn3 [अ]न्यो; B1 [अ]न्यद्; D4. 6. 7. 9 [अ]न्यद्वा (for [अ]न्यच्च). V1 B2. 3 G1. 3 मतो; D4 व्रतं; D6. 7. 9 श्रुतं (for मतं). — ^{d}) B1 देवप्रवर; M देवदेव (for देववर).

42 B2–4 Dn3 D1. 2. 4–10 om. the ref. Dn2 repeats 42 after 474*. — ^{a}) B3 Dn1 D1. 2 ब्रह्मा तु; B5 ब्रह्मा *; Dn2 (both times) ब्रह्मा नु (for तं ब्रह्मा). — ^{b}) V1 B Dn1. n2 (both times). n3 D4 स; G1. 3 तं (for स्म). — ^{c}) Dn2 (second time) पूजार्हं (for °र्हं). — After 42, Dn1. n2 S ins.:

474* तस्मादनशनैर्युक्तो विप्रान्पूजय नित्यदा ।
विप्राणां वचनात्सर्वं परत्रेह च सिध्यति ।
वासोभिरन्नैर्गोभिश्च शुभैर्नैवेशिकैरपि ।
शुभैः सुरक्षणैश्चापि तोष्या एव द्विजास्त्वया ।
एतदेव परं गुह्यमलोभेन समाचर । [5]

[(L. 1) M4 भोजय (for पू°). — (L. 4) Dn1. n2 सुरगणैश्; G2 सुदक्षिणैश्; M स्वरक्षणैश् (for सुरक्ष°). T1 धनैरपि च धान्यैश्च; T2 शुभैः सुरक्षिणश्चातस् (for the prior half). Dn1. n2 G1. 3 तथा (for त्वया).]

Colophon. — *Parvan name :* B1. 2. 4 Dn3 D1 शांति. — *Sub-parvan :* V1 B Dn1. n2 D1. 2. 5. 10 दानधर्म. — *Adhy. name :* V1 B1. 3–5 Dn ब्रह्मभगीरथसंवादः; B2 D10 भगीरथसंवादः; D1. 2. 5–9 M2. 3 पितामहभगीरथसंवादः; T2 ब्राह्मणप्रशंसायां दानमाहात्म्ये दानफलनिरूपणद्वारभगीरथब्रह्मसंवादः; G4 भगीरथमाहात्म्यं; M1 पितामहभगीरथः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : V1 103; B5 93; Dn1 101; D10 111; T1 M4 154; T2 G2. 4 161; T3 160; G1. 3 M1 155; M2. 3 156. — *Śloka no. :* Dn1. n2 47.

107

☞ This adhy. is missing in D8 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 ^{b}) V1 B Dn च जायते; D1. 2 च वैदिकः; D4–10 शतेंद्रियः (for च वैदिके). — ^{c}) B5 कथं; T2. 3 तस्मान् (for क°). — ^{d}) D8 अल्पा (for बाला).

2 ^{b}) V1 B Dn D8. 10 G1. 3 अल्पायुर् (for स्व°). D6. 9 भवति (hypermetric); T1 अपि (for वापि). — ^{c}) M3 मुक्तिं (for कीर्तिं).

3 D5 om. (hapl.) 3^{a}–5^{b}. — ^{b}) V1 B Dn D1. 6–10 जप- (for जपैर्). T G M4 तथापरैः; M1. 2 प्रदानकैः; M3 प्रसादकैः (for तथौषधैः). — ^{c}) D1. 2 कर्मणा (for जन्मना). V1 B Dn कर्मणा मनसा वाचा; T1

C. 13. 4956
B. 13. 104. 3
K. 13. 161. 3
M. 13. 94. 3

जन्मना यदि वाचारात्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ३

भीष्म उवाच ।

अत्र ते वर्तयिष्यामि यन्मां त्वमनुपृच्छसि ।
अल्पायुर्येन भवति दीर्घायुर्वापि मानवः ॥ ४
येन वा लभते कीर्तिं येन वा लभते श्रियम् ।
यथा च वर्तन्पुरुषः श्रेयसा संप्रयुज्यते ॥ ५
आचाराल्लभते ह्यायुराचाराल्लभते श्रियम् ।
आचारात्कीर्तिमाप्नोति पुरुषः प्रेत्य चेह च ॥ ६
दुराचारो हि पुरुषो नेहायुर्विन्दते महत् ।
त्रसन्ति यस्माद्भूतानि तथा परिभवन्ति च ॥ ७
तस्मात्कुर्यादिहाचारं य इच्छेद्भूतिमात्मनः ।
अपि पापशरीरस्य आचारो हन्त्यलक्षणम् ॥ ८
आचारलक्षणो धर्मः सन्तश्चाचारलक्षणाः ।
साधूनां च यथा वृत्तमेतदाचारलक्षणम् ॥ ९
अप्यदृष्टं श्रुतं वापि पुरुषं धर्मचारिणम् ।
भूतिकर्माणि कुर्वाणं तं जनाः कुर्वते प्रियम् ॥ १०
ये नास्तिका निष्क्रियाश्च गुरुशास्त्रातिलङ्घिनः ।
अधर्मज्ञा दुराचारास्ते भवन्ति गतायुषः ॥ ११
विशीला भिन्नमर्यादा नित्यं संकीर्णमैथुनाः ।
अल्पायुषो भवन्तीह नरा निरयगामिनः ॥ १२
सर्वलक्षणहीनोऽपि समुदाचारवान्नरः ।
श्रद्दधानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥ १३

जन्मना वाथ यदि वा.

4 D5 om. 4 (cf. v. l. 3). — a) V1 B Dn T2. 3 G1. 3. 4 अत्र तेहं प्रवक्ष्यामि; D1. 2. 4 अत्र ते वर्त(D2 °र्ण)-यिष्येहम्. — b) B3 यत्र (for यन्मां). B5 समनु- (hypermetric); S परि- (for अनु-). D1. 2. 4. 6–10 इतिहासं पुरातनं. — c) D1. 2 स्वल्पायुर्; D10 दीर्घा° (for अल्पा°). D8. 9 वापि (for येन). — d) D10 ह्यल्पायुर् (for दीर्घा°). S येन (for वापि).

5 D5 om. 5ab (cf. v. l. 3). T1 om. 5. — a) S (T1 om.) यथैव (for येन वा). — b) S (T1 om.) यथैव (for येन वा). — D1 om. (hapl.) 5c–6b. — c) V1 B Dn1. n2 G4 वर्तयन्; T2. 3 च वर्तयन् (hypermetric) (for च वर्तन्).

6 6a = Manu. 4. 156a. D1 om. 6ab (cf. v. l. 5). — a) D10 T2. 3 G2. 4 M च; T1 वा; G1. 3 [s]पि (for हि). — b) D5. 10 आचारादीप्सिताः प्रजाः. — After 6ab, D5–10 ins.:

475* आचाराद्धनमक्षय्यमाचारो हन्ति किल्बिषम् ।

[= (var.) Manu. 4. 156cd.]

— c) G4 आचाराल्लभते कीर्तिं.

7 7a = Manu. 4. 157a. — b) T2 च (for [इ]ह). — c) Dn3 द्रवंति (for त्रसन्ति). T1. 3 G M चास्य (for यस्माद्). D4–10 त्रस्यंति चास्य भूतानि; T2 त्रिसंध्यं चास्य भू°. — d) D2 [उ]त (for च).

8 b) V1 B1. 4 Dn T1. 3 यदीच्छेद्; B2. 3. 5 T2 यदि° (for य इ°). — 8d = Manu. 4. 156d. — d) D5. 10 T2 M ह्याचारो (for आ°).

9 D4 om. (hapl.) 9. — b) V1 B Dn D2 चारित्र- (for चाचार-). — c) D1. 2 तथा (for यथा).

10 T1 om. 10ab. — a) V1 B1. 2 (marg.). 4 Dn1. n2 श्रवादेव; D1. 2 श्रयेदेव; D4. 5. 8 श्रुतादेव (for श्रुतं वापि). B5 अप्यदृष्टश्रवादेव; Dn3 अथ दृष्टं श्रवादेव; D6. 7. 9 अथ दृ(D7 °प्यदृ)ष्टं श्रु(D6. 7 °ष्टश्रु)तादेव. — b) D4 G4 -लक्षणं (for -चारिणम्). — c) S स्वानि (for भूति-). T1 धर्माणि (for -कर्माणि). — d) D1. 2 तं जनः कुरुते प्रियं.

11 a) Some MSS. निःक्रियाश्च. D4–10 वा (for च). — b) V1 B Dn D8 -शास्त्राभि- (for °ति-). — c) D1. 2. 5–10 गताचारास् (for दुरा°).

12 T3 om. 12–13. — a) S (T3 om.) दुःशीला (for विशीला). — b) D1 नित्य- (for नित्यं). — c) D2 स्वल्पायुषो (for अ°). B1 वहंति (for भवन्ति). — d) D2 नित्यं (for नरा).

13 = (var.) Manu. 4. 158. T3 om. 13 (cf. v. l. 12). — b) B5 Dn2 समुदाचारबांधवः; D5. 10 शश्वदाचारवान्नृप; T1 समयाचारवान्नरः. — c) Dn D5. 6. 8. 9 S (except T2 G2; T3 om.) [s]नसूयुश् (for °सूयश्). — d) D10 T2 शत- (for शतं).

14 b) T2. 3 G भूतानामप्यहिंसकः. — c) D4. 6. 8. 9

अक्रोधनः सत्यवादी भूतानामविहिंसकः ।
अनसूयुरजिह्मश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥ १४
लोष्टमर्दी तृणच्छेदी नखखादी च यो नरः ।
नित्योच्छिष्टः संकुसुको नेहायुर्विन्दते महत् ॥ १५
ब्राह्मे मुहूर्ते बुध्येत धर्मार्थौ चानुचिन्तयेत् ।
उत्थायाचम्य तिष्ठेत पूर्वां संध्यां कृताञ्जलिः ॥ १६
एवमेवापरां संध्यां समुपासीत वाग्यतः ।
नेक्षेतादित्यमुद्यन्तं नास्तं यान्तं कदाचन ॥ १७
ऋषयो दीर्घसंध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुवन् ।
तस्मात्तिष्ठेत्सदा पूर्वां पश्चिमां चैव वाग्यतः ॥ १८
ये न पूर्वामुपासन्ते द्विजाः संध्यां न पश्चिमाम् ।
सर्वांस्तान्धार्मिको राजा शूद्रकर्माणि कारयेत् ॥ १९
परदारा न गन्तव्याः सर्ववर्णेषु कर्हिचित् ।
न हीदृशमनायुष्यं लोके किंचन विद्यते ।
यादृशं पुरुषस्येह परदारोपसेवनम् ॥ २०
प्रसाधनं च केशानामञ्जनं दन्तधावनम् ।
पूर्वाह्ण एव कुर्वीत देवतानां च पूजनम् ॥ २१
पुरीषमूत्रे नोदीक्षेन्नाधितिष्ठेत्कदाचन ।

C. 13. 4977
B. 13. 104. 24
K. 13. 161. 25
M. 13. 94. 23

अनुसूयुर्; D5 अहिंसश् (for अजिह्मश्). G2 श्रद्दधानोनसूयश्च (= 13c). — d) T1 शत- (for शतं).

15 = (var.) 12. 498*. 15ab = Manu. 4. 71ab. — a) B3 T3 लोष्ट्र- (for लोष्ट-). — b) D1 om.; T1 नखघाती (for °खादी). B1 मानवः (for यो नरः). — c) V1 B2 D1 संकसुको; B1 शंकुशुको; B3 संकुशुको; Dn1. n3 शंकसुको; Dn2 शंकशुको; D2 कामुकश्च; D4–10 संकुचितो; S सूचकश्च; Cn संकुसुको (as in text). ❀ Cn: संकुसुको दुर्जनः अस्थिरश्च । ❀ — After 15, Dn2 D1. 2 ins.:

476* स विनाशं व्रजत्याशु सूदकोऽशुचिरेव च ।

[= (var.) Manu. 4. 71cd. Dn2 शुचिरशुचिरेव च (for the post. half).]

16 16ab = Manu. 4. 92ab. — a) Dn3 D8 ब्राह्म-; D4 ब्राह्मये (for ब्राह्मे). D10 ब्राह्मये मुहूर्ते चोत्थेत. — b) D4–10 इति; M अनु- (for चानु-). T G धर्मार्थावनुचिंतयन्. — For 16c–17b, cf. Manu. 4. 93. — c) T1 चाव-; T2. 3 G M चोप- (for [आ]चम्य).

17 a) Dn2 T3 परां; D4–9 [इ]तरां; D10 [उ]त्तरां (for [अ]परां). — For 16c–17b, D1. 2 subst.:

477* उत्थायावश्यकं कृत्वा कृतशौचः समाहितः ।

— 17c = 12. 186. 16a. 17cd = (var.) Manu. 4. 37ab. — c) B3 तिष्ठेत (for नेक्षेत). S नेक्षेतोद्यंतमादित्यं. — d) D2 मा (for न). D5 G यंतं; D8. 9 यातं (for यान्तं). D4 कथंचन (for कदा°). T1 अस्तं यांतं तथैव च. — After 17, V1 B Dn D5. 8. 10 ins.:

478* नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम् ।

[= Manu. 4. 37cd. B3 न तमो- (for नभसो).]

18 18ab = (var.) Manu. 4. 94ab. T1 om. 18ab. — a) V1 B Dn1. n2 M1. 4 नित्य- (for दीर्घ-). Dn3 ऋषयो नित्यसंनद्धा; D1. 2 °यो नित्यसंधित्वाद्. — b) B1 अवाप्तवान्; Dn2 D2 °भुयात्; D4–10 °भुयुः (for °भुवन्). — After 18ab, D10 S (except T1) ins.:

479* स दर्भपाणिस्तत्कुर्वन्वाग्यतस्तन्मनाः शुचिः ।

[M4 तद्- (for स). D10 M4 तं (for तत्). M1–3 दर्भपाणिस्तु तत्कुर्याद् (for the prior half).]

— c) Dn2 D5 पूर्वं (for पूर्वां). — d) T2 पश्चिमाश्.

19 Cf. Manu. 2. 103. — a) G3 पूर्वम्. B उपासंति (for °सन्ते). D1. 2 उपासते न पूर्वां ये. — b) D4 च (for न). — d) D4. 6–10 शूद्रवत्कर्म कारयेत्; T1 शूद्रकर्माणि योज°.

20 a) B3–5 Dn1. n2 D4. 8 T2. 3 G2 गंतव्या (for °व्याः). — b) T1 M2 -वर्णेन (for -वर्णेषु). — 20cdef = Manu. 4. 134. — d) D6–10 दृश्यते (for विद्यते). — Dn2 om. 20ef. — f) B1 परदाराभिषेवनं. — After 20, Dn1. n2 D4–10 ins.:

480* यावंतो रोमकूपाः स्युः स्त्रीणां गात्रेषु निर्मिताः ।
तावद्वर्षसहस्राणि नरकं पर्युपासते ।

[(L. 1) D7 अंगेषु; D8 गात्रे वि- (for गात्रेषु). — (L. 2) D5 नरकं पर्युपासतां (for the post. half).]

On the other hand, T1 G1. 3 ins. after 20:

481* तादृशं विद्यते किंचिदनायुष्यं नृणामिह ।

While T2. 3 G2. 4 ins. after 20:

482* तादृशं पुरुषस्येह धनायुष्यहरं नृणाम् ।

21 = (var.) Manu. 4. 152. Dn3 om. (hapl.) 21ab. — a) S मैत्रं प्रसाधनं स्नानम्. — c) Some MSS. पूर्वाह्ण-

C. 13. 5008
B. 13. 104. 53
K. 13. 161. 56
M. 13. 94. 23

उदक्यया च संभाषां न कुर्वीत कदाचन ॥ २२
नोत्सृजेत पुरीषं च क्षेत्रे ग्रामस्य चान्तिके ।
उभे मूत्रपुरीषे तु नाप्सु कुर्यात्कदाचन ॥ २३
प्राङ्मुखो नित्यमश्नीयाद्वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् ।
प्रस्कन्दयेच्च मनसा भुक्त्वा चाग्निमुपस्पृशेत् ॥ २४
आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ।
धन्यं पश्चान्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते उदङ्मुखः ॥ २५
नाधितिष्ठेत्तुषाञ्जातु केशभस्मकपालिकाः ।
अन्यस्य चाप्युपस्थानं दूरतः परिवर्जयेत् ॥ २६
शान्तिहोमांश्च कुर्वीत सावित्राणि च कारयेत् ।
निषण्णश्चापि खादेत न तु गच्छन्कथंचन ॥ २७
मूत्रं न तिष्ठता कार्यं न भस्मनि न गोव्रजे ॥ २८

V1 B Dn D1. 2. 10 कार्याणि (for कुर्वीत). — d) B3 कारणं (for पूजनम्).

22 a) T1 चोद्वीक्ष्य (for नोदीक्षेन्). — b) D4 T2. 3 G M1–3 कथंचन (for कदा°). T1 M4 नाभिति(M4 तथा ति)ष्ठेत्कथंचन. — After 22ab, V1 B Dn read 49–75 and D7 ins. 483*. D7 om. (hapl.) 22c–23d. — c) D5. 10 नोदक्यया (for उद°). B5 संबाधां; D1. 2. 6. 9 संभाषं (for °षां). — d) D1 कथंचन (for कदा°). — After 22, D1 ins. 483*.

23 D7 om. 23 (cf. v. l. 22). D1 om. (hapl.) 23. D2 om. 23ab. — a) B3 त्यजेत; T1 M चोत्सृजेत् (for [उ]त्सृजेत). D4–6. 8–10 पुरीषं नोत्सृजेच्चैत्ये (D5. 10 °व). — b) T1 M क्षेत्रे मार्गे जले पुरे (T1 तथा); T2. 3 G1. 3. 4 क्षेत्रमार्गस्य चांतिके. — T1 M om. 23cd. — c) B1. 2 D4. 6. 8. 9 च (for तु). — d) D4. 6. 8. 9 कथंचन; T2. 3 G विचक्षणः (for कदाचन). — V1 B Dn D2. 4–6. 8–10 ins. after 23 : D1 after 22 : D7 after 22ab :

483* अन्नं बुभुक्षमाणस्तु त्रिर्मुखेन स्पृशेदपः ।
भुक्त्वा चान्नं तथैव त्रिर्द्विः पुनः परिमार्जयेत् ।
[(L. 2) D6. 9 वा (for च).]

— On the other hand, T2. 3 G ins. after 23 : T1 M after 23ab : D10 after 27 :

484* देवालयेऽथ गोवृन्दे चैत्ये सस्येषु विश्रमे
भोक्ष्यन्भुक्त्वा क्षुतेऽध्वानं गत्वा मूत्रपुरीषयोः ।
द्विराचामेद्यथान्यायं हृद्गतं तु पिबन्नपः ।

[(L. 1) T1 च गोष्ठे वा; M [ऽ]थ गोवाटे (for ऽथ गोवृन्दे). T1 चाश्रमे (for वि°). — T1 om. line 2. — (L. 2) M4 भोक्ष्यान् (for भोक्ष्यन्). T3 क्षुधे (for क्षुते). — (L. 3) T2 आचमेद् (for आचा°).]

24 b) B1 वाग्यतो न च कुत्सयन्. — c) G1. 3 प्रास्कंदयेच् (for प्र°). D4. 6–9 प्रसन्नं येन मनसा. — d) D3 [अ]न्नम् (for [अ]ग्निम्). — For 24cd, T1 subst. :

485* तत्राचान्तः स्पृशेदग्निं तथा मृदुगतिर्व्रजेत् ।

25 a) B5 (marg. as in text) आयुष्मान् (for °ष्यं). — b) D3. 9 यशस्वी (for °स्यं). — D2 om. (hapl.) 25cd. — c) D10 T1. 3 G2. 4 धनं (for धन्यं). — d) T1 वृत्तं; T2 भृतं; M [ऽ]मृतं (for ऋतं). D5. 7 ह्युदङ्मुखः. — V1 B Dn D1. 4–10 ins. after 25 : D2 after 25ab :

486* अग्निमालभ्य तोयेन सर्वान्प्राणानुपस्पृशेत् ।
गात्राणि चैव सर्वाणि नाभिं पाणितलेन तु ।

[(L. 1) B1 अनु- (for उप-). — (L. 2) V1 B Dn -तले तथा (for -तलेन तु).]

While, S (except T1) ins. after 25 :

487* अग्रासनो जितक्रोधी बालपूर्वस्त्वलंकृतः ।
घृताहुतिविशुद्धान्नं हुताग्निश्चाक्षिपन्ग्रसेत् ।

[(L. 1) M अग्र्यासनो. G -क्रोधो (for -क्रोधी). — (L. 2) G2 -विशुद्धांतं (for °द्धान्नं). G4 क्षिपन् (for [अ]क्षि°).]

26 T1 om. 26. — a) B3 [अ]भि-; B4. 5 [अ]ति- (for [अ]धि-). Dn2 D4–8 तुषांगार-; M4 तुषं जातु (for तुषाञ्जातु). D9. 10 नाधिक्षिपे(D10 °पि तिष्ठे)त्तुषांगार-. — b) D10 S (T1 om.) -कपाल(G4 °लि)कान् (for °लिकाः). — c) D10 अन्यत्र (for °स्य). V1 B Dn D2 [अ]वस्त्रातं; T3 [अ]वस्थानं; M [उ]पस्नानं (for °स्थानं).

27 a) T2. 3 G -होमं तु; M -होमं प्र-(for -होमांश्च). T1 हुताहुतिर्विशुद्धात्मा. — b) G4 partly damaged. S पवित्राणि (for सावि°). V1 B Dn D1. 5. 10 G2 धारयेत् (for कार°). — T1 om. 27c–28b. — c) T2 न तिष्ठंश् (for निषण्णश्). — d) V1 B Dn D2. 10 कदाचन (for कथं°). — After 27, D10 ins. 484*.

28 T1 om. 28 (cf. v. l. 27). — a) V1 B Dn

आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत नार्द्रपादस्तु संविशेत् ।
आर्द्रपादस्तु भुञ्जानो वर्षाणां जीवते शतम् ॥ २९
त्रीणि तेजांसि नोच्छिष्ट आलभेत कदाचन ।
अग्निं गां ब्राह्मणं चैव तथास्यायुर्न रिष्यते ॥ ३०
त्रीणि तेजांसि नोच्छिष्ट उदीक्षेत कदाचन ।
सूर्याचन्द्रमसौ चैव नक्षत्राणि च सर्वशः ॥ ३१
ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति ।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते ॥ ३२
अभिवादयेत वृद्धांश्च आसनं चैव दापयेत् ।
कृताञ्जलिरुपासीत गच्छन्तं पृष्ठतोऽन्वियात् ॥ ३३
न चासीतासने भिन्ने भिन्नं कांस्यं च वर्जयेत् ।
नैकवस्त्रेण भोक्तव्यं न नग्नः स्नातुमर्हति ।
स्वप्तव्यं नैव नग्नेन न चोच्छिष्टोऽपि संविशेत् ॥ ३४
उच्छिष्टो न स्पृशेच्छीर्षं सर्वे प्राणास्तदाश्रयाः ।
केशग्रहान्प्रहारांश्च शिरस्येतान्विवर्जयेत् ॥ ३५
न पाणिभ्यामुभाभ्यां च कण्डूयेज्जातु वै शिरः ।
न चाभीक्ष्णं शिरः स्नायात्तथास्यायुर्न रिष्यते ॥ ३६
शिरःस्नातश्च तैलेन नाङ्गं किंचिदुपस्पृशेत् ।
तिलपिष्टं न चाश्नीयात्तथायुर्विन्दते महत् ॥ ३७
नाध्यापयेत्तथोच्छिष्टो नाधीयीत कदाचन ।
वाते च पूतिगन्धे च मनसापि न चिन्तयेत् ॥ ३८
अत्र गाथा यमोद्गीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ।

C. 13. 5026
B. 13. 104. 72
K. 13. 161. 76
M. 13. 94. 42

D10 [उ]त्तिष्ठता (for तिष्ठता). D1. 2 मूत्रं न कुर्यादाकाशे.

29 T3 om. (hapl.) 29ab. — a) T1 -पाणिस् (for -पादस्). — b) B2. 3 संस्वपेत् (for °विशेत्). — d) D1. 2 शतं वर्षाणि जीवति; D8 जीवेत शरदां शतं.

30 D1. 2. 6. 9 om. (hapl.) 30. — b) S कथंचन (for कदा°). — D4 om. (hapl.) 30c–31b. — c) T3 गा (for गां). D5. 7. 8. 10 ब्राह्मणांश् (for °णं). — d) T1 तदा (for तथा). V1 B Dn1. n2 G2 हि (for [अ]स्य). B3 Dn3 D7. 8. 10 T3 रिष्यति (for °ते). M4 तस्यायुर्न च रिष्यते.

31 D4 om. 31ab (cf. v. l. 30). — a) T2. 3 G ज्योतींषि (for तेजांसि). — b) S कथंचन (for कदा°). — d) D5 कदाचन (for च सर्वशः).

32 = Manu. 2. 120. — a) D2. 8 G1. 3 M ह्युत्क्रमंति; D4 व्युत्क्रा°; T2. 3 व्युत्क्र° (for ह्युत्क्रा°). — b) D5. 10 T G आगते (for आयति). — c) B1 D6–9 अभ्युत्थानाभिवादाभ्यां.

33 a) Hypermetric. Dn1 D2 अभिवादयीत वृद्धांश्च; D5–9 अभिवादेत (D5. 8 °न) वृ°; D10 °वादयेच्च वृद्धानाम्. — b) D1. 2. 4 [अ]प्यासनं (for आसनं). T2 [उ]प- (for [ए]व). V1 B Dn दद्याच्चैवासनं स्वयं. — d) T1. 2 G3 M4 गच्छतः (for °न्तं). D2. 4–10 G4 [ऽ]न्वयात् (for ऽन्वि°). T3 G1 गच्छतः पृष्ठतोन्वयात्.

34 a) T3 [अ]श्नीत (for [आ]सीत). D1 om. भिन्ने. — b) V1 B Dn D4. 5. 10 T2. 3 G भिन्न- (for भिन्नं). — d) Dn1 D4 G2 अर्हसि (for °ति). D1. 2 न नग्नः स्नानमाचरेत्. — e) Dn2 D5–10 G2 सुप्तव्यं (for स्व°). — f) G1. 4 [उ]च्छिष्टेपि; G3 °ष्टे हि (for °ष्टोऽपि). G3 संस्पृशेत् (for संविशेत्).

35 b) M सर्वं- (for सर्वे). D4 तदाश्रयात् (for °श्रयाः). — c) V1 B5 Dn -ग्रहं; B1–3 -ग्राहं; D2. 4. 5 -ग्राहान् (for -ग्रहान्). — d) D6 om. (hapl.) from शिर up to चाभीक्ष्णं (in 36c). B1 Dn3 D4. 5. 7. 9. 10 T3 [ए]त्रानि (for [ए]तान्वि-).

36 D6 om. up to चाभीक्ष्णं (in 36c) (cf. v. l. 35). — a) D7–9 वा; G4 तु (for च). V1 B Dn न संहताभ्यां पाणिभ्यां. — b) V1 B Dn D5. 7–10 आत्मनः (for जातु वै). — Dn3 T1 om. (hapl.?) 36cd. — c) D1. 2 -स्नानं (for स्नायात्). — d) T2. 3 G1. 3. 4 M आयुस्तस्य (for तथास्यायुर्). D4–10 रिष्यति (for °ते). G2 आयुस्तस्य न रिष्यति.

37 a) Dn3 -स्नातस्तु; D4. 6. 9 -स्नातस्य; D8. 10 -स्नातेन (for -स्नातश्च). Dn1. n2 शिरःस्नातस्तु (Dn2 °तैश्च) तैलैश्च; T1 शिरस्युप्तेन तैलेन; T2. 3 G M शिरोभ्यक्तेन तै°. — b) V1 B Dn D6–9 अपि (for उप-). — c) V1 B1. 2. 4. 5 Dn3 D2 तिलभृष्टं; B3 D1 °सृष्टं; Dn1 °मृष्टं; Dn2 °मिष्टं; D8 तिळपीडं (for तिलपिष्टं). D5–9 G1 च न (by transp.); G3 तथा. — d) V1 B Dn तथास्यायुर्न रिष्यते (B3 °ति); D10 S गतसर्वरसं तथा.

38 a) D8 T2. 3 G2 नाध्यापयेत नो(T2. 3 चो)च्छिष्टो. — b) T2. 3 G कथंचन (for कदा°). — G2 reads

C. 13. 5027
B. 13. 104. 72
K. 13. 161. 76
M. 13. 94. 43

आयुरस्य निकृन्तामि प्रजामस्याददे तथा ॥ ३९
य उच्छिष्टः प्रवदति स्वाध्यायं चाधिगच्छति ।
यश्चानध्यायकालेऽपि मोहादभ्यस्यति द्विजः ।
तस्माद्युक्तोऽप्यनध्याये नाधीयीत कदाचन ॥ ४०
प्रत्यादित्यं प्रत्यनिलं प्रति गां च प्रति द्विजान् ।
ये मेहन्ति च पन्थानं ते भवन्ति गतायुषः ॥ ४१
उभे मूत्रपुरीषे तु दिवा कुर्यादुदङ्मुखः ।
दक्षिणाभिमुखो रात्रौ तथास्यायुर्न रिष्यते ॥ ४२
त्रीन्कृशान्नावजानीयाद्दीर्घमायुर्जिजीविषुः ।
ब्राह्मणं क्षत्रियं सर्पं सर्वे ह्याशीविषास्त्रयः ॥ ४३
दहत्याशीविषः क्रुद्धो यावत्पश्यति चक्षुषा ।
क्षत्रियोऽपि दहेत्क्रुद्धो यावत्स्पृशति तेजसा ॥ ४४
ब्राह्मणस्तु कुलं हन्याद्ध्यानेनावेक्षितेन च ।
तस्मादेतत्त्रयं यत्नादुपसेवेत पण्डितः ॥ ४५
गुरुणा वैरनिर्बन्धो न कर्तव्यः कदाचन ।
अनुमान्यः प्रसाद्यश्च गुरुः क्रुद्धो युधिष्ठिर ॥ ४६
सम्यङ्मिथ्याप्रवृत्तेऽपि वर्तितव्यं गुराविह ।
गुरुनिन्दा दहत्यायुर्मनुष्याणां न संशयः ॥ ४७
दूरादावसथान्मूत्रं दूरात्पादावसेचनम् ।
उच्छिष्टोत्सर्जनं चैव दूरे कार्यं हितैषिणा ॥ ४८

38^{c}–48^{d} after 13. 109. 4^{ab} (probably due to displacement of a folio). — ^{c}) D6. 7. 9. 10 वांते (for वाते). T1 [s]पि (for the first च). D2 -गंधेन; T3 -गंधे तु (for -गन्धे च). — ^{d}) T1 न वि-; T3 G1. 3. 4 च न; G2 च वि- (for [अ]पि न).

39 ^{a}) M1–3 ब्रह्मगीताः (for यमोद्गीताः). T3 अत्र गाथां यमोद्गीतां. — T1 om. 39^{c}–41^{d}. — ^{c}) D6–9 निकृंतंति (for निकृन्तामि). — ^{d}) Dn1. n3 D2 M1–3 प्रजास्तस्य; D4. 6–10 T2. 3 G प्रज्ञामस्य (for प्रजा°). D5 [आ]हरत् (for [आ]ददे). D8 तदा; D10 T2. 3 G1. 2. 4 M [s]थ वा; G3 तव (for तथा).

40 T1 om. 40 (cf. v. l. 39). — ^{a}) G2 उच्छिन्नः (for °ष्टः). V1 B1. 5 Dn1. n3 प्र(Dn1 प्रा)द्रवति (for प्रवदति). Bom. ed. उच्छिष्टो यः प्राद्रवति. — ^{b}) S (except M4; T1 om.) वा (for च). V1 [अ]भि- (for [अ]धि-). — ^{c}) D4. 6–9 तु (for ऽपि). — ^{d}) B1 D1. 2. 4. 8 M अभ्यस(B1 D1. 2 °स्य)ते (for °स्यति). D5–7. 9. 10 मोहादभ्यस(D5. 10 स्य°)ते तु सः (D5. 7. 10 यः). — After 40^{cd}, V1 B Dn D5. 8. 10 ins.:

488* तस्य वेदः प्रणश्येत आयुश्च परिहीयते ।
[Dn3 प्रति- (for परि-).]

While M1–3 ins. after 40^{cd}:

489* न शूद्रपतिताभ्याशे चण्डालश्रवणेन च ।

— M1–3 om. 40^{ef}. — ^{e}) B3 युक्ते (for युक्तो). Dn1. n2 D2. 5. 8. 10 हि (for ऽपि).

41 T1 om. 41 (cf. v. l. 39). — ^{a}) V1 B3–5 Dn D10 T3 G प्रत्यनलं (for °निलं). — ^{b}) S (T1 om.) प्रति च (by transp.). D1. 4–10 द्विजं (for द्विजान्). — ^{c}) S (T1 om.) मे(G2 मो)हयंति (for ये मेहन्ति). D1. 2 तु (D2 च) मार्गेषु (for च पन्थानं).

42 M4 om. 42–43. — ^{a}) T1 दिवा; T3 उभौ (for उभे). D1. 2 च; S (except T1; M4 om.) वै (for तु). D4 उभे मूत्रे पुरीषाणि. — ^{b}) T1 नित्यं (for दिवा). — ^{d}) V1 B3–5 Dn1. n2 तथा हि; G1. 3 तदा हि; G4 तदास्य (for तथास्य). Dn3 D8. 10 T2 रिष्यति. B1. 2 तथा ह्यायुर्न रिष्यति; D5 T3 G2 यथा(T3 तद-; G2 तदा)स्यायुर्न रिष्यति.

43 M4 om. 43 (cf. v. l. 42). — ^{a}) D10 T2. 3 G M1–3 सदा (for कृशान्). T1 त्रीन्सदा नावमन्येत. — ^{d}) D5–10 सर्वे त्वाशीविषोपमाः.

44 ^{a}) D1. 2. 4. 6–10 हन्याद् (for दहति). — ^{b}) T2 दहति; T3 G स्पृशति (for पश्यति). — ^{c}) D1. 2 हि (for ऽपि).

45 B5 om. 45–46. — ^{b}) D5. 10 क्रुद्धेन (for ध्यानेन). T1 ह; M वा (for च). — ^{c}) S नित्यं (for यत्नाद्). — ^{d}) S नावमन्येत पंडितः.

46 B5 om. 46 (cf. v. l. 45). — ^{a}) B1. 2 गुरूणां. V1 B1–4 Dn D5 चैव; T2 वैरि- (for वैर-). — ^{b}) D4–8. 10 S कथंचन (for कदा°).

47 T1 om 47^{ab}. — ^{a}) D1 om. मिथ्या. D4 M -प्रवृत्ते वा; D6–9 °त्तौ वा (for °त्तेऽपि). — ^{b}) D4. 5. 8. 10 गुरावपि; D6. 7. 9 गुरोरपि (for गुराविह). — ^{c}) M हरति (for दहति). — ^{d}) T1 युधिष्ठिर (for न संशयः).

48 ^{b}) B2 -धावनं; G3 om. (for -सेचनम्). — ^{c})

नातिकल्यं नातिसायं न च मध्यंदिने स्थिते ।
नाज्ञातैः सह गच्छेत नैको न वृषलैः सह ॥ ४९
पन्था देयो ब्राह्मणाय गोभ्यो राजभ्य एव च ।
वृद्धाय भारतप्ताय गर्भिण्यै दुर्बलाय च ॥ ५०
प्रदक्षिणं च कुर्वीत परिज्ञातान्वनस्पतीन् ।
चतुष्पथान्प्रकुर्वीत सर्वानेव प्रदक्षिणान् ॥ ५१
मध्यंदिने निशाकाले मध्यरात्रे च सर्वदा ।
चतुष्पथान्न सेवेत उभे संध्ये तथैव च ॥ ५२
उपानहौ च वस्त्रं च धृतमन्यैर्न धारयेत् ।
ब्रह्मचारी च नित्यं स्यात्पादं पादेन नाक्रमेत् ॥ ५३
अमावास्यां पौर्णमास्यां चतुर्दश्यां च सर्वशः ।
अष्टम्यां सर्वपक्षाणां ब्रह्मचारी सदा भवेत् ॥ ५४
वृथा मांसं न खादेत पृष्ठमांसं तथैव च ।
आक्रोशं परिवादं च पैशुन्यं च विवर्जयेत् ॥ ५५
नारुंतुदः स्यान्न नृशंसवादी
न हीनतः परमभ्याददीत ।
ययास्य वाचा पर उद्विजेत
न तां वदेद्रुशतीं पापलोक्याम् ॥ ५६
वाक्सायका वदनान्निष्पतन्ति
यैराहतः शोचति रात्र्यहानि ।
परस्य नामर्मसु ते पतन्ति
तान्पण्डितो नावसृजेत्परेषु ॥ ५७

C. 13. 4986
B. 13. 104. 32
K. 13. 161. 33
M. 13. 94. 61

D₃ उच्छिष्टं मार्जनं चैव. — ^{d}) D₄ मनीषिणः (for हितैषिणा). D₅₋₁₀ दूरे त्या(D₅. ₁₀ °रात्या)ज्यं मनीषिणा.

49 =(var.) Manu. 4. 140. T₁ om. 49^{ab}. V₁ B Dn read 49-75 after 22^{ab}. — ^{a}) D₅. ₆. ₁₀ -प्रातर्; M₁. ₃. ₄ -काल्यं (for -कल्यं). T₂. ₃ G₁. ₃. ₄ नातिसायं नातिकाल्यं. — ^{d}) G₄ transp. नैको and न. Some MSS. वृषळैः.

50 Cf. Manu. 2. 138. For the sequence in V₁ B Dn, cf. v. l. 49. — ^{b}) T₃ (also as in text) G₁. ₃ हि (for च). — ^{c}) S (except G₂) -श्रांताय (for -तप्ताय).

51 51^{ab} = (var.) Manu. 4. 39^{cd}. For the sequence in V₁ B Dn, cf. v. l. 49. — ^{a}) D₄. ₅. ₁₀ प्र- (for च). — D₂ om. (hapl.) 51^{c}-52^{b}. — ^{c}) V₁ चतुष्पादान् (for °ष्पथान्). D₆₋₁₀ च कुर्वीत; T₁. ₃ G₁. ₃. ₄ M मंगळांश्च; T₂ G₂ महत्त्वांश्च (for प्रकुर्वीत). — ^{d}) D₁ ₄. ₆₋₁₀ प्रदक्षिणं (for °क्षिणान्). T₁ मान्यान्वृद्धांश्च ब्राह्मणान्; T₂. ₃ G M मान्यान्वृद्धान्द्विजानपि.

52 Cf. Manu. 7. 131. For the sequence in V₁ B Dn, cf. v. l. 49. D₂ om. 52^{ab} (cf. v. l. 51). — ^{b}) V₁ B Dn D₄₋₁₀ G₂ अ(B₅ ह्य)र्धरात्रे (for मध्य°). D₁ नित्यदा (for सर्वदा). — ^{c}) V₁ B Dn D₂. ₄ चतुष्पथं (for °ष्पथान्).

53 53^{ab} =(var.) Manu. 4. 66^{ab}. For the sequence in V₁ B Dn, cf. v. l. 49. — ^{a}) D₁ वस्त्रांश्; S छत्रं (for वस्त्रं). — ^{c}) B₁ भवेन्नित्यं (for च नित्यं स्यात्).

54 Cf. Manu. 4. 128. For the sequence in V₁ B Dn, cf. v. l. 49. — ^{ab}) D₇ अमावास्याः. D₁ transp. पौर्णमास्यां and चतुर्दश्यां. T₂. ₃ G अमायां पौर्णमास्यां च (G₂ वा) (for 54^{a}). D₆. ₇ ₉ चतुर्दश्यांश् (for °श्यां). T₁ स्ववेश्मनि; T₂. ₃ G M₄ च जन्मनि; M₁₋₃ त्रिजन्मनि (for च सर्वशः). — ^{c}) D₆. ₇. ₉ अष्टम्याः (for °म्यां). S अष्टम्यामथ द्वादश्यां; some unused MSS. °म्यां पर्वकाले च. — ^{d}) D₁₀ ब्रह्मचर्यं (for °चारी).

55 For the sequence in V₁ B Dn, cf. v. l. 49. T₁ om. 55^{bc}. — ^{d}) D₁. ₂ G₁. ₃ पैशुनं (for °न्यं). T₁ परि-; G₄ चैव (for च वि-).

56 =(var.) 1. 82. 8; 2. 59. 6; 12. 288. 8. Cf. Manu. 2. 161. For the sequence in V₁ B Dn, cf. v. l. 49. D₅ om. 56. — ^{a}) D₆. ₉ नरंतुदः (for नारुं°). D₁. ₂ परापवादी (for नृशंस°). — ^{b}) D₁₀ T₂. ₃ G वरम्; T₃ (also) वाचारम् (for परम्). D₁ अध्यादधीत; D₂ T₁ अभ्यादधीत (for °ददीत). B₁. ₂ (both marg. as in text). ₃ न हीन(B₁ सर्व)-तस्त्वन्नमुपाददीत. — ^{c}) T₃ G₄ यथा (for ययां). T₁ स्व- (for [अ]स्य). — ^{d}) V₁ D₂ रुषतीं; B₁. ₂ (marg. as in text). ₃₋₅ Dn₂ ऊषतीं (for रुशतीं). B₅ पार- (for पाप-). M₁₋₃ -लौक्यां (for -लोक्याम्).

57 For the sequence in V₁ B Dn, cf. v. l. 49. — ^{a}) D₄. ₈ निःसरंति (for निष्पतन्ति). T₁ वाक्सायका मुखतो (निः)सरंति; T₂. ₃ G M अतिवादबा- (T₂ °तीव बा)णा मुखतो निःसरंति. — B₅ om. (hapl.) 57^{bc}. — ^{c}) B₃ om.; Dn₂ D₅ T₁ वा मर्मसु; D₄ ते

C 13. 4987
B. 13. 104. 33
K. 13. 161. 34
M. 13. 94. 62

रोहते सायकैर्विद्धं वनं परशुना हतम् ।
वाचा दुरुक्तं बीभत्सं न संरोहति वाक्क्षतम् ॥ ५८
हीनाङ्गानतिरिक्ताङ्गान्विद्याहीनान्वयोधिकान् ।
रूपद्रविणहीनांश्च सत्त्वहीनांश्च नाक्षिपेत् ॥ ५९
नास्तिक्यं वेदनिन्दां च देवतानां च कुत्सनम् ।
द्वेषस्तम्भाभिमानांश्च तैक्ष्ण्यं च परिवर्जयेत् ॥ ६०
परस्य दण्डं नोद्यच्छेत्क्रुद्धो नैनं निपातयेत् ।
अन्यत्र पुत्राच्छिष्याद्वा शिक्षार्थं ताडनं स्मृतम् ॥ ६१
न ब्राह्मणान्परिवदेन्नक्षत्राणि न निर्दिशेत् ।
तिथिं पक्षस्य न ब्रूयात्तथास्यायुर्न रिष्यते ॥ ६२
कृत्वा मूत्रपुरीषे तु रथ्यामाक्रम्य वा पुनः ।
पादप्रक्षालनं कुर्यात्स्वाध्याये भोजने तथा ॥ ६३
त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् ।
अदृष्टमद्भिर्निर्णिक्तं यच्च वाचा प्रशस्यते ॥ ६४
संयावं कृसरं मांसं शष्कुली पायसं तथा ।
आत्मार्थं न प्रकर्तव्यं देवार्थं तु प्रकल्पयेत् ॥ ६५

म°; T2 ये म°; G1. 3 वै म° (for नाम°). B3 corrupt; Dn1 D5 T G ये (for ते). — d) D5 सृजेत् (for [अ]वसृ°). D5-9 परस्य (for परेषु).

58 For the sequence in V1 B Dn, cf. v. l. 49. — a) B1 (marg.) भिन्नं (for विद्धं). D1. 2 संरोहतीषुणा विद्धं; S संरोहत्यग्निना दग्धं. — b) T2. 3 G क्षतं (for हतम्). — c) B1. 2 (both marg. as in text). 3 वाचा दुरुक्तया विद्धं. — d) D5 प्र- (for सं-). M1-3 विक्षतं (for वाक्क्षतम्). — After 58, V1 B Dn D5. 8. 10 ins.:

490* कर्णिनालीकनाराचान्निर्हरन्ति शरीरतः ।
वाक्शल्यस्तु न निर्हर्तुं शक्यो हृदिशयो हि सः ।

59 =(var.) Manu. 4. 141. For the sequence in V1 B Dn, cf. v. l. 49. — b) V1 B Dn D4-10 विगर्हितान्; D1. 2 वयोतिगान् (for °धिकान्). — d) S जाति-; Bom. ed. सत्य- (for सत्त्व-).

60 =(var.) Manu. 4. 163. For the sequence in V1 B Dn, cf. v. l. 49. T1 om. 60; Dn3 reads it twice. — b) T2. 3 G परनिंदां (for देवतानां). — c) T2 corrupt. V1 B Dn3 (both times) D2 -स्तंभाभिमानं; T3 G1. 2. 4 M -स्तंभाति(T3 °दि)मानांश् (for -स्तम्भाभि°). G3 द्वेषं स्तंभातिमानांश्च. — d) B3 Dn1. n2 भैक्ष्यं च; D4. 5 तैक्षण्यं; G2 तैश्चिण्यं (for तैक्ष्ण्यं च).

61 = (var.) Manu. 4. 164. For the sequence in V1 B Dn, cf. v. l. 49. B1 D10 om. (hapl.) 61ab. — b) D1 क्रुद्धं (for क्रुद्धो). S (G1 damaged) [ए]वं (for [ए]नं). D2 निवारयेत् (for निपात°). — T1 om. 61cd. — c) G1. 3 शिष्यात्पुत्राद् (by transp.). V1 B Dn D5 च (for वा). — d) V1 B1. 2 Dn1 D1. 4 शिष्ट्यर्थं; Dn2 शिष्टार्थं; D2 शिष्यार्थे; D6. 7. 9 शिष्यार्थं (for शिक्षार्थं).

62 For the sequence in V1 B Dn, cf. v. l. 49. — a) D5 ब्राह्मणानां (hypermetric); M ब्राह्मणं (for °णान्). — b) D1. 2. 5-9 T1 transp. नक्षत्राणि and न. D4 वि- (for न). — T1 om. 62c-63b. — c) M1-3 तिथीन् (for तिथिं). T2. 3 G तिथीन्परस्य न ब्रूयात्. — d) B3 तथापि; G1. 3 तस्य च (for तथास्य). Dn2 हीयते; D4. 5. 8. 10 रिष्यति (for °ते). T2. 3 G2. 4 तस्य चायुर्न रिष्यति; M तस्यायुर्न च रिष्यते. — T2. 3 G M ins. after 62: T1 after 62ab:

491* अमावास्यामृते नित्यं दन्तधावनमाचरेत् ।
इतिहासपुराणानि दानं वेदं च नित्यशः ।
गायत्रीमननं नित्यं कुर्यात्संध्यां समाहितः ।

[T1 om. line 2. — (L. 3) G4 कुर्यान् (for नित्यं). T1 गायत्रीं च जपेन्नित्यं (for the prior half). G4 नित्यं (for कुर्यात्).]

63 Cf. Manu. 5. 138. For the sequence in V1 B Dn, cf. v. l. 49. T1 om. 63ab (cf. v. l. 62). — a) D1. 2 -पुरीषं च (for °षे तु). — c) G4 पादौ (for पाद-).

64 = Manu. 5. 127. For the sequence in V1 B Dn, cf. v. l. 49. T1 om. 64. — b) D4. 5. 10 अकल्पयत्. — G2. 4 om. (hapl.) 64c-65d. — d) D4. 6. 7. 9 यत्र (for यच्च).

65 For the sequence in V1 B Dn, cf. v. l. 49. G2. 4 om. 65 (cf. v. l. 64). — a) D1. 2 यवागूं; D4. 5. 8. 10 अपूपं; S (G2. 4 om.) यावकं (for संयावं). V1 B1. 3 कृषरं; B2. 4. 5 Dn कृशरं (for कृसरं). D6. 7. 9 अपूपं कृशरां मांसं. — b) V1 शष्कुलिं; B Dn D2. 4. 5. 10 °लीं; T1 °लीः (for °ली). — c) T2

नित्यमग्निं परिचरेद्भिक्षां दद्याच्च नित्यदा ।
वाग्यतो दन्तकाष्ठं च नित्यमेव समाचरेत् ।
न चाभ्युदितशायी स्यात्प्रायश्चित्ती तथा भवेत् ॥ ६६
मातापितरमुत्थाय पूर्वमेवाभिवादयेत् ।
आचार्यमथ वाप्येनं तथायुर्विन्दते महत् ॥ ६७
वर्जयेद्दन्तकाष्ठानि वर्जनीयानि नित्यशः ।
भक्षयेच्छास्त्रदृष्टानि पर्वस्वपि च वर्जयेत् ॥ ६८
उदङ्मुखश्च सततं शौचं कुर्यात्समाहितः ॥ ६९
अकृत्वा देवतापूजां नान्यं गच्छेत्कदाचन ।
अन्यत्र तु गुरुं वृद्धं धार्मिकं वा विचक्षणम् ॥ ७०
अवलोक्यो न चादर्शो मलिनो बुद्धिमत्तरैः ।
न चाज्ञातां स्त्रियं गच्छेद्गर्भिणीं वा कदाचन ॥ ७१
उदक्शिरा न स्वपेत तथा प्रत्यक्शिरा न च ।
प्राक्शिरास्तु स्वपेद्विद्वानथ वा दक्षिणाशिराः ॥ ७२

C. 13. 5003
B. 13. 104. 48
K. 13. 161. 51
M. 13. 94. 79

प्रवर्तव्यं; G1 M3 प्रवक्तव्यं; G3 M1. 2 प्रपत्त(M1 °क्त)व्यं (for प्रकर्तव्यं). D1. 2 आत्मार्थे न तु कर्तव्यं; D4–10 °र्थे नैव पक्त(D5. 10 कर्त)व्यं. — d) D5–10 देवानां तु; S (G2. 4 om.) देवतार्थं (for देवार्थं तु). B4 om. प्र. B1. 2 D1. 2. 4 देवतानां तु कल्पयेत्.

66 For the sequence in V1 B Dn, cf. v. l. 49. — b) D5–7. 9. 10 नित्यशः; T1. 3 M शक्तितः; T2 G2. 4 भिक्षितः; G1. 3 भक्तितः (for नित्यदा). — c) D4–10 वाग्यतो देवविप्रांश्च. — d) D4–10 समर्चयेत् (for समाचरेत्). — For 66cd, S subst. :

492* दन्तकाष्ठे च संध्यायां मलोत्सर्गे च मौनगः ।

[G3. 4 संध्याया (for °यां). T1 मैथुने (for मौनगः).] T1 cont. :

493* जप्तव्यस्यानुसंधाने स्नाने मौनं प्रशस्यते ।

— f) D4–10 सदा (for तथा). M1–3 प्रायश्चित्तमथो भवेत्. — For 66ef, T G M4 subst. :

494* न संध्यायां स्वपेन्नित्यं स्नायाच्छुद्धः सदा भवेत् ।

[G1. 3 शुद्धिः (for शुद्धः).]

67 For the sequence in V1 B Dn, cf. v. l. 49. — a) T1. 3 G M प्रातः (for माता-). D4. 6. 7. 9 मातापित्रं समुत्थाय; D10 मातापित्रोः समु°; T2 प्रातर्मातरमु°. — b) B1 प्रातर्; D4 6–9 नित्यम् (for पूर्वम्). — B5 om. 67c–70b. D4. 6. 7. 9 om. 67cd. — c) B1. 3 D1. 2 वाप्येवं; Dn D5. 8. 10 वाप्यन्यं; S विप्रांश्च (for वाप्येनं). — After 67abc, T1 ins. :

495* भूमावेकेन पाणिना ।
गुरून्दृष्ट्वा समुत्तिष्ठेत्.

68 For the sequence in V1 B Dn, cf. v. l. 49. B5 om. 68 (cf. v. l. 67). D4 reads 68 twice. — c) G1. 3. 4 वर्जयेच् (for भक्ष°). — d) D2 सर्वास्वपि; T1 परस्वानि (for पर्वस्वपि). V1 B1–4 Dn वि- (for च).

69 For the sequence in V1 B Dn, cf. v. l. 49. B5 om. 69 (cf. v. l. 67). — a) D5–10 तु (for च). — After 69, V1 B1. 4 Dn D1. 2. 8 ins. :

496* अकृत्वा देवपूजां च नाचरेद्दन्तधावनम् ।

[D2 तु (for च). D1 अकृत्वा देवतापूजां (for the prior half). D2 हि (for न).]

70 For the sequence in V1 B Dn, cf. v. l. 49. B5 om. 70ab (cf. v. l. 67). — a) V1 B1–4 Dn अकृत्वा देवपूजां च; D1. 2 अनभ्यर्च्य च देवांस्तु. — b) V1 B4 Dn D1 [अ]भि- (for [अ]न्यं). D4 T G कथंचन (for कदा°). B1–3 नाभिगच्छेत्कथंचन. — After 70ab, T1 ins. 497*. D5. 10 om. (hapl.) 70c–71d. T1 om. 70c–71b. — c) D1 वर्जयित्वा (for अन्यत्र तु). D4 अन्यत्र गुरुं वृद्धं वा. — d) M विचक्षणः (for °क्षणम्).

71 For the sequence in V1 B Dn, cf. v. l. 49. D5. 10 om. 71; T1 om. 71ab (for all, cf. v. l. 70). D2 om. 71. — d) D6. 9 गर्भिणी या; T1 गुर्विणीं वा (for गर्भिणीं वा). — T2. 3 G M ins. after 71 : T1 after 70ab :

497* दारसंग्रहणात्पूर्वं नाचरेन्मैथुनं बुधः ।
अन्यथा त्ववकीर्णः स्यात्प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
नोदीक्षेत्परदारांश्च रहस्येकासनो भवेत् ।
इन्द्रियाणि सदा यच्छेत्स्वप्ने शुद्धमना भवेत् ।

[(L. 2) T1 त्ववकीर्णी स्यात्; T2 °जीर्णः स्यात्; M1–3 °कीर्णस्य (for °कीर्णः स्यात्). G3 सदा चरेत् (for समाच°). — (L. 3) T1 [उ]द्वीक्षेत् (for [उ]दी°). M -दाराणि (for -दारांश्च). T1 M रहो न (for रहसि). — T1 om. (hapl.) line 4.]

72 For the sequence in V1 B Dn, cf. v. l. 49. — a) D5 transp. उदक्शिरा and न. Dn3 स्वपेच्च (for °त). D4 उदक्शिरो न संस्वपेत्; D10 स्वपेदुदक्शिरा नैव. — b) Dn2 न वा; D1. 2 T2. 3 G1. 2 नरः (for न च).

C. 13. 5003
B. 13. 104. 49
K. 13. 161. 52
M. 13. 94. 80

न भग्ने नावदीर्णे वा शयने प्रस्वपेत च ।
नान्तर्धाने न संयुक्ते न च तिर्यक्कदाचन ॥ ७३
न नग्नः कर्हिचित्स्नायान्न निशायां कदाचन ।
स्नात्वा च नावमृज्येत गात्राणि सुविचक्षणः ॥ ७४
न चानुलिम्पेदस्नात्वा स्नात्वा वासो न निर्धुनेत् ।
आर्द्र एव तु वासांसि नित्यं सेवेत मानवः ।
स्रजश्च नावकर्षेत न बहिर्धारयेत च ॥ ७५
रक्तमाल्यं न धार्यं स्याच्छुक्लं धार्यं तु पण्डितैः ।
वर्जयित्वा तु कमलं तथा कुवलयं विभो ॥ ७६
रक्तं शिरसि धार्यं तु तथा वानेयमित्यपि ।
काञ्चनी चैव या माला न सा दुष्यति कर्हिचित् ।
स्नातस्य वर्णकं नित्यमार्द्रं दद्याद्विशां पते ॥ ७७
विपर्ययं न कुर्वीत वाससो बुद्धिमान्नरः ।
तथा नान्यधृतं धार्यं न चापदशमेव च ॥ ७८

G3 तथा प्रत्यक्शिरो नरः. — c) D10 स्वापयेद् (for तु स्वपेद्). — d) S तथा वै (for अथ वा). V1 दक्षिणां (for °णा-). D1, 6, 7, 9, 10 G2 -शिरः (for -शिराः). D4 अथ वा दक्षिणं शिरः.

73 For the sequence in V1 B Dn, cf. v. l. 49. — a) B1 D4–10 नावकीर्णे; D1, 2 न विदीर्णे; T G1, 3, 4 वा न शी(T3 जी)र्णे; G2 M1 नावशीर्णे; M2, 3 वा विशीर्णे; M4 वाथ शीर्णे (for नावदीर्णे). V1 B1–4 Dn M1 च; B5 न (for वा). — b) D4–10 न; T1 [s]थ (for प्र-). V1 B Dn D4 -स्वपीत (for -स्वपेत). S ह (for च). — c) D1, 4–10 अंतर्धाने (for नान्त°). — After 73, V1 B Dn D5, 8, 10 ins. :

498* न चापि गच्छेत्कार्येण समयाद्वापि नास्तिके ।

[Dn1 D8 कुर्यात् (for गच्छेत्). B2 (marg. as above) समीपाद् (for समयाद्). B3 Dn1 नास्तिकैः (for °के).]

— V1 B Dn D5, 8, 10 cont. : D1, 2, 4, 6, 7, 9 ins. after 73 :

499* आसनं तु पदाकृष्य न प्रसज्जेत्तथा नरः ।

[Dn3 D8 [आ]क्रम्य (for [आ]कृष्य). B4 आसनं च पदाक्रम्य (for the prior half). B1, 3 न प्रसह्येत्; D1, 2 प्रमृज्येद्वा; D4–10 प्रदास्य च (for न प्रसज्जेत्). Dn3 कदाचन (for तथा नरः).]

74 For the sequence in V1 B Dn, cf. v. l. 49. — b) D4–10 कथंचन (for कदा°). — c) D1, 2, 4–10 स्नात्वा न चावमा(D1, 2, 5 चैव मा)र्जेत. — For 73c–74d, S subst. :

500* तिर्यङ्ग च शयेन्नित्यं नान्तर्धानेन संयुतः ।
न निशायां पुनः स्नायादापद्यग्निद्विजान्तिके ।
स्नाने निर्माल्यकं वर्जेत्स्नात्वा नाङ्गानि मार्जयेत् ।

[T1, 3 G1, 2 M read line 2 after 76. — (L. 2) T1 G3 आपद्यंति; T3 G1, 2, 4. M1 °द्यग्नि (for °द्यग्नि-). — T1 om line 3; T2, 3 G M read line 3 and 75 after 77cd. — (L. 3) G2 स्नानं (for स्नाने). T2 च (for न). T2, 3 वर्जयेत् (for मा°).]

75 For the sequence in V1 B Dn, cf. v. l. 49, and for that in T2, 3 G M, cf. v. l. 74. D2 T1 om. 75ab. — a) D9 वा (for च). D4, 6–9 अंगानि (for अस्नात्वा). — b) S (T1 om.) वासश्चापि (for स्नात्वा वासो). D5, 10 स्नात्वा सेवेत मानवः. — T1 reads 75cd after 77cd. — c) T1 M1–3 आर्द्राणि न (for आर्द्र एव). — d) D1, 2, 4, 6–9 स्नात्वा (for नित्यं). — T1 om. 75ef. — e) D1, 2 वि-; D4 च; T2, 3 G M4 [अ]प- (for [अ]व-). V1 B Dn -कृष्येत (for -कर्षेत). — f) G1, 3 पुनर् (for बहिर्). V1 B Dn धारयीत (for °येत).

76 a) D2, 6, 8 रक्तं (for रक्त-). D4 वा धार्यं; S (except T1) धार्यं च (for धार्यं स्याच्). — b) D2 न; T2, 3 G च (for तु). — D4 om. (hapl.) 76d–77a. — d) Dn1, n2 T1 प्रभो (for विभो). — After 76, T1, 3 G1, 2 M read line 2 of 500*.

77 D4 om. 77a (cf. v. l. 76). T1 om. 77ab. — a) G2 रक्तः (for रक्तं). B5 धार्यस् (for धार्यं). — b) D10 S (T1 om.) नाग्नेयम् (for वाने°). — c) T1, 3 M [अ]पि (for [ए]व). D5, 10 transp. या and माला. V1 B Dn T2 G कांचनीयापि माला या (B2 या माला). — d) D8 T2, 3 G3, 4 दूष्यति (for दु°). — After 77cd, T1 reads 75cd and T2, 3 G M read line 3 of 500* and 75. T1 om. 77ef. — e) D4 T2, 3 G स्नातस्तु; D10 स्नातः सु- (for स्नातस्य). D7 वर्णकान् (for °कं). D6, 9 स्नातस्तु वर्णकान्नित्यम्. — f) D4, 6, 7, 9 आर्द्रान् (for आर्द्रं).

78 b) V1 B1–3, 5 Dn3 M2 वाससोर् (for °सो).

अन्यदेव भवेद्वासः शयनीये नरोत्तम ।
अन्यद्रथ्यासु देवानामर्चायामन्यदेव हि ॥ ७९
प्रियङ्गुचन्दनाभ्यां च बिल्वेन तगरेण च ।
पृथगेवानुलिम्पेत केसरेण च बुद्धिमान् ॥ ८०
उपवासं च कुर्वीत स्नातः शुचिरलंकृतः ।
पर्वकालेषु सर्वेषु ब्रह्मचारी सदा भवेत् ॥ ८१
नालीढया परिहतं भक्षयीत कदाचन ।
तथा नोद्धृतसाराणि प्रेक्षतां नाप्रदाय च ॥ ८२
न संनिकृष्टो मेधावी नाशुचिर्न च सत्सु च ।
प्रतिषिद्धान्न धर्मेषु भक्षान्भुञ्जीत पृष्ठतः ॥ ८३
पिप्पलं च वटं चैव शणशाकं तथैव च ।
उदुम्बरं न खादेच्च भवार्थी पुरुषोत्तमः ॥ ८४
आजं गव्यं च यन्मांसं मायूरं चैव वर्जयेत् ।
वर्जयेच्छुष्कमांसं च तथा पर्युषितं च यत् ॥ ८५
न पाणौ लवणं विद्वान्प्राश्नीयान्न च रात्रिषु ।
दधिसक्तून्न भुञ्जीत वृथामांसं च वर्जयेत् ॥ ८६

C. 13. 5049
B. 13. 104. 94
K. 13. 161. 99
M. 13. 94. 94

— ^{c}) T2 ततो (for तथा). D6. 9 कार्यं; S (except T1) ग्राह्यं (for धार्यं). — ^{d}) V1 B Dn3 तथा; D6. 7 न वा (for न च). D1 हि; D5–10 ह (for च). S न चातिविकृतं तथा.

79 ^{b}) D1. 2. 4–10 नराधिप (for नरोत्तम). — T1 om. 79^{c}–80^{d}. — ^{c}) S (T1 om.) अन्यद्रव्येषु देवानाम् (sic). — ^{d}) T2 damaged for अर्चाया. D4–7. 9. 10 ह; S (T1 om.) तु (for हि).

80 T1 om. 80 (cf. v. l. 79). — ^{a}) D6–10 तु (for च). — ^{b}) D10 स्थगरेण (for तग°). B2. 3 वा (for च). S (T1 om.) लिंपेत स्थगरेण च. — ^{c}) D7 वृथांगं वा (for पृथगेव). D6. 9 वृथांगं वा न लिंपेत. — ^{d}) Some MSS. केशरेण.

81 ^{a}) D5 प्र-; T1 न (for च). — After 81^{ab}, S (except T1) ins.:

501* नोपवासं वृथा कुर्याद्धनं नापहरेदिह ।

[T2 हुतं (for धनं). M [उ]प- (for [अ]प-). T2 इति (for इह).]

— S (except M1–3) om. 81^{cd}. — ^{c}) Dn1 पूर्व-; D2 एवं (for पर्व-). — After 81, Dn1. n2 D4–10 read 90^{ab}, Dn1. n2 D5–10 repeating it in its proper place.

82 ^{a}) D1. 2. 4. 6–9 परिहृतं; Cn °कृतं (for °हतं). V1 B Dn1. n3 Cnp नालीढं नापरिह(Dn3 °विहि-; Cnp °रिहि)तं; D5 नालीढेनापरिहतं. ❀ Cn: आलीढया रजस्वलया परिकृतं संपादितम् । ❀ — ^{b}) B1–3 D8 विचक्षणः (for कदाचन). D1. 2. 4–7. 9 भक्षयेत विचक्षणः. — For 82^{ab}, D10 S subst.:

502* नावलीढमवज्ञातमाघ्रातं भक्षयेदपि ।

[G2 -घ्रातमज्ञातं (for -ज्ञातमाघ्रातं). D10 मम इति (for भक्षयेद्). G3 इह (for अपि).]

— ^{d}) V1 B Dn प्रेक्षते (for °तां). S om. न. D4 कदाचन; D6–10 प्रदाय च (for [अ]प्र°).

83 T3 om. (hapl.) 83^{a}–84^{b}. T1 om. 83^{ab}. — ^{a}) V1 D1 संनिकृष्ट-; B D2. 5–10 °कृष्टे; S (T1. 3 om.) [अ]संनिविष्टो (for संनिकृष्टो). — ^{b}) V1 B Dn2 n3 अशुचेर्; Dn1 D2 नाशुचेर् (for °चिर्). D1. 2 च सत्सु वै; D4. 5. 10 महासने; D6–9 महानसे; G1. 3 च मत्सरः (for (for च सत्सु च). — ^{c}) S (T3 om.) प्रतिषिद्धं (for °षिद्धान्). D1. 2 धर्मेण; D4–10 धर्मिष्ठान् (for धर्मेषु). — ^{d}) V1 B1–3 Dn1 D2. 4 भक्ष्यान्; B4. 5 Dn2. n3 भक्तान्; G1. 3 M भक्षं (for भक्षान्). T1 भक्ष्यं भुंजीत सर्वशः; T2 G2 भक्षं भुंजीत पूर्वतः; G4 भक्तं भुंजीत सर्वतः.

84 T3 om. 84^{ab} (cf. v. l. 83). — ^{a}) T1 वटकं (for च वटं). — ^{b}) D1 *लाशाकं; D2 साण°; D4. 6. 7. 9 शणं शाकं; D10 चणशाकं (for शण°). — ^{c}) B3 उडुंबरं; D6. 7. 9 औदं(D7 °दुं)बरं. D1. 2 खादेत (for °च). — ^{d}) D1. 2. 4–10 भवार्थी पुरुषः सदा; S भवा(T1 श्रेयो-; T2 G भावा)र्थी पुरुषो नृप.

85 ^{a}) V1 B Dn तथा (for च यन्). — ^{b}) T2 माचूरं; G4 मासूरं (for मायूरं). T3 corrupt. — ^{c}) D4–7. 9. 10 -मांसं तु; S -मांसानि (for -मांसं च). — ^{d}) D4 यथा (for तथा). D4 तत् (for यत्). — After 85, T1 ins.:

503* शुष्कमन्नं न भुञ्जीत शूद्रान्नं च विवर्जयेत् ।

86 ^{a}) D6. 7. 9 पाणि- (for पाणौ). D8 om. लवणं. M2 ग्राह्यम् (for विद्वान्). D4 न पाणिलवणे विद्वान्. — ^{b}) T1 G4 M4 ना(M4 अ)श्नीयान्. D6. 7. 9 न प्राश्नी-

C. 13. 5050
B. 13. 104. 95
K. 13. 131. 100
M. 13. 94. 95

वालेन तु न भुञ्जीत परश्राद्धं तथैव च ।
सायं प्रातश्च भुञ्जीत नान्तराले समाहितः ॥ ८७
वाग्यतो नैकवस्त्रश्च नासंविष्टः कदाचन ।
भूमौ सदैव नाश्नीयान्नानासीनो न शब्दवत् ॥ ८८
तोयपूर्वं प्रदायान्नमतिथिभ्यो विशां पते ।
पश्चाद्भुञ्जीत मेधावी न चाप्यन्यमना नरः ॥ ८९
समानमेकपङ्क्त्यां तु भोज्यमन्नं नरेश्वर ।
विषं हालाहलं भुङ्क्ते योऽप्रदाय सुहृज्जने ॥ ९०

पानीयं पायसं सर्पिर्दधिसक्तुमधून्यपि ।
निरस्य शेषमेतेषां न प्रदेयं तु कस्यचित् ॥ ९१
भुञ्जानो मनुजव्याघ्र नैव शङ्कां समाचरेत् ।
दधि चाप्यनुपानं वै न कर्तव्यं भवार्थिना ॥ ९२
आचम्य चैव हस्तेन परिस्राव्य तथोदकम् ।
अङ्गुष्ठं चरणस्याथ दक्षिणस्यावसेचयेत् ॥ ९३
पाणिं मूर्ध्नि समाधाय स्पृष्ट्वा चाग्निं समाहितः ।
ज्ञातिश्रैष्ठ्यमवाप्नोति प्रयोगकुशलो नरः ॥ ९४

यान्न रात्रिषु; M1-3 आस्ये वा केवलं क्षिपेत्. — D1 om. (hapl.) 86d–87a. — d) Dn3 om.; D5, 6, 8–10 तु (for च). — For 86cd, S subst.:

504* दधिसक्तु न दोषायां पिबेन्मधु च नित्यशः ।

[T1 M -सक्तून् (for -सक्तु). G4 सर्वशः (for नित्यशः). T1 न पिबेन्मधु नित्यशः (for the post. half).]

87 D1 om. 87a (cf. v. l. 86). V1 B Dn transp. 87ab and 87cd. — a) D2 अकाले; D4–10 बलेन (for वालेन). B4 transp. तु and न. B5 वालेयान्न तु भुंजीत; Dn2 अकाले न तु भुं°; T G बालेन न तु भुं°; M न बालेन तु भुं°. — b) D2, 4–10 परश्राद्धे (for °श्राद्धं). S द्विषदन्नं च सर्वशः. — c) S तु (for च). — d) D1, 2 नांतरा वा; D6, 7, 9 °रा न (for °राले). T1 अंतरा न कदाचन; T2, 3 G M न तु भूमौ कदाचन.

88 T1 om. 88. — a) B3 T3 -वस्त्रं; D1, 2 -वासाश् (for -वस्त्रश्). D5–10 नावा(D10 न वा)ग्यतो नैकवस्त्रो. — b) D4, 6, 7, 9 G2 संविष्टः (for [अ]सं°). — c) D1, 2 च (for न). — d) Dn1, n2 D8 [अ]नाशीलो; T2 [अ]शौचेन; T3 M [अ]शौचान्नं (for [अ]नासीनो). D5–7 शब्दवान् (for °वत्). D10 नानाशी न च शब्दवान्; G नाशौचं न (G2 °चेन्न) च शब्दवत्.

89 a) D4, 6–9 अन्यत्; M1 तोयं (for तोय-). — d) D4–9 न चाप्यन्यदनंतरं; T1 व.ग्यतो नियतव्रतः.

90 D4 reads 90ab after 81. Dn1, n2 D5–10 read it for the first time after 81. — a) Dn3 एव; D8 om. (for एक-). D8 (first time) -पात्रे; T2 -पंक्त्या. — b) Dn1, n2 D5–7, 9 (all first time) भुंजीतान्नं; D8 (first time) भुंजेन्नान्नं; D10 (first time) S भुज्यमानं (T1 °नो) (for भोज्यमन्नं). Dn2 D6, 9 (all second time) नरेश्वरः; Dn3 °श्वरं (for °श्वर). D4, 10 (first time) भुंजीतान्नं जनेश्वर. — After 90ab, T1 ins.:

505* निःशब्देन तु भुञ्जीत मित्रं भुञ्जीत नाहितम् ।

T1 cont.: M1–3 ins. after 90ab:

506* योऽतिथीनामदत्त्वा च बालानां जरठैः सह ।

[T1 अतिथीनामदत्त्वा तु (for the prior half).]

— c) D1, 10 हलाहलं. — d) B1 अप्रदाय (for योऽप्र°). D5, 10 सुहृत्तमे (for °ज्जने).

91 T1 om. 91. — a) V1 Dn सक्तून्; B1–3 शक्तून्; B5 शुक्लं; D8 तक्रं (for सर्पिर्). — b) V1 B Dn -सर्पिर्; D1 -शुक्तं; D2 -भक्तं; D4–10 -तक्रं (for -सक्तु-). — c) D1, 2 निरस्यं; D10 S (except G2; T1 om.) नरस्य (for निरस्य). Dn1 अन्येषां (for एतेषां). — d) D8 च (for तु). V1 Dn1 D2, 4–10 कर्हिचित् (for कस्य°). ❀ Cn: निरस्य पानीयादीन्विहाय अन्येषां भक्षाणां शेषमन्यस्मै न देयम् । पानीयादेरपि शेषं पुत्रादिभ्य एव देयम् । पितुर्ज्येष्ठस्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोज्यमिति स्मरणात् । अन्येषां तद्भोजनस्य निषेधात् । गौडास्तु निरस्य शेषमेतेषां न प्रदेयमिति पठन्ति । तत्परिसंख्यापत्तेरुपेक्ष्यते । ❀

92 a) T1 हि नर- (for मनुज-). — b) D6, 9 नैवं. M [आ]शंकां (for शङ्कां). — T1 om. 92cd. — c) Dn2 वाप्यनु-; D5, 10 तक्रानु- (for चाप्यनु-). D4, 7 -पात्रे (for -पानं). D6, 9 दधि तक्रानुपात्रे वै; S (T1 om.) अधिगम्योदपानं तु.

93 B5 om. (hapl.) 93–98. — a) V1 B1–4 Dn D4–10 T3 G2 एक (for [ए]व). — b) Dn1, n2 D5, 10 परिप्लाव्यं. D8 °श्रव्यं. T °स्रव्य (for °स्नाव्य). — c) D1, 2, 6, 7, 9 अंगुष्ठे (for °ष्ठं). — d) T1 प्र- (for [अ]व). B1 D1, 2, 4–7, 9 -सेचनं (for °येत्).

94 B5 om. 94 (cf. v. l. 93). — a) D4–7, 9 वारि (for पाणिं). D1 मूर्धा (for मूर्ध्नि). S पाणिं मूर्धा

अद्भिः प्राणान्समालभ्य नाभिं पाणितलेन च ।
स्पृशंश्चैव प्रतिष्ठेत न चाप्यार्द्रेण पाणिना ॥ ९५
अङ्गुष्ठस्यान्तराले च ब्राह्मं तीर्थमुदाहृतम् ।
कनिष्ठिकायाः पश्चात्तु देवतीर्थमिहोच्यते ॥ ९६
अङ्गुष्ठस्य च यन्मध्यं प्रदेशिन्याश्च भारत ।
तेन पित्र्याणि कुर्वीत स्पृष्ट्वापो न्यायतस्तथा ॥ ९७
परापवादं न ब्रूयान्नाप्रियं च कदाचन ।
न मन्युः कश्चिदुत्पाद्यः पुरुषेण भवार्थिना ॥ ९८
पतितैस्तु कथां नेच्छेद्दर्शनं चापि वर्जयेत् ।
संसर्गं च न गच्छेत तथायुर्विन्दते महत् ॥ ९९
न दिवा मैथुनं गच्छेन्न कन्यां न च बन्धकीम् ।
न चास्नातां स्त्रियं गच्छेत्तथायुर्विन्दते महत् ॥ १००
स्वे स्वे तीर्थे समाचम्य कार्ये समुपकल्पिते ।
त्रिः पीत्वापो द्विः प्रमृज्य कृतशौचो भवेन्नरः ॥ १०१
इन्द्रियाणि सकृत्स्पृश्य त्रिरभ्युक्ष्य च मानवः ।
कुर्वीत पित्र्यं दैवं च वेददृष्टेन कर्मणा ॥ १०२
ब्राह्मणार्थे च यच्छौचं तच्च मे शृणु कौरव ।
प्रवृत्तं च हितं चोक्त्वा भोजनाद्यन्तयोस्तथा ॥ १०३

C. 13. 5066
B. 13. 104. 111
K. 13. 161. 116
M. 13. 94. 111

समानाय्य. — [b]) D4 इष्ट्वाग्निं स; D5 इष्ट्वाग्निं सु-; D6–9 इष्ट्वा चाग्निं (D8 यज्ञं) (for स्पृष्ट्वा चाग्निं). T1 समासतः (for °हितः). — [c]) V1 B1 D10 -श्रेष्ठम् (for -श्रैष्ठ्यम्). — [d]) D4. 6. 9 प्रयोगे (for °ग-).

95 B5 om. 95 (cf. v. l. 93). — [a]) M अभीः (for अद्भिः). B1. 3 प्राणं (for प्राणान्). — [b]) T3 पाणिं नाभि- (for नाभिं पाणि-). V1 B1–4 Dn -तले तथा (for -तलेन च). — [c]) D1. 2 संस्पृश्य; D6–10 स्पृश्य च (for स्पृशंश्च). T1 om. from छेत up to तस्तथा (in 97[d]). — [d]) D4. 6–9 स; D5. 10 [ए]व (for [अ]पि).

96 Cf. Manu. 2. 59. B5 om. 96 (cf. v. l. 93). T1 om. 96 (cf. v. l. 95). — [a]) B1 D1. 4–7. 9 [अं]तरे रे (B1 D1. 4 ले)खा (for °राले च). S (T1 om.) अंगुष्ठमूलस्य तले. — [b]) D4. 6. 8. 9 ब्राह्म्यं (for ब्राह्मं). S (T1 om.) प्रचक्षते (for उदाहृतम्). — D4. 6–9 om. 96[cd]. — [d]) B3. 4 T2. 3 G2 दैव-; M1–3 दैवं (for देव-). D1. 2 दैवं तीर्थमुदाहृतं.

97 B5 om. 97 (cf. v. l. 93). T1 om. 97 (cf. v. l. 95). — [a]) D8 अंगुष्ठं चैव यन्मध्यं. — [c]) D6. 7. 9 तत्र (for तेन). — [d]) Dn3 D1. 2. 4–10 सदा (for तथा).

98 B5 om. 98 (cf. v. l. 93). — [b]) T1 अप्रियं (for ना°). D5–10 कथंचन (for कदा°). — [c]) D4–10 नोत्पाद्यः कस्यचिन्मन्युः. — [d]) T1 विपश्चिता (for भवार्थिना).

99 [a]) S च (for तु). — [b]) V1 B Dn वि- (for [अ]पि). — [c]) G2 संसर्गे. D1. 2 transp. च and न. D4–10 त(D6. 9 य)था नेच्छेत् (for न गच्छेत). — [d]) T1 तदा (for तथा). D5. 10 फलं (for महत्). G3. 4 तदायुर्वर्धते महत्. — After 99, D5–10 read 101[ab], D6. 9. 10 repeating it in its proper place.

100 D1. 2 om. (hapl.) 100. — [b]) D4. 6. 7. 9 बंधुकीं; T2 G वर्धकीं; T3 वार्धकं (for बन्धकीम्). T1 न कन्यामपि वृद्धिनीं. — [c]) D5–9 [अ]ज्ञातां (for [अ]स्नातां). — [d]) D3 तदा (for तथा). D5. 10 फलं (for महत्).

101 T1 om. 101[ab]. D5–10 read 101[ab] after 99, D6. 9. 10 repeating the same here. — [a]) D1 तोये (for तीर्थे). D1. 4. 6 (first time). 8. 9. 10 (last two first time) सदाचम्य; D10 (second time) S (T1 om.) तथा° (for समा°). — [b]) B3 कार्यं; D1. 2 कल्ये; D10 (second time) T2. 3 G2. 4 काल्ये; G1. 3 काम्ये (for कार्ये). B3 (marg. as in text) -चक्रिरे (for -कल्पिते). — [c]) S त्रिः पीत्वा द्विः प्रमृज्यापः (T3 °ज्याथ).

102 [a]) D1. 2 स्पृष्ट्वा; D5. 10 मृज्य; D9 स्पृशेद् (for स्पृश्य). — [b]) D9 [अ]द्भिर् (for त्रिर्). — [c]) T3 G पितृ- (for पित्र्यं). D1. 4–10 दैवं पित्र्यं च कुर्वीत. — [d]) D1. 4–10 विधि-; G2 देव- (for वेद-).

103 T1 om. 103. — [a]) D4–10 ब्रह्मतीर्थे (for ब्राह्मणार्थे). T2 न (for च). T2 G2. 4 यच्छेच्च; G1. 3 यच्छेत (for यच्छौचं). — [b]) Dn3 तथा (for तच्च). T2 तन्मे शृणु च कौरव. — [c]) Kumbh. ed. and Madras ed. [अ]हितं (for हितं). D4. 6–10 कुर्याद्; D5 वृद्धो (for चोक्त्वा). V1 B Dn D2 पवित्रं च हितं चैव. — [d]) D1. 2. 4. 6–10 भोजनाद्यं तपस्तथा; D5 जानात्येव तथामिधा (sic); T2. 3 G बहुभोजनवत्तदा (T3 °था).

104 [a]) D1. 5. 10 S -शौचेन (for -शौचेषु). — [c]) D4. 6–10 च (for तु). T2 G2 4 तदा (for तथा). D8

C. 13. 5066
B. 13. 104. 112
K. 13. 161. 117
M. 13. 94. 112

सर्वशौचेषु ब्राह्मेण तीर्थेन समुपस्पृशेत् ।
निष्ठीव्य तु तथा क्षुत्वा स्पृश्यापो हि शुचिर्भवेत् ॥१०४
वृद्धो ज्ञातिस्तथा मित्रं दरिद्रो यो भवेदपि ।
गृहे वासयितव्यास्ते धन्यमायुष्यमेव च ॥ १०५
गृहे पारावता धन्याः शुकाश्च सहसारिकाः ।
गृहेष्वेते न पापाय तथा वै तैलपायिकाः ॥ १०६
उद्दीपकाश्च गृध्राश्च कपोता भ्रमरास्तथा ।
निविशेयुर्यदा तत्र शान्तिमेव तदाचरेत् ॥ १०७
अमङ्गल्यानि चैतानि तथाक्रोशो महात्मनाम् ।
महात्मनां च गुह्यानि न वक्तव्यानि कर्हिचित् ॥ १०८
अगम्याश्च न गच्छेत राजपत्नीः सखीस्तथा ।
वैद्यानां बालवृद्धानां भृत्यानां च युधिष्ठिर ॥ १०९
बन्धूनां ब्राह्मणानां च तथा शारणिकस्य च ।
संबन्धिनां च राजेन्द्र तथायुर्विन्दते महत् ॥ ११०
ब्राह्मणस्थपतिभ्यां च निर्मितं यन्निवेशनम् ।
तदावसेत्सदा प्राज्ञो भवार्थी मनुजेश्वर ॥ १११

क्षिप्त्वा; D9 क्षुत्वा (for क्षुत्वा). — d) D1. 4. 6–9 स्पृष्ट्वा (for स्पृश्य). — After 104, D10 S ins.:

507* निष्ठीवने मैथुने च क्षुते कक्ष्याविमोचने ।
उदक्यादर्शने तद्वन्नग्नस्यावमनं स्मृतम् ।
स्पृशेत्कर्णं सप्रणवं सूर्यमीक्षेत्सदा तदा ।

[(L. 1) T2 कच्छ- (for कक्ष्या-). T1 -नियोजने; G1. 3 -वियोजने (for -विमोचने). — (L. 2) T1 अगस्त्याचमनं स्मृतं (for the post. half). — (L. 3) T1 महाव्रतः; M सदा सदा (for सदा तदा).]

105 a) S सखा (for तथा). — b) D2. 4–9 M2 (*inf. lin.*) इति (for अपि). D10 S अनाथा च स्वसा गुरुः. — After 105ab, D10 S ins.:

508* कुलीनः पण्डित इति रक्ष्या निःस्वाः स्वशक्तितः ।

[T1 चापि (for इति). D10 वीक्ष्य; T1 ते स्व-; T3 नित्यं (for निःस्वाः).]

— d) D1. 2 तत् (for च).

106 a) D10 T2. 3 G धार्याः; T1 वास्याः (for धन्याः). B5 D6. 9 गृहेषु परतो धन्याः. — b) D5 शुक-; D6–9 गृह- (for सह-). B1. 3 -सारिकैः; some MSS. -शारिकाः. — After 106ab, D10 S ins.:

509* देवताः प्रतिमादर्शाश्चन्दनाः पुष्पवल्लिकाः ।
शुद्धं जलं सुवर्णं च रजतं गृहमङ्गलम् ।

[(L. 1) G3 [आ]दर्शश्; M [आ]दर्श- (for °र्शाश्). T3 चंदनं.]

— T1 om. 106cd; D10 reads it twice. — c) B3 गृहेष्वेकेन पापेन; D10 (first time) S (T1 om.) गृहेषु च तथा पापा. — d) D10 (first time) S (T1 om.) निविष्टास् (for तथा वै). B5 D6. 9 -पायिका. ❀ Cv: तैलपायिकाः सारसपक्षिणां योषितः । ❀

107 a) D1. 2 G1. 2 M उपदीपि(D1. 2 G2 °प)काश् (hypermetric); D4–7. 9. 10 T2. 3 G3 Cv उपदीपा(G3 °र्धा)श् (for उद्दीपकाश्). T1 काशिकाश्चैव गृध्राश्च; G4 उपदीपकाश्च गंध्याश्च (hypermetric). ❀ Cv: उपदीपाः पतंगाः । ❀ — b) D5. 10 कपोत- (for कपोता). — M4 om. (hapl.) 107c–109b. — c) D1. 2 निवेशेयुर् (for निवि°). V1 यथा (for यदा). — d) T1 M1–3 शांतिहोमं (for °मेव). B1 सदा (for तदा). D2 शांतिमेयुस्तदा भवेत्; T2. 3 G शांतिहोमं समा(G3 °दा)चरेत्.

108 M4 om. 108 (cf. v. l. 107). T1 om. 108ab. — a) B3 सुमंगल्यानि. S (T1 M4 om.) अमंगल्यः (M1–3 °ल्यः) सतां शापस्. — c) V1 B Dn महात्मनोतिगु(B5 °नो हि गु)ह्यानि. — d) B3 कदाचन; D6. 9 युधिष्ठिर (for कर्हिचित्). D5. 7. 8. 10 न वाच्यानि युधिष्ठिर.

109 M4 om. 109ab (cf. v. l. 107). D5 om. (hapl.) 109. D6–10 transp. 109ab and 109cd. — a) D10 अगम्यां (for °म्याश्). B5 om. च. — b) V1 B1 Dn1 G2 राज्ञः पत्नीं; D2 राजपत्नीं; D4 G3 राज्ञः पत्नीः (for राजपत्नीः). B2–5 Dn2. n3 D10 राज्ञः प(D10 °जप)त्नीं सखीं तथा. — T1 om. 109c–110d. — c) D4. 6–10 दी- (D4 ही)नानां (for वैद्यानां). — d) T3 भूम्यानां (for भृत्यानां).

110 T1 om. 110 (cf. v. l. 109). D5 om. (hapl.) 110bc. — b) S (T1 om.) तथा नागरिकस्य च. ❀ Cn: शारणिकस्य रक्षणार्थिनः । ❀ — d) B3 (marg. as in text) ध्रुवं (for महत्).

111 D4. 6. 7. 9 om. (hapl.) 111–112. D5 om. 111a–114b. — b) G3 निष्ठितं (for निर्मितं). — c) B3 तथावसेत्; D10 S समा° (for तदा°). T3 तदा (for सदा). — d) D10 भावार्थं (for भवार्थी).

संध्यायां न स्वपेद्राजन्विद्यां न च समाचरेत् ।
न भुञ्जीत च मेधावी तथायुर्विन्दते महत् ॥ ११२
नक्तं न कुर्यात्पित्र्याणि भुक्त्वा चैव प्रसाधनम् ।
पानीयस्य क्रिया नक्तं न कार्या भूतिमिच्छता ॥११३
वर्जनीयाश्च वै नित्यं सक्तवो निशि भारत ।
शेषाणि चावदातानि पानीयं चैव भोजने ॥ ११४
सौहित्यं च न कर्तव्यं रात्रौ नैव समाचरेत् ।
द्विजच्छेदं न कुर्वीत भुक्त्वा न च समाचरेत् ॥ ११५
महाकुलप्रसूतां च प्रशस्तां लक्षणैस्तथा ।
वयःस्थां च महाप्राज्ञ कन्यामावोढुमर्हति ॥ ११६
अपत्यमुत्पाद्य ततः प्रतिष्ठाप्य कुलं तथा ।
पुत्राः प्रदेया ज्ञानेषु कुलधर्मेषु भारत ॥ ११७
कन्या चोत्पाद्य दातव्या कुलपुत्राय धीमते ।
पुत्रा निवेश्याश्च कुलाद्भृत्या लभ्याश्च भारत ॥ ११८
शिरःस्नातोऽथ कुर्वीत दैवं पित्र्यमथापि च ।
नक्षत्रे न च कुर्वीत यस्मिञ्जातो भवेन्नरः ।

C. 13. 5082
B. 18. 104. 127
K. 13. 161. 185
M. 13. 94. 131

112 D4-7. 9 om. 112 (cf. v. l. 111). — b) T2 विद्वान् (for विद्यां). T3 G1. 3 च न (by transp.). D1. 2 विद्यां च मनसाददेत्; T1 न च विद्यां समाचरेत्. — Dn1 om. (hapl.) 112c-115b. T1 om. 112c. T1 transp. 112d and 113a. — d) T1 तदा (for तथा).

113 D5 om. 113 (cf. v. l. 111). Dn1 om. 113 (cf. v. l. 112). T1 transp. 112d and 113a. T1 om. 113bcd. — b) T2. 3 G2. 4 M नक्तं (for भुक्त्वा). D1. 2 रात्रेरन्यत्र दर्शनं; G1. 3 नक्तं चैव प्रवासनं. — c) D10 T2. 3 G नित्यं (for नक्तं). — d) T2. 3 G2 कुर्याद् (for कार्या). T3 गतिम् (for भूतिम्).

114 D5 om. 114ab (cf. v. l. 111). Dn1 om. 114 (cf. v. l. 112). — a) B5 [ए]व; S ते (for वै). T3 सर्वे (for नित्यं). — b) Some MSS. शक्तवो. — T1 om. (hapl.) 114c-115d. — c) Dn3 D6-9 [अ]वदानानि; D1. 2 [अ]न्नपानानि; D5 [अ]वपानानि; Bom. ed. [ए]व पानानि (for [अ]वदातानि). ❀ Cn : अवदातानि इति गौडपाठः । ❀ — d) V1 B Dn2. n3 [अ]पि; D4. 5. 10 [अ]ति- (for [ए]व). D6-9 पानीयं चा- (D9 वा)तिभोजनं. — After 114, M1-3 ins. 510*.

115 Dn1 om. 115ab (cf. v. l. 112). T1 om. 115 (cf. v. l. 114). — a) V1 B Dn2. n3 D5. 8 T2. 3 G1-3 न च (by transp.); G4 न तु. ❀ Cv : सौहित्यं पितृतर्पणम् । ❀ — b) V1 B Dn2. n3 D4 न च; D1 च न (for नैव). D2 रात्रौ च मनसाचरेत्. — T2. 3 G ins. after 115ab : M1-3 after 114 :

510* न भुक्त्वा मैथुनं गच्छेन्न धावेन्नातिहासकम् ।

[G1 मदात्ते (for न धावेन्). G3. 4 -हासिकं (for °सकम्). T2 मदात्ते नातिहासिकं (for the post. half).]

— c) D4. 5. 8-10 G3 M द्विजोच्छेदं (D4. 10 °दे); T3 द्विजच्छदं; G1 द्विजाच्छादं (for द्विजच्छेदं). T2 G2. 3 द्विजाच्छादं न कर्तव्यं. — D2 om. 115d-117a. — d) D4. 6-9 भक्तान्नं; D5. 10 भक्तानां (for भुक्त्वा न). T2 च न (by transp.); T3 द्रोहः (sic); G2 सह; Cnp पानं. ❀ Cn : द्विजच्छेदं पक्षिवधं न कुर्वीत । तर्हि पक्षिमांसमेव न भोक्तव्यमिति फलितमित्याशङ्क्याह-भुक्त्वा न समाचरेदिति । द्विजान्भुक्त्वापि तच्छेदं न समाचरेत् । क्रयक्रीतमेव मांसं भक्ष्यम्, न तु हिंसा कार्येत्यर्थः । ❀

116 D2 om. 116 (cf. v. l. 115). — a) B2. 3. 5 Dn D1 G3 -कुले (for -कुल-). Dn3 G2 -प्रसूतानां (for °तां च). — b) D5. 10 प्रशस्तैर् (for °स्तां). T1 युतां (for तथा). T2. 3 G M प्रश(T2. 3 G2 सम)स्तैर्लक्षणैर्युतां. — c) D1. 2. 4-10 वयसा (for वयःस्थां). B2-5 -प्राज्ञः (for -प्राज्ञ). S वयसावरां सुनक्षत्रां (hypermetric). — d) D4-9 वै वोढुम्; D10 S उद्वोढुम् (for आवो°).

117 D2 om. 117a (cf. v. l. 115). — b) S प्रतिष्ठितकुलस्तथा. — T1 om. (hapl.?) 117c-118d. — c) D6. 9 प्रणेया (for प्रदेया). Dn2 T2 M ज्ञातेषु; D10 T3 G जातेषु (for ज्ञानेषु). D4 corrupt; D7. 8 पुत्राः प्रयुज्य (D8 °बुद्धा) यज्ञेषु. — d) D1. 2. 4. 6. 7. 9 -धर्मे च (for -धर्मेषु).

118 T1 om. 118 (cf. v. l. 117). D8 om. (hapl.) 118. — a) T2 G कन्याश्चोत्पाद्य दातव्याः. — c) B3 पुत्रान् (for पुत्रा). D4. 6. 7. 9 M च कुले; D8 [आ]शु कुले; T2. 3 G स्व(G3 सु)कुले (for च कुलाद्). D10 पुत्रा नियोज्याश्च कुले. — d) B1 D4-7. 9. 10 वृत्त्या (for भृत्या). M1-3 शिक्षिताः (for भारत).

119 a) D1. 2 -स्नानं प्र- (for -स्नातोऽथ). — b) V1 पैत्रम् (for पित्र्यम्). D6-10 वा (for च). D1. 2 दैवे पित्र्ये तथापि च. — After 119ab, S ins. :

C 13. 5082
B. 13. 104. 127
K. 13. 161. 135
M. 13. 94. 137

न प्रोष्ठपदयोः कार्यं तथाग्नेये च भारत ॥ ११९
दारुणेषु च सर्वेषु प्रत्यहं च विवर्जयेत् ।
ज्योतिषे यानि चोक्तानि तानि सर्वाणि वर्जयेत् ॥१२०
प्राङ्मुखः श्मश्रुकर्माणि कारयेत समाहितः ।
उदङ्मुखो वा राजेन्द्र तथायुर्विन्दते महत् ॥ १२१
परिवादं न च ब्रूयात्परेषामात्मनस्तथा ।
परिवादो न धर्माय प्रोच्यते भरतर्षभ ॥ १२२
वर्जयेद्व्यङ्गिनीं नारीं तथा कन्यां नरोत्तम ।
समार्षां व्यङ्गितां चैव मातुः स्वकुलजां तथा ॥ १२३
वृद्धां प्रव्रजितां चैव तथैव च पतिव्रताम् ।
तथातिकृष्णवर्णां च वर्णोत्कृष्टां च वर्जयेत् ॥ १२४
अयोनिं च वियोनिं च न गच्छेत विचक्षणः ।
पिङ्गलां कुष्ठिनीं नारीं न त्वमावोढुमर्हसि ॥ १२५
अपस्मारिकुले जातां निहीनां चैव वर्जयेत् ।
श्वित्रिणां च कुले जातां त्रयाणां मनुजेश्वर ॥ १२६
लक्षणैरन्विता या च प्रशस्ता या च लक्षणैः ।

511* तैलाभ्यञ्जनमष्टम्यां चतुर्दश्यां च पर्वसु ।
[T1 M तैलं जन्मदिनेष्टम्यां (for the prior half).]

— T1 om. 119^{cdef}. — ^{c}) V1 Dn3 G1. 3 च न (by transp.); D1. 2 [s]पि च. — ^{e}) Dn3 D4. 6–8. 10 प्रौष्ठ- (for प्रोष्ठ-).

120 ^{a}) G4 om. च. — ^{b}) V1 B2. 4 Dn Cn प्रत्यरिं च; B1 D4–10 Cv प्रत्यारंभं; T1 अहःसु च (for प्रत्यहं च). B3 प्रत्यरिष्टं च वर्जयेत्. ❀ Cn : प्रत्यरिं स्वनक्षत्राद्दिननक्षत्रं यावद्गणयित्वा नवभिर्भागे हृते पञ्चमी तारा प्रत्यरिः । Cv : अभिनवकार्यारम्भः प्रत्यारम्भः । ❀ — T1 om. (hapl.) 120^{cd}. M4 (hapl.) 120^{c}–124^{d}. — ^{c}) B3 D4–7 9. 10 प्रोक्तानि (for चो°). — ^{d}) D7 om. तानि. Dn1. n2 भारत; D4–10 कारयेत् (for वर्ज°). G1. 3 सर्वाणि परिवर्जयेत्.

121 M4 om. 121 (cf. v. l. 120). — ^{b}) B1–3 D5. 7. 8. 10 कारयीत; B5 Dn1 D2 °येत्सु- (for °येत). M1–3 कारयेत्सुमुहूर्तके. — ^{d}) T1 तदा (for तथा). — After 121, D10 T G ins. :

512* सामुद्रेणाम्भसा स्नानं क्षौरं श्राद्धेषु भोजनम् ।
अन्तर्वत्नीपतिः कुर्वन्न पुत्रफलमश्नुते ।
सतां गुरूणां वृद्धानां कुलस्त्रीणां विशेषतः ।

[T1 om. lines 1–2. — (L. 1) G1. 3. 4 श्राद्धे च (for श्राद्धेषु).]

122 M4 om. 122 (cf. v. l. 120). M1–3 om. 122–124. — ^{a}) D1 T1. 3 G1. 3. 4 transp. न and च. — ^{b}) T2. 3 G सदा (for तथा). — T1 om. 122^{cd}. — ^{c}) V1 B Dn ह्यधर्माय; D2 न धर्मोयं (for न धर्माय).

123 M4 om. 123 (cf. v. l. 120). M1–3 om. 123 (cf. v. l. 122). — ^{a}) D4–10 भार्यां (for नारीं). — ^{b}) D4. 6. 7. 9 नराधिप; T2 G2 नृपोत्तम (for नरो°). Dn3 तथा कुब्जां नरोत्तमः; D5. 8. 10 तथा कुब्जां नराधिप. — T1 om. 123^{cd}. — ^{c}) B3 समानर्षां (hypermetric) (for समार्षां). D4–10 अमर्षाहंकृतां चैव; T2. 3 G सामर्षां (T2. 3 नामर्षां) व्यंगिकां चैव. — ^{d}) D5. 10 च (for स्व-).

124 M4 om. 124 (cf. v. l. 120). M1–3 om. 124 (cf. v. l. 122). — ^{c}) V1 B Dn D1. 5. 8. 10 G1 निकृष्ट- (for [अ]तिकृष्ण-).

125 D2. 6 T3 om. (hapl.) 125^{a}–126^{b}. T1 om. 125^{ab}. — ^{a}) D1 सु- (for वि-). — ^{b}) V1 B4 Dn2 D7 गच्छेद्धि; B1 च गच्छेद्; D1. 4. 9 गच्छेत्सु-; D5. 8. 10 °च्च (for °त). G2 न गच्छेदविचक्षणं. — ^{c}) Some MSS. पिंगळां. T2 कुष्ठिकां (for °नीं). — D8 om. 125^{d}–127^{a}. — ^{d}) B2 Dn1. n3 उद्वोढुम् (for आवो°). B3. 5 D1. 7 अर्हति. S (T3 om.) न तां वोढ्वो(T1 तां चोद्वो-; T2 तामुद्वो)ढुमर्हति.

126 D2. 6 T3 om. 126^{ab}; D8 om. 126 (for all, cf. v. l. 125). — ^{a}) D1 T1 G M अपस्मार- (for °स्मारि-). — ^{b}) B2–5 T1 G विहीनां; D5 निषिद्धां (for निहीनां). Dn1 D5. 7. 10 च वि-; Dn3 वापि; Bom. ed. चापि (for चैव). — T1 om. 126^{cd}. — ^{d}) B2–4 वर्जयेन्; Dn3 क्षयिणां (for त्रयाणां). D1. 4–7. 9. 10 त्रयाणां भरत(D1 मनुज)र्षभ. — G1. 3 ins. after 126 : T1 after 126^{ab} :

513* वर्जयेदतिदुष्टां च व्याधिनीं व्यङ्गिकां तथा ।
सरोमशामतिस्थूलां कन्यां मातृपितृस्थिताम् ।
अलज्जां भ्रातृजां दुष्टां वर्जयेद्रक्तकेशिनीम् ।

[T1 om. line 1, the post. half of line 2, and the prior half of line 3.]

मनोज्ञा दर्शनीया च तां भवान्वोढुमर्हति ॥ १२७
महाकुले निवेष्टव्यं सदृशे वा युधिष्ठिर ।
अवरा पतिता चैव न ग्राह्या भूतिमिच्छता ॥ १२८
अग्नीनुत्पाद्य यत्नेन क्रियाः सुविहिताश्च याः ।
वेदेषु ब्राह्मणैः प्रोक्तास्ताश्च सर्वाः समाचरेत् ॥ १२९
न चेर्ष्या स्त्रीषु कर्तव्या दारा रक्ष्याश्च सर्वशः ।
अनायुष्या भवेदीर्ष्या तस्मादीर्ष्यां विवर्जयेत् ॥ १३०
अनायुष्यो दिवास्वप्नस्तथाभ्युदितशायिता ।
प्रातर्निशायां च तथा ये चोच्छिष्टाः स्वपन्ति वै ॥ १३१
पारदार्यमनायुष्यं नापितोच्छिष्टता तथा ।
यत्नतो वै न कर्तव्यमभ्यासश्चैव भारत ॥ १३२
संध्यां न भुञ्जेन्न स्नायान्न पुरीषं समुत्सृजेत् ।
प्रयतश्च भवेत्तस्यां न च किंचित्समाचरेत् ॥ १३३
ब्राह्मणान्पूजयेच्चापि तथा स्नात्वा नराधिप ।

C. 13. 5096
B. 13. 104. 142
K. 13. 161. 152
M. 13. 94. 148

127 D8 om. 127a (cf. v. l. 125). — a) M4 om. from न्विता up to क्रियाः (in 129b). D4–7. 9. 10 कुले जातां बंधुमतीं. — b) D2 प्रशस्ता लक्षणैस्तथा; D4. 9 S °स्ता लक्षणैश्च या; D5–8. 10 °स्तां लक्षणान्वितां. — c) D4 या (for च). B1. 8 Dn1 D5–8. 10 मनोज्ञां दर्शनीयां च. — d) T1 G1. 3 चैवोद्वोढुम् (for भवान्वो°). D1. 2. 4–10 तां त्वमावोढुमर्हसि; T2 न तामुद्वोढुमर्हति; T3 G2. 4 न तां वोद्वोढुमिच्छति; M1–3 तां वै वोढुमिहार्हति.

128 M4 om. 128 (cf. v. l. 127). — b) D2 च (for वा). — c) B5 T1. 2 G2. 4 अपरा (for अवरा). D5–9 प्रवराः पतिताश्चैव.

129 M4 om. up to क्रियाः (in 129b) (cf. v. l. 127). T1 om. 129. — a) V1 अग्निम्. — b) V1 B Dn2. n3 सुविदिताश् (for °हिताश्). — c) V1 B Dn वेदे च (for वेदेषु). D1. 2. 4–10 चोक्तास् (for प्रो°). — d) T3 G2 M च संग्रहेत् (for समाचरेत्). T2 तान्सर्वांश्चैव संग्रहेत्; G1. 3. 4 तांश्च सर्वांश्च संग्रहेत्.

130 a) B2. 3 तासु (for स्त्रीषु). — b) V1 B Dn D5. 10 transp. दारा and रक्ष्याश्. — d) D1. 2 तां परि-; D5. 8. 10 ईर्ष्यां च (for ईर्ष्यां वि-).

131 a) D4–7. 9. 10 -स्वापस्; D8 -स्वापं; T3 G2 -स्वप्नं (for -स्वप्नस्). V1 B Dn T2 अनायुष्यं दिवास्वप्नं. — b) T1 ह्युदय-; T2. 3 ह्युदित-; M [अ]भ्युदय- (for °दित-). D5–7. 10 -शायिनः (for -शायिता). — D2 om. 131c–132b; T1 reads it after 516*. — c) B1. 2. 4 D1 प्रगे; B3 प्राङ् (submetric) (for प्रातर्). B4 तु (for च). D1 यथा; T1 तदा (for तथा). V1 B5 Dn प्रगे निशामाशु तथा (V1 om. तथा). — d) Dn1. n2 नैव; D1 यथा (for ये च). B1 [उ]त्सृष्टाः (for [उ]च्छिष्टाः). T2. 3 G M भवं(M3 °जं)ति च (for स्वपन्ति वै). T1 दीर्घमायुश्च विंदति.

132 For the sequence in T1, cf. v. l. 131. D2 om. 132 (cf. v. l. 131). — a) V1 T2. 3 G1–3 परदारम्; B5 Dn1. n3 पारदारम्; M परद्रव्यम् (for पारदार्यम्). — b) D10 S (except G2) अपि चोच्छिष्टता तथा (T1 मता). ❀ Cn: नापितोच्छिष्टता श्मश्रुकर्मोत्तरमस्नातता । ❀ — T1 om. 132cd. — c) D1 चैव; G4 नैव (for वै न). B5 प्रयत्नो नैव कर्तव्यम्. — d) T2. 3 G1. 3. 4 M4 अत्याशश्; M1–3 अत्याशं (for अभ्यासश्). ❀ Cn: अभ्यासोऽध्ययनम् । ❀ — For 132cd, D4–10 subst.:

514* यत्नो वै भोजने कार्यो अत्याशं च विवर्जयेत् ।
[D4 यंत्रे विभजते कार्यम् (for the prior half).]

133 D5. 10 read 133ab twice. — a) D4 च नाद्यान्न; D6. 7. 9 नाद्यात्ततः; T2. 3 G न भुंज्यान्न (for न भुञ्जेन्न). V1 B Dn D5 (first time). 8. 10 (first time) संध्यायां च न (D5. 10 न च) भुंजीत; D5 (second time) स्नानसंध्यादिकं कुर्वन्; D10 (second time) संध्यायां नाद्याकृतस्नायां (sic). — b) D4. 6. 7. 9. 10 (second time) transp. न and पुरीषं. V1 B Dn D5 (first time) 8. 10 (first time) न स्नाये(D5. 10 °या)न्न पठेत्तथा (B3 तथा पठेत्); T1 शयनं च विवर्जयेत्. — After 133ab, D8 ins.:

515* आत्मानं शुचि मन्येत ब्राह्मणान्न च पस्पशेत् ।
तं ब्रूयाद्ब्राह्मणघ्नं च तस्य चायुर्विनश्यति ।
ब्राह्मणा हि सदा पूज्या नरेण भूतिमिच्छता ।

— T1 om. (hapl.) 133cd. — c) S (T1 om.) तु (for च). B1 D4. 5. 7–10 S (T1 om.) तासु; D6 योसौ (for तस्यां). — d) S (T1 om.) न किंचित्समुदाचरेत्.

134 a) T2. 3 G M गच्छेत् (for चापि). — For 134ab, T1 subst.:

516* समावृत्तः शुचीन्विप्रान्देवानथ गुरून्नमेत् ।
कुर्याद्व्याहृतिहोमादीनर्घ्यार्हश्च सदा भवेत् ।

C. 13. 5097
B. 13. 104. 142
K. 13. 161. 152
M. 13. 94. 148

देवांश्च प्रणमेत्स्नातो गुरूंश्चाप्यभिवादयेत् ॥ १३४
अनिमन्त्रितो न गच्छेत यज्ञं गच्छेत्तु दर्शकः ।
अनिमन्त्रिते ह्यनायुष्यं गमनं तत्र भारत ॥ १३५
न चैकेन परिव्राज्यं न गन्तव्यं तथा निशि ।
अनागतायां संध्यायां पश्चिमायां गृहे वसेत् ॥ १३६
मातुः पितुर्गुरूणां च कार्यमेवानुशासनम् ।
हितं वाप्यहितं वापि न विचार्यं नरर्षभ ॥ १३७
धनुर्वेदे च वेदे च यत्नः कार्यो नराधिप ।
हस्तिपृष्ठेऽश्वपृष्ठे च रथचर्यासु चैव ह ।
यत्नवान्भव राजेन्द्र यत्नवान्सुखमेधते ॥ १३८
अप्रधृष्यश्च शत्रूणां भृत्यानां स्वजनस्य च ।
प्रजापालनयुक्तश्च न क्षतिं लभते क्वचित् ॥ १३९
युक्तिशास्त्रं च ते ज्ञेयं शब्दशास्त्रं च भारत ।
गन्धर्वशास्त्रं च कलाः परिज्ञेया नराधिप ॥ १४०
पुराणमितिहासाश्च तथाख्यानानि यानि च ।
महात्मनां च चरितं श्रोतव्यं नित्यमेव ते ॥ १४१

— After the above, T1 reads 131c–132b. — c) B वेदांश् (for देवांश्). D4–10 ब्राह्मणान् (for प्रणमेत्). T1 तस्माद्; T2.3 G1–3 M स्नात्वा (for स्नातो). — d) T2 गुरवश्च (for गुरूंश्चापि).

135 a) Hypermetric. D1.2.5.10 T2 M अमंत्रितो; T1.3 G आमंत्रितो (for अनिमन्त्रितो). — b) V1 B Dn गच्छेत; D1.2.4 गच्छेच्च (for °त्तु). D6–8 कर्हिचित् (for दर्शकः). D5.10 यज्ञे गच्छेत्तु कर्हिचित्; T1 यज्ञं संपन्नदक्षिणं. — After 135ab, T1 ins. 517*. T1 om. 135c–136b. — c) Hypermetric. V1 B Dn अनर्चि- (B2.3 °र्थि)ते हि; D10 अनिमंत्रितस्य; T2.3 G M आ(T2 M अ)मंत्रितस्य (for अनिमन्त्रिते हि). — d) D4 कारयेत् (for भारत).

136 T1 om. 136ab (cf. v. l. 135). — a) B4 Dn1.n2 D5.8 परिव्रज्यं; D4.6.7.9 °त्यज्य; D10 °त्याज्य; T3 पथि प्राप्य; G1.3 पथि व्राज्या; G2 पथि प्राज्ञ; G4 M पथि व्राज्यं (for परिव्राज्यं). — b) D1 M चैकेन (for गन्तव्यं). D4–10 गंतव्यं वै (D5.10 हि) भवेन्निशि; T2.3 G न चैकेन पथा निशि. — D10 T2.3 G M ins. after 136ab: T1 after 135ab:

517* नानापदि परस्यान्नमनिमन्त्रितमाहरेत् ।
एकोद्दिष्टं न भुञ्जीत प्रथमं तु विशेषतः ।
सपिण्डीकरणं वर्ज्यं सविधानं च मासिकम् ।

[(L. 1) T1 अनिमंत्रित (for °तम्). — (L. 3) T1.2 वर्ज्यं. T3 वि-; G4 M सं- (for the second स-).]

— d) Some unused MSS. आगत्य च (for पश्चिमायां). D1.4–7.9 भवेत्; D8 विशेत् (for वसेत्). — After 136, T1 ins. 518*.

137 T1 om. 137. — a) S (T1 om.) च पुत्राणां (for गुरूणां च). — c) Dn1.n2 D2.4.7.8 S (T1 om.) च (for the first वा). Dn1 D2.7 S (T1 om.) च (for the second वा). — d) D4–10 कदाचन; S (T1 om.) नरेश्वर (for नरर्षभ). — D10 T2.3 G M ins. after 137: T1 after 136:

518* क्षत्रियस्तु विशेषेण धनुर्वेदं समभ्यसेत् ।

[G2 धनुर्वेदे च निष्ठितः (for the post. half).]

138 b) T1 युधिष्ठिर; T2 जनेश्वर; T3 G M नरेश्वर (for नराधिप). — c) D5.10 -स्कंधे च; D6–8 -स्कंधेश्व- (for -पृष्ठेऽश्व-). B1 om.; T3 वा (for च). — d) Dn3 ब्रह्म- (for रथ-). V1 -पृष्ठेषु (for -चर्यासु). D5–7.9.10 G4 चैव हि; G1.3 वै स ह (for चैव ह).

139 T1 om. 139ab. — a) B1 न प्रधृष्यश् (for अप्र°). — d) T G2–4 [अ]रतिं (for क्षतिं). B3 लभते न क्षतिं क्वचित्.

140 a) B3 D6 मुक्ति-; T2 अर्थ- (for युक्ति-). G3 ततो (for च ते). D4 युक्तिशास्त्रे च ते ज्ञेये. — c) B2.3 Dn1 D4 S (except T2) गांधर्व- (for गन्धर्व-). D1.2.5 -शास्त्रस्य (for -शास्त्रं च). D6–9 गंधर्वशास्त्रस्य कला. — d) D1.2 विज्ञेया च (for परिज्ञेया).

141 a) B1 D1.2.4–10 इतिहासांश्; S °हासं (for °हासाश्). — b) D7 om. (hapl.) यानि. — c) D6.7 om. (hapl.) च. — d) V1 B1 D1.2.8 T1 एव च; B3 एधते (for एव ते). — After 141, D10 T G ins.:

519* मान्यानां माननं कुर्यान्निन्द्यानां निन्दनं तथा ।
गोब्राह्मणार्थे युध्येत प्राणानपि परित्यजेत् ।
न स्त्रीषु सज्जेद्रष्टव्यं शक्त्या दानरुचिर्भवेत् ।
न ब्राह्मणान्परिभवेत्कार्पण्यं ब्राह्मणैर्वृतम् ।
पतितान्नाभिभाषेत नाह्वयेत रजस्वलाम् । [5]

[(L. 1) T3 नंदानां (for निन्द्यानां). D10 न तु (for तथा). — T1 om. line 3. — (L. 4) G1.3 ब्राह्मणं (for °णान्). D10 ब्राह्मण्यं तर्पणैर्वृतं; T1 कार्पण्यं ब्राह्मणेषु च (for

पत्नीं रजस्वलां चैव नाभिगच्छेन्न चाह्वयेत् ।
स्नातां चतुर्थे दिवसे रात्रौ गच्छेद्विचक्षणः ॥ १४२
पञ्चमे दिवसे नारी षष्ठेऽहनि पुमान्भवेत् ।
एतेन विधिना पत्नीमुपगच्छेत पण्डितः ॥ १४३
ज्ञातिसंबन्धिमित्राणि पूजनीयानि नित्यशः ।
यष्टव्यं च यथाशक्ति यज्ञैर्विविधदक्षिणैः ।
अतऊर्ध्वमरण्यं च सेवितव्यं नराधिप ॥ १४४
एष ते लक्षणोद्देश आयुष्याणां प्रकीर्तितः ।
शेषस्त्रैविद्यवृद्धेभ्यः प्रत्याहार्यो युधिष्ठिर ॥ १४५
आचारो भूतिजनन आचारः कीर्तिवर्धनः ।
आचाराद्वर्धते ह्यायुराचारो हन्त्यलक्षणम् ॥ १४६
आगमानां हि सर्वेषामाचारः श्रेष्ठ उच्यते ।
आचारप्रभवो धर्मो धर्मादायुर्विवर्धते ॥ १४७
एतद्यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं स्वस्त्ययनं महत् ।
अनुकम्पता सर्ववर्णान्ब्रह्मणा समुदाहृतम् ॥ १४८

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

C. 13. 5112
B. 13. 104. 157
K. 13. 161. 172
M. 13. 94. 168

---

the post. half). — (L. 5) D10 G2 परीतां; T2 परीतान् (for पतितान्).]

142 [a]) D9 om from जस्वलां up to पण्डितः (in 143[d]). D6.7 या च (for चैव). V1 B Dn D4.5.8 पत्नी रजस्वला या च. — [c]) D10 T3 चतुर्थ- (for °र्थे). — [d]) T1 नरो (for रात्रौ).

143 D9 om. 143 (cf. v. l. 142). After 145[ab], D10 S ins.:

520* आ षोडशादृतुर्मुख्यः पुत्रजन्मनि शब्दितः।

— [c]) B4.5 नारीम् (for पत्नीम्). — [d]) B4.5 उपगच्छेद्विचक्षणः.

144 [a]) T3 -संबंध- (for -संबन्धि-). — [b]) V1 B1.4.5 Dn सर्वशः (for नित्यशः). — [d]) D1.4-9 विपुल- (for विविध-). — [f]) D1.2 नरोत्तम; S (except T1) च (T3 M1-3 हि) नित्यशः (for नराधिप).

145 [b]) D4-10 च (for प्र-). — [c]) D8 एष त्रैविद्यविद्येभ्यः.

146 Cf. Manu. 4. 156. — [a]) Dn2 T2 G1.3.4 -जननम्; T1 °नीम् (for °न). — [b]) T2 G4 -वर्धनं (for -वर्धनः). — [c]) Dn2 om.; D5-8.10 च (for हि). — [d]) D4 ह्याचारो (for आ°).

147 T1 om. 147[ab]. — [a]) D1.4.6-9 च (for हि). — [c]) D7 om. (hapl.) धर्मो. — [d]) D2.4 प्र- (for वि-).

148 [a]) D1.4-10 धन्यं (for एतद्). — T1 om. 148[cd]. — [c]) Hypermetric. V1 B1-3.5 Dn D2.5.8 अनुकंप्य; B4 °कल्प्य; D10 °कंपा (for °कम्पता). T3 M1-3 -वर्णे (for -वर्णान्). T2 G2.4 अनुकंपा सर्ववर्णे; G1.3 M4 °कंपया (M4 °पिता) सर्ववर्णे. — [d]) D10 G2 ब्रह्मणा समुदाहृता; T3 G3 ब्राह्मणाः समुदाहृताः. — T3 G1.3 ins. after 148: T1 after 148[ab]:

521* य इदं शृणुयान्नित्यं यश्चापि परिकीर्तयेत्।
स शुभान्प्राप्नुयाल्लोकान्सदाचारपरो नृप।

[(L. 1) T3 इमं (for इदं). — (L. 2) T1 आप्नुते; T3 प्राप्नुते (for प्राप्नुयाल्). T3 -व्रतान् (for -परो).]

Colophon. — *Parvan name*: B1-4 D1 शांति. — *Sub-parvan*: V1 B Dn D1.2.6-10 M दानधर्म; D5 दानखंड. — *Adhy. name*: V1 B Dn3 D5-10 आयुष्याचारः; Dn1.n2 आयुष्याख्यानं; D1 पुण्याचारोपदेशः; D2 पुण्यप्रदानोपदेशं; D4 आचाराध्यायः; T2 आयुःश्रीकीर्तिवृद्धिलक्षणकथनं; T3 M4 आचारलक्षणं; M1-3 आचारविधिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): V1 104; Dn1 102; D10 112; T1 M4 155; T2.3 G2.4 162; G1 158; G3 M1 156; M2.3 157. — *Śloka no.*: Dn1 158; Dn2 159; D4 149.

१०८

C. 13. 5113
B. 13. 105. 1
K. 13. 162. 1
M. 13. 95. 1

युधिष्ठिर उवाच ।
यथा ज्येष्ठः कनिष्ठेषु वर्तते भरतर्षभ ।
कनिष्ठाश्च यथा ज्येष्ठे वर्तेरंस्तद्ब्रवीहि मे ॥ १

भीष्म उवाच ।
ज्येष्ठवत्तात वर्तस्व ज्येष्ठो हि सततं भवान् ।
गुरोर्गरीयसी वृत्तिर्या चेच्छिष्यस्य भारत ॥ २
न गुरावकृतप्रज्ञे शक्यं शिष्येण वर्तितुम् ।
गुरोर्हि दीर्घदर्शित्वं यत्तच्छिष्यस्य भारत ॥ ३
अन्धः स्यादन्धवेलायां जडः स्यादपि वा बुधः ।
परिहारेण तद्ब्रूयाद्यस्तेषां स्याद्व्यतिक्रमः ॥ ४
प्रत्यक्षं भिन्नहृदया भेदयेयुः कृतं नराः ।
श्रियाभितप्ताः कौन्तेय भेदकामास्तथारयः ॥ ५
ज्येष्ठः कुलं वर्धयति विनाशयति वा पुनः ।
हन्ति सर्वमपि ज्येष्ठः कुलं यत्रावजायते ॥ ६
अथ यो विनिकुर्वीत ज्येष्ठो भ्राता यवीयसः ।
अज्येष्ठः स्यादभागश्च नियम्यो राजभिश्च सः ॥ ७
निकृती हि नरो लोकान्पापान्गच्छत्यसंशयम् ।
विदुलस्येव तत्पुष्पं मोघं जनयितुः स्मृतम् ॥ ८

108

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37). M3 om. this adhy.

1 G2 om. the ref. — a) T G1. 3. 4 M1. 4 कथं (for यथा). D4 श्रेष्ठः; D7–9 ज्येष्ठाः (for ज्येष्ठः). — b) B5 Dn वर्तेत; D6–9 वर्तते (for वर्तते). — c) D4. 7. 9 तथा; D6 om. (for यथा). — d) T G2. 4 M1. 2. 4 वर्तते (for वर्तेरंस्). D1. 2 ममोच्यतां (for ब्रवीहि मे). G1. 3 वर्तते भरतर्षभ.

2 G3 om. 2–3. — b) T1. 3 G1. 2. 4 M2 [ऽ]सि हि तथा; T2 हि स तथा (for हि सततं). M1. 4 ज्येष्ठोसि हि तथा भव. — c) D1. 2 गुरौ (for गुरोर्). — d) V1 B Dn D4. 10 च शिष्यस्य; D5 शिष्यस्य च (for चेच्छिष्यस्य). D6–9 यावत्तुष्येत (D9 °द्धि) भारत.

3 G3 om. 3 (cf. v. l. 2). — a) D4 [अ]कृतज्ञोपि (for °प्रज्ञे). — b) B5 भक्तेन (for शिष्येण). — c) D4 गुरौ (for गुरोर्). B5 वै (for हि). S (G3 M3 om.) गुरौ हि सदृशी वृत्तिर्. — d) S (G3 M3 om.) यथा (for यत्तच्). D10 शिष्यस्य च (for तच्छिष्यस्य).

4 b) D4–10 T1 अथ (for अपि). — c) D4. 6–9 च; M1. 2. 4 तं (for तद्).

5 a) D9 प्रत्यक्ष- (for °क्षं). T1 -विषयाद् (for -हृदया). T2. 3 G M1. 2. 4 प्रत्यक्षं भवतामेतद्. — b) D1. 2 हितान्परान्; D4–10 हितान्नरान्; S (M3 om.) यथा हिताः (for कृतं नराः). — c) D4. 6–9 T2 M4 हि (for [अ]भि-). — d) D1. 2. 6–9 तव; T1 तदा (for तथा). Dn2 परः (for [अ]रयः). — T2. 3 G M1. 2. 4 ins. after 5 : Madras ed. after 5ab :

522* श्रियाभितप्तास्तद्भेदान्न भिन्नाः स्युः समाहिताः ।
[T2 G1. 3 हि (for [अ]भि-). G2 सु- (for स्युः).]

6 6ab = Manu. 9. 109ab. — a) V1 Dn2 ज्येष्ठं. — b) M1. 2 विनयी त्वमिवात्मनः. — T1 om. 6cd. — c) D1. 2 अधि-; D4 अभि- (for अपि). D4 ज्येष्ठं; D8 श्रेष्ठ- (for ज्येष्ठः). — d) B2. 3 D1. 2 [अ]भि-; D4–9 [उ]प- (for [अ]व-). D10 S (T1 M3 om.) प्रायो दुर्विनयादिह.

7 = (var) Manu. 9. 213. — a) T1 चेद्; M1. 2. 4 वा (for यो). — b) D9 श्रेष्ठो (for ज्येष्ठो). D2 कनीयसः; D10 T1. 3 G1–3 M1. 2. 4 यवीयसि (for °यसः). T2 ज्येष्ठो भ्रात्रा यवीयसा. — c) D5. 7. 9 T3 अभाग्यश् (for °गश्). — d) T2 G1. 3. 4 M1. 2. 4 नियाम्यो (for नियम्यो). D6. 7 च यः; T1 स ह (for च सः).

8 a) D4. 6–9 निकृती ह; T2. 3 G1–3 M1 2. 4 °तीभिर् (for °ती हि). T1 नरो निकृतिभिर्लोकान्; G4 निकृतीभिर्नरा लोकान्. — b) G4 गच्छंति. V1 D4 असंशयः (for °यम्). — c) V1 विह्वलस्य; B1. 2 (marg. as in text) Dn3 निचु°; B5 D5–8 विपु°; D2 बकु° (for विदु°). D8 ते (for तत्). D10 S (M3 om.) विफ- (G3. 4 °पु)लं तस्य पुत्रत्वं. — d) D7 मोघो (for मोघं). B3 सुतं; D1. 2 श्रमं; D4. 6. 7. 9. 10 स्वयं (for स्मृतम्).

सर्वानर्थः कुले यत्र जायते पापपूरुषः ।
अकीर्तिं जनयत्येव कीर्तिमन्तर्दधाति च ॥ ९
सर्वे चापि विकर्मस्था भागं नार्हन्ति सोदराः ।
नाप्रदाय कनिष्ठेभ्यो ज्येष्ठः कुर्वीत यौतकम् ॥ १०
अनुजं हि पितुर्दायो जङ्घाश्रमफलोऽध्वगः ।
स्वयमीहितलब्धं तु नाकामो दातुमर्हति ॥ ११
भ्रातॄणामविभक्तानामुत्थानमपि चेत्सह ।
न पुत्रभागं विषमं पिता दद्यात्कथंचन ॥ १२
न ज्येष्ठानवमन्येत दुष्कृतः सुकृतोऽपि वा ।
यदि स्त्री यद्यवरजः श्रेयः पश्येत्तथाचरेत् ।
धर्मं हि श्रेय इत्याहुरिति धर्मविदो विदुः ॥ १३
दशाचार्यानुपाध्याय उपाध्यायान्पिता दश ।
दश चैव पितॄन्माता सर्वां वा पृथिवीमपि ॥ १४
गौरवेणाभिभवति नास्ति मातृसमो गुरुः ।
माता गरीयसी यच्च तेनैतां मन्यते जनः ॥ १५
ज्येष्ठो भ्राता पितृसमो मृते पितरि भारत ।
स ह्येषां वृत्तिदाता स्यात्स चैतान्परिपालयेत् ॥ १६
कनिष्ठास्तं नमस्येरन्सर्वे छन्दानुवर्तिनः ।

C. 13. 5129
B. 13. 105. 17
K. 13. 162. 17
M. 13. 95. 19

---

9 [a]) B1 सर्वामर्षः (for °नर्थः). D8 [s]पि हि कुले (for कुले यत्र). D1. 2 सर्वानर्थानति कुलं; D4–7. 9. 10 सर्वानर्थाय हि कुले; S (M3 om.) पित्रोरनर्थाय कुले. — [b]) T2. 3 G जायंते पापपूरुषाः. — [c]) B1 च जयति; Dn3 क्षालयति; G1. 3. 4 जनयंति (for °यति).

10 =(var.) Manu. 9. 214. — [a]) D1. 2 सर्वदा; D6. 8 सर्वे वा (for सर्वे च). — [b]) T2 G2. 4 M4 भागान् (for भागं). — After 10[ab], S (M3 om.) ins.:

523* ज्येष्ठोऽपि दुर्विनीतस्तु कनिष्ठस्तु विशेषतः ।

[T1 अज्येष्ठो (for ज्येष्ठोऽपि). M4 च (for the second तु).]

— [c]) D4 T3 G1. 3 प्रदाय (for [अ]प्र°). — [d]) B5 यौतुकं; D6–9 वै तथा; S (M3 om.) वेतनं (for यौतकम्).

11 =(var.) Manu. 9. 208. T1 om. 11. — [a]) S (T1 M3 om.) अनुजस्य (for °जं हि). D4. 6. 7. 9 M2 (*inf. lin.*) दायं (for दायो). V1 B Dn D5. 8 अनुपघ्नन्पितुर्दायं. — [b]) D10 G1. 2. 4 M1. 2. 4 जंघाश्रय- (for °श्रम-). Cv जंघाश्रयबलोध्वगः. ❀ Cv: जङ्घाश्रयबलोऽध्वग इत्यत्र जङ्घाबलवान् आश्रयबलवान् । अध्वगः सन्मार्गरतो ज्येष्ठः । ❀ — [c]) T2 -लब्धश्च; M1. 2. 4 -लब्धं च (for -लब्धं तु). D10 T3 G स्वयमीहेत ल(G1. 3 लु)-ब्धश्च.

12 =(var.) Manu. 9. 215. D4 om. 12[c]–13[b]. — [c]) M1. 2. 4 न तत्र भागं विहितं. — [d]) S (M3 om.) विभजेद्वा (M1. 2 °द्वै) (for पिता दद्यात्). V1 B Dn कदाचन (for कथं°).

13 D4 om. 13[ab] (cf. v. l. 12). — [a]) V1 B1. 3–5 Dn D10 ज्येष्ठो वा; B2 ज्येष्ठश्च; D5–9 ज्येष्ठो न (for ज्येष्ठान्). T1. 3 G M1. 2. 4 -मन्यंते (for -मन्येत). D2 न च ज्येष्ठममन्येत; T2 तज्ज्येष्ठान्नावमंतव्यो (sic). — [b]) T3 च (for वा). D1. 2. 5–10 सुकृतो दुष्कृतोपि वा. — After 13[ab], D10 S (M3 om.) ins.:

524* गुरूणामपराधो हि शक्यः क्षन्तव्य एव च ।

[M1. 2. 4 शिष्यैः (for शक्यः). T1 तु (for च).]

— 13[cd] = (var.) Manu. 2. 223[ab]. T1 om. 13[cd]. — [c]) M1. 2 श्रेयान् (for स्त्री यदि). — [d]) V1 B1. 2 (marg.). 3–5 Dn चेत्तत्तद्; D1. 2 G3. 4 पश्येत्तद् (for पश्येत्तथा). — D10 reads 13[ef] twice. — [e]) Dn2 धर्मे हि; D9 धर्म्यं हि; D10 (second time) T2 G2–4 धर्मात्मा; T1 धर्म्यार्थः; T3 M1. 2. 4 धर्मार्थः; G1 यन्नात्मा (for धर्मं हि). — [f]) V1 B Dn जनाः (for विदुः). D10 (second time) S (M3 om.) तयोर्ज्ञाता विधायकः. — After 13, D10 S (M3 om.) ins.:

525* समे तु ज्येष्ठतत्राः स्युः किंचिदूनेऽपि नित्यशः ।

[D10 T3 G2 समेता (for समे तु). M1. 2. 4 न्यूने (for ऊने).]

14 Cf. 12. 109. 15–16. For 14[a]–15[b], cf. Manu. 2. 145. T1 om. 14[a]–15[b]. — [a]) T2. 3 G M1. 2 उपाध्यायाद्दशाचार्य (T2 G3 °र्या). — [b]) T2. 3 G आचार्यात्तु; M1. 2 आचार्यांस्तु (for उपाध्यायान्). — [c]) D5. 10 T2. 3 G पितुर् (for पितॄन्). — [d]) T2. 3 G M4 च (for वा). B5 सर्वा वा पृथिवी मम; M1. 2 गौरवेणातिरिच्यते.

15 T1 om. 15[ab] (cf. v. l. 14). M1. 2 om. 15[ab]. — [a]) T3 G2 M4 [अ]पि (for [अ]भि-). — [c]) T1 यस्मात् (for यच्च). — [d]) D1. 2. 4–7. 9 मनुः; D10 S (M3 om.) गुरुं (for जनः).

16 [c]) T1. 2 G M1. 2. 4 सर्वेषां; T3 स चैषां (for स ह्येषां). — [d]) B1. 3 Dn2 वैतान्; D10 च ते; G1. 3

C. 13. 5130
B. 13. 105. 18
K. 13. 162. 18
M. 13. 95. 20

तमेव चोपजीवेरन्यथैव पितरं तथा ॥ १७
शरीरमेतौ सृजतः पिता माता च भारत ।
आचार्यशास्ता या जातिः सा सत्या साजरामरा ॥ १८
ज्येष्ठा मातृसमा चापि भगिनी भरतर्षभ ।
भ्रातुर्भार्या च तद्वत्स्याद्यस्या बाल्ये स्तनं पिबेत् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अष्टोत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

१०९

युधिष्ठिर उवाच ।
सर्वेषामेव वर्णानां म्लेच्छानां च पितामह ।
उपवासे मतिरियं कारणं च न विद्महे ॥ १
ब्रह्मक्षत्रेण नियमाश्चर्तव्या इति नः श्रुतम् ।
उपवासे कथं तेषां कृत्यमस्ति पितामह ॥ २
नियमं चोपवासानां सर्वेषां ब्रूहि पार्थिव ।
अवाप्नोति गतिं कां च उपवासपरायणः ॥ ३
उपवासः परं पुण्यमुपवासः परायणम् ।
उपोष्येह नरश्रेष्ठ किं फलं प्रतिपद्यते ॥ ४
अधर्मान्मुच्यते केन धर्ममाप्नोति वै कथम् ।

चैनान् (for चैतान्). V1 B Dn D4. 5. 10 प्रति- (for परि-).

17 V1 reads 17^{bc} twice. — ^{b}) D1. 2 -वर्तिनं; T3 -वृत्तिनः (for -वर्तिनः).

18 =(var.) 12. 109. 17^{cdef}. D4 om. 18. — ^{a}) T2 G एव (for एतौ). D5–8. 10 कुरुतः (for सृजतः). — For 18^{cd}, cf. Manu. 2. 148. — ^{c}) T1 M1. 2 -शस्ता; T2 -दिष्टा; T3 G2. 4 -शिष्टा; G1. 3 -सृष्टा (for -शास्ता). — ^{d}) B2 T1. 3 G M1. 2. 4 दिव्या (for सत्या). T2 सा दिव्या सामराजरा.

19 ^{a}) D4. 10 या; T3 वा (for च). — ^{c}) T3 G4 भ्रातृ-; M1. 2. 4 ज्येष्ठ- (for भ्रातुर्). D4. 6. 8. 10 [अ]पि (for च).

Colophon. — *Parvan name* : B1–4 D1 शांति. — *Sub-parvan* : V1 B1. 2. 5 Dn1. n2 D1. 2. 4. 6–10 दानधर्म; Dn3 दानेषूत्तमानुशासनं; D5 दानखंड. — *Adhy. name* : V1 B1–3 Dn ज्येष्ठकनिष्ठवृत्तिः; B4. 5 ज्येष्ठकनिष्ठसंवृत्तिः; D1. 2. 6–10 ज्येष्ठकनिष्ठीयं; T2 ज्येष्ठकनिष्ठवृत्तिकथनं; M1 भ्रातृवृत्तांतकथनं; M2. 4 भ्रातृवृत्तकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : V1 105; Dn1 102; D10 113; T1 M4 156; T2. 3 G2. 4 163; G1 M1 157; M2 158. — *Śloka no.* : Dn2 20.

109

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 ^{a}) D1. 2 चैव; G4 अपि (for एव). — ^{b}) D5–10 म्लेच्छादीनां (for °नां च). D1. 2 म्लेच्छानां चरतां महीं (D2 सह). — ^{c}) T1 गतिर् (for म°). — ^{d}) V1 Dn3 om. न.

2 D9 om. (hapl. ?) 2. — ^{a}) D4. 6–8. 10 नियमश्. D5 ब्रह्मक्षत्रे च नियमश्. — ^{b}) D2. 3 T1 G1. 3. 4 कर्तव्या; D4–7. 10 G2 कर्तव्य (for चर्तव्या). T2. 3 कर्तव्या इति नः श्रुतः. — ^{c}) M कृतं (for कथं). — ^{d}) T G1–3 कृतम्; M कथम् (for कृत्यम्).

3 ^{a}) V1 B Dn नियमांश्चोपवासांश्च. — ^{b}) D1. 2 सर्वेषां च पितामह; T1 °षां वक्तुमर्हसि. — T1 om. 3^{c}–15^{b}. Dn3 reads 3^{cd} on marg. — ^{c}) D1. 2. 4. 6. 7. 9. 10 वा (for च). V1 B Dn आ(B1–3 प्रा)प्नोति कां गतिं तात; D5 आप्नोति कां मतिं कां वा. — ^{d}) D1. 2. 4–7. 9. 10 [अ]प्युपवास-; D8 ह्युप° (for उप°).

4 T1 om. 4 (cf. v. l. 3). Dn2 om. (hapl.) 4^{ab}. — ^{a}) B1 D6. 7. 9 उपवास- (for °वासः). — ^{b}) B1 D9 उपवासपरायणः; T2. 3 G1–3 M पवित्रमपि चोत्तमं; G4 पवित्रमिति निश्चितं. — After 4^{ab}, G2 reads 13. 107.

स्वर्गं पुण्यं च लभते कथं भरतसत्तम ॥ ५
उपोष्य चापि किं तेन प्रदेयं स्यान्नराधिप ।
धर्मेण च सुखानर्थाँल्लभेद्येन ब्रवीहि तम् ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

एवं ब्रुवाणं कौन्तेयं धर्मज्ञं धर्मतत्त्ववित् ।
धर्मपुत्रमिदं वाक्यं भीष्मः शांतनवोऽब्रवीत् ॥ ७
इदं खलु महाराज श्रुतमासीत्पुरातनम् ।
उपवासविधौ श्रेष्ठा ये गुणा भरतर्षभ ॥ ८
प्राजापत्यं ह्यङ्गिरसं पृष्टवानस्मि भारत ।
यथा मां त्वं तथैवाहं पृष्टवांस्तं तपोधनम् ॥ ९
प्रश्नमेतं मया पृष्टो भगवानग्निसंभवः ।
उपवासविधिं पुण्यमाचष्ट भरतर्षभ ॥ १०

अङ्गिरा उवाच ।

ब्रह्मक्षत्रे त्रिरात्रं तु विहितं कुरुनन्दन ।
द्विस्त्रिरात्रमथैवात्र निर्दिष्टं पुरुषर्षभ ॥ ११
वैश्यशूद्रौ तु यौ मोहादुपवासं प्रकुर्वते ।
त्रिरात्रं द्विस्त्रिरात्रं वा तयोः पुष्टिर्न विद्यते ॥ १२
चतुर्थभक्तक्षपणं वैश्यशूद्रे विधीयते ।
त्रिरात्रं न तु धर्मज्ञैर्विहितं ब्रह्मवादिभिः ॥ १३
पञ्चम्यां चैव षष्ठ्यां च पौर्णमास्यां च भारत ।

C. 13. 5146
B. 13. 106. 14
K. 13. 163. 14
M. 13. 96. 14

38'-48[d] (due to displacement of folios). — [c]) Dn2 नरः श्रेष्ठ; D6 नरश्रेष्ठः.

5 T1 om. 5 (cf. v. l. 3). — [a]) G4 अधर्मो (for °र्मान्). — [b]) V1 B Dn D5, 10 वा (for वै). Dn3 फलं (for कथम्). — [c]) Dn3 स्वर्गे; D9 T2 M1-3 स्वर्ग्यं (for स्वर्गं).

6 T1 om. 6 (cf. v. l. 3). — [a]) B1, 2 T2, 3 G1, 3, 4 वा; D4, 6-9 [ए]व (for च). D1, 2 गांगेय (for किं तेन). — [b]) S (except G3; T1 om.) प्रयोज्यं (for प्रदेयं). D2 पितामह (for नराधिप). — [c]) B1 om. च. B1 M सुखानि (for सुखान्). D1 G4 अर्थं (for अर्थाँल्). — [d]) B5 (marg. as in text) S (T1 om.) ब्रवीहि मे (B5 मां); D1, 2 तदुच्यतां; D4-10 समीहितं (for ब्रवीहि तम्).

7 T1 om. 7 (cf. v. l. 3). — [a]) G4 ब्रुवंतं (for ब्रुवाणं). — B4 om. 7[cd]. — [c]) D4, 6, 7, 9 -तत्त्वम्; G4 -भूतम् (for -पुत्रम्).

8 T1 om. 8 (cf. v. l. 3). Before 8, some MSS. ins. भीष्म उवाच. — [a]) V1 B Dn D5-10 मया राजञ् (for महाराज). — [d]) V1 B4 Dn गुणा ये (by transp.).

9 T1 om. 9 (cf. v. l. 3). — [a]) T3 G2-4 om. हि. D2 T2 G1 आंगिरसं; D4-7, 9, 10 चांगि° (for ह्यङ्गि°). V1 B Dn D8 ऋषिरं(B2 °मां-; Dn D8 °मं)गिरसं पूर्वं. — [b]) B1, 3, 4 Dn3 D1, 2, 4-9 दृष्टवान् (for पृ°). — [d]) D4, 6, 9 दृष्टवांस् (for पृष्ट°).

10 T1 om. 10 (cf. v. l. 3). — [a]) D2 प्रथमं तु (for प्रश्नमेतं). T3 G M पुरा (for मया). G4 वृत्तो (for पृष्टो). T2 प्रश्नमेनं तथा पृष्टो. — [c]) D8 सर्वम् (for पुण्यम्). — [d]) D10 आचष्टे (for °ष्ट).

11 T1 om. 11 (cf. v. l. 3). — [a]) V1 D8 T3 G4 ब्रह्मक्षेत्रे (for °क्षत्रे). — [c]) D4, 6-9 द्वित्रिरात्रम् (for द्विस्त्रि°). V1 B Dn1, n3 D10 अथैकाहं; T2 G2, 4 M4 तथा तत्र (for अथैवात्र). D5 द्विरात्रमथ वैकाहं; T3 G1, 3 M3 द्विरात्रं वा तथा तत्र; M1, 2 द्वित्रिरात्रं तथा तत्र. ❀ Cn. v: द्विस्त्रिरात्रं षड्रात्रम् । ❀ — [d]) D1, 4-10 निर्दिष्टं भरतर्षभ; S (T1 om.) °ष्टं नान्यवर्णगं (G1, 3 °कं; M4 °नं).

12 T1 om. 12 (cf. v. l. 3). — [a]) D1 च यन्; D2, 5, 10 तु यन् (for तु यौ). V1 B Dn वैश्याः शूद्राश्च यन्मोहाद्; S (T1 om.) वैश्यशू(T2 °श्याः शू)द्रास्तु ये (T3 G1 यो) मोहाद्. — [b]) V1 B Dn प्रचक्रिरे (for प्रकुर्वते). — [c]) M1-3 द्वित्रिरात्रं (for द्विस्त्रि°). V1 B Dn T3 G3 त्रिरात्रं वा द्विरात्रं वा; D4-10 T2 G1, 2, 4 द्विरात्रं वा (D4 तु; D9 च) त्रिरात्रं वा. — [d]) D4-10 तेषां (for तयोः). V1 Dn1 T2 G M1, 3, 4 व्युष्टिर्; T3 व्युष्टिं (for पुष्टिर्).

13 T1 om. 13 (cf. v. l. 3). — [b]) D6 om. from श्यशूद्रे up to पौर्णमा (in 14[b]). V1 B Dn1, n2 वैश्ये (for वैश्य-). — [c]) G4 transp. न and तु. — [d]) D5, 10 धर्म- (for ब्रह्म-). V1 B Dn विहितं धर्मदर्शिभिः. — After 13, the sequence in M1-3 is: 17-29, 38-39, 30, 14-16, 31-37 and 40[ab].

14 For the sequence in M1-3, cf. v. l. 13. T1 om. 14 (cf. v. l. 3). D6 om. up to पौर्णमा (in 14[b])

C. 13. 5147
B. 13. 106. 15
K. 13. 163. 15
M. 13 96. 14

क्षमावान्रूपसंपन्नः श्रुतवांश्चैव जायते ॥ १४
नानपत्यो भवेत्प्राज्ञो दरिद्रो वा कदाचन ।
यजिष्णुः पञ्चमीं षष्ठीं क्षपेद्यो भोजयेद्द्विजान् ॥ १५
अष्टमीमथ कौन्तेय शुक्लपक्षे चतुर्दशीम् ।
उपोष्य व्याधिरहितो वीर्यवानभिजायते ॥ १६
मार्गशीर्षं तु यो माससमेकभक्तेन संक्षिपेत् ।
भोजयेच्च द्विजान्भक्त्या स मुच्येद्व्याधिकिल्बिषैः ॥ १७
सर्वकल्याणसंपूर्णः सर्वौषधिसमन्वितः ।
कृषिभागी बहुधनो बहुपुत्रश्च जायते ॥ १८
पौषमासं तु कौन्तेय भक्तेनैकेन यः क्षपेत् ।
सुभगो दर्शनीयश्च यशोभागी च जायते ॥ १९
पितृभक्तो माघमासमेकभक्तेन यः क्षपेत् ।
श्रीमत्कुले ज्ञातिमध्ये स महत्त्वं प्रपद्यते ॥ २०
भगदैवं तु यो माससमेकभक्तेन यः क्षपेत् ।

(cf. v. l. 13). — [a]) V1 B Dn वापि (B2 चापि ; Dn3 चाथ) षष्ठ्यां ; D4. 5. 7. 9. 10 पौ(D7 पू)र्णमास्यां (for चैव षष्ठ्यां). D8 पंचम्यां पूर्णिमास्यां वा. — [b]) D4. 5. 7–10 चतुर्दश्यां (for पौर्णमास्यां). — After 14[ab], V1 B Dn D5. 8. 10 ins. :

526* उपोष्य एकभक्तेन नियतात्मा जितेन्द्रियः।

— [d]) T2. 3 G सुरभिश् ; M सुभगश् (for श्रुतवांश्). — After 14, T3 reads 17[ab], repeating it in its proper place.

15 For the sequence in M1–3, cf. v. l. 13. T1 om. 15[ab] (cf. v. l. 3). D4 om. 15[ab]. — [a]) T2 G1. 2. 4 M राजन् (for प्राज्ञो). T3 G3 नानाभक्तो (G3 °नापत्यो) भवेद्राजन्. — [b]) S (T1 om.) न दरिद्रः (for दरिद्रो वा). D1. 2 कथंचन (for कदा°). — [d]) V1 B1–4 Dn2. n3 कुलेभ्यो ; D1. 2 क्षमी यो ; D9 (before corr.) क्षपयन्यो (hypermetric) ; D9 (by corr.) क्षपयन् (for क्षपेद्यो). B5 Dn1 D4 कुले भोजयते द्विजान्.

16 For the sequence in M1–3, cf. v. l. 13. — [a]) T3 G अपि (for अथ). V1 B Dn कौरव्य (for कौन्तेय). — [b]) V1 B Dn D5. 10 कृष्णपक्षे ; D6. 9 S शुक्लपक्ष- (for °क्षे). — V1 B Dn D1. 2. 5. 8. 10 repeat 16[cd] after 18[ab]. — [c]) B1 (second time) उपोष्य वीर्यसंपन्नो. — [d]) B1. 3 (both second time) व्याधिश्चैव ; D1. 2 (both both times) रूपवान् ; T1 विद्या° (for वीर्य°). D4. 5 (first time). 6. 7. 8 (first time). 9. 10 (first time) वीर्यवाञ्जायते नरः.

17 For the sequence in M1–3, cf. v. l. 13. T3 reads 17[ab] for the first time after 14. — [a]) D2 तपो- ; D4–10 च यो ; T2. 3 (both times) G M4 तु वै (for तु यो). — [b]) M3. 4 -भुक्तेन (for -भक्तेन). B1 4 Dn3 संक्षपेत् ; B3 यः क्ष° ; T1. 2. 3 (both times) G M4 यः क्षि° ; T2 (also) वर्तते ; M1–3 तु क्षपेत् (for संक्षि°). — After 17[ab], D10 reads 19[ab] and 19[cd] transposed. G1 om. (hapl.) 17[c]–19[b] ; G3 reads it on marg. — [c]) S (G1 om.) भोजयंश् (for °येच्). T3 तदा (for द्विजान्). V1 B2–5 Dn1. n2 D4–6. 9. 10 शक्त्या ; D1 damaged (for भक्त्या). — [d]) S (except G2 ; G1 om.) मुच्यते (for स मुच्येद्).

18 For the sequence in M1–3, cf. v. l. 13. G1 om. 18 (cf. v. l. 17). — [a]) D5. 10 T G2–4 M4 -संपन्नः ; D8 -संयुक्तः (for -संपूर्णः). — After 18[ab], V1 B Dn D1 2. 5. 8. 10 repeat 16[cd]. — [c]) D1 om. (hapl.) बहुधनो. — [d]) V1 B Dn D1. 2 -धान्यश् (for -पुत्रश्).

19 For the sequence in M1–3, cf. v. l. 13. G1 om. 19[ab] (cf. v. l. 17). D10 reads 19[ab] and 19[cd] transposed after 17[ab]. — [a]) B1 पौषं ; D5 पौर्ण- ; D10 पौष्य- ; S (G1 om.) पुष्य- (for पौष-). D4–10 च (for तु). — [b]) V1 B2. 5 Dn1. n2 D2 T2 G2–4 क्षिपेत् (for क्षपेत्). D4–10 एकभ(D4 °भु)क्तेन यः क्षिपेत्. — T1 om. (hapl.) 19[c]–22[b]. T3 om. (hapl.) 19[c]–21[b]. D2 repeats 19[cd] after 22. — [d]) D2 (second time) कुले महति जायते.

20 For the sequence in M1–3, cf. v. l. 13. T1. 3 om. 20 (cf. v. l. 19). D9 om. (hapl.) 20–22. D1 om. 20[a]. — [a]) V1 B Dn D2 माघं तु नियतो मासम्. — [b]) V1 B1. 2. 5 Dn1. n2 D1. 2. 4–8. 10 क्षिपेत् (for क्ष°). S (T1. 3 om.) यः क्षि(M क्ष)पेदेकभोजनः (G1. 3. 4 °नं). — D4. 6. 7 om. (hapl.) 20[c]–21[b]. — [c]) Dn3 D1 श्रीमान्कुले (for श्रीमत्कुले). B3 ज्ञातिमति (for °मध्ये). — [d]) T2 G सुभगत्वं ; M सुमहत्तां (M4 °त्त्वं) (for स महत्त्वं).

21 For the sequence in M1–3, cf. v. l. 13. T1 om. 21 ; T3 om. 21[ab] (for both, cf. v. l. 19). D9 om. 21 ; D4. 6. 7 om. 21[ab] (for all, cf. v. l. 20). — [a]) M1–3 तथा ; M4 अथो (for तु यो). V1 B4. 5 Dn D5.

स्त्रीषु वल्लभतां याति वश्याश्चास्य भवन्ति ताः ॥ २१
चैत्रं तु नियतो मासमेकभक्तेन यः क्षपेत् ।
सुवर्णमणिमुक्ताढ्ये कुले महति जायते ॥ २२
निस्तरेदेकभक्तेन वैशाखं यो जितेन्द्रियः ।
नरो वा यदि वा नारी ज्ञातीनां श्रेष्ठतां व्रजेत् ॥ २३
ज्येष्ठामूलं तु यो मासमेकभक्तेन संक्षपेत् ।
ऐश्वर्यमतुलं श्रेष्ठं पुमान्स्त्री वाभिजायते ॥ २४
आषाढमेकभक्तेन स्थित्वा मासमतन्द्रितः ।
बहुधान्यो बहुधनो बहुपुत्रश्च जायते ॥ २५
श्रावणं नियतो मासमेकभक्तेन यः क्षपेत् ।
यत्र तत्राभिषेकेण युज्यते ज्ञातिवर्धनः ॥ २६
प्रौष्ठपदं तु यो मासमेकाहारो भवेन्नरः ।
धनाढ्यं स्फीतमचलमैश्वर्यं प्रतिपद्यते ॥ २७
तथैवाश्वयुजं मासमेकभक्तेन यः क्षपेत् ।
प्रजावान्वाहनाढ्यश्च बहुपुत्रश्च जायते ॥ २८
कार्त्तिकं तु नरो मासं यः कुर्यादेकभोजनम् ।
शूरश्च बहुभार्यश्च कीर्तिमांश्चैव जायते ॥ २९
इति मासा नरव्याघ्र क्षपतां परिकीर्तिताः ।

C. 13. 5162
B. 13. 106. 31
K. 13. 163. 30
M. 13. 96. 31

8. 10 भगदैवतमासं तु (V1 °सस्तु). — b) B2 सं-; T2 च (for यः). V1 Dn1. n2 D1. 2. 5. 8. 10 T2 G क्षिपेत् (for क्ष°). — D1 om. (hapl.) 21c–22b. D2 om. 21cd. — d) D4–8 [ए]व (for [अ]स्य). B5 हि (for ताः).

22 For the sequence in M1–3, cf. v. l. 13. T1 om. 22ab (cf. v. l. 19). D9 om. 22 (cf. v. l. 20). D1 om. 22ab (cf. v. l. 21). D2 transp. 22ab and 22cd. — a) D5. 10 नियतं (for °तो). D2 चैत्रमासं तु कौंतेय. — b) G1. 3 -भुक्तेन (for -भ°). V1 B2 Dn1. n2 D4–8. 10 T2 G क्षिपेत् (for क्ष°). D2 भक्तेनैकेन यः क्षिपेत्. — T2. 3 G repeat 22cd after 28ab. — c) B3 D2. 6. 7 -मुक्ताढ्यः; D1 -रत्नाढ्यः (for -मुक्ताढ्ये). — After 22, D2 repeats 19cd.

23 For the sequence in M1–3, cf. v. l. 13. — a) G1 -भुक्तेन (for -भ°). — b) B3 वैशाखे (for °खं). T2. 3 G2. 4 M1. 3. 4 वै (for यो). — c) T3 नरो वापि दिवारात्रौ. — d) D4 व्रतिनां (for ज्ञातीनां).

24 For the sequence in M1–3, cf. v. l. 13. B3 om. 24. — a) D4–10 तथा (for तु यो). — b) V1 Dn1. n2 D9 T2 संक्षिपेत्; B5 D4–8. 10 T1 G यः क्षि°; D1. 2 वर्तयेत्; T3 M4 यः क्षपेत् (for संक्ष°). — c) D8 ज्येष्ठं; S चैव (for श्रेष्ठं). — d) D9 च (for वा). V1 B4. 5 Dn D8 प्रपद्यते; B1. 2 T2. 3 G [अ]भिपद्यते (for °जायते). D6 स्त्री*चाभिप्रजायते.

25 For the sequence in M1–3, cf. v. l. 13. D6. 7 om. (hapl.) 25. — a) G1 -भुक्तेन (for -भ°). — b) T2 स्थितो (for स्थित्वा). — T2. 3 G repeat 25cd after 527*. — c) T2. 3 G (all second time) बहुभार्यो (for °धनो).

26 For the sequence in M1–3, cf. v. l. 13. M4 om. 26. — a) D6. 8 श्रावणे (for °णं). Dn2 तु नभो-; M1–3 च यथा (for नियतो). T G श्रावणं मासमेकेन. — b) V1 B5 Dn1. n2 D1. 2. 4–10 क्षिपेत् (for क्ष°). T G भक्तेन तु नरः क्षि(T1 क्ष)पेत्. — After 26ab, T G ins.:

527* रूपद्रविणसंपन्नः सुखी भवति नित्यशः ।

— After the above, T2. 3 G repeat 25cd. T1. 3 G om. 26cd. — c) D4–7. 9. 10 यत्र (for तत्र). — d) V1 पूज्यते (for यु°). — For 26cd, M1–3 subst. :

528* धनवान्कीर्तिमांश्चैव कुले महति जायते ।

27 For the sequence in M1–3, cf. v. l. 13. — a) B4 D10 प्रोष्ठपदं; D2. 4. 7 G2 प्रौष्ठपादं; D8 प्रौष्ठपदे; T G1. 3 M प्रोष्ठपादं; G4 प्रोष्ठपद्यां (for प्रौष्ठपदं). — b) S जितेंद्रियः (for भवेन्नरः). D9 एकभक्तेन यः क्षिपेत्. — c) V1 B Dn D4–10 गवाढ्यं; T1. 2 धनाढ्यः (for °ढ्यं). T3 G4 धनाढ्यस्फीतमतुलं.

28 For the sequence in M1–3, cf. v. l. 13. — a) G4 -युजे मासि (for -युजं मासम्). — b) G1. 3 -भुक्तेन (for -भ°). V1 Dn1. n2 D1. 2. 4–10 T2. 3 G क्षिपेत् (for क्ष°). — After 28ab, T2. 3 G repeat 22cd. T2. 3 G om. 28cd. — c) B4. 5 Dn1. n2 D1 मृजावान्; T1 M4 प्रज्ञा° (for प्रजा°). D4–10 प्रजा(D4 प्रज्ञा-; D8. 9 मृजा)वान्रूपवानाढ्यः. — d) D6–8. 10 पुत्रबाहुल्यवान्भवेत्.

29 For the sequence in M1–3, cf. v. l. 13. — b) D5. 8. 10 चैक- (for एक-). G4 M3 -भोजनः. — c) D1. 2

C. 13. 5163
B. 13. 106. 31
K. 13. 163. 30
M. 13. 96. 31

तिथीनां नियमा ये तु शृणु तानपि पार्थिव ॥ ३०
पक्षे पक्षे गते यस्तु भक्तमश्नाति भारत ।
गवाढ्यो बहुपुत्रश्च दीर्घायुश्च स जायते ॥ ३१
मासि मासि त्रिरात्राणि कृत्वा वर्षाणि द्वादश ।
गणाधिपत्यं प्राप्नोति निःसपत्नमनाविलम् ॥ ३२
एते तु नियमाः सर्वे कर्तव्याः शरदो दश ।
द्वे चान्ये भरतश्रेष्ठ प्रवृत्तिमनुवर्तता ॥ ३३
यस्तु प्रातस्तथा सायं भुञ्जानो नान्तरा पिबेत् ।
अहिंसानिरतो नित्यं जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ३४
षड्भिः स वर्षैर्नृपते सिध्यते नात्र संशयः ।
अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ३५
अधिवासे सोऽप्सरसां नृत्यगीतविनादिते ।
तप्तकाञ्चनवर्णाभं विमानमधिरोहति ॥ ३६
पूर्णं वर्षसहस्रं तु ब्रह्मलोके महीयते ।
तत्क्षयादिह चागम्य माहात्म्यं प्रतिपद्यते ॥ ३७
यस्तु संवत्सरं पूर्णमेकाहारो भवेन्नरः ।
अतिरात्रस्य यज्ञस्य स फलं समुपाश्नुते ॥ ३८
दशवर्षसहस्राणि स्वर्गे च स महीयते ।
तत्क्षयादिह चागम्य माहात्म्यं प्रतिपद्यते ॥ ३९
यस्तु संवत्सरं पूर्णं चतुर्थं भक्तमश्नुते ।

-भाग्यश्च; D5-10 -पुत्रश्च (D9 °स्तु) (for -भार्यश्च).

30 For the sequence in M1-3, cf. v. l. 13. T2 G4 om. (hapl.) 30-31. — a) T3 G1. 3 M मासे (for मासा). D8 -श्रेष्ठ (for -व्याघ्र). — b) D1. 4. 7. 9 क्षिपतां; D2 मया ते; D10 T3 G1-3 M क्षपास्ते; T1 क्षपिताः (for क्षपतां). — D6 om. 30cd. — c) D1. 2 पितॄणां (for तिथीनां). T3 G1. 3 एते; M ये ते (for ये तु). T1 विधीनां नियमांश्चैव.

31 For the sequence in M1-3, cf. v. l. 13. T2 G4 om. 31 (cf. v. l. 30). D8. 10 om. (hapl. ?) 31ab. — b) T1 नक्तम् (for भक्तम्). B2. 3 D1. 4-7. 9 पार्थिव (for भारत). — c) D6-9 T3 G1. 3 तु (for च). — d) B3 दीर्घमायुः; T3 दीर्घायुः स; G1-3 °युस्तु (for °युश्च). D1. 2. 4-10 T1 [ए]व (for स). Bom. ed. बहुभार्यश्च जायते.

32 For the sequence in M1-3, cf. v. l. 13. — a) D4-10 मासे मासे (for मासि मासि). — b) Dn3 वै दश (for द्वादश). — c) D1. 2. 4-10 T2 M4 आप्नोति (for प्रा°).

33 For the sequence in M1-3, cf. v. l. 13. B3 om. 33-34. — a) D4. 9 नियताः (for °माः). — T1 om. 33cd. — c) B4. 5 T2 ये चान्ये; D1. 2. 4. 6-9 द्वौ चान्यौ (for द्वे चान्ये). — d) D10 -तिष्ठता (for -वर्तता). D1. 2. 4-9 स्ववृत्तिमनुतिष्ठता; S (T1 om.) प्रवृत्तिरनुकीर्तिता.

34 For the sequence in M1-3, cf. v. l. 13. B3 om. 34 (cf. v. l. 33). — d) Dn2 T3 -वेदसः (for °सम्).

35 For the sequence in M1-3, cf. v. l. 13. — a) T G M4 वर्षैस्तु (for स वर्षैर्). B2. 3 षड्भिर्वर्षैर्नरपते; M1-3 षष्टिवर्षस्तु नृपते. — b) B5 स न (for नात्र).

36 For the sequence in M1-3, cf. v. l. 13. T1 om. 36. — a) D1-10 च (for सो). T2. 3 अधिवासं चाप्सरसा; G M अधिवासमप्सरसां. — b) D8 गीतनृत्य- (for नृत्यगीत-). B2. 3 Dn3 -निनादिते; D5. 10 -विनोदितः; D9 -विनोदिते; G2 -विनादितं (for °दिते). D6. 7 गीतनृत्यविनोदिते; T2. 3 G1. 3. 4 M नृत्तगीतविनादितं. — After 36ab, V1 B Dn D5. 8. 10 ins. :

529* रमते स्त्रीसहस्राढ्ये सुकृती विरजा नरः ।

[B3 D10 -सहस्राढ्यो. B1 Dn1. n2 विरजो (for विरजा).]

— d) D4-10 चाधि- (for अधि-). D1. 2 -तिष्ठति (for -रोहति).

37 For the sequence in M1-3, cf. v. l. 13. — a) D4-6. 8 पूर्ण- (for पूर्णं). B Dn1. n2 च (for तु). T2 M1-3 पूर्णे वर्षसहस्रे तु. — T1 om. 37cd. — c) V1 तत्क्षणाद् (for °याद्). D1. 2. 7-10 चागत्य; D4 T2. 3 G1. 3. 4 वागत्य (for चागम्य).

38 For the sequence in M1-3, cf. v. l. 13. D1. 2. 9 T2 G1 om. (hapl.) 38-39. — a) M4 अश्वमेधस्य यज्ञस्य. — d) D6. 7 फलं स (by transp.). D4 फलं संप्राप्नुते नरः; T1 M स फलं प्राप्नुयान्नरः (M1-3 °न्महत्); T3 G2-4 फलं संप्राप्नुयान्नरः.

39 For the sequence in M1-3, cf. v. l. 13. D1. 2. 9 T2 G1 om. 39 (cf. v. l. 38). V1 D4 om. (hapl.)

अहिंसानिरतो नित्यं सत्यवाङ्नियतेन्द्रियः ॥ ४०
वाजपेयस्य यज्ञस्य फलं वै समुपाश्नुते ।
त्रिंशद्वर्षसहस्राणि स्वर्गे च स महीयते ॥ ४१
षष्ठे काले तु कौन्तेय नरः संवत्सरं क्षपेत् ।
अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ४२
चक्रवाकप्रयुक्तेन विमानेन स गच्छति ।
चत्वारिंशत्सहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते ॥ ४३
अष्टमेन तु भक्तेन जीवन्संवत्सरं नृप ।
गवामयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ४४
हंससारसयुक्तेन विमानेन स गच्छति ।
पञ्चाशतं सहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते ॥ ४५
पक्षे पक्षे गते राजन्योऽश्नीयाद्वर्षमेव तु ।
षण्मासानशनं तस्य भगवानङ्गिराब्रवीत् ।
षष्टिं वर्षसहस्राणि दिवमावसते च सः ॥ ४६
वीणानां वल्लकीनां च वेणूनां च विशां पते ।
सुघोषैर्मधुरैः शब्दैः सुप्तः स प्रतिबोध्यते ॥ ४७
संवत्सरमिहैकं तु मासि मासि पिबेत्पयः ।
फलं विश्वजितस्तात प्राप्नोति स नरो नृप ॥ ४८

C. 13. 5182
B. 13. 106. 50
K. 13. 163. 48
M. 13. 96. 47

39[a]–41[b]. — [a]) T1. 3 G2–4 M1 त्रिंशद्वर्ष- (for दशवर्ष-). — [b]) B1 [s]पि स; T3 M चैव (for च स). D5. 8. 10 T1 G3 स्वर्गलोके महीयते. — [c]) M4 तत्क्षणाद् (for °याद्). D6. 7 G3 [आ]गत्य (for °म्य). D5. 10 ततः क्षयादिहागत्य.

40 For the sequence in M1–3, cf. v. l. 13. V1 D4 om. 40 (cf. v. l. 39). — [b]) D9 (before corr. as in text) चतुर्थे. — D10 om. (hapl.) 40[c]–41[d]. — [d]) B Dn T1 सत्यवाग्विजितेंद्रियः; D2 M4 °वादी जि(M4 य)तेंद्रियः.

41 V1 D4 om. 41[ab] (cf. v. l. 39). D10 om. 41 (cf. v. l. 40). — [a]) D6 वाजपेयसहस्रस्य. — D1 om. (hapl.) 41[b]–42[c]. — [b]) B Dn स फलं (for फलं वै). D2. 5. 6 फलं प्राप्नोति मानवः; D7. 8 फलं संप्राप्नुयान्नरः; D9 फलं स प्राप्नुते नरः; T1 फलं चैवमुपाश्नुते. — T1 om. 41[cd]; D8 repeats it after 42. — [c]) V1 B Dn दशवर्ष- (for त्रिंशद्वर्ष-). — [d]) B1 स्वर्गेपि स; B3 स च स्वर्गे; B5 Dn1. n2 D5–7. 8 (both times). 9 स्वर्गलोके; D2 स्वर्गे तु स; S (T1 om.) स्वर्गे चैव (for स्वर्गे च स).

42 D1 om. 42[abc] (cf. v. l. 41). D7 om. 42[ab]. — [a]) D2 षष्ठे मासि; D4. 5. 10 षष्ठं कालं; D6 M1 षष्ठकालं (for षष्ठे काले). G4 तु काले (by transp.). — [b]) V1 Dn1. n2 (by corr.) D2 क्षिपन्; B2–5 Dn3 क्षपन्; Dn2 (before corr.) D4–6. 8–10 T2 G क्षिपेत् (for क्ष°). — D6 reads 42[b]–43[a] twice. — [d]) B2. 3 D2 भारत (for मानवः). D8 फलं संप्राप्नुयान्नरः. — After 42, D8 repeats 41[cd].

43 For the repetition in D6, cf. v. l. 42. T1 om. 43[a]–45[b]. T3 om. (hapl.) 43–44. D4 om. (hapl.) 43[c]–45[b]. — [c]) D5–7. 10 पंचाशच्च; D9 पंचाशतं (for चत्वारिंशत्). — [d]) D10 T2 G1. 3. 4 वर्षाणि (for °णां).

44 D4 T1. 3 om. 44 (cf. v. l. 43). B1 om. (hapl.) 44–45. — [b]) T2 G1. 3. 4 M तिष्ठन् (for जीवन्). — [c]) G1. 3. 4 M गवामयनयज्ञस्य.

45 D4 T1 om. 45[ab] (cf. v. l. 43). B1 om. 45 (cf. v. l. 44). — [a]) S (T1 om.) हंसयुक्तेन यानेन. — [b]) T2. 3 G स्वर्गलोकं; M4 देवलोकं (for विमानेन). — [c]) D7 T3 पंचाशत-. T G सहस्राणां (for °णि). — [d]) D4 G4 वर्षाणि (for °णां).

46 [b]) D5–7. 9 om. यो. G1. 3 च (for तु). — D1 om. 46[cd]. — [e]) Dn1 D5. 10 षष्टिर्; D2. 6. 8. 9 षष्टि- (for षष्टिं). T1 -सहस्राणां. — [f]) T3 आसाद्यते (for आवसते). D6. 7. 9. 10 तु सः; G3 नरः (for च सः). D5 दिवि संवसते तु सः; D8 वर्षाणां दिवि मोदते.

47 T1 om. 47. — [a]) D1. 2 वेणूनां (for वीणानां). D8 तु (for च). — [b]) D1. 2 वीणानां (for वेणूनां). B2. 3 [ए]व भूपते (for विशां पते). — [c]) D4 वाक्यैः (for शब्दैः). — [d]) B1 T2. 3 G M1–3 सं- (for स). V1 B1 Dn3 G4 M -बुध्यते (for -बो°). D1. 2. 5–10 सुप्तः प्रतिविबु(D7 °बो)ध्यते.

48 [a]) D5. 6 [ए]वं (for [ए]कं). — [b]) Dn3 om. (hapl.) one मासि. D4 मासमासे; D5. 10 मासं मासं; D6. 7. 9 मासे मासे; G3 मासमासि (for मासि मासि). V1 B Dn पिबेदपः; S क्षपेत यः (for पिबेत्पयः). — [d]) D1. 2 नरोत्तमः; D4. 9 मनोरमं (for नरो नृप). D5–8. 10 प्राप्नोति सुमनोरमं (D8 °हरं).

49 T1 om. 49[ab]. After 49[ab], D8 reads 52[cd]

C. 13. 5832
B. 13. 106. 51
K. 13. 163. 49
M. 13. 96. 48

सिंहव्याघ्रप्रयुक्तेन विमानेन स गच्छति ।
सप्ततिं च सहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते ॥ ४९
मासादूर्ध्वं नरव्याघ्र नोपवासो विधीयते ।
विधिं त्वनशनस्याहुः पार्थ धर्मविदो जनाः ॥ ५०
अनार्तो व्याधिरहितो गच्छेदनशनं तु यः ।
पदे पदे यज्ञफलं स प्राप्नोति न संशयः ॥ ५१
दिवं हंसप्रयुक्तेन विमानेन स गच्छति ।
शतं चाप्सरसः कन्या रमयन्त्यपि तं नरम् ॥ ५२
आर्तो वा व्याधितो वापि गच्छेदनशनं तु यः ।
शतं वर्षसहस्राणां मोदते दिवि स प्रभो ।
काञ्चीनूपुरशब्देन सुप्तश्चैव प्रबोध्यते ॥ ५३
सहस्रहंससंयुक्ते विमाने सोमवर्चसि ।
स गत्वा स्त्रीशताकीर्णे रमते भरतर्षभ ॥ ५४
क्षीणस्याप्यायनं दृष्टं क्षतस्य क्षतरोहणम् ।
व्याधितस्यौषधग्रामः क्रुद्धस्य च प्रसादनम् ॥ ५५
दुःखितस्यार्थमानाभ्यां द्रव्याणां प्रतिपादनम् ।
न चैते स्वर्गकामस्य रोचन्ते सुखमेधसः ॥ ५६
अतः स कामसंयुक्तो विमाने हेमसंनिभे ।
रमते स्त्रीशताकीर्णे पुरुषोऽलंकृतः शुभे ॥ ५७
स्वस्थः सफलसंकल्पः सुखी विगतकल्मषः ।

repeating it in its proper place. V1 om. (hapl.) 49c–52b. — c) D5 स सप्तति-; D8 सप्तविंशत् (for सप्ततिं च). — d) T2. 3 वर्षाणि (for °णां).

50 V1 om. 50 (cf. v. l. 49). T1 om. 50cd.

51 V1 om. 51 (cf. v. l. 49). — a) D5–7. 10 श्रमार्तो (for अनार्तो). Dn2 अनार्तोपाधिरहितो (sic). — d) D4. 5. 7–10 प्राप्नोति स (by transp.); T3 प्राप्नोत्येव; G2 संप्राप्नोति.

52 V1 om. 52ab (cf. v. l. 49). D6 om. (hapl.?) 52a–53b. T1 om. 52. — a) D1. 2. 4. 5. 7–10 दिवि (for दिवं). S (T1 om.) त्रिदिवं हंसयुक्तेन. — b) D1 च (for स). — After 52ab, V1 B D5. 10 G4 read 53cd, repeating it in its proper place. D8 reads 52cd for the first time after 49ab. — c) D2 [अ]प्सरसां. — d) D4. 5. 7. 10 तु; D8 (both times) T2 च; G4 हि (for [अ]पि).

53 D6 om. 53ab (cf. v. l. 52). — a) D4. 5. 7. 8. 10 वै; D9 [s]पि (for वा). D4 नित्यं; D5 चापि (for वापि). — V1 B Dn D5. 10 G4 read 53cd for the first time after 52ab. — c) D2 एवं; T1 शत- (for शतं). V1 (first time) Dn3 (second time) D2. 4. 6–9. 10 (second time) T2. 3 G1. 2. 4 (second time) -सहस्राणि (for °णां). — d) V1 B Dn D5. 10 (all both times) G4 (first time) स दिवि (by transp.). V1 B1–4 Dn2. n3 D5. 10 (all first time) प्रभुः (for प्रभो). — T1 om. 53e–61d. — f) M ततश् (for सुप्तश्). B5 Dn3 प्रबुध्यते; D1 विबो° (for प्रबो°). D4–10 प्रसुप्तः प्रतिबुध्यते; T2. 3 G शयितश्च प्रबु°.

54 T1 om. 54 (cf. v. l. 53). — a) V1 B Dn D5–10 G2 -युक्तेन (for -संयुक्ते). — b) B1 हेम-; G1 सूर्य- (for सोम-). V1 B4. 5 Dn1. n2 D1. 8 विमानेन तु गच्छति; Dn3 D5–7. 9. 10 °नेन स गच्छति. — c) D10 T3 G4 -शताकीर्णो (for °कीर्णे). — d) T2 विमाने; G4 मोदते (for रमते).

55 T1 om. 55 (cf. v. l. 53). — a) D4. 8. 10 T2. 3 [आ]प्ययनं (for [आ]प्या°). — b) S (T1 om.) -रोपणं (for -रोहणम्). — c) B3 [औ]षधं ग्रामः; D4 °धं ग्रासं; D6. 7 °धग्रासं; D8 °धिग्रामं; D9 °धिग्राहं; S (T1 om.) °धं पथ्यं (for °धग्रामः). — d) D1. 2. 4. 6–9 कुपितस्य; T2. 3 G क्रुद्धस्यैव; M °स्यापि (for °स्य च). D9 M1–3 प्रसाधनं (for °दनम्). D5 क्षुद्रस्य च प्रसाधनं.

56 T1 om. 56 (cf. v. l. 53). — a) S (T1 om.) [अ]र्थपूर्वस्य (for °मानाभ्यां). — b) V1 B Dn D1. 2. 5. 10 दुःखानां प्रतिषेधनं. — c) D1. 2 वा (for च). — d) D1. 2 रोचते सुखकांक्षिणः. — For 56cd, S (T1 om.) subst.:

530* न चैतद्रोचते तेषां ये धनैः सुखमेधिनः ।

[M1–3 नराः (for धनैः). T2 गृह- (for सुख-).]

57 T1 om. 57 (cf. v. l. 53). — a) Dn2 G1. 3 M -संयुक्ते (for °क्तो). T2. 3 G2. 4 अतः सत्काम(T2 संस्कार)-संयुक्ते. — b) D4. 6. 9 -संमिते (for -संनिभे). — c) D4. 5. 7. 9 -शताकीर्णः (for °कीर्णे). — d) V1 B Dn D5. 8. 10 शुचिः (for शुभे).

58 T1 om. 58 (cf. v. l. 53). — a) B1. 4. 5 सुस्थः (for स्वस्थः). Dn3 विगत- (for सफल-). B1 D8. 10 -संयुक्तः; T3 -संकल्पी (for °ल्पः). — c) T3 अनिष्टं

अनश्नन्देहमुत्सृज्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ५८
बालसूर्यप्रतीकाशे विमाने हेमवर्चसि ।
वैडूर्यमुक्ताखचिते वीणामुरजनादिते ॥ ५९
पताकादीपिकाकीर्णे दिव्यघण्टानिनादिते ।
स्त्रीसहस्रानुचरिते स नरः सुखमेधते ॥ ६०
यावन्ति रोमकूपाणि तस्य गात्रेषु पाण्डव ।
तावन्त्येव सहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते ॥ ६१
नास्ति वेदात्परं शास्त्रं नास्ति मातृसमो गुरुः ।
न धर्मात्परमो लाभस्तपो नानशनात्परम् ॥ ६२
ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति पावनं दिवि चेह च ।
उपवासैस्तथा तुल्यं तपःकर्म न विद्यते ॥ ६३
उपोष्य विधिवद्देवास्त्रिदिवं प्रतिपेदिरे ।
ऋषयश्च परां सिद्धिमुपवासैरवाप्नुवन् ॥ ६४
दिव्यं वर्षसहस्रं हि विश्वामित्रेण धीमता ।
क्षान्तमेकेन भक्तेन तेन विप्रत्वमागतः ॥ ६५
च्यवनो जमदग्निश्च वसिष्ठो गौतमो भृगुः ।
सर्व एव दिवं प्राप्ताः क्षमावन्तो महर्षयः ॥ ६६
इदमङ्गिरसा पूर्वं महर्षिभ्यः प्रदर्शितम् ।
यः प्रदर्शयते नित्यं न स दुःखमवाप्नुते ॥ ६७
इमं तु कौन्तेय यथाक्रमं विधिं
प्रवर्तितं ह्यङ्गिरसा महर्षिणा ।
पठेत यो वै शृणुयाच्च नित्यदा
न विद्यते तस्य नरस्य किल्बिषम् ॥ ६८
विमुच्यते चापि स सर्वसंकरै-
र्न चास्य दोषैरभिभूयते मनः ।
वियोनिजानां च विजानते रुतं
ध्रुवां च कीर्तिं लभते नरोत्तमः ॥ ६९

C. 13. 5204
B. 13. 106. 72
K. 13. 163. 70
M. 13. 96. 69

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

(for अनश्नन्).

59 T1 om. 59 (cf. v. l. 53). — a) D1 (before corr.). 2. 6–9 -प्रतीकाशो. — b) D1. 2. 4. 6–9 T2. 3 G1. 2. 4 सोम-; D5. 10 G3 सूर्य- (for हेम-). — c) V1 B वैदूर्य- (for वैडूर्य-). D4–7. 9. 10 -रत्न- (for -मुक्ता-). S (T1 om.) वैडूर्यमुक्तोपचिते. — d) T2. 3 G1. 3. 4 M -मुरव-; G2 -मुरळि- (for -मुरज-). D5. 6. 8. 10 -नादिनि (for -नादिते).

60 T1 om. 60 (cf. v. l. 53). — b) D1 दिवि (for दिव्य-). S (except G2; T1 om.) -विनादिते (for -निना°). — D6 om. (hapl.) from नुचरिते (in 60c) up to सहस्रा (in 61c).

61 T1 om. 61 (cf. v. l. 53). D6 om. up to सहस्रा (in 61c) (cf. v. l. 60). — a) D4. 7. 9 यावंतो रोमकूपाश्च. — c) B2 [अ]ब्द- (for [ए]व). — d) D5–10 T2. 3 G वर्षाणि (for °णां).

62 c) D1. 2. 4–10 न धर्मात्परमस्तीह; G1. 3. 4 नास्ति धर्मात्परो लाभस्. — d) T2. 3 G2. 4 न तपो (by transp.).

63 b) D1. 2 प्रेत्य (for दिवि). D4 [ए]व ह (for [इ]ह च).

64 d) D4–10 T2 G2. 4 अवाप्नुयुः.

65 a) B5 T2. 3 G1. 3. 4 -सहस्राणि; D6 °स्रं च; D7–10 °स्रं तु (for °स्रं हि). V1 B4 Dn D4 G2 दिव्य-वर्षसहस्राणि. — c) D8 कृतम् (for क्षान्तम्). — d) B1 आगतं (for °तः).

66 a) D5–7. 10 व्यक्तं नो (for च्यवनो). — b) Some MSS. वशिष्ठो (for वसिष्ठो). D4–9 तथा (for भृगुः). — c) B2 D1. 2 T1 M सर्व एते; T2. 3 G एते सर्वे (for सर्व एव). D4–10 परां सिद्धिं (for दिवं प्राप्ताः).

67 a) D5–10 G4 इमम् (for इदम्). B4 D5. 10 आंगिरसा. D2 प्रोक्तं; D8 सर्वं (for पूर्वं). — T1 om. 67cd. — d) D4. 6–10 अवाप्नुयात् (for °प्नुते).

68 a) T1 M इदं (for इमं). B1 हि (for तु). D6 om. (hapl.?) from य यथा up to विद्यते (in 68d). Dn3 transp. यथाक्रमं and विधिं. B3 D1. 2 -विधिक्रमं; T1 -क्रमं द्विजः; M4 -विधिक्रमात् (for -क्रमं विधिं). — b) G4 मनीषिणा (for महर्षिणा). — c) Dn1. n3 D1. 2. 4. 5. 7. 9. 10 पठेच्च (for °त). T1. 2 G1. 3. 4 वै यः (by transp.); T3 वै यच्. B1 3 नित्यं; D10 om.; T3 नित्यशः (for °दा).

११०

C 13. 5205
B. 13. 107. 1
K. 13. 164. 1
M. 13. 97. 1

युधिष्ठिर उवाच ।
पितामहेन विधिवद्यज्ञाः प्रोक्ता महात्मना ।
गुणाश्चैषां यथातत्त्वं प्रेत्य चेह च सर्वशः ॥ १
न ते शक्या दरिद्रेण यज्ञाः प्राप्तुं पितामह ।
बहूपकरणा यज्ञा नानासंभारविस्तराः ॥ २
पार्थिवै राजपुत्रैर्वा शक्याः प्राप्तुं पितामह ।
नार्थन्यूनैरवगुणैरेकात्मभिरसंहतैः ॥ ३
यो दरिद्रैरपि विधिः शक्यः प्राप्तुं सदा भवेत् ।
तुल्यो यज्ञफलैरेतैस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ४

भीष्म उवाच ।
इदमङ्गिरसा प्रोक्तमुपवासफलात्मकम् ।
विधिं यज्ञफलैस्तुल्यं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ५
यस्तु कल्यं तथा सायं भुञ्जानो नान्तरा पिबेत् ।
अहिंसानिरतो नित्यं जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ६
षड्भिरेव तु वर्षैः स सिध्यते नात्र संशयः ।
तप्तकाञ्चनवर्णं च विमानं लभते नरः ॥ ७

69 [a]) Dn2 D1 2.4 T2.3 G4 वा (for च). T1 च; T2.3 G M हि (for स). — [b]) Dn3 वा (for च). S [अ]प्यधर्मैर् (for [अ]स्य दोषैर्). T2 नरः (for मनः). — [c]) B1 हि; Dn3 D4 तु (for च). D1.2 स वेत्ति वै (for विजानते). T2 कृतं; T3 श्रुतं (for रुतं). T1 वियोनिजाश्चापि नरो विकिल्बिषा. — [d]) D1.2 ध्रुवं (for ध्रुवां). V1 Dn3 D4.8 G3 नरोत्तम; M1–3 नरेश्वर (for नरोत्तमः). T1 ध्रुवां च कीर्तिं परमामुवंति.

Colophon. — *Parvan name:* B1–3 Dn3 D1 शांति. — *Sub-parvan:* V1 B Dn D1.2.9.10 दानधर्म. — *Adhy. name:* V1 B Dn D1.2.5 T2.3 G1.3.4 M उपवासविधिः; D4.6–10 उपवासव्रतविधिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): V1 106; B5 96; Dn1 104; D10 114; T1 M4 157; T2.3 G2.4 164; G1.3 M1 158; M2.3 159. — *Śloka no.:* Dn1 72; Dn2 73.

110

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 [a]) M1–3 विधिना (for विधिवद्). — [c]) B1 D1 तेषां (for चैषां). V1 B Dn T2.3 G M4 यथातथ्यं (for °तत्त्वं). — [d]) Dn3 D6 वा (for the first च). D1.2 भारत; D4–10 तत्त्वतः (for सर्वशः).

2 D1.2.4–10 transp. 2^{ab} and 2^{cd}. — [a]) Dn2 ते न (by transp.). D1 G1 शक्यं (for शक्या). — [b]) B5 यज्ञे (for यज्ञाः). D1.2 कदाचन (for पितामह).

3 D6.7 om. 3^{ab}. — [a]) D4.5.8 च (for वा). — T1 om. 3^{c}–4^{b}. V1 B2–5 Dn D9 repeat 3^{cd} after 4^{ab}. — [c]) V1 B2–5 Dn D9 (all second time) अर्थ- (for नार्थ-). D6.7.9 (first time).10 एव; T2.3 G अपि; M1–3 अप- (for अव-). V1 B2.3 (all first time).4 (both times) Dn1 (first time).n3 (both times) D1.2.4.6.7.9 (first time) -गणैर्; B5 (second time) -गतैर् (for -गुणैर्). — [d]) B1.5 (first time) T2 G1.3 असंगतैः; Dn2 (second time) D4.6–8.9 (first time) °हितैः; D5 °स्कृतैः (for °हतैः).

4 T1 om. 4^{ab} (cf. v. l. 3). D4 reads 4^{ab} twice. — [b]) B3 पितामह; D4 (first time) सदा हि तैः; D4 (second time).5–8.10 सदा विभो; D9 यथा विभो; G2.4 यथा (G4 °दा) भवेत् (for सदा भवेत्). — After 4^{ab}, V1 B2–5 Dn D9 repeat 3^{cd}. — [c]) D4.6.7.9 तुल्य-; D5.10 T1 तुल्यं (for तुल्यो). T1 यत्स्यात् (for एतैस्).

5 [a]) B2.4 D1.4–10 M इमम् (for इदम्). — [c]) V1 Dn2.n3 D1.6 विधि-; D8 विधिर् (for विधिं). — [d]) D1 om. (hapl.) from तन्निबोध up to कल्यं (in 6^{a}). D7 नृपोत्तम (for युधिष्ठिर).

6 D1 om. up to कल्यं (in 6^{a}) (cf. v. l. 5). — [a]) T G M4 काल्यं (for कल्यं). D4–10 M1–3 यस्तु सायं तथा का(D4.5 क)ल्यं. — [c]) T1.3 G M1–3 राजन् (for नित्यं).

7 G1 om. 7. — [a]) V1 B Dn स (for तु). V1 B Dn T1.2 तु; D4 om. (for स). — T1 om. 7^{c}–8^{d}. — [c]) D4.6–9 -वर्णाभं; D5.10 -पूर्णाभं (for -वर्णं

देवस्त्रीणामधीवासे नृत्यगीतनिनादिते ।
प्राजापत्ये वसेत्पद्मे वर्षाणामग्निसंनिभे ॥ ८
त्रीणि वर्षाणि यः प्राशेत्सततं त्वेकभोजनम् ।
धर्मपत्नीरतो नित्यमग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ९
द्वितीये दिवसे यस्तु प्राश्नीयादेकभोजनम् ।
सदा द्वादशमासांस्तु जुह्वानो जातवेदसम् ।
यज्ञं बहुसुवर्णं वा वासवप्रियमाहरेत् ॥ १०
सत्यवाग्दानशीलश्च ब्रह्मण्यश्चानसूयकः ।
क्षान्तो दान्तो जितक्रोधः स गच्छति परां गतिम् ॥ ११
पाण्डुराभ्रप्रतीकाशे विमाने हंसलक्षणे ।
द्वे समाप्ते ततः पद्मे सोऽप्सरोभिर्वसेत्सह ॥ १२
तृतीये दिवसे यस्तु प्राश्नीयादेकभोजनम् ।
सदा द्वादशमासांस्तु जुह्वानो जातवेदसम् ॥ १३
अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ।

C. 1B. 5221
B. 13. 107. 17
K. 13. 164. 15
M. 13. 97. 10

च). — ^{d}) D1. 2. 4–10 विमानमधिरोहति.

8 T1 om. 8 (cf. v. l. 7). — ^{a}) D2 दिव्य- (for देव-). B4 D4. 6–9 अधिवासे; T2 समासे तु; T3 G2. 4 आवसथे; G1. 3 समाजे च (for अधीवासे). — ^{b}) D9 om. (hapl.?) from नृत्य up to दिवसे (in 10^{a}). D4. 6–8 -विनोदिते; D5 -विना°; D10 -विनोदितैः (for -निनादिते). D1 S (T1 om.) नृत्तगीतविनादिते. — ^{c}) D5 वसत्येव; D8 वसेत्पद्मे; D10 S (T1 om.) वसेत्सद्मनि (for वसेत्पद्मे). — ^{d}) D4–8. 10 अग्निवर्णनिभोत्तमे (D5 °रे); S (T1 om.) अग्निवर्णनिभे शुभे.

9 D9 om. 9 (cf. v. l. 8). — ^{a}) D1. 2 [s]श्नीयात्; D5. 6 पश्येत् (for प्राशेत्). — ^{b}) T3 G1. 3. 4 संततं (for स°). S च (for तु). — After 9^{ab}, B3. 4 D5. 10 read 10^{cd} repeating it in its proper place. — After 9^{cd}, V1 B Dn D5. 10 read 10^{ef}, and G1 reads 13^{a}–15^{b}.

10 D9 om. up to दिवसे (cf. v. l. 8). T1 om. (hapl.?) 10–12. T2. 3 G M om. 10^{abcd}. B3. 4 D5. 10 read 10^{cd} for the first time after 9^{ab}. — ^{c}) B5 तदा (for सदा). D1. 2. 4. 6–9 वै (for तु). — D9 om. (hapl.) 10^{e}–16^{d}. V1 B Dn D5. 10 read 10^{ef} after 9^{cd}. T2. 3 G read 10^{e}–12^{d} after 15^{ab}. — ^{e}) D6. 7 यज्ञैर् (for यज्ञं). B4. 5 T2 च; D1. 2. 6–8 वै; T3 G M यो (for वा). D4. 5. 10 यज्ञैर्बहुसुवर्णैर्वा. — ^{f}) T2 M4 आचरेत्; T3 G1. 3. 4 आचरन् (for आहरेत्). V1 B1. 2 (marg.). 4. 5 Dn1. n2 वासवप्रातिमो हरेत्; B2. 3 Dn3 °वप्रतिमो भवेत्; D4–8. 10 °वप्रियकाम्यया. — After 10, D5. 10 read lines 1–2 of 531*.

11 For the sequence in T2. 3 G, cf. v. l. 10. D9 T1 om. 11 (cf. v. l. 10). — ^{a}) B1 Dn1 सत्यवान् (for °वाग्). — ^{b}) D2. 5. 7 M1–3 ब्राह्मणश् (for ब्रह्मण्यश्). — ^{d}) S (T1 om.) स गच्छेत्परमां गतिं.

12 For the sequence in T2. 3 G, cf. v. l. 10. D9 T1 om. 12 (cf. v. l. 10). — ^{a}) D2 पांडुपत्र-; T2. 3 G1. 2. 4 M पांडराभ्र-. B1 D8 -प्रतिकाशो. — ^{c}) D1. 2 समस्ते (for समाप्ते). T2 पश्चात् (for पद्मे). — ^{d}) D4 तथा; T2. 3 G सदा (for सह). — V1 B1–4 Dn D5. 10 ins. after 12: B5 after 20: D1. 2. 4. 6–8 after 13:

531* अग्निकार्यपरो नित्यं नित्यं कल्यप्रबोधनः ।
अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ।
हंससारसयुक्तं च विमानं लभते नरः ।
इन्द्रलोके च वसते वरस्त्रीभिः समावृतः ।

[V1 B1. 2. 4 Dn D5. 10 repeat line 1 after 13. B3 repeats it after 16. D5. 10 read lines 1–2 after 10. — (L. 1) D4 -कार्यरतो (for °परो). V1 (second time) om. one नित्यं. D1 नित्यकाल-; D2 नित्यं काल-; D5 (first time) नित्यं चैव; D5 (second time) नित्यं काल्य-; D10 (both times) नित्यकाल्य- (for नित्यं कल्य-). V1 (first time) -प्रसाधनः; V1 (second time) -प्रसाधनं; Dn2 (first time) -प्रबोधकः (for °धनः). D4 नित्यं काळे प्रबोधितः; D8 नित्यं कल्ये प्रबोधते (for the post. half.). — D1. 2. 4. 6. 7 om. lines 2–4. — (L. 2) V1 B Dn3 [अ]नुत्तमं (for मानवः). — D8 om. lines 3–4. — (L. 3) B1 -संयुक्तं (for -युक्तं च). — (L. 4) B1 सदा रतः (for समावृतः).]

— After the above, B1 reads 15^{cd} and B5 reads 20 after 12.

13 D9 om. 13 (cf. v. l. 10). T2 om. 13. M4 om. (hapl.) 13^{a}–15^{b}; G1 reads it after 9. — ^{c}) T1 प्रति; T3 राजन्; G1. 3. 4 मासान् (for सदा). D1. 2 वै (for तु). G2 मासाश्च दशमासांस्तु. — V1 B1. 2. 4 Dn D1. 10 repeat line 1 of 531* after 13, while D1. 2. 4. 6–8 ins. 531* after it.

C. 13. 522 I
B. 13. 107. 18
K. 13. 164. 16
M. 13. 97. 11

मयूरहंससंयुक्तं विमानं लभते नरः ॥ १४
सप्तर्षीणां सदा लोके सोऽप्सरोभिर्वसेत्सह ।
निवर्तनं च तत्रास्य त्रीणि पद्मानि वै विदुः ॥ १५
दिवसे यश्चतुर्थे तु प्राश्नीयादेकभोजनम् ।
सदा द्वादशमासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥ १६
वाजपेयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ।
इन्द्रकन्याभिरूढं च विमानं लभते नरः ॥ १७
सागरस्य च पर्यन्ते वासवं लोकमावसेत् ।
देवराजस्य च क्रीडां नित्यकालमवेक्षते ॥ १८
दिवसे पञ्चमे यस्तु प्राश्नीयादेकभोजनम् ।
सदा द्वादशमासांस्तु जुह्वानो जातवेदसम् ॥ १९
अलुब्धः सत्यवादी च ब्रह्मण्यश्चाविहिंसकः ।
अनसूयुरपापस्थो द्वादशाहफलं लभेत् ॥ २०
जाम्बूनदमयं दिव्यं विमानं हंसलक्षणम् ।
सूर्यमालासमाभासमारोहेत्पाण्डुरं गृहम् ॥ २१
आवर्तनानि चत्वारि तथा पद्मानि द्वादश ।
शराग्निपरिमाणं च तत्रासौ वसते सुखम् ॥ २२
दिवसे यस्तु षष्ठे वै मुनिः प्राशेत भोजनम् ।
सदा द्वादशमासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥ २३
सदा त्रिषवणस्नायी ब्रह्मचार्यनसूयकः ।

---

14 For the sequence in G1, cf. v. l. 13. D9 om. 14 (cf. v. l. 10). M4 om. 14 (cf. v. l. 13). B5 om. 14^{a}–15^{b}. D8 om. 14^{ab}. — ^{a}) B3 अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य. — ^{b}) D4–7. 10 S (M4 om.) मानवः (for [अ]नुत्तमम्). — After 14^{ab}, B4 reads 17^{cd} repeating it in its proper place. B4 T1 om. 14^{cd}. — ^{c}) V1 Dn3 -युक्तस्य; B1–3 Dn1. n2 D10 -युक्तं च (for -संयुक्तं).

15 For the sequence in G1, cf. v. l. 13. D9 om. 15 (cf. v. l. 10). M4 om. 15^{ab} (cf. v. l. 13). B5 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). — ^{b}) G4 om. सो. Dn2 सदा (for सह). — After 15^{ab}, T2. 3 G read 10^{e}–12^{d}. B1 reads 15^{cd} after 531*. — ^{c}) D4–8. 10 निवर्तने (for °नं). — ^{d}) B3 चैव ह; Dn1. n2 वै विभुः (for वै विदुः).

16 D9 om. 16 (cf. v. l. 10). B5 om. 16–19. — ^{a}) T1 चतुर्थेषु (for °र्थे तु). B3 दिवसे चतुर्थे यश्च. — ^{c}) T1 तथा (for सदा). V1 तु (for वै). — After 16, B3 repeats line 1 of 531*.

17 B5 om. 17 (cf. v. l. 16). D6 T2. 3 G M (hapl.) 17–19. T1 om. 17–18. D2 reads 17–19 after 23. B4 reads 17^{cd} for the first time after 14^{ab}. — ^{c}) D1. 2. 4 5. 7. 8. 10 इंद्रकन्याधिरूढं च (D1 तु). — ^{d}) Dn3 फलं (for नरः).

18 For the sequence in D2, cf. v. l. 17. B5 om. 18 (cf. v. l. 16). D6 S om. 18 (cf. v. l. 17). — ^{a}) D8 पर्यंतं (for पर्यन्ते). — ^{b}) D1. 2. 4. 7–9 आप्नुयात् (for आवसेत्). D5. 10 वासवं प्राप्नुयात्ततः. — ^{c}) B3 क्रीडायां; D1. 2 क्रीडां च (by transp.). — ^{d}) D4. 5. 7. 9. 10 तावत्कालम् (for नित्यका°). D4 अवेक्ष्य सः; D8 अवैक्षत (for अवेक्षते). — After 18, T1 reads 20^{cd}.

19 For the sequence in D2, cf. v. l. 17. B5 om. 19 (cf. v. l. 16). D6 T2. 3 G M om. 19 (cf. v. l. 17). — ^{a}) T1 पंचमे दिवसे यस्तु. — T1 om. 19^{c}–20^{b}. — ^{c}) D4 स तु; D5. 7. 9 स च (for सदा). D1. 4. 7–10 वै (for तु).

20 T1 om. 20^{ab} (cf. v. l. 19). B5 reads 20 after 12. — ^{a}) D4. 6. 7. 9 सत्यसंधश्; D5 चाप्यहिंसश्; D8 सत्यशीळश्; D10 S (T1 om.) संविभागी (for सत्यवादी). — ^{b}) D8 ब्राह्मणश् (for ब्रह्मण्यश्). D4–7. 9. 10 [अ]प्यहिंसकः; S (T1 om.) [अ]पि वाग्यतः (for [अ]विहिंसकः). D2 ब्राह्मणश्चाप्यहिंसकः. — T1 reads 20^{cd} after 18. — ^{c}) D1. 2 अगर्वस्थो; D4–10 स्वर्गसंस्थो; S अवैकुव्यो (for अपापस्थो). — After 20, B5 ins. 531*

21 ^{b}) T1 विमानमधिरोहति. — After 21^{ab}, T1 ins. :

532* अतिरात्रफलं प्राप्य अप्सरोभिः प्रमोदते ।

— T1 om. 21^{c}–22^{d}. — ^{c}) D1. 2 -समारोहम् (for -समाभासम्). — ^{d}) V1 B2–4 पांडरं; D4. 6–9 मंडलं; S (T1 om.) मंडपं (for पाण्डुरं).

22 T1 om. 22 (cf. v. l. 21). — ^{b}) D1. 2 तुला-; D4. 6–9 कुल- (for तथा). S (T1 om.) पद्मानि स व(G3 संव)सेन्नरः. — ^{c}) D5–10 तु (for च). — ^{d}) G2 (*inf. lin.* as in text) गृहे (for सुखम्).

23 ^{a}) D1 यत्र (for यस्तु). D4 तु (for वै). — ^{b}) D2 प्राश्नीत (for प्राशेत). T1 प्राश्येदेवैकभोजनं.

गवामयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ २४
अग्निज्वालासमाभासं हंसबर्हिणसेवितम् ।
शातकुम्भमयं युक्तं साधयेद्यानमुत्तमम् ॥ २५
तथैवाप्सरसामङ्के प्रसुप्तः प्रतिबुध्यते ।
नूपुराणां निनादेन मेखलानां च निस्वनैः ॥ २६
कोटीसहस्रं वर्षाणां त्रीणि कोटिशतानि च ।
पद्मान्यष्टादश तथा पताके द्वे तथैव च ॥ २७
अयुतानि च पञ्चाशद्दक्षचर्मशतस्य च ।
लोम्नां प्रमाणेन समं ब्रह्मलोके महीयते ॥ २८
दिवसे सप्तमे यस्तु प्राश्नीयादेकभोजनम् ।
सदा द्वादशमासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥ २९
सरस्वतीं गोपयानो ब्रह्मचर्यं समाचरन् ।
सुमनोवर्णकं चैव मधुमांसं च वर्जयेत् ॥ ३०
पुरुषो मरुतां लोकमिन्द्रलोकं च गच्छति ।
तत्र तत्र च सिद्धार्थो देवकन्याभिरुह्यते ॥ ३१
फलं बहुसुवर्णस्य यज्ञस्य लभते नरः ।
संख्यामतिगुणां चापि तेषु लोकेषु मोदते ॥ ३२
यस्तु संवत्सरं क्षान्तो भुङ्क्तेऽहन्यष्टमे नरः ।
देवकार्यपरो नित्यं जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ३३
पौण्डरीकस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ।
पद्मवर्णनिभं चैव विमानमधिरोहति ॥ ३४
कृष्णाः कनकगौर्यश्च नार्यः श्यामास्तथापराः ।

C. 13. 5242
B. 13. 107. 38
K. 13. 164. 35
M. 13. 91. 31

— S om. (hapl.) 23^{cd}. — ^{c}) D5 स च (for सदा). — After 23, D2 reads 17–19.

24 ^{a}) T1 तथा; M4 तदा (for सदा). — ^{c}) S गवामयनयज्ञस्य; Bom. ed. गवां मेधस्य यज्ञस्य. — ^{d}) D4 [अ]नुत्तमः.

25 T1 om. 25^{ab}. — ^{b}) V1 स तु (for हंस-). — ^{c}) D1.2 शातकौंभविनिर्मुक्तं; D4–9 °कुं(D7.9 °कौं)भविमुक्तं स; D10 °कुंभसुनिर्मुक्तं; T1 °मयं दिव्यं; T2.3 G M4 °सुनिर्युक्तं; M1–3 °समायुक्तं. — ^{d}) T1 लभते (for साधयेद्).

26 T1 om. 26^{a}–28^{b}. — ^{a}) B3 अथैव; S (T1 om.) तासाम् (for तथैव). M4 अंक- (for अङ्के). — ^{b}) D1.2 सुषुप्तः (for प्रसुप्तः). D5–10 तत्र (for प्रति-). D4 M4 -बोध्यते (for -बु°). V1 B Dn प्रतिसुप्तः प्रबोध्यते. — ^{c}) Dn2 विनादेन (for नि°). — ^{d}) Some MSS. निःस्वनैः.

27 T1 om. 27 (cf. v. l. 26). — ^{a}) Some MSS. कोटि- (for कोटी-). V1 G1 M3 -सहस्र- (for °स्रं). T2 कोटिवर्षसहस्राणां. — ^{b}) T3 G स्त्रीणां (for त्रीणि). T2 स्त्रीणां कोटिसहस्रशः. — ^{c}) M1.3 वर्षाणि (for पद्मानि). T2 G1.3.4 M4 [अ]ष्टौ दश (for [अ]ष्टादश). — ^{d}) S (T1 om.) प्रयुते (for पताके).

28 T1 om. 28^{ab} (cf. v. l. 26). — ^{a}) B3 M अयुतानां; T2.3 G प्रयुता(T2 °क्ता)नां (for अयुतानि). — ^{b}) Dn2 अक्षं; Dn3 D6 अक्ष- (for ऋक्ष-). D10 लक्षपंचाशतस्य च; T2 G1.3.4 लक्षं पंचा°; T3 M1.4 लक्षं पंच°; G2 लक्ष्यं पंचा°; M2.3 लक्षं वर्ष°. — ^{c}) T1 M रोम्णां; T2.3 G रोम्णः (for लोम्नां).

29 ^{c}) Dn3 स तु; D5 स च; T2 दश-; G1.3 समा; M4 तदा (for सदा).

30 D6 T1 om. 30. — ^{b}) D4 सदा चरन्; T2.3 G1–3 M समाचरेत्; G4 °वसेत् (for °चरन्). — D9 om. 30^{c}–72^{d}. — ^{d}) B Dn1.n3 D1.7 वर्जयन् (for °येत्).

31 D9 om. 31 (cf. v. l. 30). — ^{a}) D5 मरुतो (for °तां). — ^{b}) D5.10 T2 G2.4 स (for च). — ^{c}) V1 B3–5 Dn हि; T G M4 स (for च). — ^{d}) V1 B Dn D1.2 अर्च्यते (for उह्यते).

32 D9 om. 32 (cf. v. l. 30). T1 om. 32. — ^{b}) D7 फलं (for नरः). S (T1 om.) यज्ञस्य च समश्नुते. — D4.6.7 om. (hapl.) 32^{c}–33^{b}. — ^{c}) M अतिगणां (for °गुणां). Dn3 S (T1 om.) [ए]व (for [अ]पि).

33 D9 om. 33 (cf. v. l. 30). D4.6.7 om. 33^{ab} (cf. v. l. 32). G1.3 om. (hapl.) 33–35. — ^{a}) D1.2 पूर्णं (for क्षान्तो).

34 D9 om. 34 (cf. v. l. 30). G1.3 om. 34 (cf. v. l. 33). — ^{a}) D1.2.4–8.10 पुंडरीकस्य यज्ञस्य; T1 अश्वमेधस्य य°. — ^{b}) D5–8.10 मानवः (for [अ]नुत्तमम्). — ^{d}) Dn3 -गच्छति (for -रोहति).

35 D9 om. 35 (cf. v. l. 30). G1.3 om. 35 (cf. v. l. 33). — ^{a}) S (G1.3 om.) मृष्टाः (for कृष्णाः). D1.2 कांचन- (for कनक-). M4 -गौराश् (for -गौर्यश्). — ^{b}) T1 श्यामा नार्यस् (by transp.). — ^{c})

C. 13. 5262
B. 13. 107. 39
K. 13. 164. 35
M. 13. 97. 31

वयोरूपविलासिन्यो लभते नात्र संशयः ॥ ३५
यस्तु संवत्सरं भुङ्क्ते नवमे नवमेऽहनि ।
सदा द्वादशमासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ३६
अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ।
पुण्डरीकप्रकाशं च विमानं लभते नरः ॥ ३७
दीप्तसूर्याग्नितेजोभिर्दिव्यमालाभिरेव च ।
नीयते रुद्रकन्याभिः सोऽन्तरिक्षं सनातनम् ॥ ३८
अष्टादशसहस्राणि वर्षाणां कल्पमेव च ।
कोटीशतसहस्रं च तेषु लोकेषु मोदते ॥ ३९
यस्तु संवत्सरं भुङ्क्ते दशाहे वै गते गते ।
सदा द्वादशमासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ४०
ब्रह्मकन्यानिवेशे च सर्वभूतमनोहरे ।
अश्वमेधसहस्रस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ४१
रूपवत्यश्च तं कन्या रमयन्ति सदा नरम् ।
नीलोत्पलनिभैर्वर्णैः रक्तोत्पलनिभैस्तथा ॥ ४२
विमानं मण्डलावर्तमावर्तगहनावृतम् ।
सागरोर्मिप्रतीकाशं साधयेद्यानमुत्तमम् ॥ ४३
विचित्रमणिमालाभिर्नादितं शङ्खपुष्करैः ।
स्फाटिकैर्वज्रसारैश्च स्तम्भैः सुकृतवेदिकम् ।
आरोहति महद्यानं हंससारसवाहनम् ॥ ४४
एकादशे तु दिवसे यः प्राप्ते प्राशते हविः ।
सदा द्वादशमासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ४५

Madras ed. वरा (for वयो-). D1. 2 -विशालाढ्या (for -विलासिन्यो).

36 D9 om. 36 (cf. v. l. 30). — a) D4–8. 10 पूर्णं (for भुङ्क्ते). — b) D4–8. 10 भुंक्ते तु (D5 वै) (for the first नवमे). T1 नवम्यां प्रयतः शुचिः; T2. 3 G M नवाहे (T2 °हं) वै गते गते.

37 D9 om. 37 (cf. v. l. 30). M4 om. (hapl.) 37–40. — a) V1 B1. 2. 4. 5 Dn D8 अश्वमेधसहस्रस्य. — b) V1 B Dn [अ]नुत्तमं (for मानवः). — After 37ab, M1–3 read 42–44. M1–3 om. 37c–39d. — c) T G तु (for च).

38 D9 om. 38 (cf. v. l 30). M om. 38 (cf. v. l. 37). T1 om. 38. — b) V1 Dn3 D1. 4–8. 10 दीप्त- (for दिव्य-). B1 Dn2 T2. 3 G1 -माल्याभिर् (for -मालाभिर्). T2. 3 G1. 2. 4 वा (for च). G3 दिव्यमाप्नोति मानवः. — c) Dn3 यत्र (for रुद्र-). — d) D4 सोंतरिक्षे; some MSS. सोंतरीक्षं (for °रिक्षं).

39 D9 om. 39 (cf. v. l. 30). M om. 39 (cf v. l. 37). — a) D1. 2 -सहस्राणां. — b) G1. 3 वा (for च). — D1. 2 repeat 39cd after 44. — c) Dn2 कोटि-. D7 T1 तु (for च). — d) B3 त्रिषु; D1. 2 (both second time) देव- (for तेषु). T G सर्वेषु (for लोकेषु). D4–8. 10 देवलो(D8 तेषु लो)के महीयते.

40 D9 om. 40 (cf. v. l. 30). M4 om. 40 (cf. v. l. 37). — b) D5–8. 10 दशाहं (for °हे). D2 दशमेहनि वै नरः; T1 दशमेह्नि गते सति. — M1–3 om. 40cd. — c) T1 तथा (for सदा).

41 D9 om. 41 (cf. v. l. 30). T1 om. 41ab. — a) B5 Dn1 D1. 2 G3 -निवासे; Dn2 -निवेशं (for °शे). D4–8. 10 ब्रह्मलोके नि(D8 °कनि)वासस्तु (D8 °सं तु). — b) Dn2 -मनोहरं; M4 -मनोरमे (for °हरे). D4–8. 10 सर्वलोके म(D5. 7. 10 °कम)नोरमे. — V1 B Dn D5. 8. 10 repeat 41cd after 47ab. — d) D5 (second time) [अ]नावृतं; S मानवः (for [अ]नुत्तमम्).

42 D9 om. 42 (cf. v. l. 30). T1 om. 42. M1–3 read 42–44 after 37ab. — a) T2. 3 G M4 ताः (for तं). — b) V1 B Dn सनातनं (for सदा नरम्). — c) S (T1 om.) -विनिर्भिन्नै (T2. 3 G1–3 °न्नो) (for -निभैर्वर्णैः). — d) S (T1 om.) -सुगंधिभिः (for -निभैस्तथा).

43 For the sequence in M1–3, cf. v. l. 42. D9 om. 43 (cf. v. l. 30). — a) T3 विमानमंडलावृत्तम्. — b) B1. 2 (marg. as in text). 3 Dn1 आवर्तगहनाकुलं; T1 M °गहनैर्वृतं; T2 °र्तनशतैर्वृतं; T3 आवृत्तं गहनैर्वृतं; G1. 3 आवर्तगगनैर्वृतं; G4 शतमावर्तनैर्वृतं. — d) V1 B Dn स लभेद् (for साधयेद्).

44 D9 om. 44 (cf. v. l. 30). T1 om. 44. — b) D4 नादितैः (for °तं). V1 B Dn D2 -निःस्वनैः; T3 G2. 4 -पुष्पकैः (for -पुष्करैः). — c) S (T1 om.) तु (for च). — d) S (T1 om.) च (for सु-). Dn1 D5. 8 -वेदितं; D4 -वैदिकं (for -वेदिकम्). — f) V1 B Dn D5 -नादितं; D10 -सेवितं (for -वाहनम्). — After 44, D1. 2 repeat 39cd.

45 D9 om. 45 (cf. v. l. 30). — b) D1. 2 [ऽ]भाति वै (for प्राशते). T2. 3 G2. 4 भुवि (for हविः). T1

परस्त्रियो नाभिलषेद्वाचाथ मनसापि वा ।
अनृतं च न भाषेत मातापित्रोः कृतेऽपि वा ॥ ४६
अभिगच्छेन्महादेवं विमानस्थं महाबलम् ।
स्वयंभुवं च पश्येत विमानं समुपस्थितम् ॥ ४७
कुमार्यः काञ्चनाभासा रूपवत्यो नयन्ति तम् ।
रुद्राणां तमधीवासं दिवि दिव्यं मनोहरम् ॥ ४८
वर्षाण्यपरिमेयानि युगान्तमपि चावसेत् ।
कोटीशतसहस्रं च दश कोटिशतानि च ॥ ४९
रुद्रं नित्यं प्रणमते देवदानवसंमतम् ।
स तस्मै दर्शनं प्राप्तो दिवसे दिवसे भवेत् ॥ ५०
दिवसे द्वादशे यस्तु प्राप्ते वै प्राशते हविः ।
सदा द्वादशमासान्वै सर्वमेधफलं लभेत् ॥ ५१
आदित्यैर्द्वादशैस्तस्य विमानं संविधीयते ।
मणिमुक्ताप्रवालैश्च महार्हैरुपशोभितम् ॥ ५२
हंसमालापरिक्षिप्तं नागवीथीसमाकुलम् ।
मयूरैश्चक्रवाकैश्च कूजद्भिरुपशोभितम् ॥ ५३
अद्भिर्महद्भिः संयुक्तं ब्रह्मलोके प्रतिष्ठितम् ।
नित्यमावसते राजन्नरनारीसमावृतम् ।

C. 13. 5263
B. 18. 107. 59
K. 13. 164. 55
M. 13. 97. 51

उपवासं समाचरेत्. — ^{c}) D6-8 स च (for सदा). V1 B1. 3. 5 Dn तु; T1 G1. 3 M च (for वै). — ^{d}) D1 -वेदिकं (for -वेदसम्).

46 D9 om. 46 (cf. v. l. 30). T1 om. 46^{ab}. — ^{a}) V1 B Dn D2 परस्त्रियं; D5. 10 °स्त्रीयो (for °स्त्रियो). B1 -लभेद्; D4. 7 -लिखेद्; T2. 3 G2. 4 -भाषेद्; G1. 3 M1-3 -लोपेद् (for -लषेद्). — ^{b}) D4-8. 10 तथा; G2 [अ]पि च (for [अ]पि वा). — ^{c}) T G1. 3 M न च (by transp.); G4 नाभि-. — ^{d}) D1. 2 अपि; D4. 6. 7. 10 सति; D5 T2. 3 G1. 3. 4 [ऽ]पि च; T1 न च (for ऽपि वा). M1-3 गुरूणां पूजने रतः.

47 D9 om. 47 (cf. v. l. 30). M1-3 om. 47^{ab}. — ^{a}) D2. 4-7. 10 T2 अपि (for अभि-). — ^{b}) T1 स्वयंप्रभं (for महाबलम्). D4-7 विमानस्थो महाबलः. — After 47^{ab}, V1 B Dn D5. 8. 10 repeat 41^{cd}. T1 om. 47^{c}-48^{d}. — ^{c}) V1 B Dn D5-8. 10 स्वायंभुवं (for स्व°). S (T1 om.) स्वयंप्रभं (G3 स्वायंभुवं) प्रपश्येत.

48 D9 om. 48 (cf. v. l. 30). T1 om. 48 (cf. v. l. 47). — ^{a}) B3 D4 कुमार्यः कांचनाभासो. — ^{b}) Dn2 D2. 4 रूपवंत्यो (for °वत्यो). — ^{d}) D1. 2 मनोरमं (for °हरम्). D4. 6. 7 दिवि देवं मनोरमं.

49 D9 om. 49 (cf. v. l. 30). — ^{b}) D4 corrupt. D1 चेद्वसेत्; D2 यद्वसेत् (for चाव°). V1 B Dn D8 युगांताग्निसमप्रभः (V1 °भं). — T1 om. 49^{c}-50^{d}. D10 repeats 49^{c} after line 1 of 533*. — ^{c}) Dn2 D8 कोटि- (for कोटी-). B1. 4 Dn3 D4-7. 10 (both times) -सहस्रं तु; M4 °स्राणि (for °स्रं च). — ^{d}) D1. 2. 4-7. 10 कोटी(D6 °टि)दश-; T2 G1. 2 शतकोटि- (for दश कोटि-).

50 D9 om. 50 (cf. v. l. 30). T1 om. 50 (cf. v. l. 49). — ^{b}) T2. 3 G2. 4 -निर्मितं; G1. 3 -संमितं (for -संमतम्). — ^{c}) D1. 2 तस्य; M चास्मै (for तस्मै). T3 G1. 2 प्राप्तं (for प्राप्तो). — Dn3 om. (hapl.) 50^{d}.

51 D9 om. 51 (cf. v. l. 30). — ^{ab}) B5 transp. यस्तु and प्राप्ते. G1. 3 प्राशितो (for प्राशते). D1. 2 संप्राप्तेश्नाति वै हविः (for 51^{b}). — ^{c}) T1 तु (for वै). — After 51^{abc}, D10 T1. 3 G ins.:

533* जुह्वानो जातवेदसम् ।
नियमेन समायुक्तः.

[After line 1, D10 repeats 49^{c}. D10 G2 om. line 2. —(L. 2) T1 न चानृतस्थो विद्वान् (submetric).]

— G2 om. (hapl.) 51^{d}-55^{d}. — ^{d}) D4. 6. 7 सर्वमेव; D10 °यज्ञ- (for °मेध-). T2 भवेत् (for लभेत्).

52 D9 om. 52 (cf. v. l. 30). G2 om. 52 (cf. v. l. 51). T1 om. 52-54. T2 om. 52^{ab}. — ^{a}) V1 B Dn1 आदित्या (B3 Dn1 °त्यं) द्वादशं (B1 Dn1 °शे) तस्य; Dn3 आदित्याद्वादशे तस्य; D1. 2 द्वादशार्कनिभं तस्य; D4-7. 10 द्वादशादित्यसंकाशं. — ^{b}) D4-7. 10 विमानं तेन नीयते. — ^{c}) Some MSS. -प्रवालैश्च. — D4 om. (hapl.) 52^{d}-53^{c}. — ^{d}) D1. 2 विमानैर्; M महार्घैर् (for °हैर्). D5. 10 -सेवितं (for -शोभितम्).

53 D9 om. 53 (cf. v. l. 30). G2 om. 53 (cf. v. l. 51). T1 om. 53; D4 om. 53^{abc} (for both, cf. v. l. 52). T2 om. (hapl.) 53. — ^{a}) B1. 2 D10 हंसभासा (for °माला-). — ^{d}) D10 -सेवितं (for -शोभितम्).

54 D9 om. 54 (cf. v. l. 30). G2 om. 54 (cf. v. l. 51). T1 om. 54 (cf. v. l. 52). — ^{a}) B1 चटैर्;

C. 13. 5263
B. 13. 107. 59
K. 13. 164. 55
M. 13. 97. 52

ऋषिरेवं महाभागस्त्वङ्गिराः प्राह धर्मवित् ॥ ५४
त्रयोदशे तु दिवसे यः प्राप्ते प्राशते हविः ।
सदा द्वादश मासान्वै देवसत्रफलं लभेत् ॥ ५५
रक्तपद्मोदयं नाम विमानं साधयेन्नरः ।
जातरूपप्रयुक्तं च रत्नसंचयभूषितम् ॥ ५६
देवकन्याभिराकीर्णं दिव्याभरणभूषितम् ।
पुण्यगन्धोदयं दिव्यं वायव्यैरुपशोभितम् ॥ ५७
तत्र शङ्कुपताकं च युगान्तं कल्पमेव च ।
अयुतायुतं तथा पद्मं समुद्रं च तथा वसेत् ॥ ५८
गीतगन्धर्वघोषैश्च भेरीपणवनिस्वनैः ।
सदा प्रमुदितस्ताभिर्देवकन्याभिरीड्यते ॥ ५९
चतुर्दशे तु दिवसे यः पूर्णे प्राशते हविः ।
सदा द्वादश मासान्वै महामेधफलं लभेत् ॥ ६०
अनिर्देश्यवयोरूपा देवकन्याः स्वलंकृताः ।
मृष्टतप्ताङ्गदधरा विमानैरनुयान्ति तम् ॥ ६१
कलहंसविनिर्घोषैर्नूपूराणां च निस्वनैः ।
काञ्चीनां च समुत्कर्षैस्तत्र तत्र विबोध्यते ॥ ६२
देवकन्यानिवासे च तस्मिन्वसति मानवः ।

T2. 3 पटैर्; G1. 3. 4 M पट्टैर् (for अट्टैर्). D4 संयुक्तैर्. — b) D1 ब्रह्मलोक-. — c) V1 B Dn D3 आवसथं (for °ते). — d) V1 वर- (for नर-). Dn3 -समाकुलं (for °वृतम्). — e) D10 T2. 3 एव (for एवं). D5 महाराज; T3 °भागं (for °भागस्). — f) D4 धर्मिणः (for धर्मवित्). T2 त्वंगिरा मुनिरब्रवीत्. — After 54, T1 ins. :

534* विमानमधिरुह्याशु ब्रह्मलोके महीयते ।

55 D9 om. 55 (cf. v. l. 30). G2 om. 55 (cf. v. l. 51). — a) T2 संप्राप्ते (for दिवसे). T3 G1. 3. 4 दिवसे त्रयोदशे यो वै (hypermetric). — b) V1 B Dn D4. 8 प्राप्ते यः (by transp.); T2 दिवसे; T3 G1. 3. 4 संप्राप्ते. D1. 2 [s]श्नाति वै (for प्राशते). D5–7. 10 यः प्राश्नाति तथा हविः. — c) D6. 7 स च (for सदा). — d) S (G2 om.) जुह्वानो जातवेदसं.

56 D9 om. 56 (cf. v. l. 30). — a) D6. 7 रत्न- (for रक्त-). — After 56ab, T1 ins. :

535* तत्र गत्वा समुत्थितो देवकन्याभिरावृतः ।

— T1 om. 56c–59d. — c) M1–3 -सुयुक्तं; M4 -सुरक्तं (for -प्रयुक्तं). B1 Dn3 तु (for च). T2. 3 G जातरूपं सुरक्तं (T2 °त्नं) च. — M1–3 om. 56d–57c. — d) Dn3 रक्त- (for रत्न-). D4–8. 10 -सेवितं (for -भूषितम्).

57 D9 om. 57 (cf. v. l. 30). T1 om. 57; M1–3 om. 57abc (for both, cf. v. l. 56). — a) D1. 2 दिव्य- (for देव-). — b) D1. 2. 4 दिव्यभूतनिषेवितं; D5–8. 10 देवगंधर्वसेवितं; T2. 3 G M4 दिव्यभूषणभूषितं. — c) T2. 3 G पुष्प- (for पुण्य-). D4–8. 10 पुण्यं (for दिव्यं). — d) T2. 3 G M2–4 वादित्रैर् (for वायव्यैर्). D4–8. 10 नित्यं वायव्यशोभितं.

58 D9 om. 58 (cf. v. l. 30). T1 om. 58 (cf. v. l. 56). — a) B5 ततः (for तत्र). D6. 7 शंकून्; G1. 3 शंख- (for शङ्कु-). V1 B Dn -पताके द्वे; D1. 2. 6. 7 °कां च (for °कं च). D4. 5. 8. 10 तत्र शंकून्पताकाश्च. — b) V1 S (T1 om.) युगांते (for युगान्तं). D1. 2 कालम् (for कल्पम्). — c) Hypermetric. S (T1 om.) अयुतं च (for °तायुतं). — d) D4. 6–8 M4 सदा; M1–3 समा (for तथा).

59 D9 om. 59 (cf. v. l. 30). T1 om. 59 (cf. v. l. 56). — a) B4 D1. 2 -गांधर्व-. — b) S (T1 om.) -पटह- (for -पणव-). Some MSS. -निःस्वनैः. D1. 2 भेरीणां च महास्वनैः. — c) G1. 3 यदा (for सदा). V1 B Dn1. n2 प्रह्लादितस् (for प्रमु°). — D5 repeats 59c after 60ab. — d) V1 B2–5 Dn इज्यते (for ईड्यते). B1 इज्यते सततं दिवि.

60 D9 om. 60 (cf. v. l. 30). — b) D1. 2 प्राप्ते (for पूर्णे). D4–8. 10 यः प्राप्ते प्राशयेद्धविः. — After 60ab, D5 repeats 59c. B5 om. 60c–76b. D5 om. 60c. — c) D6 स च (for सदा). D2 वर्षान् (for मासान्). V1 B4 Dn तु (for वै). — d) T2 G2 M1. 3 भवेत् (for लभेत्).

61 D9 om. 61 (cf. v. l. 30). B5 om. 61 (cf. v. l. 60). T1 om. 61–62. — a) D4. 6 -रूपं (for -रूपा). — c) G1. 3 अष्टापदांगदधरा. — d) V1 B4 Dn D4 उप-; D5. 10 अभि- (for अनु-). D4 ताः; D5 T2. 3 वै (for तम्).

62 D9 om. 62 (cf. v. l. 30). B5 om. 62 (cf. v. l. 60). T1 om. 62 (cf. v. l. 61). — a) T2. 3 G कांचीनां ध्वनिभिर्युक्तो (G1. 3 °क्तैर्); M कळहंसाभि(M3 °दि)निर्घोषैर्. — b) Some MSS. निःस्वनैः. — c) M समुत्कीर्णैस्

जाह्नवीवालुकाकीर्णे पूर्णं संवत्सरं नरः ॥ ६३
यस्तु पक्षे गते भुङ्क्ते एकभक्तं जितेन्द्रियः ।
सदा द्वादश मासांस्तु जुह्वानो जातवेदसम् ।
राजसूयसहस्रस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ६४
यानमारोहते नित्यं हंसबर्हिणसेवितम् ।
मणिमण्डलकैश्चित्रं जातरूपसमावृतम् ॥ ६५
दिव्याभरणशोभाभिर्वरस्त्रीभिरलंकृतम् ।
एकस्तम्भं चतुर्द्वारं सप्तभौमं सुमङ्गलम् ।
वैजयन्तीसहस्रैश्च शोभितं गीतनिस्वनैः ॥ ६६
दिव्यं दिव्यगुणोपेतं विमानमधिरोहति ।
मणिमुक्ताप्रवालैश्च भूषितं वैद्युतप्रभम् ।
वसेद्युगसहस्रं च खड्गकुञ्जरवाहनः ॥ ६७
षोडशे दिवसे यस्तु संप्राप्ते प्राशते हविः ।
सदा द्वादश मासान्वै सोमयज्ञफलं लभेत् ॥ ६८
सोमकन्यानिवासेषु सोऽध्यावसति नित्यदा ।
सौम्यगन्धानुलिप्तश्च कामचारगतिर्भवेत् ॥ ६९
सुदर्शनाभिर्नारीभिर्मधुराभिस्तथैव च ।
अर्च्यते वै विमानस्थः कामभोगैश्च सेव्यते ॥ ७०
फलं पञ्चशतप्रख्यं महाकल्पं दशाधिकम् ।
आवर्तनानि चत्वारि सागरे यात्यसौ नरः ॥ ७१

C. 13. 5282
B. 13. 107. 78
K. 13. 164. 73
M. 13. 97. 70

(for °त्कर्षैस्). T2. 3 G रशनानां समुत्कीर्णैस्. — d) Dn1. n2 निबोध्यते; D1. 2. 4–7. 10 निषेव्यते (for विबोध्यते).

63 D9 om. 63 (cf. v. l. 30). B5 om. 63 (cf. v. l. 60). — a) T3 -विमाने (for -निवासे). D2 om.; T1 तं (for च). — b) D4–8. 10 नित्यशः (for मानवः). — d) Dn3 D1. 2. 3 पूर्ण- (for पूर्णं). D3 संवत्सरे (for °रं). D5. 7. 10 पूर्णे सं(D7 °र्णसं)वत्सरे नरः; S ब्रह्म(T1 देव)लोके महीय(M स मोद)ते.

64 D9 om. 64 (cf. v. l. 30). B5 om. 64 (cf. v. l. 60). — a) D5–8. 10 पूर्णे (for भुङ्क्ते). — b) D1. 2 एकं (for एक-). S -भक्तो (for -भक्तं). — c) M समा (for सदा). B2 D10 T2. 3 G1. 2. 4 वै; D5. 6 T1 M च (for तु). — f) D4 M मानवः (for [अ]नुत्तमम्).

65 D9 om. 65 (cf. v. l. 30). B5 om. 65 (cf. v. l. 60). T1 om. 65–66. — a) V1 B1–4 Dn1. n2 D1. 5 दिव्यं (for नित्यं). D4. 6–8. 10 विमानं लभते नित्यं. — b) S (T1 om.) -लक्षणं (for -सेवितम्). — c) S (T1 om.) -मंगलकैश् (for -मण्डलकैश्). D1. 2. 10 युक्तं; G4 चित्रैर् (for चित्रं). D4–8 मणिकुंडलकैर्यु- (D8 °लसंयु)क्तं. — d) D1. 2. 4–8 -परिष्कृतं; D10 G4 -समन्वितं; T2. 3 G1–3 M -समाचितं (for °वृतम्).

66 D9 om. 66 (cf. v. l. 30). B5 om. 66 (cf. v. l. 60). T1 om. 66 (cf. v. l. 65). — b) D4 T2. 3 G2 वार- (for वर-). D5–8. 10 वारस्त्रीभिर्निषेवितं. — d) D1. 2 सप्तभूमि-; D5 सप्तभौमं (for सप्त°). — f) Some MSS. -निःस्वनैः.

67 D9 om. 67 (cf. v. l. 30). B5 om. 67 (cf. v. l. 60). D4–8 transp. 67^{ab} and 67^{cd}. — a) V1 दिव्य- (for दिव्यं). — D1. 2 T1 om. 67^{cd}. — d) D4–8. 10 विद्युदुद्द्योतितप्रभं. — e) D8 -सहस्रे (for °स्रं). D4. 6–8 तु; D5. 10 वै (for च). — f) B1 D4 G1. 3 M -वाहनं (for -वाहनः).

68 D9 om. 68 (cf. v. l. 30). B5 om. 68 (cf. v. l. 60). — a) V1 B1–4 Dn D2. 4–8. 10 प्राप्ते (for यस्तु). — b) D4. 5. 8. 10 यस्तु वै (for संप्राप्ते). D1. 2 [s]श्नाति वै (for प्राशते). V1 B1–4 Dn यः कुर्यादेकभोजनं; D6. 7 यस्तु वै प्राशयेद्धविः. — d) D7 M1. 2 (*sup. lin.* as in text). 3 भवेत् (for लभेत्).

69 D9 om. 69 (cf. v. l. 30). B5 om. 69 (cf. v. l. 60). — a) Dn3 D8 -निवासे तु; D4. 5 °से च; D6. 7. 10 °सेन (for °सेषु). — b) D1. 2 स वै वसति; D4–8. 10 स्वर्गे व°; T G सौम्यो व°; M सोम्यो व° (for सोऽध्याव°). V1 B Dn नित्यशः (for °दा). — T1 om. 69^{a}–70^{b}. — c) D4. 6. 7 सम्यग् (for सौम्य-). D10 G2 -लिप्तस्य; G1 -लिप्तं च (for -लिप्तश्च). D4. 5. 8 सम्यग्गंधानुलिप्तस्य (D5 °लेपश्च). — d) Dn1. n2 कामकार- (for °चार-).

70 D9 om. 70 (cf. v. l. 30). B5 om. 70 (cf. v. l. 60). T1 om. 70^{ab} (cf. v. l. 69). — c) T1 चरते स; T2. 3 G विचाल्यते; M विचार्यते (for अर्च्यते वै). D1 om. from विमानस्थः up to प्राशते (in 72^{b}). D4 corrupt.

71 D9 om. 71 (cf. v. l. 30). B5 om. 71 (cf. v. l. 60). D1 om. 71 (cf. v. l. 70). — a) Dn3

C. 13. 5282
B. 13. 107. 78
K. 13. 164. 74
M. 13. 97. 71

दिवसे सप्तदशमे यः प्राप्ते प्राशते हविः ।
सदा द्वादश मासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ७२
स्थानं वारुणमैन्द्रं च रौद्रं चैवाधिगच्छति ।
मारुतौशनसे चैव ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ ७३
तत्र दैवतकन्याभिरासनेनोपचर्यते ।
भूर्भुवं चापि देवर्षिं विश्वरूपमवेक्षते ॥ ७४
तत्र देवाधिदेवस्य कुमार्यो रमयन्ति तम् ।
द्वात्रिंशद्रूपधारिण्यो मधुराः समलंकृताः ॥ ७५
चन्द्रादित्यावुभौ यावद्गगने चरतः प्रभो ।
तावच्चरत्यसौ वीरः सुधामृतरसाशनः ॥ ७६
अष्टादशे तु दिवसे प्राश्नीयादेकभोजनम् ।
सदा द्वादश मासान्वै सप्त लोकान्स पश्यति ॥ ७७
रथैः सनन्दिघोषैश्च पृष्ठतः सोऽनुगम्यते ।
देवकन्याधिरूढैस्तु भ्राजमानैः स्वलंकृतैः ॥ ७८
व्याघ्रसिंहप्रयुक्तं च मेघस्वननिनादितम् ।
विमानमुत्तमं दिव्यं सुसुखी ह्यधिरोहति ॥ ७९
तत्र कल्पसहस्रं स कान्ताभिः सह मोदते ।
सुधारसं च भुञ्जीत अमृतोपममुत्तमम् ॥ ८०
एकोनविंशे दिवसे यो भुङ्क्ते एकभोजनम् ।
सदा द्वादश मासान्वै सप्त लोकान्स पश्यति ॥ ८१

-सहस्राख्यं; D4 -शतं पूर्वं; D5-8, 10 -शतं पूर्णं (for -शत-प्रख्यं). S ब(T1 M फ)लं सर्वाधिकं मुख्यं. — b) V1 G1, 3 महाकल्प-. T1 लभते नात्र संशयः; M1-3 महाकल्पान्दशाधिकान्. — T1 om. 71cd. — d) Dn2 सागरं. B1, 2 (marg. as in text). 3 साधयेच्चाप्यसौ नरः; D4-8, 10 सदा वसति मानवः.

72 D9 om. 72 (cf. v. l. 30). B5 om. 72 (cf. v. l. 60). D1 om. up to प्राशते (in 72b) (cf. v. l. 70). — a) T2, 3 G -दशके (for °मे). — b) D4, 8 प्राप्ते यः (by transp.). D2 [s]श्नाति वै; M1-3 प्राशयेद् (for प्राशते). D5-7, 10 प्राप्ते यः प्राशयेद्धविः.

73 B5 om. 73 (cf. v. l. 60). — a) S स्थानं स वारुणं चैंद्रं. — M2, 3 read 73bc twice. — b) B1 सौम्यं (for रौद्रं). V1 B1, 3, 4 Dn1, n2 वापि; B2 Dn3 चापि (for चैव). D4, 6, 7, 9 T1 [अ]भि- (for [अ]धि-). — T1 om. 73c-75d. — c) T2, 3 G M1, 2, 3 (last two both times) मारुतं शयनं चैव (G1, 3 °वं); M4 मारुते शयने चैव. — d) B1 D1, 2, 10 T2, 3 G स (for च).

74 B5 om. 74 (cf. v. l. 60). T1 om. 74 (cf. v. l. 73). M1-3 om. 74ab. — b) B2 D4-7, 9, 10 आसने च (for °नेन). M4 -चार्यते (for -चर्यते). B1 आसने परिचर्यते; D3 °ने चोपसर्पते. — c) M भूर्भुवश् (for °वं). T2, 3 G भूर्भुवः स्वश्च देवर्षिर्.

75 B5 om. 75 (cf. v. l. 60). T1 om. 75 (cf. v. l. 73). — a) V1 B1-4 Dn3 D1, 2 देवाति-; M °दि- (for °धि-). — c) B1 -चारिण्यो (for -धा°). S (T1 om.) मनोज्ञरूपधारिण्यो.

76 B5 om. 76ab (cf. v. l. 60). — a) D2 द्युभौ (for उभौ). — b) M चेरतुः (for चरतः). — c) V1 B2, 4 Dn धीरः (for वीरः). — d) B5 सुरामृत-; D8 सुधामृदु- (for °मृत-).

77 a) V1 B Dn यो (for तु). — b) D1, 2 योश्नीयाद्; D4-10 यः प्राशेद् (for प्राश्नीयाद्). — c) D5 वै मासान् (by transp.). — d) T G1, 3, 4 प्र- (for स).

78 T1 om. 78a-79b. — a) D10 T2, 3 G M4 सैनिक- (for सनन्दि-). M1-3 अनःस्यंदनघोषैश्च. — c) B2 Dn3 -कन्याभि- (for °धि-). V1 B3 D8 S (T1 om.) च (for तु). D4-7, 9, 10 देवकन्यानुपपदैर्. — d) D1, 2, 4-10 अलंकृतैः (for स्व°).

79 T1 om. 79ab (cf. v. l. 78). — a) D4 सिंहव्याघ्र- (for व्याघ्रसिंह-). G4 -प्रयुक्तश् (for °क्तं). — b) G1, 3 मेघसिंह- (for °स्वन-). T2, 3 G4 M1-3 -विनादितं (for -नि°). — d) D2 स सुखी; T1, 2 G1, 4 M1-3 सुसुखं; G2, 3 स सुखं (for सुसुखी). V1 ह्यभि-; M4 ह्यति- (for ह्यधि-). D4-10 सुसु(D7, 8 स सु)खं चाधि(D7 °ति)रोहति.

80 a) D4 (also as in text), 5, 10 G4 च; D7 तु (for स). — b) V1 B Dn कन्याभिः (for कान्ताभिः). D6 om. मोदते. — c) D7 तु (for च). M भुंजानो (for भुञ्जीत). — d) S ह्यमृतोपममुत्तमं.

81 a) D5, 10 T2, 3 G एकोनविंश- (for °विंशे). V1 B Dn एकोनविंशतिदिने. — b) V1 त्वेक-; D2, 4-10 S ह्येक- (for एक-). — B1 om. (hapl.) 81c-84b. — d) D5 सत्यलोकं (for सप्त लोकान्). B2, 3 सत्यवादी धृतव्रतः

उत्तमं लभते स्थानमप्सरोगणसेवितम् ।
गन्धर्वैरुपगीतं च विमानं सूर्यवर्चसम् ॥ ८२
तत्रामरवरस्त्रीभिर्मोदते विगतज्वरः ।
दिव्याम्बरधरः श्रीमानयुतानां शतं समाः ॥ ८३
पूर्णेऽथ दिवसे विंशे यो भुङ्क्ते ह्येकभोजनम् ।
सदा द्वादश मासांस्तु सत्यवादी धृतव्रतः ॥ ८४
अमांसाशी ब्रह्मचारी सर्वभूतहिते रतः ।
स लोकान्विपुलान्दिव्यानादित्यानामुपाश्नुते ॥ ८५
गन्धर्वैरप्सरोभिश्च दिव्यमाल्यानुलेपनैः ।
विमानैः काञ्चनैर्दिव्यैः पृष्ठतश्चानुगम्यते ॥ ८६
एकविंशे तु दिवसे यो भुङ्क्ते ह्येकभोजनम् ।
सदा द्वादश मासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ८७
लोकमौशनसं दिव्यं शक्रलोकं च गच्छति ।
अश्विनोर्मरुतां चैव सुखेष्वभिरतः सदा ॥ ८८
अनभिज्ञश्च दुःखानां विमानवरमास्थितः ।
सेव्यमानो वरस्त्रीभिः क्रीडत्यमरवत्प्रभुः ॥ ८९
द्वाविंशे दिवसे प्राप्ते यो भुङ्क्ते ह्येकभोजनम् ।
सदा द्वादश मासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ९०
धृतिमानहिंसानिरतः सत्यवागनसूयकः ।
लोकान्वसूनामाप्नोति दिवाकरसमप्रभः ॥ ९१

C. 13. 5302
B. 13. 107. 98
K. 13. 164. 92
M. 13. 97. 90

(= 84[d]); T G M[4] जुह्वानो जातवेदसं.

82 B[1] om. 82 (cf. v. l. 81). T[3] reads 82[a]–87[a] twice. T[1] om. 82[cd]. — [d]) D[4, 6, 7, 9] रूप- (for सूर्य-).

83 For the repetition in T[3], cf. v. l. 82. B[1] om. 83 (cf. v. l. 81). — [a]) D[6] दिव्यांबर-; T[1] अत्रामर- (for तत्रा°). — T[1] om. 83[cd]. — [d]) V[1] B[2–5] Dn शतं (for समाः).

84 For the repetition in T[3], cf. v. l. 82. B[1] om. 84[ab] (cf. v. l. 81). — [a]) D[4, 6–9] T[2] तु (for ऽथ). V[1] B[2–5] Dn D[5, 10] पूर्णेथ विंशे दिवसे. — [b]) V[1] B[2–5] Dn D[5, 10] तु (for हि). — [c]) D[8] T[2] G[1, 3, 4] वै (for तु). — [d]) B[1, 5] दृढव्रतः; D[4] यत°; D[6, 7, 9] जित°; D[8] T[1] जितेंद्रियः (for धृतव्रतः).

85 For the repetition in T[3], cf. v. l. 82. T[3] om. 85[ab]. — [c]) D[4, 6–9] विमलान् (for विपुलान्). V[1] B Dn रम्यान् (for दिव्यान्). D[1, 2] स लोकान्विमलान्रम्यान्; T[2] °न्विविधान्प्राप्य. — [d]) T[2] ब्रह्मलोकम् (for आदित्यानाम्). D[1] उपासते; T[1] समश्नुते (for उपा°).

86 For the repetition in T[3], cf. v. l. 82. D[2] repeats 86[ab] and 86[cd] (transp.) after the second occurrence of 91[ab]. — [b]) B[5] -गंधानु- (for -माल्यानु-). D[1, 4–9] -लेपनः (for °नैः). D[2] (both times) दिव्यमालानुलेपनः. — [c]) V[1] B[2–5] Dn हृद्यैः (for दिव्यैः). T[1, 2, 3] (both times) G विमाने कांचने दिव्ये. — [d]) D[1, 2] (both times), 4, 6–9 सो (for च). D[10] -गच्छति (for -गम्यते). T[1] सुखी चरति नित्यदा.

87 For the repetition in T[3], cf. v. l. 82. — [a]) Dn[2] T[2, 3] (both times) G च (for तु). — [b]) B[3] एक-; T[2, 3] (both times) G M चैक- (for ह्येक-). — D[6, 7, 9] om. (hapl.) 87[c]–90[b]. T[3] repeats 87[d]–88[a] after 93[a].

88 For the repetition in T[3], cf. v. l. 87. D[6, 7, 9] om. 88 (cf. v. l. 87). D[1] om. (hapl.) 88–90. D[2] om. 88–89. — [a]) T[2, 3] (both times) G[1, 3, 4] दीप्तं (for दिव्यं). G[2] लोकमौशनकं दीप्तं. — [b]) B[1] D[4, 5, 10] स (for च). — [d]) B[5] [अ]विरतः; D[4] निरतः (for [अ]भि°). T[1, 3] G M[2] (*inf. lin.*), 4 सुखेभिर(G[1, 3] M[2, 4] °खे हि र)मते सदा (T[3] नरः; G[1–3] तदा); T[2] सुखेति रमते तदा; M[1, 3] पृष्ठे हिमवतस्तथा.

89 D[6, 7, 9] om. 89 (cf. v. l. 87). D[1, 2] om. 89 (cf. v. l. 88). G[2] om. (hapl.) 89[c]–92[b]. — [c]) G[4] [s]मर- (for वर-).

90 D[6, 7, 9] om. 90[ab] (cf. v. l. 87). D[1] om. 90 (cf. v. l. 88). G[2] om. 90 (cf v. l. 89). D[2] reads 90 followed by the repetition of 91[ab] after 92. — [a]) D[2] चैव; D[4] जाते; S (G[2] om.) याते (for प्राप्ते). — [b]) D[2] [s]श्नीयाद् (for भुङ्क्ते हि). T[3] G[4] च (for हि). — [c]) D[6, 7] स द्वादश सदा मासान्. — [d]) D[6–9] सत्यवादी जि(D[7] धृ)तव्रतः.

91 G[2] om. 91 (cf. v. l. 89). D[2] repeats 91[ab] after 90. — [a]) Hypermetric. V[1] B Dn D[5, 8, 10] अहिंसानिरतो धीमान्; D[2] (first time) सर्वहिंसाविरहितः; D[2] (second time) रुद्राणां लोकमाप्नोति. — [d]) M[1, 3] -करप्रभः (for -सम°).

C. 13. 5302
B. 13. 107. 98
K. 13. 164. 98
M. 13. 97. 91

कामचारी सुधाहारो विमानवरमास्थितः ।
रमते देवकन्याभिर्दिव्याभरणभूषितः ॥ ९२
त्रयोविंशे तु दिवसे प्राशेद्यस्त्वेकभोजनम् ।
सदा द्वादश मासांस्तु मिताहारो जितेन्द्रियः ॥ ९३
वायोरुशनसश्चैव रुद्रलोकं च गच्छति ।
कामचारी कामगमः पूज्यमानोऽप्सरोगणैः ॥ ९४
अनेकगुणपर्यन्तं विमानवरमास्थितः ।
रमते देवकन्याभिर्दिव्याभरणभूषितः ॥ ९५
चतुर्विंशे तु दिवसे यः प्राशेदेकभोजनम् ।
सदा द्वादश मासान्वै जुह्वानो जातवेदसम् ॥ ९६
आदित्यानामधीवासे मोदमानो वसेच्चिरम् ।
दिव्यमाल्याम्बरधरो दिव्यगन्धानुलेपनः ॥ ९७
विमाने काञ्चने दिव्ये हंसयुक्ते मनोरमे ।
रमते देवकन्यानां सहस्रैरयुतैस्तथा ॥ ९८
पञ्चविंशे तु दिवसे यः प्राशेदेकभोजनम् ।
सदा द्वादश मासांस्तु पुष्कलं यानमारुहेत् ॥ ९९
सिंहव्याघ्रप्रयुक्तैश्च मेघस्वननिनादितैः ।
रथैः सनन्दिघोषैश्च पृष्ठतः सोऽनुगम्यते ॥ १००
देवकन्यासमारूढै राजतैर्विमलैः शुभैः ।
विमानमुत्तमं दिव्यमास्थाय सुमनोहरम् ॥ १०१
तत्र कल्पसहस्रं वै वसते स्त्रीशतावृते ।
सुधारसं चोपजीवन्नमृतोपममुत्तमम् ॥ १०२

---

92 For the sequence in D2, cf. v. l. 90. G2 om. 92[ab] (cf. v. l. 89). — [a]) T2 सुधाचारो; M2. 3 सुखाहारो (for सुधा°). — [b]) D2 आश्रितः (for आस्थितः). — [c]) B3 वसते (for रमते). V1 दिव्य- (for देव-). — [d]) G1 भूषणेन विभूषितः.

93 D10 om. (hapl.) 93–95. — [a]) V1 ह (for तु). — After 93[a], T3 repeats 87[d]–88[a]. — [b]) B1 भुंक्ते यस्; Dn3 प्राशयेद्; D1. 2 योभीयाद्; D6. 7 G2 M4 यः प्राशेद् (by transp.); D8 प्राशो यस्. — D6 M3 om. (hapl.) 93[c]–96[b]. — [c]) D5. 8 S (except T3; M3 om.) वै (for तु). — [d]) D1. 2. 4. 5. 7–9 जितक्रोधो (for मिताहारो).

94 D6. 10 M3 om. 94 (cf. v. l. 93). — [a]) B1. 2 S (M3 om.) [अ]पि (for [ए]व). — [b]) B1 D5. 7. 9 T2. 3 G M1. 2. 4 स (for च). — T1 om. 94[c]–95[d]. — [c]) M4 कामगतः (for °मः).

95 D6. 10 M3 om. 95 (cf. v. l. 93). T1 om. 95 (cf. v. l. 94). D4 reads 95[ab] twice. — [a]) V1 Dn3 G1. 3 -युग- (for -गुण-). D4 (first time). 5. 7–9 -संभूतं; D4 (second time) -संपन्नं (for -पर्यन्तं). — [c]) G1. 3 मोदते (for रमते).

96 D6 M3 om. 96[ab] (cf. v. l. 93). — [b]) T G2. 4 कुर्याद् (for प्राशेद्). V1 B Dn यः प्राप्ते प्राशते हविः. — [c]) V1 B1–4 Dn3 मासांस्तु; B5 Dn1. n2 D10 G2–4 मासांश्च; D5 वै मासाञ् (by transp.).

97 [a]) B1 अधिवसेन्; T1 अथावासे (for अधी°). — [c]) V1 D1 -मालांबर- (for -माल्याम्बर-). — [d]) D1. 2. 4–6. 8–10 -स्रगनु- (for -गन्धानु-).

98 [b]) B1 T2. 3 G मनोहरे (for °रमे). — [d]) D5. 10 अपि; T2 सदा; G2 तदा (for तथा).

99 [b]) D1. 2 [ऽ]श्नीयाद्; T1 कुर्याद् (for प्राशेद्). D8 यः सदा प्राशते हविः. — T1 om. 99[cd]. — [c]) D1. 5. 8. 10 T2. 3 G वै (for तु). — [d]) D6. 7 पुष्पकं; G2 पुष्करं (for °लं). D4 आवहेत् (for आरु°).

100 [a]) B Dn D1. 2 -प्रयुक्तैस्तु; T1 -समायुक्तं (for -प्रयुक्तैश्च). — [b]) B3 -*नादितैः; D1. 2. 6. 7. 9 -निनादिभिः; D4 -निनादितः; T2 -विनादितैः (for -नि°). Dn1. n2 मेघनिःस्वननादितैः; D10 मेघस्तनितनादिभिः; T1 विमानमधिरोहति. — T1 om. 100[c]–101[d]. T2. 3 G om. 100[cd]. — [c]) V1 B Dn D5. 10 स रथैर्नदि(Dn2 °र्नाद)-घोषैश्च (V1 B3 °स्तु); D4. 6. 7 रवैः स्वनाद°; D8 रवैः सवाद्य°; M रथस्यंदन°. — [d]) V1 B Dn हि; M1–3 [ऽ]पि; M4 च (for सो).

101 T1 om. 101 (cf. v. l. 100). — [a]) M1–3 -समारूढं. — [b]) D6 om. राजतैर्विमलैः. V1 B2–5 Dn कांचनैर् (for राजतैर्). D8 तथा (for शुभैः). B1 कांचनैः कलशैः शुभैः; M1–3 राजतं विपुलं शुभं. — [d]) D1. 2 सुमनोरमं (for °हरम्).

102 [a]) D1. 2 ततः (for तत्र). B1 D5–7 कन्या- (for कल्प-). — [b]) T1 वसति (for वसते). B1 -समावृते; B2. 3 -शतावृतः; D5. 10 -गणावृतः; M1–3 -समावृतः (for -शतावृते). D1. 4. 6–9 रमते स्त्रीशता(D4. 8 °समा-;

षड्विंशे दिवसे यस्तु प्राश्नीयादेकभोजनम् ।
सदा द्वादश मासांस्तु नियतो नियताशनः ॥ १०३
जितेन्द्रियो वीतरागो जुह्वानो जातवेदसम् ।
स प्राप्नोति महाभागः पूज्यमानोऽप्सरोगणैः ॥ १०४
सप्तानां मरुतां लोकान्वसूनां चापि सोऽश्नुते ।
विमाने स्फाटिके दिव्ये सर्वरत्नैरलंकृते ॥ १०५
गन्धर्वैरप्सरोभिश्च पूज्यमानः प्रमोदते ।
द्वे युगानां सहस्रे तु दिव्ये दिव्येन तेजसा ॥ १०६
सप्तविंशे तु दिवसे यः प्राशेदेकभोजनम् ।
सदा द्वादश मासांस्तु जुह्वानो जातवेदसम् ॥ १०७
फलं प्राप्नोति विपुलं देवलोके च पूज्यते ।
अमृताशी वसंस्तत्र स वितृप्तः प्रमोदते ॥ १०८
देवर्षिचरितं राजन्राजर्षिभिरधिष्ठितम् ।
अध्यावसति दिव्यात्मा विमानवरमास्थितः ॥ १०९
स्त्रीभिर्मनोभिरामाभी रममाणो मदोत्कटः ।
युगकल्पसहस्राणि त्रीण्यावसति वै सुखम् ॥ ११०
योऽष्टाविंशे तु दिवसे प्राश्नीयादेकभोजनम् ।
सदा द्वादश मासांस्तु जितात्मा विजितेन्द्रियः ॥ १११
फलं देवर्षिचरितं विपुलं समुपाश्नुते ।
भोगवांस्तेजसा भाति सहस्रांशुरिवामलः ॥ ११२
सुकुमार्यश्च नार्यस्तं रममाणाः सुवर्चसः ।
पीनस्तनोरुजघना दिव्याभरणभूषिताः ॥ ११३
रमयन्ति मनः कान्ता विमाने सूर्यसंनिभे ।
सर्वकामगमे दिव्ये कल्पायुतशतं समाः ॥ ११४

C. 13. 5325
B. 13. 107. 121
K. 13. 164. 111
M. 13. 97. 113

D6. 7 °गणा)वृतः. — c) D1. 2. 4–10 स (D1. 2 च) लभते (for चोपजीवन्). — d) D1. 2 त्वमृतोपममुत्तमं; D5. 10 ह्यमृतो°.

103 b) Bom. ed. प्रकुर्याद् (for प्राश्नीयाद्). D4–10 संप्राप्ते प्राशते हविः. — B3 om. (hapl.) 103c–107b. — c) D5. 8. 10 T2 G4 वै (for तु).

104 B3 om. 104 (cf. v. l. 103). T1 om. 104. — a) T2 G2 वीतरोगो (for °रागो). — c) Dn2 D4. 5. 10 T2 G M सं- (for स). M -भोगं (for -भागः).

105 B3 om. 105 (cf. v. l. 103). — b) B1 D8 वा (for च). — c) Dn1. n2 विमानैः स्फाटिकैर्दिव्यैः. — d) Dn1. n2 D1. 4 अलंकृतैः.

106 B3 om. 106 (cf. v. l. 103). — a) D5. 6 (also as in text). 7. 10 तु (for च). — b) D4–7. 9. 10 स; T2. 3 G च (for प्र-). — T1 om. 106cd. — c) D4 द्वे युगांते; D5–7. 10 युगानां द्वे (by transp.); T2. 3 G द्वेर्बुदानां. — d) B1 दीप्ते; M4 दिवि (for दिव्ये).

107 B3 om. 107ab (cf. v. l. 103). — a) B2 Dn3 [s]थ (for तु). — b) D1. 2 [s]श्नीयाद्; T1 कुर्याद् (for प्राशेद्). D3 सदा प्राश्येत वै हविः. — c) D5. 8 T2. 3 G1. 2 M1. 3 मासान्वै; D10 वर्षाणि (for मासांस्तु).

108 a) T3 G विमलं (for विपुलं). — b) D7 स; T3 G2. 4 प्र- (for च). — d) V1 B1 (marg.). 2–5 Dn D5. 10 M1–3 वितृष्णः; D4 तृप्तः सन्; D6 हृष्टः सन्; D7–9 हृप्तः सन् (for वितृप्तः).

109 a) T G देवर्षिचरितालँलोकान्. — b) V1 B Dn1. n2 अनुष्ठितं; T1 अधिष्ठितान्; T2 G2 अभिष्टुतान्; T3 G1. 3. 4 M4 अनुष्ठितान् (for अधिष्ठितम्). — c) D1. 2 दिव्यान्स; D4–10 धर्मात्मा; T2. 3 G पुण्यात्मा (for दिव्यात्मा).

110 T1 om. 110. — b) D5–7. 10 क्रीडते च; D8. 9 रमतेसौ (for रममाणो). S (T1 om.) मनोरमः (T2. 3 G2 °मैः) (for मदोत्कटः).

111 c) B1 च; D1. 5. 8. 10 वै (for तु). — d) D5. 10 जितात्मा तु; D8. 7 °त्मा च; T1 G1. 3 विधृतात्मा; T2. 3 G2. 4 विजितात्मा; M धृतात्मा वि- (for जितात्मा वि-). T1 (*sup. lin.*) जुह्वानो जातवेदसं.

112 a) S स्वर्गान्देवर्षिचरितान्. — b) S विपुलान् (for °लं). — T1 om. 112c–116b. — c) D1. 2. 4–10 युक्तः; G2 चापि (for भाति).

113 T1 om. 113 (cf. v. l. 112). — a) D5. 10 तु (for च). D1. 2. 4–10 तं नार्यस् (by transp.). — b) D1. 4. 6 त्वरमाणाः; D7–9 वर°; T2. 3 G2. 4 अमराणां (for रममाणाः). G1. 3 M अमराणां सुवर्चसां. — d) V1 B4. 5 Dn3 M -भूषणाः (for -भूषिताः).

114 T1 om. 114 (cf. v. l. 112). — a) V1 B

C. 13. 5925
B. 13. 107. 121
K. 13. 164. 112
M. 13. 97. 114

एकोनत्रिंशे दिवसे यः प्राशेदेकभोजनम् ।
सदा द्वादश मासान्वै सत्यव्रतपरायणः ॥ ११५
तस्य लोकाः शुभा दिव्या देवराजर्षिपूजिताः ।
विमानं चन्द्रशुभ्राभं दिव्यं समधिगच्छति ॥ ११६
जातरूपमयं युक्तं सर्वरत्नविभूषितम् ।
अप्सरोगणसंपूर्णं गन्धर्वैरभिनादितम् ॥ ११७
तत्र चैनं शुभा नार्यो दिव्याभरणभूषिताः ।
मनोभिरामा मधुरा रमयन्ति मदोत्कटाः ॥ ११८
भोगवांस्तेजसा युक्तो वैश्वानरसमप्रभः ।
दिव्यो दिव्येन वपुषा भ्राजमान इवामरः ॥ ११९
वसूनां मरुतां चैव साध्यानामश्विनोस्तथा ।
रुद्राणां च तथा लोकान्ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ १२०
यस्तु मासे गते भुङ्क्ते एकभक्तं शमात्मकः ।
सदा द्वादश मासान्वै ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥ १२१
सुधारसकृताहारः श्रीमान्सर्वमनोहरः ।
तेजसा वपुषा लक्ष्म्या भ्राजते रश्मिवानिव ॥ १२२
दिव्यमाल्याम्बरधरो दिव्यगन्धानुलेपनः ।
सुखेष्वभिरतो योगी दुःखानामविजानकः ॥ १२३
स्वयंप्रभाभिर्नारीभिर्विमानस्थो महीयते ।
रुद्रदेवर्षिकन्याभिः सततं चाभिपूज्यते ॥ १२४

Dn D1. 2 कांते (for कान्ता). — b) D5–7. 10 -संनिभाः; D9 (before corr.) -संभवे (for -संनिभे). — c) B5 -कामदुघे (for °गमे). — d) D6–9 तुल्यायुत- (for कल्पा°).

115 T1 om. 115 (cf. v. l. 112). — a) B Dn एकोनदि(B3. 4 Dn3 °ने दि)वसे त्रिंशे; M4 एकान्नत्रिंश-दिवसे. — b) T2. 3 G क्षिपेद्; M क्षपेद् (for प्राशेद्). — c) D6. 7 T3 G M तु (for वै).

116 T1 om. 116ab (cf. v. l. 112). — a) V1 सदा (for शुभा). D9 om. दिव्या. — b) B4. 5 -राजसु- (for -राजर्षि-). D1. 2. 4–10 दिव्यगंधगुणान्विताः. — D1. 2 om. (hapl.) 116c–118b. — c) V1 B Dn विमानं सूर्यचंद्राभं. — d) D4–10 नित्यं (for दिव्यं). B2. 3 -तिष्ठति (for -गच्छति).

117 D1. 2 om. 117 (cf. v. l. 116). T1 om. 117. — a) V1 B5 दिव्यं (for युक्तं). D4–10 जातरूपसु-निर्मुक्तं; S (T1 om.) °सुनिर्युक्तं. — b) Bom. ed. -समन्वितं (for -विभूषितम्). — c) B1 D4–10 T3 G M -संकीर्णं (for -संपूर्णं). T2 अप्सरोरगसंपूर्णं. — d) T2. 3 G2. 4 -नंदितं (for -नादितम्). D4–10 गंधर्वैरुपशोभितं.

118 D1. 2 om. 118ab (cf. v. l. 116). — a) G2 ततश् (for तत्र). D5. 10 [ए]व (for [ए]नं). — d) T2 मदयंति (for रम°).

119 T1 om. 119–120. — a) S (T1 om.) भाति (for युक्तो). — D4 om. 119cd. M4 om. (hapl.) 119c–129d.

120 T1 M4 om. 120 (cf. v. l. 119). — a) G4 साध्यानां (for वसूनां). — b) G4 वसूनाम् (for साध्यानाम्). — c) M1. 3 तदा (for तथा). V1 B Dn लोकं (for लोकान्). — d) Dn3 om. ब्रह्मलोकं. G3 स (for च).

121 M4 om. 121 (cf. v. l. 119). — b) D2. 10 ह्येकभक्तं; D5 ह्येकाशन-; M1–3 एकभक्तः (for °क्तं). V1 B2. 4. 5 D1. 2 समात्मकः; D4 शमात्मकं (for शमात्मकः). T G एकभक्तः समाहितः. — c) D6. 7 स; D10 तु (for वै). — d) D1. 2. 4–10 G1. 3 जुह्वानो जातवेदसं; T1 ब्रह्मचारी जितेंद्रियः; T2. 3 G2. 4 M1–3 ब्रह्मलोकगतिर्भवेत्.

122 M4 om. 122 (cf. v. l. 119). T1 om. 122–125. — a) B5 सुरारस-; T2. 3 G2 सुधामृत-; G1. 3 तथामृत-; G4 सदामृत- (for सुधारस-). — b) D5. 6. 10 दिव्य- (for सर्व-). D1. 2 -मनोरमः (for °हरः). — T2. 3 G om. 122c–123b. — c) Dn3 चैव; D1. 2 युक्तो (for लक्ष्म्या). D4–10 दिव्यो दिव्येन वपुषा (D5 वेषेण). — d) M3 रश्मिमान् (for °वान्).

123 M4 om. 123 (cf. v. l. 119). T1 om. 123; T2. 3 G om. 123ab (for all, cf. v. l. 122). — a) D1 -मालांबर- (for -माल्याम्बर). — b) D1. 2. 4–10 -स्रगनु- (for -गन्धानु-). — c) T2. 3 G2. 4 सुखैर् (for सुखेषु). D1. 2 योगे; Bom. ed. भोगी (for योगी). — d) T2. 3 G योगीव (G3. 4 °गी च) निरतो भृशं.

124 M4 om. 124 (cf. v. l. 119). T1 om. 124 (cf. v. l. 122). T2. 3 G om. 124ab. — b) D4–10 [s]भिपूज्यते; M1–3 विराजते (for महीयते). — c) D1. 2 -मुनिभिः (for -कन्याभिः). — d) T2. 3 G विमला-

नानाविधसुरूपाभिर्नानारागाभिरेव च ।
नानामधुरभाषाभिर्नानारतिभिरेव च ॥ १२५
विमाने नगराकारे सूर्यवत्सूर्यसंनिभे ।
पृष्ठतः सोमसंकाशे उदक्चैवाभ्रसंनिभे ॥ १२६
दक्षिणायां तु रक्ताभे अधस्तान्नीलमण्डले ।
ऊर्ध्वं चित्राभिसंकाशे नैको वसति पूजितः ॥ १२७
यावद्वर्षसहस्रं तु जम्बूद्वीपे प्रवर्षति ।
तावत्संवत्सराः प्रोक्ता ब्रह्मलोकस्य धीमतः ॥ १२८
विप्रुषश्चैव यावन्त्यो निपतन्ति नभस्तलात् ।
वर्षासु वर्षतस्तावन्निवसत्यमरप्रभः ॥ १२९
मासोपवासी वर्षैस्तु दशभिः स्वर्गमुत्तमम् ।
महर्षित्वमथासाद्य सशरीरगतिर्भवेत् ॥ १३०
मुनिर्दान्तो जितक्रोधो जितशिश्नोदरः सदा ।
जुह्वन्नग्नींश्च नियतः संध्योपासनसेविता ॥ १३१
बहुभिर्नियमैरेवं मासानश्नाति यो नरः ।
अभ्रावकाशशीलश्च तस्य वासो निरुच्यते ॥ १३२
दिवं गत्वा शरीरेण स्वेन राजन्यथामरः ।
स्वर्गं पुण्यं यथाकाममुपभुङ्क्ते यथाविधि ॥ १३३

C. 13. 5344
B. 13. 107. 140
K. 13. 164. 129
M. 13. 97. 128

भिरुपासितः.

125 M4 om. 125 (cf. v. l. 119). T1 om. 125 (cf. v. l. 122). T2. 3 G om. 125. — a) B1 -स्वरूपाभिर्; M2 -स° (for -सु°). V1 B2-5 Dn नानारमणरूपाभिर्; D5 नानाविधाभिर्हारीभिर्. — D1. 2. 4-10 transp. 125b and 125d. — b) V1 मनो- (for नाना-). — After 125, D4-10 ins.:

536* नानाविधसुगंधाभिर्नानावेषाभिरेव च ।

126 M4 om. 126 (cf. v. l. 119). — a) V1 B Dn गगनाकारे (for नगरा°). — b) V1 B Dn D4 सूर्यवैडू(Dn3 °दू)र्यसंनिभे (B5 °भवे); T1 सूर्यवैश्वानरप्रभे. — T1 om. 126c-129d. T2. 3 G om. 126c-127d. — c) D1. 2. 4. 6-9 सूर्य- (for सोम-). — d) D1. 2 corrupt. B2. 3 Dn D4-10 उदर्के च (for उदक्चैव).

127 M4 om. 127 (cf. v. l. 119). T G om. 127 (cf. v. l. 126). — a) Dn3 सु-; D4-10 च (for तु). D1. 2. 6-9 रक्तांगे (for रक्ताभे). — b) D5 ह्यधस्तान् (for अध°). B1 -मंडिते; D1. 4. 6-9 -कुंडले (for -मण्डले). — c) V1 B Dn D5 विचित्र-; M1-3 चित्राभ्र- (for चित्राभि-). — d) M1-3 विमाने (hypermetric) (for नैको).

128 M4 om. 128 (cf. v. l. 119). T1 om. 128 (cf. v. l. 126). — a) V1 B2-5 Dn वै (for तु). — b) D2 तु वर्षति; D4-10 [s]भिवर्षतः (D8 °ति); T2. 3 G भविष्यति; M1-3 [s]भितिष्ठति (for प्रवर्षति). — After 128ab, T2. 3 G ins.:

537* तावद्ब्रह्मादिका लोका वर्षधाराप्रमाणतः ।

— c) D6. 7 T2 G यावत्सं-; T3 यावच्च (for तावत्सं-). — d) Dn2 D1. 5 -लोकेस्य (for -लोकस्य).

129 M4 om. 129 (cf. v. l. 119). T1 om. 129 (cf. v. l. 126). — a) T3 विप्रुषैश् (for °षश्). — b) D10 T2. 3 G नभःस्थलात्.

130 a) T3 G4 वर्षोप- (for मासोप-). Dn2 D4. 6. 7. 9 T2 -वासैर् (for -वासी). B5 वर्षं; T1 M1-3 मासैस् (for वर्षैस्). G2 वर्षोपवासे वर्षैस्तु. — b) S तावद्भिः स्वर्गमश्नुते. — c) T2. 3 G इह (for अथ). T1 M स चर्षित्वमिहासाद्य.

131 b) D1. 2. 4-10 T2. 3 G तथा (for सदा). — c) D2. 6. 9 M जुह्वद् (for जुह्वन्). T2. 3 G तु (for च). — d) B1 D6. 7. 10 G M4 -सेवितः; T1. 2 -तत्परः (for -सेविता).

132 a) V1 B4. 5 Dn2 D2. 4 T2. 3 G2 एष; M एभिर् (for एवं). — b) V1 B Dn D5. 10 शुचिर्; D1. 2 मासम्; S मासाद् (for मासान्). — c) D4. 6-9 -शीलस्य (for -शीलश्च). T1 सम्यङ्नियमशीलस्य; T2. 3 G अत्युपवासशीलस्य. ❀ Cn: अभ्रं मेघस्तस्यावकाश आकाशम्, तच्छीलस्तद्वन्निर्मलः । ❀ — d) D9 om. तस्य. D1. 2. 4. 6. 7. 9 निरुच्यते; D8 विधीयते; T2 G [s]तिरिच्यते (for निरु°). V1 B Dn D5. 10 तस्य भानोरिव त्विषः.

133 c) V1 B4 D1 स्वर्ग-; D2. 4-10 स्वर्गे; T2 M2. 3 स्वर्यं (for स्वर्गं). T1 स्वर्गे पुण्यतमे कामम्. — d) V1 यथाविधः; B Dn तथाविधः; M1-3 यथा दिवि (for यथाविधि).

134 a) T1 M1 2 (*sup. lin.*). 3 एतत् (for एष). — B5 repeats 134cd after 135. — c) V1 B1. 2. 4

C. 13. 5344
B. 13. 107. 140
K. 13. 164. 130
M. 13. 97. 129

एष ते भरतश्रेष्ठ यज्ञानां विधिरुत्तमः ।
व्याख्यातो ह्यानुपूर्व्येण उपवासफलात्मकः ॥ १३४
दरिद्रैर्मनुजैः पार्थ प्राप्यं यज्ञफलं यथा ।
उपवासमिमं कृत्वा गच्छेच्च परमां गतिम् ।
देवद्विजातिपूजायां रतो भरतसत्तम ॥ १३५
उपवासविधिस्त्वेष विस्तरेण प्रकीर्तितः ।
नियतेष्वप्रमत्तेषु शौचवत्सु महात्मसु ॥ १३६
दम्भद्रोहनिवृत्तेषु कृतबुद्धिषु भारत ।
अचलेष्वप्रकम्पेषु मा ते भूदत्र संशयः ॥ १३७

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

१११

युधिष्ठिर उवाच ।
यद्वरं सर्वतीर्थानां तद्ब्रवीहि पितामह ।
यत्र वै परमं शौचं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १

भीष्म उवाच ।
सर्वाणि खलु तीर्थानि गुणवन्ति मनीषिणाम् ।
यत्तु तीर्थं च शौचं च तन्मे शृणु समाहितः ॥ २

D1. 4. 5. 7. 9 T1 G2. 4 ह्यनुपूर्वेण; D10 ह्यानुरूपेण (for °पूर्व्येण).

135 ^{b}) V1 B Dn G4 प्राप्तं; M1-3 प्राथ्यं (for प्राप्यं). B5 Dn3 D1. 2. 4. 10 T1 G1. 3 तथा (for यथा). — B1 om. (hapl.) 135^{cdef}. — ^{c}) M4 इदं (for इमं). T1 गत्वा (for कृत्वा). B3 Dn D4-8. 10 उपवासानिमान्कृत्वा; D1. 2 °सविधिं कृत्वा. — ^{d}) B2 गच्छेत; B4 °युः (for °च्च). — After 135^{abcd}, T1 ins.:

538* वैष्णवीं वाथ रौद्रीं वा पञ्चमीं ब्रह्मचारिणः ।
संवत्सरव्रतं कृत्वा क्रमन्ते लोकमुत्तमम् ।

— T1 om. 135^{e}-136^{d}. — ^{f}) G1 damaged. G3 भवति (for भरत-). T2. 3 G2. 4 रक्तो भवति संमतः. — After 135, B5 repeats 134^{cd}.

136 T1 om. 136 (cf. v. l. 135). — ^{a}) G2 नियमेषु (for °तेषु). — G3 om. (hapl.) 136^{d}-137^{a}. — ^{d}) D2 महत्सु च (for महात्मसु).

137 G3 om. 137^{a} (cf. v. l. 136). G1 om. 137^{ab}. — ^{a}) T3 G2 M1. 3 डंभ- (for दम्भ-). T1 -रोष-; T2. 3 G4 M -दोष- (for -द्रोह-). — ^{b}) S (G1 om.) [अ]नाशिषु (for भारत). — D4 om. 137^{cd}. — ^{c}) B1 [अ]प्रकाशेषु; Dn1. n2 D5-10 [अ]प्रमत्तेषु; D2 [अ]नुकंपेषु; T2 [अ]प्रकंप्येषु; T3 G [अ]विकंप्येषु; M1-3 [ए]व कल्येषु; M4 [अ]विकल्येषु (for [अ]प्रकम्पेषु). T1 अच्युतेष्वविकल्पेषु. — ^{d}) M1-3 तत्र (for अत्र).

Colophon damaged in G1. — *Parvan name:* B1. 2. 4 Dn3 D1 शांति. — *Sub-parvan:* V1 B1-3. 5 Dn D1. 2. 6-10 M1-3 दानधर्म. — *Adhy. name:* V1 B Dn D1. 2. 4-10 G4 M4 उपवासविधिः; T2 उपवासविशेषविधिप्रकरणं; T3 G2 उपवासविशेषः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B5 97; Dn1 105; D10 114; T1 M4 158; T2. 3 G2. 4 165; G3 M1 159; M2. 3 160. — *Śloka no.:* Dn1 143; Dn2 144; D4 138. — After this adhy., S reads passages given in App. I (Nos. 11 and 11A); while D8 ins. a passage given in App. I (No. 12).

111

☞ This adhy. is missing in D8 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 ^{a}) B1 D6 (also as in text) -तीर्थेषु (for -तीर्थानां). — ^{b}) V1 B Dn मे ब्रूहि (for ब्रवीहि). — ^{c}) D4 अत्र; D8. 9 यच्च (for यत्र). V1 B Dn चैव परं (for वै परमं). — ^{d}) T1 अर्हति (for °सि).

2 ^{b}) V1 B Dn D4 मनीषिणः (for °णाम्). — ^{c})

अगाधे विमले शुद्धे सत्यतोये धृतिह्रदे ।
स्नातव्यं मानसे तीर्थे सत्त्वमालम्ब्य शाश्वतम् ॥ ३
तीर्थशौचमनर्थित्वमार्दवं सत्यमार्जवम् ।
अहिंसा सर्वभूतानामानृशंस्यं दमः शमः ॥ ४
निर्ममा निरहंकारा निर्द्वंद्वा निष्परिग्रहाः ।
शुचयस्तीर्थभूतास्ते ये भैक्षमुपभुञ्जते ॥ ५
तत्त्वविच्चनहंबुद्धिस्तीर्थं परममुच्यते ।
शौचलक्षणमेतत्ते सर्वत्रैवान्ववेक्षणम् ॥ ६
रजस्तमः सत्त्वमथो येषां निर्धौतमात्मनः ।
शौचाशौचे न ते सक्ताः स्वकार्यपरिमार्गिणः ॥ ७
सर्वत्यागेष्वभिरताः सर्वज्ञाः सर्वदर्शिनः ।
शौचेन वृत्तशौचार्थास्ते तीर्थाः शुचयश्च ते ॥ ८
नोदकक्लिन्नगात्रस्तु स्नात इत्यभिधीयते ।
स स्नातो यो दमस्नातः सबाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥ ९
अतीतेष्वनपेक्षा ये प्राप्तेष्वर्थेषु निर्ममाः ।
शौचमेव परं तेषां येषां नोत्पद्यते स्पृहा ॥ १०
प्रज्ञानं शौचमेवेह शरीरस्य विशेषतः ।
तथा निष्किंचनत्वं च मनसश्च प्रसन्नता ॥ ११

C 13. 5359
B. 13. 108. 11
K. 13. 170. 11
M. 13. 99. 11

D4 T1. 3 G M4 यत्र (for यत्तु). D6-9 तु (for the first च). D6. 8. 9 तु (for the second च). T2 यत्र शौचं च तीर्थं च. — d) D2 (marg. as in text) समासतः (for °हितः).

3 a) G4 अगाध- (for °धे). D2 निर्मले (for विमले). D4 अगाधविमले तोये. — b) S -तीर्थे (for -तोये). G1-3 स्मृति- (for धृति-). — d) T1 सत्यम् (for सत्त्वम्).

4 a) D4-10 शौचतीर्थम् (for तीर्थशौचम्). V1 B Dn अनर्थित्वम् (for °त्व-). S तीर्थं शौचं तपोज्ञा(T1 °था ज्ञा)न-. — b) G3 आर्जवं (for -मार्दवं). V1 B Dn आर्जवं सत्यमार्दवं. — c) S अहिंसा संविभागश्च. — d) D2. 4-10 शमो दमः (by transp.).

5 a) D1. 2 निर्ममो निरहंकारो. — b) D1. 2 निर्द्वंद्वो निष्परिग्रहः; T1 G4 °द्वा निष्प्रतिग्रहाः. — c) S योगिनस् (for शुचयस्). T3 तत्त्व- (for तीर्थ-). — D2 om. (hapl.) 5d-6c. — d) Some MSS. भैक्ष्यम् (for भैक्षम्). M -जीवते (for -भुञ्जते). B4. 5 ये भि(B4 दी)क्षामुपयुंजते; T1 यन्मोक्षमुपजीवते; T2. 3 G तीर्थं परममुच्यते.

6 D2 om. 6abc (cf. v. l. 5). — a) B1 सदैवात्मवशं चित्तं; D1 corrupt; D4-10 सत्त्ववित्तमसंवीतं; M1-3 तत्त्वचित्तमहं बुद्धं. — b) V1 B Dn1. n3 प्रवरम् (for परमम्). — For 6ab, T G subst. : M1-3 ins. after 6ab:

539* नारायणेऽथ रुद्रे वा भक्तिस्तीर्थं परं मतम् ।

[T1 वा (for ऽथ). T2 नारायणोथ रुद्रो वा (for the prior half).]

— c) D1 S च; D4-10 तु (for ते). — d) T2 [अ]न्ववेक्षतां; T2. 3 G4 °चक्षतां; M °वेक्ष्यतां; Bom. ed. °वेक्षतः (for °वेक्षणम्).

7 a) T1 च निर्धूतं (for सत्त्वमथो). — b) D1. 2 निर्वातम्; D8. 10 निहितम् (for निर्धौतम्). D4. 6. 7. 9 येषां नि(D6. 7 वि)हितमात्मनां; S येषां निर्धू(T1 संजा)तमात्मना (T1 °नि). — c) V1 B1-4 Dn3 समायुक्ताः; B2 (marg.). 5 Dn1. n2 समासक्ताः; D1 न ते मुक्ताः; D4. 8. 9 न ते शक्ताः; D5. 10 न संसक्ताः (for न ते सक्ताः). S तीर्थमाचारशुद्धिश्च. — d) S स्वमार्गप(M4 °र्गे प)रिमार्गणं (G4 °र्गणा; M °र्गिणां). — After 7, V1 reads 10cd repeating it in its proper place.

8 b) D8 शुचयः; D9 om. (for सर्वज्ञाः). V1 B Dn1. n3 D4. 5 सम-; D1. 2 तत्त्व- (for सर्व-). G2. 4 -दर्शनाः (for -दर्शिनः). — D9 om. (hapl.) 8c-10b. — c) D4. 6-8 -शौचास्ते (for °र्थास्). B3 शौचेतिवृत्ताः शौचार्थास्; B5 शौचेन शौचवृत्त्यर्थास्; D5. 10 शौचेन शौचवृत्तास्ते; T G1. 3. 4 M शौचे(T1 सर्वे)ष्वेतेष्वभिरतास्; G2 शौचेष्वभिरतास्ते च. — d) D4 सु-; D6. 7 ये (for the first ते). M1-3 तीर्थं (for तीर्थाः). B3 च तपश् (for शुचयश्). Dn1 M1-3 ये (for the second ते). T G1. 3. 4 M4 ते (T2 ये) तीर्थशुचयोपि च (G1. 3 वा); G2 तीर्थे च शुचयोपि च.

9 D9 om. 9 (cf. v. l. 8). — a) D1. 2 S [ऽ]थ (for तु).

10 D9 om. 10ab (cf. v. l. 8). — a) T G1. 2. 4 M अदृष्टेषु; G3 आदिष्टेषु (for अतीतेषु). D4-8. 10 अतीव निरपेक्षा ये. — b) B1 G2 निर्मलाः (for निर्ममाः). D1. 2 प्राप्तेष्वेतेषु निर्दमाः. — V1 reads 10cd for the first time after 7.

11 a) D2 प्रज्ञा च; D5. 10 ज्ञानं हि (for प्रज्ञानं). T1 [आ]हुः (for [इ]ह). B1 प्रज्ञानभावसंशुद्धिर्. — b)

C. 13. 5840
B. 13. 108. 12
K. 13. 170. 12
M. 13. 99. 12

वृत्तशौचं मनःशौचं तीर्थशौचं परं हितम् ।
ज्ञानोत्पन्नं च यच्छौचं तच्छौचं परमं मतम् ॥ १२
मनसाथ प्रदीपेन ब्रह्मज्ञानबलेन च ।
स्नाता ये मानसे तीर्थे तज्ज्ञाः क्षेत्रज्ञदर्शिनः ॥ १३
समारोपितशौचस्तु नित्यं भावसमन्वितः ।
केवलं गुणसंपन्नः शुचिरेव नरः सदा ॥ १४
शरीरस्थानि तीर्थानि प्रोक्तान्येतानि भारत ।
पृथिव्यां यानि तीर्थानि पुण्यानि शृणु तान्यपि ॥१५
यथा शरीरस्योद्देशाः शुचयः परिनिर्मिताः ।
तथा पृथिव्या भागाश्च पुण्यानि सलिलानि च ॥ १६
प्रार्थनाच्चैव तीर्थस्य स्नानाच्च पितृतर्पणात् ।
धुनन्ति पापं तीर्थेषु पूता यान्ति दिवं सुखम् ॥ १७
परिग्रहाच्च साधूनां पृथिव्याश्चैव तेजसा ।
अतीव पुण्यास्ते भागाः सलिलस्य च तेजसा ॥ १८
मनसश्च पृथिव्याश्च पुण्यतीर्थास्तथापरे ।
उभयोरेव यः स्नातः स सिद्धिं शीघ्रमाप्नुयात् ॥ १९
यथा बलं क्रियाहीनं क्रिया वा बलवर्जिता ।
नेह साधयते कार्यं समायुक्तस्तु सिध्यति ॥ २०

B1 दया चैव (for शरीरस्य). —T1 om. 11^{cd}; D4 reads it twice. —^{c}) T2 G M यथा; T3 यदा (for तथा). —^{d}) D4 (first time) विशेषतः; S (T1 om.) प्रयत्नतः (for प्रसन्नता).

12 ^{a}) Kumbh. ed. Madras ed. वृत्तं (for वृत्त-). D4. 6–9 परं शौचं; T2. 3 G महाशौचाद्; M महाशौचं (for मनःशौचं). D1. 2 वृत्तिशौचं परं शौचं; T1 व्रतशौचं महाशौचं. —D4 om. (hapl.) 12^{bc}. —^{b}) T G2. 4 M वृत्त- (for तीर्थ-). V1 B Dn अतः परं; D1 2 परं हि तत् (for परं हितम्). D6–9 तच्छौचं परमं हितं; G1. 3 वृत्तशौचं. परं स्मृतं. —^{c}) D7 कृतोत्पन्नं (for ज्ञानो°). T G1. 3. 4 M ज्ञानतत्त्वं च ते (T1 मे) शौचं; G2 ज्ञानं तत्त्वं च शौचं च. —^{d}) D4 च परं (for परमं). Bom. ed. स्मृतं (for मतम्).

13 ^{a}) B1 T2. 3 च प्र-; D5. 6. 10 [अ]प्यत्र (for [अ]थ प्र-). M2 -दीप्तेन (for -दीपेन). V1 B2–5 Dn D4 मनसा च प्रदीप्तेन; G1. 3 मनसाथाप्रमादेन. —^{b}) D5. 6 ब्राह्म- (for ब्रह्म-). T2 -प्रज्ञा- (for -ज्ञान-). V1 B Dn D4. 5. 8 -जलेन; D9 -परेण (for -बलेन). —^{c}) V1 B Dn D4 स्नाति यो (for स्नाता ये). —^{d}) D1. 2 क्षेत्रस्य (for क्षेत्रज्ञ-). T2. 3 G1. 3. 4 -दर्शनाः (for -दर्शिनः). V1 B Dn D4. 8 तत्स्नानं तत्त्वदर्शिनां (B1. 3 Dn1 D4 °नः); D5. 10 क्षेत्रज्ञास्तत्त्वदर्शिनां; D6. 7. 9 T1 G2 तत्त्वज्ञाः क्षेत्र(T1 °ज्ञास्तीर्थ)दर्शिनः (G2 °र्शनाः).

14 ^{a}) D10 -चित्तस् (for -शौचस्). —^{b}) D1 T1. 2 नित्य- (for नित्यं). V1 B Dn D4. 5. 10 -समाहितः (for -समन्वितः).

15 G1 om. (hapl.) 15^{bc}. —^{b}) G3 प्रोक्तानि भरतर्षभ.

16 ^{a}) V1 B1. 4. 5 Dn शरीरस्य यथोद्देशाः. —^{b}) T2. 3 G2 शरीर-; G1. 3 शरीरे (for शुचयः). G2 om. from परि up to धुनन्ति (in 17^{c}). V1 B4. 5 Dn D5. 8. 10 -कीर्तिताः; B1–3 -कल्पिताः (for -निर्मिताः). —^{c}) M पृथिव्यां (for °व्या). D4–7 हि; S (G2 om.) तु (for च). V1 यथा पृथिव्या भागश्च; D1. 2. 9. 10 तथा पृथिव्यां भागानि (D9. 10 °गा हि).

17 G2 om. up to धुनन्ति (in 17^{c}) (cf. v. l. 16). —^{a}) V1 B Dn D8 कीर्तनाच् (for प्रार्थ°). T G1. 3. 4 M4 [अ]पि (for [ए]व). —^{b}) D1. 2 परि- (for पितृ-). —^{c}) V1 B2. 4 धुन्वंति; M1–3 शोध्यं हि (for धुनन्ति). D1. 2 धावंति पापास्तीर्थेषु; D4–10 धूतपापाश्च ती°; T G M4 शोध्यंति (T2 G1–3 °ध्यं हि) पातकं तीर्थे. —^{d}) V1 B Dn ते प्रयांति सुखं दिवं; D4–10 स्नाता यांति परं सुखं.

18 D1 om. (hapl.) 18^{cd}. —^{c}) V1 B Dn D3 अतीव पुण्यभागास्ते. —^{d}) D4 [ए]व; G1. 3 [अ]ति- (for च).

19 ^{b}) V1 B2–5 Dn2. n3 D8 पुण्यास् (for पुण्य-). T3 -तीर्थं (for -तीर्थास्). T1 G3 M4 महाफलाः; T2. 3 G1. 2. 4 महाबलाः (for तथापरे). —^{c}) D4–10 अपि (for एव). D1. 2 यत्; T1 स (for यः). V1 B4. 5 Dn स्नायात (for स्नातः). —^{d}) D7 तीर्थम् (for शीघ्रम्). T1 यश्च सिद्धिमवाप्नुयात्.

20 T1 M4 om. 20–21. —^{a}) Dn1 D4 तथा बलं; T2. 3 G तथा फलं (for यथा बलं). —^{b}) D1. 2 M1–3 बलवि-; D4. 5. 8. 10 च बल-; T2. 3 G फलवि- (for वा बल-). B5 -वर्जिताः (for °ता). —^{d}) V1 B Dn D4 समायुक्ता (D4 °क्तं); M2. 3 °युक्तिस् (for °युक्तस्). G2 कथ्यते (for सिध्यति).

एवं शरीरशौचेन तीर्थशौचेन चान्वितः ।
ततः सिद्धिमवाप्नोति द्विविधं शौचमुत्तमम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

११२

युधिष्ठिर उवाच ।
पितामह महाबाहो सर्वशास्त्रविशारद ।
श्रोतुमिच्छामि मर्त्यानां संसारविधिमुत्तमम् ॥ १
केन वृत्तेन राजेन्द्र वर्तमाना नरा युधि ।
प्राप्नुवन्त्युत्तमं स्वर्गं कथं च नरकं नृप ॥ २
मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्टसमं जनाः ।
प्रयान्त्यमुं लोकमितः को वै ताननुगच्छति ॥ ३
भीष्म उवाच ।
असावायाति भगवान्बृहस्पतिरुदारधीः ।
पृच्छैनं सुमहाभागमेतद्गुह्यं सनातनम् ॥ ४
नैतदन्येन शक्यं हि वक्तुं केनचिदद्य वै ।
वक्ता बृहस्पतिसमो न ह्यन्यो विद्यते क्वचित् ॥ ५
वैशंपायन उवाच ।
तयोः संवदतोरेवं पार्थगाङ्गेययोस्तदा ।
आजगाम विशुद्धात्मा भगवान्स बृहस्पतिः ॥ ६
ततो राजा समुत्थाय धृतराष्ट्रपुरोगमः ।
पूजामनुपमां चक्रे सर्वे ते च सभासदः ॥ ७
ततो धर्मसुतो राजा भगवन्तं बृहस्पतिम् ।

C. 13. 5404
B. 13. 111. 8
K. 13. 173. 8
M. 13. 100. 8

21 T1 M4 om. 21 (cf. v. l. 20). — a) T2. 3 G नित्यं (for एवं). — b) D4 तीर्थे (for तीर्थ-). S (T1 M4 om.) नित्यं (M1-3 तीर्थं) शौचान्वितः शुचिः. — c) V1 B Dn शुचिः (for ततः). — d) B4 D4. 5. 10 G1. 3. 4 विविधं (for द्वि°). D2 द्विविधा शौचलक्षणा; D6-9 विविधं शौचलक्षणं.

Colophon. — *Parvan name:* B1. 3 D1 शांति. — *Sub parvan:* V1 B Dn1. n2 D2. 5. 10 M1. 2 दानधर्म. — *Adhy. name:* V1 B1. 4. 5 Dn1. n2 शौचानुपृच्छा; B2. 3 शौचपृच्छा; Dn3 शौचाचारः; D2. 4-7. 9. 10 शौचतीर्थं; D8 शौचलक्षणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): V1 105; Dn1 106; D10 115; T1 M4 164; T2. 3 G2. 4 171; G1. 3 M1 165; M2. 3 166. — *Śloka no.:* Dn2 D4 21. — After 111, V1 B Dn D1-7. 9. 10 ins. passages given in App. I (Nos. 12 and 12 A); while D8 ins. App. I (No. 12) after 110, and App. I (No. 12A) after 111.

112

☞ This adhy. is missing in D8 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 a) V1 B2. 4. 5 Dn महाप्राज्ञ; T G M4 °भाग (for °बाहो). — b) M1. 2. 4 सर्वशास्त्रविदां वर. — c) T1 तत्त्वेन (for मर्त्यानां).

2 c) Dn3 आप्नुवंति (for प्रा°). S स्थानं (for स्वर्गं). — d) D4-10 व्रजेत् (for नृप).

3 3ab = (var.) Manu. 4. 241ab. — a) D8 उत्सृष्टं (for °ज्य). — b) B5 नराः (for जनाः). — d) D4-10 वा तम् (for वै तान्).

4 a) V1 B Dn D8 अयम्; T1 M आराद्; T2. 3 G दूराद् (for असाव्). — c) T1. 3 पृच्छ त्वं; T2 M पृच्छेस्त्वं; G1. 3 पृच्छेस्तं; G2. 4 पृच्छेत्तं (for पृच्छैनं). D1. 2 सुमहाभाग (for °गम्). — d) D1. 2 गुह्यमेतत् (by transp.); M4 एतं गुह्यं.

5 T1 om. 5ab. — a) M4 वै (for हि). — b) M4 हि (for वै).

6 a) T1. 3 G1. 3 M4 एव (for एवं). — b) Dn1 तथा (for तदा). — c) B2 (marg. as in text). 3 महातेजा (for विशुद्धात्मा). — d) V1 B Dn D1 नाकपृष्ठाद् (for भगवान्स).

7 b) Dn2 D1. 4. 10 -पुरोगमाः.

C. 13. 5404
B. 13. 111. 8
K. 13. 173. 8
M. 13. 100. 8

उपगम्य यथान्यायं प्रश्नं पप्रच्छ सुव्रतः ॥ ८

युधिष्ठिर उवाच ।

भगवन्सर्वधर्मज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
मर्त्यस्य कः सहायो वै पिता माता सुतो गुरुः ॥ ९
मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्टसमं जनाः ।
गच्छन्त्यमुत्रलोकं वै क एनमनुगच्छति ॥ १०

बृहस्पतिरुवाच ।

एकः प्रसूतो राजेन्द्र जन्तुरेको विनश्यति ।
एकस्तरति दुर्गाणि गच्छत्येकश्च दुर्गतिम् ॥ ११
असहायः पिता माता तथा भ्राता सुतो गुरुः ।
ज्ञातिसंबन्धिवर्गश्च मित्रवर्गस्तथैव च ॥ १२
मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्टसमं जनाः ।
मुहूर्तमुपतिष्ठन्ति ततो यान्ति पराङ्मुखाः ।
तैस्तच्छरीरमुत्सृष्टं धर्म एकोऽनुगच्छति ॥ १३
तस्माद्धर्मः सहायार्थे सेवितव्यः सदा नृभिः ।
प्राणी धर्मसमायुक्तो गच्छते स्वर्गतिं पराम् ।
तथैवाधर्मसंयुक्तो नरकायोपपद्यते ॥ १४
तस्मान्न्यायागतैरर्थैर्धर्मं सेवेत पण्डितः ।
धर्म एको मनुष्याणां सहायः पारलौकिकः ॥ १५
लोभान्मोहादनुक्रोशाद्भयाद्वाप्यबहुश्रुतः ।

---

8 [a]) T1 धर्मरतो (for °सुतो). — D9 om. 8^c–13^d. — [c]) D4–7. 10 उपक्रम्य (for °गम्य). — [d]) V1 B Dn तत्त्वतः; S धर्मवित् (for सुव्रतः).

9 D9 om. 9 (cf. v. l. 8). — [c]) D4. 7. 10 मृतस्य (for मर्त्यस्य). — After 9, B4 wrongly ins. an additional colophon, followed by 12^{cd}, repeating it in its proper place and a passage given in App. I (No. 12A) [*Sub-parvan :* दानधर्म. — *Adhy. name :* अंगविधिः]. B1–3. 5 Dn D5. 10 read 12^{cd} after 9, repeating it in its proper place.

10 $10^{ab}=3^{ab}$. D9 om. 10 (cf. v. l. 8). V1 D4. 6. 7 G2 M4 om. (hapl.) 10–12. — [b]) D5. 8. 10 क्षितौ (for जनाः). — Dn3 D5. 10 read 13^{cd} after 10^{ab}, D8 after 10^{cd}, all repeating it in its proper place. — [c]) D5 गच्छंतं परलोकं वै; T1 M1–3 गच्छंत्यमुं लोकमितः; T2. 3 G1. 3. 4 गच्छंत्यमुं च लोकं च (T2. 3 हि). — [d]) B1. 4. 5 T G1. 3. 4 M1–3 एतान् (for एनम्).

11 D9 om. 11 (cf. v. l. 8). V1 D4. 6. 7 G2 M4 om. 11 (cf. v. l. 10). — [a]) B Dn1. n2 D1. 5. 8. 10 एकः प्रसूयते राजन् (D5. 10 जंतुर्). — [b]) B Dn1. n2 D8 एक एव (for जन्तुरेको). T1 भविष्यति (for विनश्यति). D5. 10 एक एव प्रमीयते. — [c]) M1–3 चरति (for त°). — [d]) B Dn1. n2 D5. 8. 10 तु; Dn3 हि (for च).

12 D9 om. 12 (cf. v. l. 8). V1 D4. 6. 7 G2 M4 om. 12 (cf. v. l. 10). — [a]) S (G2 M4 om.) न सहायः (for असः). D8 तथा (for पिता). — [b]) D8 पिता; T1 ततो (for तथा). D8 ततो (for सुतो). — B1–3. 5 Dn D5. 10 read 12^{cd} for the first time after 9, and B4 reads it for the first time after the addl. colophon. — [c]) D10 (first time) T1. 3 G1 -संबंध- (for -संबन्धि-). — [d]) B4 (first time) -बंधुश् (for -वर्गश्).

13 D9 om. 13^{abcd} (cf. v. l. 8). T1 om. 13^{ab}. — [b]) D6. 7 क्षितौ (for जनाः). — Dn3 D5. 10 read 13^{cd} for the first time after 10^{ab}, while D8 reads it for the first time after 10^{cd}. — [c]) D1 -रुंधंति; D4 -हत्याथ; T1 M -रुध्याथ; T2. 3 G2. 4 -युज्याथ; G1. 3 -युंज्याथ (for -तिष्ठन्ति). V1 B1. 3–5 Dn1. n2. n3 (both times) D5. 8. 10 (last three second time) मुहूर्तमिव रोदित्वा; B2 गच्छंत्यमुत्रलोकं वै; D5 (first time). 6. 7. 8. 10 (last two first time) बांधवाः सुहृदश्चैव. — [d]) Dn2 G4 तथा; T2 यथा; T3 तदा (for ततो). — Before 13^{ef}, D4–7. 9. 10 ins. बृहस्पतिरुवाच. — [e]) D4 तं शरीरम्; M1–3 शरीरिणम् (for तच्छरीरम्).

14 [a]) V1 B Dn सहायश्च; D4–7. 10 °यार्थं; D8. 9 °यार्थः (for °यार्थे). — [b]) B2. 3 नृभिः सदा (by transp.); D5–7. 10 सदा बुधैः; S सदा नृप (M4 °णां). — [c]) D1. 2 प्राणी हि धर्मसंयुक्तो. — T2 om. (hapl.) 14de. — [d]) D5–9 T1 G1. 3 गच्छति (for °ते). V1 B Dn D1. 4 गच्छेत्स्वर्गगतिं परां; M4 गच्छते स्वर्गपारतः. — [f]) V1 B1. 2. 4. 5 Dn3 नरके च; B3 Dn1. n2 °कं च (for °काय).

15 [a]) D7 न्यायमतैर्; G1 न्यायगतैर्. — [d]) V1 D1 T2 पर- (for पार-).

नरः करोत्यकार्याणि परार्थे लोभमोहितः ॥ १६
धर्मश्चार्थश्च कामश्च त्रितयं जीविते फलम् ।
एतत्त्रयमवाप्तव्यमधर्मपरिवर्जितम् ॥ १७

युधिष्ठिर उवाच ।

श्रुतं भगवतो वाक्यं धर्मयुक्तं परं हितम् ।
शरीरविचयं ज्ञातुं बुद्धिस्तु मम जायते ॥ १८
मृतं शरीररहितं सूक्ष्ममव्यक्ततां गतम् ।
अचक्षुर्विषयं प्राप्तं कथं धर्मोऽनुगच्छति ॥ १९

बृहस्पतिरुवाच ।

पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ।
बुद्धिरात्मा च सहिता धर्मं पश्यन्ति नित्यदा ॥ २०
प्राणिनामिह सर्वेषां साक्षिभूतानि चानिशम् ।
एतैश्च स ह धर्मोऽपि तं जीवमनुगच्छति ॥ २१
त्वगस्थिमांसं शुक्रं च शोणितं च महामते ।
शरीरं वर्जयन्त्येते जीवितेन विवर्जितम् ॥ २२
ततो धर्मसमायुक्तः स जीवः सुखमेधते ।
इह लोके परे चैव किं भूयः कथयामि ते ॥ २३

युधिष्ठिर उवाच ।

अनुदर्शितं भगवता यथा धर्मोऽनुगच्छति ।
एतत्तु ज्ञातुमिच्छामि कथं रेतः प्रवर्तते ॥ २४

बृहस्पतिरुवाच ।

अन्नमश्नन्ति ये देवाः शरीरस्था नरेश्वर ।
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिर्मनस्तथा ॥ २५
ततस्तृप्तेषु राजेन्द्र तेषु भूतेषु पञ्चसु ।

C. 13. 5426
B. 13. 111. 29
K. 13. 173. 27
M. 13. 100. 27

---

16 [b]) D5.10 [अ]थ बहु-; D8.9 [अ]पि बहु- (for [अ]प्यबहु-). — [c]) V1 S [अ]धर्माणि; D3 कार्याणि (for [अ]का°). — [d]) D4 परार्थं. G1.3 भोग- (for लोभ-). D5-10 लोभमोहसमन्वितः.

17 Before 17, D4 ins. युधिष्ठिरः. — [b]) D9 T3 तृतीयं (for त्रितयं). T1 जीवतः (for जीविते). — [d]) B3 -वर्जनं; D4 -वर्जयन् (for -वर्जितम्).

18 T1 om. 18 (retaining the ref.). — [a]) T3 पूतं (for श्रुतं). — [b]) B1 D2 हि तत् (for हितम्). — [c]) B1-3.5 Dn1.n2 D4.5 -निचयं; D1.2 -विषयं; D10 S (T1 om.) -निश्चयं (for -विचयं). — [d]) T2.3 G4 च (for तु).

19 [a]) V1 B Dn D5.8.10 मृतं शरीरं हि नृणां. — [c]) D2 विषये. — [d]) D5.10 [ऽ]धि- (for ऽनु-).

20 V1 om. (hapl.) 20-21. — [a]) B3 ज्योतिर् (for वायुर्). — [b]) B2 (marg. as in text).3 वायुर् (for ज्योतिश्). B1-3 D5.8.10 मनोंतकः; B4.5 Dn मनोंतगः; D4.6.7.9 मनोंतरं; T2.3 G1.3.4 M अनंतरं (for च पञ्चमम्). G2 आपो वायुश्च पंचमः. — [c]) D4.9 सहितं; D7 °तो; G2 °तान् (for °ता). — [d]) Dn2 D1.7.9 G3 पश्यति. D2 नित्यशः (for °दा).

21 V1 om. 21 (cf. v. l. 20). — [b]) B1.2.4.5 Dn3 साक्षि(Dn3 °क्षी)भूता निशानिशं; Dn1.n2 D4-10 S साक्षि(M °क्षी)भूता दिवानिशं. — [c]) B D4-10 S एतेन (for एतैश्च). D1 हि (for ह). — [d]) T1 स्वजीवम्; T2.3 G M4 स जी°; M1-3 शरीरम् (for तं जीवम्). D1.2 उप- (for अनु-).

22 [a]) B5 T2.3 G1.2 M2-4 -मांसं शुक्रं; D6-9 T1 G3.4 M1 -मांसशुक्रं (G3.4 °क्रं) (for -मांसं शुक्रं). — [b]) B2.3 महाद्युते (for °मते). — [c]) G वर्जितं च (G4 तु) (for वर्जयन्ति). T2.3 शरीरं वर्जितं चैतैर्. — [d]) D1.2.4-6.8-10 [अ]प-; D7 [अ]पि (for वि-). M3 -वर्जितः.

23 B2.4 Dn1.n3 D5 repeat 23[a] after 540*. B5 reads it after 540*. — [a]) D1 -समायुक्तं. — After 23[a], B2.4.5 Dn1.n3 D5 ins.:

540* प्राप्नुते जीव एव हि ।
ततोऽस्य कर्म पश्यन्ति शुभं वा यदि वाशुभम् ।
देवताः पञ्चभूतस्थाः किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।
[(L. 3) B4 om. the post. half.]

— B5 om. 23[b]-24[c]. — [d]) D9 स (for किं). — After 23, D10 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan*: दानधर्म. — *Adhy. no.*: 117].

24 B5 om. 24[abc] (cf. v. l. 23). G1.3 om. the ref. — [a]) Hypermetric. V1 B (B5 om.) Dn तद् (for अनु-). S प्रदर्शितं च भवता. — [c]) D5 यथा (for एतत्).

25 [a]) V1 B Dn यद्; D4-10 वै; T1.2 G4 M ते; T3 om. (for ये). — [d]) T1 च पंचमं (for मनस्तथा).

C. 13. 5426
B. 13. 111. 29
K. 13. 173 27
M. 13. 100. 27

मनःषष्ठेषु शुद्धात्मन्रेतः संपद्यते महत् ॥ २६
ततो गर्भः संभवति स्त्रीपुंसोः पार्थ संगमे ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २७

युधिष्ठिर उवाच ।

आख्यातमेतद्भवता गर्भः संजायते यथा ।
यथा जातस्तु पुरुषः प्रपद्यति तदुच्यताम् ॥ २८

बृहस्पतिरुवाच ।

आसन्नमात्रः सततं तैर्भूतैरभिभूयते ।
विप्रमुक्तश्च तैर्भूतैः पुनर्यात्यपरां गतिम् ।
स तु भूतसमायुक्तः प्राप्नुते जीव एव ह ॥ २९
ततोऽस्य कर्म पश्यन्ति शुभं वा यदि वाशुभम् ।
देवताः पञ्चभूतस्थाः किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ३०

युधिष्ठिर उवाच ।

त्वगस्थिमांसमुत्सृज्य तैश्च भूतैर्विवर्जितः ।
जीवः स भगवन्कस्थः सुखदुःखे समश्नुते ॥ ३१

बृहस्पतिरुवाच ।

जीवो धर्मसमायुक्तः शीघ्रं रेतस्त्वमागतः ।
स्त्रीणां पुष्पं समासाद्य सूते कालेन भारत ॥ ३२
यमस्य पुरुषैः क्लेशं यमस्य पुरुषैर्वधम् ।
दुःखं संसारचक्रं च नरः क्लेशं च विन्दति ॥ ३३

---

26 [a]) B1 तुष्टेषु; Dn2 तृप्ते तु; D6-9 तेषु च (for तृप्तेषु). S भूतेषु (for राजेन्द्र). — [b]) S तेषु पंचसु वै नृप. — [c]) S राजेंद्र (for शुद्धात्मन्).

27 [b]) V1 B Dn श्लेषात्स्त्रीपुंसयोर्नृप. — [d]) B (except B1) Dn भूयः किं (by transp.). V1 भूयः किं श्रोतुमर्हसि; T3 G2.4 किं भूयः कथयामि ते.

28 D4 om. the ref. — [a]) V1 B Dn D5.10 आख्यातं मे भगवता. — [b]) Dn1 T2 तथा (for यथा). — [c]) M4 तथा (for यथा). D2 च (for तु). — [d]) D5-8.10 G4 प्रपद्येत; T G1-3 M प्रतिपद्येत् (for प्रपद्यति). D4 प्रपद्येत तदुच्यते.

29 M om. (hapl.) 29-31. G2 reads 29[ab] twice. — [a]) V1 B1.2.4.5 Dn पुरुषस् (for सततं). B3 आपन्नमात्रः पुरुषस्; G2 (second time) अन्नमश्नंति ये देवास् (=25[a]). — [b]) B3 -जायते (for -भूयते). — [c]) V1 B2-5 Dn -युक्तश्; B1 -युक्तैस् (for -मुक्तश्). B1 T G तु (for च). D4-10 विमुक्तश्च ततो भूतैस्. — [d]) D6-9 ततो (for पुनर्). V1 B2.4.5 [अ]धरां; T G परां (for [अ]परां). — [e]) V1 B1.5 Dn D8 G2 सर्व-; B2-4 T2.3 G1.3.4 स च (for स तु). D1.2 -समापन्नः (for °युक्तः). T1 स च भूतैः समायुक्तः. — [f]) V1 B Dn D8 T2.3 हि; G1.3 तु (for ह). D1.2 प्राप्नुते जीवते स ह; T1 °ते कर्म यत्कृतं.

30 M om. 30 (cf. v. l. 29). — [a]) B5 अतोस्य; D4.5.8 ते तस्य; D6.7.9 T G एतस्य (for ततोऽस्य). — [b]) T2.3 G -भूतास्ताः (for -भूतस्थाः). T1 देवताः पुरुषव्याघ्र.

31 M om. 31 (cf. v. l. 29). — [a]) D4.6.7.9 त्वगस्थिमांसयुक्तस्य (D4 °संयुक्तं). — [b]) T1 भूतैश्च (by transp.). D2 विसर्जितः (for विव°). — G1.3 read 31[cd] twice. — [c]) D1 जीवन् (for जीवः). D8.10 भगवान्. D1.2 स्वस्थः (for कस्थः). T1 जीवः कथं सर्वकृत्स्नं; T2.3 G1.3 (last two second time).4 जीवः स ह वसन्कृत्स्नं; G1 (first time).2.3 (first time) जीवः स ह वसंस्त्वेव. — D6.7 om. 31[d]-32[a]. — [d]) T1 G1.3 (last two first time) सुखदुःखं. G4 समश्नते (for समश्नुते). T2.3 G1 (second time).2.3 (second time) सुखदुःखसहः प्रभो.

32 D6.7 om. 32[a] (cf. v. l. 31). D10 om. the ref. After the ref., S ins.:

541* भोगवश्यं कर्मवश्यं यातनावश्यमित्यपि ।
एतत्त्रयाणामासाद्य कर्मतः सोऽश्नुते फलम् ।

[(L. 1) M2.3 [उ]त (for [अ]पि). — (L. 2) T1 M2.3 एकं (for एतत्). G1-3 M1.4 कर्मणः (for °तः).]

— [a]) V1 B Dn D5.10 जीवः कर्म-; T G1.3.4 M4 पुण्यपाप-; M1-3 पुण्यापुण्य- (for जीवो धर्म-). G2 पुण्यपापसमायुक्तं. — [b]) B5 D1 रेतस्थम् (for रेतस्त्वम्). — [c]) G4 स्त्रीणां तु पुष्पमासाद्य. — [d]) S सूतिकाले लभेत तत्.

33 [c]) B2 Dn2.n3 D9 T2.3 G1.3.4 दुःख- (for दुःखं). D10 -चक्रे च; S -चक्रे तु (for -चक्रं च). — [d]) Dn1.n2 स (for च). B5 गच्छति (for विन्दति). S नरः पापो लभेद्बहु.

34 [a]) D1 स च प्राणी; S परे चैव (for च स

इहलोके च स प्राणी जन्मप्रभृति पार्थिव ।
स्वकृतं कर्म वै भुङ्क्ते धर्मस्य फलमाश्रितः ॥ ३४
यदि धर्मं यथाशक्ति जन्मप्रभृति सेवते ।
ततः स पुरुषो भूत्वा सेवते नित्यदा सुखम् ॥ ३५
अथान्तरा तु धर्मस्य अधर्ममुपसेवते ।
सुखस्यानन्तरं दुःखं स जीवोऽप्यधिगच्छति ॥ ३६
अधर्मेण समायुक्तो यमस्य विषयं गतः ।
महद्दुःखं समासाद्य तिर्यग्योनौ प्रजायते ॥ ३७
कर्मणा येन येनेह यस्यां योनौ प्रजायते ।
जीवो मोहसमायुक्तस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ ३८
यदेतदुच्यते शास्त्रे सेतिहासे सच्छन्दसि ।
यमस्य विषयं घोरं मर्त्यो लोकः प्रपद्यते ॥ ३९
अधीत्य चतुरो वेदान्द्विजो मोहसमन्वितः ।
पतितात्प्रतिगृह्याथ खरयोनौ प्रजायते ॥ ४०
खरो जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ।
खरो मृतो बलीवर्दः सप्त वर्षाणि जीवति ॥ ४१
बलीवर्दो मृतश्चापि जायते ब्रह्मराक्षसः ।
ब्रह्मरक्षस्तु त्रीन्मासांस्ततो जायति ब्राह्मणः ॥ ४२
पतितं याजयित्वा तु कृमियोनौ प्रजायते ।
तत्र जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ॥ ४३

C. 13. 5447
B. 13. 111. 49
K. 13. 173. 48
M. 13. 100. 45

प्राणी). — D4 om. (hapl.) 34b–35a. — b) S भारत (for पार्थिव).

35 D4 om. 35a (cf. v. l. 34). D8 om. (hapl.) 35c–36b. — d) S नियतं (for नित्यदा).

36 D8 om. 36ab (cf. v. l. 35). — a) M अथांतरे. T1 M4 [ऽ]पि (for तु). — b) V1 B Dn S [अ]प्यधर्मम् (for अध°). — After 36abc, D7 ins. :

542* दुःखस्यानन्तरं सुखम् ।
एतद्द्वयं ध्रुवं बद्धः.

— d) D4–6. 8–10 S हि (for ऽपि).

37 c) S अवाप्नोति (for समासाद्य). — d) S (except M2. 4) च (for प्र-). B2 तिर्यग्योनिषु जायते.

38 D2. 6–9 om. (hapl.) 38ab. — b) D1 प्रसूयते (for प्रजा°). — G1 om. (hapl.) 38c–40d. — c) D8 नीतो; T1 जातो; T2 जितो (for जीवो). Dn3 -समायुक्तं (for °युक्तस्).

39 G1 om. 39 (cf. v. l. 38). D4 om. 39b. — b) V1 D8 [ऽ]ति-; B Dn D5. 10 च (for स-). — d) B1 सद्यो लोकः; Dn3 D5. 10 मर्त्यलोकः; D1. 2 मर्त्यलोके; D4. 6–9 मर्त्यलोकात् (for मर्त्यो लोकः). — For 39, S (G1 om) subst. :

543* यदेतदुच्यते नित्यमकृत्वा पुरुषः सदा ।
कृमियोनिमवाप्नोति बहुशः पतितस्तथा ।
[T1 om. line 1.]

— After 39, N (D3 missing) ins. :

544* इह स्थानानि पुण्यानि देवतुल्यानि भूतले ।
तिर्यग्योन्यतिरिक्तानि गतिमन्ति च सर्वशः ।
यमस्य विषये पुण्ये ब्रह्मलोकसमे गुणैः ।
कर्मभिर्नियतैर्बद्धो जन्तुर्दुःखान्युपाश्नुते ।
येन येन तु पापेन कर्मणा पुरुषो गतिम् । [5]
प्रयाति नरकं घोरं तत्ते वक्ष्याम्यतः परम् ।

[(L. 1) D5–10 -स्थानि सु- (for स्थानानि). V1 B Dn भूपते (for भूतले). — (L. 3) D4–10 भवने (for विषये). V1 B Dn यमस्य भवने दिव्ये (for the prior half). D2 पुण्य- (for ब्रह्म-). D7 -लोके (for -लोक-). — (L. 4) D1. 2 नियतो; D4 °तं (for °तैर्). B1 [अ]वाप्नुते (for [उ]पाश्नुते). D2 जंतुर्दुःखात्प्रमुच्यते. — (L. 5) V1 B Dn भावेन; D8. 9 पुण्येन (for पापेन). B1 गतः (for गतिम्). — (L. 6) V1 पुरुषो; B1 परमां; B2. 4. 5 Dn D1. 3 परुषां; B3 D2 निरयान् (D2 °यं) (for नरकं). V1 B Dn D1. 5. 10 घोरां (for घोरं). B2 व्याख्यामि (for वक्ष्यामि).]

40 G1 om. 40 (cf. v. l. 38). — c) G2. 3 परि- (for प्रति-). B5 D5–7 -गृह्यार्थं (for -गृह्याथ).

41 T1 om. (hapl.) 41ab. — a) B5 तत्र; T2. 3 G4 अत्र (for खरो). — b) D9 पंच दश (by transp.). — c) D1. 2 खरे मृते.

42 B5 om. 42–43. T1 om. 42cd. — c) V1 B1. 4 Dn च मासांस्त्रींस्; D10 S (T1 om.) तु मासांस्त्रींस् (for तु त्रीन्मासांस्). B2 (marg. as in text). 3 तत्र जीवति मासांस्त्रींस्. — d) T2. 3 G1. 3. 4 M2–4 जायेत (for जायति). B3 मानवः (for ब्राह्मणः). D1. 2. 4–10 जायते ब्राह्मणस्ततः (D2 °था).

43 B5 om. 43 (cf v. l. 42). — b) D5 क्रिमि-

C. 13. 5447
B. 13. 111. 50
K. 13. 173. 49
M. 13. 100. 46

कृमिभावात्प्रमुक्तस्तु ततो जायति गर्दभः ।
गर्दभः पञ्च वर्षाणि पञ्च वर्षाणि सूकरः ।
श्वा वर्षमेकं भवति ततो जायति मानवः ॥ ४४
उपाध्यायस्य यः पापं शिष्यः कुर्यादबुद्धिमान् ।
स जीव इह संसारांस्त्रीनाप्नोति न संशयः ॥ ४५
प्राक्श्वा भवति राजेन्द्र ततः क्रव्यात्ततः खरः ।
ततः प्रेतः परिक्लिष्टः पश्चाज्जायति ब्राह्मणः ॥ ४६
मनसापि गुरोर्भार्यां यः शिष्यो याति पापकृत् ।
सोऽधमान्याति संसारानधर्मेणेह चेतसा ॥ ४७
श्वयोनौ तु स संभूतस्त्रीणि वर्षाणि जीवति ।
तत्रापि निधनं प्राप्तः कृमियोनौ प्रजायते ॥ ४८
कृमिभावमनुप्राप्तो वर्षमेकं स जीवति ।
ततस्तु निधनं प्राप्य ब्रह्मयोनौ प्रजायते ॥ ४९
यदि पुत्रसमं शिष्यं गुरुर्हन्यादकारणे ।
आत्मनः कामकारेण सोऽपि हंसः प्रजायते ॥ ५०
पितरं मातरं वापि यस्तु पुत्रोऽवमन्यते ।
सोऽपि राजन्मृतो जन्तुः पूर्वं जायति गर्दभः ॥ ५१
खरो जीवति मासांस्तु दश श्वा च चतुर्दश ।

(for कृमि-). D8 प्रयाति च (for प्रजायते). — B2 T1 om. 43^{cd}. — ^{c}) T2. 3 G अत्र (for तत्र).

44 ^{a}) V1 B Dn विमुक्तस्तु; M विनिर्मुक्तस् (for प्रमुक्तस्तु). — ^{b}) D2. 6. 10 भवति; D4. 7–9 S जायेत (for जायति). — T1 om. 44^{cd}. — ^{d}) Some MSS. शूकरः (for सू°). — After 44^{abcd}, N (D3 missing) ins.:

545* कुक्कुटः पञ्च वर्षाणि पञ्च वर्षाणि जम्बुकः ।

[D8 om. (hapl.) one पञ्च वर्षाणि.]

— Dn1 om. 44^{ef}. — ^{e}) D1. 2. 4 चैकवर्षं; D5–10 चैव वर्षं (for वर्षमेकं). T1 ततः श्वा वर्षमेकं तु. — ^{f}) D4–10 T G1. 3. 4 जायेत (for जायति). D1. 2 जायते मानवस्ततः.

45 ^{a}) T1 उपाध्याये तु (for °यस्य). V1 यत् (for यः). T2. 3 G Madras ed. उपाध्यायस्त्रियः (T2. 3 °यं; Madras ed. °यां) पापं. — ^{c}) V1 G1. 3 इति; D4. 5. 10 T3 G4 इव (for इह). — ^{d}) D5–7. 10 त्रीनवाप्नोति निश्चितं.

46 ^{a}) T2. 3 G2. 4 वृको; G1. 3 वृषो (for प्राक्श्वा). — ^{b}) D4–9 नरः (for the first ततः). D1. 2 अतः (for the second ततः). D1 खगः; D6. 7 परं (for खरः). — ^{c}) T3 प्रेतं (for प्रेतः). — ^{d}) D10 T2. 3 G4 M जायेत; T1 भवति (for जायति). G2 मानवः (for ब्राह्मणः). D4–9 ततो जायेत ब्राह्मणः.

47 B3 om. 47^{cd}. — ^{c}) D8 G2 M1–3 [ऽ]धर्मान् (for °मान्). V1 B (B3 om.) Dn D1. 3 स उग्रान्प्रैति संसारान्. — ^{d}) G1 अधमेन (for °र्मेण). Dn3 तेजसा; D4. 10 कर्मणा (for चेतसा). D2. 7. 9 अधमेनेह कर्मणा.

48 T1 om. 48. G3 om. 48^{ab}. — ^{a}) D1 T3 G4 M च स; G1. 2 स च (for तु स). B1 Dn3 समुद्भूतस् (for स संभूतस्). T2 स श्वयोनौ च संभूतस्. — After 48^{ab}, B3 reads line 2 of 546* repeating it in its proper place. M4 om. 48^{cd}. T2. 3 G transp. 48^{cd} and 49^{ab}. — ^{c}) T2. 3 G2. 4 ततस्तु (for तत्रापि). Dn1 D4. 7–10 प्राप्य (for प्राप्तः). — ^{d}) Dn1 ब्रह्म-; some MSS. क्रिमि- (for कृमि-). T2. 3 G1. 2. 4 च (for प्र-).

49 D4. 5 om. (hapl.) 49. T2. 3 G transp. 48^{cd} and 49^{ab}. — ^{a}) D6. 10 T2. 3 G1. 3. 4 M4 कृमियोनिम्; M1–3 °जातिम्; some MSS. क्रिमिभावम् (for कृमि°). D7–9 कृमियोनिमनुप्राप्य; T1 °योनिमवाप्नोति. — ^{b}) D6 एव (for एकं). V1 B Dn D1. 2 तु (for स). T1 श्वयोनिं च ततः परं. — T2. 3 G om. 49^{cd}. — ^{c}) Dn1 M प्राप्तो (for प्राप्य). — ^{d}) M1–3 तु (for प्र-).

50 ^{b}) D1 अकारणात्; D2. 5. 10 °णं (for °णे). S गुरुः संताडयेद्बहु. — ^{c}) D4. 6–10 -चारेण (for -का°). S अकारणात्कामकारः. — ^{d}) V1 D4–10 S हिंस्रः (for हंसः).

51 ^{a}) V1 B Dn1. n2 चैव (for वापि). Dn3 मातरं पितरं चैव. — ^{b}) D4–10 च (for तु). D5 न (for ऽव-). — ^{d}) Dn1. n2 D4–10 T G4 जायेत (for जायति). — After 51, N (D3 missing) ins.:

546* गर्दभत्वं तु संप्राप्य दश वर्षाणि जीवति ।
संवत्सरं तु कुम्भीरस्ततो जायति मानवः ।
पुत्रस्य मातापितरौ यस्य रुष्टावुभावपि ।
गुर्वपध्यानतः सोऽपि मृतो जायति गर्दभः ।

बिडालः सप्त मासांस्तु ततो जायति मानवः ॥ ५२
मातापितरमाकुश्य सारिकः संप्रजायते ।
ताडयित्वा तु तावेव जायते कच्छपो नृप ॥ ५३
कच्छपो दश वर्षाणि त्रीणि वर्षाणि शल्यकः ।
व्यालो भूत्वा तु षण्मासांस्ततो जायति मानुषः ॥ ५४
भर्तृपिण्डमुपाश्नन्यो राजद्विष्टानि सेवते ।
सोऽपि मोहसमापन्नो मृतो जायति वानरः ॥ ५५
वानरो दश वर्षाणि त्रीणि वर्षाणि मूषकः ।
श्वा भूत्वा चाथ षण्मासांस्ततो जायति मानुषः ॥ ५६
न्यासापहर्ता तु नरो यमस्य विषयं गतः ।
संसाराणां शतं गत्वा कृमियोनौ प्रजायते ॥ ५७
तत्र जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ।
दुष्कृतस्य क्षयं गत्वा ततो जायति मानुषः ॥ ५८
असूयको नरश्चापि मृतो जायति शार्ङ्गकः ।
विश्वासहर्ता तु नरो मीनो जायति दुर्मतिः ॥ ५९
भूत्वा मीनोऽष्ट वर्षाणि मृगो जायति भारत ।

C. 13. 5466
B. 13. 111. 69
K. 13. 173. 73
M. 13. 100. 60

[(L. 1) D_4 समं; D_{5-10} च सं- (for तु सं-). —B_3 reads line 2 for the first time after 48^{ab}. —(L. 2) $D_{n1.n2}$ $D_{5-7.10}$ जायेत (for जायति). $D_{4.8.9}$ ततो जायेत मानुषः (for the post. half). —D_4 om. line 4. —(L. 4) D_{5-9} जायेत (for जायति).]

52 D_4 T_1 om. 52^{ab}. — ^{a}) M जायति (for जीवति). D_{5-10} वर्षाणि; T_2 वर्षांस्तु (for मासांस्तु). — B_5 om. (hapl.) 52^{bc}. — ^{b}) $D_{1.2.7.8}$ $M_{2.3}$ श्वा तु; $D_{6.9}$ $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ चानु (for श्वा च). — ^{c}) Some S MSS. बिडाळः. B_3 वर्षांस्तु; D_{5-10} मासांश्च (for मासांस्तु). T_1 ततो बिडालो जायेत. — ^{d}) D_{4-10} G_4 जायेत (for जायति). $D_{1.2}$ T_1 M_4 मानुषः (for मानवः).

53 T_1 om. 53^{ab}. — ^{a}) V_1 B_{1-4} Dn $D_{4.5.10}$ $T_{2.3}$ G -पितराव् (for -पितरम्). D_2 आकुप्य (for आकुश्य). B_5 पुत्रस्य मातापितरौ. — ^{b}) B_1 S (T_1 om.) शारिका; $D_{1.2}$ शारकः; $D_{4-7.10}$ नरः श्वा; $D_{8.9}$ श्वा नरः (for सारिकः). — $D_{4-7.9.10}$ om. 53^{cd}. — ^{c}) T_1 मातरं ताडयित्वा तु. — ^{d}) $D_{1.2}$ कच्छपः संप्रजायते; M_{1-3} कच्छपो जायते नृप.

54 T_1 om. 54^{ab}. — ^{b}) D_{6-9} शल्लकः. — ^{c}) $D_{1.2}$ व्याडो; some S MSS. व्याळो (for व्यालो). V_1 B_{2-5} Dn $D_{1.5.7}$ च (for तु). T_1 शल्यकस्तु ततो भूत्वा. — ^{d}) $D_{4.6.9}$ G_4 जायेत; T_1 M भवति (for जायति). $T_{2.3}$ G_2 मानवः (for मानुषः). $D_{5.10}$ ततो जायेत मानवः. —After 54, $G_{1.3}$ read 58^c–60^b.

55 M_4 om. (hapl.) 55–56. G_2 reads 55^a–58^b after 72^{ab}. — ^{a}) $D_{1.2}$ पितृ- (for भर्तृ-). — ^{b}) T_1 राजद्वेष्टा नरो भवेत्. —T_1 om. 55^{cd}. — ^{c}) M_{1-3} मोहं (for मोह-). $T_{2.3}$ G सोपि पापसमाविष्टो. — ^{d}) D_{5-10} जायेत; $T_{2.3}$ G भवति (for जायति). $B_{1.3}$ मानवः (for वानरः). D_4 ततो जायेत मानवः.

56 For the sequence in G_2, cf. v. l. 55. M_4 om. 56 (cf. v. l. 55). — ^{a}) B_3 मानवो (for वानरो). — ^{b}) D_4 मूषिकः. V_1 B $D_{n1.n2}$ पंच वर्षाणि मूषिकः; D_{n3} मूषिकः संप्रजायते; $T_{2.3}$ G M_{1-3} पंच वर्षाणि सूकरः. — ^{c}) V_1 $B_{1.2.4.5}$ [अ]थ भूत्वा तु (V_1 °त्वाथ); B_3 च भूत्वा तु; T_2 भूत्वापि च; G भूत्वा चापि (for भूत्वा चाथ). $D_{5.10}$ वर्षाणि (for षण्मासांस्). — ^{d}) D_{4-10} जायेत; T_3 G_{1-3} भवति (for जायति). T_2 G_4 ततो भवति मानवः. —For 56, T_1 subst.:

547* मृतो वानरयोनौ स्यात्ततो भवति सूकरः ।
ततः श्वा चापि भवति ततो भवति मानुषः ।

57 For the sequence in G_2, cf. v. l. 55. $T_{2.3}$ G_4 om. (hapl.) 57–58. — ^{a}) M न्यासहर्ता तु च नरो. — ^{c}) T_1 G_{1-3} M यातनानां (for संसाराणां). $D_{6.7.9}$ गतीर्; D_{10} गतिं (for शतं). — ^{d}) Some MSS. क्रिमियोनौ. G_{1-3} च; M तु (for प्र-).

58 For the sequence in G_2, cf. v. l. 55. $T_{2.3}$ G_4 om. 58 (cf. v. l. 57). T_1 om. 58^{ab}. After 58^{ab}, G_1 reads 60^{cd}. $G_{1.3}$ read 58^c–60^b after 54. — ^{c}) Some MSS. दुःकृतस्य. V_1 B Dn $D_{6.7}$ कृत्वा (for गत्वा). — ^{d}) $D_{4.6.7.9}$ जायेत; T_1 भवति (for जायति). B_2 D_{n3} मानवः (for मानुषः). $D_{5.10}$ ततो जायेत मानवः.

59 For the sequence in $G_{1.3}$, cf. v. l. 58. T_1 om. 59^{ab}. — ^{b}) D_{4-10} जायेत (for जायति). —For 59^{ab}, $T_{2.3}$ G M subst.:

548* असूयकः कुत्सितश्च चण्डालो दुःखमश्नुते ।

— ^{c}) S विश्वस्तहंता च नरो. — ^{d}) $D_{4-6.8-10}$ जायेत (for जायति). G_2 मानवः (for दुर्मतिः).

60 For the sequence in $G_{1.3}$, cf. v. l. 58. — ^{a})

C. 13. 5467
B. 13. 111. 69
K. 13. 173. 68
M. 13. 100. 60

मृगस्तु चतुरो मासांस्ततश्छागः प्रजायते ॥ ६०
छागस्तु निधनं प्राप्य पूर्णे संवत्सरे ततः ।
कीटः संजायते जन्तुस्ततो जायति मानुषः ॥ ६१
धान्यान्यवांस्तिलान्माषान्कुलत्थान्सर्षपांश्चणान् ।
कलायानथ मुद्गांश्च गोधूमानतसीस्तथा ॥ ६२
सस्यस्यान्यस्य हर्ता च मोहाज्जन्तुरचेतनः ।
स जायते महाराज मूषको निरपत्रपः ॥ ६३
ततः प्रेत्य महाराज पुनर्जायति सूकरः ।
सूकरो जातमात्रस्तु रोगेण म्रियते नृप ॥ ६४
श्वा ततो जायते मूढः कर्मणा तेन पार्थिव ।
श्वा भूत्वा पञ्च वर्षाणि ततो जायति मानुषः ॥ ६५
परदाराभिमर्शं तु कृत्वा जायति वै वृकः ।
श्वा सृगालस्ततो गृध्रो व्यालः कङ्को बकस्तथा ॥ ६६
भ्रातुर्भार्यां तु दुर्बुद्धिर्यो धर्षयति मोहितः ।
पुंस्कोकिलत्वमाप्नोति सोऽपि संवत्सरं नृप ॥ ६७
सखिभार्यां गुरोर्भार्यां राजभार्यां तथैव च ।

S मासांस्तु (for वर्षाणि). — ^{b}) Dn1 D1 मृतो (for मृगो). D9 G4 जायेत (for जायति). D4-7. 10 मृतो जायेत भारत. — G1 reads 60^{cd} after 58^{ab}. — ^{d}) D2 काकः; G2 छागात् (for छागः).

61 ^{a}) D2 काकस् (for छागस्). T1 छागो भूत्वा ततः पश्चाज्. — T1 om. 61^{bc}. — ^{b}) D5-10 गते (for ततः). — ^{c}) S (T1 om.) गौः स (for कीटः). D5 स (for सं-). — ^{d}) D4. 6-9 G4 जायेत (for जायति). T2. 3 मानवः (for मानुषः). D5. 10 ततो जायेत मानवः; T1 जायते मानुषे कुले.

62 T1 om. 62. D4 om. (hapl.) 62-65. — ^{a}) T2 G2. 4 धान्यानां तु (for धान्यान्यवांस्). D5 तिलान्यवान् (by transp.). — ^{b}) T2. 3 G कुळुत्थान् (for कुल°). M शणान् (for चणान्). D5-10 सर्षपांश्चणकाञ्शणान्. — ^{c}) B5 G2 कलापान्; T2 कळमान्; some S MSS. कळायान् (for कला°). D5-10 कलमांश्चैव मुद्गांश्च.

63 D4 om. 63 (cf. v. l. 62). — ^{a}) B1 शस्यस्य (for स°). D6-9 हर्ता स्यान्; D10 हर्तारो (for हर्ता च). T1 यस्तु धान्यादिहर्ता स्यान्; T2. 3 G यस्तु धान्यापहर्ता च; M यस्तु धान्यस्य हर्ता तु. — ^{b}) D6. 7 अचेतसः (for °तनः). — ^{c}) D1. 2 M4 जायति. — ^{d}) Some MSS. मूषिको. D5-7. 9. 10 मूषको वक्रसंनिभः. — For 63^{cd}, T1 subst. :

549* मूषको जायते पश्चात्सूकरो जायते ततः ।

64 D4 om. 64 (cf. v. l. 62). T1 om. 64^{a}-65^{b}. V1 B Dn D8 repeat 64-65 after 79^{ab}; D5. 10 repeat the same after 77. — ^{a}) V1 B Dn (all first time) D1. 2. 5. 8. 10 (last three second time) ततः संप्राप्य निधनं; D5 (first time). 6. 7. 8 (first time). 9. 10 (first time) ततः स निधनं प्राप्य. — ^{b}) V1 B Dn (all first time) मृतो (for पुनर्). D5 (first time). 6. 7. 8 (first time). 9. 10 (first time) जायेत (for जायति). Some MSS. (both times) शूकरः. V1 B Dn D5. 8. 10 (all second time) जायते सूकरः पुनः. — ^{d}) B5 (first time) नरः; T2. 3 G M4 पुनः (for नृप).

65 For the repetition in V1 B Dn D5. 8. 10, cf. v. l. 64. D4 om. 65 (cf. v. l. 62). T1 om. 65^{ab} (cf. v. l. 64). After the second occurrence of 65^{ab}, D10 reads 79^{ab}. — ^{c}) V1 B Dn1. n2 (all first time) भूत्वा श्वा (by transp.); M1-3 भूत्वा च. V1 B Dn D5. 8. 10 (all second time) श्वा भूत्वा कृतकर्मासौ. — ^{d}) D8 (first time) तथा (for ततो). D5 (first time). 6. 7. 8 (first time). 9. 10 (first time) G4 जायेत (for जायति). V1 B Dn (all first time) G2. 4 मानवः (for मानुषः). V1 B Dn D5. 8. 10 (all second time) जायते मानुषस्ततः.

66 D2 om. 66^{ab}. M4 om. 66^{a}-69^{b}. — ^{a}) Some MSS. -दाराभिमर्षं (for °मर्शं). B2 D1. 4. 5 च (for तु). — ^{b}) D4-10 जायेत (for जायति). — ^{c}) Some MSS. शृगालस् (for सृ°). — ^{d}) D2. 4. 6-9 व्याडः; D10 G2 व्याळः (for व्यालः). D1 (before corr.) काको (for कङ्को). B1 वृकस् (for बकस्). T1 जायते संकरस्ततः; T2. 3 G1. 3. 4 वळकंकादिकस्तथा; M1-3 व्याळकंकादयस्तथा.

67 M4 om. 67 (cf. v. l. 66). — ^{a}) T1 G2 भ्रातृजायां; T2. 3 G1. 3. 4 M1-3 भ्रातुर्जायां (for भ्रातुर्भार्यां). V1 B (except B3) Dn2. n3 D1. 2. 4-10 G4 च (for तु). V1 B Dn पापात्मा (for दुर्बुद्धिर्). — ^{b}) D1. 2 मर्षयति (for धर्ष°). D4-10 पापकृत् (for मोहितः).

68 M4 om. 68 (cf. v. l. 66). — ^{a}) D5 सख्युर् (for सखि-). D1. 2 गुरु- (for गुरोर्). — ^{b}) D1 om. (hapl.) राजभार्यां. — ^{c}) V1 B Dn T1 M1-3

प्रधर्षयित्वा कामाद्यो मृतो जायति सूकरः ॥ ६८
सूकरः पञ्च वर्षाणि पञ्च वर्षाणि श्वाविधः ।
पिपीलकस्तु षण्मासान्कीटः स्यान्मासमेव च ।
एतानासाद्य संसारान्कृमियोनौ प्रजायते ॥ ६९
तत्र जीवति मासांस्तु कृमियोनौ त्रयोदश ।
ततोऽधर्मक्षयं कृत्वा पुनर्जायति मानुषः ॥ ७०
उपस्थिते विवाहे तु दाने यज्ञेऽपि वाभिभो ।
मोहात्करोति यो विघ्नं स मृतो जायते कृमिः ॥ ७१
कृमिर्जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ।
अधर्मस्य क्षयं कृत्वा ततो जायति मानुषः ॥ ७२
पूर्वं दत्त्वा तु यः कन्यां द्वितीये संप्रयच्छति ।
सोऽपि राजन्मृतो जन्तुः कृमियोनौ प्रजायते ॥ ७३
तत्र जीवति वर्षाणि त्रयोदश युधिष्ठिर ।
अधर्मसंक्षये युक्तस्ततो जायति मानुषः ॥ ७४

C. 13. 5482
B. 13. 111. 84
K. 13. 173. 83
M. 13. 109. 75

कामाय; D5. 7. 10 [अ]धर्मात्मा (for कामाद्यो). D4. 6. 8 प्रधर्षयत्यधर्मात्मा; D9 °यति पापात्मा. — d) D2 S (M4 om.) ततो (for मृतो). D4–10 जायेत (for जायति). Some MSS. शूकरः (for सू°). — After 68, T1 ins. :

550* श्वा बिडालः कुक्कुटश्च जायेतापि पिपीलिकाः ।

69 M4 om. 69ab (cf. v. l. 66). T1 om. 69a–70b. — a) Some MSS. शूकरः. — b) T2 lacuna for पञ्च वर्षाणि. V1 B Dn दश (for पञ्च). D4–10 श्वा तथा; T2 चापि च; T3 M1–3 श्वा अपि; G1. 3. 4 श्वापि च (for श्वाविधः). G2 ततो जायति मानुषः. — After 69ab, T2. 3 G M ins. :

551* विलाळः पञ्च वर्षाणि पञ्च वर्षाणि कुक्कुटः ।

— c) B5 T2. 3 G पिपीलिका; some MSS. पिपीलिकस् (for °लकस्). B2. 3 च (for तु). V1 B Dn S (T1 om.) मासांस्त्रीन् (for षण्मासान्). — d) D1. 2 नीलको; D4–10 कीटको; T2. 3 G वानरो; M किंनरो (for कीटः स्यान्). V1 B1. 3 Dn1. n2 S (T1 om.) तु (for च). — e) D6–9 च सोपि (for आसाद्य). — f) Some MSS. क्रिमियोनौ (for कृमि°). — After 69, M1–3 read 72ab.

70 T1 om. 70ab (cf. v. l. 69). T2 om. (hapl.) 70–73. M1–3 om. 70ab. — a) D4. 8 T3 वर्षाणि; D6. 7. 9 मासं तु (for मासांस्तु). — b) Some MSS. क्रिमियोनौ (for कृमि°). V1 B Dn चतुर्दश (for त्रयोदश). — After 70ab, D8 reads 74cd, repeating it in its proper place. D4 om. 70c–74b. D8 om. (hapl.) 70cd. — c) G1. 3. 4 M तत्र (for ततो). D5. 10 गत्वा (for कृत्वा). T1 कृमिर्भूत्वा पापनाशात्. — d) S (G1 partly damaged; T2 om.) ततो (for पुनर्). V1 B Dn मानवः (for मानुषः). D4–7. 9. 10 ततो जा(D5. 10 पश्चाज्जा)येत मानुषः.

71 D4 T2 om. 71 (cf. v. l. 70). D6. 7. 9 om. (hapl.) 71–72 — a) D8 G4 च (for तु). — b) S (T2 om.) विभो (for [अ]भिभो). V1 B Dn D5. 8. 10 यज्ञे दानेपि (V1 °ने च) वा विभो. — c) S (T2 om.) चरति (for करोति). — d) Some MSS. क्रिमिः (for कृमिः). — After 71, T3 ins. :

552* देवालयाधिपत्यं हि कुर्यात्तद्द्रव्यभक्षकः ।
श्वा भूत्वा सप्त जन्मानि ततो जायति मानवः ।
द्विजग्रामाधिपत्यं हि कृत्वा ब्रह्मस्वभक्षकः ।
श्वानयोनिशतं प्राप्य चण्डालः पुष्कलस्ततः ।

While M1–3 ins. after 71 :

553* वर्षात्पञ्चदशात्पूर्वं क्रमाद्भवति मानुषः ।

72 D4 T2 om. 72 (cf. v. l. 70). D6. 7. 9 om. 72 (cf. v. l. 71). T3 om. 72–73. T1 om. 72ab. M1–3 read 72ab after 69. — a) Some MSS. क्रिमिर् (for कृमिर्). — After 72ab, G2 reads 55c–58b. M1–3 om. (hapl.) 72cd. — c) D10 M4 गत्वा (for कृत्वा). — d) D5. 10 जायेत (for जायति). V1 B Dn D5. 8. 10 G (G1 damaged) मानवः (for मानुषः).

73 D4 T2 om. 73 (cf. v. l. 70). T3 om. 73 (cf. v. l. 72). G1. 3 om. (hapl.) 73–74. — a) M4 कृत्वा (for दत्त्वा). — b) D5–7. 9. 10 द्वितीयाय (for °ये सं-). V1 B Dn D8 द्वितीये दातुमिच्छ(D8 °मर्ह)ति; T1 G2. 4 M °यं (M °यां) दातुमिच्छति. — d) Some MSS. क्रिमि- (for कृमि-).

74 D4 om. 74ab (cf. v. l. 70). G1. 3 om. 74 (cf. v. l. 73). T1 om. 74. — a) B5 M1. 3 ततो; T3 कृमिर् (for तत्र). — b) D1. 2. 5–7. 9. 10 कृमियोनौ चतुर्दश. — D8 reads 74cd for the first time after 70ab. — c) B3. 4 -संक्षयैर्; T2. 3 G2. 4 M -क्षयसं- (for -संक्षये). B1 अधर्मसंक्षयान्मुक्तस्. — d) V1 T3 मानवः (for मानुषः). — For 74cd, D1. 2. 4–7. 8 (first time). 9. 10 subst. :

C. 13. 5482
B. 13. 111. 85
K. 13. 173. 84
M. 13. 100. 78

देवकार्यमुपाकृत्य पितृकार्यमथापि च ।
अनिर्वाप्य समश्नन्वै ततो जायति वायसः ॥ ७५
वायसो दश वर्षाणि ततो जायति कुक्कुटः ।
जायते लवकश्चापि मासं तस्मात्तु मानुषः ॥ ७६
ज्येष्ठं पितृसमं चापि भ्रातरं योऽवमन्यते ।
सोऽपि मृत्युमुपागम्य क्रौञ्चयोनौ प्रजायते ॥ ७७
क्रौञ्चो जीवति मासांस्तु दश द्वौ सप्त पञ्च च ।
ततो निधनमापन्नो मानुषत्वमुपाश्नुते ॥ ७८
वृषलो ब्राह्मणीं गत्वा कृमियोनौ प्रजायते ।
तत्रापत्यं समुत्पाद्य ततो जायति मूषकः ॥ ७९
कृतघ्नस्तु मृतो राजन्यमस्य विषयं गतः ।
यमस्य विषये क्रुद्धैर्वधं प्राप्नोति दारुणम् ॥ ८०
पट्टिसं मुद्गरं शूलमग्निकुम्भं च दारुणम् ।
असिपत्रवनं घोरं वालुकां कूटशाल्मलीम् ॥ ८१
एताश्चान्याश्च बह्वीः स यमस्य विषयं गतः ।
यातनाः प्राप्य तत्रोग्रास्ततो वध्यति भारत ॥ ८२

554* ततो निधनमापन्नो मानुषत्वमुपाश्नुते ।

75 [a]) V1 B Dn D8 T1 M1-3 अकृत्वा तु (T1 M1-3 च); D4. 10 G1-3 M4 अपा(G2 °था)कृत्य; T2 परावृत्य; T3 अपावृत्य (for उपाकृत्य). — [b]) T2. 3 G4 तथा (for अथ). N (except D1. 2; D3 missing) T1 वा (for च). — [c]) T1 M अनिर्वृत्य (for °र्वाप्य). T2. 3 G अनिर्वृत्य (G2 °नुद्धृत्य) समश्नीत. — [d]) V1 B Dn D6. 8 T1 मृतो (for ततो). D4. 5. 7. 10 जायेत (for जायति).

76 [a]) T3 G जायते (for वायसो). V1 B (except B1) Dn शत- (for दश). — [b]) D4 T1 जायेत; D5. 7. 10 भवति (for जायति). — [c]) V1 B Dn व्यालकश्; D4-10 लावकश् (for ल°). T1 तत्राधर्मक्षयं कृत्वा; T2. 3 G M4 जायते (G1 °येत) वालुकस्तस्मान्; M1-3 °ते स मयूरस्तु. — [d]) B1 D5. 10 मासात् (for मासं). V1 तस्य (for तस्मात्). D4-10 च (for तु). T1 ततो भवति मानुषः; T2. 3 G (G1 partly damaged) M मासादेकात्तु मा°.

77 [a]) Dn3 T1 वा (for च). — [b]) V1 चैव; D4 योभि- (for योऽव-). — [c]) D4 उपाकृत्य (for °गम्य). — [d]) T3 G1-3 च (for प्र-). — After 77, D5. 10 repeat 64-65.

78 D5 om. (hapl.) 78[a]-79[b]. D10 om. 78. T1 om. 78[ab]. — [a]) M2. 3 भवति (for जी°). V1 B1-4 Dn वर्षं तु; B5 वर्षाणि; D6. 8 मासांश्च (for °स्तु). — [b]) V1 B Dn ततो जायति चीर(B1. 2 [orig]. 3. 5 जीव)कः; T2. 3 G4 दश द्वादश सप्त च; G1-3 M दश द्वौ (M1-3 द्वे) पंच सप्त च.

79 D5 om. 79[ab] (cf. v. l. 78). D10 reads 79[ab] after the second occurrence of 65[ab]. — [b]) Some MSS. क्रिमियोनौ. — After 79[ab], V1 B Dn D8 repeat 64-65. — [c]) M1. 3 तत्राप्यपत्यमुत्पाद्य. — [d]) D4. 5. 7. 10 जायेत (for जायति). T2. 3 M मूषिकः; G1. 2 मानुषः (for मूषकः). V1 B Dn G3. 4 मृतो जायति मूषिकः (G3 मानुषः); T1 ततो भवति मानुषः.

80 [a]) D10 M1-3 ततो (for मृतो). D6. 7. 9 कृमिघ्नस्तु ततो राजन्. — T1 om. 80[c]-81[a]. — [c]) V1 B Dn D3. 10 T2. 3 G M4 पुरुषैः (for विषये). M1-3 घोरैर् (for क्रुद्धैर्).

81 T1 om. 81[a] (cf. v. l. 80). D5 om. (hapl.) 81[ab]. — [a]) V1 B1. 2. 4. 5 Dn2. n3 D3. 10 दंडकं; B3 दंडं च; Dn1 दंडं स-; D10 T2. 3 G1. 2. 4 M कंटकं; G3 कर्णकं (for पट्टिसं). — T1 transp. 81[b] and 81[c]. After 81[b], T1 ins. 555*. — [b]) M1. 3 -कुंडं (for -कुम्भं). — [c]) D1. 2. 4-7. 9 चैव (for घोरं). — T1 om. 81[d]-83[d]. — [d]) B3 Dn1. n2 D5. 7 वालुकं; D6 वालिकां (for वालुकां). G1. 3 -शाल्मलं; M -शल्मलिं (for -शाल्मलीम्). — After 81, M4 ins. 555*.

82 T1 om. 82 (cf. v. l. 81). M4 om. 82[a]-83[b]. — [a]) B3 Dn1. n2 D5-7. 9. 10 T2. 3 G M2 च (for स). — M1-3 ins. after 82[ab]: T1 after 81[b]: M4 after 81:

555* अन्याश्च यातनाः प्राप्य कृमियोनौ प्रजायते ।

— [c]) B4. 5 Dn2 D8 G3 यातनां (for °नाः). — After 82, V1 B Dn2. n3 D1. 2. 4-10 ins.:

556* ततो हतः कृतघ्नः स तत्रोग्रैर्भरतर्षभ ।

[B3 मृतः (for हतः). D6-10 तु (for स). D5-7. 9. 10 [आ]स्ते (for [उ]ग्रैर्).]

83 T1 om. 83[abcd] (cf. v. l. 81). M4 om. 83[ab] (cf. v. l. 82). Dn1 om. (hapl.) 83[abcd]. — [b]) Some MSS. क्रिमियोनौ. D8 स (for प्र-). — B5 om.

संसारचक्रमासाद्य कृमियोनौ प्रजायते ।
कृमिर्भवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ।
ततो गर्भं समासाद्य तत्रैव म्रियते शिशुः ॥ ८३
ततो गर्भशतैर्जन्तुर्बहुभिः संप्रजायते ।
संसारांश्च बहून्गत्वा ततस्तिर्यक्प्रजायते ॥ ८४
मृतो दुःखमनुप्राप्य बहुवर्षगणानिह ।
अपुनर्भावसंयुक्तस्ततः कूर्मः प्रजायते ॥ ८५
अशस्त्रं पुरुषं हत्वा सशस्त्रः पुरुषाधमः ।
अर्थार्थी यदि वा वैरी स मृतो जायते खरः ॥ ८६
खरो जीवति वर्षे द्वे ततः शस्त्रेण वध्यते ।
स मृतो मृगयोनौ तु नित्योद्विग्नोऽभिजायते ॥ ८७
मृगो वध्यति शस्त्रेण गते संवत्सरे तु सः ।
हतो मृगस्ततो मीनः सोऽपि जालेन बध्यते ॥ ८८
मासे चतुर्थे संप्राप्ते श्वापदः संप्रजायते ।
श्वापदो दश वर्षाणि द्वीपी वर्षाणि पञ्च च ॥ ८९
ततस्तु निधनं प्राप्तः कालपर्यायचोदितः ।
अधर्मस्य क्षयं कृत्वा ततो जायति मानुषः ॥ ९०
स्त्रियं हत्वा तु दुर्बुद्धिर्यमस्य विषयं गतः ।
बहून्क्लेशान्समासाद्य संसारांश्चैव विंशतिम् ॥ ९१
ततः पश्चान्महाराज कृमियोनौ प्रजायते ।
कृमिर्विंशतिवर्षाणि भूत्वा जायति मानुषः ॥ ९२
भोजनं चोरयित्वा तु मक्षिका जायते नरः ।

C. 13. 55 16
B. 13. 111. 119
K. 13. 173. 118
M. 13. 100. 97

(hapl.) 83^{c}-84^{d}. — ^{c}) Some MSS. क्रिमिर्. T2 वर्षाणां (for °णि). — ^{d}) S (T1 om.) दुर्मतिः (for भारत). — ^{e}) D1-9 वर्षं (for गर्भं).

84 B5 om. 84 (cf. v. l. 83). T1 om. 84. — ^{a}) D10 -शतं (for -शतैर्). — ^{b}) G3 बह्वीभिः (for बहुभिः). M1-3 स (for सं-). V1 B1-3 Dn -प्रपद्यते (for -प्रजायते). — ^{d}) V1 B2-4 Dn तिर्यक्षु (for °क्प्र-).

85 B3 om. (hapl.) 85. B4 repeats 85 after 97. — ^{a}) V1 B1. 2. 4 (both times). 5 Dn ततो (for मृतो). — T1 om. 85^{bc}. — ^{b}) D10 -गणानपि; T2. 3 G4 °नि च (for °निह). D4-9 बहून्वर्षगणानपि (D4 °निव; D8 °न्बहून्). — ^{c}) V1 B1. 2. 4 (both times). 5 Dn D4. 10 S (T1 om.) अ(T2. 3 G स)पुनर्भवसंयुक्तस्. — ^{d}) D5. 10 पुनः (for ततः). T1 तिर्यग्जंतुषु जायते.

86 V1 B Dn read 86^{a}-95^{b} after 96^{cd}. — ^{a}) T1 अशस्त्र- (for °स्त्रं). M1 गत्वा (for हत्वा). — ^{c}) T1 M वैरात्; T2. 3 G [अ]मर्षात् (for वैरी).

87 For the sequence in V1 B Dn, cf. v. l. 86. — ^{b}) D10 तत्र (for ततः). — ^{d}) V1 T1. 3 हि (for ऽभि-).

88 For the sequence in V1 B Dn, cf. v. l. 86. — ^{a}) B3 T3 मृतो (for मृगो). D5. 10 विध्येत; D7 विध्यति; M1-3 वध्येत (for वध्यति). — ^{b}) D2 नृप; G4 हि सः (for तु सः). — For 88^{ab}, T1 subst.:

557* मृगो भूत्वा ततः शस्त्रैर्वध्यते भृशदारुणम् ।

— ^{c}) D5. 6. 7. 9 ततो (for हतो). — T1 om. 88^{d}-89^{a}. — ^{d}) D1-10 M ततो (for सोऽपि). T2. 3 G ततो जालेन पीड्यते.

89 For the sequence in V1 B Dn, cf. v. l. 86. T1 om. 89^{a} (cf. v. l. 88). — ^{b}) M1. 2 स (for सं-). T1 श्वापदो जायते ततः. — T1 om. 89^{cd}. — ^{c}) B5 पंच (for दश). — ^{d}) T2. 3 G M4 द्वे च (T3 om. च); M1-3 जीवेद् (for द्वीपी). B1. 3 तु (for च).

90 For the sequence in V1 B Dn, cf. v. l. 86. — ^{a}) D4-10 S प्राप्य (for प्राप्तः). — T1 om. 90^{bc}. — ^{b}) D4-9 -नोदितः (for -चो°). — ^{c}) S (T1 om.) प्राप्तस् (for कृत्वा). — ^{d}) D4. 5. 7. 10 जायेत (for जायति). D6. 8. 9 T8 मानवः (for मानुषः).

91 For the sequence in V1 B1-4 Dn, cf. v. l. 86. B5 om. (hapl.) 91-92. — ^{d}) B1 D4-7. 9 चैक-; B3 T2 M1-3 एक- (for चैव). D10 T3 G (G1 damaged) M4 नरकानेकविंशतिं (G2 °तीन्); T1 नरके भृशदारुणे.

92 For the sequence in V1 B1-4 Dn, cf. v. l. 86. B5 om. 92 (cf. v. l. 91). — ^{b}) Some MSS. क्रिमियोनौ. — T1 om. 92^{cd}. — ^{c}) Some MSS. क्रिमिर् (for कृमिर्). D2 क्रिमिर्वर्षसहस्राणि; D10 S (T1 om.) चतुर्विंशतिवर्षाणि. — ^{d}) D6. 9 कृत्वा (for भूत्वा). D1. 2. 4. 5. 7 जायेत (for जायति). M1-3 भूत्वा जायेत मानवः.

93 For the sequence in V1 B Dn, cf. v. l. 86.

C. 13. 55 17
B. 13. 111. 179
K. 13. 173. 118
M. 13. 100. 97

मक्षिकासंघवशगो बहून्मासान्भवत्युत ।
ततः पापक्षयं कृत्वा मानुषत्वमवाप्नुते ॥ ९३
वाद्यं हृत्वा तु पुरुषो मशकः संप्रजायते ।
तथा पिण्याकसंमिश्रमशनं चोरयेन्नरः ।
स जायते बभ्रुसमो दारुणो मूषको नरः ॥ ९४
लवणं चोरयित्वा तु चीरीवाकः प्रजायते ।
दधि हृत्वा बकश्चापि प्लवो मत्स्यानसंस्कृतान् ॥ ९५
चोरयित्वा पयश्चापि बलाका संप्रजायते ।
यस्तु चोरयते तैलं तैलपायी प्रजायते ।
चोरयित्वा तु दुर्बुद्धिर्मधुदंशः प्रजायते ॥ ९६
अयो हृत्वा तु दुर्बुद्धिर्वायसो जायते नरः ।
पायसं चोरयित्वा तु तित्तिरित्वमवाप्नुते ॥ ९७
हृत्वा पैष्टमपूपं च कुम्भोलूकः प्रजायते ।
फलं वा मूलकं हृत्वा अपूपं वा पिपीलिकः ॥ ९८

— ^{a}) D6-9 भाजनं (for भो°). — ^{b}) D5 T2. 3 G1. 2. 4 मक्षिको (for °का). — T1 om. 93^{cd}. — ^{c}) D4. 6-9 -मशको (for -वशगो). — ^{e}) B5 अतः (for ततः). D10 T2. 3 G1-3 M2. 3 गत्वा (for कृत्वा). — ^{f}) Dn3 D1. 2. 4-10 उपाश्नुते ; T1 अवाप्यते (for °मुते).

94 For the sequence in V1 B Dn, cf. v. l. 86. T3 G1-3 M4 read 94^{ab} twice. — ^{ab}) B1 T3 G1-3 (last four second time) खाद्यं ; B2 (marg. as in text). 3 चोष्यं ; Dn2 T1 मद्यं ; Dn3 धान्यं ; T2. 3 G1-3 M4 (last five first time) भक्ष्यं ; G4 भक्ष्यान् (for वाद्यं). D5 transp. पुरुषो and मशकः. V1 B Dn D4. 10 लोमशः सं- ; T1 मृतो दाशः ; T2. 3 G1-3 (last four both times) M1-3. 4 (both times) जले पाशः (for मशकः सं-). — After 94^{ab}, T2 G4 read 96^{cd}; T3 G1-3 read it after the second occurrence of 94^{ab}. — ^{c}) G1 ततः (for तथा). D4. 6-10 G4 -संयुक्तम् (for -संमिश्रम्). — ^{d}) V1 B1-4 Dn3 D5 चोरयन् (for °येन्). D4-9 T1 नृप (for नरः). — ^{e}) D4-9 वकसमो ; T2 G2 भूनियतो ; T3 G1 भूमिधनो ; G3. 4 भूरिधनो (for बभ्रुसमो). T1 M4 स भवे(M4 जाये)च्छुभ्रनियतो ; M1-3 जायते श्वभ्रनियतो. — ^{f}) Some MSS. मूषिको (for मूषको). — After 94, V1 B Dn D5. 8. 10 G2 ins. :

558* दशन्वै मानुषान्नित्यं पापात्मा स विशां पते ।
घृतं हृत्वा तु दुर्बुद्धिः काकमद्गुः प्रजायते ।
मत्स्यमांसमथो हृत्वा काको जायति दुर्मतिः ।

[D8 om. line 1. — (L. 2) V1 B2. 4 D8 स (for प्र-). — G2 om. line 3. — (L. 3) B3 भवति ; D5. 10 जायेत (for जायति).]

95 For the sequence in V1 B Dn of 95^{ab}, cf. v. l. 86. T2. 3 G om. (hapl.) 95^{a}-96^{b}. T1 om. 95^{ab}. — ^{b}) V1 Dn1 चिरिकाकः ; B1. 2 (marg.). 4. 5 Dn2. n3 D5. 10 चीरीकाकः ; B2. 3 चक्रवाकः ; D4 चीरीपादः ; M चीरी(M3 चो)रपाकः (for चीरीवाकः). — ^{c}) T1 M [ए]व (for [अ]पि). — ^{d}) D4 नरो मत्स्यानसंस्कृतः ; D5. 7. 10 पुरुषो वै प्रजायते ; D6. 8. 9 सर्वथैव प्रजायते ; T1 M प्लवो घृतमथापि च.

96 T2. 3 G om. 96^{ab} (cf. v. l. 95). V1 B Dn read 96^{ab} after 565*. — ^{a}) D5. 10 पीत्वा पयश्चापि तथा. — T2 G4 read 96^{cd} after 94^{ab}; T3 G1-3 read it after the second occurrence of 94^{ab}. — ^{c}) B3 च (for तु). — After 96^{abc}, N (D3 missing) ins. :

559* नरो मोहसमन्वितः ।
सोऽपि राजन्मृतो जन्तुस् ·

— After 96^{cd}, V1 B Dn read 86^{a}-95^{b}. — ^{e}) T1 मधु प्राश्य (for तु दुर्बुद्धिर्). — ^{f}) G3 स (for प्र-). — After 96, the sequence in V1 B Dn is : 98^{cd}, 561*, 97^{c}-98^{b}, and 97^{ab}; and that in S is : 560*, 97^{c}-98^{b}, and 97^{ab}.

97 For the sequence in V1 B Dn S, cf. v. l. 96. D6 om. (hapl.) 97-99. D5 om. (hapl.) 97^{a}-98^{b}. — ^{a}) G2 पयो (for अयो). — After 97^{ab}, D1. 2. 4. 7-10 ins. 561*. B3 om. 97^{cd}. D10 om. 97^{c}. — ^{d}) B4 D4 उपाश्नुयात् ; D7-9 T1 अवाप्नुयात् (for °मुते). — After 97, B4 repeats 85.

98 For the sequence in V1 B Dn S, cf. v. l. 96. D5 om. 98^{ab} ; D6 om. 98 (for both, cf. v. l. 95). — ^{a}) S पिष्टम् (for पै°). T3 G M तु (for च). V1 B Dn हृत्वा पिष्टमयं पूपं. — ^{b}) D9 om. from लूकः up to संप्रजायते (in 99^{d}). D4 कुंभोलूकं ; M1. 2 °लूपः (for °लूकः). — B3 om. 98^{cd}. — ^{c}) D1. 2. 4. 5. 7. 8. 10 वापि (for हृत्वा). — ^{d}) D1. 2. 4. 5. 7. 8. 10 हृत्वा जायेत्पिपीलि(D1. 2. 7 °ल)कः (D4. 10 °काः ; D8 °का).

कांस्यं हृत्वा तु दुर्बुद्धिर्हारीतो जायते नरः ।
राजतं भाजनं हृत्वा कपोतः संप्रजायते ॥ ९९
हृत्वा तु काञ्चनं भाण्डं कृमियोनौ प्रजायते ।
क्रौञ्चः कार्पासिकं हृत्वा मृतो जायति मानवः ॥१००
चोरयित्वा नरः पट्टं त्वाविकं वापि भारत ।
क्षौमं च वस्त्रमादाय शशो जन्तुः प्रजायते ॥ १०१
वर्णान्हृत्वा तु पुरुषो मृतो जायति बर्हिणः ।
हृत्वा रक्तानि वस्त्राणि जायते जीवजीवकः ॥ १०२
वर्णकादींस्तथा गन्धांश्चोरयित्वा तु मानवः ।
छुच्छुन्दरित्वमाप्नोति राजल्लोभपरायणः ॥ १०३
विश्वासेन तु निक्षिप्तं यो निह्नुवति मानवः ।
स गतासुर्नरस्तादृङ्मत्स्ययोनौ प्रजायते ॥ १०४

C. 13. 5506
B. 13. 111. 9
K. 13. 173. 107
M. 13. 100. 106

— For 98^{cd}, S subst. :

560* फलानि वानरो हृत्वापूपं हृत्वा पिपीलिकः ।

[M1. 2 (*sup. lin.* as above). 3. 4 धूपं (for [अ]पूपं). T2 G1. 3. 4 पिपीलिका ; G2 °लिकाः.]

— V1 B1. 2. 4. 5 Dn ins. after 98 : B3 after 98^{ab} : D1. 2. 4. 7–10 after 97^{ab} :

561* चोरयित्वा तु निष्पावं जायते हलगोलकः ।

[B1. 3–5 Dn1. n2 च (for तु). D1. 2 निःस्वं वै ; D4. 7. 9. 10 निंवं वै (for निष्पावं). D1. 2. 3. 9 गल- ; D7 गज- (for हल-). D10 om. the post. half.]

99 D6 om. 99 (cf. v. l. 97). D9 om. 99 (cf. v. l. 98). — ^{a}) S हारीतः (for दुर्बुद्धिर्). — S om. 99^{bc}. — ^{d}) T1 M कपोतो राजतं भवेत् (T1 हरन्); T2. 3 G °तो र(G1. 3. 4 रा)जतं तथा.

100 ^{b}) Some MSS. क्रिमियोनौ (for कृमि°). — V1 B Dn D1. 2. 6 ins. after 100^{ab} : D4. 5. 8–10 after 100^{cd} : D7 after 101 :

562* पत्रोर्णं चोरयित्वा तु कृकलत्वं निगच्छति ।
कौशिकं तु ततो हृत्वा नरो जायति वर्तकः ।
अंशुकं चोरयित्वा तु शुको जायति मानवः ।
चोरयित्वा दुकूलं तु मृतो हंसः प्रजायते ।

[(L. 1) B5 शूकरत्वं ; Dn D1. 2 क्रकरत्वं ; D4 कुकु° ; D5–10 कुक्कुटत्वं (for कृकलत्वं). B4. 5 Dn1. n2 नियच्छति (for निग°). — (L. 2) B3 नरो (for ततो). D1. 2. 4 कोशकारं नरो हृत्वा (for the prior half). D1. 2. 4 ततो (for नरो). D5. 10 उदकं चोरयित्वा तु ततो जायेत चातकः. — (L. 3) D5–7. 10 अंबरं (for अंशुकं). D1. 2 सिताप(D2 °तः प)-क्षी तु जायते ; D4–10 कपोतः संप्रजायते (for the post. half).]

— D6. 7 om. 100^{cd} ; D8 repeats 100^{cd} after 562*. — ^{c}) D1. 2 कर्पासकं ; D4 कर्पासिकं (for कार्पा°). — ^{d}) D8 (first time). 9 मानुषः (for मानवः). D1. 2 ततो जायति मानुषः ; D4. 5 मृतो जायेत मानुषः ; M1–3 ततो जायेत मानवः. — For 100^{cd}, T G M4 subst. :

563* सर्पः कार्पासकं हृत्वा क्षौमं हृत्वा शशो भवेत् ।

T G M4 cont. :

564* छागश्चाप्याविकं हृत्वा कूर्मश्चर्मापहारकः ।

[T1 शार्ङ्गकश्च (for छागश्चापि). T1 G2 M4 कूर्मचर्मापि भारत (for the post. half).]

101 ^{a}) D1. 2 ततः (for नरः). M1–3 पट्टान् (for पट्टं). — ^{b}) D4. 6–9 आविकं ; M1–3 आविकान् (for त्वाविकं). V1 B Dn चैव ; D4–10 चापि (for वापि). — T G M4 om. 101^{cd}. — ^{c}) D4–10 तु (for च). — ^{d}) D5–10 शशकः सं- (for शशो जन्तुः). — After 101, D7 ins. 562*.

102 ^{a}) B1. 3 T1 वर्णं ; D8. 9 गंधान् (for वर्णान्). M1–3 गृहीत्वा (for हृत्वा तु). D1. 2 बहुशो (for पुरुषो). — ^{b}) D4. 10 M1–3 जायेत (for जायति). T1 वै शिखी ; G4 बर्हणः (for बर्हिणः). D5. 6. 8. 9 मृतो जायेत बर्हणः. — ^{c}) D4 T G2 रत्नानि (for रक्तानि). — ^{d}) T2 -जीविकः (for -जीवकः).

103 ^{a}) D1. 2 ततो ; S शुभान् (for तथा). D4 वर्णान्कामांस्ततो गंधांश् ; D5–7 9. 10 वर्णकांश्च ततो गंधांश् (D9 हृत्वा). — ^{b}) V1 B (except B2) Dn [इ]ह (for तु). — ^{c}) B3 D4 आपन्नो (for आप्नोति). B1 दुर्गंधकत्वमाप्नोति ; B4. 5 छुच्छंदरित्वमा° ; T1 तित्तिरत्वमवाप्नोति ; T2 चुच्छुरुत्वम° ; T3 चंचरित्वम°. — ^{d}) D1. 2. 4–10 -समन्वितः (for -परायणः). — After 103, V1 B Dn ins. :

565* तत्र जीवति वर्षाणि ततो दश च पञ्च च ।
अधर्मस्य क्षयं गत्वा ततो जायति मानुषः ।

[(L. 2) Dn2. n3 कृत्वा (for गत्वा).]

— After the above, V1 B Dn read 96^{ab}. After 103, D8 reads 108^{ab}, repeating it in its proper place.

104 T1 om. 104–105. — ^{a}) D6 om. from तु निक्षिप्तं up to मत्स्ययोनिम (in 105^{a}). D4. 7. 9 न्यासेन

C. 13. 5521
B. 13. 111. 124
K. 13. 173. 124
M. 13. 100. 107

मत्स्ययोनिमनुप्राप्य मृतो जायति मानुषः ।
मानुषत्वमनुप्राप्य क्षीणायुरुपपद्यते ॥ १०५
पापानि तु नरः कृत्वा तिर्यग्जायति भारत ।
न चात्मनः प्रमाणं ते धर्मं जानन्ति किंचन ॥ १०६
ये पापानि नराः कृत्वा निरस्यन्ति व्रतैः सदा ।
सुखदुःखसमायुक्ता व्याधितास्ते भवन्त्युत ॥ १०७
असंवासाः प्रजायन्ते म्लेच्छाश्चापि न संशयः ।
नराः पापसमाचारा लोभमोहसमन्विताः ॥ १०८
वर्जयन्ति च पापानि जन्मप्रभृति ये नराः ।
अरोगा रूपवन्तस्ते धनिनश्च भवन्त्युत ॥ १०९
स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन कृत्वा पापमवाप्नुयुः ।
एतेषामेव जन्तूनां पत्नीत्वमुपयान्ति ताः ॥ ११०
परस्वहरणे दोषाः सर्व एव प्रकीर्तिताः ।
एतद्वै लेशमात्रेण कथितं ते मयानघ ।
अपरस्मिन्कथायोगे भूयः श्रोष्यसि भारत ॥ १११
एतन्मया महाराज ब्रह्मणो वदतः पुरा ।
सुरर्षीणां श्रुतं मध्ये पृष्टश्चापि यथातथम् ॥ ११२
मयापि तव कार्त्स्न्येन यथावदनुवर्णितम् ।
एतच्छ्रुत्वा महाराज धर्मे कुरु मनः सदा ॥ ११३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

तु विनिक्षिप्तं. — ^{b}) V1 B2. 4. 5 Dn1. n2 विनि(B4 om. नि)ह्नोति; B1. 3 M4 वै निह्नोति; T2. 3 G निगृह्णाति; M1–3 वै निह्नति (for निह्नवति). D5 यो निर्हापयति मानुषः (hypermetric); D10 यो निगृह्णाति मानुषः. — ^{c}) D1. 2 तावन्; Bom. ed. तात (for तादृङ्). G4 स गतायुर्नरस्तावन्.

105 T1 om. 105; D6 om. up to मत्स्ययोनिम (in 105^{a}) (for both, cf. v. l. 104). D9 om. 105–106. V1 reads 105^{bc} twice. — ^{b}) D4–8 M1–3 जायेत (for जायति). G1. 3. 4 मानवः (for मानुषः). — ^{c}) D5. 10 अवाप्नोति (for अनुप्राप्य). — ^{d}) D1. 2. 4–8. 10 -जायते (for -पद्यते).

106 D9 om. 106 (cf. v. l. 105). D6. 7 M1–3 om. (hapl. ?) 106. — ^{a}) G4 om. तु. V1 B2. 4. 5 Dn1. n2 नराः (for नरः). — ^{b}) V1 B2. 3. 5 Dn D5 जायंति; D4. 10 G4 जायेत (for जायति). D8 तिर्यग्योनौ प्रजायते; T1 °ग्योनिषु जायते. — V1 T1 om. 106^{cd}. — ^{c}) D4 T2. 3 G1. 3. 4 M4 प्रयाणांते; D10 प्रमाणेन (for °णं ते). — ^{d}) D4 T3 G जानाति. B2–5 कंचन; D5. 10 के° (for किं°). M4 धर्मं जानाति कंचन.

107 ^{a}) D1. 2. 4 G2 नरः (for नराः). T1 ये पापनिरताः क्रुद्धा. — ^{b}) D4 S निरस्यंते (for °स्यन्ति). D2. 5–10 सह (for सदा). — ^{c}) S नित्यं (for सुख-). — ^{d}) Bom. ed. व्यथितास् (for व्याधि°).

108 D1. 2. 4. 7. 9 G2 om. (hapl.) 108–109. D8 reads 108^{ab} for the first time after 103. T1 transp. 108^{ab} and 108^{cd}. — ^{a}) S (G2 om.) अपु(T1 नपु)मांसः (for असंवासाः).

109 D1. 2. 4. 7. 9 G2 om. 109 (cf. v. l. 108). — ^{a}) B1. 2 तु (for च). — For 109^{ab}, D8 subst.:

566* जन्मप्रभृति पापानि वर्जयन्ति च ये नराः ।

— ^{c}) D5 अतुल्या (for अरोगा). D8 च (for ते). — ^{d}) D8 धनवंतो (for धनिनश्च).

110 ^{a}) T1 M संकल्पं (for कल्पेन). T2. 3 G स्त्रियोप्यनेन संकल्पं. — ^{b}) D1. 2. 4. 5. 7–10 दोषम् (for पापम्). T1 कृत्वा पापानि चाप्नुयुः. — D6. 7. 9 om. (hapl. ?) 110^{c}–111^{b}. — ^{c}) D8 अपि (for एव). — ^{d}) V1 B Dn D5. 8 भार्यात्वम् (for पत्नी°). D1. 2 भोः; S च (for ताः).

111 D6. 7. 9 om. 111^{ab} (cf. v. l. 110). D1. 2. 4 om. 111^{ab}. — ^{a}) S (except G1–3) प्रमत्त- (for परस्व-). — ^{b}) T1 एवं (for एव). — ^{c}) V1 B4. 5 Dn D5. 10 M1 हि (for वै). — ^{d}) D5. 10 च; D6 om.; T1 वै (for ते). — T1 om. 111^{cf}.

112 Dn2 om. 112. — ^{c}) D1. 2. 4–10 महर्षीणां (for सुर°). — ^{d}) D4. 5. 7–9 [अ]स्मि; D10 [अ]स्मिन् (for [अ]पि). D1. 2. 4–10 यथाविधि (for °तथम्).

113 ^{a}) D1. 2 हि (for [अ]पि). B3. 5 Dn तच्च;

११३

युधिष्ठिर उवाच ।

अधर्मस्य गतिर्ब्रह्मन्कथिता मे त्वयानघ ।
धर्मस्य तु गतिं श्रोतुमिच्छामि वदतां वर ।
कृत्वा कर्माणि पापानि कथं यान्ति शुभां गतिम् ॥ १

बृहस्पतिरुवाच ।

कृत्वा पापानि कर्माणि अधर्मवशमागतः ।
मनसा विपरीतेन निरयं प्रतिपद्यते ॥ २
मोहादधर्मं यः कृत्वा पुनः समनुतप्यते ।
मनःसमाधिसंयुक्तो न स सेवेत दुष्कृतम् ॥ ३
यथा यथा नरः सम्यगधर्ममनुभाषते ।
समाहितेन मनसा विमुच्यति तथा तथा ।
भुजंग इव निर्मोकात्पूर्वभुक्ताज्जरान्वितात् ॥ ४
अदत्त्वापि प्रदानानि विविधानि समाहितः ।
मनःसमाधिसंयुक्तः सुगतिं प्रतिपद्यते ॥ ५
प्रदानानि तु वक्ष्यामि यानि दत्त्वा युधिष्ठिर ।
नरः कृत्वाप्यकार्याणि तदा धर्मेण युज्यते ॥ ६

C. 13. 5541
B. 13. 112. 10
K. 13. 174. 9
M. 13. 101. 7

G2 तावत् (for तव). — T1 om. 113cd. — d) D1. 2. 4–10 transp. धर्मे and कुरु.

Colophon. — *Parvan name :* B D1 शांति. — *Sub-parvan :* V1 B1–3 Dn D2. 5. 8–10 M1–3 दानधर्म. — *Adhy. name :* V1 B1. 2. 4. 5 Dn D1. 2 संसारचक्रं; D4–10 संसारचक्रगतिः; T2. 3 G2. 4 M4 बृहस्पतियुधिष्ठिरसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): V1 111; Dn1 109; D10 108; T1 M4 165; T2. 3 G2. 4 172; G1. 3 M1 166; M2. 3 167. — *Śloka no.:* Dn1 132; D4 112; D8 131.

113

☞ This adhy. is missing in D8 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 b) D1. 5. 10 ते मया; D6–9 ते मम; S वै मम (for मे त्वया). — c) D5–10 T2. 3 G1–3 M1–3 च (for तु). D5. 10 ब्रह्मन् (for श्रोतुम्). — B5 D1. 2. 4–9 om. 1ef. — e) D5. 10 T1. 3 G M कृत्वा पापानि कर्माणि. — f) B2 Dn3 T1 परां (for शुभां). — V1 B1–4 Dn ins. after 1 : D5 after 1cd :

567* कर्मणा च कृतेनेह केन यान्ति शुभां गतिम् ।

2 B5 om. the ref. — b) D1. 2 S (except T2) स्वधर्म- (for अ°). — d) D1. 2 नियमं (for निरयं).

3 b) Dn2 om.; T1 नरः (for पुनः). — c) T2 -युक्तो हि (for -संयुक्तो). — d) T2 दुष्करं; some MSS. दुःकृतं (for दुष्कृतम्). — After 3, N (D3 missing) ins.:

568 * यथा यथा मनस्तस्य दुष्कृतं कर्म गर्हते ।
तथा तथा शरीरं तु तेनाधर्मेण मुच्यते ।
यदि व्याहरते राजन्विप्राणां धर्मवादिनाम् ।
ततोऽधर्मकृतात्क्षिप्रमपवादात्प्रमुच्यते ।

[Lines 1–2 = (var.) Manu. 11. 229. — (L. 1) V1 D6 तथा (for the second यथा). V1 तप्यते; B2. 3 Dn3 D1. 4 गर्हति; D6–9 गर्हितं (for गर्हते). — (L. 2) B1 तथा शरीरं तेषां तु (for the prior half). D2. 4–10 तस्य (for तेन). D3. 9 तुद्यते (for मुच्यते). — Dn3 reads from the post. half of line 3 up to 5a twice. — (L. 4) D6. 8. 9 अति- (for अप-).]

4 Cf. Manu. 11. 228. For the repetition in Dn3, cf. v. l. 3. — a) T1 समीचीनः (for नरः सम्यग्). — b) M1–3 नानु- (for अनु-). T1 स्वधर्ममनुपश्यति. — d) Dn1. n2 D5–7. 10 T2. 3 G M1–3 विमुच्येत; D1. 2 मुच्यते हि (for विमुच्यति). B3 यथातथं; B5 यथा तथा (for तथा तथा). — f) T G M1–3 पूर्वान्मुक्तो; M4 पूर्वमुक्तो (for °भुक्ताज्).

5 For the repetition in Dn3, cf. v. l. 3. — a) S अथ दत्त्वा (for अदत्त्वापि). V1 B Dn1. n2. n3 (both times) D5. 6. 8. 10 दत्त्वा विप्रस्य दानानि. — c) D2 पुनः (for मनः-).

6 a) D4–10 दानानि तु प्रवक्ष्यामि. — D4 reads

C. 13. 5541
B. 13. 112. 10
K. 13. 174. 10
M. 13. 101. 8

सर्वेषामेव दानानामन्नं श्रेष्ठमुदाहृतम् ।
पूर्वमन्नं प्रदातव्यमृजुना धर्ममिच्छता ॥ ७
प्राणा ह्यन्नं मनुष्याणां तस्माज्जन्तुश्च जायते ।
अन्ने प्रतिष्ठिता लोकास्तस्मादन्नं प्रकाशते ॥ ८
अन्नमेव प्रशंसन्ति देवर्षिपितृमानवाः ।
अन्नस्य हि प्रदानेन स्वर्गमाप्नोति कौशिकः ॥ ९
न्यायलब्धं प्रदातव्यं द्विजेभ्यो ह्यन्नमुत्तमम् ।
स्वाध्यायसमुपेतेभ्यः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ १०
यस्य ह्यन्नमुपाश्नन्ति ब्राह्मणानां शता दश ।
हृष्टेन मनसा दत्तं न स तिर्यग्गतिर्भवेत् ॥ ११
ब्राह्मणानां सहस्राणि दश भोज्य नरर्षभ ।
नरोऽधर्मात्प्रमुच्येत पापेष्वभिरतः सदा ॥ १२
भैक्षेणान्नं समाहृत्य विप्रो वेदपुरस्कृतः ।
स्वाध्यायनिरते विप्रे दत्त्वेह सुखमेधते ॥ १३
अहिंसन्ब्राह्मणं नित्यं न्यायेन परिपाल्य च ।
क्षत्रियस्तरसा प्राप्तमन्नं यो वै प्रयच्छति ॥ १४
द्विजेभ्यो वेदवृद्धेभ्यः प्रयतः सुसमाहितः ।
तेनापोहति धर्मात्मा दुष्कृतं कर्म पाण्डव ॥ १५

6^{bc} twice. — ^{b}) D_2 यथा (for यानि). — ^{d}) V_1 B Dn ततो (for तदा).

7 D_{10} om. (hapl. ?) 7^{a}–8^{b}. — ^{c}) D_4 एव (for अन्नं). — ^{d}) $D_{1.2}$ T_1 मृदुना (for ऋजुना).

8 D_{10} om. 8^{ab} (cf. v. l. 7). — ^{b}) $D_{1.2}$ ततो (for तस्माज्). $D_{1.2.4-9}$ प्र- (for च). — ^{c}) V_1 B Dn D_9 अन्ने प्रतिष्ठितो लोकस्; T_2 अन्ने प्रतिष्ठो लोकस्ते; T_3 G_4 अन्ने प्रतिष्ठा लोकानां. — ^{d}) V_1 B Dn D_6 T_1 प्रशस्यते; $G_{1.3}$ प्रशंसते (for प्रकाशते).

9 ^{b}) B_3 देवता- (for °र्षि-). — ^{c}) S तु (for हि). — ^{d}) V_1 B Dn अश्नाति; M_{1-3} प्राप्तस्तु (for आप्नोति). T G M_4 मानवः (for कौशिकः). D_{4-10} रंतिदेवो दिवं गतः.

10 ^{a}) G_1 damaged. T G_{2-4} M त(T_1 य)न्यायलब्धं दातव्यं. — ^{b}) V_1 B Dn द्विजातिभ्यो (for द्विजेभ्यो हि). S द्विजेभ्योन्नमनुत्तमं. — ^{c}) Dn_1 स्वाध्यायं (for °य-). D_1 स्वाध्यायसमवेतेभ्यः; S °मुदितेभ्योपि (T_1 °भ्यो हि). — ^{d}) D_{5-9} अ($D_{5.8}$ ह्य)क्षयस्व(D_7 °य्यस्व-; D_8 °य्यं स्व)र्गवांछया.

11 ^{b}) V_1 B Dn D_{4-10} T G M_4 शतं (for शता). $D_{4.5.8.10}$ T_1 शतं; $D_{6.7.9}$ शताः (for दश). — ^{c}) D_5 दत्त्वा (for दत्तं).

12 ^{b}) $T_{2.3}$ G M युधिष्ठिर (for नरर्षभ). T_1 दश भोज्यानि यस्य सः. — ^{d}) $B_{4.5}$ Dn_2 यागेषु; Dn_1 योगेषु (for पापेषु).

13 ^{a}) Some MSS. भैक्ष्येण. T G M_4 [अ]पि (for [अ]न्नं). — ^{b}) D_{4-10} नरो (for विप्रो). D_8 देव- (for वेद-). M_{1-3} -पुरस्कृतं (for °तः). T G M_4 दद्या(T_2 तस्मा)दन्नं द्विजेषु वै(T_1 °जातिषु). — T G M_4 ins. after 13^{ab} : M_{1-3} after 13 :

569* सुवर्णदानात्पापानि नश्यन्ति सुबहून्यपि ।
दत्त्वा वृत्तिकरीं भूमिं पातकेनापि मुच्यते ।
पारायणैश्च वेदानां मुच्यते पातकैर्द्विजः ।
गायत्र्याश्चैव लक्षेण गोसहस्रस्य तर्पणात् ।
वेदार्थं ज्ञापयित्वा तु शुद्धान्विप्रान्यथार्थतः । [5]
सर्वत्यागादिभिश्चापि मुच्यते पातकैर्द्विजः ।
सर्वातिथ्यं परं ह्येषां तस्मादन्नं परं स्मृतम् ।

[(L. 2) T_1 पातकैरभिमुच्यते (for the post. half). — (L. 3) T_2 M_{1-3} द्वात्रिंशद्भिर्; T_3 पुराणानां; G_{1-3} M_4 च द्वात्रिंशन् (for च वेदानां). T_1 G_4 प्राणायामैस्तु (G_4 °श्च) द्वात्रिंशैर् (G_4 °शन्) (for the prior half). G_3 $M_{1.2}$ द्विजैः (for द्विजः). G_4 मुच्यंते पातकैर्द्विजाः (for the post. half). — (L. 4) T_1 G_4 चार्पणात् (for त°). — (L. 5) M_{1-3} यथार्हतः (for °र्थतः). — (L. 6) G_4 मुच्यंते पातकैर्द्विजाः (for the post. half). — T_1 om. line 7.]
— T G M_4 om. 13^{cd}.

14 ^{a}) D_{10} S ब्राह्मणान् (for °णं). V_1 B Dn D_5 अहिंसन्ब्राह्मणस्वानि; $D_{4.6-9}$ °स्यो ब्राह्मणो नित्यं. — ^{b}) V_1 -पाल्यते; D_4 -कल्पयेत्; D_8 -पालयन् (for -पाल्य च). — ^{d}) D_8 वै यो (by transp.). T G M_4 अन्नं दद्याच्छुभार्जितं.

15 ^{b}) S प्रयच्छंस्तु (for °तः सु-). — ^{c}) $D_{1.2}$ तदा (for तेन). $B_{3.5}$ $Dn_{1.n3}$ धर्मात्मन् (for °त्मा). T_1 तेनापापो विशुद्धात्मा. — ^{d}) Some MSS. दुःकृतं. T_1 परां गतिमवाप्नुयात्.

16 ^{a}) B_3 -वृद्धं (for -शुद्धं). — ^{b}) $D_{1.2}$ क्षये (for

षड्भागपरिशुद्धं च कृषेर्भागमुपार्जितम् ।
वैश्यो ददद्द्विजातिभ्यः पापेभ्यः परिमुच्यते ॥ १६
अवाप्य प्राणसंदेहं कार्कश्येन समार्जितम् ।
अन्नं दत्त्वा द्विजातिभ्यः शूद्रः पापात्प्रमुच्यते ॥ १७
औरसेन बलेनान्नमर्जयित्वाविहिंसकः ।
यः प्रयच्छति विप्रेभ्यो न स दुर्गाणि सेवते ॥ १८
न्यायेनावाप्तमन्नं तु नरो लोभविवर्जितः ।
द्विजेभ्यो वेदवृद्धेभ्यो दत्त्वा पापात्प्रमुच्यते ॥ १९
अन्नमूर्जस्करं लोके दत्त्वोर्जस्वी भवेन्नरः ।
सतां पन्थानमाश्रित्य सर्वपापात्प्रमुच्यते ॥ २०
दानकृद्भिः कृतः पन्था येन यान्ति मनीषिणः ।
ते स्म प्राणस्य दातारस्तेभ्यो धर्मः सनातनः ॥ २१
सर्वावस्थं मनुष्येण न्यायेनान्नमुपार्जितम् ।
कार्यं पात्रगतं नित्यमन्नं हि परमा गतिः ॥ २२
अन्नस्य हि प्रदानेन नरो दुर्गं न सेवते ।
तस्मादन्नं प्रदातव्यमन्यायपरिवर्जितम् ॥ २३
यतेद्ब्राह्मणपूर्वं हि भोक्तुमन्नं गृही सदा ।
अवन्ध्यं दिवसं कुर्यादन्नदानेन मानवः ॥ २४
भोजयित्वा दशशतं नरो वेदविदां नृप ।
न्यायविद्धर्मविदुषामितिहासविदां तथा ॥ २५
न याति नरकं घोरं संसारांश्च न सेवते ।
सर्वकामसमायुक्तः प्रेत्य चाप्यश्नुते फलम् ॥ २६

C. 13. 5561
B. 13. 112. 29
K. 13. 174. 33
M. 13. 101. 29

कृषेर्). — [c]) S दद्याद् (for ददद्). — [d]) D5 प्रति- (for परि-). T1 न स दुर्गाणि सेवते (= 18[d]).

17 D1. 5. 10 om. (hapl.) 17. — [a]) B2. 3 M1-3 अप्राप्य (for अवाप्य). — [b]) D1 समाहृतः (for °र्जितम्). — [c]) D2 T G M4 दद्याद् (for दत्त्वा). — [d]) B4. 5 वि- (for प्र-).

18 T1 om. 18. D1 transp. 18 and 19. — [b]) D5 T2. 3 G1. 2. 4 M आर्जयित्वा. — [c]) G1-3 दुर्गेभ्यो (for विप्रेभ्यो). — [d]) Bom. ed. पश्यति (for सेवते).

19 D1 transp. 18 and 19. — [a]) B3 Dn1. n2 D8 [ए]वाप्तम् (for [अ]वा°). — [b]) D9 -विमोहितः (for -विवर्जितः). V1 B Dn नरो हर्षसमन्वितः. — [d]) D1 om.; D4 दद्यात् (for दत्त्वा).

20 D8 om. (hapl.) 20. — [a]) S [ओ]जस्करं (for [ऊ]र्ज°). — [b]) S [ओ]जस्वी (for [ऊ]र्जस्वी). — After 20[ab], S (except T1) ins.:

570* शूद्रान्नं नैव भोक्तव्यं विप्रैर्धर्मपरायणैः ।
आपद्येव स्वदासानां भोक्तव्यं स्वयमुद्यतम् ।

[(L. 1) G1. 2 च (for [ए]व). — (L. 2) T3 उद्यतः (for °तम्).]

— T1 om. 20[c]-22[d]. T2. 3 G M4 om. 20[c]-21[d]. — [c]) D1. 2 स तं (for सतां). V1 B Dn D5. 10 M1-3 आवृत्य (for आश्रित्य). — [d]) V1 B Dn D5. 10 -पापैः (for -पापात्).

21 T G M4 om. 21 (cf. v. l. 20). — [a]) V1 B Dn D4-10 दानवद्भिः (for °कृद्भिः). — [c]) V1 B1. 2. 4. 5 Dn D5. 10 ते हि; B3 तस्य; M1-3 तस्मात् (for ते स्म).

22 T1 om. 22 (cf. v. l. 20). — [c]) B5 Dn1 D1 पात्रागतं (for पात्र°). — [d]) D1 om. (hapl.?) from मा गतिः up to दानेन (in 24[d]).

23 D1 om. 23 (cf. v. l. 22). — [b]) V1 B2 (marg.). 3-5 Dn रौद्रं; T2. 3 G M4 दुर्गान् (for दुर्गं). — Dn1 om. 23[cd].

24 D1 om. up to दानेन (in 24[d]) (cf. v. l. 22). T1 om. 24. — [a]) B1. 5 D2 यजेद्; D4. 6. 9 इच्छेद्; T2. 3 G M4 नित्यं; M1-3 यस्तु (for यतेद्). D2 च; S (T1 om.) तु (for हि). B2 (marg. as in text) यतेत ब्राह्मणं पूर्वं; D5. 7. 8. 10 इच्छेत ब्रा(D8 य इच्छेद्रा)-ह्मणः पूर्वं. — [b]) D2 सदा गृही (by transp.); D5-10 सदा गृहे. T2. 3 G M4 भोक्तव्यं शक्तितो द्विजैः (M4 बुधैः). — Dn1 om. 24[cd]. — [d]) D5. 10 दानाध्ययनकर्मभिः; S (T1 om.) अन्नपानीयदानतः.

25 [a]) M1-3 -शतान् (for -शतं). — [b]) M1 धर्म- (for वेद-). D8 वरः (for नृप). T G M4 इह वेद-विदां नरः (T1 सतां; T3 वरः); M2. 3 नरो धर्मविदां वरः. — Dn1 om. 25[c]-26[b]. — [c]) S न्यायधर्मार्थ-विदुषाम्. — [d]) T G M4 अपि (for तथा).

26 Dn1 om. 26[ab] (cf. v. l. 25). — [a]) D1. 6-10 निरयं (for नरकं). — [b]) D6 संसारी; M1-3 °रं (for °रांश्). T1 M4 दरिद्रश्च न जायते; T2. 3 G न दरिद्रश्च जायते. — T1 om. 26[cd]. — [d]) D4. 6-9 [ए]वाश्नुते;

C. 13. 5561
B. 13. 112. 30
K. 13. 174. 34
M. 13. 101. 30

एवं सुखसमायुक्तो रमते विगतज्वरः ।
रूपवान्कीर्तिमांश्चैव धनवांश्चोपपद्यते ॥ २७

एतत्ते सर्वमाख्यातमन्नदानफलं महत् ।
मूलमेतद्धि धर्माणां प्रदानस्य च भारत ॥ २८

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

११४

युधिष्ठिर उवाच ।
अहिंसा वैदिकं कर्म ध्यानमिन्द्रियसंयमः ।
तपोऽथ गुरुशुश्रूषा किं श्रेयः पुरुषं प्रति ॥ १

बृहस्पतिरुवाच ।
सर्वाण्येतानि धर्मस्य पृथग्द्वाराणि सर्वशः ।
शृणु संकीर्त्यमानानि षडेव भरतर्षभ ॥ २
हन्त निःश्रेयसं जन्तोरहं वक्ष्याम्यनुत्तमम् ।
अहिंसापाश्रयं धर्मं यः साधयति वै नरः ॥ ३
त्रीन्दोषान्सर्वभूतेषु निधाय पुरुषः सदा ।
कामक्रोधौ च संयम्य ततः सिद्धिमवाप्नुते ॥ ४
अहिंसकानि भूतानि दण्डेन विनिहन्ति यः ।
आत्मनः सुखमन्विच्छन्न स प्रेत्य सुखी भवेत् ॥ ५
आत्मोपमश्च भूतेषु यो वै भवति पूरुषः ।
न्यस्तदण्डो जितक्रोधः स प्रेत्य सुखमेधते ॥ ६

S (T1 om.) प्राप्नुते (for [अ]प्यश्नुते). V1 B Dn सुखं (for फलम्). D5. 10 प्रेत्य चैवाश्नुते महत्.

27 D5 om. (hapl.) 27a–28b. — a) V1 B Dn D6 खलु (for सुख-). — d) D1 कीर्तिमांश्; M1–3 मानवश् (for धनवांश्). D4. 6–9 -जायते (for -पद्यते). D10 T G M4 प्रजा(T2 °ज्ञा)वाञ्ज्ञानवान्भवेत्.

28 D5 om. 28ab (cf. v. l. 27). — c) B1 एवं (for एतद्). V1 B D1 तु (for हि). G1–3 वर्णानां (for धर्माणां). — d) V1 B Dn प्रदानानां (for °नस्य). T1 अन्नदानं हि भारत; T2. 3 G M प्रदानं चैव भा°.

Colophon. — *Parvan name :* B1–3 Dn3 D1 शांति. — *Sub-parvan :* V1 B Dn D1. 2. 5. 6. 8–10 M1–3 दानधर्म. — *Adhy. name :* V1 B1. 2. 4. 5 Dn D1. 2. 4. 6–10 संसारचक्रं; D5 संसारचक्रगतिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): V1 112; B5 102; Dn1 110; D10 119; T1 M4 166; T2. 3 G2. 4 173; G1. 3 M1 167; M2. 3 168. — *Śloka no.:* Dn1 29; Dn2 32; D4 30.

114

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 b) G2 -संयुतं (for -संयमः). — d) D4–10 स्यात्सुखं (for पुरुषं).

2 a) V1 B5 Dn धर्म्याणि; B4 कर्माणि (for धर्मस्य). — b) S नित्यशः (for सर्वशः). — c) T1 श्रुति- (for शृणु). D4–10 त्वं (for सं-). — d) B5 D4 T2 षडेते; D7 षडेवं; T1 तथैव (for षडेव).

3 T1 om. 3ab. — a) D4 corrupt. D5. 8. 9 तेहं; D7 damaged (for जन्तोर्). — b) D4. 5. 7. 9. 10 संप्र- (for अहं). D2 [अ]शेषतः (for [अ]नुत्तमम्). — c) D10 अहिंसाश्रेयसं धर्मं (sic). — d) D1. 2 नित्यशः (for वै नरः). S दांतो विद्वान्समाचरेत्.

4 a) B3 त्रीँल्लोकान्; T1 अभयं; T2. 3 G M त्रिदंडं (for त्रीन्दोषान्). — B5 G1 om. (hapl.) 4b–6a. — b) T1 विधाय (for नि°). D4 पुरुषैः (for °षः). S (G1 om.) शुचिः (for सदा). — d) Dn1. n2 अवाप्यते; D1 T1 अवाप्नुयात्; D4–6. 8–10 उपाश्नुते (for अवाप्नुते).

5 B5 G1 om. 5 (cf. v. l. 4). — a) T3 भूतेन (for भूतानि). D2 अहिंस्यानि च भूतानि. — b) D1. 2 [इ]ह; D4. 6–10 [ए]व (for वि-). D2 T3 च (for यः). — d) V1 B (B5 om.) Dn स प्रेत्य न; D4–10 स च प्रेत्य; M1 न च प्रेत्य (for न स प्रेत्य).

6 B5 G1 om. 6a (cf. v. l. 4). — a) V1 B (B5

सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वभूतानि पश्यतः ।
देवापि मार्गे मुह्यन्ति अपदस्य पदैषिणः ॥ ७
न तत्परस्य संदद्यात्प्रतिकूलं यदात्मनः ।
एष संक्षेपतो धर्मः कामादन्यः प्रवर्तते ॥ ८
प्रत्याख्याने च दाने च सुखदुःखे प्रियाप्रिये ।
आत्मौपम्येन पुरुषः समाधिमधिगच्छति ॥ ९
यथा परः प्रक्रमतेऽपरेषु
तथापरः प्रक्रमते परस्मिन् ।
एषैव तेऽस्तूपमा जीवलोके
यथा धर्मो नैपुणेनोपदिष्टः ॥ १०
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्त्वा तं सुरगुरुर्धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
दिवमाचक्रमे धीमान्पश्यतामेव नस्तदा ॥ ११

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

११५

वैशंपायन उवाच ।
ततो युधिष्ठिरो राजा शरतल्पे पितामहम् ।
पुनरेव महातेजाः पप्रच्छ वदतां वरम् ॥ १
ऋषयो ब्राह्मणा देवाः प्रशंसन्ति महामते ।
अहिंसालक्षणं धर्मं वेदप्रामाण्यदर्शनात् ॥ २
कर्मणा मनुजः कुर्वन्हिंसां पार्थिवसत्तम ।

C. 13. 5577
B. 13. 114. 3
K. 13. 176. 3
M. 13. 103. 3

om.) Dn S (G1 om.) तु (for च). — c) S त्यक्तदंडो (for न्यस्त°). — d) T1 अश्नुते (for एधते).

7 a) B2 -भूतेषु (for -भूतस्य). — b) T1 सर्वभूत-हितैषिणः. — c) D1 [अ]पि परि-; D2 हि परि-; G2. 4 विमार्गे; M4 मार्गेषु (for [अ]पि मार्गे). — d) T2. 3 G M4 ह्यपदस्य (for अप°). T1 ह्यपदस्य मनीषिणः.

8 a) M4 तं (for तत्). B Dn1. n3 D2. 4–10 G1 M संदध्यात् (for °द्यात्). — b) B5 सदात्मकः (for यदात्मनः). — c) B5 एवं (for एष). T संग्राह(T3 °हि)को; G2 सौब्राह्मको; G3. 4 M सांग्राहि(M4 °मि)-को (for संक्षेपतो). — d) G3 कस्माद् (for कामाद्). D6 G1–3 M अन्यत् (for अन्यः).

9 a) S प्रख्यापने (for प्रत्याख्याने). D4. 5. 7. 9. 10 सुखदः; D6 तेनैव (for दाने च). — b) G1. 3 सुख-दुःख-. — d) V1 B Dn S प्रमाणम् (for समाधिम्).

10 a) D1 damaged; D2. 4. 5 नरः; T1 परं; G1. 4 पुरः (for परः). — M4 om. (hapl.?) 10b. — b) G1 partly damaged. D5 नरः (for [अ]परः). V1 B Dn D4. 5. 8 G3 प्रक्रमंते. D1. 2 परेषु (for पर-स्मिन्). — c) V1 B Dn तथैव तेस्तु; T1 M निषेवतस्तु (for एषैव तेऽस्तु). T2. 3 G निषेवते स्वसमां जीवलोके. — d) T3 G धर्मे (for धर्मो). Dn2 निपुणेन (for नै°). D4–10 [ए]व दृष्टः; G1 [अ]पि दिष्टः (for [उ]पदिष्टः).

11 D6. 7. 9 om. 11. D4 om. 11ab (with the ref.). — a) B1 वै (for तं). G4 इत्युक्त्वा स गुरुर्धीमान्. — b) B1 D1. 2 धर्मपुत्रं (for °राजं). — d) Dn3 G2 तथा; M1–3 सदा (for तदा). D1. 2 सर्वेषामेव पश्यतां.

Colophon om. in D4. 6. 7. 9. — *Parvan name:* B1–3 Dn3 D1 शांति. — *Sub-parvan:* V1 B Dn D2. 5. 8. 10 M1–3 दानधर्म. — *Adhy. name:* V1 B Dn D8. 10 M1–3 संसारचक्रं; D1. 2 बृहस्पतिवाक्यं; D5 संसारचक्रगतिः; T2 M4 बृहस्पतियुधिष्ठिरसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): V1 113; B5 103; Dn1 111; D10 120; T1 M4 167; T2. 3 G2. 4 174; G1. 3 M1 168; M2. 3 169. — *Śloka no.:* Dn1. n2 D4 11.

115

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 c) S महाराज (T3 °जः) (for °तेजाः). — d) N (except D1. 2. 10; D3 missing) T G1. 3. 4 M4 वरः (for वरम्).

C. 13. 5577
B. 13. 114. 3
K. 13. 176. 3
M. 13. 103. 3

वाचा च मनसा चैव कथं दुःखात्प्रमुच्यते ॥ ३

भीष्म उवाच ।

चतुर्विधेयं निर्दिष्टा अहिंसा ब्रह्मवादिभिः ।
एषैकतोऽपि विभ्रष्टा न भवत्यरिसूदन ॥ ४
यथा सर्वश्चतुष्पादस्त्रिभिः पादैर्न तिष्ठति ।
तथैवेयं महीपाल प्रोच्यते कारणैस्त्रिभिः ॥ ५
यथा नागपदेऽन्यानि पदानि पदगामिनाम् ।
सर्वाण्येवापिधीयन्ते पदजातानि कौञ्जरे ।
एवं लोकेष्वहिंसा तु निर्दिष्टा धर्मतः परा ॥ ६
कर्मणा लिप्यते जन्तुर्वाचा च मनसैव च ॥ ७
पूर्वं तु मनसा त्यक्त्वा तथा वाचाथ कर्मणा ।
त्रिकारणं तु निर्दिष्टं श्रूयते ब्रह्मवादिभिः ॥ ८
मनोवाचि तथास्वादे दोषा ह्येषु प्रतिष्ठिताः ।
न भक्षयन्त्यतो मांसं तपोयुक्ता मनीषिणः ॥ ९
दोषांस्तु भक्षणे राजन्मांसस्येह निबोध मे ।
पुत्रमांसोपमं जानन्खादते यो विचेतनः ॥ १०

---

2 Before 2, all MSS. (except T1 G2; D3 missing) ins. युधिष्ठिर उवाच. — a) V1 T3 G4 वेदाः (for देवाः). — b) D1. 2. 4-10 पितामह (for महामते). — d) T1 -लक्षणात् (for -दर्शनात्).

3 T1 om. 3. Before 3, T2. 3 G1. 3. 4 M1-3 ins. भीष्मः. — a) S (T1 om.) न नरः (for मनुजः). — b) D5. 10 अहिंसां पार्थिवोत्तम. — c) D6. 9 न (for the first च). — d) D4-10 S (T1 om.) ततो (for कथं).

4 T2. 3 G1-3 M1-3 om. the ref. — a) T G M4 [ए]षा; M1-3 वै (for [इ]यं). — b) T1. 2 G [अ]प्यहिंसा (for अहिंसा). — c) B1. 2 Dn1. n2 G1. 3. 4 एकैकतो; G2 एकैकशो (for एषैकतो). D4-10 T2 एकैकशो हि (T2 °तोपि) निर्दिष्टा.

5 a) B3. 5 धर्मश्; S पशुश् (for सर्वश्). V1 B Dn चतुष्पाद्वै (for °ष्पादस्). — b) D5. 10 सिध्यति; M4 तिष्ठते (for °ति). — d) T1 G1. 2 M करणैस्; T2 च° (for का°). V1 B Dn कारणैः प्रोच्यते त्रिभिः.

6 6^{abcd} = 12 237. 18. — a) D1. 2 हस्ति-; M1-3 नाम (for नाग-). — b) G4 परि- (for पद-). — After 6^{ab}, T2. 3 read line 1 of 572*, repeating it in its proper place. — c) T G विलीयंते; M1-3 निली°; M4 विधी° (for [अ]पिधी°). — d) T3 -जालानि (for -जातानि). G2 कुंजरे (for कौञ्जरे). — e) D5. 10 लोके हि (for लोकेषु). D2 च; M1-3 या (for तु). — f) N (except D1. 2; D3 missing) S (except M1. 2) पुरा (for परा).

7 a) T1 लीयते (for लिप्यते). — b) Dn8 [अ]त्र (for च). V1 B Dn [अ]पि (for [ए]व). B3 वा; M1-3 तु (for च).

8 a) T2 पूतं (for पूर्वं). D4-9 च (for तु). M4 [इ]त्युक्त्वा (for त्यक्त्वा). — b) D7. 9. 10 ततो; S (except M4) त्यजेद् (for तथा). D1. 2 G2 च (for [अ]थ). — After 8^{ab}, N (D3 missing) M4 ins.:

571* न भक्षयेत यो मांसं त्रिविधं स विमुच्यते ।

[V1 B Dn D2 M4 भक्षयति (for °येत). D5-10 सर्वपापाद्वि(D6. 10 °त्र)मुच्यते (for the post. half).] — Dn2 om. 8^{c}-9^{c}. D1. 2 om. 8^{c}-9^{d}. — c) D8 निःकारणमनिर्दिष्टं.

9 Dn2 om. 9^{abc}; D1. 2 om. 9 (for both, cf. v. l. 8). — a) B5 -वाचं (for -वाचि). D10 काये मनसि वाक्येपि. — b) D4. 6-9 येषु (for ह्येषु). — For 8^{c}-9^{b}, S subst.:

572* हिंसां तु नोपयुञ्जीत तथा हिंसा चतुर्विधा ।
काये मनसि वाक्ये च दोषा ह्येते प्रकीर्तिताः ।

[T2. 3 read line 1 for the first time after 6^{ab}. — (L. 2) T1 काले (for काये). T2. 3 G1. 3. 4 [स]पि (for च). G2 कायेन मनसि वाक्ये (for the prior half). T1 दोषो ह्येषु प्रतिष्ठितः; G2 M दोषा ह्येषु प्रातष्ठिताः (for the post. half).] — c) B5 भक्षयति (for °यन्ति). D4 न भक्षयेत्ततो मांसं. — d) G2 M3 मनस्विनः (for मनीषिणः). D4-10 ततो युक्ता (D5. 10 जाता) मनस्विनः.

10 a) D1 2 ये दोषा (for दोषांस्तु). — b) D5. 7. 10 आमिषस्य; D6. 8. 9 मांसस्य च (for °स्येह). D1. 2 तान्; D9 ते (for मे). — T1 om. 10^{c}-13. 116. 7^{d}. — c) D10 T2. 3 G1. 3 M1-3 पुत्रं (for पुत्र-). B1 Dn2 D1. 6. 8. 9 राजन्; T2 G M जातं; T3 जातु (for जानन्). — d) D10 खादयेद् (for °ते). G1-3 ह्यचेतनः; Bom. ed. विचक्षणः (for विचेतनः). — After 10, N (D3 missing) ins.:

मातापितृसमायोगे पुत्रत्वं जायते यथा ।
रसं च प्रति जिह्वायाः प्रज्ञानं जायते तथा ।
तथा शास्त्रेषु नियतं रागो ह्यास्वादिताद्भवेत् ॥ ११
असंस्कृताः संस्कृताश्च लवणालवणास्तथा ।
प्रज्ञायन्ते यथा भावास्तथा चित्तं निरुध्यते ॥ १२
भेरीशङ्खमृदङ्गाद्यांस्तत्त्रीशब्दांश्च पुष्कलान् ।
निषेविष्यन्ति वै मन्दा मांसभक्षाः कथं नराः ॥ १३
अचिन्तितमनुद्दिष्टमसंकल्पितमेव च ।
रसं गृद्ध्याभिभूता वै प्रशंसन्ति फलार्थिनः ।
प्रशंसा ह्येव मांसस्य दोषकर्मफलान्विता ॥ १४
जीवितं हि परित्यज्य बहवः साधवो जनाः ।
स्वमांसैः परमांसानि परिपाल्य दिवं गताः ॥ १५
एवमेषा महाराज चतुर्भिः कारणैर्वृता ।
अहिंसा तव निर्दिष्टा सर्वधर्मार्थसंहिता ॥ १६

C. 13. 5593
B. 13. 114. 19
K. 13. 176. 22
M. 13. 103. 19

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

573* मांसं मोहसमाविष्टः पुरुषः सोऽधमः स्मृतः ।
[(D1. 2 मांस- (for मांसं). V1 B4. 5 Dn -समायुक्तः (for °विष्टः).]

11 T1 om. 11 (cf. v. l. 10). — a) Dn1. n2 पितृमातृ- (for मातापितृ-). — b) Dn2 G M तथा ; T2. 3 [s]न्यथा (for यथा). — After 11ab, N (D3 missing) ins. :

574* हिंसां कृत्वावशः पापो भूयिष्ठं जायते तथा ।
[D3 यथा (for तथा).]

— D2 om. (hapl.) 11cd. — c) V1 B Dn2. n3 D5 जिह्वायां (for °याः). S (T1 om.) रसं च (M1 °जश्च ; M2. 3 °सश्च) हृदि (M2 [*inf. lin.*] as in text) जिह्वायां. — d) Dn2. n3 M4 ज्ञानं प्र- (for प्रज्ञानं). D4–10 यथा (for तथा). V1 B Dn1 T2. 3 G M1–3 ज्ञानं प्र(B1 सं)- जायते यथा. — e) D1. 2 यथा (for तथा). M1. 2 (*inf. lin.* as in text). 3. 4 शांतेषु (for शास्त्रेषु). — f) B1 D4–9 [आ]स्वादितो ; M2 (*inf. lin.*) °दनाद् (for °दिताद्). D10 रसो ह्यास्वादतां भवेत् ; T3 G1. 3. 4 M रागो ह्यास्वाद(G4 °द्य)तां हि सः (M भजेत्).

12 T1 om. 12 (cf. v. l. 10). — a) D1 om. (hapl.) संस्कृता. D4 तु (for च). V1 B Dn संस्कृतासंस्कृताः पक्वा ; S (T1 om.) संस्कृतासंस्कृतं पक्वे. — b) B4 om. (hapl.) लवणा. S (T1 om.) लवणालवणं तथा. — c) B3 Dn1. n3 D4–10 T3 प्रजायंते (for प्रज्ञा°). — d) T3 M चिंता (for चित्तं). B1 (marg. as in text). 3 D2 विरुध्यते ; B5 निव° (for निरु°). T2 G1–3 यथा पी(T2 पि)ता निरुध्य(G3 °ध्य)ते (sic) ; G4 यथा चिंता निरुध्यते.

13 T1 om. 13 (cf. v. l. 10). — a) T2 M1. 4 -मृदंगाभ्यां (for °गाद्यांस्). V1 B Dn D4. 5. 10 भेरीमृदंगशब्दांश्च (D4 °ब्दाभ्यां) ; D6–9 भेरीशब्दमृदंगाभ्यां. — b) T2 G -शंखांश् (for -शब्दांश्). D1. 2 मुद्गलान् (for पुष्क°). — c) D4–10 T2. 3 G ये (for वै). D1. 2 निषेधिष्यंति वै मंदा. — d) Dn3 मांसभक्ष्याः ; M1 °भुक्ताः ; M3 °भक्ताः (for °भक्षाः). — After 13, D10 T2. 3 G M4 ins. :

575* परेषां धनधान्यानां हिंसकाः स्तावकास्तथा ।
प्रशंसकाश्च मांसस्य नित्यं स्वर्गे बहिष्कृताः ।
[(L. 1) M4 पापकास् (for स्ताव°).]

14 T1 om. 14 (cf. v. l. 10). — a) V1 B Dn D4. 8. 10 S (T1 om.) अनिर्दिष्टम् (for अनुद्दिष्टम्). — b) M4 वा (for च). — c) V1 B T2 G2–4 M1. 3 रस- (for रसं). D4–7. 9. 10 गृह्णंति (for गृद्ध्याभि-). Dn1 G1 ये ; D4 om. (for वै). T3 M4 रसगृद्ध्या हि भूतानां (M4 °ता वै). — d) D1. 2. 5–10 बलार्थिनः (for फला°). — e) M2 (*sup. lin.* as in text) प्रशंसाम् (for °सा हि). — f) V1 B2–4 Dn2. n3 -धर्म- ; T2. 3 G -कल्प- (for -कर्म-). D7 -बलान्विता (for -फला°). B5 दोषधर्मफलार्चिता. — After 14, T2. 3 G M4 ins. :

576* भस्म विष्ठा कृमिर्वापि निष्ठा यस्येदृशी ध्रुवा ।
स कायः परपीडाभिः कथं धार्यो विपश्चिता ।
[(L. 1) Some MSS. क्रिमिर् .]

15 T1 om. 15 (cf. v. l. 10). — a) D2 जीवनं ; D5. 8. 10 जीवंति (for जीवितं). D1. 2 तु (for हि). T2. 3 G4 परित्यक्त्वा (for °त्यज्य).

16 T1 om. 16 (cf. v. l. 10). — a) T2. 3 G

११६

C. 13. 5594
B. 13. 115. 1
K. 13. 177. 1
M. 13. 104. 1

युधिष्ठिर उवाच ।
अहिंसा परमो धर्म इत्युक्तं बहुशस्त्वया ।
श्राद्धेषु च भवानाह पितृनामिषकाङ्क्षिणः ॥ १
मांसैर्बहुविधैः प्रोक्तस्त्वया श्राद्धविधिः पुरा ।
अहत्वा च कुतो मांसमेवमेतद्विरुध्यते ॥ २
जातो नः संशयो धर्मे मांसस्य परिवर्जने ।
दोषो भक्षयतः कः स्यात्कश्चाभक्षयतो गुणः ॥ ३
हत्वा भक्षयतो वापि परेणोपहृतस्य वा ।
हन्याद्वा यः परस्यार्थे क्रीत्वा वा भक्षयेन्नरः ॥ ४
एतदिच्छामि तत्त्वेन कथ्यमानं त्वयानघ ।
निश्चयेन चिकीर्षामि धर्ममेतं सनातनम् ॥ ५
कथमायुरवाप्नोति कथं भवति सत्त्ववान् ।
कथमव्यङ्गतामेति लक्षण्यो जायते कथम् ॥ ६
भीष्म उवाच ।
मांसस्य भक्षणे राजन्योऽधर्मः कुरुपुंगव ।
तं मे शृणु यथातत्त्वं यश्चास्य विधिरुत्तमः ॥ ७
रूपमव्यङ्गतामायुर्बुद्धिं सत्त्वं बलं स्मृतिम् ।
प्राप्तुकामैर्नरैर्हिंसा वर्जिता वै कृतात्मभिः ॥ ८

महाभाग (for °राज). — ᵇ) T2. 3 G M4 स्मृता (for वृता). — ᶜ) B1. 3 D6–10 S (T1 om.) [अ]तीव ; D4 चैव (for तव). — ᵈ) Dn1. n2 -धर्मानु- ; G1 damaged (for -धर्मार्थ-).

Colophon om. in T1. — *Parvan name :* B1–3 D1 शांति. — *Sub-parvan :* V1 B Dn1. n2 D1. 2. 5. 9. 10 M1–3 दानधर्म. — *Adhy. name :* Dn3 D1. 2 मांसभक्षणं ; D4–10 मांसभक्षणदोषः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : V1 114 ; B5 104 ; Dn1 112 ; D10 120 ; T2. 3 G2. 4 175 ; G1. 3 M1 169 ; M2. 3 170 ; M4 168. — *Śloka no. :* Dn1 19 ; Dn2 18.

116

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 T1 om. 1–7 (cf. v. l. 13. 115. 10). — ᵇ) B2 [उ]क्तो (for [उ]क्तं). — ᵈ) S (T1 om.) पितॄणां मांसमीप्सितं.

2 T1 om. 2 (cf. v. l. 1). — ᵃ) D10 G1. 3 बहुविधः (for °विधैः). — ᵇ) S (except G4 ; T1 om.) तथा (for त्वया). Dn2 D1. 7–9 पुरः (for पुरा). — ᶜ) D1. 2. 4. 6. 9 तु कुतो ; D5. 10 तु कथं ; G4 च ततो (for च कुतो). — ᵈ) D5 एतद्धि विधिरुच्यते.

3 T1 om. 3 (cf. v. l. 1). — ᵃ) D5. 10 मे (for नः). B1 D4. 9 T2 धर्मो (for धर्मे). — ᶜ) D1. 4. 10 S (T1 om.) कस्य (for कः स्यात्). — ᵈ) D4. 10 S (T1 om.) कस्य (for कश्च).

4 T1 om. 4 (cf. v. l. 1). — ᵇ) B1 [अ]भिहतस्य ; B2 Dn3 D5 M4 [अ]पि हतस्य ; Dn2 [उ]पक्षतस्य ; D2 [अ]पि हृतस्य ; D4 [अ]वहृतस्य ; D6. 8. 9 [अ]वहतस्य ; D7 [अ]थ हतस्य (for [उ]पहृतस्य). D10 परेणावहृतस्य च ; T2 °णापहृतं त्वया ; T3 G1. 3. 4 °णापि हृतं त्वया (G1 3 तथा) ; G2 °णापि हितं तव. — ᵈ) T2 G3 नृप (for नरः). D1. 2. 4–10 क्रीत्वा वा भक्षयेत यः.

5 T1 om. 5 (cf. v. l. 1). — ᵇ) B1 कीर्त्यमानं (for कथ्य°).

6 T1 om. 6 (cf. v. l. 1). — ᶜ) T3 कथमभ्यंगताशुद्धिर्.

7 T1 om. 7 (cf. v. l. 1). — ᵃ) V1 B2. 3. 5 Dn3 [अ]भक्षणाद् ; B1 Dn1 D4–10 M1. 3 [अ]भक्षणे ; B4 Dn2 T2 भक्षणाद् ; M4 रक्षणे (for भ°). — ᵇ) V1 B Dn -नंदन (for -पुंगव). — ᵈ) V1 B2. 3. 5 Dn1. n2 D4. 5. 10 यथा (for यश्च). D2 उच्यते (for उत्तमः).

8 ᵇ) Dn2 D4. 6. 8 बुद्धि- (for बुद्धिं). B5 D4. 5 T2. 3 G1–3 स्मृतं ; D3 स्मृतिः ; T1 धृतिं (for स्मृतिम्). — ᵈ) T G4 M4 वर्जनीया (for वर्जिता वै). V1 B Dn D1. 6. 10 महात्मभिः (for कृता°). G1–3 वर्जनीया महात्मभिः.

ऋषीणामत्र संवादो बहुशः कुरुपुंगव ।
बभूव तेषां तु मतं यत्तच्छृणु युधिष्ठिर ॥ ९
यो यजेताश्वमेधेन मासि मासि यतव्रतः ।
वर्जयेन्मधु मांसं च सममेतद्युधिष्ठिर ॥ १०
सप्तर्षयो वालखिल्यास्तथैव च मरीचिपाः ।
अमांसभक्षणं राजन्प्रशंसन्ति मनीषिणः ॥ ११
न भक्षयति यो मांसं न हन्यान्न च घातयेत् ।
तं मित्रं सर्वभूतानां मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥ १२
अधृष्यः सर्वभूतानां विश्वास्यः सर्वजन्तुषु ।
साधूनां संमतो नित्यं भवेन्मांसस्य वर्जनात् ॥ १३
स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति ।
नारदः प्राह धर्मात्मा नियतं सोऽवसीदति ॥ १४
ददाति यजते चापि तपस्वी च भवत्यपि ।
मधुमांसनिवृत्त्येति प्राहैवं स बृहस्पतिः ॥ १५
मासि मास्यश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः ।
न खादति च यो मांसं सममेतन्मतं मम ॥ १६
सदा यजति सत्रेण सदा दानं प्रयच्छति ।
सदा तपस्वी भवति मधुमांसस्य वर्जनात् ॥ १७
सर्वे वेदा न तत्कुर्युः सर्वयज्ञाश्च भारत ।
यो भक्षयित्वा मांसानि पश्चादपि निवर्तते ॥ १८
दुष्करं हि रसज्ञेन मांसस्य परिवर्जनम् ।
चर्तुं व्रतमिदं श्रेष्ठं सर्वप्राण्यभयप्रदम् ॥ १९

C 13. 5612
B. 13. 115. 19
K. 13. 177. 19
M. 13. 104. 19

---

9 [a]) T2. 3 G तत्र (for अत्र). D6-9 संवादं (for °दो). — [b]) N (except D1. 2; D3 missing) -नंदन (for -पुंगव). — [d]) D4-10 M3 (*sup. lin.*) नराधिप (for युधिष्ठिर).

10 Cf. Manu. 5. 53. — [a]) D1. 2. 4-10 T2. 3 G यजेद्; T1 यजति (for यजेत). — [b]) T1 शतं समाः; G2 धृतव्रतः (for यत°). — [c]) D5. 10 तु (for च). T1 वर्जने मधुमांसस्य. — [d]) D4-10 तुल्यम् (for समम्).

11 [a]) Some MSS. वालिखिल्यास् (for वाल°). — [b]) D1. 2 स- (for च). — [c]) S मांसस्याभक्षणं राजन्.

12 Cf. Manu. 5. 50. — [a]) V1 B2-5 D4. 6. 8. 9 M भक्षयेत (for °यति). — [b]) V1 B Dn T2 G4 transp. हन्यान्न and च. D5. 7. 10 मंत्रयेत् (for घात°). T3 न च हन्यान्न खादयेत्. — [c]) D10 T3 G स (for तं).

13 [c]) T2 G1. 3 सर्वतो (for संमतो). — [d]) T1 G1. 3 मांसवि- (for °स्य). V1 B Dn T2. 3 G2 M भवेन्मांसं विवर्जयन्; D4-10 स भवेन्मांसवर्जकः.

14 For 14[ab], cf. Manu. 5. 52[ab]. — [b]) D4-10 यो वर्धयति दुर्मतिः. — For 14[cd], T G M4 subst.:

577* अविश्वास्योऽवसीदेत्स इति होवाच नारदः ।

15 [a]) V1 Dn2 D6-8 वा (for च). T2 सदा विजयते वापि. — [b]) D4. 10 भविष्यति (for भवत्यपि). D5-9 तपस्वी वा भविष्यति. — [c]) B3 Dn3 -निवृत्तो हि; D2. 4-10 °त्तोपि; T1 °त्तं तु; T2. 3 G M4 -निवर्तीति (for -निवृत्त्येति). — [d]) V1 B2. 4 Dn1. n3 चैवं; B3. 5 Dn2 T G M4 चैव; M1-3 [ए]व च (for [ए]वं स).

16 Cf. Manu. 5. 53. T1 om. 16. — [c]) D5. 10 S (except M4; T1 om.) खादयति (for °ति च). — [d]) D1. 2 युधिष्ठिर; M1 समं मम (for मतं मम). M2. 3 मतमेतत्समं मम.

17 D4 om. (hapl.) 17[a]. — [a]) G1. 3 M3 जयति (for यजति). — [b]) Dn2 प्रदानं यत् (for सदा दानं). — [d]) V1 B1. 2. 4. 5 Dn -मांसवि- (for -मांसस्य). B3 सदा मांसविवर्जनात्; T G मांसस्य परि°.

18 [a]) Dn2 D6 T2. 3 M सर्व- (for सर्वे). T2 G4 देवा (for वेदा). — [b]) V1 B2-5 Dn D5. 7. 10 T1 सर्वे (for सर्व-). — T1 om. 18[cd]. — [c]) S (except M4; T1 om.) यद् (for यो). M1-3 मांसानां (for °नि). — [d]) D4 निवर्तितः; G4 M1-3 °र्तनं (for °र्तते). — T2. 3 G ins. after 18: T1 after 18[ab]:

578* भक्षयित्वा निमित्तेऽपि दुष्करं कुरुते तपः ।

[T1 निवृत्तो यो; G4 प्रमत्तेपि (for निमि°). T1 हि सः (for तपः).]

19 [a]) Dn2 om.; D8 च (for हि). V1 B Dn2 D4. 8. 10 रसज्ञाने; Dn3 सदा ज्ञाने; T2 कृतज्ञेन (for रस°). — [b]) Dn2 -वर्जयेत् (for °नम्). — After 19[ab], G2 reads 25, repeating it in its proper place. G1 om. 19[c]-24[d]. G3 om. 19[c]-22[d]. — [c]) V1 चांद्रं; D4. 6. 7. 9. 10 धर्तुं; S (G1. 3 om.) व्यक्तं (for चर्तुं). D4. 6. 9

C 13. 56 13
B. 13. 115. 20
K. 13. 177. 20
M. 13. 104. 20

सर्वभूतेषु यो विद्वान्ददात्यभयदक्षिणाम् ।
दाता भवति लोके स प्राणानां नात्र संशयः ॥ २०
एवं वै परमं धर्मं प्रशंसन्ति मनीषिणः ।
प्राणा यथात्मनोऽभीष्टा भूतानामपि ते तथा ॥ २१
आत्मौपम्येन गन्तव्यं बुद्धिमद्भिर्महात्मभिः ।
मृत्युतो भयमस्तीति विदुषां भूतिमिच्छताम् ॥ २२
किं पुनर्हन्यमानानां तरसा जीवितार्थिनाम् ।
अरोगाणामपापानां पापैर्मांसोपजीविभिः ॥ २३
तस्माद्विद्धि महाराज मांसस्य परिवर्जनम् ।
धर्मस्यायतनं श्रेष्ठं स्वर्गस्य च सुखस्य च ॥ २४
अहिंसा परमो धर्मस्तथाहिंसा परं तपः ।
अहिंसा परमं सत्यं ततो धर्मः प्रवर्तते ॥ २५
न हि मांसं तृणात्काष्ठादुपलाद्वापि जायते ।
हत्वा जन्तुं ततो मांसं तस्माद्दोषोऽस्य भक्षणे ॥ २६
स्वाहास्वधामृतभुजो देवाः सत्यार्जवप्रियाः ।
क्रव्यादान्राक्षसान्विद्धि जिह्मानृतपरायणान् ॥ २७
कान्तारेष्वथ घोरेषु दुर्गेषु गहनेषु च ।
रात्रावहनि संध्यासु चत्वरेषु सभासु च ।
अमांसभक्षणे राजन्भयमन्ते न गच्छति ॥ २८
यदि चेत्खादको न स्यान्न तदा घातको भवेत् ।

ज्येष्ठं; G2 क्षेत्रं (for श्रेष्ठं). — d) D1. 4. 6. 7. 9 सर्वप्राण्यभयंकरं.

20 G1. 3 om. 20 (cf. v. l. 19). — a) M1-3 दद्याद् (for विद्वान्). — c) V1 T2 लोकेश; B3 D1. 2 लोकेषु; D5. 10 सो लोके (by transp.).

21 G1. 3 om. 21 (cf. v. l. 19). — a) V1 B5 Dn3 एतद्वै; B1-4 D2 एतं वै; Dn2 एवैतं; D5 T G2. 4 एवं हि; D10 एतं हि (for एवं वै). — T1 om. 21cd. — c) D1. 2 हीष्टा (for ऽभीष्टा). — d) V1 B1. 3-5 Dn T2. 3 G2. 4 वै; M4 तत् (for ते).

22 G1. 3 om. 22 (cf. v. l. 19). — a) V1 B3-5 Dn D4-10 मंतव्यं (for गन्तव्यं). — b) V1 B Dn कृतात्मभिः (for महा°). — T G2. 4 ins. after 22ab: M after 22:

579* विकीर्णकण्टकेनापि तृणप्रस्पन्दने भयम् ।

[G2 M1-3 विदीर्णे (for विकीर्ण-). T2 om. कण्ट. T1 विदीर्णकंटकस्यापि (for the prior half).]

— T G2. 4 om. 22cd. — c) V1 B1. 2. 4. 5 Dn3 [इ]ह (for [इ]ति). — d) V1 भयम् (for भूतिम्).

23 G1 om. 23 (cf. v. l. 19). — b) D4 T2. 3 G2. 4 M4 तरसा जीवितात्मनां (D4 °र्थिनः). — d) T1 पापा मांसोपजीवनं. — After 23, M1-3 ins. 580*.

24 G1 om. 24 (cf. v. l. 19). G3 om. 24. — d) D5. 9 धर्मस्य (for स्वर्गस्य). — For 24, D10 T G2. 4 subst.: M1-3 ins. after 23:

580* मृत्युतो भयमस्तीति शङ्कायां दुःखमुत्तरम् ।
धर्मस्यायतनं तस्मान्मांसस्य परिवर्जनम् ।

[T1 om. line 1. — (L. 1) G4 मृत्यौ नो (for मृत्युतो). M1. 3 उत्तमं (for उत्तरम्). T2 शंकया दुःखमुत्तमं (for the post. half). — M1-3 om. line 2.]

25 G2 reads 25 for the first time after 19ab. — b) D5. 10 सुखं (for तपः). T G1. 2 (both times). 3. 4 M अहिंसा परमं तपः. — c) G2 (first time) नित्यं (for सत्यं). — d) V1 B Dn D1. 7 यतो (for ततो).

26 a) B5 दृषत्काष्ठाद्; D8 वृथाका° (for तृणात्का°). — b) D8 M1-3 च (for वा). — c) D5 राजंस् (for जन्तुं). — d) V1 B Dn तु भक्षणे; D4 तु जायते (for ऽस्य भक्षणे). D5-10 तस्मान्मांसं विवर्जयेत्; S ततो दोषोस्ति भक्षणे.

27 For 27cd, S subst.:

581* राक्षसेन्द्रभयान्मुक्ताः सर्वभूतपरायणाः ।

28 b) D4-10 दावेषु (for दुर्गेषु). D1. 2 गह्वरेषु (for गहनेषु). Dn2 वा (for च). — D4 om. (hapl.) 28cd. — c) D5-10 संध्यायां (for °सु). — After 28cd, V1 B1-4 Dn D1. 2. 5-10 Bom. ed. ins.:

582* उद्यतेषु च शस्त्रेषु मृगव्यालभयेषु च ।

[D5-10 [अ]थ (for च). V1 सर्वेषु (for शस्त्रेषु). B4 -व्याड- (for -व्याल-). Bom. ed. -हतेषु (for -भयेषु).]

— D8 om. 28e-30b. — e) D1. 4-7. 9. 10 T G -भक्षणाद्; M1-3 -भक्षिणो (for -भक्षणे). — f) V1 B Dn अन्यैर्; D4-7. 9. 10 तेभ्यो (for अन्ते). T1 भयं तेषां न विद्यते; T2. 3 G M न भयं तेषु विद्यते. — After 28, V1 B Dn D1. 2. 4-7. 9. 10 ins.:

घातकः खादकार्थाय तं घातयति वै नरः ॥ २९
अभक्ष्यमेतदिति वा इति हिंसा निवर्तते ।
खादकार्थमतो हिंसा मृगादीनां प्रवर्तते ॥ ३०
यस्माद्ग्रसति चैवायुर्हिंसकानां महाद्युते ।
तस्माद्विवर्जयेन्मांसं य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ ३१
त्रातारं नाधिगच्छन्ति रौद्राः प्राणिविहिंसकाः ।
उद्वेजनीया भूतानां यथा व्यालमृगास्तथा ॥ ३२
लोभाद्वा बुद्धिमोहाद्वा बलवीर्यार्थमेव च ।
संसर्गाद्वाथ पापानामधर्मरुचिता नृणाम् ॥ ३३
स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति ।
उद्विग्नवासे वसति यत्रतत्राभिजायते ॥ ३४
धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं स्वस्त्ययनं महत् ।
मांसस्याभक्षणं प्राहुर्नियताः परमर्षयः ॥ ३५
इदं तु खलु कौन्तेय श्रुतमासीत्पुरा मया ।
मार्कण्डेयस्य वदतो ये दोषा मांसभक्षणे ॥ ३६
यो हि खादति मांसानि प्राणिनां जीवितार्थिनाम् ।
हतानां वा मृतानां वा यथा हन्ता तथैव सः ॥ ३७
धनेन क्रायको हन्ति खादकश्चोपभोगतः ।

C. 13. 5633
B. 13. 115. 40
K. 13. 177. 39
M. 13. 104. 35

583* शरण्यः सर्वभूतानां विश्वास्यः सर्वजन्तुषु ।
अनुद्वेगकरो लोके न चाप्युद्विजते सदा ।

[(L. 2) D4–7. 9. 10 न वा(D7 चा)स्योद्विजते जनः (for the post. half).]

29 D8 om. 29 (cf. v. l. 28). — a) T2. 3 G4 घातको (for खादको). — b) D4–7. 9. 10 तथा (for तदा). D1. 2 घातकः कुत एव तु. — c) G2 खादकाः (for घातकः). T G1. 3. 4 M घातकः खादनार्थाय. — d) V1 B Dn तद् (for तं). T2 G2 खादयति (for घात°). D1. 2 नेतरः; D4–7. 9. 10 नान्यथा (for वै नरः).

30 D8 om. 30ab (cf. v. l. 28). — a) Some MSS. अभक्षम्. D4. 6. 7. 9 एनम् (for एतद्). — D2. 4. 6. 7. 9 om. (hapl.) 30cd. T1 om. 30c–31d. — c) D1 खादनार्थम् (for °कार्थम्). B5 (marg.) अथो (for अतो). B1 (marg.) खादकानुमतौ हिंसा; B5 °कार्थमहिंसाथ; T2. 3 G M °कः क्र(M °कक्र)मतो हिंसा.

31 T1 om. 31 (cf. v. l. 30). — a) V1 B4. 5 D4. 5. 7. 9. 10 तस्माद् (for य°). Dn3 D1. 2. 6. 7. 9 हसति; D5. 10 S (T1 om.) हिंसति (for ग्रसति). B1 D1. 2 M चेद् (for चैव). — b) T2. 3 G M4 हिंसादीनां; M1–3 हिंसाद्यानां (for हिंसकानां). D1. 2. 4–10 विशां पते (for महाद्युते). — c) Dn2 हि; S (T1 om.) तु (for वि-). — d) D4. 6–9 गतिम् (for भूतिम्). D5 इच्छेत्स गतिमात्मनः.

32 a) D1 भ्रातरं (for त्रातारं). B3 [अ]नु- (for [अ]धि-). — b) T2. 3 G2 शूद्राः; G1. 3 शूराः (for रौद्राः). — c) T G उद्वेजकास्तु भूतानां; M °यंति भूतानि. — d) D9 तथा (for यथा). V1 B1. 3–5 व्याड-; some MSS. व्याळ- (for व्याल-). M1–3 यथा व्याळा मृगास्तथा. — After 32, D10 S (except M4) read 38, D10 repeating it in its proper place.

33 b) G1 om. from थमेव च up to तत्रा (in 34d). B2. 3 D2 M1–3 वा (for च). — c) Dn1 अथ; D4–10 वापि (for वाथ). — d) D1. 2 -मनसां; D4. 6. 8. 9 -रुचिनां; D10 -रुचितो (for °ता). V1 [आ]त्मनां (for नृणाम्). S (except G2; G1 om.) अधर्मो (T1 वधो हि) रुचितो नृणां.

34 G1 om. up to तत्रा (in 34d) (cf. v. l. 33). 34ab = Manu. 5. 52ab. — b) D8 अर्हति (for इच्छति). — c) B3 Dn1. n2 -वासो; T2. 3 G2–4 M -राष्ट्रे (for -वासे). D4–10 उद्वेगवान्स वसति; T1 उद्विग्नराष्ट्रो भवति. — d) V1 B Dn D1. 5. 10 T2. 3 G2–4 -यत्राभि-; T1 -कुत्राभि- (for -तत्राभि-).

35 b) Dn3 बृहत्; S तथा (for महत्).

36 b) D5–10 M4 transp. पुरा and मया. — After 36, T1 ins. an addl. colophon [*Adhy. no.:* 168]. — T1 cont. :

584* भीष्मः ।
मार्कण्डेयेन यच्चोक्तं शृणु मे परमं वचः ।
युधिष्ठिर महाबाहो ये दोषा मांसभक्षणे ।

37 a) D5. 10 खादयति; T2. 3 G M [ऽ]पि खादति (for हि खा°). T1 येपि खादंति मांसानि. — b) V1 B Dn प्राणिनां जीवितैषिणां. — c) B3 भूतानां (for ह°). T1 नरा भवंति वै पापा; T2. 3 G M सदा भवति वै पापः. — d) T2. 3 G M प्राणि- (for यथा). D6. 8. 9 हिंसा (for हन्ता). D4 T2 च (for सः). T1

C. 13. 5633
B. 13. 115. 40
K. 13. 177. 39
M. 13. 104. 35

घातको वधबन्धाभ्यामित्येष त्रिविधो वधः ॥ ३८
अखादन्ननुमोदंश्च भावदोषेण मानवः ।
योऽनुमन्येत हन्तव्यं सोऽपि दोषेण लिप्यते ॥ ३९
अधृष्यः सर्वभूतानामायुष्मान्नीरुजः सुखी ।
भवत्यभक्षयन्मांसं दयावान्प्राणिनामिह ॥ ४०
हिरण्यदानैर्गोदानैर्भूमिदानैश्च सर्वशः ।
मांसस्याभक्षणे धर्मो विशिष्टः स्यादिति श्रुतिः ॥ ४१
अप्रोक्षितं वृथामांसं विधिहीनं न भक्षयेत् ।
भक्षयन्निरयं याति नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ ४२
प्रोक्षिताभ्युक्षितं मांसं तथा ब्राह्मणकाम्यया ।
अल्पदोषमिह ज्ञेयं विपरीते तु लिप्यते ॥ ४३
खादकस्य कृते जन्तुं यो हन्यात्पुरुषाधमः ।
महादोषकरस्तत्र खादको न तु घातकः ॥ ४४
इज्यायज्ञश्रुतिकृतैर्यो मार्गैरबुधो जनः ।
हन्याज्जन्तुं मांसगृद्ध्री स वै नरकभाङ्नरः ॥ ४५
भक्षयित्वा तु यो मांसं पश्चादपि निवर्तते ।
तस्यापि सुमहान्धर्मो यः पापाद्विनिवर्तते ॥ ४६
आहर्ता चानुमन्ता च विशस्ता क्रयविक्रयी ।

प्राणिहंतार एव च.

38 D_{10} S (except M_4) read 38 after 32, D_{10} repeating it here. — ^{a}) V_1 B_{2-5} Dn D_8 क्रयिको; $D_{4.6.7.9}$ क्रयको; $D_{5.10}$ (first time) क्षयको; T_1 क्रयतो; $G_{3.4}$ क्रोधको; M_4 कालको; Madras ed. सांतको (for क्रायको). — ^{b}) $T_{2.3}$ G चापि (for चोप-). B_5 (orig.) -घातकः (for -भोगतः). T_1 खादकस्योपभोगतः. — ^{c}) T_1 G_1 खादको; G_3 सूदको; Madras ed. सूचको (for घातको). T_3 -बंधार्थम् (for °भ्याम्). T_2 G_4 सूदको वधबंधाद्याव्. — ^{d}) $D_{5.7.10}$ (first time) [ए]वं; T_1 M_4 [ए]व (for [ए]ष). D_2 वि- (for त्रि-). G_2 मतः (for वधः).

39 T_1 om. 39^{ab}. — ^{a}) D_8 खादंश्चापि (for अखादन्). T_2 यो दूषयति मांसानि; T_3 G अखादनानुमोदी च; M_{1-3} °दी नानुमोदी च; M_4 °दोननुमोदी च. — ^{b}) $D_{5.8.10}$ भवेद् (for भाव-). S (T_1 om.) नैव दुष्येत (G_2 °ष्यति) मानवः. — ^{c}) V_1 B $Dn_{1.n3}$ -मन्यति (for -मन्येत). D_{4-10} T_1 योनुमन्यति हंतारं; $T_{2.3}$ G M °मन्यति हन्यं($M_{1.2}$ [both *sup. lin.*] हिंसं)तं.

40 T_1 om. 40. — ^{a}) $D_{1.2}$ अवध्यः; $D_{5.10}$ अधृष्टः (for अधृष्यः). — ^{b}) $Dn_{1.n2}$ $D_{2.5.8.10}$ T_2 G निरुजः; T_3 अरुजः; M विरुजः (for नी°). $Dn_{1.n2}$ सुधीः; Dn_3 सदा; G_2 सुखं (for सुखी). — ^{c}) T_3 $G_{2.4}$ भवेत्तु; $G_{1.3}$ भवेद् (for भवति). — D_2 om. (hapl.) 40^d–41^d.

41 D_2 om. 41 (cf. v. l. 40). — ^{b}) $D_{5.7.10}$ भारत (for सर्वशः). — ^{d}) V_1 B Dn M_4 इति नः (for स्यादिति). $B_{4.5}$ $T_{2.3}$ G_1 श्रुतं (for श्रुतिः). T_1 विशिष्यादिति नः श्रुतिः.

42 V_1 B_{2-5} Dn $D_{1.4.6-9}$ M_4 repeat, D_2 reads, 42^{ab} after 51. — ^{a}) M_4 (first time) यथा (for वृथा-). — D_2 om. 42^c–43^a. — ^{c}) $D_{4.6-10}$ नरकं (for निरयं).

43 D_2 om. 43^a (cf. v. l. 42). 43^{ab} = Manu. 5. 27^{ab}. — ^{b}) T_2 G_4 -कांक्षया (for -काम्यया). — ^{c}) B_1 इदं; $D_{5.7.10}$ च तज्; $T_{2.3}$ G M इति (for इह). T_1 अल्पो दोष इति ज्ञेयो. — ^{d}) $D_{5.10}$ विपरीतं (for °ते). B_3 न (for तु). $T_{2.3}$ G विद्यते; M_4 दृश्यते (for लिप्यते). T_1 अन्यथा तु न लिप्यते; M_{1-3} निर्दोषं वैदिकं स्मृतं.

44 ^{a}) G_4 खादनस्य (for °कस्य). V_1 B (except B_1) Dn $D_{4.5.10}$ जंतून् (for जन्तुं). — ^{b}) T_3 दद्यात् (for हन्यात्). $D_{1.2}$ यो हन्यात्पुरुषोधमः. — ^{c}) V_1 B Dn -दोषतरस्; M_{1-3} -दोषाकरस् (for -दोषकरस्). — ^{d}) $D_{1.4.6-9}$ G_{1-3} घातको (for खादको). V_1 B Dn G_4 घातको न तु खादकः; T_1 घातको नरकाय सः.

45 T_1 om. 45. — ^{a}) D_{5-10} इष्ट्वा (for इज्या-). $D_{1.2}$ -श्रुतिकृते; T_2 $G_{1.3.4}$ °वृते; T_3 °र्धूते; G_2 M_4 °मृते (for °कृतैर्). — ^{b}) D_4 मांसैर् (for मार्गैर्). V_1 B Dn M_{1-3} [ऽ]धमः (for जनः). $T_{2.3}$ G M_4 यो मार्गैरबुधोपमः. — ^{c}) D_{6-10} M_{1-3} हन्याज्जं(D_{10} °त्वा जं)तून् (for °जन्तुं). $B_{1.2}$ -गृध्नः (for -गृध्द्री). V_1 B_{3-5} Dn D_5 M_4 हन्याज्जं(D_5 °त्वा जं)तून्मांसगृध्नुः (M_4 °गंधी); $T_{2.3}$ G हन्यान्मांसस्य गृध्नी यः. — ^{d}) $D_{6.7.9}$ -वानरः; T_2 $G_{1.3.4}$ -भाजनं; T_3 G_2 -भाजिनः (for -भाङ्नरः). D_8 स वै नरकमाप्तवान्.

46 ^{a}) V_1 $B_{1.2.4.5}$ Dn $T_{2.3}$ G_{1-3} [अ]पि; M_4 पुरा (for तु यो). — ^{b}) T_1 प्रति- (for अपि). — ^{c}) V_1 तथा (for तस्य). — ^{d}) M_{1-3} यत्पश्चाद् (for यः

संस्कर्ता चोपभोक्ता च घातकाः सर्व एव ते ॥ ४७
इदमन्यत्तु वक्ष्यामि प्रमाणं विधिनिर्मितम् ।
पुराणमृषिभिर्जुष्टं वेदेषु परिनिश्चितम् ॥ ४८
प्रवृत्तिलक्षणे धर्मे फलार्थिभिरभिद्रुते ।
यथोक्तं राजशार्दूल न तु तन्मोक्षकाङ्क्षिणाम् ॥ ४९
हविर्यत्संस्कृतं मन्त्रैः प्रोक्षिताभ्युक्षितं शुचि ।
वेदोक्तेन प्रमाणेन पितॄणां प्रक्रियासु च ।
अतोऽन्यथा वृथामांसमभक्ष्यं मनुरब्रवीत् ॥ ५०
अस्वर्ग्यमयशस्यं च रक्षोवद्भरतर्षभ ।
विधिना हि नराः पूर्वं मांसं राजन्नभक्षयन् ॥ ५१
य इच्छेत्पुरुषोऽत्यन्तमात्मानं निरुपद्रवम् ।
स वर्जयेत मांसानि प्राणिनामिह सर्वशः ॥ ५२
श्रूयते हि पुराकल्पे नृणां व्रीहिमयः पशुः ।
येनायजन्त यज्वानः पुण्यलोकपरायणाः ॥ ५३
ऋषिभिः संशयं पृष्टो वसुश्चेदिपतिः पुरा ।
अभक्ष्यमिति मांसं स प्राह भक्ष्यमिति प्रभो ॥ ५४
आकाशान्मेदिनीं प्राप्तस्ततः स पृथिवीपतिः ।
एतदेव पुनश्चोक्त्वा विवेश धरणीतलम् ॥ ५५
प्रजानां हितकामेन त्वगस्त्येन महात्मना ।
आरण्याः सर्वदैवत्याः प्रोक्षितास्तपसा मृगाः ॥ ५६

C. 13. 5652
B. 13. 115. 59
K. 13. 177. 57
M. 13. 104. 58

पापाद्). T1 लोकाश्चापि सनातनाः.

47 Cf. Manu. 5. 51. — b) D6. 8. 9 विश्वस्ता (for विशस्ता). — c) B1 चोपहर्ता; T1 यस्य भोक्ता (for चोपभोक्ता). — d) V1 B Dn खादकाः (for घातकाः).

48 a) T1 अन्यं (for अन्यत्). B2 च; D4. 5. 7–10 प्र- (for तु). — b) D5. 6. 8 -निश्चितं; D1 -निश्चयं; T1 -पूर्वकं (for -निर्मितम्). B3 प्रमाणं विधिमुत्तमं; D4 °णं विद्धि निश्चितः. — D2 om. 48c–51b. T1 om. 48c–49b. — c) T3 G2 प्रमाणम् (for पुरा°). — d) B1. 2 Dn D4–10 -निष्ठितं; B3 -विष्ठितं (for -निश्चितम्). V1 वेदेषु विधिनिर्मितं.

49 D2 om. 49; T1 om. 49ab (for both, cf. v. l. 48). — a) V1 B Dn D5. 10 प्रवृत्तिलक्षणो धर्मः. — b) D4. 6. 8 G3. 4 M4 प्रजार्थिभिर् (for फला°). V1 B Dn D5. 10 प्रजार्थिभिरुदाहृतः. — B1 om. 49c–51d. — d) G4 च (for तु). D4–10 -कांक्षिभिः; S (T2 damaged) -कारणं (for -काङ्क्षिणाम्).

50 D2 om. 50 (cf. v. l. 48). B1 om. 50 (cf. v. l. 49). — a) D4 संस्कृतैर् (for °तं). T2. 3 G हविष्यैः संस्कृ(T2 °स्तु)तैर्मन्त्रैः. — b) T2. 3 G4 प्रोक्षिताभ्युक्षितः शुचिः. — D1 om. 50cd. — d) T1 प्रश्रयाय (for प्रक्रियासु). — e) S (except M4) प्रवृत्तिधर्मि(T1 °कर्म)णा भक्ष्यं. — f) S (except M4) नान्यथा (for अभक्ष्यं).

51 D2 om. 51ab (cf. v. l. 48). B1 om. 51 (cf. v. l. 49). T1 om. 51ab. — a) G1. 3 अस्वर्गम्. D4. 6. 8–10 तु (for च). — D10 T G read 51cd after 52. — c) D4. 6–9 च नरः; T G M4 [अ]पि नरः (for हि नराः). V1 B2–5 Dn D5. 10 विधिहीनं नरः पूर्वं. — d) N (except D1. 2; B1 om.; D3 missing) T G न भक्षयेत् (for अभक्षयन्). — For 51cd, M1–3 subst.:

585* विधिनाप्यवैदिकेनेति दान्तानामिह निश्चयः ।
[Prior half hypermetric.]

— After 51, V1 B2–5 Dn D1. 4. 6–9 M4 repeat, and D2 reads, 42ab.

52 a) T1 यदि (for य). B1 D4. 5 T1 नित्यम् (for ऽत्यन्तम्). — D4 reads 52c–53c twice. — c) D1. 2. 4 (both times). 6–9 वि- (for स). D5 विवर्जयेत्स मांसानि; G1. 3. 4 वर्जनीयानि मां°. — After 52, D10 T G read 51cd.

53 Cf. 12. 323. 806* lines 4–5. For the repetition in D4, cf. v. l. 52. — a) G4 काले (for -कल्पे). — c) M4 एते (for येन). D10 T2 G M3 विद्वांसः; M4 यज्वानं (for °नः). D4 (both times). 5–9 येनायजंश्च जुह्वानाः; T1 यजंति येन विद्वांसः. — d) D1. 2 पुण्यकर्म-; D4–10 पशुकर्म- (for पुण्यलोक-).

54 c) Some MSS. अभक्षम् (for °क्ष्यम्). V1 B2. 3. 5 Dn M4 अथ; M1–3 अपि (for इति). D6–10 मांसं तु; T2. 3 G मांसस्य (for मांसं स). B4 अभक्ष्यमथ वा मांसं; T1 मांसं भक्ष्यमभक्ष्यं वा. — d) Some MSS. भक्षम् (for भक्ष्यम्).

55 a) V1 B Dn अवनीं (for मेदिनीं). B5 D9 प्राप्य (for प्राप्तस्). — b) D5 तन् (for स). D4–10 मेदिनी- (for पृथिवी-). — c) D4–8 एवम्; S यस्तद् (for एतद्). — d) D1. 2 -तले; T3 -तलात् (for -तलम्).

C. 13. 5653
B. 13. 115. 60
K. 13. 177. 58
M. 13. 104. 59

क्रिया ह्येवं न हीयन्ते पितृदैवतसंश्रिताः ।
प्रीयन्ते पितरश्चैव न्यायतो मांसतर्पिताः ॥ ५७
इदं तु शृणु राजेन्द्र कीर्त्यमानं मयानघ ।
अभक्षणे सर्वसुखं मांसस्य मनुजाधिप ॥ ५८
यस्तु वर्षशतं पूर्णं तपस्तप्येत्सुदारुणम् ।
यश्चैकं वर्जयेन्मांसं सममेतन्मतं मम ॥ ५९
कौमुदे तु विशेषेण शुक्लपक्षे नराधिप ।
वर्जयेत्सर्वमांसानि धर्मो ह्यत्र विधीयते ॥ ६०
चतुरो वार्षिकान्मासान्यो मांसं परिवर्जयेत् ।
चत्वारि भद्राण्याप्नोति कीर्तिमायुर्यशो बलम् ॥ ६१
अथ वा मासमप्येकं सर्वमांसान्यभक्षयन् ।
अतीत्य सर्वदुःखानि सुखी जीवेन्निरामयः ॥ ६२
ये वर्जयन्ति मांसानि मासशः पक्षशोऽपि वा ।
तेषां हिंसानिवृत्तानां ब्रह्मलोको विधीयते ॥ ६३
मांसं तु कौमुदं पक्षं वर्जितं पार्थ राजभिः ।
सर्वभूतात्मभूतैस्तैर्विज्ञातार्थपरावरैः ॥ ६४
नाभागेनाम्बरीषेण गयेन च महात्मना ।
आयुषा चानरण्येन दिलीपरघुपूरुभिः ॥ ६५

56 =(var.) 13. 117.17. — [b]) D_{5-10} om. तु. — [c]) D_9 आरण्यान् (for °ण्याः). Dn_2 $D_{1.9}$ $T_{2.3}$ M -देवत्याः (for -दै°). — [d]) D_{4-10} ते महा-; T G_{1-3} M तापसैर् (for तपसा). G_4 प्रोक्षितास्तापसैर्वृताः. — After 56, T_1 ins.:

586* कृतो हि मनसो यज्ञस्तेन देवाश्च तर्पिताः ।

57 D_4 om. 57. — [a]) Dn_2 G_4 क्रियास्वेव; $T_{2.3}$ G_{1-3} क्रिया ह्येव (for क्रिया ह्येवं). D_2 न लीयंते; D_{5-10} विधीयंते (for न ही°). — [b]) Some MSS. -देवत- (for -दै°). D_{5-10} -संयुताः; T_1 M -संश्रयाः (for -संश्रिताः). — M_4 om. 57^c–73^b. T_1 om. 57^{cd}. — [c]) M_2 पूर्यंते (for प्री°).

58 M_4 om. 58 (cf. v. l. 57). — [a]) $T_{2.3}$ G तच् (for तु). M_3 om. शृणु. — T G om. 58^{bc}. — [c]) D_2 अभक्षणं; D_{4-10} °क्षणात् (for °क्षणे). M_{1-3} -गुणं (for -सुखं). — [d]) T G मांसस्याभक्षणे गुणः.

59 M_4 om. 59 (cf. v. l. 57). D_6 reads from पूर्णं (in 59^a) up न्मतं (in 59^d) twice. — [b]) B_3 damaged. M_{1-3} सुदुश्चरं (for °दारुणम्). — [c]) V_1 B Dn D_{10} $T_{2.3}$ G [ए]व (for [ए]कं). — [d]) $D_{1.2}$ समं वा स्यान्न वा समं. — After 59, Dn_2 reads 62^{cd}, repeating it in its proper place.

60 M_4 om. 60 (cf. v. l. 57). — [a]) Dn_2 $D_{4.8}$ कौमुदी; $D_{1.2}$ °दं; $D_{7.9}$ °दीं; T_1 M_{1-3} °द्यां; $T_{2.3}$ G °द्यास् (for °दे). B_1 [ऽ]ति (for तु). — T_3 om. (hapl.) 60^b–65^a. — [b]) $D_{1.2}$ -पक्षं (for -पक्षे). — [c]) $B_{1.5}$ $Dn_{1.n2}$ D_{4-10} मधु- (for सर्व-). — D_6 reads 60^d–63^a twice.

61 For the repetition in D_6, cf. v. l. 60. M_4 om. 61 (cf. v. l. 57). T_3 om. 61 (cf. v. l. 60). T_2 G om. (hapl.) 61–63. — [d]) B_1 M_{1-3} बलं श्रियं (for यशो बलम्).

62 For the repetition in D_6, cf. v. l. 60. M_4 om. 62 (cf. v. l. 57). T_3 om. 62 (cf. v. l. 60). T_2 G om. 62 (cf. v. l. 61). — [a]) V_1 B Dn D_{10} एकं वै (D_{10} तु); $D_{4.6}$ (both times). $_{8.9}$ M_1 इत्येकं (for अप्येकं). — Dn_2 reads 62^{cd} for the first time after 59. — [d]) $B_{1.2.5}$ $Dn_{1.n2}$ (both times) $D_{2.4.5.6}$ (both times). $_{7-9}$ सुखं; D_{10} सुखे (for सुखी). T_1 M_{1-3} सुखी भूयान्न संशयः.

63 For the repetition in D_6, cf. v. l. 60. M_4 om. 63 (cf. v. l. 57). T_3 om. 63 (cf. v. l. 60). T_2 G om. 63 (cf. v. l. 61). — [a]) V_1 B Dn_1 वर्जयंति हि मांसानि; T_1 वर्जयेत्सर्वमांसानि. — [b]) D_{4-10} मासं पक्षमथापि वा; T_1 मासतः पक्षतोपि वा. — [c]) D_5 एषां (for तेषां). T_1 M_{1-3} मांस- (for हिंसा-). — [d]) $D_{4.6.7.9}$ ब्रह्मलोके महीयते.

64 M_4 om. 64 (cf. v. l. 57). T_3 om. 64 (cf. v. l. 60). T_1 om. 64. — [a]) D_2 om. तु. T_2 कुमुदं. — [b]) $D_{1.2}$ T_2 G सर्व-; D_{5-9} M_{1-3} तात (for पार्थ). — [c]) $D_{4.6-9}$ -भूतार्थ- (for °त्म-). $B_{1.5}$ $Dn_{1.n2}$ -भूतस्थैर्; D_4 -भूतैस्तु (for -भूतैस्तैर्). — [d]) V_1 B_{2-4} Dn विदितार्थ-; B_1 विदितात्म- (for विज्ञातार्थ-). D_4 -परैः परैः (for -परावरैः). D_9 विज्ञातोर्थपरोपरैः.

65 M_4 om. 65 (cf. v. l. 57). T_3 om. 65^a (cf. v. l. 60). — [a]) D_7 सगरेण (for नाभागेन). — [b]) B_2 सु- (for च). — [c]) V_1 Dn_1 आयुनाथ; B Dn_2, n_3 $M_{1.2}$ °षाथ; $D_{4.6-9}$ °ना च (for °षा च). D_5 आयुना वा नरेंद्रेण. — [d]) $T_{2.3}$ G_{2-4} -सूनुभिः (for -पूरुभिः).

66 M_4 om. 66 (cf. v. l. 57). — [a]) $M_{2.3}$ कार्त-

कार्तवीर्यानिरुद्धाभ्यां नहुषेण ययातिना ।
नृगेण विष्वगश्वेन तथैव शशबिन्दुना ।
युवनाश्वेन च तथा शिबिनौशीनरेण च ॥ ६६
श्येनचित्रेण राजेन्द्र सोमकेन वृकेण च ।
रैवतेन रन्तिदेवेन वसुना सृञ्जयेन च ॥ ६७
दुःषन्तेन करूषेण रामालर्कनलैस्तथा ।
विरूपाश्वेन निमिना जनकेन च धीमता ॥ ६८
सिलेन पृथुना चैव वीरसेनेन चैव ह ।
इक्ष्वाकुणा शंभुना च श्वेतेन सगरेण च ॥ ६९
एतैश्चान्यैश्च राजेन्द्र पुरा मांसं न भक्षितम् ।
शारदं कौमुदं मासं ततस्ते स्वर्गमाप्नुवन् ॥ ७०
ब्रह्मलोके च तिष्ठन्ति ज्वलमानाः श्रियान्विताः ।
उपास्यमाना गन्धर्वैः स्त्रीसहस्रसमन्विताः ॥ ७१
तदेतदुत्तमं धर्ममहिंसालक्षणं शुभम् ।

C. 13. 567 I
B. 13. 115. 78
K. 13. 177. 76
M. 13. 104. 71

वीर्यानुरुद्धाभ्यां. — ^{c}) D2 नृगेण विश्वसेनेन. — ^{d}) D2. 5 T G4 शशि- (for शश-). — ^{e}) D1. 2. 6 T1 यौवनाश्वेन च तथा. — After 66, N (D8 missing) ins. :

587* मुचुकुन्देन मान्धात्रा हरिश्चन्द्रेण चाभिभो ।
सत्यं वदत मासत्यं सत्यं धर्मः सनातनः ।
हरिश्चन्द्रश्चरति वै दिवि सत्येन चन्द्रवत् ।

[(L. 1) D2 मुचकुदेन. V1 B Dn D10 वा विभो ; D5 वै विभो (for चाभिभो). — D4–7. 9. 10 om. lines 2–3.]

67 M4 om. 67 (cf. v. l. 57). T1 om. 67^{ab}. D8 repeats 67–68 after 69. — ^{a}) D6. 8 (second time). 9 श्येनपित्र्येण राजेंद्र ; S (T1 M4 om.) श्वेतच्छत्रेण रा°. — ^{b}) D10 वृषेण ; S (T1 M4 om.) [अ]ष्टकेन (for वृकेण). — ^{c}) Hypermetric. B4 रैभ्येण ; B5 रौत्येन ; Dn1. n2 D6 रैवते ; D8 (both times) दैवेन ; D10 T2. 3 G M1–3 मनुना ; T1 वसुना (for रैवतेन). B1. 3 [अ]ति- ; D1. 2 [अ]भि- (for रन्ति-). — T1 om. (hapl.) 67^{d}–68^{c}. D7 om. 67^{d}–68^{b}. — ^{d}) B2 संजयेन (for सृञ्जयेन). — After 67, Dn2 D8 (first occurrence) M1 ins. :

588* एतैश्चान्यैश्च राजेन्द्र कृपेण भरतेन च ।

68 For the repetition in D8, cf. v. l. 67. M4 om. 68 (cf. v. l. 57). D7 om. 68^{ab} ; T1 om. 68^{abc} (for both, cf. v. l. 67). — ^{a}) V1 B3. 5 दुष्मंतेन ; B1 दुष्वंतेन ; B2. 4 दुःष्यंतेन ; Dn D5 G2 दुष्यंतेन (for दुःषन्तेन). S (T1 M4 om.) करूशेन (for °षेण). D8 (first time) दुष्यंतेन करूष्येण. — ^{b}) B1 रामामर्क- ; B4 Dn2 °नर्क- ; B5 °नर्त- (for °लर्क-). D1 -बलैस् (for -नलैस्). D2 रामेणापि नलेन च ; S (T1 M4 om.) रामालर्कनलैस्तथा (G3 °रैस्तथा ; M1–3 °लैः सदा). — For 68^{ab}, D4–6. 8 (second occurrence). 9. 10 subst. :

589* दुःषन्तेन च राजेन्द्र कुशेन च लवेन च ।
विरूपाक्षेण कुरूषेण नृगालर्कनरैस्तथा ।

[(L. 1) Some MSS. दुष्यंतेन. D10 बलेन (for लवेन). — (L. 2) Prior half hypermetric. D4 कुरूक्षेण ; D8 कुरूणा (for कुरूषेण). D5. 10 विरूपाक्षकरूषा(D10 °शा)भ्यां (for the prior half).]

— While D2 ins. 590* after 68^{ab}. D2 om. 68^{c}–69^{d}. — ^{c}) D4–7. 9. 10 विश्वरूपेण निमिना ; S (T1 M4 om.) विचकाश्वे(G2 °शे)न नि°. — ^{d}) T1 महात्मना (for च धीमता).

69 M4 om. 69 (cf. v. l. 57). D2 om. 69 (cf. v. l. 68). — ^{a}) V1 Dn1 शिनेन ; B1. 3. 5 शीलेन ; B2 Dn3 D6. 7 शिलेन ; B4 D8 ऐलेन ; Dn2 शिवेन ; D4 शिल्पेन ; D7. 9. 10 शलेन ; T1 नळेन (for सिलेन). — ^{b}) D1 om. (hapl.) वीरसेनेन चैव. D8. 10 T1 हि (for ह). — ^{c}) D4–7. 9. 10 शंकुना च ; D8 शंतनुना ; M1–3 शंभुना वै (for °ना च). T2. 3 G3. 4 इक्ष्वाकुणा यु(T2 G4 य)वाश्वेन ; G1 °कुयवनाश्वेन ; G2 °णा वनाश्वेन. — After 69, D8 repeats 67–68. V1 B Dn D1. 4–7. 9. 10 ins. after 69 : D2 after 68^{ab} : D8 after the repetition of 68 :

590* अजेन धुन्धुना चैव तथैव च सुबाहुना ।
हर्यश्वेन च राजेन्द्र क्षुपेण भरतेन च ।

[(L. 1) D1 शुंशुना ; D2 चंचुना (for धुन्धुना). D4–7. 9. 10 अजेन धुंधुमार्गेण (for the prior half). — (L. 2) V1 D4–7. 9. 10 भरतेन च धीमता (for the post. half).]

70 M4 om. 70 (cf. v. l. 57). V1 om. 70^{a}. — ^{b}) T1 विवर्जितं (for न भक्षितम्). — T1 om. 70^{cd}. — ^{c}) M1. 3 सादरं (for शारदं). D5. 10 कुमुदं (for कौ°). — ^{d}) D4 आप्नुयात् ; D5. 10 T2. 3 G °युः (for °वन्).

71 M4 om. 71 (cf. v. l. 57). — ^{a}) D2 तु ; M1–3 [ऽ]व- (for च). D4–10 गच्छंति (for तिष्ठन्ति). — ^{b}) D1. 2. 4 M2. 3 वृताः (for [अ]न्विताः). — ^{d}) D5. 10 T1 स्त्रीसहस्रैः (for °स्र-). G1 damaged ; G3. 4 -समावृताः (for -समन्विताः). T2. 3 G2 M1–3 स्त्रीसहस्रैः समावृताः.

C. 13. 5672
B. 13. 115. 78
K. 13. 177. 76
M. 13. 104. 71

ये चरन्ति महात्मानो नाकपृष्ठे वसन्ति ते ॥ ७२
मधु मांसं च ये नित्यं वर्जयन्तीह धार्मिकाः ।
जन्मप्रभृति मद्यं च सर्वे ते मुनयः स्मृताः ।
विशिष्टतां ज्ञातिषु च लभन्ते नात्र संशयः ॥ ७३
आपन्नश्चापदो मुच्येद्बद्धो मुच्येत बन्धनात् ।
मुच्येत्तथातुरो रोगाद्दुःखान्मुच्येत दुःखितः ॥ ७४
तिर्यग्योनिं न गच्छेत रूपवांश्च भवेन्नरः ।
बुद्धिमान्वै कुरुश्रेष्ठ प्राप्नुयाच्च महद्यशः ॥ ७५
एतत्ते कथितं राजन्मांसस्य परिवर्जने ।
प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च विधानमृषिनिर्मितम् ॥ ७६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

---

72 M4 om. 72 (cf. v. l. 57). — a) Dn2 तथैतद्; T G तदेनम्; M3 तदेतम् (for °तद्). — b) B3 Dn1. n2 अहिंसाधर्मलक्षणं.

73 M4 om. 73ab (cf. v. l. 57). — a) D4–10 मांसं हि; T1 मांसानि (for मांसं च). G2 om. from नित्यं up to प्रभृति (in 73c). — b) Dn2 D4 ह (for [इ]ह). — T1 om. 73cd. — c) S (T1 om.) ये नित्यं (for मद्यं च). — d) S (T1 om.) मद्यैश्चैव वि(T8 M °श्च परि)वर्जिताः. — After 73, N (D3 missing) ins.:

591* इमं धर्मममांसादं यश्चरेच्छ्रावयेत वा ।
अपि चेत्सुदुराचारो न जातु निरयं व्रजेत् ।
पठेद्वा य इदं राजञ्शृणुयाद्वाप्यभीक्ष्णशः ।
अमांसभक्षणविधिं पवित्रमृषिपूजितम् ।
विमुक्तः सर्वपापेभ्यः सर्वकामैर्महीयते । [5]

[(L. 1) D6. 8. 9 इदं (for इमं). V1 B Dn श्रावयीत (for °येत). — (L. 2) D4 नरकं (for निरयं). — (L. 3) B2 D2. 10 इमं (for इदं). D4–9 यः पठेद्वा इमं राजञ् (for the prior half). — (L. 4) D1. 2 -विधौ (for -विधिं). Dn2 -पूजनं; D4–10 -सेवितं (for -पूजितम्). D1. 2 पवित्रमृषिभिः स्तुतं (for the post. half). — (L. 5) D6. 9 प्रमुच्यते; D8 च युज्यते (for महीयते). D5. 7. 10 सर्वपापैः (D1 °रोगैः) प्रमुच्यते (for the post. half).]

— e) S विशिष्टज्ञा(M1–3 °ष्टा ज्ञा)तिप्राधान्यं (M4 °संभाव्यं). — f) N (D3 missing) T1 G2 M4 लभते (for लभन्ते). — After 73, T G ins.:

592* अहिंस्रो दानशीलश्च मधुमांसविवर्जितः ।
[T1 अहिंसा- (for °स्रो).]

74 T1 om. 74cd. — c) D1. 5–7. 9. 10 मुच्येत च; D4. 8 मुच्यते च; G1. 3 मुच्येत्तदा (for °त्तथा). G2 दुःखाद् (for रोगाद्). D2 मुच्येत रोगाद्रोगी च. — d) D2 दुःखी (for दुःखान्).

75 a) V1 B Dn2. n3 गच्छेन्न (for °त). — c) D1. 4. 7 कुलं श्रेष्ठं; D2 कुले श्रेष्ठः; D5. 6. 8. 10 कुलश्रेष्ठ; T3 G1. 2. 4 M कुलश्रैष्ठ्य(T3 M4 °श्रेष्ठ)म् (for कुरुश्रेष्ठ). T1 ऋद्धिमांश्च कुलश्रैष्ठ्यम्; T2 सिद्धिमान्वै कुलश्रैष्ठ्यम्. — d) S आप्नुयाच् (for प्रा°).

76 a) S एतत्ते सर्वमाख्यातं. — b) D1. 2. 4–10 T1 -वर्जनं (for °ने). — c) B5 अप्रवृत्तौ (for प्रवृत्तौ च). — d) B5 विधि- (for ऋषि-). D1. 2 -संस्तुतं (for -निर्मितम्).

Colophon. — *Parvan name*: B1. 2. 4 D1 शांति. — *Sub-parvan*: V1 B1. 3–5 Dn1. n2 D1. 2. 8–10 M1–3 दानधर्म; D5 दानखंड. — *Adhy. name*: V1 B Dn मांसभक्षणं; D1. 2 अमांसभक्षणविधिः; D4–6. 9 मांसदोषः; D7. 8. 10 मांसभक्षणदोषः; T2. 3 G2. 4 मांसभक्षणनिषेधः; M4 मांसविवर्जनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): V1 115; B5 105; Dn1 113; D10 122; T1 M4 169; T2. 3 G2. 4 176; G3 M1 170; M2. 3 171. — *Śloka no.*: Dn1. n2 85; D4 82.

११७

युधिष्ठिर उवाच ।

इमे वै मानवा लोके भृशं मांसस्य गृद्धिनः ।
विसृज्य भक्षान्विविधान्यथा रक्षोगणास्तथा ॥ १
नापूपान्विविधाकाराञ्शाकानि विविधानि च ।
षाडवान्रसयोगांश्च तथेच्छन्ति यथामिषम् ॥ २
तत्र मे बुद्धिरत्रैव विसर्गे परिमुह्यते ।
न मन्ये रसतः किंचिन्मांसतोऽस्तीह किंचन ॥ ३
तदिच्छामि गुणाञ्श्रोतुं मांसस्याभक्षणेऽपि वा ।
भक्षणे चैव ये दोषास्तांश्चैव पुरुषर्षभ ॥ ४
सर्वं तत्त्वेन धर्मज्ञ यथावदिह धर्मतः ।
किं वा भक्ष्यमभक्ष्यं वा सर्वमेतद्वदस्व मे ॥ ५

भीष्म उवाच ।

एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
न मांसात्परमत्रान्यद्रसतो विद्यते भुवि ॥ ६
क्षतक्षीणाभितप्तानां ग्राम्यधर्मरताश्च ये ।
अध्वना कर्शितानां च न मांसाद्विद्यते परम् ॥ ७

C. 13. 5687
B. 13. 116. 8
K. 13. 178. 8
M. 13. 105. 6

117

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 D6. 9 G3 om. the ref. — a) S मानुषा (for मानवा). — b) T3 G M मांसेषु (for मांसस्य). V1 B Dn नृशंसा मांसगृद्धि(B2. 5 °गर्द्धि)नः; T1, 2 भृशं मांसेन गर्धिनः. — c) Some MSS. भक्ष्यान्. V1 B Dn विसृज्य विविधान्भन्क्ष्या(B2–4 °क्षा)न्. — T1 om. 1d. — d) V1 B Dn इव (for तथा).

2 T1 transp. 2a and 2b. — a) All MSS. (except D1. 2; D3 missing) om. न. — B3 om. 2cd. T1 om. 2c. — c) V1 षांडवान्; Dn1. n2 खांड (for षाड°). V1 B1. 2. 4. 5 Dn न (for च). D4–7. 9. 10 षा(D7 षां-; D10 खां)डवासवयोगांश्च; S (T1 om.) पादपान्रससंयुक्ता(M °योगा)न्. — d) D4. 6. 8. 9 S न च; D7 न वा (for तथा).

3 T1 om. 3. T2. 3 G M4 om. 3ab. M1–3 transp. 3ab and 3cd. — b) V1 B4. 5 Dn1. n3 (marg.) विषये; Dn2 विषमे (for विसर्गे). D1. 2 -मुह्यति (for -मुह्यते). B1–3 Dn3 D5. 9 [by corr.]. 10 विषये (Dn3 °मे) परिमुह्यति (B1 °युज्यते); D4. 6–9 विवर्णः (D8 °मर्षः; D9 [before corr.] °वर्णे) परिमुह्यति; M1–3 विवेश परिगृह्यते (sic). — c) D4 चात्र; D6–9 चैव (for किंचिन्). D5. 10 न मन्ये रसवांश्चैव. — d) T3 मांसान्न (for मांसतो). V1 B Dn [इ]ति (for [इ]ह). D4–9 कश्चन (for किंचन). D10 मांसतोस्तीति कश्चन.

4 b) V1 B Dn D5. 10 प्रभो; D4. 6–9 [ऽ]पि च (for ऽपि वा). — d) D4–10 M तांश्चैव भरतर्षभ; T G तत्पापस्य च मोक्षणं.

5 T1 om. 5ab. — a) Dn3 D6. 7 सर्व- (for सर्वं). T3 G M1. 4 सर्वसत्त्वेन धर्मज्ञ. — b) D4. 6–9 पृच्छतः; D5. 10 सर्वतः (for धर्मतः). — c) Dn1 च (for the first वा). Dn2 D4. 6–9 किं वा (Dn2 च) भक्षमभक्षं वा. — d) D2 सत्यम् (for सर्वम्). D4–8 एव (for एतद्). — After 5, N (D3 missing) ins. :

593* यथैतद्यादृशं चैतद्गुणा ये चास्य वर्जने ।
दोषा भक्षयतो ये च तन्मे ब्रूहि पितामह ।

[(L. 1) B1 D5 तथा (for यथा). Dn2 यादृशे. V1 B Dn [ए]व (for [ए]तद्). — (L. 2) V1 वापि; B Dn येपि; D4 येन (for ये च).]

6 a) S सर्वम् (for एवम्). — b) G1 partly damaged. T2 यदा (for यथा). D4–10 पार्थिव (for भारत). — T1 om. 6c–16d. — c) B1 Dn3 D4–10 S (T1 om.) अस्तीह (for अत्रान्यद्). V1 B2–5 Dn1, n2 न मांसात्परमं किंचिद्. — d) D4–10 रसतो भु(D4. 5 °वान्भु-; D10 °त्वे भु)वि किंचन.

7 T1 om. 7 (cf. v. l. 6). — a) D4–7. 9. 10 क्षम-; D8 क्षांत- (for क्षत-). — b) D1. 2 T2. 3 G ग्राम- (for ग्राम्य-). V1 B1. 2 (marg.). 3–5 Dn D5. 8 -रतात्मनां (for °श्च ये). — c) D4–9 व्याधिना; D10 T2. 3 अध्वान- (for अध्वना). Some MSS. कर्षितानां. D7. 8 तु (for च).

C. 13. 5688
B. 13. 116. 9
K. 13. 178. 9
M. 13. 105. 7

सद्यो वर्धयति प्राणान्पुष्टिमग्र्यां ददाति च ।
न भक्षोऽभ्यधिकः कश्चिन्मांसादस्ति परंतप ॥ ८
विवर्जने तु बहवो गुणाः कौरवनन्दन ।
ये भवन्ति मनुष्याणां तान्मे निगदतः शृणु ॥ ९
स्वमांसं परमांसैर्यो विवर्धयितुमिच्छति ।
नास्ति क्षुद्रतरस्तस्मान्न नृशंसतरो नरः ॥ १०
न हि प्राणात्प्रियतरं लोके किंचन विद्यते ।
तस्माद्दयां नरः कुर्याद्यथात्मनि तथा परे ॥ ११
शुक्राच्च तात संभूतिर्मांसस्येह न संशयः ।
भक्षणे तु महान्दोषो वधेन सह कल्पते ॥ १२
अहिंसालक्षणो धर्म इति वेदविदो विदुः ।
यदहिंस्रं भवेत्कर्म तत्कुर्यादात्मवान्नरः ॥ १३
पितृदैवतयज्ञेषु प्रोक्षितं हविरुच्यते ।
विधिना वेददृष्टेन तद्भुक्त्वेह न दुष्यति ॥ १४
यज्ञार्थे पशवः सृष्टा इत्यपि श्रूयते श्रुतिः ।
अतोऽन्यथा प्रवृत्तानां राक्षसो विधिरुच्यते ॥ १५

---

8 T1 om 8 (cf. v. l. 6). — b) B5 अग्रां (for अग्र्यां). B2 प्रयच्छति; B3–5 Dn1. n3 D1. 4–9 M1–3 दधाति च (for ददाति च). — After 8ab, T2. 3 G M ins. :

594* नाशो भक्षणदोषस्य दानमेव सतां मतम् ।
क्षुधितानां द्विजानां च सर्वेषां चैव जीवनम् ।
दत्त्वा भवति पूतात्मा श्रद्धया लोभवर्जितः ।
शिक्षयन्ति न याचन्ते दर्शयन्तः स्वमूर्तिभिः ।
अवस्थेयमदानस्य मा भूदेवं भवानिति । [5]
दानाद्यैः सुशुचिर्मांसं पुनर्नैव स भक्षयेत् ।

[(L. 1) Kumbh. ed. -दोषः स्याद् (for -दोषस्य). T2 सदा (for सतां). — (L. 2) M4 एव (for चैव). T2. 3 G2 सर्वेषां चापि जीवितं (for the post. half). — (L. 4) T2. 3 G2 दर्शयंति (for °यन्तः). — (L. 6) T2. 3 G2 दानाद्यः (for °द्यैः). T2 स (for सु-). T2. 3 G2 च (for स).]

— c) Dn1 भक्तो; some MSS. भक्ष्यो (for भक्षो). G3. 4 ह्यधिकः (for ऽभ्य°). D4–10 न भक्ष्येष्यधिकं किंचिन्.

9 T1 om. 9 (cf. v. l. 6). — a) V1 B1–4 Dn विवर्जिते; G1. 3 विसर्जने (for विव°). D1. 2 वर्जने बहवो लोके. — c) G1–3 भक्ष्यास्तु (for भवन्ति). — d) V1 B1–4 Dn2 D2. 4. 5. 8. 10 T2. 3 G2. 4 तन् (for तान्).

10 T1 om. 10 (cf. v. l. 6). 10ab = (var.) 13. 116. 14ab; 34ab; Manu. (var.) 5. 52ab. — ab) B5 स; T2 स्वं (for स्व-). N (except D1; D3 missing) -मांसेन यो (for -मांसैर्यो वि-). — c) D5 क्षुद्रकरस् (for °तरस्). — d) V1 B2. 4. 5 Dn2 सु-; B1 Dn1. n3 D9 स (for न). D4–8. 10 ततः; S (T1 om.) नृप (for नरः).

11 T1 om. 11 (cf. v. l. 6). — a) D1. 2. 4. 5. 7. 9. 10 प्राणैः (for प्राणात्). D3 न हि प्राणैः प्रियतरो. — b) B1 किंचिन्न (for किंचन).

12 T1 om. 12 (cf. v. l. 6). — a) G1–3 M शुक्राच् (for शुक्राच्). D5 शुक्राच्च मांससंपातिर्; T2. 3 G4 शुक्राच्च तात संभूतं. — G2 om. 12cd. — c) D4. 5. 7–10 भक्षणे च; T2. 3 G1. 3. 4 खादनेन; M खादने हि (for भक्षणे तु). — d) M1–3 मलेन (for वधेन). D5 कल्प्यते. V1 B Dn निवृत्त्या पुण्यमुच्यते; D1. 2 वधतुल्यः प्रकल्प्यते; T2. 3 G1. 3. 4 म(G4 का)लेन स हि कल्पते; M4 मलेन स हि तुल्यते.

13 T1 om. 13 (cf. v. l. 6). D5 om. (hapl.) 13–15. D10 om. (hapl.) 13a–14b; V1 B Dn read the same after 21. — b) V1 B Dn D4. 6–9 G2 M धर्म- (for वेद-). — c) D6–9 S (except M3; T1 om.) यदि हिंस्रं (for यदहिंस्रं). V1 B2. 4. 5 Dn यद्हिंसात्मकं कर्म. — d) D4. 6 7. 9 G2 न (for तत्). T2. 3 G1. 3. 4 M आत्मविन् (for °वान्).

14 For the sequence in V1 B Dn, cf. v. l. 13. T1 om. 14 (cf. v. l. 6). D5 om. 14; D10 om. 14ab (for both, cf. v. l. 13). — a) D4. 6. 8. 9 -यज्ञे च; D7 -यज्ञेन (for -यज्ञेषु). — b) B5 प्रोक्षितो; Dn2 °ते (for °तं) D1. 2 प्रोक्षितं न निरुध्यते. — T3 om. (hapl.) 14c–15d. — c) D4 T2 G2. 4 दैव-; D8 चेह (for वेद-). — d) G1 partly damaged. G1 कृत्वा (for भुक्त्वा). T2 G2–4 M तद्भुक्त्वा नेह दूष्यते (G2 °ति).

15 T1 om. 15 (cf. v. l. 6). D5 om. 15 (cf. v. l. 13). T3 om. 15 (cf. v. l. 14). — a) D1. 2. 4. 6–10 यज्ञार्थं (for °र्थे). — b) D4. 7–10 [ए]वं (for [अ]पि).

क्षत्रियाणां तु यो दृष्टो विधिस्तमपि मे शृणु ।
वीर्येणोपार्जितं मांसं यथा खादन्न दुष्यति ॥ १६
आरण्याः सर्वदैवत्याः प्रोक्षिताः सर्वशो मृगाः ।
अगस्त्येन पुरा राजन्मृगया येन पूज्यते ॥ १७
नात्मानमपरित्यज्य मृगया नाम विद्यते ।
समतामुपसंगम्य रूपं हन्यान्न वा नृप ॥ १८
अतो राजर्षयः सर्वे मृगयां यान्ति भारत ।
लिप्यन्ते न हि दोषेण न चैतत्पातकं विदुः ॥ १९
न हि तत्परमं किंचिदिह लोके परत्र च ।
यत्सर्वेष्विह लोकेषु दया कौरवनन्दन ॥ २०
न भयं विद्यते जातु नरस्येह दयावतः ।
दयावतामिमे लोकाः परे चापि तपस्विनाम् ॥ २१
अभयं सर्वभूतेभ्यो यो ददाति दयापरः ।
अभयं तस्य भूतानि ददतीत्यनुशुश्रुमः ॥ २२
क्षतं च स्खलितं चैव पतितं क्लिष्टमाहतम् ।
सर्वभूतानि रक्षन्ति समेषु विषमेषु च ॥ २३
नैनं व्यालमृगा घ्नन्ति न पिशाचा न राक्षसाः ।
मुच्यन्ते भयकालेषु मोक्षयन्ति च ये परान् ॥ २४
प्राणदानात्परं दानं न भूतं न भविष्यति ।
न ह्यात्मनः प्रियतरः कश्चिदस्तीति निश्चितम् ॥ २५

C. 13. 5705
B. 13. 116. 26
K. 13. 178. 28
M. 13. 105. 28

16 T1 om. 16 (cf. v. l. 6). — a) D4-10 धर्मो (for दृष्टो). — b) D4. 5. 7. 10 विधिं (for विधिस्). — c) T2. 3 G स्ववीर्योपार्जितं मांसं. — d) V1 B Dn यथा भुंजन्; D4-8. 10 तथा भुंजन् (for यथा खादन्). D9 तथा भुक्ते न दुष्यति; S (T1 om.) यथा (T2 यदा; M तेन) भुंजन्न दू(G1. 2 दु)ष्यते.

17 For 17, cf. 13. 116. 56. T1 transp. 17ab and 17cd. — a) T3 M1. 3. 4 -देवत्याः (for -दै°). — b) D4-10 सर्वतो (for °शो). V1 B Dn सर्वशः प्रोक्षिता मृगाः. — D10 om. (hapl.) 17d-18a. — d) D8 T2. 3 G M2 (*inf. lin.*). 3 [अ]नेन (for येन). T1 मृगया न तु पूजिता. — After 17, S ins.:

595* रक्षणार्थाय भूतानां हिंस्रान्हन्यान्मृगान्पुनः ।

[T1 हिंस्रा हन्युर् (for हिंस्रान्हन्यान्). G2. 3 द्विजः; M अपि (for पुनः).]

18 D10 om. 18a (cf. v. l. 17). T1 om. 18. — d) M1. 2. 3 (also as in text) मृगं (for न वा). V1 B Dn3 D1 भूतं हन्यति (D1 °न्येत) हंति वा (B2. 3 च); Dn1. n2 D5. 10 भू(D5. 10 पू)तं निघ्नंति मानवाः; D2 भूतं हन्येत वा न वा; D4. 6-9 रूपं हंति विहं(D4 न हं-; D7 च हं)ति च.

19 a) D4. 6-9 ततो; T3 अधो (for अतो). — b) D6 सर्वशः (for भारत). T1 न यांति मृगयां नृप. — T1 om. 19cd. — c) V1 B Dn D4. 6. 8. 9 T2 G2. 4 M न हि लिप्यंति दोषेण (V1 B Dn पापेन); D5. 10 लिप्यते न हि पापेन; T3 न लिप्यंति च दोषेण; G1. 3 न च लिप्यंति दो°. — d) B3 Dn3 वा (for च). V1 B4 पापकं (for पातकं). S (T1 om.) भुवि (for विदुः).

20 a) D4-10 [अ]तः (for तत्). V1 B Dn T2. 3 G न ह्यतः सदृशं (T2. 3 G °शी) किंचिद्; T1 न ह्यतः पातकं किं°. — b) D4 om. (hapl.) from लोके up to ष्विह (in 20c). T1 त्रिषु *** विद्यते. — c) D2 तत् (for यत्). V1 B1-3. 5 Dn D8 M [इ]ह भूतेषु; D6. 7. 9 [इ]ह लोके तु; T2. 3 G2. 4 [अ]पि भूतेषु (for [इ]ह लोकेषु). B4 या सर्वेष्विह भूतेषु; T1 कर्तव्या चेह भूतेषु; G1. 3 सर्वेष्वपि हि भूतेषु. — d) D1. 2. 4 यदा (for दया).

21 c) D4 लोके (for लोकाः). — After 21, V1 B Dn read 13a-14b.

22 a) D1. 2 -भूतेषु (for -भूतेभ्यो). — c) T1 सर्व- (for तस्य). — d) D5-10 ददंति; T3 G2 ददाति (for ददति). V1 B Dn1 D2 M2. 3 -शुश्रुम (for °मः). T1 वदंतीत्यनुशुश्रुम.

23 T1 om. 23. — a) D2 T2 G4 क्षुतं; T3 G1-3 क्षुधं (for क्षतं). V1 तु (for च). D4-10 [अ]पि (for [ए]व). — b) B2 क्षिप्तम्; G क्लिन्नम्; Bom. ed. कृष्टम् (for क्लिष्टम्). B1 आगतं; D8 आहितं (for आहतम्). T2. 3 पतितं क्लिन्नमाहि(T3 °ग)तं.

24 a) B3 नैवं; T2 G4 नैतं; M नैनान् (for नैनं). Some MSS. व्याड- and व्याळ- (for व्याल-). D4-7. 9 नेमान्व्याळ(D6. 7 °ल)मृगा हंति; D8. 10 नैनं (D10 °तं) व्याळमृगा हंति. — c) V1 B1. 2. 4. 5 Dn मुच्यते; D4. 6-9 S मुंचंति (for मुच्यन्ते). T1 -काले तु (for -कालेषु). — d) B1 तु (for च). V1 B2. 4. 5 Dn मोक्षयेद्यो भये प(V1 न)रान्.

C. 13. 5706
B. 13. 116. 27
K. 13. 178. 29
M. 13. 105. 29

अनिष्टं सर्वभूतानां मरणं नाम भारत ।
मृत्युकाले हि भूतानां सद्यो जायति वेपथुः ॥ २६
जातिजन्मजरादुःखे नित्यं संसारसागरे ।
जन्तवः परिवर्तन्ते मरणादुद्विजन्ति च ॥ २७
गर्भवासेषु पच्यन्ते क्षाराम्लकटुकै रसैः ।
मूत्रश्लेष्मपुरीषाणां स्पर्शैश्च भृशदारुणैः ॥ २८
जाताश्चाप्यवशास्तत्र भिद्यमानाः पुनः पुनः ।
पाट्यमानाश्च दृश्यन्ते विवशा मांसगृद्धिनः ॥ २९
कुम्भीपाके च पच्यन्ते तां तां योनिमुपागताः ।
आक्रम्य मार्यमाणाश्च भ्राम्यन्ते वै पुनः पुनः ॥ ३०
नात्मनोऽस्ति प्रियतरः पृथिव्यामनुसृत्य ह ।
तस्मात्प्राणिषु सर्वेषु दयावानात्मवान्भवेत् ॥ ३१
सर्वमांसानि यो राजन्यावज्जीवं न भक्षयेत् ।
स्वर्गे स विपुलं स्थानं प्राप्नुयान्नात्र संशयः ॥ ३२
ये भक्षयन्ति मांसानि भूतानां जीवितैषिणाम् ।
भक्ष्यन्ते तेऽपि तैर्भूतैरिति मे नास्ति संशयः ॥ ३३
मां स भक्षयते यस्माद्भक्षयिष्ये तमप्यहम् ।
एतन्मांसस्य मांसत्वमतो बुध्यस्व भारत ॥ ३४
घातको वध्यते नित्यं तथा वध्येत बन्धकः ।
आक्रोष्टाकुश्यते राजन्द्वेष्टा द्वेष्यत्वमाप्नुते ॥ ३५

---

25 ^{c}) V1 B Dn प्रियतरं (for °तरः). — ^{d}) S नः श्रुतं (for निश्चितम्). V1 B Dn किंचिदस्तीह निश्चितं.

26 ^{a}) T2.3 G अरिष्टं (G2 °ष्टः) (for अनिष्टं). — D6.8.9 om. (hapl.) 26^{bc}. — ^{c}) Dn3 D4 -कालो हि; D1.2 -काले च; T3 -कालाभि-; M4 -कालेभि- (for -काले हि). — ^{d}) D1.2 जायेत (for जायति). G2 वै परः (for वेपथुः).

27 ^{a}) S (except G2) व्याधि- (for जाति-). N (except D1.2; D3 missing) T G -दुःखैर् (for -दुःखे). — ^{c}) T1 M -पच्यंते; T2 -तुष्यंते; T3 G1.3.4 -कृष्यंते (for -वर्तन्ते). G2 मज्जंतः परिकृष्यंते.

28 ^{a}) B1.2 -वासे च; D4–10 T2.3 G1.3.4 -वासेपि; G2 -वासे वि- (for -वासेषु). T1 क्लिश्यंते (for पच्यन्ते). — ^{b}) B5 Dn1.n2 T1.2 क्षारांबु- (for क्षाराम्ल-). D1.2 कट्वम्ललवणै रसैः. — ^{c}) V1 B2.4.5 Dn मूत्रस्वेद-; B1 °मेद-; B3 पूयस्वेद-; T3 G1.3.4 मूत्रैः श्लेष्म- (for मूत्रश्लेष्म-). — ^{d}) V1 B Dn परुषैर्; T1 विसर्गैर् (for स्पर्शैश्च).

29 ^{a}) D1.2 पुत्र; T1 तस्थुर् (for तत्र). — ^{b}) V1 B Dn D1.4.6.8.9 छिद्यमानाः; D5.7.10 तुद्य° (for भिद्य°). — D1.2.10 T3 om. (hapl.) 29^{c}–30^{d}. — ^{c}) B2 (marg. as in text) Dn1.n2 पाच्यमानाश्; D7 पीड्य°; S (T3 om.) हन्य° (for पाट्य°). — ^{d}) B5 T1.2 G1.3 -गर्द्धिनः (for -गृद्धिनः).

30 D1.2.10 T3 om. 30 (cf. v. l. 29). — ^{a}) B3.5 Dn3 D4–9 T1 -पाकेषु; T2 G1.3.4 -पाकेन (for -पाके च). — ^{b}) D4–7.9 ततो (for तां तां). — ^{c}) V1 B3 वार्यमाणाश्; D4.5 मार्ग° (for मार्य°). T1 M4 आक्रम्यमाणास्त्रस्यंति (M4 °स्त्रास्यंते). — ^{d}) D4–7.9 भ्राम्यंतेन्यैः; T2 G M त्रास्यंत्यन्ये (for भ्राम्यन्ते वै). T1 त्रातारमुपयांति च.

31 ^{a}) Dn2 प्रियतमः (for °तरः). — ^{b}) D1.2 उपसृत्य (for अनु°). T1 पृथिव्यामिह कश्चन. — T1 om. 31^{c}–33^{d}. — ^{c}) D1.2 प्राणेषु (for प्राणिषु).

32 T1 om. 32 (cf. v. l. 31). — ^{c}) Dn3 स्वर्गे सु-; T2 G आश्वासं; T3 आश्वासान्; M आश्वास- (for स्वर्गे स). D5.10 स्वर्गे स विपुले स्थाने.

33 T1 om. 33 (cf. v. l. 31). D4.10 om. (hapl.) 33. — ^{ab}) D5.7 transp. मांसानि and भूतानां. T2.3 G भूतानां जीवनैषिणां (for 33^{b}). — ^{c}) G1 partly damaged. G3 भक्ष्यंत्येते (for भक्ष्यन्ते ते). D2 चापि (for ऽपि तैर्). V1 B Dn transp. तैः and भूतैः. — ^{d}) Dn1 D6–9 M [अ]त्र (for [अ]स्ति).

34 ^{a}) B Dn1 D1.2.4–8.10 सं- (for स). S मां भक्षयति य(G2 °ते य-; G4 °ति त)स्मात्स (G2 °द्धि; G4 °द्यो). — ^{d}) B1.2.5 Dn1.n2 D1.2 अनु-; T2.3 G M ततो (for अतो). T1 गदितं चेह भारत.

35 ^{a}) T G1.3.4 M हन्यते (for वध्यते). V1 G2 पातको बुध्य(G2 हन्य)ते नित्यं. — ^{b}) T2 ततो; M4 तदा (for तथा). D1–10 वध्यति; G1.3.4 बध्येत (for व°). D1.2 बंधिता (for बन्धकः). V1 B Dn तथा वध्यति भक्षिता; T1 यथा बध्येत बंधकः; M1–3 ततो बध्यति बंधकः. — ^{c}) G1–3 आकुष्टा; G4 आमृष्टा (for आक्रोष्टा). D5.10 [आ]कृष्यते; Bom. ed. क्रुध्यते (for [आ]कुश्यते). T2 आकुष्टः क्लिश्यते राजन्. — ^{d}) V1 B Dn तथा (for द्वेष्टा). D4–9 T2.3 G आप्नुयात् (for °ते). T1 द्वेष्टा द्वेषं समाप्नुते.

येन येन शरीरेण यद्यत्कर्म करोति यः ।
तेन तेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्नुते ॥ ३६
अहिंसा परमो धर्मस्तथाहिंसा परो दमः ।
अहिंसा परमं दानमहिंसा परमं तपः ॥ ३७
अहिंसा परमो यज्ञस्तथाहिंसा परं बलम् ।
अहिंसा परमं मित्रमहिंसा परमं सुखम् ।
अहिंसा परमं सत्यमहिंसा परमं श्रुतम् ॥ ३८
सर्वयज्ञेषु वा दानं सर्वतीर्थेषु चाप्लुतम् ।
सर्वदानफलं वापि नैतत्तुल्यमहिंसया ॥ ३९
अहिंस्रस्य तपोऽक्षय्यमहिंस्रो यजते सदा ।
अहिंस्रः सर्वभूतानां यथा माता यथा पिता ॥ ४०
एतत्फलमहिंसाया भूयश्च कुरुपुंगव ।
न हि शक्या गुणा वक्तुमिह वर्षशतैरपि ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

११८

युधिष्ठिर उवाच ।
अकामाश्च सकामाश्च हता येऽस्मिन्महाहवे ।
कां योनिं प्रतिपन्नास्ते तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
दुःखं प्राणपरित्यागः पुरुषाणां महामृधे ।

C. 13. 5724
B. 13. 117. 2
K. 13. 179. 2
M. 13. 106. 2

36 D2 om. (hapl.) 36. — b) T1 यत्तत् (for यद्यत्). D5–10 च (for यः). — d) T2 अवाप्नुते (for उपाश्नुते). T1 तत्फलं समवाप्नुते.

37 T1 om. (hapl.) 37bc. — b) T2 च परमो (for [अ]हिंसा परो). G4 अहिंसा परमो दमः. — G1 reads 37cd twice. M1–3 om. (hapl.) 37d–38e. — d) M4 अहिंसा परमा श्रुतिः.

38 M1–3 om. 38abcde (cf. v. l. 37). D1–10 om. (hapl.) 38ab. — a) D2 धर्मस् (for यज्ञस्). — b) B Dn3 M4 फलं; T1 प्रियं (for बलम्). — c) D4 सत्यम्; T G M4 शौचम् (for मित्रम्). — d) D4. 6. 7 श्रुतं (for सुखम्). — D1. 4. 6. 7 om. (hapl.) 38 ef. — e) B1 G4 मंत्रम्; T G1–3 M4 मित्रम् (for सत्यम्). — f) S अहिंसा परमा म(T1 G4 M1–3 श्रु-; T3 ग-; M4 र)तिः.

39 a) V1 B (except B3) Dn3 वा स्नानं; T1 दानं च (for वा दानं). — b) D1. 6. 7. 9 -वेदेषु; D4. 5 -देवेषु (for -तीर्थेषु). V1 B Dn3 वाप्लुतं; T G M1–3 चाप्लवः (for चाप्लुतम्). D2 M4 सर्वयज्ञेषु वाप्लुतं (M4 चाप्लवः). — c) Dn2 D5–10 M च (for वा). T2 तु (for [अ]पि). — d) D2 तेन; S नैव (for नैतत्).

40 a) Dn D5. 7. 10 अहिंसस्य (for °स्रस्य). — b) Dn2 अहिंसो (for °स्रो). V1 B3 M1. 3 जयते; B1 D4–10 T G M2. 4 जायते (for यजते). — c) M1. 3 अहिंसा (for °स्रः). — d) D5. 8 T1. 3 तथा (for the second यथा). — After 40, D5. 10 ins.:

596* अगस्त्येन पुरा राजन्मांसभक्षं तु जाङ्गले ।

41 a) T1 एते (for एतत्). G1 बलम् (for फलम्). D5. 10 T2. 3 G1–3 अहिंसायां (for °या). — b) D1 -नंदन (for -पुंगव). — c) S शक्या ये (T1 °क्यास्ते) (for हि शक्या). — d) V1 B Dn D2 अपि (for इह).

Colophon. — *Parvan name:* B1. 2. 4 Dn3 D1 शांति. — *Sub-parvan:* V1 B1–3. 5 D1. 2. 5. 8. 10 M1–3 दानधर्म. — *Adhy. name:* V1 B4. 5 Dn D1 मांसभक्षणं; B1. 2 D2 अमांसभक्षणं; B3 अहिंसा; D5–10 मांसभक्षणे दोषः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): V1 Dn1 116; D10 123; T1 M4 170; T2. 3 G2. 4 177; G1. 3 M1 171; M2. 3 172. — *Śloka no.:* Dn1. n2 43.

118

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 a) B1 om. (hapl.) सकामाश्च. — b) D4–10 T G M2 ये हता (by transp.); M4 ये मृता. G1 स्युर् (for ऽस्मिन्). V1 B Dn ये हताः स्म म(B5 सुम)-हामृधे. — c) V1 B Dn1. n3 गतिं (for योनिं). Dn2 कां गतिं प्रतिपद्यंते.

C. 13. 5724
B. 13. 117. 2
K. 13. 179. 2
M. 13. 106. 2

जानामि तत्त्वं धर्मज्ञ प्राणत्यागं सुदुष्करम् ॥ २
समृद्धे वासमृद्धे वा शुभे वा यदि वाशुभे ।
कारणं तत्र मे ब्रूहि सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः ॥ ३

भीष्म उवाच ।

समृद्धे वासमृद्धे वा शुभे वा यदि वाशुभे ।
संसारेऽस्मिन्समाजाताः प्राणिनः पृथिवीपते ॥ ४
निरता येन भावेन तत्र मे शृणु कारणम् ।
सम्यक्चायमनुप्रश्नस्त्वयोक्तश्च युधिष्ठिर ॥ ५
अत्र ते वर्तयिष्यामि पुरावृत्तमिदं नृप ।
द्वैपायनस्य संवादं कीटस्य च युधिष्ठिर ॥ ६
ब्रह्मभूतश्चरन्विप्रः कृष्णद्वैपायनः पुरा ।
ददर्श कीटं धावन्तं शीघ्रं शकटवर्त्मनि ॥ ७
गतिज्ञः सर्वभूतानां रुतज्ञश्च शरीरिणाम् ।
सर्वज्ञः सर्वतो दृष्ट्वा कीटं वचनमब्रवीत् ॥ ८
कीट संत्रस्तरूपोऽसि त्वरितश्चैव लक्ष्यसे ।
क्व धावसि तदाचक्ष्व कुतस्ते भयमागतम् ॥ ९

कीट उवाच ।

शकटस्यास्य महतो घोषं श्रुत्वा भयं मम ।
आगतं वै महाबुद्धे स्वन एष हि दारुणः ।
श्रूयते न स मां हन्यादिति तस्मादपाक्रमे ॥ १०

---

2 Before 2, T3 ins. भीष्मः. — a) D6 दुःखात् (for दुःखं). — b) D4–10 महाहवे (for °मृधे). — c) T1 G M1. 4 चाहं; T2. 3 चेह (for तत्त्वं). V1 B Dn जानासि त्वं महाप्राज्ञ; D4–10 °मि धर्मतत्त्वज्ञ. — d) Some MSS. सुदुःकरं. T1 G1–3 M4 प्राणत्यागः सुदुष्करः.

3 D4. 6. 7. 9. 10 T3 om. (hapl.) 3. T1 om. 3a–5b. — a) V1 B Dn D2. 8 समृद्धौ वासमृद्धौ वा; T2 समृद्धे वा शुभे वा यः. — b) Dn2 शुभं वा; T2 समृद्धे (for शुभे वा). D5 शुभं वा यदि वाशुभं. — After 3ab, T2 G M read 4cd repeating it in its proper place. — d) D5 [s]सि हि (by transp.). Dn2 सं- (for मे).

4 T1 om. 4 (cf. v. l. 3). T3 om. the ref. — a) V1 B Dn D2 समृद्धौ वासमृद्धौ वा. — G1 om. 4b. T2 G M read 4cd for the first time after 3ab. — c) Dn3 वा (for ऽस्मिन्). D4–10 समायाताः; T2 G2 (both both times). 3 (second time). 4 (both times) समे जाताः; T3 परे जाताः; G1. 3 (both first time) सदा जाताः (for समाजाताः). — d) T2 G M (all first time) प्राणिनोभिर(G2 °नो हि र)ताः कथं.

5 T1 om. 5ab (cf. v. l. 3). — a) D1 नियता; G2 विरता (for नि°). G4 योग- (for येन). — b) D5 तत्र मे कारणं शृणु. — c) D7. 10 वा; T2. 3 G4 तु (for च). T1 सुसं- (for अनु-). — d) V1 B Dn D2 त्वयोक्तस्तु; D4. 6–10 T1. 3 G1. 3 M त्वद्यु(T1 °दु)-क्तश्च; T2 G2 सद्युक्तं च; G4 तद्युक्तं च (for त्वयोक्तश्च).

6 D4. 7 om. (hapl.) 6. — a) D6. 8–10 T2 तत्र (for अत्र). D2 T1 अत्र ते वर्ण(T1 कीर्त)यिष्यामि. — b) D1. 2 पुराकल्पम् (for °वृत्तम्). T1 शृणु (for नृप). — c) D1. 2. 10 वदतः; D6. 8 देवस्य (for संवादं). — d) V1 कीटस्य तु; D5 T1 °कस्य (for °स्य च).

7 b) D7 -द्वीपायनः (for -द्वैपा°).

8 b) V1 B Dn भाषाज्ञश्; T1 भूत° (for रुत°). G2 भूतज्ञश्च शरीरिणः. — c) V1 B Dn स तदा; S त्वरितं (for सर्वतो). D4–10 सर्वज्ञः सर्वदर्शी च.

9 D4 om. 9. Before 9, some MSS. ins. व्यासः. — a) D5–10 संतप्त-; T1 त्वं जीव-; T2 G M त्वं त्रस्त- (for संत्रस्त-). T3 कीटस्त्वं त्रस्तरूपेण. — b) Dn2 T2 लक्ष्यते (for °से). — c) T2. 3 G M च वा(M चावा)-सस् (for धावसि). T1 क्व चावासस्तव परः.

10 a) D5. 10 व्रजतो (for महतो). D4. 6. 7. 9 S शकटव्रजस्य महतो (hypermetric). — b) V1 D4. 6. 7. 9 घोरं (for घोषं). S महत् (for मम). — G1. 3 om. 10cd. — c) D5. 10 हि; S (G1. 3 om.) मे (for वै). — d) B5 D4 एत्र (for एष). — T1 om. 10ef. — e) V1 B2–5 Dn D10 न च मां; B1 च स मां; D4. 6–8 M न स मा; D5 स च मां; T2 G तु स मा (T2 G2 मां); T3 हि स मा (for न स मां). — f) T2. 3 इतस् (for इति). B1. 3 D6. 7 G M4 अपक्रमे (for अपा°). V1 B2. 4. 5 Dn इति ह्यस्मादपक्रमे.

11 a) D4 शृण्वतां (for श्वसतां). B Dn1. n3 D8 [ए]नं; D1. 2 T1 [ए]ष; D4–7. 9. 10 [ए]तं; G2 [ए]व (for [ए]वं). — b) T G M4 गोवृषाणां; M1–3 गोधुर्याणां (for गोपुत्राणां). V1 B Dn प्रतोद्यतां; D4. 6–9 प्रणोद्यतां; D5. 10 प्रधावतां (for प्रचोद्यताम्).

श्वसतां च शृणोम्येवं गोपुत्राणां प्रचोद्यताम् ।
वहतां सुमहाभारं संनिकर्षे स्वनं प्रभो ।
नृणां च संवाहयतां श्रूयते विविधः स्वनः ॥ ११
सोढुमस्मद्विधेनैष न शक्यः कीटयोनिना ।
तस्मादपक्रमाम्येष भयादस्मात्सुदारुणात् ॥ १२
दुःखं हि मृत्युर्भूतानां जीवितं च सुदुर्लभम् ।
अतो भीतः पलायामि गच्छेयं नासुखं सुखात् ॥ १३

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तः स तु तं प्राह कुतः कीट सुखं तव ।
मरणं ते सुखं मन्ये तिर्यग्योनौ हि वर्तसे ॥ १४
शब्दं स्पर्शं रसं गन्धं भोगांश्चोच्चावचान्बहून् ।
नाभिजानासि कीट त्वं श्रेयो मरणमेव ते ॥ १५

कीट उवाच ।

सर्वत्र निरतो जीव इतीहापि सुखं मम ।
चेतयामि महाप्राज्ञ तस्मादिच्छामि जीवितुम् ॥ १६
इहापि विषयः सर्वो यथादेहं प्रवर्तितः ।
मानुषास्तिर्यगाश्चैव पृथग्भोगा विशेषतः ॥ १७
अहमासं मनुष्यो वै शूद्रो बहुधनः पुरा ।
अब्रह्मण्यो नृशंसश्च कदर्यो वृद्धिजीवनः ॥ १८
वाक्तीक्ष्णो निकृतिप्रज्ञो मोष्टा विश्वस्य सर्वशः ।

C. 13. 5742
B. 13. 117. 20
K. 13. 179. 20
M. 13. 106. 20

om. 11^{cd}. — ^{c}) B5 सुवहं; D5. 10 तु महा- (for सुमहा-). — ^{d}) V1 B1. 4 Dn2 संनिकर्ष- (for °र्षे). D8. 9 G2 स्वयं (for स्वनं). D5. 10 नृप (for प्रभो). B5 संनिकर्षस्वनं विभो. — ^{f}) D1. 2 स्वरः (for स्वनः). T G1. 3. 4 M4 श्रूयंते विविधाः स्वनाः.

12 T1 om. 12^{ab}. — ^{a}) V1 B Dn श्रोतुम्; D4 corrupt; T2. 3 G वोढुम् (for सो°). D10 S (T1 om.) अस्मद्विधैर् (for °धेन). B1 [ए]व; D1. 2 [इ]ह (for [ए]ष). — ^{b}) D1. 2 सम्यक् (for शक्यः). G M -योनिभिः (for °ना). — ^{c}) V1 B Dn D10 अति- (for अप-). S तस्माददमप(M °ति)क्रामे. — ^{d}) T2. 3 G तस्मात् (for अ°).

13 ^{a}) D1. 2. 4–10 दुःखो (for दुःखं). T G1–3 M मृत्युर्हि (by transp.). — ^{b}) D4–10 हि; T1 तु (for च). — T1 om. 13^{cd}. — ^{c}) D5 ततो (for अतो). M4 भीत्या (for भीतः). — ^{d}) B1 [अ]पि संमुखं; T2. 3 G [आ]पदं यथा; M4 [अ]सुखं यथा (for °खं सुखात्). D4–10 गच्छेयं यत्र नः (D5. 10 मे) सुखं.

14 ^{a}) B1 D1 T1 ततः; D2 तदा; T2. 3 G M च तं (for तु तं). — ^{c}) D1. 2. 4–10 सुखं ते मरणं मन्ये. — ^{d}) V1 B Dn तु (for हि).

15 ^{b}) D1. 2. 4–10 शुभान् (for बहून्). — ^{c}) D1. 4–7. 9 10 M1–3 कीटत्वे (for कीट त्वं). — ^{d}) D9 च (for ते).

16 ^{a}) D4 T2. 3 G4 सर्वतो (for °त्र). D1 हि रतो; T1 च गतो (for निरतो). — ^{b}) V1 B Dn इतश्चापि; D10 S इहापि च (for इतीहापि). — ^{c}) D5. 10 चिंतयामि (for चेत°). B2 D1 महाप्रज्ञ. — ^{d}) V1 D1 T1 जीवितं (for °तुम्).

17 T1 om. 17. — ^{a}) M [अ]स्ति (for [अ]पि). D1. 4. 5. 7. 9. 10 इहापि विषयाः सर्वे. — ^{b}) D1. 4. 5. 7. 9 प्रवर्तिताः; D2 G4 प्रकीर्तितः (D2 °ताः) (for प्रवर्तितः). — ^{c}) B2 damaged; T G1. 2. 4 M मनुष्यास् (for मानुषास्). V1 Dn3 तैर्यजाश्; B1. 3. 4 तिर्यग्जाश्; B2 Dn1. n2 स्थैर्यजाश् (for तिर्यगाश्). B5 मानुष्यास्तैर्यजाताश्च; D2 तिर्यग्गा मानुषाश्चैव; G3 मनुष्यगास्तिर्यगाश्चैव (hypermetric). — ^{d}) D1. 4–10 पृथग्भावा; T2 °ग्भोगान्; G4 °ग्भोग- (for °ग्भोगा). D2 पृथगेवाविशेषतः.

18 ^{a}) D2 आसे (for आसं). T G M4 मनुष्येषु (for °ष्यो वै). — ^{b}) V1 B Dn प्रभो; D8 स्मृतः (for पुरा). — ^{d}) D6–9 T1. 2 G1. 3. 4 M बुद्धि- (for वृद्धि-). B4. 5 -जीविकः (for -जीवनः). D4 T3 कदर्यो बुद्धिजीविनः.

19 T1 om. 19^{ab}. — ^{a}) D4 प्राक्श्लक्ष्णो; D5–10 वाक्श्लक्ष्णो (for वाक्तीक्ष्णो). T2. 3 G M4 वाक्श्लक्ष्णो (T2 °क्शल्यो) ह्यकृतप्रज्ञो; M1–3 श्लक्ष्णवागकृत°. — ^{b}) B1 नेष्टो (sic); B2 D5. 8. 10 द्वेष्टा; D4. 6. 7. 9 मोहे (for मोष्टा). Dn2 सर्वस्य (for विश्वस्य). S (T1 om.) द्वेष्टा विश्वस्य कर्मणः. — ^{c}) Bom. ed. मिथ्या- (for मिथः-). V1 B2–5 Dn2. n3 D4–7. 9. 10 [ऽ]पनि(B3 Dn2 D5. 10 °वि)धिना; B1 Dn1 [ऽ]पि नि(Dn1 वि)धिना (for ऽपनिधनः). D8 दुष्टबुद्धिं समाश्रित्य; T G M4 मिथो गुप्तनिधि(T1 °सुधी-; G4 °रति)र्नित्यं. — ^{d}) D4

C. 18. 5742
B. 13. 117. 20
K. 13. 179. 20
M. 13. 106. 20

मिथःकृतोऽपनिधनः परस्वहरणे रतः ॥ १९
भृत्यातिथिजनश्चापि गृहे पर्युषितो मया ।
मात्सर्यात्स्वादुकामेन नृशंसेन बुभूषता ॥ २०
देवार्थं पितृयज्ञार्थमन्नं श्रद्धाकृतं मया ।
न दत्तमर्थकामेन देयमन्नं पुनाति ह ॥ २१
गुप्तं शरणमाश्रित्य भयेषु शरणागताः ।
अकस्मान्नो भयात्त्यक्ता न च त्राताभयैषिणः ॥ २२
धनं धान्यं प्रियान्दारान्यानं वासस्तथाद्भुतम् ।
श्रियं दृष्ट्वा मनुष्याणामसूयामि निरर्थकम् ॥ २३
ईर्ष्युः परसुखं दृष्ट्वा आततायबुभूषकः ।
त्रिवर्गहन्ता चान्येषामात्मकामानुवर्तकः ॥ २४
नृशंसगुणभूयिष्ठं पुरा कर्म कृतं मया ।
स्मृत्वा तदनुतप्येऽहं त्यक्त्वा प्रियमिवात्मजम् ॥ २५
शुभानामपि जानामि कृतानां कर्मणां फलम् ।
माता च पूजिता वृद्धा ब्राह्मणश्चार्चितो मया ॥ २६
सकृज्जातिगुणोपेतः संगत्या गृहमागतः ।
अतिथिः पूजितो ब्रह्मंस्तेन मां नाजहात्स्मृतिः ॥ २७
कर्मणा तेन चैवाहं सुखाशामिह लक्षये ।
तच्छ्रोतुमहमिच्छामि त्वत्तः श्रेयस्तपोधन ॥ २८

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

---

om. हरणे.

20 T1 om. 20ab. — a) V1 D2 S (T1 om.) -जनाश्च; Dn3 -कृतश्च (for -जनश्च). D1. 2. 4–10 [ए]व (for [अ]पि). — b) V1 B2 Dn पर्यशितो; D4–10 यद्वंचितो; S (T1 om.) पर्या(G2 °र्य)शिता (M °तं) (for पर्युषितो). — c) G1–3 मांसस्य (for मात्सर्यात्). — d) V1 B1. 3–5 Dn D4–6. 8–10 T G M4 बुभुक्ष(T1 °क्षि)ता; B2 damaged (for बुभूषता).

21 a) D4–10 देवता- (for देवार्थं). G1. 2 अपि (for पितृ-). G3 देवार्थमपि धर्मार्थम्. — b) D4–10 न तु श्राद्धं; T2. 3 G न च श्राद्धं (for अन्नं श्रद्धा-). V1 B1–3. 5 Dn -हृतं (for -कृतं). B4 अन्नं श्राद्धं हृतं मया; T1 न च श्रद्धा कृता मया; M1–3 अन्नं शुद्धं कृतं मम. — c) V1 B1 D5. 7. 10 अन्न-; B4 D9 अन्नं (for अर्थ-). D4 T G M4 न दत्तमन्नकामेषु (D4 °भ्यो). — d) D4–7 मया तत्र; D8 मयान्नं तु (for देयमन्नं). V1 B Dn D8 पुरा किल (for पुनाति ह). D10 S दत्तमन्नं लुनामि च.

22 b) V1 T1. 2 G2 भयेषु शरणागतः (T1 °तं; T2 G2 °तान्). — c) V1 B Dn D4–10 ते मया (for नो भयात्). — d) V1 B Dn न त्राता अभयैषिणः. — For 22cd, S subst.:

597* त्यक्त्वाकस्मान्निशायां च न दत्तमभयं मया ।
[M त्यक्तास्माकं (for त्यक्त्वाकस्मान्).]

23 G1. 3 om. (hapl.) 23–26. — a) Dn3 D1 धन- (for धनं). V1 D1 T2 प्रियं; B1 श्रियं (for प्रियान्). G2 M1–3 धनधान्यं प्रिया दारा. — b) T1 गृहं (for [अ]द्भुतम्). — c) D1. 4–10 श्रियो (for श्रियं).

24 G1. 3 om. 24 (cf. v. l. 23). T1 om. 24ab. — a) T2 G4 श्रियः; T3 श्रिया; G2 श्रियाः; M1–3 कृशः (for ईर्ष्युः). M4 श्रिया सुखपरं दृष्ट्वा. — b) V1 D8 अन्यस्य च; B Dn अ(B1 ह्य)न्यस्य न; D1. 2 ह्याततायी; D10 T3 M यातनाय (for आततायी). T2 G2 यातनायाबुभुक्षितः; G4 यातनाय बुभूषितः. — c) D1. 2 -हर्ता (for -हन्ता). — d) D1. 2 मातृ- (for आत्म-). D4 मूर्खाणामनिवर्तकः; D5–9 गुरूणां नानुवर्तिता; D10 मूर्खाणां चानुवर्तिता.

25 G1. 3 om. 25 (cf. v. l. 23). — a) T2. 3 G3 -भूयिष्ठः (for °ष्ठं). — b) D5. 10 मया कृतं (by transp.). — After 25ab, T1 ins.:

598* तेनैषा कृमिता प्राप्ता भयस्य जननी सदा ।

— T1 om. 25c–27b. — c) D5 -तप्येत; D6–9 -तप्येयं; D10 -तप्यैतत्; T2 G2. 4 M4 -तप्ये वै (for -तप्येऽहं). D4 श्रुत्वा तदनुतप्येयं; T3 कृत्वा तदनुतप्ये वै. — d) V1 B Dn हित्वा; T2 यथा (for त्यक्त्वा). T3 प्रेयं मम (for प्रियमिव). D4 [आ]त्मजः (for °जम्).

26 G1. 3 om. 26 (cf. v. l. 23). T1 om. 26 (cf. v. l. 25). — a) V1 B Dn नाभि- (for अपि). — c) D4–10 [अ]पि (for च). — d) D2. 4–6. 8–10 ब्राह्मणाश्चार्चिता मया.

27 T1 om. 27ab (cf. v. l. 25). G1. 3 read 27 twice. — c) G1 (both times). 3 (first time) वृद्धो (for ब्रह्मंस्). — d) G1. 3 (both first time) ब्राह्मण-

११९

व्यास उवाच ।

शुभेन कर्मणा यद्वै तिर्यग्योनौ न मुह्यसे ।
ममैव कीट तत्कर्म येन त्वं न प्रमुह्यसे ॥ १
अहं हि दर्शनादेव तारयामि तपोबलात् ।
तपोबलाद्धि बलवद्बलमन्यन्न विद्यते ॥ २
जानामि पापैः स्वकृतैर्गतं त्वां कीट कीटताम् ।
अवाप्स्यसि परं धर्मं धर्मस्थो यदि मन्यसे ॥ ३
कर्म भूमिकृतं देवा भुञ्जते तिर्यगाश्च ये ।
धर्मादपि मनुष्येषु कामोऽर्थश्च यथा गुणैः ॥ ४
वाग्बुद्धिपाणिपादैश्चाप्युपेतस्य विपश्चितः ।
किं हीयते मनुष्यस्य मन्दस्यापि हि जीवतः ॥ ५
जीवन्हि कुरुते पूजां विप्राग्र्यः शशिसूर्ययोः ।
ब्रुवन्नपि कथां पुण्यां तत्र कीट त्वमेष्यसि ॥ ६
गुणभूतानि भूतानि तत्र त्वमुपभोक्ष्यसे ।
तत्र तेऽहं विनेष्यामि ब्रह्मत्वं यत्र चेच्छसि ॥ ७
स तथेति प्रतिश्रुत्य कीटो वर्त्मन्यतिष्ठत ।

C. 13. 5759
B. 13. 118. 8
K. 13. 180. 7
M. 13. 106. 37

श्चार्चितो मया.

28 T1 om. 28ab. — a) V1 B Dn पुनरेव (for तेन चैव). S (T1 om.) कर्मणामेव (M1-3 °मिह) चैवाहं. — b) D4. 6. 9 इव; M1-3 उप- (for इह). V1 B Dn सुखमागामि लक्षये.

Colophon om. in S. — *Parvan name:* B1. 2. 4 Dn3 D1 शांति. — *Sub-parvan:* V1 B1-3. 5 Dn1. n2 D1. 2. 5. 10 दानधर्म. — *Adhy. name:* V1 B Dn D1. 2 4. 6-9 कीटोपाख्यानं; D5. 10 कीटकोपाख्यानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): V1 117; B5 107; Dn1 115; D10 124. — *Śloka no.:* Dn1 29; D4 26.

119

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 T1 om. 1ab. — b) B1 मुच्यसे; D1. 4. 6-10 मुह्यसि (for °से). — D2 om. 1c-2d. — c) D10 T2. 3 G तद् (for मम). — d) D1 प्रमुह्यसि. D4-9 येन न त्वं प्रमुह्यसि.

2 D2 om. 2 (cf. v. l. 1). — a) B1. 2. 4. 5 Dn त्वां; D4-10 ते; T2 स (for हि).

3 a) V1 B Dn2 D1. 2 सुकृतैर् (for स्व°). — b) T3 गतार्थं (for गतं त्वां). — c) V1 B Dn पुनर् (for परं). Dn2 om. धर्मं. — d) V1 B2-5 Dn1. n2 धर्मं तु; B1 धर्म्यं त्वं; S मानुष्ये (T1 °ष्यं; G1. 3 °षे) (for धर्मस्थो). D1-10 धर्मं यदभिमन्य(D1 °गम्य)से.

4 T1 om. 4. — a) T3 कर्म भूमौ; G1. 2 कर्म भूत-; G3 धर्मभूत- (for कर्म भूमि-). M दैवं (for देवा). — b) T3 G4 ते (for ये). D1. 2 तिर्यंचश्चापि भुंजते. — c) V1 B Dn धर्मोपि हि; T2. 3 G धन्या अपि; M धर्मा अपि (for धर्मादपि). — d) D4-9 कामार्थश् (for कामोऽर्थश्). V1 B Dn कामार्थाश्च तथा गुणाः; S (T1 om.) कामार्थाश्च यथागुणाः (G2 °णं).

5 b) V1 B Dn D5 व्यपेतस्य; T2. 3 G1-3 समुपेता; G4 समवेता (for [अ]प्युपेतस्य). — T1 om. (hapl.) 5cd. — c) V1 B Dn हास्यति; T2. 3 G आयाति; M हायाति (for हीयते). — d) T2. 3 G [अ]र्थस्य (for [अ]पि हि). V1 जीवितं; D2 जायते (for जीवतः). D4-10 मंत्रार्थस्यापि जीवतः (sic); M मंदस्यार्तस्य जीवितं.

6 a) D4. 6-9 जीवंति; T2. 3 G दैवे यः; M1-3 दैवे हि; M4 दैवेयं (for जीवन्हि). T1 कुर्वंति च सदा पूजां. — b) D5. 10 T G विप्राग्नि- (sic) (for °ग्र्यः). — T1 om. 6c-7b. D5 om. 6d-8a.

7 D5 om. 7; T1 om. 7ab (for both, cf. v. l. 6). — a) Dn3 om. (hapl.) one भूतानि. D6-9 भूतानां (for °नि). — c) D10 S क्रमात् (for तत्र). — d) D10 S यदि (for यत्र). V1 B3-5 चैष्यसि; B1 D4. 6-9 वेत्स्यसि; Dn वैष्यसि; D2 गच्छसि; T1 मन्यसे (for चेच्छसि).

8 D5 om. 8a (cf. v. l. 6). Before 8, D1. 2 ins. वैशंपायनः. — b) D10 T G कीटः समव(T1 °मुप)तिष्ठत; M कीटवत्सम(M4 °त्स व्य)ति°. — Dn1. n2 D4-9

C. 13. 5761
B. 13. 118. 10
K. 13. 160. 8
M. 13. 107. 37

तमृषिं द्रष्टुमगमत्सर्वास्वन्यासु योनिषु ॥ ८
श्वाविद्गोधावराहाणां तथैव मृगपक्षिणाम् ।
श्वपाकवैश्यशूद्राणां क्षत्रियाणां च योनिषु ॥ ९
स कीटेत्येवमाभाष्य ऋषिणा सत्यवादिना ।
प्रतिस्मृत्याथ जग्राह पादौ मूर्ध्ना कृताञ्जलिः ॥ १०

कीट उवाच ।

इदं तदतुलं स्थानमीप्सितं दशभिर्गुणैः ।
यदहं प्राप्य कीटत्वमागतो राजपुत्रताम् ॥ ११
वहन्ति मामतिबलाः कुञ्जरा हेममालिनः ।
स्यन्दनेषु च काम्बोजा युक्ताः परमवाजिनः ॥ १२
उष्ट्राश्वतरयुक्तानि यानानि च वहन्ति माम् ।
सबान्धवः सहामात्यश्चाश्नामि पिशितौदनम् ॥ १३
गृहेषु सुनिवासेषु सुखेषु शयनेषु च ।
परार्ध्येषु महाभाग स्वपामीह सुपूजितः ॥ १४
सर्वेष्वपररात्रेषु सूतमागधवन्दिनः ।
स्तुवन्ति मां यथा देवं महेन्द्रं प्रियवादिनः ॥ १५
प्रसादात्सत्यसंधस्य भवतोऽमिततेजसः ।
यदहं कीटतां प्राप्य संप्राप्तो राजपुत्रताम् ॥ १६
नमस्तेऽस्तु महाप्राज्ञ किं करोमि प्रशाधि माम् ।
त्वत्तपोबलनिर्दिष्टमिदं ह्यधिगतं मया ॥ १७

---

ins. after 8^{ab} : D_{10} after 8^{cd} :

599* शकटव्रजश्च सुमहानागतश्च यदृच्छया ।
चक्राक्रमेण भिन्नश्च कीटः प्राणान्मुमोच ह ।
संभूतः क्षत्रियकुले प्रसादादमितौजसः ।

[(L. 1) Prior half hypermetric. D_{n1} D_4 शकटो व्रजश्च सुमहान् (for the prior half). — $D_{5.10}$ read line 3 after 9 ; D_8 reads it after 601*.]

— D_{10} reads 8^{cd} twice. — ^{c}) $B_{4.5}$ $D_{4-9.10}$ (second time) M_{1-3} ऋषिर् (for ऋषिं). T_1 कीटः स देहं त्यक्त्वाथ. — ^{d}) T_1 जातो हि (for सर्वासु). — D_{5-9} ins. after 8 : D_4 after 9 : D_{10} after the second occurrence of 8^{cd} :

600* ददर्श च महाराज संप्राप्तं राजपुत्रताम् ।

9 $D_{6.7.9}$ om. 9. — ^{a}) B_4 D_2 G M श्वाविद्गोधा-; D_4 श्वाविद्गोश्व- (for श्वाविद्गोधा-). — ^{c}) V_1 B Dn D_8 T_3 M श्वपाकशूद्रवैश्यानां. — After 9, D_4 ins. 600* and $D_{5.10}$ read line 3 of 599*; while D_8 ins. after 9 :

601* एतास्वेव क्रमेणैव योनिष्वास स्वकर्मणा ।

— After the above, D_8 reads line 3 of 599*.

10 D_4 om. 10–11. — ^{a}) V_1 B Dn G_2 एवम् (for [इ]त्येवम्). $D_{1.2}$ कथितो ; D_{5-10} आदिष्टो ; M आख्यातो (for आभाष्य). T_1 तासु तासु समाख्यातो ; $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ स कीटस्त्वे(T_3 °त्वे)वमाख्यातस्. — ^{b}) $D_{1.2.5.10}$ मुनिना (for ऋषिणा). T_1 ब्रह्म- (for सत्य-). D_{6-9} मुनिना सत्ययोनिना ; T_3 ऋषीणां सत्यवादिनां. — ^{c}) D_7 प्रतिस्मृत्वा (for °स्मृत्य). D_{10} om. जग्राह. — ^{d}) V_1 B Dn $G_{1.3}$ मूर्ध्नि (for मूर्ध्ना). — After 10, T_1 ins. :

602* पर्यायेण ततः प्राप्य क्षात्रं स्थानमनुत्तमम् ।

11 D_4 om. 11 (cf. v. l. 10). $T_{1.3}$ om. the ref. B_3 repeats 11^{cd} after 16^{ab}. — ^{c}) $D_{1.2}$ य इदं ; $D_{6.8.9}$ तदहं ; G_3 यदाहं (for यदहं). — ^{d}) T_1 गतो वै (for आगतो).

12 ^{c}) $T_{1.2}$ कांभोजा (for काम्बोजा). — ^{d}) T G M_4 समर- (for परम-).

13 T_1 om. 13^{ab}. — ^{a}) $D_{4.5.7-10}$ अश्वाश्वतरमुख्यानि. — ^{c}) $D_{1.4}$ G_2 सबांधवाः सहामात्याः. — ^{d}) D_4 स्वाश्नामि ; $D_{5.10}$ अश्नामि ; $T_{1.3}$ G_{1-3} M ह्य° (for चा°). T_2 G_4 ह्यश्नामि पिशिताशनं.

14 ^{a}) $B_{3.5}$ स्व- ; D_{4-10} च (for सु-). V_1 $B_{1.2.4}$ -निवातेषु (for °सेषु). D_2 गृहेषु च निवातेषु ; T_1 °षु च वरार्ध्येषु. — ^{b}) D_1 T_3 $M_{1.3.4}$ शरणेषु (for शयनेषु). — ^{c}) V_1 B Dn D_5 वरार्हेषु ; T_1 स्त्रीभिः सह (for परार्ध्येषु). — ^{d}) V_1 B Dn S च ; D_{10} ह (for [इ]ह).

15 ^{c}) V_1 B Dn D_2 देवा ; D_{10} देव (for देवं). — ^{d}) D_{4-10} $T_{2.3}$ G_4 महेंद्रमिव वंदिनः ; T_1 महेंद्रं पाकशासनं.

16 ^{a}) T_2 प्रभावात् (for प्रसादात्). — After 16^{ab}, B_3 repeats 11^{cd}. B_3 om. 16^{cd}. — ^{c}) D_{4-10} T_1 प्राप्तः (fro प्राप्य). — S om. (hapl.) 16^d–18^c.

17 S om. 17 (cf. v. l. 16). — ^{a}) B_2 तु ते ; $D_{1.2}$ [ऽ]स्तु ते (by transp.). — ^{d}) B_5 ह्यधिगतो ; D_1 त्वधिगतं ; $D_{5.10}$ स्वधि° (for ह्यधि°). D_6 मम (for मया).

व्यास उवाच ।

अर्चितोऽहं त्वया राजन्वाग्भिरद्य यदृच्छया ।
अद्य ते कीटतां प्राप्य स्मृतिर्जाताजुगुप्सिता ॥ १८
न तु नाशोऽस्ति पापस्य यत्त्वयोपचितं पुरा ।
शूद्रेणार्थप्रधानेन नृशंसेनाततायिना ॥ १९
मम ते दर्शनं प्राप्तं तच्चैव सुकृतं पुरा ।
तिर्यग्योनौ स्म जातेन मम चाप्यर्चनात्तथा ॥ २०
इतस्त्वं राजपुत्रत्वाद्ब्राह्मण्यं समवाप्स्यसि ।
गोब्राह्मणकृते प्राणान्हुत्वात्मीयान्रणाजिरे ॥ २१
राजपुत्रसुखं प्राप्य क्रतूंश्चैवाप्तदक्षिणान् ।
अथ मोदिष्यसे स्वर्गे ब्रह्मभूतोऽव्ययः सुखी ॥ २२
तिर्यग्योन्याः शूद्रतामभ्युपैति
शूद्रो वैश्यत्वं क्षत्रियत्वं च वैश्यः ।
वृत्तश्लाघी क्षत्रियो ब्राह्मणत्वं
स्वर्गं पुण्यं ब्राह्मणः साधुवृत्तः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकोनविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

C. 13. 5776
B. 13. 118. 24
K. 13. 180. 22
M. 13. 106. 50

---

18 S om. 18^{abc} (cf. v. l. 16). — ^{c}) $D_{1.2.4.6-9}$ अथ (for अद्य). — ^{d}) T_1 क्षत्रियत्वमुपागतः; $T_{2.3}$ G M स्मृतिं जातोजुगुप्सितां.

19 ^{a}) D_{4-10} न च; S (except G_2) ननु (for न तु). — ^{b}) T M मया (for त्वया). D_{4-10} [उ]पार्जितं; G_2 [उ]पचितः (for °चितं). V_1 B Dn यस्त्वयोपचितः पुरा. — T_1 om. (hapl.) 19^{c}-20^{b}. Before 19^{cd}, $T_{2.3}$ G M ins. व्यासः. — ^{c}) $D_{2.8}$ $T_{2.3}$ $G_{1.3}$ -प्रदानेन (for -प्रधा°). D_9 शूद्रेणैवार्थलुब्धेन.

20 T_1 om. 20^{ab} (cf. v. l. 19). — ^{a}) $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ [ए]तद्; G_2 [ए]व (for ते). T_2 प्राप्तस् (for प्राप्तं). — ^{b}) $D_{5.10}$ मया; D_7 त्वया (for पुरा). V_1 B Dn D_4 त(D_4 य च वै सुकृतं त्वया; $D_{6.8.9}$ तथैव सुकृतं त्वया. — ^{c}) $T_{2.3}$ $G_{1.3}$ हि; G_2 त्रि-; G_4 [अ]भि- (for स्म). — ^{d}) $Dn_{2.n3}$ वा (for च). V_1 B Dn [अ]भ्यर्चनात्; T_2 G_2 [अ]प्यर्चनं; T_3 $G_{1.3.4}$ [अ]प्यर्चितं (for °र्चनात्). D_{4-10} मम चा(D_4 वा)प्यर्चना कृता; T_1 मम चाप्यर्चनं कृतं.

21 ^{a}) T_1 तस्मात्त्वं राजपुत्रः सन्. — ^{b}) B_1 T G M_4 ब्राह्मणत्वमवाप्स्यसि. — T_1 om. 21^{c}-22^{d}. Before 21^{cd}, $T_{2.3}$ G M ins. भीष्मः. — ^{d}) T_1 त्यक्त्वा; $T_{2.3}$ G M हित्वा (for हुत्वा). V_1 B Dn [आ]त्मानं; $D_{1.2}$ सम्यग् (for [आ]त्मीयान्). D_{4-10} त्यक्त्वा राजन्रणाजिरे.

22 T_1 om. 22 (cf. v. l. 21). — ^{a}) $T_{2.3}$ $G_{1.4}$ M_{1-3} राजपुत्रः. — ^{b}) $D_{5.10}$ [अ]वाप्य (for [ए]वाप्त-). V_1 क्रतुं चैवाप्तदक्षिणं; $T_{2.3}$ G M_{1-3} ईजे (G_2 यज्ञे) चैवाप्तदक्षिणैः. — ^{c}) G_1 partly damaged. D_1 अथो (for अथ). $D_{8.9}$ मोदिष्यसि; $T_{2.3}$ G_{2-4} M_{1-3} चोद्दीप्यत (M_{1-3} °ते) (for मोदिष्यसे). — ^{d}) $D_{5.8.10}$ ब्रह्मभूयो; T_2 G प्रभूतोपि (for ब्रह्मभूतो).

23 T_1 reads 23 after 13. 120. 13. — ^{a}) D_4 तिर्यग्योनिं; D_5 °ग्योनौ; D_{6-9} °ग्योनिः; $G_{1.4}$ °ग्योन्यां (for °ग्योन्याः). T_1 अप्युपेतः (for अभ्युपैति). — ^{b}) V_1 B Dn $D_{4.6-9}$ वैश्यं; D_5 वैश्यः (for वैश्यत्वं). D_4 वैश्यं; G शूद्रः (for वैश्यः). — ^{c}) $D_{6.8.9}$ G_4 वृत्तश्लाघ्यः; $T_{2.3}$ G_{1-3} व्रतश्लाघी (for वृत्त°). — ^{d}) S (except T_1) स्वर्गे (for स्वर्गं). T_1 प्राप्तो (for पुण्यं).

Colophon om. in B_4 $D_{1.2}$ T_1. — *Parvan name :* B_{1-3} Dn_3 शांति. — *Sub parvan :* V_1 $B_{1-3.5}$ $Dn_{1.n2}$ $D_{5.6.8-10}$ M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name :* V_1 $B_{1.2.5}$ Dn $D_{6.7.9}$ कीटोपाख्यानं; $D_{4.5.8.10}$ कीटकोपाख्यानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : V_1 118; B_5 109; Dn_1 116; D_{10} 125; $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 178; $G_{1.3}$ M_1 172; $M_{2.3}$ 173; M_4 171. — *Śloka no. :* Dn_2 24; D_4 23.

१२०

C. 13. 5777
B. 13. 119. 1
K. 13. 181. 1
M. 13. 106. 51

भीष्म उवाच ।

क्षत्रधर्ममनुप्राप्तः स्मरन्नेव स वीर्यवान् ।
त्यक्त्वा स कीटतां राजंश्चचार विपुलं तपः ॥ १
तस्य धर्मार्थविदुषो दृष्ट्वा तद्विपुलं तपः ।
आजगाम द्विजश्रेष्ठः कृष्णद्वैपायनस्तदा ॥ २

व्यास उवाच ।

क्षात्रं चैव व्रतं कीट भूतानां परिपालनम् ।
क्षात्रं चैव व्रतं ध्यायंस्ततो विप्रत्वमेष्यसि ॥ ३
पाहि सर्वाः प्रजाः सम्यक्शुभाशुभविदात्मवान् ।
शुभैः संविभजन्कामैरशुभानां च पावनैः ॥ ४
आत्मवान्भव सुप्रीतः स्वधर्मचरणे रतः ।
क्षात्रीं तनुं समुत्सृज्य ततो विप्रत्वमेष्यसि ॥ ५

भीष्म उवाच ।

सोऽथारण्यमभिप्रेत्य पुनरेव युधिष्ठिर ।
महर्षेर्वचनं श्रुत्वा प्रजा धर्मेण पाल्य च ॥ ६
अचिरेणैव कालेन कीटः पार्थिवसत्तम ।
प्रजापालनधर्मेण प्रेत्य विप्रत्वमागतः ॥ ७
ततस्तं ब्राह्मणं दृष्ट्वा पुनरेव महायशाः ।
आजगाम महाप्राज्ञः कृष्णद्वैपायनस्तदा ॥ ८

व्यास उवाच ।

भो भो विप्रर्षभ श्रीमन्मा व्यथिष्ठाः कथंचन ।
शुभकृच्छुभयोनीषु पापकृत्पापयोनिषु ।

120

☞ This adhy. is missing in D_3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 ^{b}) V_1 B Dn च; $D_{1.2}$ तु (for स). D_{4-10} कीटतां (for वीर्यवान्). — ^{c}) T G M_4 हि; M_{1-3} [अ]थ (for स). D_{4-10} त्यक्त्वा स वीर्यवान्राज्यं.

2 B_1 om. (hapl.) 2^{ab}. — ^{d}) D_7 -द्वीपायनस् (for -द्वै°). V_1 T_3 G_4 तथा (for तदा).

3 Dn_2 om. the ref. After the ref., B_4 reads 5^{ab}, repeating it in its proper place. — ^{a}) V_1 B $Dn_{1.n3}$ D_1 देव- (for चैव). V_1 om. (hapl.) from कीट up to व्रतं (in 3^c). T_1 क्षात्रमेव व्रतमिदं; $T_{2.3}$ G क्ष($G_{1.3}$ क्षा)त्रादेव व्रतात्कीट. — ^{b}) T_2 $G_{3.4}$ परिपालय; G_2 °लयन् (for °लनम्). — ^{c}) B क्षत्रं (for क्षात्रं). B Dn G_2 M देव- (for चैव). D_{5-10} धार्यं (for ध्यायंस्). T_1 क्षात्रं व्रतमिदं कुर्वंस्; T_2 क्षात्रादेव व्रतात्त्वं हि; T_3 G_4 क्षात्रं देवव्रतस्येदं (G_4 °स्याथ); $G_{1.3}$ क्षात्रादेव व्रतं ध्यायंस्.

4 T_1 om. (hapl.) 4^a–6^b. — ^{a}) D_4 रक्ष; D_5 राजञ्; $D_{6.8.9}$ कीट; $D_{7.10}$ ह्येताः; $T_{2.3}$ G_{1-3} M_4 धर्मं; G_4 धर्माच् (for सम्यक्). — ^{d}) V_1 पारगैः; D_4 पावकैः; $T_{2.3}$ G M_4 भावनैः; M_{1-3} द्वापनैः (for पावनैः).

5 T_1 om. 5 (cf. v. l. 4). B_4 reads 5^{ab} for the first time after the ref. of st. 3. — ^{b}) G_4 स (for स्व-). V_1 Dn $T_{2.3}$ G -करणे (for -च°). $B_{1.3.4}$ (both times). ^{5} D_4 स्वकर्मकरणे र(B_1 marg. °णाद्र)तः; B_2 damaged; $D_{1.5-10}$ स्वक(D_1 °ध)र्माचरणे रतः. — ^{c}) $T_{2.3}$ G M_4 क्षात्रीं च तनुमुत्सृज्य. — ^{d}) M_{1-3} तत्र (for ततो).

6 T_1 om. 6^{ab} (cf. v. l. 4). — ^{a}) D_4 [ऽ]पि (for ऽथ). T_3 G_{1-3} M [अ]रण्याद् (for °ण्यम्). V_1 B Dn अनुप्राप्य; D_{4-10} अभिप्रेक्ष्य (for °प्रेत्य). T_2 G_4 सोथारण्यादिह प्रेत्य. — ^{d}) S पालयन् (for पाल्य च). $D_{1.2}$ धर्मेणापालयत्प्रजाः.

7 T_1 om. 7^{ab}. — ^{b}) Dn_2 D_1 T_3 G_2 M -सत्तमः (for °म).

8 ^{a}) S ततस्तु ब्राह्मणं द्रष्टुं.

9 ^{a}) V_1 B Dn D_{4-10} ब्रह्मर्षभ (for विप्र°). S इह ब्रवीमि ते श्रेयो. — ^{b}) $D_{8.9}$ कदाचन (for कथं°). — After 9^{ab}, T_1 ins.:

603* पालनाच्च विशिष्टानां सुयुद्धमरणेन च ।
शिष्टसंसेवनाच्चैव स गतिं परमां गतः ।
ततः स परराष्ट्रेण राजानं पीडिताः प्रजाः ।
हते च तद्धने तात युद्धाय समुपागतः ।

उपपद्यति धर्मज्ञ यथाधर्मं यथागमम् ॥ ९
तस्मान्मृत्युभयात्कीट मा व्यथिष्ठाः कथंचन ।
धर्मलोपाद्भयं ते स्यात्तस्माद्धर्मं चरोत्तमम् ॥ १०

कीट उवाच ।

सुखात्सुखतरं प्राप्तो भगवंस्त्वत्कृते ह्यहम् ।
धर्ममूलां श्रियं प्राप्य पाप्मा नष्ट इहाद्य मे ॥ ११

भीष्म उवाच ।

भगवद्वचनात्कीटो ब्राह्मण्यं प्राप्य दुर्लभम् ।
अकरोत्पृथिवीं राजन्यज्ञयूपशताङ्किताम् ।
ततः सालोक्यमगमद्ब्रह्मणो ब्रह्मवित्तमः ॥ १२
अवाप च परं कीटः पार्थ ब्रह्म सनातनम् ।
स्वकर्मफलनिर्वृत्तं व्यासस्य वचनात्तदा ॥ १३
तेऽपि यस्मात्स्वभावेन हताः क्षत्रियपुंगवाः ।
संप्राप्तास्ते गतिं पुण्यां तस्मान्मा शोच पुत्रक ॥ १४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

C. 13. 5792
B. 13. 119. 15
K. 13. 181. 14
M. 13. 106. 65

हत्वा तं निहतो युद्धे तस्माद्विप्रत्वमागतः । [5]
आजगाम ततः प्राज्ञः कृष्णद्वैपायनस्तदा ।
पाराशर्यं महाप्राज्ञमुपयान्तं दयापरम् ।
नित्यं प्रसन्नवदनं नभःस्निग्धाम्बुदप्रभम् ।
अज्ञानतिमिरादित्यं नित्यं व्यासं नमाम्यहम् ।
इत्युक्त्वा पतितं पद्भ्यां प्रीत्या प्राह महामुनिः । [10]
ब्राह्मणान्पूजयस्वेह जपसत्यपरायणः ।
क्रमाद्ब्रह्म प्राप्स्यसि त्वं विष्णुध्यानेन निर्मलम् ।

— T1 om. 9c–10d. D2 G2 om. (hapl.) 9c–10b. M1–3 transp. 9c and 9d. — c) T3 -योनौ तु; M1–3 -योनिषु (for -योनीषु). — d) M1–3 पापयोनिषु पापिष्ठः. — e) T2. 3 G1. 3. 4 -पद्यस्व (for °ति). D4–10 धर्मज्ञो जायते जंतुर्. — f) T2. 3 G4 यथाश्रुतं; G1. 3 °व्रतं (for °गमम्). V1 B Dn यथापापफलोपगं (V1 B1 °मं).

10 T1 om. 10; D2 G2 om. 10ab (for all, cf. v. l. 9). — a) G1. 3 युद्ध- (for मृत्यु-). — c) V1 B2–5 Dn D6. 7 -लोप- (for -लोपाद्). S (T1 om.) धर्मलाभात्परं (M °द्भयं) न स्यात्.

11 b) S [s]द्य वै (for ह्यहम्). -- After 11ab, T1 ins. :

604* इत्युक्त्वा समनुज्ञातस्तथा चक्रे द्विजोत्तमः ।

— T1 om. 11cd. — c) S (T1 om.) -मूलं शुभं (for -मूलां श्रियं). — d) D2 न स्याद् (for नष्ट). S (T1 om.) पापं नष्टमिहाद्य वै (G2 मे).

12 d) D1 corrupt. M4 -जात- (for -यूप-). — e) D1. 2 आगम्य (for अगमद्).

13 a) B Dn D4. 6–10 पदं; D5 पदात् (for परं). T1 M4 अथाप च पदं पार्थ (M4 कीट); T2. 3 G अथ पापहरं कीटः. — b) T1 कीटो (for पार्थ). — c) D4–10 -निर्वृत्तिं (for -निर्वृत्तं). — d) T1 यथा (for तदा). T2. 3 G M व्यासस्य वचनं यथा. — After 13, D1. 2. 4–10 ins. :

605* श्रुत्वैतद्राजशार्दूल सत्कर्मपरमो भव ।
[D4–10 [इ]दं (for [ए]तद्).]

While T1 reads 13. 119. 23 after 13.

14 a) D4–10 येपि येन (for तेऽपि यस्मात्). B1 om. from भावेन up to हरि (in 13. 125. 21d). V1 B2–5 Dn प्रभावेण (for स्वभावेन). S कुरुक्षेत्रे युद्धहताः (T1 हताः पुण्याः). — b) T1 क्षेत्रे; T2. 3 G M पुण्ये (for हताः). — c) D4. 7–9 सु-; D5. 10 तु (for ते). — d) T2 G M4 तन्मा त्वं (for तस्मान्मा). B4. 5 M1–3 शुच (for शोच). D4–10 तस्मात्पुत्रक मा शुच; T1 मा त्वं शोचस्व पुत्रक.

Colophon om. in B1. 4. — *Parvan name* : B2. 3 Dn3 D1 शांति. — *Sub-parvan* : V1 B2. 3. 5 Dn D1. 2. 5. 6. 9. 10 M1–3 दानधर्म. — *Adhy. name* : V1 B2. 3. 5 Dn D1. 2. 4–10 कीटोपाख्यानं; T2 व्यासकीटसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : V1 119; B5 109; Dn1 117; D10 126; T1 171; T2. 3 G2. 4 179; G1. 3 M1 173; M2. 3 174; M4 172. — *Śloka no.* : Dn1 14; Dn2 15.

१२१

C. 13. 5793
B. 13. 120. 1
K. 13. 182. 1
M. 13. 107. 1

युधिष्ठिर उवाच ।

विद्या तपश्च दानं च किमेतेषां विशिष्यते ।
पृच्छामि त्वा सतां श्रेष्ठ तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
मैत्रेयस्य च संवादं कृष्णद्वैपायनस्य च ॥ २
कृष्णद्वैपायनो राजन्नज्ञातचरितं चरन् ।
वाराणस्यामुपातिष्ठन्मैत्रेयं स्वैरिणीकुले ॥ ३
तमुपस्थितमासीनं ज्ञात्वा स मुनिसत्तमम् ।
अर्चित्वा भोजयामास मैत्रेयोऽशनमुत्तमम् ॥ ४
तदन्नमुत्तमं भुक्त्वा गुणवत्सार्वकामिकम् ।
प्रतिष्ठमानोऽस्मयत प्रीतः कृष्णो महामनाः ॥ ५
तमुत्स्मयन्तं संप्रेक्ष्य मैत्रेयः कृष्णमब्रवीत् ।
कारणं ब्रूहि धर्मात्मन्योऽस्मयिष्ठाः कुतश्च ते ।
तपस्विनो धृतिमतः प्रमोदः समुपागतः ॥ ६
एतत्पृच्छामि ते विद्वन्नभिवाद्य प्रणम्य च ।
आत्मनश्च तपोभाग्यं महाभाग्यं तथैव च ॥ ७
पृथगाचरतस्तात पृथगात्मनि चात्मनोः ।
अल्पान्तरमहं मन्ये विशिष्टमपि वा त्वया ॥ ८

व्यास उवाच ।

अतिच्छेदातिवादाभ्यां स्मयोऽयं समुपागतः ।
असत्यं वेदवचनं कस्माद्वेदोऽनृतं वदेत् ॥ ९

121

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37). B1 om. this adhy. (cf. v. l. 13. 120. 14).

1 a) V1 B2–5 Dn विद्यातपोभ्यां दानाच्च. — b) D7 इत्येषां (for एतेषां). — c) V1 B2–5 Dn D2. 4–10 T G त्वां (for त्वा). M1. 2 श्रेष्ठं (for श्रेष्ठ).

2 c) D1. 2 नारदस्य (for मैत्रेयस्य).

3 b) D6. 9 अज्ञातश्; T1 अज्ञान-; G3 अज्ञातं (for अज्ञात-). D4 -चरितश् (for °तं).

4 a) T2. 3 G2–4 उपच्छन्नम्; G1 damaged (for °स्थितम्). — b) G4 श्रुत्वा (for ज्ञात्वा). B3 D2 S (except M4) -सत्तमः. — d) T1 मैत्रेयो राजसत्तम; T2. 3 G M °यो मुनिसत्तमं (T3 G1. 4 °मः).

5 a) D1. 2 ज्ञात्वा (for भुक्त्वा). T2 अन्नं तस्य गृहे भुक्त्वा; T3 G4 भुक्त्वा तदन्नममृतं. — b) V1 B5 T3 सर्व- (for सार्व-). — c) D4–10 प्रातिष्ठत्स्मयमानोथ; T1 स्मयमानः प्रतीच्छन्वै; G1–3 उत्तिष्ठमानोस्मयत. — d) D4–10 महातपाः (for °मनाः).

6 e) D1. 2. 4–10 भगवन् (for धर्मात्मन्). — d) V1 B Dn व्यस्मयिष्ठाः; T1 विस्मयस्य; T2 G1–3 M उ(M2 *sup. lin.* य)त्स्मयिष्ठाः (for योऽस्म°). B1 (marg. as in text). 3. 5 मे (for ते). D4–10 यत्स्मयिष्ठा महामते (D5. 10 °मुने); T3 उत्स्मयिष्ठाः कथं च ते. — e) G4 धर्मवतः (for धृतिमतः). — M4 om. (hapl.) 6f. — f) T G प्रमादः (for प्रमोदः).

7 D10 om. (hapl.) 7a–9b. — a) S इच्छामि (for पृ°). D4. 6–9 ब्रह्मन् (for विद्वन्). — c) V1 विद्वान्; (for -भाग्यं). — d) B2 माहाभाग्यं; D1 om.; D5–9 सुखभा(D8 °भो)ग्यं (for महाभाग्यं). V1 B Dn तवेह (for तथैव). S सुखभाग्यं ममेह च (T1 ममैव च; M4 ममैव ह). — After 7, T G ins.:

606* तपोभाग्यान्महाभाग सुखभाग्यात्तथैव च ।

[T1 आत्मनश्च (for महाभाग). G2 सुखभाग्यं (for °भाग्यात्).]

8 D10 om. 8 (cf. v. l. 7). — a) T G M1–3 आचरितं; M4 आचारतस् (for आच°). G2 नाम (for तात). — b) G1 partly damaged. V1 B Dn D5. 8 पृथगात्मसुखात्मनोः (D5. 8 °नः); D4. 6. 7. 9 पृथगात्मसु चात्मनः; T G2–4 M °गाचरितात्मना (T1 °तं मनः; T2 G3. 4 M4 °तात्मनः; M3 °तात्मनां). — d) V1 B Dn चान्वयात्; D9 M2 Cv वान्वयात्; T2. 3 G यत्त्वया (for वा त्वया).

9 D10 om. 9ab (cf. v. l. 7). — a) D2. 4. 5. 8. 9

त्रीण्येव तु पदान्याहुः पुरुषस्योत्तमं व्रतम् ।
न द्रुह्येच्चैव दद्याच्च सत्यं चैव परं वदेत् ।
इदानीं चैव नः कृत्यं पुरस्ताच्च परं स्मृतम् ॥ १०
अल्पोऽपि तादृशो दायो भवत्युत महाफलः ।
तृषिताय च यद्दत्तं हृदयेनानसूयता ॥ ११
तृषितस्तृषिताय त्वं दत्त्वैतदशनं मम ।
अजैषीर्महतो लोकान्महायज्ञैरिवाभिभो ।
अतो दानपवित्रेण प्रीतोऽस्मि तपसैव च ॥ १२

पुण्यस्यैव हि ते गन्धः पुण्यस्यैव च दर्शनम् ।
पुण्यश्च वाति गन्धस्ते मन्ये कर्मविधानतः ॥ १३
अधिकं मार्जनात्तात तथैवाप्यनुलेपनात् ।
शुभं सर्वपवित्रेभ्यो दानमेव परं भवेत् ॥ १४
यानीमान्युत्तमानीह वेदोक्तानि प्रशंससि ।
तेषां श्रेष्ठतमं दानमिति मे नास्ति संशयः ॥ १५
दानकृद्भिः कृतः पन्था येन यान्ति मनीषिणः ।
ते हि प्राणस्य दातारस्तेषु धर्मः प्रतिष्ठितः ॥ १६

C. 13. 5811
B. 13. 120. 18
K. 13. 182. 18
M. 13. 107. 18

अति(D5 °वि)च्छेदाभिवादाभ्यां; T1 Cnp अतिच्छंदाति°. — b) T2. 3 G1. 3. 4 M स्मयोयं मामुपागतः (G1 °श्रितः; M1-3 °गमत्); G2 समयोयमुपागतः. ❀ Cn: अतिच्छेदोऽत्यन्तमन्तरं मशकेन समुद्रशोषणमिव। अतिवादस्तस्यैवार्थस्य कथनम् । ताभ्याम् । Cv: अतिच्छेदातिवादाभ्यामित्यत्र वेदे तत्र तत्र अतिशयितकर्मणो यो वादः सोऽतिवादः। तत्फलतया कथ्यमानः अतिशयितपापच्छेदो यः सोऽतिच्छेदः। ताभ्यां तथैव ज्ञायमानाभ्यां निमित्ताभ्यामयं विस्मयः समागतः । ❀ — T1 om. 9cd. — d) D1. 4. 6-9 तस्माद् (for क°). — After 9, D2. 4 ins. 607*

10 D2. 4 om. (hapl.) 10. — a) T2 [ए]वं च; T3 [ए]व भू- (for [ए]व तु). — b) D5. 10 [उ]त्तम- (for °मं). T2. 3 G प्रति (for व्रतम्). — c) D8 द्रुह्याच्. T1 न द्रुह्येन्नैव निंद्याच्च. — d) T1 M1-3 om. च. T2 [अ]परान्; G परान् (for परं). V1 B2-5 Dn D1. 5-10 ins. after 10 : D2. 4 after 9 :

607* इति वेदोक्तमृषिभिः पुरस्तात्परिकल्पितम् ।

— T1 om. 10e-11b. — e) B2 (marg.) सत्यं (for कृत्यं). D4-10 इदानीं वै पुरस्कृत्य. — f) T3 G2. 4 परस्ताच्; G1. 3 परस्माच् (for पुरस्ताच्). V1 प्रतिष्ठितं; B2-5 D (D3 missing) परिश्रुतं; M4 परं श्रुतं (for परं स्मृतम्). T2 M1-3 परस्ताच्च परं श्रुतं.

11 T1 om. 11ab (cf. v. l. 10). — a) V1 B2-5 Dn2. n3 T2. 3 G1. 3. 4 M4 हि (for ऽपि). T2. 3 G न्यासो; M न्यायो (for दायो). — b) D2 [अ]ति-; D4-10 [उ]क्तो (for [उ]त). T2. 3 G M4 महाबलः (for °फलः). — D2 om. 11cd. — c) V1 B2-5 D10 च ते; T2. 3 G2-4 तु यद् (for च यद्). — d) Some MSS. [अ]नुसूयता.

12 a) S तोषिताखिदशा (T2 °स्तृषिता) यत्ते. — b) D1. 2 तद् (for [ए]तद्). B3. 5 Dn3 D6. 8 T2. 3 G1. 3. 4 M1 दर्शनं (for अशनं). M1. 3 महत् (for मम). T1 तत्तत्त्वं दर्शनं मम. — c) D1. 6-9 अजैषीन्. — d) V1 B (B1 om.) Dn S प्रभो (for [अ]भिभो). — e) V1 B2. 5 Dn G1 ततो (for अतो). T3 G2 दम- (for दान-). — f) S हि (for च).

13 a) D2. 4. 5. 7-10 T1 [इ]व (for [ए]व). V1 B (B1 om.) Dn सत्त्वं (for गन्धः). T2. 3 G दूरात्पुण्यवतो गंधः. — b) D2. 4-10 T1. 3 [इ]व (for [ए]व). T1 हि (for च). T2. 3 G दर्शनात् (for °नम्). — c) D6-9 पुण्यस्य (for °श्च). V1 B2-5 Dn पुण्यस्यैवाभिगं- (B4 °वातिगं-; B5° व हि गं)धस्ते; D4 पुण्यस्य चाति°; D5. 10 पुण्यस्येवाति°. — d) V1 B (B1 om.) Dn मन्ये कर्मविधानजं; D1. 2. 4-10 मन्ये धर्मविधानजं (D1. 2 °जः).

14 T1 om. 14ab. — a) D4-10 अतिधर्मार्जनात्तात; T2. 3 G1. 3. 4 अथ कर्मार्जितस्तात; G2 M अधिकर्मार्जितं तात. — b) T2 G1-3 M यथा (for तथा). V1 B (B1 om.) Dn चैव (for [ए]वापि). D1-10 -पालनात् (for -लेप°). — V1 B2-5 Dn D1. 2 ins. after 14abc : D7. 10 after 22ab :

608* दानमेव परं द्विज ।
नो चेत्सर्वपवित्रेभ्यो.

[(L. 1) V1 नृप (for द्विज). — (L. 2) D1. 2. 10 न (for नो).]

15 D4 om. 15a-22b. — a) T3 तानि (for यानि). T3 [इ]व (for [इ]ह). — b) T1 प्रचक्षते; T2. 3 G M प्रशंसति (for °सि). — c) B (B1 om.) Dn श्रेष्ठतरं (for °तमं). — d) T1 इदं (for इति). Dn3 वै; D2 om. (for मे). Dn1. n2 D1. 3 M3 [अ]त्र (for [अ]स्ति).

16 D4 om. 16 (cf. v. l. 15). — a) D1 T2. 3 G दानवद्भिः; D5. 10 °कर्तृ-; T1 M4 °विद्भिः (for °कृद्भिः). — b) T1 महर्षयः (for मनीषिणः). — c) T1 M2. 3 ये हि; T2. 3 G ये वै (for ते हि). D2 प्रणम्य (for

C. 13. 58 12
B. 13. 120. 19
K. 13. 182. 19
M. 13. 107. 19

यथा वेदाः स्वधीताश्च यथा चेन्द्रियसंयमः ।
सर्वत्यागो यथा चेह तथा दानमनुत्तमम् ॥ १७
त्वं हि तात सुखादेव सुखमेष्यसि शोभनम् ।
सुखात्सुखतरप्राप्तिमाप्नुते मतिमान्नरः ॥ १८
तन्नः प्रत्यक्षमेवेदमुपलब्धमसंशयम् ।
श्रीमन्तमाप्नुवन्त्यर्था दानं यज्ञस्तथा सुखम् ॥ १९
सुखादेव परं दुःखं दुःखादन्यत्परं सुखम् ।
दृश्यते हि महाप्राज्ञ नियतं वै स्वभावतः ॥ २०
त्रिविधानीह वृत्तानि नरस्याहुर्मनीषिणः ।
पुण्यमन्यत्पापमन्यन्न पुण्यं न च पापकम् ॥ २१
न वृत्तं मन्यतेऽन्यस्य मन्यतेऽन्यस्य पापकम् ।
तथा स्वकर्मनिर्वृत्तं न पुण्यं न च पापकम् ॥ २२
रमस्वैधस्व मोदस्व देहि चैव यजस्व च ।
न त्वामभिभविष्यन्ति वैद्या न च तपस्विनः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

प्राणस्य). — [d]) B5 प्रकीर्तितः; D5–10 सनातनः (for प्रतिष्ठितः). D1. 2 तेषु धर्माः सनातनाः.

17 D4 om. 17 (cf. v. l. 15). — [a]) T2 यदा (for यथा). T1 यथा वेदे ह्यधीते तु. — [b]) D5–10 -निग्रहः (for -संयमः).

18 D4 om. 18 (cf. v. l. 15). — [a]) G4 अहं (for त्वं हि). G1. 3 शुभादेव; Bom. ed. महाबुद्धे (for सुखादेव). — [b]) T3 G1–3 शुभम् (for सुखम्). — [c]) D5. 10 T1 सुखस्य सं-; D6. 7. 9 सुखं च सं-; D8 T2. 3 G M सुखानुसं- (for सुखतर-). G3 -प्राप्तम् (for -प्राप्तिम्). — [d]) Dn2. n3 प्राप्नुते (for आ°). D5–10 प्राप्नुते प्रीतिमान्नरः.

19 D4 om. 19 (cf. v. l. 15). — [b]) T3 उपलक्ष्यम्; Bom. ed. °लभ्यम् (for °लब्धम्). B5 असंशयः. G1. 3. 4 उपलक्ष्यमसंशयः. — D1. 2 T1 om. 19[cd]. — [c]) Dn1 D5–10 श्रीमंतः प्राप्नुवंत्यर्थान्; T2 G श्रीमतामाप्नुवंत्यर्था. — [d]) B3 Dn1 दानं यज्ञस्; D6–9 G1. 3. 4 M4 दानं यज्ञास्; G2 M1–3 दानयज्ञास् (for दानं यज्ञं). T2. 3 दानयज्ञ(T3 °ज्ञा)स्ततः सुखं.

20 D4 om. 20 (cf. v. l. 15). — [b]) V1 B (B1 om.) Dn अपि; D5 T1 एव (for अन्यत्). — [c]) D8 स्तूयते (for दृश्यते). — [d]) G1. 3 नियता (for °तं).

21 D4 om. 21 (cf. v. l. 15). — [a]) B5 Dn2 S (except M3) विविधानि (for त्रि°). T2 भूतानि (for वृत्तानि). — [c]) M तथा पापं (for पापमन्यन्). — [d]) D5–7. 9. 10 T1 पातकं (for पापकम्).

22 D4 om. 22[ab] (cf. v. l. 15). D5 om. (hapl.) 22. — [a]) V1 B (B1 om.) Dn D2. 6–10 तस्य (for ऽन्यस्य). — [b]) M4 om. मन्यते. V1 B2 Dn न स; B4. 5 च न (for ऽन्यस्य). D1 T1 पातकं (for पापकम्). D2. 6–10 मन्यते तस्य पातकं. — After 22[ab], D7. 10 ins. 608*. — D6. 8. 9 om. (hapl.) 22[cd]. — [c]) Dn2 T2 G M2. 3 यथा (for तथा). D4 स्वधर्म- (for स्वकर्म-). T1 -निर्वृत्यं (for -निर्वृत्तं). D7. 10 यथा स्वधर्मनिर्वृत्तं. — [d]) D4. 7. 10 पातकं (for पापकम्). — B2–5 Dn D1. 2. 4. 7. 10 ins. after 22: D6. 8. 9 after 22[ab]:

609* यज्ञदानतपःशीला नरा वै पुण्यकर्मिणः ।
येऽभिद्रुह्यन्ति भूतानि ते वै पापकृतो जनाः ।
द्रव्याण्याददते चैव दुःखं यान्ति पतन्ति च ।
ततोऽन्यत्कर्म यत्किंचिन्न पुण्यं न च पातकम् ।

[(L. 1) D2 -कर्मणि (for -कर्मिणः). — (L. 2) B5 ते (for ये). B2–4 नराः (for जनाः). — (L. 4) B2. 3 अतो (for ततो). B2–5 Dn2. n3 D1 पापकं (for पातकम्).]

While S ins. after 22:

610* नित्यं चाकृपणो भुङ्क्ते स्वजनैर्देहि याचितः ।
भाग्यक्षयेण क्षीयन्ते नोपभोगेन संचयाः ।

[(L. 1) M तु (for च). T1 M भुंक्ष्व (for भुङ्क्ते).]

23 [b]) B2 D1. 4. 5 जयस्व (for यजस्व). S देहि दाने (T3 °नं) रमस्व च. — T1 om. 23[cd]. — [c]) T2. 3 G M4 न त्वामति(G4 °धि)गमिष्यंति. — [d]) B2 D4 [ए]व (for च).

Colophon om. in V1 B1 S. — *Parvan name:* B2–4 Dn3 D1 शांति. — *Sub-parvan:* B2–5 Dn D1. 2. 4–6. 9. 10 दानधर्म. — *Adhy. name:* B2. 4. 5 Dn

१२२

भीष्म उवाच ।

एवमुक्तः प्रत्युवाच मैत्रेयः कर्मपूजकः ।
अत्यन्तं श्रीमति कुले जातः प्राज्ञो बहुश्रुतः ॥ १
असंशयं महाप्राज्ञ यथैवात्थ तथैव तत् ।
अनुज्ञातस्तु भवता किंचिद्ब्रूयामहं विभो ॥ २

व्यास उवाच ।

यद्यदिच्छसि मैत्रेय यावद्यावद्यथा तथा ।
ब्रूहि तावन्महाप्राज्ञ शुश्रूषे वचनं तव ॥ ३

मैत्रेय उवाच ।

निर्दोषं निर्मलं चैव वचनं दानसंहितम् ।
विद्यातपोभ्यां हि भवान्भावितात्मा न संशयः ॥ ४
भवतो भावितात्मत्वाद्दायोऽयं सुमहान्मम ।
भूयो बुद्ध्यानुपश्यामि सुसमृद्धतपा इव ॥ ५
अपि मे दर्शनादेव भवतोऽभ्युदयो महान् ।
मन्ये भवत्प्रसादोऽयं तद्धि कर्म स्वभावतः ॥ ६
तपः श्रुतं च योनिश्चाप्येतद्ब्राह्मण्यकारणम् ।
त्रिभिर्गुणैः समुदितस्ततो भवति वै द्विजः ॥ ७
तस्मिंस्तृप्ते च तृप्यन्ते पितरो दैवतानि च ।
न हि श्रुतवतां किंचिदधिकं ब्राह्मणादृते ॥ ८
यथा हि सुकृते क्षेत्रे फलं विन्दति मानवः ।

C. 13. 5830
B. 13. 121. 10
K. 13. 183. 11
M. 13. 107. 36

D1. 2. 4. 8. 10 मैत्रेयभिक्षा; D5–7. 9 मैत्रेयभिक्षणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B5 110; Dn1 118; D10 127. — *Śloka no.*: Dn1. n2 27; D4 19.

122

☞ This adhy. is missing in D8 (cf. v. l. 13. 82. 37). B1 om. this adhy. (cf. v. l. 13. 120. 14).

1 [a]) D2 महाप्राज्ञ (for प्रत्युवाच). — [b]) T2. 3 G -पूर्वकः (for -पूजकः). D4–10 मैत्रेयो लोकपूजितः; T1 °यः सर्वधर्मवित्. — T1 om. 1[cd]. — [c]) B2. 3 Dn1 D2 M1–3 अत्यंत-. — [d]) D1. 6 प्रज्ञो.

2 Before 2, some MSS. ins. मैत्रेय उवाच. — [b]) D1. 2. 4. 7. 9. 10 वेत्थ; D5. 6 चात्थ; T1 [ए]वोक्तं (for [ए]वात्थ). — [c]) V1 B2–5 Dn च (for तु). — [d]) B5 प्रभो (for विभो).

3 D4 om. (hapl.) 3. — [b]) D8 T2. 3 G M तथा; T1 तदा (for यथा). V1 B2–4 Dn1. n2 D5–7. 9. 10 यथा; T3 तदा (for तथा). — [c]) V1 B4 Dn1. n3 S तत्त्वं; B2 Dn2 तत्तन् (for तावन्). B3 ब्रूहि तत्तन्महाभाग.

4 D4 om. the ref. — [a]) Dn1 [ए]वं (for [ए]व). — [b]) S (except M2. 3) सत्य- (for दान-). D2 -संमितं (for -संहितम्).

5 T1 om. 5[ab]. — [a]) B5 भवतो भावितार्थत्वाद्. — [b]) Dn1. n2 D5 लाभो; D4. 6–10 भावो (for दायो). — D8 om 5[c]–6[b]. — [d]) T G M4 सुसंवृद्ध- (for सुसमृद्ध-). D4. 6. 7. 9 इति (for इव).

6 D8 om. 6[ab] (cf. v. l. 5). — [a]) D1 तथा; D2 अद्य (for अपि). V1 B (B1 om.) Dn नो; T1 ते (for मे). — [b]) D4. 6. 7. 9 भवति; G3 °ता (for °तो). M4 ह्युदयो (for ऽभ्यु°). B2. 4. 5 Dn भवेत् (for महान्). V1 B3 भवतो ह्युदयो भवेत्; T1 भविताभ्युदयो मम. — [c]) D2 S मन्ये तपःप्र(T1 M °व प्र)सादोयं. — [d]) D5. 10 तद्वै; S (except T1) बुद्धि- (for तद्धि).

7 [b]) T2. 3 G2. 4 M4 [अ]प्येते; G1 3 एते (for [अ]प्येतद्). Dn2 D1. 6–9 M ब्राह्मण- (for °ण्य-). D4 -लक्षणं (for -कारणम्). T1 [अ]प्येते ब्राह्मणलक्षणं. — [d]) D10 T3 G1. 3 स्नातो (for ततो).

8 [a]) V1 B2. 4. 5 Dn D1 अस्मिंस् (for त°). Dn3 D4–9 तु; T2 [ऽ]पि; T3 हि; G1 damaged; G4 om. (for च). B5 D6–10 T3 G1–3 M4 तृप्यंति; T1 तुष्यंति (for तृप्यन्ते). — [b]) D1. 2. 4. 6–9 पितरो देवतास्तथा; D5. 10 देवताः पितरस्तथा. — [c]) T1. 2 G श्रुतवतः (for °वतां). — After 8, N (B1 om.; D8 missing) ins.:

611* अन्धं स्यात्तम एवेदं न प्रज्ञायेत किंचन ।
चातुर्वर्ण्यं न वर्तेत धर्माधर्मावृतानृते ।
[(L. 1) D4–10 सर्वं (for अन्धं).]

C. 13 5830
B. 13. 121. 10
K. 13. 183. 13
M. 13. 107. 36

एवं दत्त्वा श्रुतवति फलं दाता समश्नुते ॥ ९
ब्राह्मणश्चेन्न विद्येत श्रुतवृत्तोपसंहितः ।
प्रतिग्रहीता दानस्य मोघं स्याद्धनिनां धनम् ॥ १०
अदन्ह्यविद्वान्हन्त्यन्नमद्यमानं च हन्ति तम् ।
तं च हन्यति यस्यान्नं स हत्वा हन्यतेऽबुधः ॥ ११
प्रभुर्ह्यन्नमदन्विद्वान्पुनर्जनयतीश्वरः ।
स चान्नाज्जायते तस्मात्सूक्ष्म एव व्यतिक्रमः ॥ १२
यदेव ददतः पुण्यं तदेव प्रतिगृह्णतः ।
न ह्येकचक्रं वर्तेत इत्येवमृषयो विदुः ॥ १३
यत्र वै ब्राह्मणाः सन्ति श्रुतवृत्तोपसंहिताः ।
तत्र दानफलं पुण्यमिह चामुत्र चाश्नुते ॥ १४
ये योनिशुद्धाः सततं तपस्यभिरता भृशम् ।
दानाध्ययनसंपन्नास्ते वै पूज्यतमाः सदा ॥ १५
तैर्हि सद्भिः कृतः पन्थाश्चेतयानो न मुह्यते ।
ते हि स्वर्गस्य नेतारो यज्ञवाहाः सनातनाः ॥ १६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

D10 cont. : S ins. after 8 :

612* असंस्कारात्क्षत्रवैश्यौ नश्येते ब्राह्मणादृते ।
शूद्रो नश्यत्यशुश्रूषुराश्रमाणां यथार्हतः ।

[T1 om. line 1. — (L. 1) D10 T2. 3 G1. 4 -वैश्या (for -वैश्यौ). D10 T2. 3 G1. 4 नश्यंते ; M नश्यतो (for नश्येते). — (L. 2) T2. 3 G शुश्रूषुर् (for [अ]शु°).]

9 a) Bom. ed. सुलभे (for सुकृते). — b) T1 G1. 4 फलं विंदंति मानवाः. — c) D4–10 तु (D6. 8 [आ]शु) लभते ; S श्रुतवते (for °ति). — d) T2 इष्टं ; G2–4 दत्त्वा (for दाता). D4–10 न संशयः (for समश्नुते).

10 a) B2. 3 Dn1 n2 विंदेत (for विद्येत). — d) T G2–4 M4 वृथा ; G1 damaged (for मोघं).

11 D10 reads 11 twice. — a) D10 (first time) T1. 2 G M4 अन्नं ; T3 गृह्णन् (for अदन्). Dn D5. 10 (second time) om. हि. D10 (first time) S [ए]वम् (for [अ]न्नम्). D4. 6–9 अविद्यं च दहत्यन्नम्. — b) D10 (first time) S अ(D10 ह्य)विद्वांसं च हंति तत्. — T1 om. 11cd. — c) V1 B2–5 Dn Cnp तच्चा(Dn1 तं चा)न्नं पाति यच्चा(B3 Dn1. n2 °श्चा)न्नं ; D1 2 तच्चान्नं पाति यश्चाद्य ; D4–9. 10 (second time) तदन्नं D7 न दत्तं) हंति यच्चा(D8 °श्चा)ज्ञः ; D10 (first time) T2. 3 G2. 4 M4 तच्चान्यं (D10 °न्नं) हंति यच्चा(T2 °श्चा)न्यत्. — d) V1 B2–5 Dn D4–9. 10 (second time) हंता ; D10 (first time) T2. 3 G M1–3 भुक्त्वा (for हत्वा). D1. 2. 4–9. 10 (second time) पुनः (for ऽबुधः).

12 a) T1. 2 G प्राहुर् (for प्रभुर्). T3 प्राहुर्ह्यन्यद-विद्वांसः. — b) M1. 3 दातुर् ; M2. 4 दातुं (for पुनर्). D4–10 भावयति (for जन°). — T1 om. 12cd. — c) S (T1 om.) दाता (for चान्नाज्). D1. 5. 10 यस्मात् (for त°). — G1. 3 om. 12d–13c. — d) V1 B2. 3 Dn D4–9 एष ; T2. 3 G2. 4 एवं (for एव). — D10 T2. 3 G2. 4 M ins. after 12 : T1 after 12ab :

613* प्रभुर्ह्यनुपभोगी स्याददत्त्वान्नमसंशयः ।
यस्तारयति वै विद्वान्पितॄन्देवान्समादृतान् ।

[(L. 1) D10 T2. 3 G2. 4 ब्राह्मं ह्य(D10 ब्राह्म्यं ह्य- ; T3 प्राहुर)नुपयोगी यो (for the prior half). M2 असंशयं. D10 T2. 3 G2. 4 [अ]ददंश्चान्नमसंशयं (for the post. half). — (L. 2) T1 यद्धारयति वै विद्वान् (for the prior half). D10 T2. 3 G2. 4 सदामृतान् ; T1 स तर्पयेत् ; M3 (also as above) सदादृतान् (for समा°).]

13 G1. 3 om. 13abc (cf. v. l. 12). — a) D6. 8. 9 तद् (for यद्). — b) D4. 5. 7. 8. 10 एवं (for एव). — d) M1–3 [ए]तद् (for [ए]वम्).

14 a) D4–10 [ए]व (for वै). B2 संतः (for सन्ति). S यश्चैव (T1 °त्रैव ; M1–3 °श्च वै) ब्राह्मणस्तात. — b) T G M3 -संहितः. — c) T1 तस्मिन् (for तत्र). — d) T1 च क्षमं ; G4 वाश्नुते (for चा°).

15 a) T1 G1. 2 M4 योनिसिद्धाः ; T3 येग्निसिद्धाः (for योशिनद्धाः). — d) D4–10 च ; T G M4 नः (for वै). B5 स्मृताः (for सदा).

16 a) D4–10 तैर्महद्भिः ; T1 अयं सद्भिः (for तैर्हि सद्भिः). — b) T2 3 G M देवयानो (for चेत°). B3 Dn3 D4. 6–9 मुह्यति (for °ते). D5. 10 येन याते न मुह्यति ; T1 देवयानोपमः स्मृतः. — c) M1–3 [ऽ]पि (for हि).

१२३

भीष्म उवाच ।

एवमुक्तः स भगवान्मैत्रेयं प्रत्यभाषत ।
दिष्ट्यैवं त्वं विजानासि दिष्ट्या ते बुद्धिरीदृशी ।
लोको ह्ययं गुणानेव भूयिष्ठं स्म प्रशंसति ॥ १
रूपमानवयोमानश्रीमानाश्चाप्यसंशयम् ।
दिष्ट्या नाभिभवन्ति त्वां दैवस्तेऽयमनुग्रहः ।
यत्ते भृशतरं दानाद्वर्तयिष्यामि तच्छृणु ॥ २
यानीहागमशास्त्राणि याश्च काश्चित्प्रवृत्तयः ।
तानि वेदं पुरस्कृत्य प्रवृत्तानि यथाक्रमम् ॥ ३
अहं दानं प्रशंसामि भवानपि तपःश्रुते ।
तपः पवित्रं वेदस्य तपः स्वर्गस्य साधनम् ॥ ४
तपसा महदाप्नोति विद्यया चेति नः श्रुतम् ।
तपसैव चापनुदेद्यच्चान्यदपि दुष्कृतम् ॥ ५
यद्यद्धि किंचित्संधाय पुरुषस्तप्यते तपः ।
सर्वमेतदवाप्नोति ब्राह्मणो वेदपारगः ॥ ६
दुरन्वयं दुष्प्रधृष्यं दुरापं दुरतिक्रमम् ।
सर्वं वै तपसाभ्येति तपो हि बलवत्तरम् ॥ ७
सुरापोऽसंमतादायी भ्रूणहा गुरुतल्पगः ।
तपसा तरते सर्वमेनसश्च प्रमुच्यते ॥ ८
सर्वविद्यस्तु चक्षुष्मानपि यादृशतादृशः ।

C. 13. 5847
B. 13. 122. 10
K. 13. 184. 10
M. 13. 107. 54

Colophon om. in B1. — *Parvan name :* B2-4 Dn1. n3 D1 शांति. — *Sub-parvan :* V1 B2. 3. 5 Dn D1. 2. 5-7. 9. 10 M1-3 दानधर्म. — *Adhy. name :* V1 B2. 4. 5 Dn3 D2. 4-10 मैत्रेयभिक्षा; D1 मैत्रेयशिक्षा; T2 मैत्रेयव्याससंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : V1 121; B5 111; Dn1 119; D10 128; T1 172; T2 189; T3 G2. 4 180; G1. 3 M1 174; M2. 3 175; M4 173. — *Śloka no. :* Dn1 D4 17; Dn2 18.

123

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37). B1 om. this adhy. (cf. v. l. 13. 120. 14).

1 [a]) B (B1 om.) M1-3 [ए]व; T1 तत्; T2. 3 G M4 [ए]तत् (for [ए]वं). — [d]) D1 शिष्टा (for दिष्ट्या). — T1 om. 1[e f]. — [e]) D9 लोके (for लोको). V1 B (B1 om.) Dn D2 [आ]र्य- (for [अ]यं). G1-3 गुणाद् (for गुणान्). — [f]) V1 B (B1 om.) Dn तु; D4-10 T2. 3 G2-4 सं-; D6 स; G1 damaged (for स्म).

2 Before 2, T3 ins. व्यासः. — [a]) D10 T G1. 3 4 M2-4 रूपमानो व(M4 °नव)योमानो (D10 °नः; M2 °न-). — [b]) V1 M1-3 श्रीमानश्. D4-10 श्रीमानैश्चाप्यहंकृताः; T G M4 धनविद्यामदस्तथा. — [c]) Dn2 D5. 10 M2-4 त्वा (for त्वां). — [d]) G2. 4 दैवतो (for दैवस्ते). G1. 3 अनुत्तमं (for °ग्रहः). — [e]) S तत्ते बहुगुणं दानं. — [f]) M1-3 श्रद्धया स्वगुणैरपि.

3 [a]) S धर्मशास्त्राणि च तथा. — [b]) D6. 8-10 काश्च (for काश्चित्). — [c]) T1 M1-3 दानमेव; T2. 3 G M तानि चैव (for तानि वेदं).

4 D1 om. 4-5. — [b]) D4 भवते हि; D5. 10 भवतेपि; G2 भवानिति (for °नपि). V1 D6 तपः श्रुतं; D7-9 तपस्तु ते (for तपःश्रुते). — After 4[a b], T1 ins. :

614* तत्तद्बहुगुणं दानं श्रद्धया स्वगुणैरपि ।

— [c]) B5 प्रवृत्तं (for पवित्रं). B4 T2. 3 G1. 3. 4 देवस्य; D4-10 वेदेभ्यस्; T1 damaged; M देहस्य (for वेदस्य). — [d]) M4 पावनं (for साधनम्).

5 D1 om. 5 (cf. v. l. 4). — [b]) D5. 10 वा (for च). — [c]) Dn3 वा (for च). D4-10 [अ]पनुदते; T1 M1-3 [अ]प्यपहरेद्; T2. 3 G M4 [अ]प्यनुवृत्तो (for [अ]पनुदेद्). — [d]) D7 यथा (for यच्च).

6 [a]) T1 G1. 3 [अ]स्ति (for यद्धि). D4-10 संध्यायन् (for संधाय). M2. 3 यत्किंचिदभिसंधाय. — [d]) D1. 2 पुरुषो (for ब्राह्मणो). V1 B5 Dn विद्यया चेति नः श्रुतं.

7 [a]) B2 partly damaged. D6. 7. 9 T1 दुरत्ययं (for °न्वयं). V1 B2-5 Dn T G1. 3 M दुष्प्रधर्षं; G4 °सहं (for °धृष्यं). — [b]) T2 दुष्प्रापं (for दुरापं). — [c]) D1. 4-10 हि (for वै). — [d]) T1. 2 G1. 3 M2. 4 दिष्टं; T3 G2. 4 M1. 3 दृष्टं (for तपो). G2 om. from हि बल up to स्ताभ्यां (in 9[d]).

8 G2 om. 8 (cf. v. l. 7). T1 om. 8-9. — [a]) D10 T2. 3 G1. 3. 4 सुरापः स्वर्णहारी च.

C. 13. 5847
B. 13. 122. 10
K. 13. 184. 10
M. 13. 107. 54

तपस्विनौ च तावाहुस्ताभ्यां कार्यं सदा नमः ॥ ९
सर्वे पूज्याः श्रुतधनास्तथैव च तपस्विनः ।
दानप्रदाः सुखं प्रेत्य प्राप्नुवन्तीह च श्रियम् ॥ १०
इमं च ब्रह्मलोकं च लोकं च बलवत्तरम् ।
अन्नदानैः सुकृतिनः प्रतिपद्यन्ति लौकिकाः ॥ ११
पूजिताः पूजयन्त्येतान्मानिता मानयन्ति च ।
अदाता यत्र यत्रैति सर्वतः संप्रणुद्यते ॥ १२
अकर्ता चैव कर्ता च लभते यस्य यादृशम् ।
यद्येवोर्ध्वं यद्यवाक्च त्वं लोकमभियास्यसि ॥ १३
प्राप्स्यसे त्वन्नपानानि यानि दास्यसि कानिचित् ।
मेधाव्यसि कुले जातः श्रुतवाननृशंसवान् ॥ १४
कौमारदारव्रतवान्मैत्रेय निरतो भव ।
एतद्गृहाण प्रथमं प्रशस्तं गृहमेधिनाम् ॥ १५
यो भर्ता वासितातुष्टो भर्तुस्तुष्टा च वासिता ।
यस्मिन्नेवं कुले सर्वं कल्याणं तत्र वर्तते ॥ १६
अद्भिर्गात्रान्मलमिव तमोऽग्निप्रभया यथा ।

---

9 G2 om. up to स्ताभ्यां (in 9d) (cf. v. l. 7). T1 om. 9 (cf. v. l. 8). — a) B2. 3 च; D3 स (for तु). D4 स च वैद्यस्तु चक्षुष्मान्; D5–7. 9. 10 स वैद्यः स च चक्षुष्मान्; T2 G1. 3. 4 M1–3 सर्वो वैद्यश्च (M1–3 °स्तु) च°; T3 सर्ववैद्यैश्च च°; M4 सर्वं वैद्यं च च°. — b) D7 T3 यादृक्ष- (for यादृश-). V1 B4. 5 Dn1. n3 M1. 2. 4 -तादृशं. — c) V1 B2. 4. 5 Dn D4–10 M तपस्विनं तथै(D4–10 °मे)वाहुस्; B3 T2. 3 G1. 3. 4 °नस्तथैवाहुस्. — d) D4–10 तस्मै (for ताभ्यां). T2. 3 G1. 3 M सतां मतं; G2 सतां मम; G4 सतां मतः (for सदा नमः).

10 a) S पूर्वं (for सर्वे). D4. 6. 8. 9 श्रुतिधरास्; D5. 7. 10 श्रुतिपरास् (for श्रुतधनास्). — b) D4. 6. 8. 9 ते तथैव (for तथैव च). — c) B2 partly damaged. B3 -प्रियाः (for -प्रदाः). T G1. 3. 4 तथा; G2 तदा; M4 तयोः (for सुखं). — d) M वा (for च).

11 b) T1 श्रेयश् (for लोकं). D5. 10 बलवत्तरमुत्तरं. — c) T1 -दानात् (for -दानैः). — d) D10 T2. 3 G M4 लौकिकं (for °काः). T1 प्राप्नुवंतीह लौकिकं; M1–3 प्रपद्यंते त्रिलौकिकं.

12 a) Dn1 S [ए]ते; D4 [ए]वं; D5–10 [ए]नं (for [ए]तान्). — b) M1–3 [उ]त (for च). — B3 reads 12cd twice. — c) D2. 3 स दाता; T1 प्रदाता (for अ°). T G M1–3 तत्र (for the second यत्र). B3 (first time) दाता यत्र च यत्रैति. — d) B3 (first time) संप्रपूज्यते; T1 °बुध्यते; G2 °पद्यते; Bom. ed. °णूयते (for °णुद्यते). — After 12, T1 ins. 615*.

13 T1 om. 13–15. — c) D2 च (for [ए]व). V1 B (B1 om.) Dn D5. 8 यदि चो(Dn3 वो)र्ध्वं यद्यधो वा; D4. 6. 7. 10 तदेवोर्ध्वं यद्यथा वा (D7 °थावत्). — d) V1 B3–5 Dn1. n3 स्वर्लोकान्; B2 त्वं लोकान्; D5. 10 स्वर्लोकान्; D8 त्वं लोकम् (for त्वं लोकम्). Bom. ed. -यास्यति (for °सि). S (T1 om.) लोकान्नयसि यास्यसि.

14 T1 om. 14 (cf. v. l. 13). — a) B2 partly damaged. B3 Dn1 प्राप्स्यसि. D4–10 ह्यन्न-; T3 त्वं च (for त्वन्न-). — b) B2–4 Dn1 यास्यसि; Bom. ed. वांछसि (for दास्यसि). S (T1 om.) कर्हिचित् (for कानि°). V1 B5 Dn2. n3 यानि यास्यसि कानि च. — d) D1. 2 अनृशंसवाक् (for °वान्).

15 T1 om. 15 (cf. v. l. 13). — a) V1 B (B1 om.) Dn -चारी; S (T1 om.) -दारो (for -दार-). D4–10 कौमारीव्रत(D5 °रवृत्त-; D10 °रव्रत)वान्मित्र (D6. 8. 9 °न्विप्र). — b) M4 नियतो (for निरतो). D5 (before corr.) भवान् (for भव). — After 15ab, G2 ins. 615*. T2. 3 G M4 om. 15c–17b; M1–3 read the same after 615*. — c) D1. 2. 6–10 गृहाणां (for °ण). — d) M1–3 -मेधिनः (for °नाम्).

16 For the sequence in M1–3, cf. v. l. 15. T2. 3 G M4 om. 16 (cf. v. l. 15). — a) D1. 2. 4–10 M1–3 संतु(D1. 2 M1–3 यस्तु)ष्टो भार्यया भर्ता. — b) V1 B4. 5 Dn2. n3 भर्तृ-; B2. 3 D4 भर्त्रा (for भर्तुस्). D1. 2 भर्त्रा तुष्टा तथैव सा; D5. 10 भर्त्रा च गृहमेधिनी; D6–9 भर्त्रा तुष्यति वासिता; M1–3 भर्त्रा तुष्टा तथाविधा. — c) D7 तस्मिन् (for य°). D1. 5. 8. 10 एव (for एवं). D1. 2 नित्यं (for सर्वं). — d) D1. 2 वर्धते (for वर्तते).

17 For the sequence in M1–3, cf. v. l. 15. T2. 3 G M4 om. 17ab (cf. v. l. 15). — a) D4–10 अद्भिर्गात्रमलानीव. — T2. 3 G1. 3. 4 M ins. after 17c: T1 after 12: G2 after 15ab:

615* विष्णोरभ्यर्चनेन च ।

दानेन तपसा चैव सर्वपापमपोह्यते ॥ १७
स्वस्ति प्राप्नुहि मैत्रेय गृहान्साधु व्रजाम्यहम् ।
एतन्मनसि कर्तव्यं श्रेय एवं भविष्यति ॥ १८
तं प्रणम्याथ मैत्रेयः कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ।
स्वस्ति प्राप्नोतु भगवानित्युवाच कृताञ्जलिः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

१२४

युधिष्ठिर उवाच ।
सत्स्त्रीणां समुदाचारं सर्वधर्मभृतां वर ।
श्रोतुमिच्छाम्यहं त्वत्तस्तं मे ब्रूहि पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
सर्वज्ञां सर्वधर्मज्ञां देवलोके मनस्विनीम् ।
कैकेयी सुमना नाम शाण्डिलीं पर्यपृच्छत ॥ २
केन वृत्तेन कल्याणि समाचारेण केन वा ।
विधूय सर्वपापानि देवलोकं त्वमागता ॥ ३
हुताशनशिखेव त्वं ज्वलमाना स्वतेजसा ।
सुता ताराधिपस्येव प्रभया दिवमागता ॥ ४

C. 13. 5861
B. 13. 123. 4
K. 13. 185. 4
M. 13. 108. om.

ब्राह्मणः स महाभाग तरेत्संसारसागरात् ।
स्वकर्मशुद्धसत्त्वानां तपोभिर्निर्मलात्मनाम् ।
विद्यया गतमोहानां तारणाय हरिः स्मृतः ।
तदर्चनपरो नित्यं तद्भक्तस्तं नमस्कुरु । [5]
तद्भक्ता न विनश्यन्ति ह्यष्टाक्षरपरायणाः ।
प्रणवोपासनपराः परमार्थपरास्त्विह ।
एतैः पावय चात्मानं ·

[T1 om. line 1. — (L. 2) T2 सु-; M सन् (for स). M तर संसारसागरं (for the post. half). T1 अन्नदानैस्तथा तेषां शुश्रूषापूजनैरपि. — (L. 3) G3 -शुद्धिः (for -शुद्ध-). — (L. 4) T1 हरिस्मृतिः (for हरिः स्मृतः).]

— After the above, M1-3 read 15c-17b. — d) V1 B2. 5 Dn3 D4-7. 9. 10 T2. 3 M सर्वं (for सर्व-). V1 B2-5 Dn D2 अपोहते; D5-10 व्यपोहति; S अपोह्य च; Bom. ed. °हति (for °ह्यते).

18 a) D4. 6. 7. 9 कौंतेय (for मैत्रेय). B3 स्वस्ति-मामुहि मैत्रेय. — T1 om. (hapl.) 18b-19a. — d) Dn2 T2. 3 G एव (for एवं).

19 T1 om. 19a (cf. v. l. 18). — a) D5. 10 मैत्रेयं (for °यः). — b) S [अ]पि (for [अ]भि-). — After 19b, T1 ins. :

616* भीष्मः ।
कृष्णद्वैपायनो राजन्मैत्रेयं द्विजसत्तमम् ।

— c) M प्राप्नोति (for °तु). T1 श्रेयस्करं स भगवान्.
— d) D4-10 यतव्रतः (for कृताञ्जलिः).

Colophon om. in B1. — *Parvan name :* V1 B2-4 Dn3 D1 शांति. — *Sub-parvan :* V1 B2. 3. 5 Dn D1. 2. 4-9 M1-3 दानधर्म. — *Adhy. name :* V1 B2. 4. 5 Dn D1. 2. 4-10 मैत्रेयभिक्षा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): V1 Dn1 122; B5 112; D10 129; T1 173; T2. 3 G2. 4 181; G1. 3 M1 175; M2. 3 176; M4 174. — *Śloka no.:* Dn1. n2 D4 20.

124

☞ This adhy is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37). B1 om. this adhy. (cf. v. l. 13. 120. 14). For a similar account of the righteous behaviour of ladies, cf. 3. 222-223.

1 a) D6. 8. 9 यत्स्त्रीणां; T2. 3 G स्त्रीणां हि (T2 तु) (for सत्स्त्रीणां). T1 स्त्रीणां च समयाचारं. — b) V1 B2. 3 Dn S (except T1) -धर्मविदां (for °भृतां).

2 a) V1 B2-4 Dn -तत्त्वज्ञां (for -धर्मज्ञां). — b) B2. 3 तपस्विनीं; Dn3 D1. 2. 4-9 मनस्विनी (for °नीम्). — c) T1. 3 G2 कैकेयीं (for °यी). D10 T2 G1. 3. 4 M कैकेयीं सुमनां नाम. — d) D10 शांडिलः; T1 M °ली; T2. 3 G °ल्यः (for °लीं).

3 Before 3, T3 ins. शांडिल्यः. — a) D4-10 केन कल्याणवृत्तेन. — b) B2 (marg.) सदाचारेण केन वा.

C. 13. 5862
B. 13. 123. 5
K. 13. 185. 5
M. 13. 108. om.

अरजांसि च वस्त्राणि धारयन्ती गतक्लमा ।
विमानस्था शुभे भासि सहस्रगुणमोजसा ॥ ५
न त्वमल्पेन तपसा दानेन नियमेन वा ।
इमं लोकमनुप्राप्ता तस्मात्तत्त्वं वदस्व मे ॥ ६
इति पृष्टा सुमनया मधुरं चारुहासिनी ।
शाण्डिली निभृतं वाक्यं सुमनामिदमब्रवीत् ॥ ७
नाहं काषायवसना नापि वल्कलधारिणी ।
न च मुण्डा न जटिला भूत्वा देवत्वमागता ॥ ८
अहितानि च वाक्यानि सर्वाणि परुषाणि च ।
अप्रमत्ता च भर्तारं कदाचिन्नाहमब्रुवम् ॥ ९
देवतानां पितॄणां च ब्राह्मणानां च पूजने ।
अप्रमत्ता सदायुक्ता श्वश्रूश्वशुरवर्तिनी ॥ १०
पैशुन्ये न प्रवर्तामि न ममैतन्मनोगतम् ।
अद्वारे न च तिष्ठामि चिरं न कथयामि च ॥ ११
असद्वा हसितं किंचिदहितं वापि कर्मणा ।
रहस्यमरहस्यं वा न प्रवर्तामि सर्वथा ॥ १२
कार्यार्थे निगतं चापि भर्तारं गृहमागतम् ।
आसनेनोपसंयोज्य पूजयामि समाहिता ॥ १३
यद्यच्च नाभिजानाति यद्भोज्यं नाभिनन्दति ।
भक्ष्यं वाप्यथ वा लेह्यं तत्सर्वं वर्जयाम्यहम् ॥ १४
कुटुम्बार्थे समानीतं यत्किंचित्कार्यमेव तु ।
प्रातरुत्थाय तत्सर्वं कारयामि करोमि च ॥ १५

— [d]) V1 समागता (for त्वमा°).

4 S om. (hapl.) 4–8. — [b]) Dn8 D4–10 च (for स्व-). — [c]) V1 [इ]ह (for [इ]व). — [d]) D5. 10 त्वरया (for प्रभया).

5 S om. 5 (cf. v. l. 4). — [c]) V1 B2–5 Dn D8 शुभा (for शुभे).

6 S om. 6 (cf. v. l. 4). — [a]) D1. 2. 6–9 सा (for न). — [b]) D4–10 च (for वा). — [d]) V1 B (B1 om.) Dn त्वं हि (for तस्मात्).

7 S om. 7 (cf. v. l. 4). — [a]) Dn3 D10 सुमनसा (for °नया). — [c]) D10 शांडिल्यो (for °ली).

8 S om. 8 (cf. v. l. 4). Before 8, D8 ins. शांडिल्युवाच. — [b]) D1. 4–10 च (for [अ]पि). — [c]) B2. 3 D2 च (for the second न). D4–10 मलिना (for जटिला).

9 Before 9, S ins. सुमनाः. — [a]) D1. 2 तु; T1 om. (for च). — [c]) T1 अवमन्य (for अप्रमत्ता). — [d]) M अब्रवं (for अब्रुवम्).

10 [d]) B2 (marg. as in text) भर्तुरंतरगामिनी.

11 [a]) V1 B4. 5 Dn3 पैशुन्यं (for °न्ये). T1 om. न. D7 प्रवृत्तापि; D8 च वर्तामि (for प्रव°). — [b]) D4–10 ममैतन्मे; T1 न वक्ष्ये तन् (for न ममैतन्). — [c]) B3 पूर्द्वारि; Dn1 D2 अद्वारि; G2 प्रचारे (for अद्वारे). V1 B2. 4 Dn2. n3 प्रद्वारि च न तिष्ठामि; D5 द्वारे न चैव ति°; T1 गृहद्वारे न ति°; T2 G4 प्रद्वारे च न निष्क्रामि; G1. 3 प्रचारे न चरिष्यामि. — [d]) T2. 3 G परं (for चिरं).

12 [a]) V1 अश्रद्धजृंभितं किंचिद्. — [b]) D5. 6. 9. 10 च (for वा). S (except G1. 2) अहितं (T1 प्रयुक्तं; M1–3 गूहितं; M4 ग्रहणं) पापकर्मणः (T °णा). — [c]) T1 M परस्य च (M4 °स्यैवं) रहस्ये वा; T2. 3 G4 परस्यैव रहस्ये च (G4 °स्येव); G2. 3 परस्वे च रहस्ये च. — [d]) B3 D1. 2 T1. 2 G3 सर्वदा (for °था).

13 [a]) D4. 6. 9. 10 कार्यार्थ-; D5. 7 °र्थं (for °र्थे). D4 वा (for च). — [c]) V1 B3–5 -संयुज्य; T1 -संपाद्य; T2. 3 G -संगम्य; M1–3 -संपूज्य; M4 -संपद्य (for -संयोज्य).

14 [a]) G4 partly damaged. V1 B2–4 Dn D8 अन्नं (for यच्च). T1 M2 (*inf. lin.*) [अ]नु- (for [अ]भि-). D4. 6. 7. 9 -जानामि (for °ति). — [b]) D4. 5. 7. 9 तद्भोज्यं (for य°). M4 च (for न). D1. 2 -नंदते (for °ति). — [c]) D7 भक्षं (for भक्ष्यं). V1 B (B1 om.) Dn यदि (for [अ]प्यथ). T1 [अ]न्यच्च (for लेह्यं).

15 D4 om. 15. — [a]) D1. 2. 8 कुटुंबार्थं; some MSS. कुडुंबार्थे (for कुटुम्बार्थे). — [b]) D2 वा; D10 S च (for तु). — [c]) D10 S पुनर् (for प्रातर्). — [d]) D5. 8. 9 [अ]हं (for च). — After 15, D10 S ins.:

617* अग्निसंरक्षणपरा गृहशुद्धिं च कारये ।
पात्राणां धनधान्यानां शयनासनवस्तुनाम् ।

प्रवासं यदि मे भर्ता याति कार्येण केनचित् ।
मङ्गलैर्बहुभिर्युक्ता भवामि नियता सदा ॥ १६
अञ्जनं रोचनां चैव स्नानं माल्यानुलेपनम् ।
प्रसाधनं च निष्क्रान्ते नाभिनन्दामि भर्तरि ॥ १७
नोत्थापयामि भर्तारं सुखसुप्तमहं सदा ।
आतुरेष्वपि कार्येषु तेन तुष्यति मे मनः ॥ १८
नायासयामि भर्तारं कुटुम्बार्थे च सर्वदा ।
गुप्तगुह्या सदा चास्मि सुसंमृष्टनिवेशना ॥ १९
इमं धर्मपथं नारी पालयन्ती समाहिता ।
अरुन्धतीव नारीणां स्वर्गलोके महीयते ॥ २०

भीष्म उवाच ।

एतदाख्याय सा देवी सुमनायै तपस्विनी ।
पतिधर्मं महाभागा जगामादर्शनं तदा ॥ २१
यश्चेदं पाण्डवाख्यानं पठेत्पर्वणि पर्वणि ।
स देवलोकं संप्राप्य नन्दने सुसुखं वसेत् ॥ २२

C. 13. 5879
B. 13. 123. 22
K. 13. 185. 25
M. 13. 108. 21

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

कुमारान्पालये नित्यं कुमारीः परिशिक्षये ।
आत्मप्रियाणि हित्वापि गर्भसंरक्षणे रता ।
बालानां वर्जये नित्यं शापं कोपं प्रतापनम् । [5]
अविक्षिप्तानि धान्यानि नान्नविक्षेपणं गृहे ।
रत्नवत्स्पृहये गेहे गावः सयवसोदकाः ।
समुद्गम्य च शुद्धाहं भिक्षां दद्यां द्विजातिषु ।

[D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 om. line 2. — (L. 3) G कुमारीं (for °रीः). T_3 -रक्षये (for -शिक्षये). — (L. 4) M_{1-3} च (for [अ]पि). — (L. 5) M_{1-3} प्रताडनं (for °पनम्). — M_{1-3} read lines 7–8 after 17. — (L. 7) $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ रक्तवत् (for रत्न°). M व्रीहयो (for स्पृहये). M_2 सु- (for स-). — (L. 8) G_2 (*inf. lin.*) शुद्धान्नं (for °हं).]

16 ^{ab}) D_{n2} यद्दिने (for यदि मे). V_1 B (B_1 om.) Dn M_{1-3} याति भर्ता (by transp.). D_8 केन वा (for केनचित्). — ^{d}) V_1 B (B_1 om.) Dn तदा ; D_{10} [आ]त्मना (for सदा). T_2 G भवामि नियतासना. — After 16, T_1 reads 19^{cd}.

17 ^{a}) B_5 $D_{3,10}$ S (G_1 damaged) रोचनं (for °नां). B_8 [अ]पि (for [ए]व). — ^{c}) Some MSS. निःक्रांते. — After 17, M_{1-3} read lines 7–8 of 617*.

18 T_3 om. (hapl.) 18^b–19^a; D_8 reads the same twice. — ^{b}) $G_{1,3}$ सुखं (for सुख-). D_4 तदा (for सदा). — M_{1-3} subst. for 18^{ab} : D_{10} T_2 G ins. after 18^{ab} :

618* नोत्थापये सुखं सुप्तं भ्रातुरं पालये पतिम् ।

[D_{10} G_4 पतिं सुप्तं ; T_2 सुसंसुप्तं ; G_2 सुखं सुप्ते ; M_{1-3} सुखस्वप्ने (for सुखं सुप्तं). M_{1-3} [ऽ]पि (for हि).]

— T_1 M_{1-3} om. 18^{cd}. — ^{c}) V_1 B (B_1 om.) Dn D_8 (both times) आंतरेषु (for आतु°).

19 For the repetition in D_8, cf. v. l. 18. T_3 om. 19^a (cf. v. l. 18). — ^{a}) D_{n3} कर्तारं (for भ°). — ^{b}) $M_{1,3}$ कुडुंबार्थे. V_1 B_{2-5} $D_{n1,n3}$ [ऽ]पि (for च). D_{10} T G M_4 कुटुं(T_2 M_4 °डुं)बार्थमहं सदा. — T_1 reads 19^{cd} after 16. — ^{c}) D_{6-9} सदाचारा (for सदा चास्मि). — ^{d}) B_5 सुसंश्लिष्ट- (for °मृष्ट-). D_4 संमृष्टविनिवेशना. — After 19, D_{4-9} ins. :

619* बन्धकीं वर्जयाम्येव कुहकामूलकर्म च ।

[D_7 [अ]द्य (for [ए]व). D_{6-9} कुहकाकर्म चैव हि (D_7 च) (for the post. half).]

20 ^{a}) $D_{4,6,9}$ इदं (for इमं). D_{10} $T_{2,3}$ G_4 M_1 -फलं (for -पथं). G_{1-3} इदं धर्मफलं नारी. — M_4 om. (hapl. ?) 20^{bc}. — ^{c}) D_{10} $T_{2,3}$ G नारी सा (for नारीणां).

21 G_4 om. the ref. — ^{a}) $D_{1,2,4-10}$ T_3 एवम् (for एतद्). T_1 G_4 M_{1-3} वै (for सा). B_5 (marg.) नारी (for देवी). — ^{b}) S सुमना वै (for °नायै). D_{10} T_3 तपस्विनं ; T_2 °नः (for °नी). — ^{d}) G_2 तथा (for तदा).

22 ^{a}) V_1 B (B_1 om.) $D_{n2,n3}$ [ए]नं ; $D_{1,2}$ [ए]तत् (for [इ]दं). — ^{d}) V_1 $B_{2,5}$ सुसुखी ; $D_{n1,n2}$ स सुखी ; $D_{1,2,4,7}$ स सुखं (for सुसुखं). $B_{3,4}$ D_{10}

C. 13. 5880
B. 13. 124. 1
K. 13. 187. 1
M. 13. 110. 1

१२५

युधिष्ठिर उवाच ।

साम्ना वापि प्रदाने वा ज्यायः किं भवतो मतम् ।
प्रब्रूहि भरतश्रेष्ठ यदत्र व्यतिरिच्यते ॥ १

भीष्म उवाच ।

साम्ना प्रसाद्यते कश्चिद्दानेन च तथापरः ।
पुरुषः प्रकृतिं ज्ञात्वा तयोरेकतरं भजेत् ॥ २
गुणांस्तु शृणु मे राजन्सान्त्वस्य भरतर्षभ ।
दारुणान्यपि भूतानि सान्त्वेनाराधयेद्यथा ॥ ३
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
गृहीत्वा रक्षसा मुक्तो द्विजातिः कानने यथा ॥ ४
कश्चित्तु बुद्धिसंपन्नो ब्राह्मणो विजने वने ।
गृहीतः कृच्छ्रमापन्नो रक्षसा भक्षयिष्यता ॥ ५
स बुद्धिश्रुतसंपन्नस्तं दृष्ट्वातीव भीषणम् ।
सामैवास्मिन्प्रयुयुजे न मुमोह न विव्यथे ॥ ६
रक्षस्तु वाचा संपूज्य प्रश्नं पप्रच्छ तं द्विजम् ।
मोक्ष्यसे ब्रूहि मे प्रश्नं केनास्मि हरिणः कृशः ॥ ७

S नंदने स सु(B4 T3 M1-3 सुसु)खी भवेत्.

Colophon om. in B1. — *Parvan name :* B2-4 Dn3 D1 शांति. — *Sub-parvan :* V1 B2. 3. 5 Dn D1. 2. 5. 6. 8-10 M1-3 दानधर्म. — *Adhy. name :* V1 B2. 4. 5 Dn3 D1. 2. 4-9 शांडिलीसुमनासंवादः; Dn1. n2 सुमनासंवादः; T2 शांडिल्यसुमनासवादे स्त्रीधर्मकथनं; M4 कैकेयीशांडिलीसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): V1 123; B5 113; Dn1 121; D10 180; T1 174; T2. 3 G2. 4 182; G1. 3 M1 176; M2. 3 177; M4 175. — *Śloka no.:* Dn1 22; Dn2 23; D4 21. — After 124, S ins. a passage given in App. I (No. 13).

125

☞ This adhy. is missing in D8 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 B1 om. up to हरि (in 21^d) (cf. v. l. 13. 120. 14). — ^{a}) V1 B2-4 D1 साम्नि चापि; D4 साम्ना चोप-; D5 साम्ना चैव; D6. 7. 9 साम्नैवोप- (for साम्ना वापि). D10 T2. 3 G1. 3. 4 M प्रदानेन (for °ने वा). B5 Dn D8 T1 G2 साम्नि चापि (Dn3 वापि; D8 वाथ) प्रदाने च (B5 G2 °नेन). — ^{d}) M ह्यति- (for व्यति-).

2 B1 om. 2 (cf. v. l. 1). — ^{b}) G1. 3 यथा (for तथा). D4 [अ]परे (for °रः). — ^{c}) V1 Dn1. n2 D4 पुरुष-; D10 S पौरुषीं (T1 G2 °षं) (for पुरुषः). — ^{d}) V1 D4 व्रजेत्; Dn3 D6. 8. 10 T1. 2 G2 भवेत् (for भजेत्).

3 B1 om. 3 (cf. v. l. 1). — ^{a}) D10 S (except G4) वै (for मे). — ^{b}) T2. 3 G1. 3 M पुरुषर्षभ (for भरत°). — ^{d}) V1 B2. 4 Dn3 D1. 2 [आ]नामयेद्; D4 [आ]गम°; D5. 6. 9 नम°; D7 मान°; D10 S (except G4) मंत्र° (for [आ]राध°). T1 बुधः (for यथा). B5 सामेनानामयेद्यथा.

4 B1 om. 4 (cf. v. l. 1).

5 B1 om. 5 (cf. v. l. 1). — ^{a}) V1 B2. 4. 5 Dn वा (for तु). V1 गृद्धि-; D4-9 गुण-; D10 G4 श्रुत-; T2 वेद- (for बुद्धि-). B3 मनोवाग्बुद्धिसंपन्नो. — ^{b}) D2 निर्जने (for विजने). — ^{c}) D1 corrupt. V1 गृहीत्वा (for °तः). D6-9 गृहीतः कृच्छ्रसंपन्नो; T1 °तो रक्षसा तत्र. — T1 om. (hapl. ?) 5^d-6^a.

6 B1 om. 6 (cf. v. l. 1). T1 om. 6^a (cf. v. l. 5). — ^{a}) D6 T2. 3 G सु- (for स). V1 B2. 4. 5 Dn D2. 4. 6. 7. 9 T2 -श्रुति- (for -श्रुत-). — ^{b}) V1 B5 Dn2. n3 [अ]तिवि- (for [अ]तीव). B4 तं दृष्ट्वातिविचक्षणं; D10 S दृष्ट्वा तम(T1 °द)तिभीषणं. — ^{c}) D5 साम्नैव (for सामैव). D10 S सामैवास्मै प्र(T1 °म त्वथ प्र-; T2. 3 °म्नैवास्मै प्र-; G1-3 °मैव संप्र)युंजानो.

7 B1 om. 7 (cf. v. l. 1). — ^{a}) V1 B (B1 om.) Dn D2. 4. 6-9 वाचं; D6 [उ]वाच (for वाचा). — ^{c}) D5 किं भक्ष्यं; D7 किं भक्षं; D8. 9 तत्त्वेन (for मे प्रश्नं). — After 7^{abc}, D4. 5. 7-9 repeat wrongly 13. 107. 66^d-67^b, 68^a-73^a. — ^{d}) T3 G4 येनास्मि; G1. 3 येनाह (for केनास्मि). — After 7, D1 reads 12 and

मुहूर्तमथ संचिन्त्य ब्राह्मणस्तस्य रक्षसः ।
आभिर्गाथाभिरव्यग्रः प्रश्नं प्रतिजगाद ह ॥ ८
विदेशस्थो विलोकस्थो विना नूनं सुहृज्जनैः ।
विषयानतुलान्भुङ्क्षे तेनासि हरिणः कृशः ॥ ९
नूनं मित्राणि ते रक्षः साधूपचरितान्यपि ।
स्वदोषादपरज्यन्ते तेनासि हरिणः कृशः ॥ १०
धनैश्वर्याधिकाः स्तब्धास्त्वद्गुणैः परमावराः ।
अवजानन्ति नूनं त्वां तेनासि हरिणः कृशः ॥ ११
गुणवान्विगुणानन्यान्नूनं पश्यसि सत्कृतान् ।
प्राज्ञोऽप्राज्ञान्विनीतात्मा तेनासि हरिणः कृशः ॥ १२
अवृत्त्या क्लिश्यमानोऽपि वृत्त्युपायान्विगर्हयन् ।
माहात्म्याद्व्यथसे नूनं तेनासि हरिणः कृशः ॥ १३
संपीड्यात्मानमार्यत्वात्त्वया कश्चिदुपस्कृतः ।
जितं त्वां मन्यते साधो तेनासि हरिणः कृशः ॥ १४
क्लिश्यमानान्विमार्गेषु कामक्रोधावृतात्मनः ।
मन्ये नु ध्यायसि जनांस्तेनासि हरिणः कृशः ॥ १५

C. 13. 5894
B. 13. 124. 15
K. 13. 187. 15
M. 13. 110. 15

M4 reads 10.

8 B1 om. 8 (cf. v. l. 1). T3 om. (hapl.) 8-9. M4 om. 8abc. Before 8, D10 T2 G2.4 ins. भीष्म उवाच. — a) D5 G1.3 अपि (for अथ). — b) D10 T2 G2.4 ब्राह्मणस्तं निरीक्ष्य सः (G2 च). — c) D10 T1.2 G अभीतवदथाव्यग्रः; M1-3 आधिभावादथाव्यग्रः.

9 B1 om. 9 (cf. v. l. 1). T3 om. 9 (cf. v. l. 8). T2 transp. 9 and 10. — a) V1 B2-5 Dn2.n3 विलोकस्थैर्; D4.5.7-9 °स्थे (for °स्थो). — b) D2 शून्ये (for नूनं). — c) G1.3 अखिलान् (for अतु°). D4-9 T1 M1 भुंक्ते. — After 9, T1 reads 13.

10 B1 om. 10 (cf. v. l. 1). T1 om. (hapl.) 10. T2 transp. 9 and 10. T3 reads 10 twice and M4 reads it after 7. — a) D10 T2.3 (both times) G M एवं (for नूनं). — b) T2.3 (both times) G M साधूनां (for साधूप-). — c) D4-9 स्वदोषैर् (for °षाद्). D10 T2.3 (both times) G M स्वदोषात्तु (T2 सदोषं तु) परित्यज्य. — d) G2 [अ]पि (for [अ]सि). — After 10, D10 T2.3 G M1-3 read 13, T3 reading it twice.

11 B1 om. 11 (cf. v. l. 1). B3 om. (hapl.) 11-19. D2 om. (hapl.) 11-12. D1.4 om. (hapl.) 11. V1 B2.4.5 Dn D5-9 transp. 11 and 12. — a) B5 धनैरप्यधिकाः स्तब्धास्; D5.7.9 °श्वर्याधिकान्स्तब्धांस्; D10 S परकार्याधिकारस्थाः. — b) B2 (marg. as in text) D5-10 T2 G त्व(D10 G स)द्गुणैरधमा नराः (G3 °रः); T1 स्वगुणैरजरा नराः; T3 सद्गुणैरसमा नराः; M त्वद्गुणैरवरा नराः. — c) B5 ते नूनं; Dn2 नूनं त्वा (for नूनं त्वां).

12 B1 om. 12 (cf. v. l. 1). B3 D2 om. 12 (cf. v. l. 11). T1.3 om. (hapl.) 12. V1 B2.4.5 Dn D5-9 transp. 11-12. D1 reads 12 after 7. — a) V1 B4 D4.5.8-10 S (T1.3 om.) निर्गुणान् (for विगु°). — b) D6-9 पश्यति (for °सि). G4 न्यूनं पश्यसि सुव्रतान्. — c) T2 G1.3.4 प्राज्ञैरपि; M प्राज्ञैः प्राज्ञो (for प्राज्ञोऽप्राज्ञान्). — After 12, G2 reads 16.

13 B1 om. 13 (cf. v. l. 1). B3 om. 13 (cf. v. l. 11). M4 om. (hapl.) 13. D10 T2.3 G M1-3 read 13 after 10, T3 reading it twice. T1 reads 13 after 9. — a) G3 अप्रीत्या (for अवृत्त्या). T2 हि; M1-3 [ऽ]थ (for ऽपि). D4-9 अ(D4.8.9 आ)-वृत्त्या क्लिश्यमानस्य; D10 °त्त्या भ्रश्यमानो हि; T3 (both times) °त्त्या क्लिश्यमानान्हि; G4 °त्यापि भ्रश्यमानो. — b) T2 G मृत्युप्रायान् (for वृत्त्युपायान्). D4-9 वृत्त्युपायं चिकीर्षसि; D10 मृत्युप्रायानगर्हयन्; T1 M1-3 मृत्युपाशानग(T1 °न्न ग)र्हयन्. — c) D4 महात्मा ह्यर्थसे नूनं; D10 T1.2.3 (both times) G M1-3 महार्थान्ध्यायसे नूनं.

14 B1 om. 14 (cf. v. l. 1). B3 om. 14 (cf. v. l. 11). B5 om. (hapl.) 14-15. D4.6.7.9.10 T1 om. (hapl.) 14. — a) D8 T2.3 G1.3.4 M संपीड्यमानमा(D8 °न आ)र्यत्वात्. — b) D1 अपहृतः; D8 अपाकृतः (for उपस्कृतः). S (T1 om.) परिभूय ततो हरिः (G2 हरिं; G4 रिपुं; M रिपुः). — c) D8 तेन (for जितं). M त्वा (for त्वां). D2.5.8 T2 G2 मन्यसे (for °ते).

15 B1 om. 15 (cf. v. l. 1). B3 om. 15 (cf. v. l. 11). B5 om. 15 (cf. v. l. 14). T2 repeats 15 after 22. — a) D4 विमार्गेण (for °षु). — b) Dn2 D5-9 कामक्रोधवृतात्मनः; D1 corrupt; D4 °धवशात्मनः; D10 T1.2 (both times).3 G M °धधृ(T1 °धैर्धृ)तात्मनः. — c) V1 B4 Dn1.n2 मन्ये त्वं; T1

C. 13. 5895
B. 13. 124. 16
K. 13. 167. 16
M. 13. 110. 16

प्राज्ञैः संभावितो नूनं नप्राज्ञैरुपसंहितः ।
ह्रीमानमर्षी दुर्वृत्तस्तेनासि हरिणः कृशः ॥ १६
नूनं मित्रमुखः शत्रुः कश्चिदार्यवदाचरन् ।
वञ्चयित्वा गतस्त्वां वै तेनासि हरिणः कृशः ॥ १७
प्रकाशार्थगतिर्नूनं रहस्यकुशलः कृती ।
तज्ज्ञैर्न पूज्यसे नूनं तेनासि हरिणः कृशः ॥ १८
असत्स्वभिनिविष्टेषु ब्रुवतो मुक्तसंशयम् ।
गुणास्ते न विराजन्ते तेनासि हरिणः कृशः ॥ १९
धनबुद्धिश्रुतैर्हीनः केवलं तेजसान्वितः ।
महत्प्रार्थयसे नूनं तेनासि हरिणः कृशः ॥ २०
तपःप्रणिहितात्मानं मन्ये त्वारण्यकाङ्क्षिणम् ।
बन्धुवर्गो न गृह्णाति तेनासि हरिणः कृशः ॥ २१

मानेन (for मन्ये नु).

16 B1 om. 16 (cf. v. l. 1). B3 om. 16 (cf. v. l. 11). G2 reads 16 after 12. — a) V1 B2. 4. 5 Dn प्रज्ञा-; D1. 2 प्राज्ञः (for प्राज्ञैः). D10 T1. 2 G2. 4 अपूजितो; M संपूजितो (for संभावितो). T3 G1. 3 प्राज्ञैरपूजितो नित्यं. — b) V1 B2. 4. 5 Dn अप्रज्ञैर् (for नप्राज्ञैर्). D6 अपि; D7. 9 असि; D8 अभि- (for उप-). D4 नप्राज्ञैरपि संहितं; D5 अप्रज्ञैरपि संहतः; D10 T2. 3 G4 प्राज्ञैरप्य(T3 °भ्य)भिनंदितः; T1 G1. 3 अप्राज्ञैरभिनंदितः; M अप्राज्ञैरपि निंदितः. — c) T1. 2 G4 दुर्वृत्तस्; G1 संयुक्तैस् (for दुर्वृत्तैस्). V1 हीनमानोसि दुर्वृत्तैस्; B2. 4. 5 Dn हीयमानोसि (B5 °पि) दु°; D4 corrupt; G2 ह्रीमानप्यथ संरक्तैस्. — After 16, M1-3 ins. 623*.

17 B1 om. 17 (cf. v. l. 1). B3 om. 17 (cf. v. l. 11). D4-9 om. (hapl.) 17. D10 T2. 3 G1. 3. 4 M om. 17a-18b. T1 om. (hapl.) 17-20. G2 om. (hapl.) 17-18. D1. 2 read 17 after 620*. — b) D1 आर्यवपुश् (for आर्यवद्).

18 B1 om. 18 (cf. v l. 1). B3 om. 18 (cf. v. l. 11). D10 T2. 3 G1. 3. 4 M om. 18ab; T1 G2 om. 18 (for all, cf. v. l. 17). D1. 2 read 18 after 20. — a) Dn3 -रतिर् (for -गतिर्). B4 प्रकाशापरतिर्नूनं; B5 °र्यरतैर्नूनं; Dn1. n2 °र्यरतिर्नूनं; D1. 2 प्रकामार्थर- (D2 °शाय र)तिर्नूनं; D4 corrupt; D6-9 प्रकाशार्थ(D8. 9 °ग्र)मतिर्नूनं. — D10 T2. 3 G1. 3. 4 M read 18cd after 623*. — c) D4. 6-9 तस्मान् (for तज्ज्ञैर्). B2 नित्यं; D4-10 T2. 3 G1. 3. 4 M व्यक्तं (for नूनं). — After 18, D1. 2 ins. :

620* नूनं शक्त्या समारम्भान्विहितान्सुमहोदयान् ।
विपन्नार्थान्विजानासि तेनासि हरिणः कृशः ।
एकद्रव्यनिविष्टेन तुल्यार्थश्रुतसंपदा ।
परिभूतोऽसि नूनं त्वं तेनासि हरिणः कृशः ।

— After the above, D1. 2 read 17.

19 B1 om. 19 (cf. v. l. 1). B3 om. 19 (cf. v. l. 11). T1 om. 19 (cf. v. l. 17). D2 om. (hapl.) 19. D10 T2. 3 G M2-4 om. read 19-21 after 27. — a) D10 S (T1 om.) वि- (for [अ]भि-). — b) V1 B2. 4. 5 Dn3 -संशयान्. D10 S (T1 om) न गुणान्वदतः स्वयं. — After 19, M1 ins. 622*.

20 B1 om. 20 (cf. v. l. 1). T1 om. 20 (cf. v. l. 17). D6 om. (hapl.) 20-23. M1 om. (hapl.) 20-21. — a) D4. 5. 7. 8 त्वं तु बुद्धि-; D9 ननु बुद्धि-; D10 T2. 3 G धर्मवृत्त-; M2-4 धनवृत्त- (for °बुद्धि-). — b) D10 S (T1 M1 om.) पदं त्वं रजसान्वितः. — c) D1. 8 महान् (for महत्). — After 20, D1. 2 read 18.

21 B1 om. up to हरि (in 21d) (cf. v. l. 1). D6 M1 om. 21 (cf. v. l. 20). D7. 9 om. (hapl.) 21. T1 transp. 21 and 22. — b) V1 -कांक्षितं; T1 -चारिणं; M3 -कारिणं (for -काङ्क्षिणम्). — c) B2. 3 -वर्गोप-; D10 S (M1 om.) -वर्गो नि- (for -वर्गो न). V1 B4. 5 Dn D4. 5 बांधवा नाभिनंदति; D8 बंधुवर्गेण गृह्णीते. — After 21, V1 B2-6 Dn D5. 8 ins. :

621* इष्टभार्यस्य ते नूनं प्रातिवेश्यो महाधनः ।
युवा सुललितः कामी तेनासि हरिणः कृशः ।
[(L. 1) D8 -भार्योसि (for -भार्यस्य).]

While D10 T G M2-4 ins. after 21 : M1 after 19 :

622* सुदुर्विनीतः पुत्रो वा जामाता वा प्रमार्जकः ।
दारा वा प्रतिकूलास्ते तेनासि हरिणः कृशः ।
भ्रातरोऽतीव विषमाः पिता वा क्षुत्क्षतो मृतः ।
माता ज्येष्ठो गुरुर्वापि तेनासि हरिणः कृशः ।
ब्राह्मणो वा हतो गौर्वा ब्रह्मस्वं वा हृतं पुरा । [5]
देवस्वं वाधिकं काले तेनासि हरिणः कृशः ।
हृतदारोऽथ वृद्धो वा लोके द्विष्टोऽथ वा नरैः ।
अविज्ञातेन वा वृद्धस्तेनासि हरिणः कृशः ।
वार्धक्यार्थं धनं दृष्ट्वा स्वा श्रीर्वापि परैर्हृता ।

नूनमर्थवतां मध्ये तव वाक्यमनुत्तमम् ।
न भाति कालेऽभिहितं तेनासि हरिण कृशः ॥ २२
दृढपूर्वश्रुतं मूर्खं कुपितं हृदयप्रियम् ।
अनुनेतुं न शक्नोषि तेनासि हरिणः कृशः ॥ २३
नूनमासंजयित्वा ते कृत्ये कस्मिंश्चिदीप्सिते ।
कश्चिदर्थयतेऽत्यर्थं तेनासि हरिणः कृशः ॥ २४
नूनं त्वा स्वगुणापेक्षं पूजयानं सुहृद्ध्रुवम् ।
मयार्थ इति जानाति तेनासि हरिणः कृशः ॥ २५
अन्तर्गतमभिप्रायं न नूनं लज्जयेच्छसि ।
विवक्तुं प्राप्तिशैथिल्यात्तेनासि हरिणः कृशः ॥ २६

C. 13. 5906
B. 13. 124. 27
K. 13. 187. 23
M. 13. 110. 22

वृत्तिर्वा दुर्जनापेक्षा तेनासि हरिणः कृशः । [10]
संपत्काले न ते धर्मः क्षीणस्तात सुहृद्ध्रुवैः ।
असंन्यासमतस्तत्र तेनासि हरिणः कृशः ।

[G_2 om. (hapl.) lines 1–4. — (L. 1) T_1 सहाध्यायी स पुत्रो वा (for the prior half). T_1 G_1 $M_{1.2.4}$ प्रमार्गगः; T_2 °दकः; G_3 M_3 °र्गतः (for °र्जकः). — (L. 3) T_1 $G_{1.3}$ M वाति- (for ऽतीव). — (L. 4) D_{10} ज्येष्ठ- (for ज्येष्ठो). — (L. 5) T_3 वा क्षतो; $G_{3.4}$ विहतो (for वा हतो). — (L. 6) T_3 M कालं (for काले). — T_2 om. (hapl.) lines 7–8. — (L. 7) M वा वृद्धो (by transp.). T_1 हतदारो यथा वृद्धो (for the prior half). D_{10} G_2 नरः (for नरैः). — T_1 om. lines 8–9. — (L. 8) G_4 अविज्ञातोथ वा वृद्धस् (for the prior half). — (L. 9) D_{10} G_2 वार्धक्यार्थ-; M_{1-3} वार्धुकार्थं (for वार्धक्यार्थं). G_3 स्मृता (for हृता). G_4 श्रीर्बापि च परैः स्मृता (for the post. half). — (L. 10) T_3 वृत्तिर्वात्मजनापेक्षा (for the prior half). — $T_{2.3}$ om. (hapl.) lines 11–12; M_{1-3} repeat the same after st. 24. — (L. 11) M_{1-3} (all both times). 4 त्यक्तः (for तात). T_1 क्षीणस्त्यक्तः सुहृज्जनैः (for the post. half). — T_1 om. line 12. — (L. 12) M_{1-3} (all second time) -मतिस् (for -मतस्).]

22 G_2 om. (hapl.) 22–26. D_6 $M_{1.3}$ om. (hapl.) 22–23. T_1 transp. 21 and 22. — ^{a}) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3}$ $M_{2.4}$ अद्य सतां; T_1 अन्यत्सतां (for अर्थवतां). B_1 (marg. as in text) लोके; D_5 श्रेष्ठं (for मध्ये). — ^{c}) $D_{1.5.8.9}$ नाभाति; T_1 न भक्ति- (for न भाति). D_2 निहतं; D_5 निहिते; D_{7-9} निहितं; M_4 [ऽ]भिहिते (for °तं). — After 22, T_1 ins. 624*, and T_2 repeats 15.

23 D_6 G_2 $M_{1.3}$ om. 23 (cf. v. l. 22). T_1 om. 23^a–28^b. T_2 om. (hapl.) 23. — ^{a}) $B_{1.3.5}$ $D_{n1.n2}$ $D_{1.7}$ दृढपूर्वं; D_8 दृष्टपूर्वं (for दृढपूर्व-). D_{n3} D_{10} T_3 $G_{1.3.4}$ दृष्टपूर्वाञ्श्रुतपू(D_{10} °तः पू-; $G_{3.4}$ °तं पू)र्वान्; $M_{2.4}$ दृष्टपूर्वं श्रुतपूर्वं. — ^{b}) D_7 कुपितः (for °तं). D_4 corrupt; D_{10} T_3 $G_{1.3.4}$ कुपितान्हृदयप्रियान्. — ^{c}) V_1 B_1 शक्नोति; $G_{1.3}$ $M_{2.4}$ शक्नोसि (for शक्नोषि).

24 G_2 om. 24 (cf. v. l. 22). T_1 om. 24 (cf. v. l. 23). — ^{a}) V_1 B D_n त्वां (for ते). $D_{1.2}$ नूनं संयोजयित्वा ते (D_2 त्वां); D_{4-9} M_{1-3} नूनमासज्जयित्वा ते; T_3 नूनं मा संजनित्वा ते. — ^{b}) D_{n2} कष्टे; $G_{1.3}$ कृत्वा; M_{1-3} कृते (for कृत्ये). D_{7-9} [ई]प्सितं (for °ते). — D_9 om. 24^{cd}. — ^{c}) T_3 स्पृहयते (for अर्थ°). V_1 B D_n D_6 नित्यं; D_2 ह्यर्थं; $D_{4.5.7.8}$ कृत्यं; D_{10} व्यर्थं (for ऽत्यर्थं). T_2 $G_{1.3.4}$ कच्चित्स्पृहयसे नित्यं (T_2 व्यर्थं). — After 24, the sequence in D_5 is: 33, 26, 29, 27, 28, 30, 31, 32, 34 and 25. D_{6-8} read 33 after 24 and D_9 after 24^{ab}, all repeating it in its proper place. While D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_4 ins. after 24 : M_{1-3} after 16 :

623* परोक्षवादिभिर्मिथ्या दोषस्ते संप्रदर्शितः ।
[M_{1-3} संप्रकाशितः (for °दर्शितः).]

— After the above, D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M read 18^{cd}. M_{1-3} repeat lines 11–12 of 622* after 24.

25 For the sequence in D_5, cf. v. l. 24. G_2 om. 25 (cf. v. l. 22). T_1 om. 25 (cf. v. l. 23). D_4 M_1 om. (hapl.) 25–26. $M_{2.3}$ om. (hapl.) 25. — ^{a}) V_1 $B_{1.2.4}$ $D_{n2.n3}$ D_2 त्वां स्व-; B_5 त्वां स- (for त्वा स्व-). B_3 नूनं त्वं सुगुणैः पक्षं (sic); D_{n1} नूनं त्वां सुगुणैर्युक्तं; D_{6-9} नूनं त्वां सुगु(D_6 सग-; D_9 सगु)णोपेतान्; D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_4 नूनं त्वां (M_4 त्वा) सद्गुणापेक्षं. — ^{b}) V_1 पूजमानं (for °यानं). D_{n2} सुहृद्वधं; D_8 हि तद्ध्रुवं; D_{10} T_3 $G_{1.3.4}$ सुहृत्प्रजाः; T_2 M_4 °ज्जनाः (for °द्ध्रुवम्). — ^{c}) V_1 महार्थं; B D_{n3} D_1 ममार्थं (for मयार्थं). $D_{n1.n2}$ ममार्थं इति जानीते; $D_{6.7.9}$ मायार्थमिति जानंति; D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_4 मायावीति च ($G_{1.3}$ हि) जानंति. — After 25, D_2 reads 28. While $D_{6.7.9}$ read 35 after 25, repeating it in its proper place.

26 For the sequence in D_5, cf. v. l. 24. G_2 om. 26 (cf. v. l. 22). T_1 om. 26 (cf. v. l. 23). D_4 M_1 om. 26 (cf. v. l. 25). — ^{a}) D_2 अंतर्वदित्यभिप्रायं. — ^{b}) V_1 B D_n नूनं नेच्छंसि लज्जया; $M_{2.3}$

C. 13. 5907
B. 13. 124. 28
K. 13. 187. 24
M. 13. 110. 23

नानाबुद्धिरुचीँल्लोके मनुष्यान्नूनमिच्छसि ।
ग्रहीतुं स्वगुणैः सर्वांस्तेनासि हरिणः कृशः ॥ २७
अविद्वान्भीरुरल्पार्थो विद्याविक्रमदानजम् ।
यशः प्रार्थयसे नूनं तेनासि हरिणः कृशः ॥ २८
चिराभिलषितं किंचित्फलमप्राप्तमेव ते ।
कृतमन्यैरपहृतं तेनासि हरिणः कृशः ॥ २९
नूनमात्मकृतं दोषमपश्यन्किंचिदात्मनि ।
अकारणेऽभिशस्तोऽसि तेनासि हरिणः कृशः ॥ ३०
सुहृदामप्रमत्तानामप्रमोक्ष्यार्थहानिजम् ।
दुःखमर्थगुणैर्हीनं तेनासि हरिणः कृशः ॥ ३१
साधून्गृहस्थान्दृष्ट्वा च तथासाधून्वनेचरान् ।
मुक्तांश्चावसथे सक्तांस्तेनासि हरिणः कृशः ॥ ३२
धर्म्यमर्थं च काले च देशे चाभिहितं वचः ।
न प्रतिष्ठति ते नूनं तेनासि हरिणः कृशः ॥ ३३

लज्जया त्वं न शक्यसे. — ^{c}) V1 B Dn G1 विवेक्तुं (for विवक्तुं). D5-9 प्राप्त- (for प्राप्ति-). D5 -शैथिल्यस् (for °ल्यात्). — After 26, D6-9 read 29.

27 For the sequence in D5, cf. v. l. 24. T1 om. 27 (cf. v. l. 23). — ^{a}) V1 B Dn -बुद्धिरुचो (Dn2 °चा); D1. 2 °मतां; M3 °रुचिर् (for °रुचीँल्). — ^{b}) D10 T2 G M मानुषान्; T3 मानुषं (for मनुष्यान्). V1 लोकम् (for नूनम्). — ^{c}) Some MSS. गृहीतुं (for °ग्र). D1 स्वगणैः; D5 सगणैः; D10 S (T1 om.) स्वैर्गुणैः (for स्वगुणैः). D1 सर्वं; D4-9 सर्वैस् (for सर्वांस्). — After 27, D10 T2. 3 G M1-4 read 19-21.

28 For the sequence in D5, cf. v. l. 24. T1 om. 28^{ab} (cf. v. l. 23). T2. 3 G2 om. (hapl.) 28. D2 reads 28 after 25. — ^{a}) Dn2 D1. 2. 4. 5 अत्यागी (for अल्पार्थो). B5 अंतर्गतमभिप्रायं (= 26^{a}); D10 G1. 3. 4 M अविद्वद्भिरकल्या(G4 °कार्या)र्थैर्. — ^{b}) Dn3 विद्यां; D4. 6. 8. 9 नाना- (for विद्या-). D10 विद्यातिक्रमदानजं. — G1. 3. 4 M ins. after 28^{ab}: T1 after 22: T2. 3 G2 cont. after 623*:

624* अलमर्थयसे हीनांस्तेनासि हरिणः कृशः ।

— ^{c}) D10 T1 G1. 3. 4 M1. 3. 4 नित्यं (for नूनं).

29 For the sequence in D5, cf. v. l. 24. D4 om. (hapl.) 29. D6-9 read 29 after 26. — ^{a}) D9 चिराभिलिखितं किंचित्. — ^{b}) V1 B1. 2 Dn2. n3 T3 संप्राप्तम्; B4 *प्राप्तम्; D5-9 अप्राप्त; D10 प्राप्तव्यम् (for अप्राप्तम्). Dn2 D10 T G1-3 M च; D4. 6-9 हि; G4 वा (for ते). — ^{c}) D1 स्वकृतम् (hypermetric) (for कृतम्). B4 Dn3 G4 उपहृतं (for अपहृतं). D5-9 कृतकृत्यैरपहृतं; D10 T1. 3 M हृतमन्यैरुपरुह्(T1 °ह-; T3 °भृ)तं; T2 G1-3 जातमन्यैरुपहृतं. — After 29, T2 reads 34, repeating it in its proper place.

30 For the sequence in D5, cf. v. l. 24. M4 om. (hapl.) 30. — ^{b}) V1 B Dn D2 आत्मनः; D3 °ना (for °नि). — ^{c}) V1 B1. 3 Dn1. n2 D1. 2. 4-7. 9 [ऽ]भिशप्तो; B4. 5 D1 (also) °शक्तो; D8 °षिक्तो (for °शस्तो). D10 T2. 3 G1. 3. 4 हि (for ऽसि).

31 For the sequence in D5, cf. v. l. 24. B5 G2 om. (hapl.) 31-32. T1 om. (hapl.) 31-35. T3 om. (hapl.) 31. — ^{a}) V1 B1-4 Dn D8 G4 सुहृदां (Dn3 °दो) दुःखमार्तानां; D10 T2 °दां संप्रमत्तानां; M1-3 °दामर्थकामानां. — ^{b}) V1 B1-4 Dn G4 न प्रमोक्ष्यसि हानि(B1 जाति)जं; D4 अप्रमोक्षाय योजितं; D5-7. 9 अप्रमोक्षार्थयोजिनां (D9 °नं); D8 अप्रमोक्षसि जातिजं; D10 T2 G1. 3 न(T2 अ)प्रामाण्यमजानतां; M न प्रमाष्टर्यर्थजातजं. — ^{c}) V1 B1-4 Dn D8 G4 अलम्; M1-3 अर्थम् (for दुःखम्). D4-7. 9 अर्थयसे (for °गुणैर्). V1 B1. 2 Dn2. n3 D1 M3. 4 हीनस्; D5 नूनं (for हीनं). D10 T2 G1. 3 आगतोर्थगुणैर्हीनैस्.

32 For the sequence in D5, cf. v. l. 24. B5 T1 G2 om. 32 (cf. v. l. 31). — ^{a}) D7 दृष्टांश्(for दृष्ट्वा). D4 [अ]थ; D6. 8. 9 [आ]शु (for च). — ^{c}) D1 [आ]त्मपथे (for [आ]वसथे). B1. 4 युक्तांस (for सक्तांस्). B3 मुक्तांश्चावसथासक्तांस्; D6. 7. 9 °वस्तुपथे सक्तांस् (sic).

33 For the sequence in D5, cf. v. l. 24. T1 om. 33 (cf. v. l. 31). D6-9 read 33, for the first time, after 24. — ^{a}) B1 D4. 6. 7 (last two both times). 8 (first time). 9 (both times). 10 T2. 3 G M4 धर्मम् (for धर्म्यम्). Dn1. n3 M1-3 अर्थं (for अर्थं). Dn काम्यं; D6-9 (all both times) T2. 3 G4 M4 कामं (for काले). — ^{b}) B2. 4 Dn काले (for देशे). B4 न; D2 वा (for च). D10 T2 G1. 3. 4 रहितं (for [अ]भिहितं). V1 B5 काले चा(B5 °लेना)पि हितं वचः. — ^{c}) V1 B Dn1. n2 प्रतीयंति; D6 प्रतीष्यते; D10 T2. 3 G M1-3 प्रसिध्यति (for प्रतिष्ठति). Dn3 प्रतियंति न

दत्तानकुशलैरर्थान्मनीषी संजिजीविषुः ।
प्राप्य वर्तयसे नूनं तेनासि हरिणः कृशः ॥ ३४
पापान्विवर्धतो दृष्ट्वा कल्याणांश्चावसीदतः ।
ध्रुवं मृगयसे योग्यं तेनासि हरिणः कृशः ॥ ३५
परस्परविरुद्धानां प्रियं नूनं चिकीर्षसि ।
सुहृदामविरोधेन तेनासि हरिणः कृशः ॥ ३६
श्रोत्रियांश्च विकर्मस्थान्प्राज्ञांश्चाप्यजितेन्द्रियान् ।
मन्येऽनुध्यायसि जनांस्तेनासि हरिणः कृशः ॥ ३७
एवं संपूजितं रक्षो विप्रं तं प्रत्यपूजयत् ।
सखायमकरोच्चैनं संयोज्यार्थैर्मुमोच ह ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

१२६

युधिष्ठिर उवाच ।
पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
आगमैर्बहुभिः स्फीतो भवान्नः प्रथितः कुले ॥ १
त्वत्तो धर्मार्थसंयुक्तमायत्यां च सुखोदयम् ।

C. 13. 6288
B. 13. 139. 1
K. subst.
M. subst.

ते नूनं.

34 For the sequence in D5, cf. v. l. 24. T1 om. 34 (cf. v. l. 31). T2 reads 34, for the first time, after 29. — a) B5 दत्त्वा सन्कुशलैरर्थान्; D10 T2 (both times). 3 G M4 दत्त्वा ते(T3 °त्वाने)न कुशेनार्थं. — c) D5-9 वर्तयते (for °से).

35 T1 om. 35 (cf. v. l. 31). M1 om. (hapl.) 35. D6. 7. 9 read 35, for the first time, after 25. — a) V1 अवर्धतो; B1-4 Dn प्रवर्धतो; B5 प्रकुर्वतो; D6. 7. 9 (all first time) च वर्धतो; D10 T2. 3 G1. 2. 4 विवर्धितान्; G3 °र्धतां (for °र्धतो). — b) V1 B Dn D2 अव- (for चाव-). D6. 7 (both first time) कल्याणांश्चाप्यवर्धतः; D9 (first time) °श्चाथ वर्धत. — c) D8 गर्हयसे (for मृग°). D6. 7. 9 (all first time). 10 T2. 3 G2. 4 M2-4 नूनं (for योग्यं). V1 B Dn ध्रुवं गर्हयसे नित्यं; G1. 3 नूनं मृगयसे नूनं.

36 D10 T2. 3 G M4 om. (hapl.) 36-37. M1-3 transp. 36 and 37. — c) V1 B Dn D2. 5 सुहृदामुपरोधेन.

37 D10 T2. 3 G M4 om. 37 (cf. v. l. 36). Dn2 om. (hapl.) 37. M1-3 transp. 36 and 37. — b) D5. 7 T1 प्राज्ञांश्चाविजितेंद्रियान्. — c) T1 मान्यान्न (for मन्येऽनु-). — d) V1 [अ]पि (for [अ]सि).

38 Before 38, T1 ins. भीष्मः. — a) V1 D2. 10 T2. 3 G संपूजितो (for °तं). — b) B5 D1 विप्रं तं प्रतिपूजयेत्. — c) D1. 4-7. 9. 10 T2. 3 G2. 4 सहायम् (for सखा°). — d) Dn2 संयोज्यार्थे; D4-9 संपूज्याथो (D8. 9 °थ); D10 T2. 3 G1. 2. 4 M संपूज्यामुं (for संयोज्यार्थैर्). B2. 4 Dn3 D1 T1 च (for ह).

Colophon. — *Parvan name:* B1-4 Dn3 D1 शांति. — *Sub-parvan:* V1 B1-3. 5 Dn D1. 2. 6. 7. 9. 10 दानधर्म. — *Adhy. name:* V1 B2. 4. 5 Dn1. n2 हरिणकृशकः; B1 Dn3 हरिणकृशः; D2 कृशीयं; D4-9 हरिणकृशीयं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): V1 124; B5 114; Dn1 122; D10 T2. 3 G2. 4 184; T1 176; G1. 3 M1 178; M2. 3 179; M4 177. — *Śloka no.:* Dn1. n2 39. — After this adhy., V1 B Dn D1. 2. 4-9 Cv ins. passages given in App. I (Nos. 14, 14A and 14B).

126

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37). For adhys. 126-134, D10 S subst. a passage given in App. I (No. 15).

1 a) D1 महाप्रज्ञ. — d) V1 B1. 4. 5 Dn1. n2 प्रवरे;

C. 13 6289
B. 13. 139. 2
K. subst.
M. subst.

आश्चर्यभूतं लोकस्य श्रोतुमिच्छाम्यरिंदम ॥ २
अयं च कालः संप्राप्तो दुर्लभज्ञातिबान्धवः ।
शास्ता च न हि नः कश्चित्त्वामृते भरतर्षभ ॥ ३
यदि तेऽहमनुग्राह्यो भ्रातृभिः सहितोऽनघ ।
वक्तुमर्हसि नः प्रश्नं यत्त्वां पृच्छामि पार्थिव ॥ ४
अयं नारायणः श्रीमान्सर्वपार्थिवसंमतः ।
भवन्तं बहुमानेन प्रश्रयेण च सेवते ॥ ५
अस्य चैव समक्षं त्वं पार्थिवानां च सर्वशः ।
भ्रातॄणां च प्रियार्थं मे स्नेहाद्भाषितुमर्हसि ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा स्नेहादागतसंभ्रमः ।
भीष्मो भागीरथीपुत्र इदं वचनमब्रवीत् ॥ ७
हन्त ते कथयिष्यामि कथामतिमनोरमाम् ।
अस्य विष्णोः पुरा राजन्प्रभावोऽयं मया श्रुतः ॥ ८
यश्च गोवृषभाङ्कस्य प्रभावस्तं च मे शृणु ।
रुद्राण्याः संशयो यश्च दंपत्योस्तं च मे शृणु ॥ ९
व्रतं चचार धर्मात्मा कृष्णो द्वादशवार्षिकम् ।
दीक्षितं चागतौ द्रष्टुमुभौ नारदपर्वतौ ॥ १०
कृष्णद्वैपायनश्चैव धौम्यश्च जपतां वरः ।
देवलः काश्यपश्चैव हस्तिकाश्यप एव च ॥ ११
अपरे ऋषयः सन्तो दीक्षादमसमन्विताः ।
शिष्यैरनुगताः सर्वे देवकल्पैस्तपोधनैः ॥ १२
तेषामतिथिसत्कारमर्चनीयं कुलोचितम् ।
देवकीतनयः प्रीतो देवकल्पमकल्पयत् ॥ १३
हरितेषु सुवर्णेषु बर्हिष्केषु नवेषु च ।
उपोपविविशुः प्रीता विष्टरेषु महर्षयः ॥ १४
कथाश्चक्रुस्ततस्ते तु मधुरा धर्मसंहिताः ।
राजर्षीणां सुराणां च ये वसन्ति तपोधनाः ॥ १५
ततो नारायणं तेजो व्रतचर्येन्धनोत्थितम् ।
वक्त्रान्निःसृत्य कृष्णस्य वह्निरद्भुतकर्मणः ॥ १६

B2. 3 D1 प्रथिते; Dn3 प्रथमे (for प्रथितः).

2 c) B3 लोकं च (for लोकस्य).

3 a) D1 स; D4. 5. 8. 9 हि (for च). — b) V1 B Dn1. n3 D6-9 दुर्लभो (for दुर्लभ-). Dn2 D2. 5 दुर्लभो ज्ञातिबांधवैः; D4 दुर्लभं ज्ञातिबांधवं. — c) D1 नैवास्ति; D4-8 नास्ति न (D5 च) (for च न हि). — d) D5 त्वद् (for त्वाम्). V1 B Dn D4. 5. 8. 9 पुरुषर्षभ.

4 D2 om. 4. — b) Dn2 D4. 6-9 नृप (for ऽनघ). — d) B3 Dn2 D4. 5 यं (for यत्). V1 B4. 5 D9 वक्ष्यामि (for पृच्छामि). D4-8 भारत (for पार्थिव).

5 a) D6-9 स्वयं (for अयं). — b) B1 Dn1 D2. 5 -सत्तमः (for -संमतः).

6 a) B3 तस्य (for अस्य). — b) D6. 7 प्रार्थयानं (for पार्थिवानां).

7 a) D2 तथा (for तस्य).

8 Before 8, V1 B Dn D1. 2. 4-9 ins. भीष्म उवाच. — a) V1 B1. 4. 5 Dn D4. 5 अहं (for हन्त). — b) B2. 3 चित्रां (for अति-). B Dn D4. 5 -मनोहरां (for -मनोरमाम्). — cd) D1 यस्य (for अस्य). D2 transp. पुरा राजन् and प्रभावोऽयं.

9 a) D5 यस्य (for यश्च). — b) B4 प्रभावं च (for °वस्तं). B4 om. च. — B5 om. (hapl.) 9cd. — d) D4-9 तच् (for तं).

10 d) B3 उभौ पर्वतनारदौ.

11 c) D1 कश्यपश्; D4-9 कौशिकश् (for काश्यपश्). — d) B1 D1 -कश्यप (for -काश्यप).

12 a) V1 B Dn चर्षयः (for ऋषयः). — b) B1. 2 Dn3 -शमान्विताः (for -सम°). — c) V1 B1-4 Dn1. n3 सिद्धैर्; Dn2 सद्भिर् (for सर्वे).

13 b) D6-9 अर्चनीय-. — d) B1 -तुल्यम् (for -कल्पम्).

14 a) D1. 6 सवर्णेषु (for सु°). — b) B1 बर्हिष्मत्सु (for बर्हिष्केषु). — c) D6-7 सर्वे (for प्रीता).

15 a) D3 तत्र (for ततस्). — c) D4-9 पुराणानां (for सुराणां च). — d) B2. 3 D2. 3 च संति (for वसन्ति).

16 b) D6-9 ब्रह्म- (for व्रत-). — D1 om. (hapl.)

सोऽग्निर्ददाह तं शैलं सद्रुमं सलताक्षुपम् ।
सपक्षिमृगसंघातं सश्वापदसरीसृपम् ॥ १७
मृगैश्च विविधाकारैर्हाहाभूतमचेतनम् ।
शिखरं तस्य शैलस्य मथितं दीप्तदर्शनम् ॥ १८
स तु वह्निर्महाज्वालो दग्ध्वा सर्वमशेषतः ।
विष्णोः समीपमागम्य पादौ शिष्यवदस्पृशत् ॥ १९
ततो विष्णुर्वनं दृष्ट्वा निर्दग्धमरिकर्शनः ।
सौम्यैर्दृष्टिनिपातैस्तत्पुनः प्रकृतिमानयत् ॥ २०
तथैव स गिरिर्भूयः प्रपुष्पितलतद्रुमः ।
सपक्षिगणसंघुष्टः सश्वापदसरीसृपः ॥ २१
तदद्भुतमचिन्त्यं च दृष्ट्वा मुनिगणस्तदा ।
विस्मितो हृष्टलोमा च बभूवास्राविलेक्षणः ॥ २२
ततो नारायणो दृष्ट्वा तानृषीन्विस्मयान्वितान् ।
प्रश्रितं मधुरं स्निग्धं पप्रच्छ वदतां वरः ॥ २३
किमस्य ऋषिपूगस्य त्यक्तसङ्गस्य नित्यशः ।
निर्ममस्यागमवतो विस्मयः समुपागतः ॥ २४
एतं मे संशयं सर्वं याथातथ्यमनिन्दिताः ।
ऋषयो वक्तुमर्हन्ति निश्चितार्थं तपोधनाः ॥ २५

ऋषय ऊचुः ।

भवान्विसृजते लोकान्भवान्संहरते पुनः ।
भवाञ्शीतं भवानुष्णं भवानेव प्रवर्षति ॥ २६
पृथिव्यां यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
तेषां पिता त्वं माता च प्रभुः प्रभव एव च ॥ २७
एतन्नो विस्मयकरं प्रशंस मधुसूदन ।
त्वमेवार्हसि कल्याण वक्तुं वह्नेर्विनिर्गमम् ॥ २८
ततो विगतसंत्रासा वयमप्यरिकर्शन ।
यच्छ्रुतं यच्च दृष्टं नस्तत्प्रवक्ष्यामहे हरे ॥ २९

वासुदेव उवाच ।

एतत्तद्वैष्णवं तेजो मम वक्त्राद्विनिःसृतम् ।
कृष्णवर्त्मा युगान्ताभो येनायं मथितो गिरिः ॥ ३०
ऋषयश्चार्तिमापन्ना जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ।
भवन्तो व्यथिताश्चासन्देवकल्पास्तपोधनाः ॥ ३१

C. 13. 6318
B. 13. 139. 31
K. subst.
M. subst.

16^d–18^c.

17 D1 om. 17 (cf. v. l. 16). — ^{b}) D6. 9 -लतान्वितं (for °क्षुपम्). — ^{c}) B2. 3 -गण- (for -मृग-).

18 D1 om. 18^{abc} (cf. v. l. 16). — ^{a}) D4–9 मृगैश्च शतधाकीर्णं. — ^{d}) B Dn D2. 4 दीन- (for दीप्त-).

19 ^{c}) Dn1. n2 समीप (for °पम्).

20 ^{a}) V1 B Dn D2. 3 गिरिं (for वनं). — ^{b}) Some MSS. -कर्षणः (for -कर्शनः). — ^{c}) B Dn तं; D4. 5 तु; D8 च (for तत्).

21 ^{a}) B1. 3 अथ (for तथा). — ^{b}) D4. 5 -फल- (for -लता-). D6–9 स पुष्पितफलद्रुमः. — ^{c}) V1 -संघुष्टैः (for °ष्टः).

22 ^{a}) V1 B5 Dn तम् (for तद्). — ^{c}) Some MSS. हृष्टरोमा.

24 ^{a}) V1 B Dn D2 किमर्थं (for °स्य). D7 -संघस्य (for -पूगस्य). — ^{b}) D4. 5 सत्यसंधस्य नित्यशः. — ^{d}) V1 B Dn D5 विस्मयः समुपागमत्.

25 ^{a}) Dn1. n2 सर्वे. — ^{b}) V1 Dn1. n2 D1 यथा-तथ्यम्. — ^{d}) D6–9 निश्चयार्थं (for निश्चितार्थं).

26 ^{a}) D5 हि (for वि-). — ^{d}) B1 तु; B2–5 Dn1. n3 च (for प्र-).

27 ^{a}) B3 भवानेव च भूतानि. — ^{b}) D1. 2 त्रसानि (D2 चराणि) स्थावराणि च. — ^{c}) B3 Dn3 D6. 7. 9 त्वं (for च). — ^{d}) D1 विभुः (for प्रभुः). D7 तु (for च).

28 ^{a}) V1 B (except B1) Dn एवं (for एतन्). — ^{b}) V1 B Dn D6–9 संशयं; D4 विस्मयं (for प्रशंस). — ^{c}) B2. 3 वक्तुम् (for त्वमेव). — ^{d}) B2. 3 वक्त्राद् (for वक्तुं).

29 ^{b}) Some MSS. -कर्षण (for -कर्शन). — ^{c}) D1 नो दृष्टं (by transp.).

30 ^{a}) B Dn D2. 5 वै (for तद्). — ^{b}) D8 वक्त्र- (for वक्त्राद्).

C. 13. 6319
B. 13. 139. 33
K. subst.
M. subst.

ब्रह्मचर्यापरीतस्य तपस्विव्रतसेवया ।
मम वह्निः समुद्भूतो न वै व्यथितुमर्हथ ॥ ३२
व्रतं चर्तुमिहायातस्त्वहं गिरिमिमं शुभम् ।
पुत्रं चात्मसमं वीर्ये तपसा स्रष्टुमागतः ॥ ३३
ततो ममात्मा यो देहे सोऽग्निर्भूत्वा विनिःसृतः ।
गतश्च वरदं द्रष्टुं सर्वलोकपितामहम् ॥ ३४
तेन चात्मानुशिष्टो मे पुत्रत्वे मुनिसत्तमाः ।
तेजसोऽर्धेन पुत्रस्ते भवितेति वृषध्वजः ॥ ३५
सोऽयं वह्निरुपागम्य पादमूले ममान्तिकम् ।
शिष्यवत्परिचर्याथ शान्तः प्रकृतिमागतः ॥ ३६
एतदस्य रहस्यं वः पद्मनाभस्य धीमतः ।
मया प्रेम्णा समाख्यातं न भीः कार्या तपोधनाः ॥३७
सर्वत्र गतिरव्यग्रा भवतां दीर्घदर्शनाः ।
तपस्विव्रतसंदीप्ता ज्ञानविज्ञानशोभिताः ॥ ३८
यच्छ्रुतं यच्च वो दृष्टं दिवि वा यदि वा भुवि ।
आश्चर्यं परमं किंचित्तद्भवन्तो ब्रुवन्तु मे ॥ ३९
तस्यामृतनिकाशस्य वाङ्माधोरस्ति मे स्पृहा ।
भवद्भिः कथितस्येह तपोवननिवासिभिः ॥ ४०
यद्यप्यहमदृष्टं वा दिव्यमद्भुतदर्शनम् ।
दिवि वा भुवि वा किंचित्पश्याम्यमलदर्शनाः ॥ ४१
प्रकृतिः सा मम परा न क्वचित्प्रतिहन्यते ।
न चात्मगतमैश्वर्यमाश्चर्यं प्रतिभाति मे ॥ ४२
श्रद्धेयः कथितो ह्यर्थः सज्जनश्रवणं गतः ।
चिरं तिष्ठति मेदिन्यां शैले लेख्यमिवार्पितम् ॥ ४३
तदहं सज्जनमुखान्निःसृतं तत्समागमे ।
कथयिष्याम्यहरहर्बुद्धिदीपकरं नृणाम् ॥ ४४
ततो मुनिगणाः सर्वे प्रश्रिताः कृष्णसंनिधौ ।
नेत्रैः पद्मदलप्रख्यैरपश्यन्त जनार्दनम् ॥ ४५
वर्धयन्तस्तथैवान्ये पूजयन्तस्तथापरे ।
वाग्भिर्ऋग्भूषितार्थाभिः स्तुवन्तो मधुसूदनम् ॥ ४६

---

32 [a]) D1–9 ब्रह्मचर्यपरीतस्य. — [b]) D4, 5 तपस्वी (for °स्वि-).. — [c]) D1–9 समुत्पन्नो (for °द्भूतो).

33 [b]) D4, 6–9 स्वयं (for त्वहं). Dn8 गिरिवरं (for °मिमं). B3 द्रुतं (for शुभम्). — [d]) V1 B Dn D5 लब्धुम् (for स्रष्टुम्).

34 [a]) V1 महात्मा यो; D5 ममात्मजो (for °त्मा यो). — [b]) D7 विनिर्गतः (for विनिःसृतः).

35 [a]) V1 -सृष्टो (for -शिष्टो).

36 [a]) D6, 8 तथागम्य (for उपा°). — [c]) B1, 5 Dn1, n2 परिचर्यार्थं; D2 °पाल्याथ (for °चर्याथ). — [d]) V1 B4, 5 D5, 6 शांतिं (for शान्तः).

37 [a]) V1 B Dn D4–6 एव; D7–9 देव- (for अस्य). D4–8 च (for वः). — [b]) B3 पद्मगर्भस्य धीमतः. — [c]) V1 B Dn मया प्रोक्तं समासेन; D5 मम वर्त्मानुगं ख्यातं.

38 D4–9 om. (hapl.) 38[ab]; Dn3 reads it on marg. — [b]) D1 दिव्य (for दीर्घ-). B1, 3–5 Dn1, n2 -दर्शनात् (for °नाः). — [c]) B3 भवंतो (for तपस्वि-). — [d]) B3 -संयुताः (for -शोभिताः).

39 [a]) D2, 4–9 वै (for वो).

41 [a]) V1 B Dn2, n3 D6 वो (for वा). — [d]) V1 B Dn1, n3 D4–9 [अ]मर- (for [अ]मल-). Dn2 पश्याम्यमरदर्शनात्.

42 [c]) B3 Dn2 [अ]नु-; B4, 5 [अ]व- (for [आ]त्म-). D1, 2, 4–9 आश्चर्यम् (for ऐश्वर्यम्). — [d]) D1, 2 इति (for प्रति-). V1 B4, 5 Dn ह; B1 वा; D5 हि (for मे). B2, 3 आश्चर्यं प्रतिहन्य(B3 °पद्य)ते.

43 [b]) D4–9 सज्जनाच् (for सज्जन-). — [d]) D1, 2 [आ]गतं (for [अ]र्पितम्).

44 [c]) V1 B1–3 D4, 6–9 अहरहो; Dn D5 °महो (for °रहर्). — [d]) D2 -प्रदीपकं (for -दीपकरं).

45 [b]) V1 B Dn विस्मिताः (for प्रश्रिताः). — [d]) V1 B Dn D2 अपश्यंस्तं (for °श्यन्त).

46 [a]) D4–9 कथयंतस् (for वर्ध°). — [c]) B4 D5 वाग्भिर्ऋग्भूषितात्माभिः; D4 °रिष्टाभिर्भूतार्थं.

47 [a]) B4 तदा (for ततो). D4, 5 देवगणाः (for मुनि°). — [b]) D4–9 -वर्चसं (for -दर्शनम्). — [c]) B4

ततो मुनिगणाः सर्वे नारदं देवदर्शनम् ।
तदा नियोजयामासुर्वचने वाक्यकोविदम् ॥ ४७
यदाश्चर्यमचिन्त्यं च गिरौ हिमवति प्रभो ।
अनुभूतं मुनिगणैस्तीर्थयात्रापरायणैः ॥ ४८
तद्ब्रवानृषिसंघस्य हितार्थं सर्वचोदितः ।
यथादृष्टं हृषीकेशे सर्वमाख्यातुमर्हति ॥ ४९
एवमुक्तः स मुनिभिर्नारदो भगवानृषिः ।
कथयामास देवर्षिः पूर्ववृत्तां कथां शुभाम् ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि षड्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

१२७

भीष्म उवाच ।
ततो नारायणसुहृन्नारदो भगवानृषिः ।
शंकरस्योमया सार्धं संवादं प्रत्यभाषत ॥ १
तपश्चचार धर्मात्मा वृषभाङ्कः सुरेश्वरः ।
पुण्ये गिरौ हिमवति सिद्धचारणसेविते ॥ २
नानौषधियुते रम्ये नानापुष्पसमाकुले ।
अप्सरोगणसंकीर्णे भूतसंघनिषेविते ॥ ३
तत्र देवो मुदा युक्तो भूतसंघशतैर्वृतः ।
नानारूपैर्विरूपैश्च दिव्यैरद्भुतदर्शनैः ॥ ४
सिंहव्याघ्रगजप्रख्यैः सर्वजातिसमन्वितैः ।
क्रोष्टुकद्वीपिवदनैर्ऋक्षर्षभमुखैस्तथा ॥ ५
उलूकवदनैर्भीमैः श्येनभासमुखैस्तथा ।
नानावर्णमृगप्रख्यैः सर्वजातिसमन्वयैः ।
किंनरैर्देवगन्धर्वैर्यक्षभूतगणैस्तथा ॥ ६

C. 13. 6344
B. 13. 140. 7
K. subst.
M. subst.

यदा (for तदा). D1 नियोजयामास तदा. — d) V1 B1–4 D2. 4 वचनं (for °ने).

48 Before 48, Dn1. n2 ins. मुनयः; D1. 2. 4–9 ऋषयः. — d) V1 B1. 2. 4. 5 Dn -परैर्मुने; B3 -पराश्च ये (for -परायणैः).

49 b) V1 B Dn D4–9 हितार्थं सर्वमादितः. — d) D1 व्याख्यातुम् (for आख्या°). V1 B1. 3 Dn D4–9 अर्हसि (for °ति).

50 b) V1 B Dn मुनिः (for ऋषिः). — d) B1. 2. 4. 5 Dn इमां कथां; B3 कथामिमां (for कथां शुभाम्). D4 कथामेतां नरर्षभ; D5–9 कथां दिव्यां मनोहरां.

Colophon. — *Parvan name :* B1–4 Dn3 शांति. — *Sub-parvan :* V1 B Dn D1. 2. 4 दानधर्म. — *Adhy. name :* V1 B Dn D1. 2. 4 उमामहेश्वरसंवादः; D5–9 उमासंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): V1 D6. 7 139; Dn1 135. — *Śloka no.:* Dn1 50; Dn2 51.

127

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 V1 om. the ref. — b) V1 अपि (for ऋषिः). D1. 2 नारदो वदतां वरः.

2 D6 om. 2. — b) D4 सुदुष्करं; D5. 8 सुदुश्चरं (D8 °रः); D9 स दुश्चरं (for सुरेश्वरः).

3 D4 om. (hapl.) 3[1]–4[a]. — d) B5 -निवेशिते (for -निषेविते).

4 D4 om. 4[a] (cf. v. l. 3). — b) D4 युतैः (for वृतः). — d) Dn2 -दर्शनः.

5 b) B3 D4. 6. 7. 9 -समन्वयैः (for °न्वितैः). — d) D4–9 यक्षर्षभ- (for ऋक्ष°).

6 b) V1 B3–5 Dn1 वृकश्येन-; B1. 2 बकश्येन- (for श्येनभास). — D2 om. (hapl.) 6[cdef]. — c) V1 B Dn नानावर्णैर्मृगमुखैः. — d) V1 B1. 3. 4 Dn -समन्वितैः (for °न्वयैः). — e) B1. 3–5 Dn1. n3 यक्ष- (for देव-).

C. 13. 6344
B. 13. 140. 7
K. subst.
M. subst.

दिव्यपुष्पसमाकीर्णं दिव्यमालाविभूषितम् ।
दिव्यचन्दनसंयुक्तं दिव्यधूपेन धूपितम् ।
तत्सदो वृषभाङ्कस्य दिव्यवादित्रनादितम् ॥ ७
मृदङ्गपणवोद्घुष्टं शङ्खभेरीनिनादितम् ।
नृत्यद्भिर्भूतसंघैश्च बर्हिणैश्च समन्ततः ॥ ८
प्रनृत्ताप्सरसं दिव्यं दिव्यस्त्रीगणसेवितम् ।
दृष्टिकान्तमनिर्देश्यं दिव्यमद्भुतदर्शनम् ॥ ९
स गिरिस्तपसा तस्य भूतेशस्य व्यरोचत ॥ १०
स्वाध्यायपरमैर्विप्रैर्ब्रह्मघोषैर्विनादितः ।
षट्पदैरुपगीतैश्च माधवाप्रतिमो गिरिः ॥ ११
तं महोत्सवसंकाशं भीमरूपधरं पुनः ।
दृष्ट्वा मुनिगणस्यासीत्परा प्रीतिर्जनार्दन ॥ १२
मुनयश्च महाभागाः सिद्धाश्चैवोर्ध्वरेतसः ।
मरुतो वसवः साध्या विश्वेदेवाः सनातनाः ॥ १३
यक्षा नागाः पिशाचाश्च लोकपाला हुताशनाः ।
भावाश्च सर्वे न्यग्भूतास्तत्रैवासन्समागताः ॥ १४
ऋतवः सर्वपुष्पैश्च व्यकिरन्त महाद्भुतैः ।
ओषध्यो ज्वलमानाश्च द्योतयन्ति स्म तद्वनम् ॥ १५
विहगाश्च मुदा युक्ताः प्रानृत्यन्व्यनदंश्च ह ।
गिरिपृष्ठेषु रम्येषु व्याहरन्तो जनप्रियाः ॥ १६
तत्र देवो गिरितटे दिव्यधातुविभूषिते ।
पर्यङ्क इव विभ्राजन्नुपविष्टो महामनाः ॥ १७
व्याघ्रचर्माम्बरधरः सिंहचर्मोत्तरच्छदः ।
व्यालयज्ञोपवीती च लोहिताङ्गदभूषणः ॥ १८
हरिश्मश्रुर्जटी भीमो भयकर्ता सुरद्विषाम् ।
अभयः सर्वभूतानां भक्तानां वृषभध्वजः ॥ १९
दृष्ट्वा तमृषयः सर्वे शिरोभिरवनीं गताः ।
विमुक्ताः सर्वपापेभ्यः क्षान्ता विगतकल्मषाः ॥ २०
तस्य भूतपतेः स्थानं भीमरूपधरं बभौ ।
अप्रधृष्यतरं चैव महोरगसमाकुलम् ॥ २१

V1 B3 Dn2 किंनरैर्यक्षगंधर्व-. — f) Dn -रक्षोभूत- (for यक्ष°).

7 b) V1 B Dn दिव्यज्वाला(B2 °ज्ञान)समाकुलं; D4–9 °ज्वालासमन्वितं (D4 °तैः). — D1 om. (hapl.) 7c–8b. D9 repeats 7d–8d after the second occurrence of 9a. — d) B3 -धूपोप- (for -धूपेन). D4. 8. 9 (both times) दिव्यधूपसमन्वितं. — f) V1 B1. 2. 4 Dn3 D4–7. 9 (both times) -वादितं (for -ना°).

8 For the repetition in D9, cf. v. l. 7. D1 om. 8ab (cf. v. l. 7). D2 om. (hapl.) 8ab. — a) B3. 4 मृदंगपणवैर्जुष्टं; D4–8 °पणवाघुष्टं. — d) D6. 7 बर्हणैश्च.

9 D9 reads 9a twice and repeats 7d–8d after the second occurrence of 9a. — a) D5–7 प्रनृत्ताप्सरसंघैश्च. — b) V1 B2. 4. 5 Dn D8 देवर्षि- (for दिव्यस्त्री-). D4–7. 9 -नादितं (for -सेवितम्). B1. 3 देवर्षिगणसंवृतं.

10 b) V1 B Dn गिरिशस्य (for भूते°).

11 b) V1 Dn3 D4. 7 निनादितः (for वि°). B Dn1. n2 ब्रह्मघोषनिनादितः; D5 °षविनादिभिः. — D4 om. 11c–12b. — c) V1 B (except B5) Dn3 उपगीतश्च.

12 D4 om. 12ab (cf. v. l. 11). — a) B2 (marg. as in text). 3 महामेरु- (for महोत्सव-). — b) V1 B Dn ततः (for पुनः).

13 d) V1 B Dn सवासवाः (for सनातनाः).

14 c) V1 B वाताः सर्वे महाभूतास्; D2 ततः सर्वे पृथग्भूतास्; D8 भावाः सर्वे ह्यभूताश्च.

15 b) D6–9 व्यरोचंत (for व्यकिरन्त). D4. 5 महाद्रुमैः (for °द्भुतैः). — c) D1. 2 ज्वलंत्यश्च तथौ(D2 महौ)षध्यो.

16 a) Some MSS. विहंगाश्च. — b) D4–9 व्यनृत्यन् (for प्रा°).

18 D2 om. 18cd. — d) D5–7 रोहितांगदभूषणः.

19 b) D4–9 [अ]मर- (for सुर-).

20 a) V1 B Dn D8 महर्षयः (for तमृषयः). — b) Some MSS. अवनिं.

21 b) D1. 2 भीमरूपतरं विभो. — D4 om. (hapl.) 21c–22d.

क्षणेनैवाभवत्सर्वमद्भुतं मधुसूदन ।
तत्सदो वृषभाङ्कस्य भीमरूपधरं बभौ ॥ २२
तमभ्ययाच्छैलसुता भूतस्त्रीगणसंवृता ।
हरतुल्याम्बरधरा समानव्रतचारिणी ॥ २३
बिभ्रती कलशं रौक्मं सर्वतीर्थजलोद्भवम् ।
गिरिस्रवाभिः पुण्याभिः सर्वतोऽनुगता शुभा ॥ २४
पुष्पवृष्ट्याभिवर्षन्ती गन्धैर्बहुविधैस्तथा ।
सेवन्ती हिमवत्पार्श्वं हरपार्श्वमुपागमत् ॥ २५
ततः स्मयन्ती पाणिभ्यां नर्मार्थं चारुदर्शना ।
हरनेत्रे शुभे देवी सहसा सा समावृणोत् ॥ २६
संवृताभ्यां तु नेत्राभ्यां तमोभूतमचेतनम् ।
निर्होमं निर्वषट्कारं तत्सदः सहसाभवत् ॥ २७
जनश्च विमनाः सर्वो भयत्राससमन्वितः ।
निमीलिते भूतपतौ नष्टसूर्य इवाभवत् ॥ २८
ततो वितिमिरो लोकः क्षणेन समपद्यत ।
ज्वाला च महती दीप्ता ललाटात्तस्य निःसृता ॥ २९
तृतीयं चास्य संभूतं नेत्रमादित्यसंनिभम् ।
युगान्तसदृशं दीप्तं येनासौ मथितो गिरिः ॥ ३०
ततो गिरिसुता दृष्ट्वा दीप्ताग्निसदृशेक्षणम् ।
हरं प्रणम्य शिरसा ददर्शायतलोचना ॥ ३१
दह्यमाने वने तस्मिन्सशालसरलद्रुमे ।
सचन्दनवने रम्ये दिव्यौषधिविदीपिते ॥ ३२
मृगयूथैर्द्रुतैर्भीतैर्हरपार्श्वमुपागतैः ।
शरणं चाप्यविन्दद्भिस्तत्सदः संकुलं बभौ ॥ ३३
ततो नभःस्पृशज्वालो विद्युल्लोलार्चिरुज्वलः ।
द्वादशादित्यसदृशो युगान्ताग्निरिवापरः ॥ ३४
क्षणेन तेन दग्धः स हिमवानभवन्नगः ।
सधातुशिखराभोगो दीनदग्धवनौषधिः ॥ ३५
तं दृष्ट्वा मथितं शैलं शैलराजसुता ततः ।
भगवन्तं प्रपन्ना सा साञ्जलिप्रग्रहा स्थिता ॥ ३६

C. 13. 6374
B. 13. 140. 36
K. subst.
M. subst.

22 D4 om. 22 (cf. v. l. 21). — b) D1. 2. 5–9 अद्भुतं भरतर्षभ. — d) D1. 2 विभो (for बभौ).

23 b) D4. 6. 7. 9 -सेविता (for -संवृता). — d) B3 Dn -धारिणी (for -चारिणी).

24 For 24ab, D4–9 subst. :

625* बिभ्रती परमं रूपं सर्वभूतमनोहरम् ।

[D4. 5. 7 -मनोरमं (for °हरम्).]

— cd) V1 B Dn D2 सर्वाभिः पृष्ठतो (for पुण्याभिः सर्वतो).

25 b) D1. 2. 4–9 गंधवहैस् (for बहुविधैस्). — c) B Dn3 D2 सेवती.

26 D6 om. (hapl.) 26b–27a. — b) V1 B (except B1) Dn -हासिनी (for -दर्शना). — c) D4. 5. 7–9 शुभा (for शुभे).

27 D6 om. 27a (cf. v. l. 26). — c) D2. 4 निर्मोहं (for निर्होमं). — d) Dn1. n2 D1. 2 जगद्वै (for तत्सदः).

28 a) D5 जातश् (for जनश्). — b) B5 D2 भव-; D4. 6. 7. 9 यत्र (for भय-).

29 c) D4 लोचनाग्नेस्तदा ज्वाला ; D5–9 ज्वाला ललाटात्सं(D5 °टसं)भूता. — d) D4. 6–9 भीषणा (for ललाटात्).

30 b) B1 -संहितं ; B8 -संभवं (for -संनिभम्).

32 b) Some MSS. ससाल- ; some unused MSS. तमाल- (for सशाल-). — c) D6 om. (hapl.) from नवने up to चाप्यविन्द (in 33c). V1 B Dn3 D2 -वरे (for -वने).

33 D6 om. up to चाप्यविन्द (in 33c) (cf. v. l. 32). — a) D4. 5. 7–9 हतैर् (for द्रुतैर्). D1. 7. 9 दीनैर् (for भीतैर्). — c) D1. 7. 9 शरण्यं (for शरणं). D5 [अ]थ (for [अ]पि). V1 B Dn3 शरणं तत्र विंदाद्भस्. — d) D4. 5. 7 सकलं (for संकुलं).

34 a) D4–8 ततो नभस्पृग्ज्वलनो. — b) V1 B Dn विद्युल्लोलाग्निरुल्बणः. — c) V1 B -संकाशो (for -सदृशो).

35 a) V1 B Dn निर्दग्धो (for दग्धः स). — d) D4–9 दाव- (for दीन-). Bom. ed. दीप्तदग्धलतौषधिः.

36 c) V1 B Dn D2 वै ; D4 [अ]सौ (for सा).

C. 13. 6374
B. 13. 140. 37
K. subst.
M. subst.

उमां शर्वस्तदा दृष्ट्वा स्त्रीभावागतमार्दवाम् ।
पितुर्दैन्यमनिच्छन्तीं प्रीत्यापश्यत्ततो गिरिम् ॥ ३७
ततोऽभवत्पुनः सर्वः प्रकृतिस्थः सुदर्शनः ।
प्रहृष्टविहगश्चैव प्रपुष्पितवनद्रुमः ॥ ३८
प्रकृतिस्थं गिरिं दृष्ट्वा प्रीता देवी महेश्वरम् ।
उवाच सर्वभूतानां पतिं पतिमनिन्दिता ॥ ३९
भगवन्सर्वभूतेश शूलपाणे महाव्रत ।
संशयो मे महाञ्जातस्तं मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ४०
किमर्थं ते ललाटे वै तृतीयं नेत्रमुत्थितम् ।
किमर्थं च गिरिर्दग्धः सपक्षिगणकाननः ॥ ४१
किमर्थं च पुनर्देव प्रकृतिस्थः क्षणात्कृतः ।
तथैव द्रुमसंछन्नः कृतोऽयं ते महेश्वर ॥ ४२

महेश्वर उवाच ।

नेत्रे मे संवृते देवि त्वया बाल्यादनिन्दिते ।
नष्टालोकस्ततो लोकः क्षणेन समपद्यत ॥ ४३
नष्टादित्ये तथा लोके तमोभूते नगात्मजे ।
तृतीयं लोचनं दीप्तं सृष्टं ते रक्षता प्रजाः ॥ ४४
तस्य चाक्ष्णो महत्तेजो येनायं मथितो गिरिः ।
त्वत्प्रियार्थं च मे देवि प्रकृतिस्थः क्षणात्कृतः ॥ ४५

उमोवाच ।

भगवन्केन ते वक्त्रं चन्द्रवत्प्रियदर्शनम् ।
पूर्वं तथैव श्रीकान्तमुत्तरं पश्चिमं तथा ॥ ४६
दक्षिणं च मुखं रौद्रं केनोर्ध्वं कपिला जटाः ।
केन कण्ठश्च ते नीलो बर्हिर्बर्हनिभः कृतः ॥ ४७
हस्ते चैतत्पिनाकं ते सततं केन तिष्ठति ।
जटिलो ब्रह्मचारी च किमर्थमसि नित्यदा ॥ ४८
एतं मे संशयं सर्वं वद भूतपतेऽनघ ।
सधर्मचारिणी चाहं भक्ता चेति वृषध्वज ॥ ४९
एवमुक्तः स भगवाञ्शैलपुत्र्या पिनाकधृक् ।
तस्या वृत्त्या च बुद्ध्या च प्रीतिमानभवत्प्रभुः ॥ ५०

—^{d}) D2. 6. 7. 9 प्रांजलिः (for साञ्जलि-).

37 ^{a}) D8 सद्यस् (for शर्वस्). D1 ततो (for तदा). — B5 om. (hapl.) 37^{b}–39^{a}. —^{b}) V1 B (B5 om.) Dn -भावगत- (for -भावागत-). D8. 9 -मार्दवात्. —^{c}) B1 Dn1 D6–9 अनिच्छंती (for °च्छन्तीं). —^{d}) V1 B (B5 om.) Dn तदा (for ततो).

38 B5 om. 38 (cf. v. l. 37). —^{a}) D8 [s]सृजत् (for ऽभवत्). V1 B (B5 om.) Dn क्षणेन हिमवान्सर्वः. —^{d}) V1 B (B5 om.) Dn D2 सु- (for प्र-). B3 -फल- (for -वन-).

39 B5 om. 39^{a} (cf. v. l. 37). —^{a}) D4. 6 च तं; D5. 7. 9 वनं (for गिरिं). —^{b}) D4 प्रीत्या (for प्रीता). B2 Dn D2 देवं (for देवी). —^{c}) V1 B Dn -लोकानां (for -भूतानां). —^{d}) Dn2 om. (hapl.) पतिं. Dn3 शिवम् (for पतिम्).

40 Before 40, V1 B Dn D1. 2. 4–9 ins. उमोवाच.

41 B2 om. 41^{d}–42^{a}. —^{d}) D2 -मृग-; D8 -गिरि- (for -गण-).

42 B2 om. 42^{a} (cf. v. l. 41). —^{b}) V1 B Dn त्वया (for क्षणात्). —^{d}) V1 B Dn पिता मम (for महेश्वर).

43 ^{c}) V1 B2–5 Dn D5 तदा; B1 तथा (for ततो). —^{d}) D1 om. क्षणेन.

44 ^{a}) D4–9 नष्टालोके तथादित्ये. —^{d}) D5–9 रक्षितुं (for रक्षता). D4 सृष्टं ते रक्षितुं प्रजां.

45 ^{a}) D6 महातेजो (for महत्तेजो). —^{d}) V1 B1–3 Dn पुनः कृतः; B4. 5 पुनः पुनः; D2 क्षणात्ततः; D6 क्षणात्कृतं (for °त्कृतः).

46 ^{c}) D4. 5. 8. 9 तथैव पूर्वं श्रीकांतम्; D6. 7 तथैव पूर्ववत्कांतम्.

47 ^{c}) D4–9 नीलस्ते (by transp.). —^{d}) B3 D4–9 बर्हिकंठ- (for °बर्ह-).

48 ^{a}) V1 B Dn देव; D4–9 चापं (for चैतत्). D2 om ते. —^{d}) D2 नित्यशः (for °दा).

49 ^{a}) D2. 4. 9 एवं (for एतं). D1. 2 पूर्वं (for सर्वं). —^{b}) V1 B Dn D2 वक्तुमर्हसि वै (B5 मे) प्रभो. —^{c}) D1 सहधर्मचरी चाहं.

50 Before 50, V1 B2. 3 Dn D2 ins. भीष्मः; B1.

ततस्तामब्रवीद्देवः सुभगे श्रूयतामिति ।
हेतुभिर्यैर्ममैतानि रूपाणि रुचिराननें ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

१२८

महेश्वर उवाच ।
तिलोत्तमा नाम पुरा ब्रह्मणा योषिदुत्तमा ।
तिलं तिलं समुद्धृत्य रत्नानां निर्मिता शुभा ॥ १
साभ्यगच्छत मां देवि रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
प्रदक्षिणं लोभयन्ती मां शुभे रुचिरानना ॥ २
यतो यतः सा सुदती मामुपाधावदन्तिके ।
ततस्ततो मुखं चारु मम देवि विनिर्गतम् ॥ ३
तां दिदृक्षुरहं योगाच्चतुर्मूर्तित्वमागतः ।
चतुर्मुखश्च संवृत्तो दर्शयन्योगमात्मनः ॥ ४
पूर्वेण वदनेनाहमिन्द्रत्वमनुशास्मि ह ।
उत्तरेण त्वया सार्धं रमाम्यहमनिन्दिते ॥ ५
पश्चिमं मे मुखं सौम्यं सर्वप्राणिसुखावहम् ।
दक्षिणं भीमसंकाशं रौद्रं संहरति प्रजाः ॥ ६
जटिलो ब्रह्मचारी च लोकानां हितकाम्यया ।
देवकार्यार्थसिद्ध्यर्थं पिनाकं मे करे स्थितम् ॥ ७
इन्द्रेण च पुरा वज्रं क्षिप्तं श्रीकाङ्क्षिणा मम ।
दग्ध्वा कण्ठं तु तद्यातं तेन श्रीकण्ठता मम ॥ ८

उमोवाच ।
वाहनेषु प्रभूतेषु श्रीमत्स्वन्येषु सत्सु ते ।
कथं गोवृषभो देव वाहनत्वमुपागतः ॥ ९

महेश्वर उवाच ।
सुरभीं ससृजे ब्रह्मामृतधेनुं पयोमुचम् ।

C. 13. 6399
B. 13. 141. 10
K. subst.
M. subst.

4. 5 नारदः. — ᶜ) V1 B (except B3) Dn D2 धृत्या (for वृत्त्या). D4 तस्या बुद्ध्या च वृत्त्या च. — ᵈ) D1 पुनः; D4 भुवि; D6-9 विभुः (for प्रभुः).

51 ᶜ) D4 तैर् (for यैर्). D8. 9 [इ]मानि (for [ए]तानि). — ᵈ) D5-9 रूपाणि रुचिराणि मे.

Colophon. — *Parvan name :* B Dn3 D1 शांति. — *Sub-parvan :* V1 B Dn3 D1. 2 दानधर्म. — *Adhy. name :* V1 B1. 2. 4. 5 Dn1. n2 D4-9 उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : V1 139; Dn1 137. — *Śloka no. :* Dn1. n2 52; D4 49.

128

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 V1 B Dn D8 भगवान्; D2 ईश्वर (for महेश्वर). — ᵈ) B3 D8 पुरा (for शुभा).

2 ᵃ) D5. 7 [अ]भ्यु(D5 °ऽयु)पागच्छन् (for [अ]भ्यगच्छत). B2. 3 Dn1 D4. 5. 8 देवी (for देवि). — ᵇ) D1 [अ]सदृशी (for [अ]प्रतिमा). — ᵈ) D5 रुचिराननें.

3 ᵃ) D8 सुवदना (for सा सुदती). — ᶜ) D1. 2 देवि (for चारु). — ᵈ) D1. 2 चारु (for देवि). D4. 5 विनिर्मितं (for °र्गतम्).

4 ᵈ) V1 B Dn उत्तमं (for आत्मनः).

5 ᵇ) D5-9 [अ]हं (for ह).

6 ᵃ) D4-9 तु (for मे). — ᶜ) D4. 5. 7-9 घोर- (for भीम-).

8 ᵇ) D1. 2 सदा; D4 पुरा (for मम). — ᶜ) D1 द्रुतं; D4-9 च तद् (for तु तद्). — ᵈ) D5-9 ततः (for तेन).

9 D2 देवी (for उमा). — ᵃ) V1 B Dn [अ]त्र सर्वेषु (for प्रभूतेषु). — ᵇ) V1 B Dn D2 सत्तम (for सत्सु ते). — ᶜ) B5 Dn च (for गो-).

10 ᵃ) D2 सुरभिं. V1 B Dn असृजद् (for ससृजे).

C 13. 6399
B. 13. 141. 10
K. subst.
M. subst.

सा सृष्टा बहुधा जाता क्षरमाणा पयोऽमृतम् ॥ १०
तस्या वत्समुखोत्सृष्टः फेनो मद्गात्रमागतः ।
ततो दग्धा मया गावो नानावर्णत्वमागताः ॥ ११
ततोऽहं लोकगुरुणा शमं नीतोऽर्थवेदिना ।
वृषं चेमं ध्वजार्थं मे ददौ वाहनमेव च ॥ १२

उमोवाच ।

निवासा बहुरूपास्ते विश्वरूपगुणान्विताः ।
तांश्च संत्यज्य भगवञ्श्मशाने रमसे कथम् ॥ १३
केशास्थिकलिले भीमे कपालघटसंकुले ।
गृध्रगोमायुकलिले चिताग्निशतसंकुले ॥ १४
अशुचौ मांसकलिले वसाशोणितकर्दमे ।
विनिकीर्णामिषचये शिवानादविनादिते ॥ १५

महेश्वर उवाच ।

मेध्यान्वेषी महीं कृत्स्नां विचरामि निशास्वहम् ।
न च मेध्यतरं किंचिच्छ्मशानादिह विद्यते ॥ १६
तेन मे सर्ववासानां श्मशाने रमते मनः ।
न्यग्रोधशाखासंछन्ने निर्भुक्तस्रग्विभूषिते ॥ १७
तत्र चैव रमन्ते मे भूतसंघाः शुभानने ।
न च भूतगणैर्देवि विनाहं वस्तुमुत्सहे ॥ १८
एष वासो हि मे मेध्यः स्वर्गीयश्च मतो हि मे ।
पुण्यः परमकश्चैव मेध्यकामैरुपास्यते ॥ १९

उमोवाच ।

भगवन्सर्वभूतेश सर्वधर्मभृतां वर ।
पिनाकपाणे वरद संशयो मे महानयम् ॥ २०
अयं मुनिगणः सर्वस्तपस्तप इति प्रभो ।
तपोन्वेषकरो लोके भ्रमते विविधाकृतिः ॥ २१
अस्य चैवर्षिसंघस्य मम च प्रियकाम्यया ।
एतं ममेह संदेहं वक्तुमर्हस्यरिंदम ॥ २२
धर्मः किंलक्षणः प्रोक्तः कथं वाचरितुं नरैः ।
शक्यो धर्ममविन्दद्भिर्धर्मज्ञ वद मे प्रभो ॥ २३

— ^{b}) V1 B Dn देव- (for [अ]मृत-). — ^{c}) B दृष्टा (for सृष्टा). D8. 9 माता (for जाता). — ^{d}) Dn2 रक्षमाणा; D4. 5 रक्ष्य° (for क्षर°).

11 ^{a}) V1 B2. 4. 5 Dn -मुखोच्छिष्टः (for °त्सृष्टः). D4-7 यस्यास्तु वदनोत्सृष्टः. — ^{c}) B2. 5 Dn1 दग्ध्वा; D6. 7. 9 दुग्धा (for दग्धा).

12 ^{c}) V1 B Dn1. n3 [ए]नं; Dn2 [ए]वं (for [इ]मं).

13 ^{b}) V1 B Dn दिवि सर्व- (for विश्वरूप-). — ^{c}) B5 तु (for च). Dn1. n2 विधिवच् (for भगवञ्). — ^{d}) D2 वसले; D5. 7-9 रमते (for °से).

14 ^{a}) D4-9 घोरे (for भीमे). — ^{c}) V1 B Dn -बहुले (for -कलिले). — ^{d}) B1 चिताभस्मसमाकुले; B2 (marg. as in text). 3 तद्भीभत्से निनादिते.

15 ^{c}) V1 B Dn विकीर्णास्थिनिचये. — ^{d}) V1 -निनादिते (for -वि°).

16 B5 D1 om. the ref. — ^{b}) B Dn [अ]निशं सदा (B4 तदा; B5 तथा) (for निशास्वहम्). — ^{c}) D5 त्वमेध्यतरं (for च मे°). — ^{d}) V1 B2-5 Dn D8 लक्ष्यते; B1 लक्षये (for विद्यते).

17 ^{d}) V1 B1. 2. 4. 5 Dn निर्भुग्न- (for निर्भुक्त-). B3 निर्भस्माग्निविभूषिते.

18 ^{a}) V1 B Dn D5 रमंतीमे (for रमन्ते मे). — ^{b}) V1 B Dn शुचिस्मिते (for शुभानने).

19 ^{a}) D1. 2 मेध्यश्च (for मे मेध्यः). — ^{b}) V1 B Dn शुभे; D4-9 मम (for हि मे). — B5 om. 19^{c}-21^{b}. — ^{c}) D1 मुख्यः (for पुण्यः). D8 परमिकश् (for °मकश्).

20 B5 om. 20 (cf. v. l. 19). D2 देवी (for उमा). — ^{b}) B1. 4 Dn -धर्मविदां (for °भृतां). — ^{d}) D3 अभूत् (for अयम्).

21 B5 om. 21^{ab} (cf. v. l. 19). — ^{b}) B1. 3 तेप इति; D4-7. 9 तप्यति वै (for तप इति). — ^{c}) Bom. ed. तपोवेष- (for तपोन्वेष-).

22 ^{a}) D3. 8. 9 तस्य च; D6. 7 तस्य वै (for अस्य च). — ^{c}) D6-9 एवं (for एतं).

23 ^{d}) D5 धर्मं च (for धर्मज्ञ). V1 B Dn3 विभो (for प्रभो).

नारद उवाच ।

ततो मुनिगणः सर्वस्तां देवीं प्रत्यपूजयत् ।
वाग्भिर्ऋग्भूषितार्थाभिः स्तवैश्चार्थविदां वर ॥ २४

महेश्वर उवाच ।

अहिंसा सत्यवचनं सर्वभूतानुकम्पनम् ।
शमो दानं यथाशक्ति गार्हस्थ्यो धर्म उत्तमः ॥ २५
परदारेष्वसंकल्पो न्यासस्त्रीपरिरक्षणम् ।
अदत्तादानविरमो मधुमांसस्य वर्जनम् ॥ २६
एष पञ्चविधो धर्मो बहुशाखः सुखोदयः ।
देहिभिर्धर्मपरमैः कर्तव्यो धर्मसंचयः ॥ २७

उमोवाच ।

भगवन्संशयं पृष्टस्तं मे व्याख्यातुमर्हसि ।
चातुर्वर्ण्यस्य यो धर्मः स्वे स्वे वर्णे गुणावहः ॥ २८
ब्राह्मणे कीदृशो धर्मः क्षत्रिये कीदृशो भवेत् ।
वैश्ये किंलक्षणो धर्मः शूद्रे किंलक्षणो भवेत् ॥ २९

महेश्वर उवाच ।

न्यायतस्ते महाभागे संशयः समुदीरितः ।
भूमिदेवा महाभागाः सदा लोके द्विजातयः ॥ ३०
उपवासः सदा धर्मो ब्राह्मणस्य न संशयः ।
स हि धर्मार्थमुत्पन्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ३१
तस्य धर्मक्रिया देवि व्रतचर्या च न्यायतः ।
तथोपनयनं चैव द्विजायैवोपपद्यते ॥ ३२
गुरुदैवतपूजार्थं स्वाध्यायाभ्यसनात्मकः ।
देहिभिर्धर्मपरमैश्चर्तव्यो धर्मसंभवः ॥ ३३

उमोवाच ।

भगवन्संशयो मेऽत्र तं मे व्याख्यातुमर्हसि ।
चातुर्वर्ण्यस्य धर्मं हि नैपुण्येन प्रकीर्तय ॥ ३४

महेश्वर उवाच ।

रहस्यश्रवणं धर्मो वेदव्रतनिषेवणम् ।
व्रतचर्यापरो धर्मो गुरुपादप्रसादनम् ॥ ३५
भैक्षचर्यापरो धर्मो धर्मो नित्योपवासिता ।

C. 13. 6425
B. 13. 141. 36
K. subst.
M. subst.

24 Some MSS. om. the ref. — a) Dn2 D1. 6. 8. 9 -गणाः सर्वे (for -गणः सर्वस्). — b) D1. 5 प्रत्यपूजयन्. — c) B1 वाग्भिर्वाग्भूषितात्माभिः. — d) V1 B Dn -विशारदैः (for -विदां वर).

25 D2 ईश्वर (for महेश्वर).

26 a) V1 B Dn [अ]संसर्गो (for [अ]संकल्पो).

27 a) D1 एवंविधो; D5. 7-9 वै विविधो (for पञ्चविधो). — c) V1 B Dn देह- (for धर्म-). — d) D1. 2 चर्तव्यो (for क°). D4. 5 -संभवः (for -संचयः). V1 B Dn चर्तव्यो दे(B5 °तुरेर्दे)हसंभवः.

28 Dn2 वामा; D2 देवी (for उमा). — a) V1 B Dn D2 संशयः (for °यं). — b) V1 B Dn शंसितुम् (for व्याख्यातुम्). — c) D5. 6. 9 चातुर्वर्णस्य. — d) D1 धर्मे (for वर्णे). D4-7 सुखावहः; D8. 9 सुखोदयः (for गुणावहः).

29 b) Dn2 [ऽ]भवत् (for भवेत्). — d) D1. 2 धर्मः कथं (for किंलक्षणो).

30 V1 B Dn भगवान्; D2 ईश्वर (for महेश्वर). — b) B3. 5 सर्वशः (for संशयः).

31 c) V1 B Dn D6 स हि धर्मार्थसंपन्नो.

32 b) B3-5 ब्रह्मचर्या (for व्रत°). — c) V1 B Dn व्रतोपनयनं चैव. — d) V1 B Dn D6 द्विजो येन (for द्विजायैव). D2 द्विजाय समुपद्यते.

33 a) D4-9 -पूजार्थे (for °र्थं). — b) B3 स्वाध्यायाभ्यसनार्थकः. — d) B4. 5 -संस्तरः (for -संभवः). D4-9 कर्तव्यो धर्मसंचयः.

34 a) V1 B Dn [ऽ]स्ति (for ऽत्र). — c) B Dn वै (for हि). V1 चातुर्वर्णस्य धर्मं वै. — d) V1 B1. 4. 5 D1 नैपुणेन (for °ण्येन).

35 V1 महादेव; D2 ईश्वर; D4 हर (for महेश्वर). — c) V1 B Dn D2 अग्निकार्यं तथा धर्मो. — d) V1 B D4-7 गुरुदार- (for °पाद-). Dn D8 गुरुकार्यप्रसाधनं.

36 a) B2-5 D8 भैक्ष्य- (for भैक्ष-). — b) V1 B Dn नित्यय(Dn2 °त्यं य)ज्ञोपवीतिता. — c) Dn D8 नित्यं (for नित्य-). D2. 7 -स्वाध्यायता (for °यिता). — d) D8. 9 व्रत- (for ब्रह्म-).

C 13. 6425
B. 13. 141. 36
K. subst.
M. subst.

नित्यस्वाध्यायिता धर्मो ब्रह्मचर्याश्रमस्तथा ॥ ३६
गुरुणा त्वभ्यनुज्ञातः समावर्तेत वै द्विजः ।
विन्देतानन्तरं भार्यामनुरूपां यथाविधि ॥ ३७
शूद्रान्नवर्जनं धर्मस्तथा सत्पथसेवनम् ।
धर्मो नित्योपवासित्वं ब्रह्मचर्यं तथैव च ॥ ३८
आहिताग्निरधीयानो जुह्वानः संयतेन्द्रियः ।
विघसाशी यताहारो गृहस्थः सत्यवाक्शुचिः ॥ ३९
अतिथिव्रतता धर्मो धर्मस्त्रेताग्निधारणम् ।
इष्टीश्च पशुबन्धांश्च विधिपूर्वं समाचरेत् ॥ ४०
यज्ञश्च परमो धर्मस्तथाहिंसा च देहिषु ।
अपूर्वभोजनं धर्मो विघसाशित्वमेव च ॥ ४१
भुक्ते परिजने पश्चाद्भोजनं धर्म उच्यते ।
ब्राह्मणस्य गृहस्थस्य श्रोत्रियस्य विशेषतः ॥ ४२
दंपत्योः समशीलत्वं धर्मश्च गृहमेधिनाम् ।
गृह्याणां चैव देवानां नित्यं पुष्पबलिक्रिया ॥ ४३
नित्योपलेपनं धर्मस्तथा नित्योपवासिता ।
सुसंमृष्टोपलिप्ते च साज्यधूमोद्गमे गृहे ॥ ४४
एष द्विजजने धर्मो गार्हस्थ्यो लोकधारणः ।
द्विजातीनां सतां नित्यं सदैवैष प्रवर्तते ॥ ४५
यस्तु क्षत्रगतो देवि त्वया धर्म उदीरितः ।
तमहं ते प्रवक्ष्यामि तं मे शृणु समाहिता ॥ ४६
क्षत्रियस्य स्मृतो धर्मः प्रजापालनमादितः ।
निर्दिष्टफलभोक्ता हि राजा धर्मेण युज्यते ॥ ४७
प्रजाः पालयते यो हि धर्मेण मनुजाधिपः ।
तस्य धर्मार्जिता लोकाः प्रजापालनसंचिताः ॥ ४८
तत्र राज्ञः परो धर्मो दमः स्वाध्याय एव च ।
अग्निहोत्रपरिस्पन्दो दानाध्ययनमेव च ॥ ४९
यज्ञोपवीतधरणं यज्ञो धर्मक्रियास्तथा ।
भृत्यानां भरणं धर्मः कृते कर्मण्यमोघता ॥ ५०
सम्यग्दण्डे स्थितिर्धर्मो धर्मो वेदक्रतुक्रियाः ।

37 [a]) V1 B Dn च (for तु).

38 [b]) B2.3 (marg. as in text) तीर्थानु-; D8 सत्यस्य (for सत्पथ-).

39 [b]) D3 यज्वानः (for जुह्वानः). D5-7 यज्वानः स जितेंद्रियः. — [c]) D5-9 जिताहारो (for यता°). — [d]) D8 शुभः (for शुचिः).

41 [b]) D2 देहिनां (for °षु). D5 अहिंसा चैव देहिषु. — [c]) D1.2 -पूजनं (for -भो°).

42 V1 om. (hapl.) from पश्चाद्भो (in 42[a]) to जने (in 45[a]). — [d]) D2 क्षत्रियस्य (for श्रो°).

43 V1 om. 43 (cf. v. l. 42). — [b]) B Dn D2 धर्मः स्याद्गृहमेधिनः. — [d]) D1.4 नित्य- (for नित्यं).

44 V1 om. 44 (cf. v. l. 42). D4 om. 44[cd]. — [c]) D5 सुसंमृष्टे च लिप्ते च. — [d]) B Dn D5 -धूमो भवेद् (for -धूमोद्गमे). D2 साज्यधूमोद्गमेन च.

45 V1 om. up to जने (in 45[a]) (cf. v. l. 42). — [b]) Dn1.n2 D2 गार्हस्थो; D5 °स्थ्ये (for °स्थ्यो). D6.7.9 -धारिणि (for -धारणः). D8 गार्हस्थो लोकधारितः. — [c]) D2 द्विजानां च (for °तीनां).

46 [b]) Bom. ed. मया (for त्वया). — [d]) B2 ताञ्शृणुष्व; D4 तं त्वं शृणु; D6.7 तत्र शृणु (for तं मे शृणु).

47 [c]) D1.2 च (for हि).

48 D4 om. 48[a]-49[b]. — [b]) D7-9 धर्मेण मनुजेश्वरः.

49 D4 om. 49[ab] (cf. v. l. 48). D5 om. 49-50. Dn1 om. 49. — [a]) V1 B Dn2.n3 D8 तस्य (for तत्र). — [b]) D7.9 वा (for च). — D2 om. (hapl.) 49[c]-53[d]. D6.9 om. 49[d]. — [d]) D7 om. from. ध्ययन up to यज्ञो (in 50[b]). D4.8 दानयज्ञक्रियास्तथा.

50 D7 om. up to यज्ञो (in 50[b]); D2.5 om. 50 (for all, cf. v. l. 49). D1 om. (hapl.) 50-53. D4 om 50[ab]. — [b]) B4.5 यज्ञ- (for यज्ञो). D6.7.9 यज्ञ- (for धर्म-). B2 धर्मो यज्ञक्रियास्तथा. — [c]) D6 भृत्यानां धर्मभरणं.

51 D2 om. 51 (cf. v. l. 49). D1 om. 51 (cf. v. l. 50). — [a]) B4 दंड-; D4 धर्मे (for दण्डे). — [b]) B2 देव- (for वेद-). V1 -क्रतुस्तथा; D4 -व्रतक्रिया; D5.7 -क्रियाविधिः (for -क्रतुक्रियाः). B3 धर्मो यज्ञक्रिया-

व्यवहारस्थितिर्धर्मः सत्यवाक्यरतिस्तथा ॥ ५१
आर्तहस्तप्रदो राजा प्रेत्य चेह महीयते ।
गोब्राह्मणार्थे विक्रान्तः संग्रामे निधनं गतः ।
अश्वमेधजिताँल्लोकान्प्राप्नोति त्रिदिवालये ॥ ५२
वैश्यस्य सततं धर्मः पाशुपाल्यं कृषिस्तथा ।
अग्निहोत्रपरिस्पन्दो दानाध्ययनमेव च ॥ ५३
वाणिज्यं सत्पथस्थानमातिथ्यं प्रशमो दमः ।
विप्राणां स्वागतं त्यागो वैश्यधर्मः सनातनः ॥ ५४
तिलान्गन्धान्रसांश्चैव न विक्रीणीत वै क्वचित् ।
वणिक्पथमुपासीनो वैश्यः सत्पथमाश्रितः ॥ ५५
सर्वातिथ्यं त्रिवर्गस्य यथाशक्ति यथार्हतः ।
शूद्रधर्मः परो नित्यं शुश्रूषा च द्विजातिषु ॥ ५६
स शूद्रः संशिततपाः सत्यसंधो जितेन्द्रियः ।
शुश्रूषन्नतिथिं प्राप्तं तपः संचिनुते महत् ॥ ५७
त्यक्तहिंसः शुभाचारो देवताद्विजपूजकः ।
शूद्रो धर्मफलैरिष्टैः संप्रयुज्येत बुद्धिमान् ॥ ५८
एतत्ते सर्वमाख्यातं चातुर्वर्ण्यस्य शोभने ।
एकैकस्येह सुभगे किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

१२९

उमोवाच ।
उक्तास्त्वया पृथग्धर्माश्चातुर्वर्ण्यहिताः शुभाः ।
सर्वव्यापी तु यो धर्मो भगवंस्तं ब्रवीहि मे ॥ १

महेश्वर उवाच ।
ब्राह्मणा लोकसारेण सृष्टा धात्रा गुणार्थिना ।
लोकांस्तारयितुं कृत्स्नान्मर्त्येषु क्षितिदेवताः ॥ २

C. 13. 6451
B. 13. 141. 62
K. subst.
M. subst.

स्तथा; D6. 8 वेदधर्मो व्रतक्रियाः. — V1 om. 51cd. — d) B2 -वाक्पूजनं (for -वाक्यरतिस्).

52 D2 om. 52 (cf. v. l. 49). D1 om. 52 (cf. v. l. 50). — a) Cnp आर्द्र- (for आर्त-). ❀ Cn: आर्द्रेति पाठे सजलेन हस्तेन ददाति । ❀ — b) V1 B1. 3-5 D4-7. 9 transp. च and इह. — e) B4. 5 अश्वमेधार्जिताँल्लोकान्. — f) Bom. ed. आप्नोति (for प्रा°). D4. 6-9 प्राप्नोति त्रिदिवं गतः; D5 संप्राप्नोति दिवं गतः.

53 D2 om. 53 (cf. v. l. 49). D1 om. 53 (cf. v. l. 50). — b) D5 पशुपाल्यं. — D5 om. 53cd.

54 a) D1. 2. 4 वाणिज्यं सत्पथास्थानम्. — D1 om. 54c-55d. — d) D2 वैश्यकर्म सनातनं.

55 D1 om. 55 (cf. v. l. 54). — b) D5. 7 कर्हिचित् (for वै क्वचित्). V1 B Dn विक्रीणीयान्न चैव हि (V1 B2. 5 ह; B4 च). — d) D4. 6-8 आवसन् (for आश्रितः).

56 c) D4. 6-9 शूद्रो धर्मपरं नित्यं. — d) D1 शुश्रूषा तु; D4. 6-9 °षार्थं (for °षा च). D2 शुश्रूषा द्विजजातिषु.

57 b) V1 B Dn D2 सत्यवादी (for °संधो). — c) V1 B Dn D2. 8 शुश्रूषुर् (for °षन्).

58 a) V1 B Dn नित्यं हि स (B1 Dn1. n2 स हि) (for त्यक्तहिंसः). D4-9 न्यस्तहिंस्रसमाचारो. — b) B2 D4-9 देवतातिथिपूजकः. — d) B1 -प्रपद्येत; D1. 2 -युज्यति च; D6-9 -युक्तो याति (for -प्रयुज्येत).

59 b) V1 B1. 4. 5 Dn1. n2 शोभनं; D8 शासने (for शोभने). — d) D4. 8 अर्हसि (for इच्छसि).

Colophon om. in V1 B2 Dn. — *Parvan name*: B1. 3. 4 D1 शांति. — *Sub-parvan*: B1. 3. 5 D2. 4-6. 8. 9 दानधर्म. — *Adhy. name*: B1. 3-5 D1. 2. 4. 6-9 उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B5 132. — *Śloka no.*: Dn1. n2 60; D4 56.

129

☞ This adhy. is missing in D8 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 B5 om. 1 (retaining the ref.). — ab) V1 B (B5 om.) Dn उक्तस्त्वया पृथग्धर्मश्चातुर्वर्ण्यहितः शुभः. — d) V1 B2-4 Dn D4. 5. 8 तद् (for तं).

2 D1 महादेव (for महेश्वर). — a) V1 B2-4 Dn

C. 13. 6452
B. 13. 141. 63
K. subst.
M. subst.

तेषामिमं प्रवक्ष्यामि धर्मकर्मफलोदयम् ।
ब्राह्मणेषु हि यो धर्मः स धर्मः परमो मतः ॥ ३
इमे तु लोकधर्मार्थं त्रयः सृष्टाः स्वयंभुवा ।
पृथिव्याः सर्जने नित्यं सृष्टास्तानपि मे शृणु ॥ ४
वेदोक्तः परमो धर्मः स्मृतिशास्त्रगतोऽपरः ।
शिष्टाचीर्णः परः प्रोक्तस्त्रयो धर्माः सनातनाः ॥ ५
त्रैविद्यो ब्राह्मणो विद्वान्न चाध्ययनजीवनः ।
त्रिकर्मा त्रिपरिक्रान्तो मैत्र एष स्मृतो द्विजः ॥ ६
षडिमानि तु कर्माणि प्रोवाच भुवनेश्वरः ।
वृत्त्यर्थं ब्राह्मणानां वै शृणु तानि समाहिता ॥ ७
यजनं याजनं चैव तथा दानप्रतिग्रहौ ।
अध्यापनमधीतं च षट्कर्मा धर्मभाग्द्विजः ॥ ८
नित्यस्वाध्यायता धर्मो धर्मो यज्ञः सनातनः ।
दानं प्रशस्यते चास्य यथाशक्ति यथाविधि ॥ ९
अयं तु परमो धर्मः प्रवृत्तः सत्सु नित्यशः ।
गृहस्थता विशुद्धानां धर्मस्य निचयो महान् ॥ १०
पञ्चयज्ञविशुद्धात्मा सत्यवागनसूयकः ।
दाता ब्राह्मणसत्कर्ता सुसंमृष्टनिवेशनः ॥ ११
अमानी च सदाजिह्मः स्निग्धवाणीप्रदस्तथा ।
अतिथ्यभ्यागतरतिः शेषान्नकृतभोजनः ॥ १२
पाद्यमर्घ्यं यथान्यायमासनं शयनं तथा ।
दीपं प्रतिश्रयं चापि यो ददाति स धार्मिकः ॥ १३
प्रातरुत्थाय चाचम्य भोजनेनोपमन्त्र्य च ।
सत्कृत्यानुव्रजेद्यश्च तस्य धर्मः सनातनः ॥ १४
सर्वातिथ्यं त्रिवर्गस्य यथाशक्ति दिवानिशम् ।
शूद्रधर्मः समाख्यातस्त्रिवर्णपरिचारणम् ॥ १५

D3 ब्रह्मणा (for ब्रा°). — b) B1 हितार्थिना; B5 गुणान्विताः; D8.9 तपोर्थिना (for गुणा°). — c) D4 धारयितुं (for तार°). D1 लोकं धारयितुं कृत्स्नं.

3 a) V1 B2-5 Dn D4.5 अपि प्र-; D6-9 इदं तु (for इमं प्र-). — b) B1 D2 धर्मं कर्म-; B3 सर्वधर्म-; D4-9 कर्मधर्म- (for धर्मकर्म-). — c) D1.4 तु; D5-9 च (for हि). — D5 om. (hapl.) 3d-5a. — d) D6-9 transp. स and धर्मः.

4 D5 om. 4 (cf. v. l. 3). — a) V1 Dn1.n2 इमं; B4.5 इदं (for इमे). D2 लोकाश्च; D6-9 तु लोका; Bom. ed. ते लोक- (for तु लोक-). D1 इमे तु लोका धर्मार्थास्. — b) D4.6-9 तथा (for त्रयः). — c) D4.6-9 पृथिव्यां सत्सु ते दृष्टा. — d) V1 B (except B4) D2 सृष्टांस्; D4.6-9 नित्यं (for सृष्टास्).

5 D5 om. 5a (cf. v. l. 3). — a) B2 (marg. as in text) स परो (for परमो). — b) B1 धर्म- (for स्मृति-). D4-9 तथा श्रु(D5 स्मृ)तिगतः परः. — c) V1 B2-5 Dn1 [s]परः (for परः).

6 a) D5.8 त्रिविधो (for त्रैविद्यो). — b) D5-9 तथा (for न च). B4.5 D5 -जीविनः; Bom. ed. -जीवकः (for °नः).

7 b) D4-9 प्रोवाच मनुजेश्वरः. — d) V1 B Dn शृणु धर्मान्सनात(Dn8 om. [hapl.] नात)नान्.

8 b) D2 -परिग्रहौ (for -प्रति°). — c) V1 B Dn चाध्ययनं (for अधीतं च). — d) D4-9 धर्मतो (for °भाग्).

9 a) Bom. ed. नित्यः (for नित्य-). V1 B1.2.4 Dn -स्वाध्यायिता (for °यता). B3.5 नित्यं स्वाध्यायिता धर्मो. — b) D4.6-9 धर्म- (for धर्मो).

10 a) V1 समस्; Dn D5 शमस् (for अयं). Bom. ed. शमस्तूपरमो धर्मः. — c) V1 B Dn गृहस्थानां (for °स्थता). D4-9 गार्हस्थ्यता विशुद्धात्मा.

11 a) D8 एवं (for पञ्च-). — d) B1 स्वयंसृष्ट-; B5 सुसंहृष्ट- (for °मृष्ट-).

12 a) D5 ब्रह्मन् (for [अ]जिह्मः). — b) D5 om. from प्रदस्तथा up to ददाति स (in 13d). D4.6-9 सदा (for तथा).

13 D5 om. up to ददाति स (in 13d) (cf. v. l. 12). — a) Dn2 अर्घं (for अर्घ्यं). — c) V1 B Dn [ए]व (for [अ]पि).

14 c) D6.8.9 तु (for च).

15 a) Dn1 तथातिथिं (for सर्वातिथ्यं). — b) V1 B Dn1.n3 D2 निशानिशं; D4-9 यथानिशं (for दिवा°). — c) D5 त्वयाख्यातस् (for समा°). — d) V1 B2-5 Dn D4-9 त्रिवर्ग- (for °र्ण-).

प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो गृहस्थेषु विधीयते ।
तमहं कीर्तयिष्यामि सर्वभूतहितं शुभम् ॥ १६
दातव्यमसकृच्छक्त्या यष्टव्यमसकृत्तथा ।
पुष्टिकर्मविधानं च कर्तव्यं भूतिमिच्छता ॥ १७
धर्मेणार्थः समाहार्यो धर्मलब्धं त्रिधा धनम् ।
कर्तव्यं धर्मपरमं मानवेन प्रयत्नतः ॥ १८
एकेनांशेन धर्मार्थश्चर्तव्यो भूतिमिच्छता ।
एकेनांशेन कामार्थ एकमंशं विवर्धयेत् ॥ १९
निवृत्तिलक्षणस्त्वन्यो धर्मो मोक्ष इति स्मृतः ।
तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि शृणु मे देवि तत्त्वतः ॥ २०
सर्वभूतदया धर्मो न चैकग्रामवासिता ।
आशापाशविमोक्षश्च शस्यते मोक्षकाङ्क्षिणाम् ॥ २१
न कुण्ड्यां नोदके सङ्गो न वाससि न चासने ।
न त्रिदण्डे न शयने नाग्नौ न शरणालये ॥ २२
अध्यात्मगतचित्तो यस्तन्मनास्तत्परायणः ।
युक्तो योगं प्रति सदा प्रतिसंख्यानमेव च ॥ २३
वृक्षमूलशयो नित्यं शून्यागारनिवेशनः ।
नदीपुलिनशायी च नदीतीररतिश्च यः ॥ २४
विमुक्तः सर्वसङ्गेषु स्नेहबन्धेषु च द्विजः ।
आत्मन्येवात्मनो भावं समासज्याटति द्विजः ॥ २५
स्थाणुभूतो निराहारो मोक्षदृष्टेन कर्मणा ।
परिव्रजति यो युक्तस्तस्य धर्मः सनातनः ॥ २६
न चैकत्र चिरासक्तो न चैकग्रामगोचरः ।
युक्तो ह्यटति निर्मुक्तो न चैकपुलिनेशयः ॥ २७
एष मोक्षविदां धर्मो वेदोक्तः सत्पथः सताम् ।
यो मार्गमनुयातीमं पदं तस्य न विद्यते ॥ २८
चतुर्विधा भिक्षवस्ते कुटीचरकृतोदकः ।
हंसः परमहंसश्च यो यः पश्चात्स उत्तमः ॥ २९

C. 13. 6478
B. 13. 141. 89
K. subst.
M. subst.

16 D1 om. from स्थेषु (in 16b) up to तमहं (in 16c). — c) V1 B Dn D6 तमहं वर्तयिष्यामि. — d) D1. 2 -वर्ण- (for -भूत-). D1-9 शृणु मे देवि तत्त्वतः.

17 a) Dn3 om. (hapl.) from च्छक्त्या up to सकृ (in 17b). D1-9 भक्त्या (for शक्त्या). — d) D4. 5. 7 पुष्टिम् (for भूतिम्).

18 a) D4. 6-9 सहायार्थो (D8 °र्थे); D5 सदाहार्यो (for समा°). — b) D1 धनलब्धं धनं धनं; D6-8 धर्मलब्धध(D7 °ब्धे ध)नं धनं. — c) B1 कर्म- (for धर्म-). D1-9 कर्तव्यो धर्मपरमो.

19 a) D9 om. (hapl.) from एके up to मंशं (in 19d). D1. 2. 5-8 धर्मार्थौ (for °र्थश्). — D4 om. (hapl.) 19bc. — b) D1. 2. 5 कर्तव्यौ (for चर्तव्यो). D6-8 कर्तव्यौ धर्ममिच्छता. — c) D1 कामाश्च; D2 कामाद्वा; D6-8 धर्मार्थम् (for कामार्थ). — d) D1. 2 [अ]प्येकम् (for एकम्).

20 b) V1 B Dn D4. 5 धर्मो मोक्षाय तिष्ठति.

21 d) D4. 5. 7-9 -कांक्षिणः (for °णाम्).

22 a) B8 D5 कुड्यां (for कुण्ड्यां). — b) D4 om. (hapl.) वाससि न. D4 वा (for च). — d) D5-9 नाग्ने न शरणे तथा.

23 a) V1 B Dn D4-6. 8. 9 -गति- (for -गत-). — c) D4. 6-9 युक्तं (for युक्तो).

24 a) V1 B1. 2. 4. 5 -मूलचरो; B3 Dn D2. 4 °परो; D5-7. 9 -मूलाश्रयो (for -मूलशयो). — d) V1 B1-4 Dn2. n3 -रतश्; B5 -वृतश् (for -रतिश्).

25 a) B1 -संगेन (for °षु). — b) D5 -बंधेन (for -बन्धेषु). Some unused MSS. स्निग्धबंधुषु च द्विजः. — B3 D8 om. (hapl.) 25cd. — c) Dn3 योगं; D1-7. 9 भारं (for भावं). — d) D1. 2 [अ]टते (for [अ]टति). V1 B1. 2. 4. 5 Dn3 समासज्जेत वै द्विजः.

26 D4 om. 26cd. — c) B1. 4. 5 Dn1. n2 D1 मुक्तस् (for युक्तस्).

27 a) V1 B2-5 Dn1. n3 निरासक्तो; D4 समा° (for चिरा°). — c) V1 B Dn D8 मुक्तो (for युक्तो).

28 d) D2 च (for न).

29 a) V1 B2. 4. 5 Dn1. n2 तु (for ते). — b) D1 कुंडीचक्र- (for कुटीचर-). D1-8 -बहूदकौ (for -कृतोदकः). B2 (marg.) Dn3 D9 Cn कुटीचकबहूदकौ. ❀ Cn : कुटीचक-

C. 13. 6479
B. 13. 141. 90
K. subst.
M. subst.

अतः परतरं नास्ति नाधरं न तिरोऽग्रतः ।
अदुःखमसुखं सौम्यमजरामरमव्ययम् ॥ ३०

उमोवाच ।

गार्हस्थ्यो मोक्षधर्मश्च सज्जनाचरितस्त्वया ।
भाषितो मर्त्यलोकस्य मार्गः श्रेयस्करो महान् ॥ ३१
ऋषिधर्मं तु धर्मज्ञ श्रोतुमिच्छाम्यनुत्तमम् ।
स्पृहा भवति मे नित्यं तपोवननिवासिषु ॥ ३२
आज्यधूमोद्भवो गन्धो रुणद्धीव तपोवनम् ।
तं दृष्ट्वा मे मनः प्रीतं महेश्वर सदा भवेत् ॥ ३३
एतं मे संशयं देव मुनिधर्मकृतं विभो ।
सर्वधर्मार्थतत्त्वज्ञ देवदेव वदस्व मे ।
निखिलेन मया पृष्टं महादेव यथातथम् ॥ ३४

महेश्वर उवाच ।

हन्त तेऽहं प्रवक्ष्यामि मुनिधर्ममनुत्तमम् ।
यं कृत्वा मुनयो यान्ति सिद्धिं स्वतपसा शुभे ॥ ३५
फेनपानामृषीणां यो धर्मो धर्मविदां सदा ।
तं मे शृणु महाभागे धर्मज्ञे धर्ममादितः ॥ ३६
उञ्छन्ति सततं तस्मिन्ब्राह्मं फेनोत्करं शुभम् ।
अमृतं ब्रह्मणा पीतं मधुरं प्रसृतं दिवि ॥ ३७
एष तेषां विशुद्धानां फेनपानां तपोधने ।
धर्मचर्याकृतो मार्गो वालखिल्यगणे शृणु ॥ ३८
वालखिल्यास्तपःसिद्धा मुनयः सूर्यमण्डले ।
उञ्छमुञ्छन्ति धर्मज्ञाः शाकुनीं वृत्तिमास्थिताः ॥ ३९
मृगनिर्मोकवसनाश्चीरवल्कलवाससः ।
निर्द्वंद्वाः सत्पथं प्राप्ता वालखिल्यास्तपोधनाः ॥ ४०
अङ्गुष्ठपर्वमात्रास्ते स्वेष्वङ्गेषु व्यवस्थिताः ।
तपश्चरणमीहन्ते तेषां धर्मफलं महत् ॥ ४१
ते सुरैः समतां यान्ति सुरकार्यार्थसिद्धये ।

बहूदकौ त्रिदण्डिनौ । एको गृहे वसति, अपरस्तीर्थान्यटति । ❀

30 D4 om. 30. — b) V1 B Dn8 नावरं (for नाधरं). — c) D5 अजरः (for असुखं). — After 30, V1 B1. 3–5 ins. an addl. colophon [*Parvan name* : B1. 3. 4 शांति. — *Sub-parvan* : V1 B1. 3. 4 दानधर्म. — *Adhy. name* : V1 उमामहेश्वरसंवादः; B1 महेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* : V1 140; B5 133].

31 B5 om. the ref. — a) D4. 5. 8. 9 गार्हस्थ्यं (for °स्थ्यो). — c) V1 B Dn D4 जीव- (for मर्त्य-).

32 a) D8 -धर्मांस् (for -धर्मं). — b) V1 B Dn [अ]तःपरं; D8 [अ]नुत्तमान् (for °मम्).

33 b) D5–9 रुंधति (for रुणद्धि). B5 Dn1. n2 D5 तपोधनं (for °वनम्). — c) D4–9 मनःप्रीतिर् (for मनः प्रीतं).

34 d) D1. 2 ब्रूहि धर्मार्थकोविद. — e) D1. 2. 4–9 पृष्टो (for पृष्टं).

35 V1 B Dn D2 भगवान् (for महेश्वर). — b) B5 मुनेर् (for मुनि-). — d) V1 B1. 2. 4. 5 Dn सु- (for स्व-). D4–9 सिद्धाश्च तपसा परं.

36 D1 om. (hapl.) 36bcd. — b) V1 B1–4 Dn -विदां सतां; B5 -भृतां सतां (for -विदां सदा).

37 a) D4–9 वांछंति (for उञ्छन्ति). V1 B Dn ये ते (for तस्मिन्). — b) B Dn1. n2 ब्राह्यं (for ब्राह्मं). D4–9 ब्राह्मं (D7 °ह्यं) तेजः सनातनं. — d) V1 B Dn अध्वरे (for मधुरं).

38 c) B3 धर्मे; D1 ब्रह्म- (for धर्म-). — d) Some MSS. वालिखिल्य- (for वालखिल्य-). V1 Dn3 D8 -गणैः (for -गणे). B3 वालिखिल्लानां च मे शृणु (hypermetric).

39 a) Some MSS. वालिखिल्यास्. — c) D4–9 इच्छंति (for उञ्छन्ति). Dn1. n2 उंछे तिष्ठंति धर्मज्ञाः.

40 b) B1 -धारिणः (for -वाससः). — c) B1 निर्द्वंद्वाः सूर्यसंतप्ता; D4–9 शीर्णपर्णफलाहारा. — d) Some MSS. वालिखिल्यास्.

41 a) V1 B1. 2. 4. 5 Dn -मात्रा ये; B3 -मानास्ते (for -मात्रास्ते). — b) V1 B Dn भूत्वा स्वे स्वे; D5 अंगुष्ठेषु (for स्वेष्वङ्गेषु). D2 स्वेष्वेवांगेष्ववस्थिताः. — c) D5–7. 9 ईहंतस् (for ईहन्ते). — d) D4–7. 9 भवेत् (for महत्).

42 a) B3 तैः सुरैः; B5 तेषु वै (for ते सुरैः). — c) V1 B Dn1. n2 D8 द्योतयंति; Dn3 °यति

द्योतयन्तो दिशः सर्वास्तपसा दग्धकिल्बिषाः ॥ ४२
ये त्वन्ये शुद्धमनसो दयाधर्मपरायणाः ।
सन्तश्चक्रचराः पुण्याः सोमलोकचराश्च ये ॥ ४३
पितृलोकसमीपस्थास्त उञ्छन्ति यथाविधि ।
संप्रक्षालाश्मकुट्टाश्च दन्तोलूखलिनस्तथा ॥ ४४
सोमपानां च देवानामूष्मपाणां तथैव च ।
उञ्छन्ति ये समीपस्थाः स्वभावनियतेन्द्रियाः ॥ ४५
तेषामग्निपरिष्यन्दः पितृदेवार्चनं तथा ।
यज्ञानां चापि पञ्चानां यजनं धर्म उच्यते ॥ ४६
एष चक्रचरैर्देवि देवलोकचरैर्द्विजैः ।
ऋषिधर्मः सदा चीर्णो योऽन्यस्तमपि मे शृणु ॥ ४७
सर्वेष्वेवर्षिधर्मेषु जेय आत्मा जितेन्द्रियः ।
कामक्रोधौ ततः पश्चाज्जेतव्याविति मे मतिः ॥ ४८
अग्निहोत्रपरिस्पन्दो धर्मरात्रिसमासनम् ।
सोमयज्ञाभ्यनुज्ञानं पञ्चमी यज्ञदक्षिणा ॥ ४९
नित्यं यज्ञक्रिया धर्मः पितृदेवार्चने रतिः ।
सर्वातिथ्यं च कर्तव्यमन्नेनोञ्छार्जितेन वै ॥ ५०
निवृत्तिरुपभोगस्य गोरसानां च वै रतिः ।
स्थण्डिले शयनं योगः शाकपर्णनिषेवणम् ॥ ५१
फलमूलाशनं वायुरापः शैवलभक्षणम् ।
ऋषीणां नियमा ह्येते यैर्जयन्त्यजितां गतिम् ॥ ५२
विधूमे न्यस्तमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।
अतीतपात्रसंचारे काले विगतभैक्षके ॥ ५३
अतिथिं काङ्क्षमाणो वै शेषान्नकृतभोजनः ।
सत्यधर्मरतिः क्षान्तो मुनिधर्मेण युज्यते ॥ ५४
न स्तम्भी न च मानी यो न प्रमत्तो न विस्मितः ।
मित्रामित्रसमो मैत्रो यः स धर्मविदुत्तमः ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकोनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

C. 13. 6505
B. 13. 141. 115
K. subst.
M. subst.

(for °यन्तो).

43 cd) B1 Dn2. n3 चक्रधराः (for °चराः). D4–9 सिद्धा देव- (for पुण्याः सोम-).

44 a) D1 पितृलोके. — c) D6–9 संप्रक्षाला अश्मकुट्टा. — d) Dn1. n2 च ये; Dn3 च ते (for तथा). V1 Bom. ed. दंतोलूखलिकाश्च ते (V1 ये).

45 c) D1 ते (for ये). D6–9 उंछंति ते स्वभावस्थाः. — d) V1 B Dn सदारा (for स्वभाव-). D4–9 स्वदारविजि(D4 °निर)तेंद्रियाः.

46 a) V1 B Dn3 -परिस्यंदं (for °ष्यन्दः). — b) D4. 5 यथा (for तथा). V1 B Dn पितृणां चार्चनं तथा. — c) V1 B Dn D4 [ए]व (for [अ]पि). D5–9 यज्ञानां पंच दिव्यानां (sic).

48 b) D4–9 य आत्मानं (for जेय आत्मा). D1 यतेंद्रियः. V1 ज्ञेयोत्मा संजितेंद्रियैः; B Dn ज्ञेयोत्मा (B3 ज्ञेयार्थाः) संयतेंद्रियैः. — d) D4–9 निश्चयः (for मे मतिः).

49 b) D6. 7 -समानतां (for °सनम्). V1 B Dn Cnp धर्मचक्रं सनातनं; D4. 7. 9 धर्मो रात्रिसमानतां. ❀ Cn : धर्मचक्रं सनातनमिति गौडाः । ❀ — c) V1 सोमयज्ञाभ्यनुज्ञाता.

50 a) V1 Dn2 नित्य- (for नित्यं). — b) D1 -देवार्चनं. D6–9 रतः (for रतिः). — c) D4–9 तथातिथ्यं (for सर्वा°). B1 तु (for च).

51 a) V1 B Dn -भोगेषु (for -भोगस्य). — b) V1 B Dn D4–9 शमे (for च वै). — c) B Dn शयने (for °नं).

52 b) D6. 7. 9 सेवाल- ; D8 शैवाल- (for शैवल-). — c) D4–9 तु (for हि).

53 Cf. Manu. 6. 56. — a) Bom. ed. सन्न- (for न्यस्त-). — c) D4–9 अपेत- (for अतीत-). — d) V1 B Dn D4. 5 -भिक्षुके; D9 -भिक्षके (for -भै°).

54 a) D4–9 अतिथीन् (for °थिं). — c) V1 B Dn -रतः (for -रतिः). D4–9 दांतो; Bom. ed. शांतो (for क्षान्तो). — d) V1 B Dn3 D4. 7. 8 मुनिर् (for मुनि-).

55 a) V1 B Dn मानी स्यान्; D4–9 मायी च (for मानी यो). — b) V1 B3–5 Dn1. n2 प्रसन्नो; B1 प्रशम्तो

C. 13 6506
B. 13. 142. 1
K. subst.
M. subst.

१३०

उमोवाच ।

देशेषु रमणीयेषु गिरीणां निर्झरेषु च ।
स्रवन्तीनां च कुञ्जेषु पर्वतोपवनेषु च ॥ १
देशेषु च विचित्रेषु फलवत्सु समाहिताः ।
मूलवत्सु च देशेषु वसन्ति नियतव्रताः ॥ २
तेषामपि विधिं पुण्यं श्रोतुमिच्छामि शंकर ।
वानप्रस्थेषु देवेश स्वशरीरोपजीविषु ॥ ३

महेश्वर उवाच ।

वानप्रस्थेषु यो धर्मस्तं मे शृणु समाहिता ।
श्रुत्वा चैकमना देवि धर्मबुद्धिपरा भव ॥ ४
संसिद्धैर्नियतैः सद्भिर्वनवासमुपागतैः ।
वानप्रस्थैरिदं कर्म कर्तव्यं शृणु यादृशम् ॥ ५
त्रिकालमभिषेकार्थः पितृदेवार्चनं क्रिया ।
अग्निहोत्रपरिस्पन्द इष्टिहोमविधिस्तथा ॥ ६
नीवारग्रहणं चैव फलमूलनिषेवणम् ।
इङ्गुदैरण्डतैलानां स्नेहार्थं च निषेवणम् ॥ ७
योगचर्याकृतैः सिद्धैः कामक्रोधविवर्जनम् ।
वीरशय्यामुपासद्भिर्वीरस्थानोपसेविभिः ॥ ८
युक्तैर्योगवहैः सद्भिर्ग्रीष्मे पञ्चतपैस्तथा ।
मण्डूकयोगनियतैर्यथान्यायनिषेविभिः ॥ ९
वीरासनगतैर्नित्यं स्थण्डिले शयनैस्तथा ।
शीतयोगोऽग्नियोगश्च चर्तव्यो धर्मबुद्धिभिः ॥ १०
अब्भक्षैर्वायुभक्षैश्च शैवालोत्तरभोजनैः ।
अश्मकुट्टैस्तथा दान्तैः संप्रक्षालैस्तथापरैः ॥ ११

(for प्रमत्तो). — ^{d}) Dn सत्य- (for यः स).

Colophon. — *Parvan name :* B1-4 D1 शांति. — *Subparvan :* V1 B Dn1, n2 D1, 2, 4 दानधर्म. — *Adhy. name :* V1 B1, 2, 4, 5 Dn D2, 5–9 उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : V1 141 ; B1, 4, 5 134 ; Dn1 138. — *Śloka no. :* Dn1 114 ; Dn2 116 ; D4 52.

130

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 ^{b}) V1 B Dn नदीनां (for गिरीणां). D4–9 शिखरेषु (for निर्झ°). — D5 reads 1^{cd} after 3^{ab}. — ^{c}) V1 B Dn D2 नि- (for च). — ^{d}) V1 B Dn पर्वतेषु (for °तोप-).

2 ^{a}) D4–9 वनेषु (for देशेषु). Dn1, n2 पवित्रेषु (for विचि°). — B5 om. (hapl.) 2^{cd}. — ^{c}) B1–4 Dn मेध्येषु (for देशेषु).

3 ^{a}) D4–9 कृत्स्नं (for पुण्यं). — After 3^{ab}, D5 reads 1^{cd}. — For 3^{cd}, D4–9 subst. :

627* वानप्रस्थोञ्छवृत्तीनां तपोविस्तृतचेतसाम् ।
[D4 -तेजसां (for -चेतसाम्).]

4 D2 ईश्वर ; D9 महादेव (for महेश्वर).

5 ^{a}) Bom. ed. नियमैः (for °तैः).

6 ^{a}) V1 B1, 2, 4 अभिषेकार्थं ; Dn1 n2 °कं च ; D4–9 °कश्च (for °कार्थः). — ^{b}) V1 B Dn D4–9 तथा (for क्रिया). — ^{d}) D6 इति ; D8 इष्टिं (for इष्टि-).

7 ^{a}) D4–9 साक्षात् (for चैव). — ^{c}) D6, 7, 9 इंगुदैरणतैलानां. — ^{d}) V1 B1–4 Dn1, n2 D4–9 स्नेहार्थे च ; B5 °र्थेषु (for °र्थं च).

8 ^{a}) B5 -व्रतैः ; D5–8 -गतैः (for -कृतैः). — ^{b}) V1 B Dn D4–9 -विवर्जितैः (for °र्जनम्). — ^{c}) D1 वीरशय्यासनं सद्भिर्.

9 D2 om. (hapl.) 9. — ^{a}) B5 D7 मुक्तैर् (for युक्तैर्). D4 योगमहैः. — ^{c}) B5 -निरतैर् (for -नियतैर्). D4–9 यथायोगव्र(D7 °गं व्र)तोपेतैर्. — ^{d}) B3, 5 यथान्यायं.

10 D4 om. (hapl.) 10. — ^{a}) V1 B Dn D2 -रतैर् (for -गतैर्). — ^{b}) V1 B1, 2, 4, 5 Dn शयनं. — ^{c}) V1 B Dn -तोयाग्नि- ; D5–9 -योगाग्नि- (for -योगोऽग्नि-). — ^{d}) Dn2 D6, 8 कर्तव्यो (for च°). D2 ब्रह्म- (for धर्म-).

11 ^{a}) D5 अंबुभक्षैर्वायुभक्षैः. — ^{b}) V1 B Dn D4 शैवलोत्तर-.

चीरवल्कलसंवीतैर्मृगचर्मनिवासिभिः ।
कार्या यात्रा यथाकालं यथाधर्मं यथाविधि ॥ १२
वननित्यैर्वनचरैर्वनपैर्वनगोचरैः ।
वनं गुरुमिवामाद्य वस्तव्यं वनजीविभिः ॥ १३
तेषां होमक्रिया धर्मः पञ्चयज्ञनिषेवणम् ।
नागपञ्चमयज्ञस्य वेदोक्तस्यानुपालनम् ॥ १४
अष्टमीयज्ञपरता चातुर्मास्यनिषेवणम् ।
पौर्णमास्यां तु यो यज्ञो नित्ययज्ञस्तथैव च ॥ १५
विमुक्ता दारसंयोगैर्विमुक्ताः सर्वसंकरैः ।
विमुक्ताः सर्वपापैश्च चरन्ति मुनयो वने ॥ १६
स्रुग्भाण्डपरमा नित्यं त्रेताग्निशरणाः सदा ।
सन्तः सत्पथनित्या ये ते यान्ति परमां गतिम् ॥ १७
ब्रह्मलोकं महापुण्यं सोमलोकं च शाश्वतम् ।
गच्छन्ति मुनयः सिद्धा ऋषिधर्मव्यपाश्रयात् ॥ १८
एष धर्मो मया देवि वानप्रस्थाश्रितः शुभः ।
विस्तरेणार्थसंपन्नो यथास्थूलमुदाहृतः ॥ १९

उमोवाच ।

भगवन्देवदेवेश सर्वभूतनमस्कृत ।
यो धर्मो मुनिसंघस्य सिद्धिवादेषु तं वद ॥ २०
सिद्धिवादेषु संसिद्धास्तथा वननिवासिनः ।
स्वैरिणो दारसंयुक्तास्तेषां धर्मः कथं स्मृतः ॥ २१

महेश्वर उवाच ।

स्वैरिणस्तापसा देवि सर्वे दारविहारिणः ।
तेषां मौण्ड्यं कषायश्च वासरात्रिश्च कारणम् ॥ २२
त्रिकालमभिषेकश्च होत्रं त्वृषिकृतं महत् ।
समाधिः सत्पथस्थानं यथोदितनिषेवणम् ॥ २३
ये च ते पूर्वकथिता धर्मा वननिवासिनाम् ।
यदि सेवन्ति धर्मांस्तानाप्नुवन्ति तपःफलम् ॥ २४
ये च दंपतिधर्माणः स्वदारनियतेन्द्रियाः ।
चरन्ति विधिदृष्टं तदृतुकालाभिगामिनः ॥ २५

C. 13. 6530
B. 13. 142. 28
K subst.
M. subst.

12 ^{c}) B1 यथाकामं (for °लं).

13 ^{b}) V1 B1. 2. 4. 5 Dn3 D5 वनजैर्; B3 D9 °स्थैर्; Dn2 om. (for वनपैर्). — ^{c}) D4 वनं गूढम्; D5. 7 वने गूढम्; D6. 8. 9 वने गृहम् (for वनं गुरुम्). — ^{d}) D1. 2 वर्तव्यं (for वस्तव्यं).

14 B4 om. (hapl.) 14^{c}–15^{b}. — ^{c}) D4. 6–9 -पंचमि- (for -पञ्चम-). V1 B1–3. 5 Dn D5 भागं च पंचयज्ञस्य. — ^{d}) V1 B (B4 om.) Dn यथोक्तस्य (for वेदो°).

15 B4 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). — ^{c}) D5–9 धर्मो (for यज्ञो). V1 B Dn पौर्णमासादयो यज्ञा.

16 ^{a}) D5–9 वियुक्ता (for विमुक्ता). — ^{b}) D8 वियुक्ताः (for विमुक्ताः).

17 ^{c}) D4–9 ते (for ये). — ^{d}) D5 प्र- (for ते).

18 ^{b}) D7 तु (for च). — ^{d}) D5 मुनि- (for ऋषि-). V1 B Dn सत्यधर्मव्यपाश्रयाः.

19 ^{b}) B1 शुभे (for शुभः). — ^{c}) V1 B2–5 Dn [अ]थ (for [अ]र्थ-). — ^{d}) D4–7. 9 यथामूलम् (for °स्थूलम्).

20 ^{a}) V1 B Dn D4 भगवन्सर्वभूतेश. — ^{c}) Bom. ed -संगस्य (for -संघस्य). — ^{d}) D1. 4. 5. 7–9 सिद्ध- (for सिद्धि-). D2 शृणु (for वद).

21 ^{a}) V1 D1. 4. 5. 9 सिद्ध- (for सिद्धि-). — ^{d}) D4 कथंचन (for कथं स्मृतः). D1 तेषां धर्माः कथं स्मृताः.

22 V1 B1 4. 5 Dn3 देव; B3 महेश; Dn1. n3 देवदेव; D2 ईश्वर (for महेश्वर). — ^{a}) Dn3 D2. 4–9 तपसा (for ता°). — ^{b}) D4–9 सर्वभूत- (for सर्वे दार-). — ^{c}) D1. 2 येषां (for तेषां). D4. 6–9 तेषां कषायमोक्षश्च; D5 तेषां कामोथ मोक्षश्च. — ^{d}) V1 B Dn वासे (for वास-).

23 D2 om. 23^{ab}. — ^{a}) V1 B2. 3 द्वि- (for त्रि-). D4 त्रिरात्रमभिषेकं च. — ^{b}) D1 चर्षि-; D4. 6. 7. 9 वर्ष-; D5 यज्ञ- (for त्वृषि-). — ^{d}) V1 B2–5 Dn D2 यथोद्दिष्ट-; B1 यथादृष्ट- (for यथोदित-).

24 ^{b}) V1 B Dn D2 ते वन- (for वननि-). — ^{d}) B3 D2. 4. 5. 8 ततः (for तपः-).

25 ^{a}) B1 -धर्मेण (for -धर्माणः). — ^{b}) V1 B1. 3. 4 Dn स्वदारनिरतेंद्रियाः. — ^{c}) D1. 5–9 तु; D4 हि (for तद्). — ^{d}) Dn2. n3 अनु- (for ऋतु-).

C. 13. 6531
B. 13. 142. 26
K. subst.
M. subst.

तेषामृषिकृतो धर्मो धर्मिणामुपपद्यते ।
न कामकारात्कामोऽन्यः संसेव्यो धर्मदर्शिभिः ॥२६
सर्वभूतेषु यः सम्यग्ददात्यभयदक्षिणाम् ।
हिंसारोषविमुक्तात्मा स वै धर्मेण युज्यते ॥ २७
सर्वभूतानुकम्पी यः सर्वभूतार्जवव्रतः ।
सर्वभूतात्मभूतश्च स वै धर्मेण युज्यते ॥ २८
सर्ववेदेषु वा स्नानं सर्वभूतेषु चार्जवम् ।
उभे एते समे स्यातामार्जवं वा विशिष्यते ॥ २९
आर्जवं धर्म इत्याहुरधर्मो जिह्म उच्यते ।
आर्जवेनेह संयुक्तो नरो धर्मेण युज्यते ॥ ३०
आर्जवो भुवने नित्यं वसत्यमरसंनिधौ ।
तस्मादार्जवनित्यः स्याद्य इच्छेद्धर्ममात्मनः ॥ ३१
क्षान्तो दान्तो जितक्रोधो धर्मभूतोऽविहिंसकः ।
धर्मे रतमना नित्यं नरो धर्मेण युज्यते ॥ ३२
व्यपेततन्द्रो धर्मात्मा शक्त्या सत्पथमाश्रितः ।
चारित्रपरमो बुद्धो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ३३

उमोवाच ।

आश्रमाभिरता देव तापसा ये तपोधनाः ।
दीप्तिमन्तः कया चैव चर्ययाथ भवन्ति ते ॥ ३४
राजानो राजपुत्राश्च निर्धना वा महाधनाः ।
कर्मणा केन भगवन्प्राप्नुवन्ति महाफलम् ॥ ३५
नित्यं स्थानमुपागम्य दिव्यचन्दनरूषिताः ।
केन वा कर्मणा देव भवन्ति वनगोचराः ॥ ३६
एतं मे संशयं देव तपश्चर्यागतं शुभम् ।
शंस सर्वमशेषेण त्र्यक्ष त्रिपुरनाशन ॥ ३७

महेश्वर उवाच ।

उपवासव्रतैर्दान्ता अहिंस्राः सत्यवादिनः ।
संसिद्धाः प्रेत्य गन्धर्वैः सह मोदन्त्यनामयाः ॥ ३८

---

26 [a]) D_5 मुनि- (for ऋषि-). — D_2 om. (hapl.?) 26^c–28^d. — [d]) $B_{2,3}$ -बुद्धिभिः (for -दर्शिभिः).

27 D_2 om. 27 (cf. v. l. 26). — [a]) D_{4-9} पश्यन् (for सम्यग्). — [c]) V_1 B Dn -दोष- (for -रोष-). Dn_2 D_{5-9} -वियुक्तात्मा (for -विमु°). — [d]) D_{5-9} धर्मेषु (for धर्मेण).

28 D_2 om. 28 (cf. v. l. 26). $D_{1,4,8}$ om. (hapl.) 28. — [a]) V_1 -धर्मानु- (for -भूतानु-). $D_{6,7,9}$ च (for यः). — [b]) D_5 -प्रियः (for -व्रतः). — [d]) $D_{7,9}$ सर्व- (for स वै).

29 [a]) V_1 -तीर्थेषु (for -वेदेषु). B_1 $D_{1,2}$ च; B_5 वै (for वा). D_{4-9} सर्वतीर्थेषु यत्पुण्यं. — [b]) $D_{4,6-9}$ -वेदेषु (for -भूतेषु). $B_{4,5}$ वा (for च). — [c]) $D_{1,2}$ ह्येते (for एते). D_{4-9} उभावेतौ समौ स्याताम्. — [d]) D_{4-9} च (for वा).

30 [b]) V_1 $B_{1,4,5}$ Dn न धर्मो (for अधर्मो). $D_{4-7,9}$ दुःखम् (for जिह्म).

31 B_5 om. (hapl.) 31–32. — [a]) V_1 $B_{1,2,4}$ Dn_3 आर्जवे (for °वो). B_3 $Dn_{1,n2}$ D_{4-9} आर्जवे तु र($D_{4,6-9}$ निर)तो नित्यं. — [c]) V_1 B (B_5 om.) Dn D_2 -युक्तः (for -नित्यः).

32 B_5 om. 32 (cf. v. l. 31). — [a]) D_7 यत- (for जित-). — [b]) D_1 सर्वभूतेष्वहिंसकः.

33 [a]) B Dn D_1 -तंद्रिर् (for -तन्द्रो). — D_7 om. 33^b. — [b]) B_1 $D_{1,4-6,8,9}$ आस्थितः (for आश्रितः). — [c]) B_3 भूयो; Dn_3 वृद्धो; D_{4-9} धर्मो (for बुद्धो).

34 [a]) V_1 B Dn_3 $D_{4,6-9}$ आश्रमांतरिता देव. — [b]) D_{6-8} तपसा (for ता°). — [c]) D_{4-9} दीप्तधर्मक्रियाश्चैव. — [d]) D_2 ये; $D_{4-7,9}$ च (for [अ]थ).

35 [a]) D_7 वा (for च). — [b]) B_1 धनिनो (for निर्धना). V_1 B Dn $D_{4,5}$ ये (for वा). — [d]) D_2 महत्फलं.

36 [a]) V_1 B Dn_3 दिव्यं (for नित्यं). — [b]) B_{1-3} $Dn_{1,n2}$ $D_{2,4-6,9}$ -भूषिताः (for -रूषिताः).

37 [a]) $D_{4,5}$ एवं; D_{6-9} एनं (for एतं). — [b]) V_1 Dn तपश्चर्याश्रितं शुभं. — [c]) $B_{2,3}$ धर्मम् (for सर्वम्).

38 V_1 $B_{1,2,4,5}$ Dn देव; B_3 महेश (for महेश्वर). — [a]) $D_{4,6-9}$ -व्रता; D_5 -रता (for -व्रतैर्). D_2 दानैर् (for दान्ता). — [b]) V_1 B Dn D_2 ह्यहिंस्राः (for अ°). — [d]) $D_{4,6-9}$ [उ]मेनघाः (for [अ]नामयाः).

मण्डूकयोगशयनो यथास्थानं यथाविधि ।
दीक्षां चरति धर्मात्मा स नागैः सह मोदते ॥ ३९
शष्पं मृगमुखोत्सृष्टं यो मृगैः सह सेवते ।
दीक्षितो वै मुदा युक्तः स गच्छत्यमरावतीम् ॥ ४०
शैवालं शीर्णपर्णं वा तद्व्रतो यो निषेवते ।
शीतयोगवहो नित्यं स गच्छेत्परमां गतिम् ॥ ४१
वायुभक्षोऽम्बुभक्षो वा फलमूलाशनोऽपि वा ।
यक्षेष्वैश्वर्यमाधाय मोदतेऽप्सरसां गणैः ॥ ४२
अग्नियोगवहो ग्रीष्मे विधिदृष्टेन कर्मणा ।
चीर्त्वा द्वादश वर्षाणि राजा भवति पार्थिवः ॥ ४३
आहारनियमं कृत्वा मुनिर्द्वादशवार्षिकम् ।
मरुं संसाध्य यत्नेन राजा भवति पार्थिवः ॥ ४४
स्थण्डिले शुद्धमाकाशं परिगृह्य समन्ततः ।
प्रविश्य च मुदा युक्तो दीक्षां द्वादशवार्षिकीम् ॥ ४५
स्थण्डिलस्य फलान्याहुर्यानानि शयनानि च ।
गृहाणि च महार्हाणि चन्द्रशुभ्राणि भामिनि ॥ ४६
आत्मानमुपजीवन्यो नियतो नियताशनः ।
देहं वानशने त्यक्त्वा स स्वर्गं समुपाश्नुते ॥ ४७
आत्मानमुपजीवन्यो दीक्षां द्वादशवार्षिकीम् ।
त्यक्त्वा महार्णवे देहं वारुणं लोकमश्नुते ॥ ४८
आत्मानमुपजीवन्यो दीक्षां द्वादशवार्षिकीम् ।
अश्मना चरणौ भित्त्वा गुह्यकेषु स मोदते ॥ ४९
साधयित्वात्मनात्मानं निर्द्वंद्वो निष्परिग्रहः ।
चीर्त्वा द्वादश वर्षाणि दीक्षामेकां मनोगताम् ।
स्वर्गलोकमवाप्नोति देवैश्च सह मोदते ॥ ५०
आत्मानमुपजीवन्यो दीक्षां द्वादशवार्षिकीम् ।
हुत्वाग्नौ देहमुत्सृज्य वह्निलोके महीयते ॥ ५१
यस्तु देवि यथान्यायं दीक्षितो नियतो द्विजः ।
आत्मन्यात्मानमाधाय निर्द्वंद्वो निष्परिग्रहः ॥ ५२
चीर्त्वा द्वादश वर्षाणि दीक्षामेकां मनोगताम् ।

C. 13. 6559
B. 13. 142. 54
K. subst.
M. subst.

39 [b]) V1 B Dn D2 यथान्यायं for °स्थानं).

40 [a]) V1 B Dn -मुखोच्छिष्टं; D1 -गणोत्सृष्टं (for -मुखो°). — [b]) V1 B भक्षति; D1-9 मोदते (for सेवते). — [c]) D5 [s]पि (for वै).

41 [a]) D1.2 शैवलं (for शैवालं). B1.3 -पत्रं वा; D4.5 -पत्रं च; D7 -पर्णं च (for -पर्णं वा). D6.8.9 सेवालं शीर्णपत्रं च. — [b]) V1 Dn3 D2.4-9 तद्व्रतं; Dn1.n2 °ती (for °तो). — [c]) B3 -योगसहो.

42 [c]) D1.2 यक्षैश्च (for यक्षेषु). D4-8 आदाय (for आधाय).

43 [d]) D4-9 धार्मिकः (for पार्थिवः).

44 D1.2.4.6.7.9 om. (hapl.) 44. — [c]) Dn3 प्रसाध्य (for सं°). B3 कालेन (for यत्नेन). — [d]) D8 नरो (for राजा).

45 After 45, Dn1.n2 D4-9 read 47[cd], D4-9 repeating it in its proper place.

46 Dn3 om. (hapl.) 46[a]-49[b]. B5 om. (hapl.) 46[a]-48[b]. — [b]) D4.5 वसनानि (for शयनानि). — [d]) V1 B2.4 Dn2 भाविनि (for भामिनि).

47 B5 Dn3 om. 47 (cf. v. l. 46). D4-9 om. 47[ab]. Dn1.n2 read 47[cd] after 45; D4-9 read it for the first time after 45. — [c]) B1 च (for वा). — [d]) D6-9 (all both times) स स्वर्गे सुखमेधते.

48 B5 om. 48[ab]; Dn3 om. 48 (for both, cf. v. l. 46). D1.2.8 om. (hapl.) 48. — [c]) D4 घोरं (for देहं). — [d]) B5 आप्नुते (for अश्नुते).

49 Dn3 om. 49[ab] (cf. v. l. 46).

50 [a]) D4-9 [आ]त्मनो देहं (for °नात्मानं). — D6 om. (hapl.) 50[b]-52[c]. — [d]) V1 B Dn D8 एतां (for एकां). — Dn3 repeats 50[ef] after 53.

51 D6 om. 51 (cf. v. l. 50). — [c]) D4.5 हुत्वा देहं समुत्सृज्य.

52 D6 om. 52[abc] (cf. v. l. 50). — [a]) D4.5.7-9 यथायोगं (for यस्तु देवि). — [b]) D4.5.7-9 दीक्षितो विगतज्वरः. — [d]) V1 B Dn निर्ममो धर्मलालसः (B8

C. 13. 6559
B. 13. 142. 54
K. subst.
M. subst.

अरणीसहितं स्कन्धे बद्धा गच्छत्यनावृतः ॥ ५३
वीराध्वानमना नित्यं वीरासनरतस्तथा ।
वीरस्थायी च सततं स वीरगतिमाप्नुयात् ॥ ५४
स शक्रलोकगो नित्यं सर्वकामपुरस्कृतः ।
दिव्यपुष्पसमाकीर्णो दिव्यचन्दनभूषितः ।
सुखं वसति धर्मात्मा दिवि देवगणैः सह ॥ ५५
वीरलोकगतो वीरो वीरयोगवहः सदा ।
सत्त्वस्थः सर्वमुत्सृज्य दीक्षितो नियतः शुचिः ।
वीराध्वानं प्रपद्येद्यस्तस्य लोकाः सनातनाः ॥ ५६
कामगेन विमानेन स वै चरति च्छन्दतः ।
शक्रलोकगतः श्रीमान्मोदते च निरामयः ॥ ५७

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि त्रिंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

१३१

उमोवाच

भगवन्भगनेत्रघ्न पूष्णो दशनपातन ।
दक्षक्रतुहर त्र्यक्ष संशयो मे महानयम् ॥ १
चातुर्वर्ण्यं भगवता पूर्वं सृष्टं स्वयंभुवा ।
केन कर्मविपाकेन वैश्यो गच्छति शूद्रताम् ॥ २
वैश्यो वा क्षत्रियः केन द्विजो वा क्षत्रियो भवेत् ।
प्रतिलोमः कथं देव शक्यो धर्मो निषेवितुम् ॥ ३
केन वा कर्मणा विप्रः शूद्रयोनौ प्रजायते ।
क्षत्रियः शूद्रतामेति केन वा कर्मणा विभो ॥ ४
एतं मे संशयं देव वद भूतपतेऽनघ ।
त्रयो वर्णाः प्रकृत्येह कथं ब्राह्मण्यमाप्नुयुः ॥ ५

महेश्वर उवाच ।

ब्राह्मण्यं देवि दुष्प्रापं निसर्गाद्ब्राह्मणः शुभे ।
क्षत्रियो वैश्यशूद्रौ वा निसर्गादिति मे मतिः ॥ ६

°मानसः).

53 [a]) Dn3 तीर्त्वा (for चीर्त्वा). — [b]) V1 B Dn D2 एतां (for एकां). — [d]) B4 अनावृतं; D4-7. 9 °इतः (for °वृतः). — After 53, Dn3 repeats 50[ab].

54 [b]) D4-9 -गतस् (for -रतस्). V1 सदा (for तथा).

55 [b]) D4 धर्म- (for सर्व-). V1 -पुरस्कृतं. — [d]) V1 B D5 -रूषितः (for -भूषितः).

56 [a]) D5 -मतो (for -गतो). V1 B Dn D2 नित्यं (for वीरो). — [b]) Bom. ed. -सहः (for -वहः). — [c]) D4. 6. 7. 9 सर्वस्थः (for सत्त्वस्थः).

57 [c]) D4 -गतिः (for -गतः). — [d]) D4-9 स (for च).

Colophon. — *Parvan name :* B2-4 D1 शांति. — *Sub-parvan :* V1 B1-3. 5 Dn1 D1. 2. 4. 5. 8. 9 दानधर्म. — *Adhy. name :* V1 B1. 2. 4. 5 Dn1 D1. 2. 5. 7 उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): V1 D1 142; B5 135; Dn1 139. — *Śloka no. :* Dn1. n2 59.

131

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 [b]) V1 B1. 4. 5 Dn दंतनि- (for दशन-). B2. 3 D1-9 पूष्णो दंतविनाशन.

2 [d]) D8 भवति (for गच्छति).

3 D9 om. 3-4. — [a]) D2 क्षत्रियतां (for वा क्षत्रियः). — [b]) D5 क्षत्रियो वा द्विजो भवेत्. — [d]) V1 B1. 2. 4. 5 Dn D1 निवर्तितुं (for निषेवितुम्). B3 शक्तो धर्मो निवर्तितुं.

4 D9 om. 4 (cf. v. l. 3).

5 [b]) D4. 6-9 -देव (for वद). — [c]) D5. 7 [ए]व (for [इ]ह).

6 V1 B1. 2. 4. 5 Dn देव; D2. 4-9 ईश्वर (for महे-

कर्मणा दुष्कृतेनेह स्थानाद्भ्रश्यति वै द्विजः ।
ज्येष्ठं वर्णमनुप्राप्य तस्माद्रक्षेत वै द्विजः ॥ ७
स्थितो ब्राह्मणधर्मेण ब्राह्मण्यमुपजीवति ।
क्षत्रियो वाथ वैश्यो वा ब्रह्मभूयाय गच्छति ॥ ८
यस्तु विप्रत्वमुत्सृज्य क्षात्रं धर्मं निषेवते ।
ब्राह्मण्यात्स परिभ्रष्टः क्षत्रयोनौ प्रजायते ॥ ९
वैश्यकर्म च यो विप्रो लोभमोहव्यपाश्रयः ।
ब्राह्मण्यं दुर्लभं प्राप्य करोत्यल्पमतिः सदा ॥ १०
स द्विजो वैश्यतामेति वैश्यो वा शूद्रतामियात् ।
स्वधर्मात्प्रच्युतो विप्रस्ततः शूद्रत्वमाप्नुते ॥ ११
तत्रासौ निरयं प्राप्तो वर्णभ्रष्टो बहिष्कृतः ।
ब्रह्मलोकपरिभ्रष्टः शूद्रः समुपजायते ॥ १२
क्षत्रियो वा महाभागे वैश्यो वा धर्मचारिणि ।
स्वानि कर्माण्यपाहाय शूद्रकर्माणि सेवते ॥ १३
स्वस्थानात्स परिभ्रष्टो वर्णसंकरतां गतः ।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रत्वं याति तादृशः ॥ १४
यस्तु शुद्धः स्वधर्मेण ज्ञानविज्ञानवाञ्शुचिः ।
धर्मज्ञो धर्मनिरतः स धर्मफलमश्नुते ॥ १५
इदं चैवापरं देवि ब्रह्मणा समुदीरितम् ।
अध्यात्मं नैष्ठिकं सद्भिर्धर्मकामैर्निषेव्यते ॥ १६
उग्रान्नं गर्हितं देवि गणान्नं श्राद्धसूतकम् ।
घुष्टान्नं नैव भोक्तव्यं शूद्रान्नं नैव कर्हिचित् ॥ १७
शूद्रान्नं गर्हितं देवि देवदेवैर्महात्मभिः ।
पितामहमुखोत्सृष्टं प्रमाणमिति मे मतिः ॥ १८
शूद्रान्नेनावशेषेण जठरे यो म्रियेत वै ।
आहिताग्निस्तथा यज्वा स शूद्रगतिभाग्भवेत् ॥ १९
तेन शूद्रान्नशेषेण ब्रह्मस्थानादपाकृतः ।
ब्राह्मणः शूद्रतामेति नास्ति तत्र विचारणा ॥ २०

C. 13. 6584
B. 13. 143. 20
K. subst.
M. subst.

श्वर). — [a]) V1 B3 D7. 8 दुष्प्राप्यं (for °पं). — [b]) Dn1. n2 निःसंगाद् (for निसर्गाद्). — [c]) V1 B1. 2. 4. 5 Dn3 वैश्यः शूद्रो (for वैश्यशूद्रौ). Dn1 om.; D2 च (for वा).

7 [a]) V1 निष्कृतेन (for दुष्कृ°). — V1 D1. 6. 8. 9 om. (hapl.) 7[cd].

8 [a]) D1. 6–8 -धर्मो यो (for -धर्मेण). D5 स्थितो ब्राह्मण्यधर्मो यो. — [c]) D5 क्षत्रियोप्यथ वा वैश्यो. — [d]) D5–9 कल्पते (for गच्छति).

9 D4 om. 9. — [a]) V1 विसृज्य (for उत्सृज्य). — [b]) V1 क्षात्र-; B2 क्षत्र- (for क्षात्रं). D1. 2 कर्म (for धर्मं). — [c]) V1 B2–5 Dn स्वस्थानात् (for ब्राह्मण्यात्). — After 9, D2 reads 14.

11 D4 om. 11. — [d]) B3 आप्नुयात्; D5–9 अश्नुते (for आप्नुते).

12 [a]) V1 तदा; B2 यत्र (for तत्र). D1 प्राप्य (for प्राप्तो). — [b]) D5–9 ब्रह्म- (for वर्ण-). V1 ब्रह्मभ्रष्टो बहिःस्थितः. — [c]) V1 B Dn D9 -लोकात् (for -लोक-). — [d]) D1. 2 शूद्रत्वमुपजायते; D4–9 क्षत्रियस्तूप(D4. 5 °स्तु प्र)जायते.

13 [a]) D1. 2 अपास्य यः स्वकर्माणि. — [d]) V1 B2. 3 Dn शूद्रकर्म निषेवते.

14 D2 reads 14 after 9. — [b]) D1. 2 वर्णसंकर-संभवः. — [d]) B3 शूद्रतां (for °त्वं). B D6–9 तादृशं (for °शः).

15 [a]) V1 B Dn D2. 9 बुद्धः (for शुद्धः). — [d]) D4. 5 स्व- (for स).

16 [b]) V1 B Dn ब्रह्मणा स(Dn2 श)मुदा(Dn1 °पा)-हृतं. — [c]) D5 तद्धि (for सद्भिर्). D2 अध्यात्मनैव विद्वद्भिर्.

17 [a]) D4–9 ग्रामान्नं (for उग्रान्नं). — [c]) Dn1. n2 D4. 6. 7. 9 दुष्टान्नं (for घु°). D4 च न; D5–7. 9 न च (for नैव). — [d]) D5 च (for [ए]व). V1 B1. 3–5 Dn3 वा क्वचित् (for कर्हिचित्).

18 [b]) V1 B Dn D5 सदा (for देव-).

19 [b]) B Dn D4–9 म्रियेद्द्विजः (for म्रियेत वै). V1 जठरे म्रियते द्विजः. — B3 om. (hapl.) 19[c]–21[b].

20 B3 om. 20 (cf. v. l. 19).

21 B3 om. 21[ab] (cf. v. l. 19). — [a]) D5 तस्य (for यस्य). — [b]) V1 B (B3 om.) Dn D7 जठरे

C. 13. 6585
B. 13. 143. 21
K. subst.
M. subst.

यस्यान्नेनावशेषेण जठरे यो म्रियेत वै ।
तां तां योनिं व्रजेद्विप्रो यस्यान्नमुपजीवति ॥ २१
ब्राह्मणत्वं शुभं प्राप्य दुर्लभं योऽवमन्यते ।
अभोज्यान्नानि चाश्नाति स द्विजत्वात्पतेत वै ॥ २२
सुरापो ब्रह्महा क्षुद्रश्चौरो भग्नव्रतोऽशुचिः ।
स्वाध्यायवर्जितः पापो लुब्धो नैकृतिकः शठः ॥ २३
अव्रती वृषलीभर्ता कुण्डाशी सोमविक्रयी ।
निहीनसेवी विप्रो हि पतति ब्रह्मयोनितः ॥ २४
गुरुतल्पी गुरुद्वेषी गुरुकुत्सारतिश्च यः ।
ब्रह्मद्विड्वापि पतति ब्राह्मणो ब्रह्मयोनितः ॥ २५
एभिस्तु कर्मभिर्देवि शुभैराचरितैस्तथा ।
शूद्रो ब्राह्मणतां गच्छेद्वैश्यः क्षत्रियतां व्रजेत् ॥ २६
शूद्रकर्माणि सर्वाणि यथान्यायं यथाविधि ।
शुश्रूषां परिचर्यां च ज्येष्ठे वर्णे प्रयत्नतः ।
कुर्यादविमनाः शूद्रः सततं सत्पथे स्थितः ॥ २७
दैवतद्विजसत्कर्ता सर्वातिथ्यकृतव्रतः ।
ऋतुकालाभिगामी च नियतो नियताशनः ॥ २८
चौक्षश्चौक्षजनान्वेषी शेषान्नकृतभोजनः ।
वृथामांसान्यभुञ्जानः शूद्रो वैश्यत्वमृच्छति ॥ २९
ऋतवागनहंवादी निर्द्वंद्वः शमकोविदः ।
यजते नित्ययज्ञैश्च स्वाध्यायपरमः शुचिः ॥ ३०
दान्तो ब्राह्मणसत्कर्ता सर्ववर्णबुभूषकः ।
गृहस्थव्रतमातिष्ठन्द्विकालकृतभोजनः ॥ ३१
शेषाशी विजिताहारो निष्कामो निरहंवदः ।
अग्निहोत्रमुपासंश्च जुह्वानश्च यथाविधि ॥ ३२
सर्वातिथ्यमुपातिष्ठञ्शेषान्नकृतभोजनः ।
त्रेताग्निमन्त्रविहितो वैश्यो भवति वै यदि ।
स वैश्यः क्षत्रियकुले शुचौ महति जायते ॥ ३३
स वैश्यः क्षत्रियो जातो जन्मप्रभृति संस्कृतः ।
उपनीतो व्रतपरो द्विजो भवति सत्कृतः ॥ ३४

यो म्रियेद्विजः; D4-6. 9 जठरे म्रियते द्विजः. — c) Dn2 D4. 6. 7. 9 व्रजन् (for व्रजेद्).

22 d) D4-9 द्विजत्वात्पतते स वै.

23 a) D4-9 क्षौद्रश्. — b) B3 D6 चोरो (for चौरो).

24 c) D1. 2 विहीन-; D4. 5 न हीन- (for निहीन-). D6-9 यः (for हि). — d) B1 हीयते; D5-9 पतते (for °ति).

25 a) V1 B3. 5 Dn गुरुद्रोही (for °द्वेषी). — c) V1 B2. 4. 5 Dn D4. 5 ब्रह्मविच् (for °द्विट्). D2. 3 वा (for च).

26 a) Dn3 एतैस्; D4-9 तथा (for एभिस्). — b) D4-9 सदा (for तथा). — c) Dn1. n2 याति; D2 एति (for गच्छेद्).

27 a) D7 शूद्रः (for शूद्र-). D4 शूद्रः सर्वाणि कर्माणि. — d) V1 B1. 2. 4 Dn D4. 7. 8 ज्येष्ठ- (for ज्येष्ठे). — f) D9 सत्पथ-.

28 a) V1 B Dn देवद्विजातिसत्कर्ता. — b) D2 सर्वातिथ्ये. B3 -शुभव्रतः (for -कृत°).

29 a) V1 B Dn3 D4 चोक्षश्चोक्ष-; Dn1 चोक्षाचोक्ष-; D5. 7-9 दक्षो दक्ष- (for चौक्षश्चौक्ष-). D6 दक्षो दक्षगणान्वेषी. — D6 om. (hapl.) 29c-31d. — c) D4. 5 -मांसम् (for -मांसानि). V1 B Dn वृथामांसं न भुंजीत. — d) B2 Dn3 D1. 2 अच्छति; B3-5 अर्हति (for ऋच्छति).

30 D6 om. 30 (cf. v. l. 29). — a) D8 कृतवाग् (for ऋत°). — c) D1. 4. 7. 8 चैव (for नित्य-).

31 D6 om. 31 (cf. v. l. 29). — b) V1 D4. 5 -विभूषकः (for -बुभूषकः). — After 31, B4 reads 33cd, repeating it in its proper place.

32 D1. 2 om. (hapl.) 32a-33b. — a) D6. 7. 9 शेषाशी नियताहारो. — b) D4-9 निष्क्रोधो निरहंकृतः (D5 °तिः). — d) D8 जुह्वानो जातवेदसं.

33 D1. 2 om. 33ab (cf. v. l. 32). B4 reads 33cd for the first time after 31. — c) D4-9 त्रेताग्निमंत्राभिरतो. — d) V1 Dn1. n2 D6 द्विजः (for यदि). — e) D1. 4-9 वैश्यश्च (D1 °स्तु) (for स वैश्यः). — f) D1. 2 शुभे; D6. 7. 9 शुचि (for शुचौ).

34 c) B3 ब्रह्मपरो (for व्रत°).

ददाति यजते यज्ञैः संस्कृतैराप्तदक्षिणैः ।
अधीते स्वर्गमन्विच्छंस्त्रेताग्निशरणः सदा ॥ ३५
आर्तहस्तप्रदो नित्यं प्रजा धर्मेण पालयन् ।
सत्यः सत्यानि कुरुते नित्यं यः सुखदर्शनः ॥ ३६
धर्मदण्डो न निर्दण्डो धर्मकार्यानुशासकः ।
यन्त्रितः कार्यकरणे षड्भागकृतलक्षणः ॥ ३७
ग्राम्यधर्मान्न सेवेत स्वच्छन्देनार्थकोविदः ।
ऋतुकाले तु धर्मात्मा पत्नीं सेवेत नित्यदा ॥ ३८
सर्वोपवासी नियतः स्वाध्यायपरमः शुचिः ।
बर्हिष्कान्तरिते नित्यं शयानोऽग्निगृहे सदा ॥ ३९
सर्वातिथ्यं त्रिवर्गस्य कुर्वाणः सुमनाः सदा ।
शूद्राणां चान्नकामानां नित्यं सिद्धमिति ब्रुवन् ॥ ४०
स्वार्थाद्वा यदि वा कामान्न किंचिदुपलक्षयेत् ।
पितृदेवातिथिकृते साधनं कुरुते च यः ॥ ४१
स्ववेश्मनि यथान्यायमुपास्ते भैक्षमेव च ।
त्रिकालमग्निहोत्रं च जुह्वानो वै यथाविधि ॥ ४२
गोब्राह्मणहितार्थाय रणे चाभिमुखो हतः ।
त्रेताग्निमन्त्रपूतं वा समाविश्य द्विजो भवेत् ॥ ४३
ज्ञानविज्ञानसंपन्नः संस्कृतो वेदपारगः ।
विप्रो भवति धर्मात्मा क्षत्रियः स्वेन कर्मणा ॥ ४४
एतैः कर्मफलैर्देवि न्यूनजातिकुलोद्भवः ।
शूद्रोऽप्यागमसंपन्नो द्विजो भवति संस्कृतः ॥ ४५
ब्राह्मणो वाप्यसद्वृत्तः सर्वसंकरभोजनः ।
ब्राह्मण्यं पुण्यमुत्सृज्य शूद्रो भवति तादृशः ॥ ४६
कर्मभिः शुचिभिर्देवि शुद्धात्मा विजितेन्द्रियः ।
शूद्रोऽपि द्विजवत्सेव्य इति ब्रह्माब्रवीत्स्वयम् ॥ ४७
स्वभावकर्म च शुभं यत्र शूद्रेऽपि तिष्ठति ।
विशुद्धः स द्विजातिर्वै विज्ञेय इति मे मतिः ॥ ४८

C. 13. 6613
B. 13. 143. 49
K. subst.
M. subst.

35 [b]) V1 B Dn समृद्धैर् (for संस्कृतैर्). D2 आशु-; D4-9 चाप्त- (for आप्त-). — [c]) V1 B Dn अधीत्य; D4. 6. 7. 9 अदीनैः; D5 अदीनः (for अधीते). — [d]) D4. 6-9 स च (for सदा). — After 35, D4-9 read 39[cd], D5-9 repeating it in its proper place.

36 [a]) B2 (marg.). 4 आर्द्र- (for आर्त-). — [c]) D1. 2 सद्यः (for सत्यः). — [d]) D4 तु (for यः).

37 [a]) D4-9 धर्मरतो (for न निर्दण्डो). B3 धर्मदंडेन वै दंडो. — [b]) D5 -शासनः; D8 -साधकः (for -शासकः). — [c]) V1 B Dn -करणैः (for °णे).

38 [a]) V1 B4. 5 Dn ग्राम्यधर्मं; B1-3 ग्राम्यं धर्मं; D1. 2 ग्रामधर्मान् (for ग्राम्य°). — [b]) B1. 4 D4. 5 [आ]त्म- (for [अ]र्थ-). — [d]) V1 पत्नीमुपविशेत्सदा; B1. 2. 4. 5 Dn D4. 6-9 पत्नीमुपशयेत्सदा (D4 °त्तदा); B3 पत्नीमुपासयेत्तदा; D5 पत्नीं परिशयेत्सदा.

39 [a]) V1 B Dn D4. 5. 8. 9 सदोपवासी निरतः; D6. 7 सदोपवासनिरतः. — [b]) V1 -नियतः; B1. 4. 5 Dn -निरतः (for -परमः). B2. 3 स्वाध्यायनिरतः सदा. — D4 reads 39[cd] after 35. D5-9 read 39[cd] for the first time after 35. — [c]) D1. 2 बर्हिष्कांतरितो नित्यं.

41 [a]) Bom. ed. अर्थाद् (for स्वा°). — [d]) B2. 3 तु (for च). D4-7. 9 यत्; D8 तत् (for यः).

42 [b]) Some MSS. भैक्ष्यम्. — [c]) V1 B2. 3 Dn3 D1 द्वि- (for त्रि-).

43 [b]) B3 मृतः (for हतः). — [c]) B4 D1 त्रेताग्निं (for °ग्नि-). B1 -पूर्वं वा; Dn3 D8 -पूतात्मा; D6. 7. 9 -पूतं च (for -पूतं वा). — [d]) D4. 6-9 समादिश्य (for °विश्य).

44 [d]) D6-9 तेन (for स्वेन). B5 क्षत्रियस्येह कर्मणा.

45 [a]) D4-7. 9 धर्म- (for कर्म-). — [b]) D5 -कुलो भवेत् (for -कुलोद्भवः). — [d]) D1 सत्तमः; D5-9 सत्कृतः (for संस्कृतः).

46 [a]) D2 [ऽ]पि हि (for वापि). — [c]) V1 B4. 5 Dn ब्राह्मण्यं स समुत्सृज्य; B1-3 स ब्राह्मण्यं समुत्सृज्य.

47 [a]) B2 (marg. as in text) स्वकृतैर्; B3 सुकृतैर्; D4. 5 वर्जितैर्; D6. 7. 9 विजितैर् (for शुचिभिर्).

48 [a]) V1 B Dn1. n3 स्वभावं; Bom. ed. °वः (for °व-). D6. 7. 9 [अ]प्यशुभं (for च शुभं). D4. 5 स्वाध्यायकर्माप्यशुभं. — [b]) V1 B2. 3. 5 Dn3 [ऽ]भि-; B1 [ऽ]धि-; B4 [ऽ]ति- (for ऽपि). — [c]) Dn D6. 8

C. 13. 6614
B. 13. 143. 50
K. subst.
M. subst.

न योनिर्नापि संस्कारो न श्रुतं न च संततिः ।
कारणानि द्विजत्वस्य वृत्तमेव तु कारणम् ॥ ४९
सर्वोऽयं ब्राह्मणो लोके वृत्तेन तु विधीयते ।
वृत्ते स्थितश्च सुश्रोणि ब्राह्मणत्वं निगच्छति ॥ ५०
ब्राह्मः स्वभावः कल्याणि समः सर्वत्र मे मतिः ।
निर्गुणं निर्मलं ब्रह्म यत्र तिष्ठति स द्विजः ॥ ५१
एते योनिफला देवि स्थानभागनिदर्शकाः ।
स्वयं च वरदेनोक्ता ब्रह्मणा सृजता प्रजाः ॥ ५२
ब्राह्मणो हि महत्क्षेत्रं लोके चरति पादवत् ।
यत्तत्र बीजं वपति सा कृषिः पारलौकिकी ॥ ५३
मिताशिना सदा भाव्यं सत्पथालम्बिना सदा ।
ब्राह्ममार्गमतिक्रम्य वर्तितव्यं बुभूषता ॥ ५४
संहिताध्यायिना भाव्यं गृहे वै गृहमेधिना ।
नित्यं स्वाध्याययुक्तेन दानाध्ययनजीविना ॥ ५५
एवंभूतो हि यो विप्रः सततं संत्पथे स्थितः ।
आहिताग्निरधीयानो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५६
ब्राह्मण्यमेव संप्राप्य रक्षितव्यं यतात्मभिः ।
योनिप्रतिग्रहादानैः कर्मभिश्च शुचिस्मिते ॥ ५७
एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा शूद्रो भवेद्द्विजः ।
ब्राह्मणो वा च्युतो धर्माद्यथा शूद्रत्वमाप्नुते ॥ ५८

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

विशिष्टः (for विशुद्धः).

49 [a]) V1 सत्कारो (for संस्कारो). — [b]) V1 श्रुतिं (for श्रुतं). D4. 5. 8. 9 [अ]पि (for च). V1 संततिं; B Dn D4. 5. 7 संततिः (for संनतिः). — [d]) D9 ह (for तु).

50 [b]) D1. 2 विचाल्यते; D4 विचार्यते (for विधीयते). D5–9 वृत्तेन भुवि चार्यते. — [c]) V1 B3 Dn तु शूद्रोपि; B1. 2. 4. 5 D2 तु सुश्रोणि (for च सुश्रोणि). D1–8 वृत्ते स्थि(D4. 5 °तस्थि)तिश्चेत्सुश्रोणि. — [d]) B1. 4. 5 Dn D4. 5 नियच्छति (for निग°).

51 [a]) D6–9 ब्राह्मयः (for ब्राह्मः). B2 सुश्रोणि (for कल्याणि). V1 B1. 3–5 Dn ब्रह्मस्वभावः सुश्रोणि. — [b]) D1 मतः (for मतिः). — [c]) D1 निर्मसं; D2 निर्दमं (for निर्गुणं). D1–9 निर्मलं सकलं ब्रह्म.

52 [a]) V1 B Dn1. n3 D5 योनिमला (for °फला). — [b]) B1 D1 -भाव- (for -भाग-). D1–9 सततं सत्पथे स्थिताः. — [c]) D4. 6–9 [उ]क्तं (for [उ]क्ता).

53 [a]) Dn [ऽ]पि (for हि). — [c]) D1–9 यस् (for यत्). V1 B1. 2 Dn3 पतति; B4 पतते (for वपति). — [d]) D4. 5 कृतिः (for कृषिः). V1 B Dn सा कृषिः (Dn3 °तिः) प्रेत्यभाविनी.

54 [a]) V1 B1. 2 (marg.). 4 Dn विघसाशिना (hypermetric); B5 विघसाशी (for मिताशिना). Dn1 om. सदा. — D4 om. (haplo.) 54[b]–55[a]. — [b]) V1 B Dn तथा (for सदा). D6–9 सर्वथालंबिना सदा. — [c]) D5–9 अनु (for अति-). V1 B Dn ब्राह्मं हि मार्गमाक्रम्य.

55 D4 om. 55[a] (cf. v. l. 54). — [b]) D5 -भाविना (for -मेधिना). — [c]) D1 नित्य- (for नित्यं). Bom. ed. नित्यं स्वाध्यायिना भाव्यं. — [a]) V1 B Dn D4. 5 न चाध्ययनजीविना.

56 [a]) D1 ब्रह्म- (for एवं-). — [b]) Dn3 सत्पथं (for सततं).

57 [a]) V1 B1. 2. 4. 5 Dn देवि (for एव). B3 ब्राह्मण्यं देवि संभाव्य. — [b]) V1 B Dn यतात्मना; D5–9 जितात्मभिः (for यता°).

58 [a]) V1 B Dn गुह्यम् (for सर्वम्). — [b]) D1 तथा (for यथा). — [c]) D1 ब्राह्माद् (for धर्माद्). — [d]) D3 तथा (for यथा). B2. 3 आप्नुयात्; D6. 9 अश्नुते (for आप्नुते).

Colophon. — *Parvan name:* B3. 4 D1 शांति. — *Sub-parvan:* V1 B2. 3. 5 Dn1. n2 D1. 2. 4–7 दानधर्म. — *Adhy. name:* V1 B2–5 Dn1. n2 D1. 2. 4–9 उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): V1 143; B5 136; Dn1 141. — *Śloka no.:* Dn1 60; Dn2 59.

१३२

उमोवाच ।

भगवन्सर्वभूतेश सुरासुरनमस्कृत ।
धर्माधर्मे नृणां देव ब्रूहि मे संशयं विभो ॥ १
कर्मणा मनसा वाचा त्रिविधं हि नरः सदा ।
बध्यते बन्धनैः पाशैर्मुच्यतेऽप्यथ वा पुनः ॥ २
केन शीलेन वा देव कर्मणा कीदृशेन वा ।
समाचारैर्गुणैर्वाक्यैः स्वर्गं यान्तीह मानवाः ॥ ३

महेश्वर उवाच ।

देवि धर्मार्थतत्त्वज्ञे सत्यनित्ये दमे रते ।
सर्वप्राणिहितः प्रश्नः श्रूयतां बुद्धिवर्धनः ॥ ४
सत्यधर्मरताः सन्तः सर्वलिप्साविवर्जिताः ।
नाधर्मेण न धर्मेण बध्यन्ते छिन्नसंशयाः ॥ ५
प्रलयोत्पत्तितत्त्वज्ञाः सर्वज्ञाः समदर्शिनः ।
वीतरागा विमुच्यन्ते पुरुषाः सर्वबन्धनैः ॥ ६
कर्मणा मनसा वाचा ये न हिंसन्ति किंचन ।
ये न सज्जन्ति कस्मिंश्चिद्बध्यन्ते ते न कर्मभिः ॥ ७
प्राणातिपाताद्विरताः शीलवन्तो दयान्विताः ।
तुल्यद्वेष्यप्रिया दान्ता मुच्यन्ते कर्मबन्धनैः ॥ ८
सर्वभूतदयावन्तो विश्वास्याः सर्वजन्तुषु ।
त्यक्तहिंसासमाचारास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ९
परस्वे निर्ममा नित्यं परदारविवर्जकाः ।
धर्मलब्धार्थभोक्तारस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १०
मातृवत्स्वसृवच्चैव नित्यं दुहितृवच्च ये ।
परदारेषु वर्तन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ११
स्तैन्यान्निवृत्ताः सततं संतुष्टाः स्वधनेन च ।
स्वभाग्यान्युपजीवन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १२

C. 13. 6636
B. 13. 144. 13
K. subst.
M. subst.

132

☞ This adhy. is missing in D_3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 ^{a}) $D_{1.4-9}$ -देवेश (for -भूतेश). — ^{b}) Bom. ed. देवासुर- (for सुरा°). — ^{c}) $D_{n1.n2}$ धर्माधर्मौ (for °धर्मे). D_4 क्षणं (for नृणां). — ^{d}) D_4 त्वं (for मे).

2 ^{b}) $D_{4.6-9}$ मनः (for नरः). — ^{c}) B_3 पापैर् (for पाशैर्). B_5 बंधनैर्बध्यते पाशैर्. — ^{d}) $D_{6.7.9}$ पार्थिवाः (for ऽप्यथ वा).

3 ^{a}) V_1 B $D_{n1.n2}$ वै देव; Bom. ed. वृत्तेन (for वा देव). — ^{c}) D_{6-9} सदाचारैर् (for समा°). V_1 $B_{1.2.4.5}$ Dn कैर्वा (for वाक्यैः). B_3 समाचारगुणैः कैर्वा. — ^{d}) $D_{1.2}$ हि (for [इ]ह).

4 D_4 om. 4. V_1 $B_{1.2.4.5}$ Dn देव; D_2 ईश्वर (for महेश्वर). — ^{b}) V_1 B Dn धर्मनित्ये; D_{5-9} सत्यव्रत- (for °नित्ये).

5 ^{a}) D_8 सर्व- (for सत्य-). — ^{b}) V_1 B Dn D_{4-9} -लिंग- (for -लिप्सा-). — After 5^{ab}, Bom. ed. reads 10^{cd}, repeating it in its proper place. — ^{d}) D_{n3} D_8 बध्यते; D_5 बाध्यंते (for बध्यन्ते).

6 ^{b}) V_1 B_{2-5} Dn D_{4-9} सर्व- (for सम-). — ^{d}) V_1 B Dn D_5 कर्म- (for सर्व-).

7 ^{b}) D_7 कंचन (for किं°). — ^{d}) V_1 B Dn D_{4-9} ते न बध्यंति कर्मभिः.

8 ^{c}) V_1 B_{2-5} $D_{n2.n3}$ -द्वेषि- (for -द्वेष्य-).

10 $D_{4.5}$ om. (hapl.) 10. — ^{a}) $D_{6.7.9}$ निर्मला (for निर्ममा). D_{n2} परस्वनिर्मला नित्यं. — ^{b}) B_4 -विवर्जिताः (for °र्जकाः). — Bom. ed. reads 10^{cd} for the first time after 5^{ab}. B_3 om. (hapl.) 10^c–24^b. — ^{c}) $B_{4.5}$ Dn D_9 -लब्धान्न- (for °र्थ-).

11 B_3 om. 11 (cf. v. l. 10). After 11, B_1 reads 13^{ab} followed by 20^c–21^b, repeating the same in its proper place.

12 B_3 om. 12 (cf. v. l. 10). $D_{1.4.6.7.9}$ om. (hapl.) 12–13.

13 B_3 om. 13 (cf. v. l. 10). $D_{1.4.6.7.9}$ om.

C. 13. 6638
B. 13. 144. 13
K. subst.
M. subst.

स्वदारनिरता ये च ऋतुकालाभिगामिनः ।
अग्राम्यसुखभोगाश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १३
परदारेषु ये नित्यं चारित्रावृतलोचनाः ।
यतेन्द्रियाः शीलपरास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १४
एष देवकृतो मार्गः सेवितव्यः सदा नरैः ।
अकषायकृतश्चैव मार्गः सेव्यः सदा बुधैः ॥ १५
दानधर्मतपोयुक्तः शीलशौचदयात्मकः ।
वृत्त्यर्थं धर्महेतोर्वा सेवितव्यः सदा नरैः ।
स्वर्गवासमभीप्सद्भिर्न सेव्यस्त्वत उत्तरः ॥ १६

उमोवाच ।

वाचाथ बध्यते येन मुच्यतेऽप्यथ वा पुनः ।
तानि कर्माणि मे देव वद भूतपतेऽनघ ॥ १७

महेश्वर उवाच ।

आत्महेतोः परार्थे वा नर्महास्याश्रयात्तथा ।
ये मृषा न वदन्तीह ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १८
वृत्त्यर्थं धर्महेतोर्वा कामकारात्तथैव च ।
अनृतं ये न भाषन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १९
श्लक्ष्णां वाणीं निराबाधां मधुरां पापवर्जिताम् ।
स्वागतेनाभिभाषन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २०
कटुकां ये न भाषन्ते परुषां निष्ठुरां गिरम् ।
अपैशुन्यरताः सन्तस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २१
पिशुनां ये न भाषन्ते मित्रभेदकरीं गिरम् ।
ऋतां मैत्रीं प्रभाषन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २२
वर्जयन्ति सदा सूच्यं परद्रोहं च मानवाः ।
सर्वभूतसमा दान्तास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २३

---

13 (cf. v. l. 12). B1 reads 13^{ab} followed by 20^{c}–21^{b}, repeating the same in its proper place after 11. — ^{a}) D5 चैव (for ये च).

14 B3 om. 14 (cf. v. l. 10). — ^{b}) B5 चारित्र्यावृत्तलोचनाः; D4-9 चारित्रव्रत°. — ^{c}) B1 D4-6. 8. 9 जितेंद्रियाः (for य°). — ^{d}) D6-9 देवब्राह्मणपूजकाः. — After 14, D4-9 read 35^{cd} repeating it in its proper place.

15 B3 om. 15 (cf. v. l. 10). — ^{a}) D4-9 देवि सतां (for देवकृतो). — ^{b}) V1 B1. 2. 4. 5 Dn सदा बुधैः; D4-9 नरैः सदा (by transp). — B1 om. (hapl.) 15^{cd}. D4-7. 9 om. (hapl.) 15^{d}–16^{c}. — ^{d}) D8 सेवितव्यः सदा नरैः (= 15^{b}).

16 B3 om. 16 (cf. v. l. 10). D4-7. 9 om. 16^{abc} (cf. v. l. 15). D1. 2 om. (hapl.) 16^{abcd}. — ^{e}) D1. 2. 6. 8. 9 -द्वारम् (for -वासम्). D4. 5. 7 स्वर्गद्वारं तु वांछद्भिर्. — ^{f}) D4-9 यत्नः कार्यः सदा नरैः.

17 B3 om. 17 (cf. v. l. 10). — ^{a}) V1 B (B3 om.) Dn तु; D5 च (for [अ]थ). — ^{b}) D2 येन; D5 चाथ; D6. 7. 9 त्वथ (for ऽप्यथ). D8 मुच्यते त्वथ कर्मणा.

18 B3 om. 18 (cf. v. l. 10). Dn1 उमेश्वर; D1 देवदेव; D2 ईश्वर (for महेश्वर).

19 B3 om. 19 (cf. v. l. 10). D4 om. (hapl.) 19. — ^{b}) D5. 9 कामचारास्; D6-8 कामकारास्.

20 B3 om. 20 (cf. v. l. 10). D1. 2 om. (hapl.) 20. D5 om. (hapl.) 20-21. — ^{b}) D4. 6-9 दोष- (for पाप-). — B1 reads 20^{c}–21^{b} for the first time after 13^{ab}.

21 For the repetition in B1, cf. v. l. 20. B3 om. 21 (cf. v. l. 10). D5 om. 21 (cf. v. l. 20). — ^{a}) V1 B1 (both times). 2. 4. 5 Dn परुषं (for कटुकां). — ^{b}) V1 B1 (both times). 2. 4. 5 Dn कटुकं निष्ठुरं त(Dn3 य)था. — D3 repeats 21^{cd} after 22^{ab}.

22 B3 om. 22 (cf. v. l. 10). — ^{a}) D3 पैशुन्यं (for पिशुनां). V1 B1. 2. 4. 5 Dn न प्र- (for ये न). — ^{b}) Dn2 D4-9 -भेदकरां (for °करीं). — After 22^{ab}, D8 repeats 21^{cd}. — ^{c}) V1 B1. 2. 4. 5 Dn ऋतं मै(V1 मि)त्रं तु (Dn3 च) भाषंते.

23 B3 om. 23 (cf. v. l. 10). — ^{a}) D4-6. 8. 9 स्तेयं (for सूच्यं). V1 B1. 2. 4. 5 Dn ये वर्जयंति परुषं. — ^{b}) D5 न (for च). — ^{c}) B5 शांतास् (for दान्तास्).

24 B3 om. 24^{ab} (cf. v. l. 10). D1. 2 om. (hapl.)

शठप्रलापाद्विरता विरुद्धपरिवर्जकाः ।
सौम्यप्रलापिनो नित्यं ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २४
न कोपाद्व्याहरन्ते ये वाचं हृदयदारणीम् ।
सान्त्वं वदन्ति क्रुद्धापि ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २५
एष वाणीकृतो देवि धर्मः सेव्यः सदा नरैः ।
शुभः सत्यगुणो नित्यं वर्जनीया मृषा बुधैः ॥ २६

उमोवाच ।

मनसा बध्यते येन कर्मणा पुरुषः सदा ।
तन्मे ब्रूहि महाभाग देवदेव पिनाकधृक् ॥ २७

महेश्वर उवाच ।

मानसेनेह धर्मेण संयुक्ताः पुरुषाः सदा ।
स्वर्गं गच्छन्ति कल्याणि तन्मे कीर्तयतः शृणु ॥ २८
दुष्प्रणीतेन मनसा दुष्प्रणीततराकृतिः ।
बध्यते मानवो येन शृणु चान्यच्छुभानने ॥ २९
अरण्ये विजने न्यस्तं परस्वं वीक्ष्य ये नराः ।
मनसापि न हिंसन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३०
ग्रामे गृहे वा यद्द्रव्यं पारक्यं विजने स्थितम् ।
नाभिनन्दन्ति वै नित्यं ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३१
तथैव परदारान्ये कामवृत्तान्रहोगतान् ।
मनसापि न हिंसन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३२
शत्रुं मित्रं च ये नित्यं तुल्येन मनसा नराः ।
भजन्ति मैत्राः संगम्य ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३३
श्रुतवन्तो दयावन्तः शुचयः सत्यसंगराः ।
स्वैरर्थैः परिसंतुष्टास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३४
अवैरा ये त्वनायासा मैत्रचित्तपराः सदा ।
सर्वभूतदयावन्तस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३५

C. 13. 6658
B. 13. 144. 36
K. subst.
M. subst.

24-25. — ^{c}) D_{4-9} ये च (for नित्यं).

25 $D_{1.2}$ om. 25 (cf. v. l. 24). — ^{a}) D_{5-9} क्रोधाद् (for कोपाद्). $D_{4.5}$ व्याहरंति. — ^{b}) B_1 Dn_1 -दारिणीं; $D_{6.7.9}$ -दारुणां (for -दारणीम्). — ^{c}) B_1 क्रुद्धाश्च; B_5 क्रुद्धा वै; $D_{4.5.7-9}$ ये क्रुद्धास् (for क्रुद्धापि).

26 ^{a}) D_{4-9} पूर्व- (for वाणी-). — ^{b}) B_3 बुधैः (for नरैः). — ^{c}) D_1 -गुणो नित्यो; D_{4-9} -गुणोपेतो (for -गुणो नित्यं). — ^{d}) B_1 वर्जनीयं (for °नीया). $B_{4.5}$ वर्जनीयं सदा बुधैः.

27 D_6 om. (hapl.) 27. — ^{a}) $D_{5.7-9}$ चैव (for येन). — ^{b}) D_4 बध्यते (for पुरुषः). — ^{c}) $D_{1.2}$ महादेव (for °भाग).

28 $D_{1.8.9}$ देवदेव; D_2 ईश्वर; D_4 देव; D_6 om. (for महेश्वर). — ^{d}) $B_{2.3}$ निगदतः (for कीर्तयतः).

29 D_6 reads 29^{b}–30^{c} twice. — ^{b}) D_4 दुष्प्रणीते स्थिराकृतिः; $D_{5.6}$ (both times).7-9 °तेन कर्मणा. — ^{c}) V_1 B Dn $D_{4.5.6}$ (both times).7-9 मनो बध्यति ये(D_{5-9} ते)नेह. — ^{d}) V_1 B Dn वाक्यं; $D_{4.5.6}$ (both times).7-9 तच्च (for चान्यच्).

30 For the repetition in D_6, cf. v. l. 29. — ^{b}) $D_{4.5.6}$ (both times).7-9 प्रेक्ष्य (for वीक्ष्य). V_1 $B_{1.8}$ Dn परस्वं दृश्य ये सदा (B_3 $Dn_{1.n2}$ ते यदा). — D_7 om. 30^{c}–31^{d}.

31 D_7 om. 31 (cf. v. l. 30). Dn_2 D_5 om. (hapl.) 31. — ^{a}) V_1 B $Dn_{1.n3}$ ये (for यद्). — ^{b}) B_3 हितं (for स्थितम्). — ^{c}) $D_{4.8.9}$ नाभि-गृह्णं(D_4 °ह्णा)ति ये देवि.

32 D_5 reads 32 twice. — ^{a}) D_4 परदारं (for °रान्). — ^{b}) D_4 रहोगतं (for °गतान्). D_5 (first time).6-9 वाचा वै कर्मणा तथा. — ^{c}) $D_{4.5}$ (second time) हीच्छंति; D_5 (first time).6-9 कामंते (for हिंसन्ति).

33 $D_{4.6.7.9}$ om. (hapl.) 33-35. — ^{a}) Dn_2 शत्रु-मित्रं च नित्यं तु. — ^{c}) B_1 मैत्रं; $Dn_{1.n2}$ मित्राः (for मैत्राः). D_5 भजंत्यमित्रान्संगेन.

34 $D_{4.6.7.9}$ om. 34 (cf. v. l. 33). Dn_2 transp. 34 and 35.

35 $D_{4.6.7.9}$ om. 35 (cf. v. l. 33). Dn_2 transp. 34 and 35. — ^{b}) D_1 मैत्रे (for मैत्र-). V_1 $B_{1.2.4.5}$ Dn मैत्रीचित्तरताः सदा. — D_{4-9} read 35^{cd} for the first time after 14 and D_5 reads 38 after the second occurrence of 35^{cd}.

36 ^{b}) D_{5-9} शुद्धाशुद्ध (for चोक्षाश्चोक्ष-). — ^{c})

C. 13. 6559
B. 13. 144. 37
K. subst.
M. subst.

श्रद्धावन्तो दयावन्तश्चोक्षाश्चोक्षजनप्रियाः ।
धर्माधर्मविदो नित्यं ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३६
शुभानामशुभानां च कर्मणां फलसंचये ।
विपाकज्ञाश्च ये देवि ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३७
न्यायोपेता गुणोपेता देवद्विजपराः सदा ।
समतां समनुप्राप्तास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ३८
शुभैः कर्मफलैर्देवि मयैते परिकीर्तिताः ।
स्वर्गमार्गोपगा भूयः किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ ३९

उमोवाच ।

महान्मे संशयः कश्चिन्मर्त्यान्प्रति महेश्वर ।
तस्मात्तं नैपुणेनाद्य ममाख्यातुं त्वमर्हसि ॥ ४०
केनायुर्लभते दीर्घं कर्मणा पुरुषः प्रभो ।
तपसा वापि देवेश केनायुर्लभते महत् ॥ ४१
क्षीणायुः केन भवति कर्मणा भुवि मानवः ।
विपाकं कर्मणां देव वक्तुमर्हस्यनिन्दित ॥ ४२
अपरे च महाभोगा मन्दभोगास्तथापरे ।
अकुलीनास्तथा चान्ये कुलीनाश्च तथापरे ॥ ४३
दुर्दर्शाः केचिदाभान्ति नराः काष्ठमया इव ।
प्रियदर्शास्तथा चान्ये दर्शनादेव मानवाः ॥ ४४
दुष्प्रज्ञाः केचिदाभान्ति केचिदाभान्ति पण्डिताः ।
महाप्रज्ञास्तथैवान्ये ज्ञानविज्ञानदर्शिनः ॥ ४५
अल्पाबाधास्तथा केचिन्महाबाधास्तथापरे ।
दृश्यन्ते पुरुषा देव तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ ४६

महेश्वर उवाच ।

हन्त तेऽहं प्रवक्ष्यामि देवि कर्मफलोदयम् ।
मर्त्यलोके नराः सर्वे येन स्वं भुञ्जते फलम् ॥ ४७
प्राणातिपाती यो रौद्रो दण्डहस्तोद्यतस्तथा ।
नित्यमुद्यतदण्डश्च हन्ति भूतगणान्नरः ॥ ४८

D1-9 नित्यास् (for नित्यं).

37 D1. 2 om. (hapl.) 37. — b) V1 B Dn -संचयं; D5 -संक्षये (for -संचये).

38 D4. 6. 7. 9 om. (hapl.) 38. D5 reads 38 after the second occurrence of 35cd. — c) V1 B Dn D5 समुत्थानम(B1 °य त्व)नुप्राप्तास्.

39 c) B2. 5 Dn1. n2 -मार्गपरा (for -मार्गोपगा). — d) D6. 8. 9 अर्हसि (for इच्छसि). V1 B Dn D4. 5 किं त्वं श्रोतुमिहेच्छ(D4 °हार्ह)सि. — After 39, D4-9 ins. an addl. colophon [*Adhy. name :* D4-9 उमा-महेश्वरसंवादः].

40 a) V1 B Dn D4-6. 8. 9 त्वं (for तं). D5-9 [अ]थ (for [अ]द्य). — d) V1 B Dn D2 व्याख्यातुम् (for [आ]ख्यातुं त्वम्). D5. 7 मामेवाख्यातुमर्हसि.

41 a) D6. 9 किम् (for केन).

42 a) D1. 2 दीर्घायुः (for क्षीणायुः).

43 a) V1 B Dn महाभाग्या; D4-9 °भागा (for °भोगा). — b) V1 B Dn D5 मंदभाग्यास्; D4. 6-9 °भागास् (for °भोगास्). — c) B5 कुलशीलास् (for अकुलीनास्).

44 a) D7 केन च (for केचिद्). — D1 om. (hapl.) 44b-45a. D2 om. 44bcd. D6. 7. 9 om. 44c-45d. — c) D4 सुदर्शनास् (for प्रियदर्शास्). — D4 om. (hapl.) 44d-45c.

45 D1 om. 45a; D4 om. 45abc; D6. 7. 9 om. 45 (for all, cf. v. l. 44). — c) V1 B3. 5 Dn3 D2. 8 महाप्राज्ञास् (for °प्रज्ञास्). D1. 2 च (for [ए]व). — d) V1 B Dn D5. 8 -भाविनः; D4 -शालिनः (for -दर्शिनः).

46 a) B5 D2. 5-8 अल्पबाधास् (for अल्पा°). — d) V1 B Dn D4. 5 व्याख्यातुम् (for शंसितुम्).

47 B Dn देव; D1. 4-7. 9 देवदेव; D2 ईश्वर (for महेश्वर). — a) D6-9 सं- (for ऽहं). — c) V1 B Dn D4-9 नरः सर्वो (for नराः सर्वे). — d) V1 B2. 3 D4. 5 येन स्वफलमश्नुते; B1. 4. 5 Dn D6-9 येन स्वं फल-मश्नुते.

48 a) V1 प्राणाभि- (for °ति-). Dn2 D1. 2 -पाते (for -पाति). — b) V1 B Dn D5-9 सदा (for तथा). — c) V1 B Dn D4-9 -शस्त्रस् (for -दण्डश्).

निर्दयः सर्वभूतानां नित्यमुद्वेगकारकः ।
अपि कीटपिपीलानामशरण्यः सुनिर्घृणः ॥ ४९
एवंभूतो नरो देवि निरयं प्रतिपद्यते ।
विपरीतस्तु धर्मात्मा रूपवानभिजायते ॥ ५०
निरयं याति हिंसात्मा याति स्वर्गमहिंसकः ।
यातनां निरये रौद्रां स कृच्छ्रां लभते नरः ॥ ५१
अथ चेन्निरयात्तस्मात्समुत्तरति कर्हिचित् ।
मानुष्यं लभते चापि हीनायुस्तत्र जायते ॥ ५२
पापेन कर्मणा देवि बद्धो हिंसारतिर्नरः ।
अप्रियः सर्वभूतानां हीनायुरुपजायते ॥ ५३
यस्तु शुक्लाभिजातीयः प्राणिघातविवर्जकः ।
निक्षिप्तदण्डो निर्दण्डो न हिनस्ति कदाचन ॥ ५४
न घातयति नो हन्ति घ्नन्तं नैवानुमोदते ।
सर्वभूतेषु सस्नेहो यथात्मनि तथापरे ॥ ५५
ईदृशः पुरुषोत्कर्षो देवि देवत्वमश्नुते ।
उपपन्नान्सुखान्भोगानुपाश्नाति मुदा युतः ॥ ५६
अथ चेन्मानुषे लोके कदाचिदुपपद्यते ।
तत्र दीर्घायुरुत्पन्नः स नरः सुखमेधते ॥ ५७
एवं दीर्घायुषां मार्गः सुवृत्तानां सुकर्मणाम् ।
प्राणिहिंसाविमोक्षेण ब्रह्मणा समुदीरितः ॥ ५८

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

१३३

उमोवाच ।

किंशीलाः किंसमाचाराः पुरुषाः कैश्च कर्मभिः ।
स्वर्गं समभिपद्यन्ते संप्रदानेन केन वा ॥ १

महेश्वर उवाच ।

दाता ब्राह्मणसत्कर्ता दीनान्धकृपणादिषु ।
भक्ष्यभोज्यान्नपानानां वाससां च प्रदायकः ॥ २

C. 13. 6684
B. 13. 145. 2
K. subst.
M. subst.

---

49 ^{b}) D2 उद्विग्न- (for उद्वेग-). — ^{c}) V1 B2. 3 -पतंगानाम्; B5 -पिपीलिनाम् (for °लानाम्).

50 D9 om. 50^{a}–55^{b}. — ^{b}) D2 निरयान्. — D1. 2 om. 50^{cd}. D4 om. 50^{d}–54^{a}. D6. 7 om. 50^{d}. — ^{d}) D3 प्राणिघातविवर्जकः (= 54^{b}). — After 50, Dn2 reads 53.

51 D4. 9 om. 51 (cf. v. l. 50). B3 om. (hapl.) 51–52. — ^{a}) D5 निरयान् (for °यं). — ^{c}) D1. 2 रौद्रे (for रौद्रां).

52 D4. 9 om. 52 (cf. v. l. 50). B3 om. 52 (cf. v. l. 51). D6. 7 om. 52^{a}–54^{a}. — ^{a}) V1 B1. 2. 4. 5 Dn D5. 8 यः कश्चिन् (for अथ चेन्).

53 D4. 9 om. 53 (cf. v. l. 50). D6. 7 om. 53 (cf. v. l. 52). Dn2 reads 53 after 50. — ^{d}) D2 चैव (for उप-).

54 D4 om. 54^{a}; D9 om. 54 (for both, cf. v. l. 50). D6. 7 om. 54^{a} (cf. v. l. 52). — ^{b}) Dn1 -विवर्तकः; D2 °र्जनः (for °र्जकः). — ^{c}) V1 B Dn D2. 8 -शस्त्रो (for -दण्डो). — ^{d}) V1 B Dn1. n2 D8 हिंसति (for हिनस्ति).

55 D9 om. 55^{ab} (cf. v. l. 50). — ^{b}) D4. 5. 7 हंतुं; D6. 8 हतं (for घ्नन्तं). — ^{c}) D9 एवं (for सर्व-).

56 ^{a}) Dn1 पुरुषोत्कर्षं. — ^{b}) Dn2 D7 दिवि (for देवि). — ^{c}) D4–9 शुभाँल्लोकान् (for सुखान्भोगान्). — ^{d}) D4–9 सदाश्नाति (for उपा°). B5 [अ]न्वितः (for युतः).

58 ^{a}) V1 B Dn एष (for एवं). D4–9 एष दीर्घायुषो मार्गः. — ^{b}) B3 सुपुण्यानां (for सुवृत्तानां). Dn सुकर्मिणां (for °र्मणाम्). — ^{c}) B3 -विमोक्षाणां.

Colophon om. in V1. — *Parvan name:* B1–3 शांति. — *Sub-parvan:* B D1. 2. 6. 9 दानधर्म. — *Adhy. name:* B1. 2 D1. 2. 4–9 उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 141. — *Śloka no.:* Dn1 58; Dn2 59.

133

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 ^{a}) V1 B Dn किंशीलः किंसमाचारः. — ^{b}) V1 B

C. 13. 6685
B. 13. 145. 3
K. subst.
M. subst.

प्रतिश्रयान्सभाः कूपान्प्रपाः पुष्करिणीस्तथा ।
नैत्यकानि च सर्वाणि किमिच्छकमतीव च ॥ ३
आसनं शयनं यानं धनं रत्नं गृहांस्तथा ।
सस्यजातानि सर्वाणि गाः क्षेत्राण्यथ योषितः ॥ ४
सुप्रतीतमना नित्यं यः प्रयच्छति मानवः ।
एवंभूतो मृतो देवि देवलोकेऽभिजायते ॥ ५
तत्रोष्य सुचिरं कालं भुक्त्वा भोगाननुत्तमान् ।
सहाप्सरोभिर्मुदितो रमित्वा नन्दनादिषु ॥ ६
तस्मात्स्वर्गाच्युतो लोकान्मानुषेषूपजायते ।
महाभोगे कुले देवि धनधान्यसमाचिते ॥ ७
तत्र कामगुणैः सर्वैः समुपेतो मुदा युतः ।
महाभोगो महाकोशो धनी भवति मानवः ॥ ८
एते देवि महाभोगाः प्राणिनो दानशीलिनः ।
ब्रह्मणा वै पुरा प्रोक्ताः सर्वस्य प्रियदर्शनाः ॥ ९
अपरे मानवा देवि प्रदानकृपणा द्विजैः ।
याचिता न प्रयच्छन्ति विद्यमानेऽप्यबुद्धयः ॥ १०
दीनान्धकृपणान्दृष्ट्वा भिक्षुकानतिथीनपि ।
याच्यमाना निवर्तन्ते जिह्वालोभसमन्विताः ॥ ११
न धनानि न वासांसि न भोगान्न च काञ्चनम् ।
न गावो नान्नविकृतिं प्रयच्छन्ति कदाचन ॥ १२
अप्रवृत्तास्तु ये लुब्धा नास्तिका दानवर्जिताः ।
एवंभूता नरा देवि निरयं यान्त्यबुद्धयः ॥ १३
ते चेन्मनुष्यतां यान्ति यदा कालस्य पर्ययात् ।
धनरिक्ते कुले जन्म लभन्ते स्वल्पबुद्धयः ॥ १४
क्षुत्पिपासापरीताश्च सर्वभोगबहिष्कृताः ।
निराशाः सर्वभोगेभ्यो जीवन्त्यधमजीविकाम् ॥ १५

Dn पुरुषः. D4. 6–9 चैव (for कैश्च). — c) V1 B Dn -पद्येत (for -पद्यन्ते).

2 D1 देवदेव; D2 ईश्वर (for महेश्वर). — b) V1 B Dn दीनार्त- (for °न्ध-). — c) B2. 5 D6. 9 भक्ष- (for भक्ष्य-). — d) B1 महामतिः (for प्रदायकः).

3 a) D4. 6–9 प्रतिश्रयाः (for °श्रयान्). — c) V1 नित्यकानि; D4. 6–9 चैत्य°; D5 मेच° (for नैत्य°).

4 a) D5 वस्त्रं (for यानं). — b) V1 B Dn D4 गृहं र(D4 धनर)त्नं धनं तथा.

5 a) B4 सुप्रणीत- (for °तीत-). D5 सुप्रीतमनसा नित्यं. — c) V1 B Dn D2 नरो (for मृतो). — d) D5–9 महीयते (for ऽभिजायते).

6 c) D5. 7 सदा (for सह). — d) B5 वसित्वा; D1 रमते (for रमित्वा).

7 b) D4 प्र- (for [उ]प-). — c) V1 B1 (marg.). 4. 5 Dn D4 महाभोग-; B1 °भाग-; D2 °भागे; D6–9 °भाग्ये (for °भोगे). — d) V1 B1–4 Dn -समाचितः; B5 D1. 4–7 -समन्विते (B5 °तः) (for -समाचिते).

8 b) D1. 6–9 सदा देवि (for समुपेतो). — c) V1 D6. 7. 9 महाभागो (for °भोगो). B1 महाकायो; some MSS. महाकोषो (for °कोशो).

9 a) V1 B Dn D4–9 महाभागाः (for °भोगाः). — D1 om. from ब्रह्मणा (in 9') up to सर्वसत्त्व (in 32b). — d) B5 सर्वत्र (for सर्वस्य).

10 D1 om. 10 (cf. v. l. 9). — c) D4 यानि तानि (for याचिता न). — d) D7. 9 विद्यमानेष्वबुद्धयः.

11 D1 om. 11 (cf. v. l. 9). — d) B2. 3 जिह्वा; D4. 6–9 जिह्व- (for जिह्वा-).

12 D1 om. 12 (cf. v. l. 9). — b) B3 भोगं (for भोगान्). D3. 7. 9 [ए]व (for च). — c) D2 च गा (for गावो). D5. 6. 8. 9 -विकृतं (for °तिं).

13 D1 om. 13 (cf. v. l. 9). B4 om. 13ab. — a) B5 अप्रमत्तास् (for °वृत्तास्). V1 B (B4 om.) Dn च (for तु).

14 D1 om. 14 (cf. v. l. 9). D2. 4 om. (hapl.) 14. — a) V1 B1. 2. 4. 5 Dn D8 वै (for चेन्). B3 D5–9 मानुषतां (for मनुष्यतां). — b) D5–9 कदाचित्कालपर्ययात्. — d) D5–9 तेल्प- (for स्वल्प-).

15 D1 om. 15 (cf. v. l. 9). — b) V1 B Dn -लोक-; D2 -भूतैर् (for -भोग-). — c) D2 -कामेभ्यो; D4–9 -कार्येषु (for -भोगेभ्यो). — d) V1 B1. 4. 5 Dn D8 [अ]धन-; B3 [अ]धर्म- (for [अ]धम-).

अल्पभोगकुले जाता अल्पभोगरता नराः ।
अनेन कर्मणा देवि भवन्त्यधनिनो नराः ॥ १६
अपरे स्तम्भिनो नित्यं मानिनः पापतो रताः ।
आसनार्हस्य ये पीठं न प्रयच्छन्त्यचेतसः ॥ १७
मार्गार्हस्य च ये मार्गं न यच्छन्त्यल्पबुद्धयः ।
पाद्यार्हस्य च ये पाद्यं न ददत्यल्पबुद्धयः ॥ १८
अर्घार्हान्न च सत्कारैरर्चयन्ति यथाविधि ।
अर्घ्यमाचमनीयं वा न यच्छन्त्यल्पबुद्धयः ॥ १९
गुरुं चाभिगतं प्रेम्णा गुरुवन्न बुभूषते ।
अभिमानप्रवृत्तेन लोभेन समवस्थिताः ॥ २०
संमान्यांश्चावमन्यन्ते वृद्धान्परिभवन्ति च ।
एवंविधा नरा देवि सर्वे निरयगामिनः ॥ २१
ते वै यदि नरास्तस्मान्निरयादुत्तरन्ति वै ।
वर्षपूगैस्ततो जन्म लभन्ते कुत्सिते कुले ॥ २२
श्वपाकपुल्कसादीनां कुत्सितानामचेतसाम् ।
कुलेषु तेषु जायन्ते गुरुवृद्धापचायिनः ॥ २३
न स्तम्भी न च मानी यो देवताद्विजपूजकः ।
लोकपूज्यो नमस्कर्ता प्रश्रितो मधुरं वदन् ॥ २४
सर्ववर्णप्रियकरः सर्वभूतहितः सदा ।
अद्वेषी सुमुखः श्लक्ष्णः स्निग्धवाणीप्रदः सदा ॥ २५
स्वागतेनैव सर्वेषां भूतानामविहिंसकः ।
यथार्हसत्क्रियापूर्वमर्चयन्नुपतिष्ठति ॥ २६
मार्गार्हाय ददन्मार्गं गुरुं गुरुवदर्चयन् ।
अतिथिप्रग्रहरतस्तथाभ्यागतपूजकः ॥ २७

C. 13. 6709
B. 13. 145. 27
K. subst.
M. subst.

16 D1 om. 16 (cf. v. l. 9). D4. 6. 7. 9 om. 16-35. — a) B1 स्वल्पभोगे; B2. 3 अल्पभोगे (for °भोग-). — b) B1 D2 स्वल्प- (for अल्प-). — D2 om. (hapl.) 16cd.

17 D1 om. 17 (cf. v. l. 9). D4. 6. 7. 9 om. 17 (cf. v. l. 16). — b) B1 Dn2 D5 नराः (for रताः). Dn1 मानिनः पापचेतसः. — d) B2. 3 [अ]ल्पबुद्धयः (hypermetric); D2 [अ]बुद्धयः (for [अ]चेतसः).

18 D1 om. 18 (cf. v. l. 9). D4. 6. 7. 9 om. 18 (cf. v. l. 16). V1 reads 18ab twice. — b) V1 (first time) Dn2. n3 D5 प्रयच्छंति (hypermetric) (for यच्छन्ति). V1 (second time) B4 न प्रयच्छंत्यबुद्धयः; D2 न ददत्यल्पमेधसः. — d) D2 -चेतसः (for -बुद्धयः).

19 D1 om. 19 (cf. v. l. 9). D4. 6. 7. 9 om. 19 (cf. v. l. 16). — a) D5. 8 अर्घ्यार्हान् (for अर्घा°). D2 सत्क्रियार्हान्न सत्कारैर्. — c) V1 अर्घम् (for अर्घ्यम्). B1 च (for वा). — d) D2 [अ]बुधा नराः (for [अ]ल्पबुद्धयः). D5 न प्रयच्छंत्यबुद्धयः.

20 D1 om. 20 (cf. v. l. 9). D4. 6. 7. 9 om. 20 (cf. v. l. 16). — a) D5 गुर्वाचार- (for गुरुं चाभि-). B1. 3 -मतं (for -गतं). — b) D2 [अ]भ्युपासते (for बुभूषते).

21 D1 om. 21 (cf. v. l. 9). D4. 6. 7. 9 om. 21 (cf. v. l. 16). — a) D2 मान्यांश्चापि (for संमान्यांश्च). — b) D8 अभि- (for परि-).

22 D1 om. 22 (cf. v. l. 9). D4. 6. 7. 9 om. 22 (cf. v. l. 16). — a) D2 चेद् (for वै). — b) D8 ते (for वै). D5 उत्तरंति यथा न वै. — d) D5 कुनृणां (for कुत्सिते).

23 D1 om. 23 (cf. v. l. 9). D4. 6. 7. 9 om. 23 (cf. v. l. 16). — a) V1 B Dn श्वपाकपुक्क(Dn2. n3 °ष्क)सादीनां. — c) B2. 3 तेभि- (for तेषु). D5 महत्कुलेषु जायंते. — d) D2 गुरुवृद्धावमानिनः.

24 D1 om. 24 (cf. v. l. 9). D4. 6. 7. 9 om. 24 (cf. v. l. 16). — c) D2 लोके पूज्य- (for लोकपूज्यो). — d) V1 B2-5 Dn1. n2 D5. 8 वचः (for वदन्). B1 Dn3 प्रश्रितो मधुरस्वनः (Dn8 °रः).

25 D1 om. 25 (cf. v. l. 9). D4. 6. 7. 9 om. 25 (cf. v. l. 16). — d) D2 समः (for सदा).

26 D1 om. 26 (cf. v. l. 9). D4. 6. 7. 9 om. 26 (cf. v. l. 16). — c) D5. 8 यथार्हं. — d) D5 यत्नेन (for अर्चयन्). V1 B4. 5 Dn1. n2 D8 अव- (for उप-). B1-3 अर्चयन्नवतिष्ठते.

27 D1 om. 27 (cf. v. l. 9). D4. 6. 7. 9 om. 27 (cf. v. l. 16). — b) D2 शुभं (for गुरुं). — c) D5 अतिथिप्रेक्षणपरस्.

28 D1 om. 28 (cf. v. l. 9). D4. 6. 7. 9 om. 28

C. 13. 67 10
B. 13. 145. 28
K. subst.
M. subst.

एवंभूतो नरो देवि स्वर्गतिं प्रतिपद्यते ।
ततो मानुषतां प्राप्य विशिष्टकुलजो भवेत् ॥ २८
तत्रासौ विपुलैर्भोगैः सर्वरत्नसमायुतः ।
यथार्हदाता चार्हेषु धर्मचर्यापरो भवेत् ॥ २९
संमतः सर्वभूतानां सर्वलोकनमस्कृतः ।
स्वकर्मफलमाप्नोति स्वयमेव नरः सदा ॥ ३०
उदात्तकुलजातीय उदात्ताभिजनः सदा ।
एष धर्मो मया प्रोक्तो विधात्रा स्वयमीरितः ॥ ३१
यस्तु रौद्रसमाचारः सर्वसत्त्वभयंकरः ।
हस्ताभ्यां यदि वा पद्भ्यां रज्ज्वा दण्डेन वा पुनः ॥ ३२
लोष्टैः स्तम्भैरुपायैर्वा जन्तून्बाधति शोभने ।
हिंसार्थं निकृतिप्रज्ञः प्रोद्वेजयति चैव ह ॥ ३३
उपक्रामति जन्तूंश्च उद्वेगजननः सदा ।
एवंशीलसमाचारो निरयं प्रतिपद्यते ॥ ३४
स चेन्मानुषतां गच्छेद्यदि कालस्य पर्ययात् ।
बह्वाबाधपरिक्लिष्टे सोऽधमे जायते कुले ॥ ३५
लोकद्वेष्योऽधमः पुंसां स्वयं कर्मकृतैः फलैः ।
एष देवि मनुष्येषु बोद्धव्यो ज्ञातिबन्धुषु ॥ ३६
अपरः सर्वभूतानि दयावाननुपश्यति ।
मैत्रदृष्टिः पितृसमो निर्वैरो नियतेन्द्रियः ॥ ३७
नोद्वेजयति भूतानि न विहिंसयते तथा ।
हस्तपादैः सुनियतैर्विश्वास्यः सर्वजन्तुषु ॥ ३८
न रज्ज्वा न च दण्डेन न लोष्टैर्नायुधेन च ।
उद्वेजयति भूतानि श्लक्ष्णकर्मा दयापरः ॥ ३९
एवंशीलसमाचारः स्वर्गं समुपजायते ।
तत्रासौ भवने दिव्ये मुदा वसति देववत् ॥ ४०

(cf. v. l. 16). — [b]) D2 भुवनं (for स्वर्गतिं). — [c]) B2, 3 मनुष्यतां (for मानुषतां). — [d]) D5 -कुलगो (for °जो).

29 D1 om. 29 (cf. v. l. 9). D4, 6, 7, 9 om. 29 (cf. v. l. 16). — [a]) D2 [अ]पि (for [अ]सौ). — [b]) B1 -समाचितः; B3 °युतैः (for °युतः). — [c]) B5 यथार्थ- (for °र्ह-).

30 D1 om. 30 (cf. v. l. 9). D4, 6, 7, 9 om. 30 (cf. v. l. 16). — [a]) D2 स मतः सर्वजंतूनां.

31 D1 om. 31 (cf. v. l. 9). D4, 6, 7, 9 om. 31 (cf. v. l. 16). D2 om. (hapl.) 31[ab]. — [a]) B4, 5 यदा तु; Dn3 तदा तु (for उदात्त-).

32 D1 om. up to सर्वसत्त्व (in 32[b]) (cf. v. l. 9). D4, 6, 7, 9 om. 32 (cf. v. l. 16). — [a]) D2 पाप- (for रौद्र-). — [b]) V1 D2 -भूत- (for -सत्त्व-).

33 D4, 6, 7, 9 om. 33 (cf. v. l. 16). — [a]) D2 आयुधैर् (for उपायैर्). — [b]) D5 om. from न्बाधति up to निरयं (in 34[d]). B5 धावति (for बाधति). — D2 om. 33[c]–34[d]. — [d]) D8 हि (for ह).

34 D4, 6, 7, 9 om. 34 (cf. v. l. 16). D2 om. 34; D5 om. up to निरयं (in 34[d]) (for both, cf. v. l. 33). — [b]) D1 तदुद्वेगकरः सदा.

35 D4, 6, 7, 9 om. 35 (cf. v. l. 16). — [a]) D1 वै (for चेन्). B3 मानुष्यतां (for °षतां). V1 B1, 2, 4, 5 Dn D5, 8 स वै मनुष्यतां गच्छेद्. — [c]) D2 बह्वाबाधापरिक्लिष्टः; D5 बहुबाधासमायुक्ते. — [d]) V1 B Dn2 D5, 8 कुले जायति सोधमे; Dn3 जायते सोधमे कुले.

36 [a]) B3 लोके द्वेष्यो; D1 लोकद्वेष्टो (for °द्वेष्यो). — [b]) V1 B1, 4, 5 Dn D5 -फलैः कृतैः (for -कृतैः फलैः). — [c]) D2 एतदेव; D4–9 एवंविधो (for एष देवि). — [d]) D1, 2, 6–9 बोद्धव्यो ज्ञानबुद्धिभिः (D1, 2 °षु).

37 [a]) D5 अथ वा (for अपरः).

38 [b]) V1 D8 वा (D8 च) चोद्विजते; B Dn3 विहेठयते; Dn1, n2 विहेल°; D2 विवेद°; D4–7, 9 च बोध°; Bom. ed विघात° (for विहिंस°). — [c]) D6–9 नियमितैर् (for सुनियतैर्).

39 D4, 6, 7, 9 om. 39. — [b]) B1, 3 लोष्ट्रैर् (for लोष्टैर्). D1, 2 om. न. — [d]) B1 D1 शुक्ल-; B2 (marg. as in text) शुद्ध- (for श्लक्ष्ण-).

40 [a]) D1, 2 सशीलसमुदाचारः. — D5 om. (hapl.?) 40[c]–41[d]. D8 om. (hapl.) 40[c]–41[b]. — [c]) D6, 7, 9 पुण्ये (for दिव्ये). D4 तत्रासौ शोभने पुण्ये. — [d]) B1 सदा; D4, 6, 7, 9 उमे (for मुदा).

स चेत्कर्मक्षयान्मर्त्यो मनुष्येषूपजायते ।
अल्पाबाधो निरीतीकः स जातः सुखमेधते ॥ ४१
सुखभागी निरायासो निरुद्वेगः सदा नरः ।
एष देवि सतां मार्गो बाधा यत्र न विद्यते ॥ ४२

उमोवाच ।

इमे मनुष्या दृश्यन्ते ऊहापोहविशारदाः ।
ज्ञानविज्ञानसंपन्नाः प्रज्ञावन्तोऽर्थकोविदाः ।
दुष्प्रज्ञाश्चापरे देव ज्ञानविज्ञानवर्जिताः ॥ ४३
केन कर्मविपाकेन प्रज्ञावान्पुरुषो भवेत् ।
अल्पप्रज्ञो विरूपाक्ष कथं भवति मानवः ।
एतं मे संशयं छिन्द्धि सर्वधर्मविदां वर ॥ ४४
जात्यन्धाश्चापरे देव रोगार्ताश्चापरे तथा ।
नराः क्लीबाश्च दृश्यन्ते कारणं ब्रूहि तत्र वै ॥ ४५

महेश्वर उवाच ।

ब्राह्मणान्वेदविदुषः सिद्धान्धर्मविदस्तथा ।
परिपृच्छन्त्यहरहः कुशलाकुशलं तथा ॥ ४६
वर्जयन्त्यशुभं कर्म सेवमानाः शुभं तथा ।
लभन्ते स्वर्गतिं नित्यमिह लोके सुखं तथा ॥ ४७
स चेन्मानुषतां याति मेधावी तत्र जायते ।
श्रुतं प्रज्ञानुगं चास्य कल्याणमुपजायते ॥ ४८
परदारेषु ये मूढाश्चक्षुर्दुष्टं प्रयुञ्जते ।
तेन दुष्टस्वभावेन जात्यन्धास्ते भवन्ति ह ॥ ४९
मनसा तु प्रदुष्टेन नग्नां पश्यन्ति ये स्त्रियम् ।
रोगार्तास्ते भवन्तीह नरा दुष्कृतकर्मिणः ॥ ५०
ये तु मूढा दुराचारा वियोनौ मैथुने रताः ।
पुरुषेषु सुदुष्प्रज्ञाः क्लीबत्वमुपयान्ति ते ॥ ५१
पशूंश्च ये बन्धयन्ति ये चैव गुरुतल्पगाः ।
प्रकीर्णमैथुना ये च क्लीबा जायन्ति ते नराः ॥ ५२

उमोवाच ।

सावद्यं किं नु वै कर्म निरवद्यं तथैव च ।

C. 13. 6736
B. 13. 145. 54
K. subst.
M. subst.

41 D5 om. 41; D8 om. 41[a] (for both, cf. v. l. 40). — [a]) D1. 2. 4. 6. 7. 9 काल- (for कर्म-). — [b]) D6. 7. 9 मानुषेषु (for मनुष्येषु). V1 प्र- (for [उ]प-). — [c]) B3. 4 Dn2 अल्पबाधो. Dn1. n2 D4 निरातंकः (for निरीतीकः). D6–9 बा(D8 व)धान्मुक्तो निरातंको. — [d]) D2 सुजातः; D4 संजातः; D6–9 जातः सन् (for स जातः).

42 [b]) D6–9 निरुद्वेगकरः सदा.

43 B5 om. the ref. — [c]) D2 चैव (for देव).

44 [a]) V1 B Dn -विशेषेण (for -विपाकेन). — [c]) D1. 2 अप्राज्ञो वा (for अल्पप्रज्ञो). — [e]) D1. 2 एवं (for एतं). — [f]) D1. 2 -धर्मभृतां (for °विदां).

45 [b]) D4–9 रोगांधाश् (for रोगार्ताश). D1. 4 transp. [अ]परे and तथा. — [c]) D1. 2 वृथा- (for नराः). D4–9 तथा क्लीबाश्च जायंते.

46 D1 देवदेव; D2 ईश्वर (for महेश्वर). — [d]) B2. 3 सदा; B4. 5 तदा (for तथा).

47 [a]) V1 B Dn D5 वर्ज(Dn1 °र्त)यंतो (for वर्जयन्ति). — [b]) D1. 4. 6–9 सदा (for तथा). — [d]) V1 B2–5 Dn D4. 5 तथा सुखं (by transp.); B1 तथा शुभं.

48 [a]) B1 मनुष्यतां (for मानुषतां). — [b]) D4–9 तेन (for तत्र). — [c]) V1 B Dn यस्य (for चास्य).

49 [a]) V1 B Dn चापि (for मूढाश्). — [b]) D1 om. (hapl.) from श्चक्षु up to मूढा (in 51[a]). B1 द्रष्टुं; D8 दृष्टिं (for दुष्टं). — [c]) D4–9 संदुष्ट- (for दुष्टस्व-). — [d]) D2 च (for ते). V1 D2 ते; B2. 3 च; B4. 5 वै; D5–8 हि (for ह).

50 D1 om. 50 (cf. v. l. 49). — [a]) D4. 6–9 सं- (for तु). D5 मनसा संप्रहृष्टेन. — [b]) D4–9 वै (for ये). — [c]) D4–7 रोगांधास् (for रोगार्तास्). — [d]) D6–9 -कर्मणा.

51 D1 om. up to मूढा (in 51[a]) (cf. v. l. 49). — [a]) B3 [ऽ]पि (for तु). — [c]) D1. 4 च (for सु-). D6–9 वधूस्वसृपितृव्यानीं. — [d]) D1. 2 च; D6–9 वै (for ते).

52 [a]) Dn1. n2 बंधयंते; D1. 2. 4–9 घातयंति (for

C 13. 6736
B. 13. 145. 54
K. subst.
M. subst.

श्रेयः कुर्वन्नवाप्नोति मानवो देवसत्तम ॥ ५३

महेश्वर उवाच ।

श्रेयांसं मार्गमातिष्ठन्सदा यः पृच्छते द्विजान् ।
धर्मान्वेषी गुणाकाङ्क्षी स स्वर्गं समुपाश्नुते ॥ ५४
यदि मानुषतां देवि कदाचित्स निगच्छति ।
मेधावी धारणायुक्तः प्राज्ञस्तत्राभिजायते ॥ ५५
एष देवि सतां धर्मो मन्तव्यो भूतिकारकः ।
नृणां हितार्थाय तव मया वै समुदाहृतः ॥ ५६

उमोवाच ।

अपरे स्वल्पविज्ञाना धर्मविद्वेषिणो नराः ।
ब्राह्मणान्वेदविदुषो नेच्छन्ति परिसर्पितुम् ॥ ५७
व्रतवन्तो नराः केचिच्छ्रद्धादमपरायणाः ।
अव्रता भ्रष्टनियमास्तथान्ये राक्षसोपमाः ॥ ५८
यज्वानश्च तथैवान्ये निर्होमाश्च तथापरे ।
केन कर्मविपाकेन भवन्तीह वदस्व मे ॥ ५९

महेश्वर उवाच ।

आगमाल्लोकधर्माणां मर्यादाः पूर्वनिर्मिताः ।
प्रामाण्येनानुवर्तन्ते दृश्यन्ते हि दृढव्रताः ॥ ६०
अधर्मं धर्ममित्याहुर्ये च मोहवशं गताः ।
अव्रता नष्टमर्यादास्ते प्रोक्ता ब्रह्मराक्षसाः ॥ ६१
ते चेत्कालकृतोद्योगात्संभवन्तीह मानुषाः ।
निर्होमा निर्वषट्कारास्ते भवन्ति नराधमाः ॥ ६२
एष देवि मया सर्वः संशयच्छेदनाय ते ।
कुशलाकुशलो नृणां व्याख्यातो धर्मसागरः ॥ ६३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

बन्ध°). — ^{c}) D5 वै; D6–9 तु (for च).

54 D2 ईश्वर (for महेश्वर). — ^{a}) V1 B Dn अन्विच्छन् (for आतिष्ठन्). — ^{b}) V1 B1, 2 Dn पृच्छति (for °ते). D1 द्विजः; D2 द्विजं (for द्विजान्). — ^{c}) D1, 2 धर्मावेक्षी (for °न्वेषी). D4–8 गुणान्वेषी (for °काङ्क्षी).

55 ^{b}) B4, 5 नियच्छति (for निग°). — ^{d}) Bom. ed. प्रायस् (for प्राज्ञस्).

56 D1, 2, 4, 6–9 om. 56^{cd}. — ^{cd}) Dn1 तव मुदा; Dn2 D5 मया तव (by transp.). D5 [इ]दं (for वै).

57 ^{a}) Dn1, n2 अल्प- (for स्वल्प-). — ^{b}) D4–9 नृपाः (for नराः). — ^{d}) D1, 4–8 -पृच्छितुं (for -सर्पितुम्).

58 ^{b}) Dn1, n2 D1 -धर्म- (for -दम-).

59 ^{a}) D5–9 यज्विनश्. — ^{b}) D4–9 निर्मोहाश् (for निर्होमाश्). — ^{d}) B2, 3 च (for [इ]ह).

60 D2, 4, 6, 8, 9 ईश्वर (for महेश्वर). — ^{a}) V1 B1, 2, 5 Dn1, n2 D6–9 आगमालोकधर्माणां. — ^{b}) Bom. ed. सर्व- (for पूर्व-). D1, 2 मर्यादां पूर्वनिर्मितां. — ^{d}) V1 B Dn च (for हि). D6–8 यतव्रताः (for दृढ°).

61 ^{a}) D1, 2 धर्मं (for धर्मम्). — ^{b}) B1, 2 D1 तु (for च).

62 D1, 2 om. 62^{ab}. — ^{a}) D6–9 -कृताद्योगात् (for -कृतो°). — ^{b}) Dn3 D6–9 मानवाः (for मानुषाः). D5 भवंतीह च मानवाः. — ^{c}) V1 B1 D4, 5 निर्मोहा (for निर्होमा).

63 D7 om. 63. — ^{a}) D8 धर्मो (for देवि). B5 धर्मः (for सर्वः). D4–6, 9 एष धर्मो मया देवि. — ^{c}) D1, 6, 9 कुशलाकुशले नृणां. — ^{d}) D4–6, 8, 9 -संग्रहः (for -सागरः).

Colophon. — *Parvan name:* B1–4 Dn8 D1 शांति. — *Sub-parvan:* V1 B1–3, 5 D1, 2, 5, 6, 9 दानधर्म. — *Adhy. names:* V1 B1, 2, 4 D1, 2, 5, 7, 8 उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): V1 143; Dn1 142. — *Śloka no.:* Dn1, n2 64; D1 42.

१३४

महेश्वर उवाच ।

परावरज्ञे धर्मज्ञे तपोवननिवासिनि ।
साध्वि सुभ्रु सुकेशान्ते हिमवत्पर्वतात्मजे ॥ १
दक्षे शमदमोपेते निर्ममे धर्मचारिणि ।
पृच्छामि त्वां वरारोहे पृष्टा वद ममेप्सितम् ॥ २
सावित्री ब्रह्मणः साध्वी कौशिकस्य शची सती ।
मार्तण्डजस्य धूमोर्णा ऋद्धिर्वैश्रवणस्य च ॥ ३
वरुणस्य तथा गौरी सूर्यस्य च सुवर्चला ।
रोहिणी शशिनः साध्वी स्वाहा चैव विभावसोः ॥ ४
अदितिः कश्यपस्याथ सर्वास्ताः पतिदेवताः ।
पृष्टाश्चोपासिताश्चैव तास्त्वया देवि नित्यशः ॥ ५
तेन त्वां परिपृच्छामि धर्मज्ञे धर्मवादिनि ।
स्त्रीधर्मं श्रोतुमिच्छामि त्वयोदाहृतमादितः ॥ ६
सहधर्मचरी मे त्वं समशीला समव्रता ।
समानसारवीर्या च तपस्तीव्रं कृतं च ते ।
त्वया ह्युक्तो विशेषेण प्रमाणत्वमुपैष्यति॥ ७
स्त्रियश्चैव विशेषेण स्त्रीजनस्य गतिः सदा ।
गौर्गां गच्छति सुश्रोणि लोकेष्वेषा स्थितिः सदा ॥ ८
मम चार्धं शरीरस्य मम चार्धाद्विनिःसृता ।
सुरकार्यकरी च त्वं लोकसंतानकारिणी ॥ ९
तव सर्वः सुविदितः स्त्रीधर्मः शाश्वतः शुभे ।
तस्मादशेषतो ब्रूहि स्त्रीधर्मं विस्तरेण मे ॥ १०

उमोवाच ।

भगवन्सर्वभूतेश भूतभव्यभवोद्भव ।

C. 13. 6759
B. 13. 146. 13
K. subst.
M. subst.

134

☞ This adhy. is missing in D_3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 Before the ref., Dn_2 ins.:

628* नारद उवाच ।
एवमुक्त्वा महादेवः श्रोतुकामः स्वयं प्रभुः ।
अनुकूलां प्रियां भार्यां पार्श्वस्थां समभाषत ।

— D_4 ईश्वर (for महेश्वर). — ^{a}) B_1 (marg.). 4 परापरज्ञे धर्मज्ञे.

2 ^{a}) $D_{1.2}$ दक्षे दमशमोपेते. — ^{d}) D_1 चेदं (for वद).

3 ^{c}) $B_{3.5}$ Dn_2 D_1 मार्तंडस्य च धूमोर्णा; $Dn_{1.n3}$ $D_{6.7.9}$ मार्तंडेयस्य धू°; $D_{2.4.5.8}$ मार्कंडेयस्य धू°. — ^{d}) D_6 सिद्धिर्; D_8 सिद्धा (for ऋद्धिर्).

4 ^{b}) Dn_3 $D_{1.5}$ सुवर्चसा (for °ला).

5 ^{c}) $D_{1.7}$ इष्टाश्; $D_{4-6.8.9}$ इष्टाश् (for पृष्टाश्). — ^{d}) D_5 स्त्रियो (for त्वया).

6 ^{d}) $D_{1.4-9}$ आत्मनः (for आदितः). D_2 त्वयोदाहृतमानसः.

7 ^{a}) V_1 B Dn स(V_1 Dn_2 स्व)धर्मचारिणी मे त्वं. — ^{c}) D_{4-9} -शील- (for -सार-). — ^{d}) D_5 च ते कृतं (for कृतं च ते). — ^{e}) $D_{1.2}$ ह्युक्तं (for ह्युक्तो). — After 7^e, V_1 B Dn ins.:

629* गुणवान्स भविष्यति ।
लोके चैव तथा देवि.

[(L. 1) Dn_2 सं- (for स). —(L. 2) $Dn_{1.n3}$ त्वया (for तथा).]

8 ^{a}) D_{5-9} [ए]वं (for [ए]व). — ^{b}) V_1 B Dn D_6 परां (for सदा). — D_2 om. (hapl.) 8^{cd}. — ^{c}) $Dn_{1.n2}$ $D_{4.6-9}$ गौर्यां (for गौर्गां). — ^{d}) $D_{1.7}$ लोके च (for लोकेषु). V_1 B Dn $D_{2.4.8}$ गतिः (for स्थितिः).

9 D_5 om. 9–10. — ^{b}) V_1 $B_{2.4.5}$ Dn तव चार्धेन निर्मितं; $B_{1.3}$ मम चार्धेन निर्मिता. — ^{c}) D_4 -कार्यकरा; $D_{6.9}$ °चरी (for °करी).

10 D_5 om. 10 (cf. v. l. 9). — ^{a}) D_4 धर्मः (for सर्वः). $D_{1.2}$ तु (for सु-) D_{6-9} तव धर्मः सुविहितः. — ^{b}) B_3 शुभ. — ^{d}) V_1 B Dn $D_{4.9}$ स्व- (for स्त्री-). B_1 वै (for मे).

11 ^{b}) $D_{1-6.8.9}$ सर्वभव्य-; D_7 सर्वभूत- (for भूत-

C. 13. 6759
B. 13. 146. 13
K. subst.
M. subst.

त्वत्प्रभावादियं देव वाक्चैव प्रतिभाति मे ॥ ११
इमास्तु नद्यो देवेश सर्वतीर्थोदकैर्युताः ।
उपस्पर्शनहेतोस्त्वा समीपस्था उपासते ॥ १२
एताभिः सह संमन्त्र्य प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ।
प्रभवन्योऽनहंवादी स वै पुरुष उच्यते ॥ १३
स्त्री च भूतेश सततं स्त्रियमेवानुधावति ।
मया संमानिताश्चैव भविष्यन्ति सरिद्वराः ॥ १४
एषा सरस्वती पुण्या नदीनामुत्तमा नदी ।
प्रथमा सर्वसरितां नदी सागरगामिनी ॥ १५
विपाशा च वितस्ता च चन्द्रभागा इरावती ।
शतद्रुर्देविका सिन्धुः कौशिकी गोमती तथा ॥ १६
तथा देवनदी चेयं सर्वतीर्थाभिसंवृता ।
गगनाद्गां गता देवी गङ्गा सर्वसरिद्वरा ॥ १७
इत्युक्त्वा देवदेवस्य पत्नी धर्मभृतां वरा ।
स्मितपूर्वमिवाभाष्य सर्वास्ताः सरितस्तदा ॥ १८
अपृच्छद्देवमहिषी स्त्रीधर्मं धर्मवत्सला ।
स्त्रीधर्मकुशलास्ता वै गङ्गाद्याः सरितां वराः ॥ १९
अयं भगवता दत्तः प्रश्नः स्त्रीधर्मसंश्रितः ।
तं तु संमन्त्र्य युष्माभिर्वक्तुमिच्छामि शंकरे ॥ २०
न चैकसाध्यं पश्यामि विज्ञानं भुवि कस्यचित् ।
दिवि वा सागरगमास्तेन वो मानयाम्यहम् ॥ २१

भीष्म उवाच ।

एवं सर्वाः सरिच्छ्रेष्ठाः पृष्टाः पुण्यतमाः शिवाः ।
ततो देवनदी गङ्गा नियुक्ता प्रतिपूज्य ताम् ॥ २२
बह्वीभिर्बुद्धिभिः स्फीता स्त्रीधर्मज्ञा शुचिस्मिता ।
शैलराजसुतां देवीं पुण्या पापापहां शिवाम् ॥ २३
बुद्ध्या विनयसंपन्ना सर्वज्ञानविशारदा ।
सस्मितं बहुबुद्ध्याढ्या गङ्गा वचनमब्रवीत् ॥ २४
धन्याः स्मोऽनुगृहीताः स्मो देवि धर्मपरायणा ।
या त्वं सर्वजगन्मान्या नदीर्मानयसेऽनघे ॥ २५

भव्य-). V1 B Dn1. n3 D2 -भवोत्तम (for °द्भव). — d) V1 चैवं; D2 नैवं; D4-7 वै न (for चैव).

12 b) V1 शुभाः; D1. 2 स्थिताः; D4-9 तथा (for युताः). — d) V1 B Dn उपयांति समीपतः; D4-9 उपासंति (D4 °ते) समीपतः.

13 c) B5 D6. 7. 9 भगवन् (for प्रभवन्).

14 V1 reads 14ab twice. — c) B1 Dn2 [ए]ता (for [ए]व).

15 b) D1 विभो; D2 प्रभो (for नदी).

16 a) D4-9 वितस्ता च विपाशा च. — d) V1 B Dn D2. 9 गौतमी (for गोमती).

17 b) B4. 5 Dn2. n3 D2 -संभृता; D7 -संसृता (for -संवृता). — d) D4. 5 तस्माद्गंगा (for गङ्गा सर्व-).

18 D4 om. (hapl.) 18-19. — c) V1 B2-5 Dn अथ (for इव). — d) V1 B1. 4. 5 Dn1. n2 D5-9 तथा (for तदा).

19 D4 om. 19 (cf. v. l. 18). — d) Dn1. n2 गंगाद्याः सरितस्तथा.

20 Before 20, some MSS. ins. उमोवाच. — ab) V1 B Dn प्रश्नो दत्तः (by transp.); Bom. ed. प्रोक्तः प्रश्नः. Dn2 -संचितः; D4 -संमतः; D5-9 -संहितः (for -संश्रितः). — c) D5 ननु (for तं तु). — d) D4-9 शंकरं (for °रे).

21 b) Dn2 किंचन (for कस्यचित्). — d) D1 वरयामि (for मान°). D4 5 तेन चोपनयाम्यहं.

22 V1 B Dn D4-9 om. the ref. — b) D1. 3 पुण्याः (for पृष्टाः). — d) B3 -पृच्छ; B4. 5 -गृह्य (for -पूज्य). Bom. ed. च (for ताम्).

23 a) D6. 9 युक्ता (for स्फीता). — d) D1 शुभां (for शिवाम्). V1 B2. 4. 5 Dn पुण्या पा(Dn2 °ण्यपा)-पभयापहा; B1. 3 पुण्यां पापभयापहां; D1. 2 पुण्या पापापहारिणी.

24 a) B2 नियम- (for विनय-). B1 -संपन्नां. — b) V1 B2-5 Dn -धर्म- (for -ज्ञान-). B1 सर्वधर्मविशारदां. — c) D5 सर्व- (for बहु-). D4 -पुण्यौघा; D8 -पुष्पाढ्या (for -बुद्ध्याढ्या).

25 Before 25, B3 D1. 2 ins. गङ्गोवाच. — a) V1

प्रभवन्पृच्छते यो हि संमानयति वा पुनः ।
नूनं जनमदुष्टात्मा पण्डिताख्यां स गच्छति ॥ २६
ज्ञानविज्ञानसंपन्नानूहापोहविशारदान् ।
प्रवक्तॄन्पृच्छते योऽन्यान्स वै ना पदमर्च्छति ॥ २७
अन्यथा बहुबुद्ध्याढ्यो वाक्यं वदति संसदि ।
अन्यथैव ह्यहंमानी दुर्बलं वदते वचः ॥ २८
दिव्यज्ञाने दिवि श्रेष्ठे दिव्यपुण्ये सदोत्थिते ।
त्वमेवार्हसि नो देवि स्त्रीधर्ममनुशासितुम् ॥ २९

भीष्म उवाच ।

ततः साराधिता देवी गङ्गया बहुभिर्गुणैः ।
प्राह सर्वमशेषेण स्त्रीधर्मं सुरसुन्दरी ॥ ३०
स्त्रीधर्मो मां प्रति यथा प्रतिभाति यथाविधि ।
तमहं कीर्तयिष्यामि तथैव प्रथितो भवेत् ॥ ३१
स्त्रीधर्मः पूर्व एवायं विवाहे बन्धुभिः कृतः ।
सहधर्मचरी भर्तुर्भवत्यग्निसमीपतः ॥ ३२
सुखभावा सुवचना सुवृत्ता सुखदर्शना ।
अनन्यचित्ता सुमुखी भर्तुः सा धर्मचारिणी ॥ ३३
सा भवेद्धर्मपरमा सा भवेद्धर्मभागिनी ।
देववत्सततं साध्वी या भर्तारं प्रपश्यति ॥ ३४
शुश्रूषां परिचारं च देववद्या करोति च ।
नान्यभावा ह्यविमनाः सुव्रता सुखदर्शना ॥ ३५
पुत्रवक्त्रमिवाभीक्ष्णं भर्तुर्वदनमीक्षते ।

C. 13. 6781
B. 13. 146. 88
K. subst.
M. subst.

B Dn धन्यास्म्यनुगृहीतास्मि. — ^{b}) V1 B1. 2. 4. 5 Dn -परायणे. — ^{c}) B3 -जगन्मातर्; D4–9 °न्माता (for °न्मान्या).

26 ^{a}) B1. 4. 5 भगवन्; D4–9 प्रभावं (for प्रभवन्). — ^{c}) Dn2 नूनमसत्यधर्मात्मा; D1 न्यूनं जनमदुष्टात्मा; D4. 5. 8 नूनं जन्मनि तृप्तास्या (D5 तृप्तास्ते; D8 दुष्टात्मा); D6. 7. 9 न्यूनं जन्मनि तृप्तात्मा. — ^{d}) B3 गमिष्यति (for स गच्छति).

27 D4 om. (hapl.) 27. — ^{c}) B3 प्रवक्तुं; D5 प्रभवं; D1–9 प्रब्रुवन् (for प्रवक्तॄन्). — ^{d}) B1 Dn2 D5. 7. 8 ऋच्छति; Dn1 इच्छति (for अर्च्छति).

28 ^{b}) D5 सर्ववित् (for संसदि). — ^{c}) V1 B Dn [अ]हंवादी (for °मानी).

29 ^{a}) B5 विधिश्रेष्ठे; D2. 5 दिव्यपुण्ये (for दिवि श्रेष्ठे). D6. 9 दिव्यज्ञानोदधिश्रेष्ठे. — ^{b}) V1 B1 Dn1. n3 सह (for सदा). B2–5 D2. 8 दिव्यश्रेष्ठे सहोत्थिते; Dn2 दिव्यैः पुण्यैः सहो°. — ^{d}) B2. 4 Dn1. n3 स्त्रीधर्मान्. B1. 3. 5 Dn2 D4–9 स्त्रीधर्मानुभाषितुं; D1. 2 स्त्रीधर्मं सुरसुंदरी (= 30^{d}).

30 V1 B Dn om. the ref. — ^{a}) Dn1 संराधिता (for साराधि°). — ^{c}) D5–9 धर्मम् (for सर्वम्).

31 Dn1 om. 31. Before 31, some MSS. ins. उमोवाच. — ^{d}) V1 B Dn D4–9 तथैव प्रश्रिता भव.

32 ^{a}) D1. 5–9 पूर्वम्; D4 सर्वम् (for पूर्व). — ^{d}) D6–9 भवेद् (for भवति).

33 ^{a}) D1. 2 अविमनाः; D4–9 अभिमता (for सुवचना). — ^{b}) D1. 2. 4. 5 सुचित्ता (for सुवृत्ता). D6–9 सुचित्ता समदर्शना. — Dn2 om. 33^{cd}. $33^{cd} = 37^{cd}$. — ^{d}) D1. 2 -भागिनी (for -चारिणी). — V1 B Dn3 ins. after 33 : Dn1 D8 after the first occurrenc of 34 :

630* दंपत्योरेष वै धर्मः सहधर्मकृतः शुभः ।

34 V1 repeats 34^{ab}, and B Dn1. n3 D8 repeat and Dn2 D1. 2. 4–7. 9 read 34–35 after 37^{ab}. — ^{a}) V1 B1 (both second time). 2 (both times). 3–5 Dn1 (all second time). n2. n3 (second time) D1. 2. 4–7. 8 (second time). 9 या (for सा). V1 (first time) भर्तृशुश्रूषणरता. — ^{b}) V1 B Dn1 (all second time). n2. n3 (second time) D1. 2. 4–7. 8 (second time). 9 नारी धर्म(D4 भर्तृ)समव्रता. — ^{c}) B3 (second time) देवं च (for देववत्). — ^{d}) D4. 5 अनु- (hypermetric) (for प्र-). B Dn1 (all second time). n2. n3 (second time) D1. 2. 6. 7. 8 (second time). 9 भर्तारमनुपश्यति. — After the first occurrence of 34, Dn1 D8 ins. 630*.

35 For the repetition in B Dn1. n3 D8 and the sequence in Dn2 D1. 2. 4–7. 9, cf. v. l. 34. — ^{a}) B1. 2 (both second time). 3 (both times). 4 (second time). 5 (both times) Dn2. n3 (second time) D1. 2. 4–7. 8 (second time). 9 परिचर्यां (for °चारं). — ^{b}) D8 (second time) प्रकुर्वती (for करोति च). B Dn1 (all second time). n2. n3 (second time) D1. 2. 4 देवतुल्यं प्रकुर्वती; D5–7. 9 °वत्तां (D5 °त्तं) प्रकुर्वते (D9

C 13. 6782
B. 13. 146. 38
K. subst.
M. subst.

या साध्वी नियताचारा सा भवेद्धर्मचारिणी ॥ ३६
श्रुत्वा दंपतिधर्मं वै सहधर्मकृतं शुभम् ।
अनन्यचित्ता सुमुखी भर्तुः सा धर्मचारिणी ॥ ३७
परुषाण्यपि चोक्ता या दृष्टा वा क्रूरचक्षुषा ।
सुप्रसन्नमुखी भर्तुर्या नारी सा पतिव्रता ॥ ३८
न चन्द्रसूर्यौ न तरुं पुंनाम्नो या निरीक्षते ।
भर्तृवर्जं वरारोहा सा भवेद्धर्मचारिणी ॥ ३९
दरिद्रं व्याधितं दीनमध्वना परिकर्शितम् ।
पतिं पुत्रमिवोपास्ते सा नारी धर्मभागिनी ॥ ४०
या नारी प्रयता दक्षा या नारी पुत्रिणी भवेत् ।
पतिप्रिया पतिप्राणा सा नारी धर्मभागिनी ॥ ४१
शुश्रूषां परिचर्यां च करोत्यविमनाः सदा ।
सुप्रतीता विनीता च सा नारी धर्मभागिनी ॥ ४२
न कामेषु न भोगेषु नैश्वर्ये न सुखे तथा ।
स्पृहा यस्या यथा पत्यौ सा नारी धर्मभागिनी ॥ ४३
कल्योत्थानरता नित्यं गुरुशुश्रूषणे रता ।
सुसंमृष्टक्षया चैव गोशकृत्कृतलेपना ॥ ४४
अग्निकार्यपरा नित्यं सदा पुष्पबलिप्रदा ।
देवतातिथिभृत्यानां निरुप्य पतिना सह ॥ ४५
शेषान्नमुपभुञ्जाना यथान्यायं यथाविधि ।
तुष्टपुष्टजना नित्यं नारी धर्मेण युज्यते ॥ ४६
श्वश्रूश्वशुरयोः पादौ तोषयन्ती गुणान्विता ।
मातापितृपरा नित्यं या नारी सा तपोधना ॥ ४७
ब्राह्मणान्दुर्बलानाथान्दीनान्धकृपणांस्तथा ।

°ती). — ᶜ) B Dn1 (all second time). n2. n3 (second time) D1. 2. 4–7. 8 (second time). 9 वइया B1. 2. 4. 5 °इय)भावेन सुमनाः. — ᵈ) D1. 2. 4–7. 8 (second time). 9 सुव्रता सुमहाहिता.

36 ᵇ) B1 D2 ईक्षती (for ईक्षते). D1 भर्तृवचनमीक्षती (sic). — ᶜ) Dn1 D4–9 या साध्वी नियता नित्यं (Dn1 °ताहारा). — ᵈ) D4–9 भर्तुः सा (for सा भवेद्).

37 ᵇ) Dn1. n3 D2. 4. 5 सहधर्मं. B4 -भृतं (for -कृतं). — After 37ᵃᵇ, V1 repeats 34ᵃᵇ, and B Dn1. n3 D8 repeat and D1. 2. 4–7. 9 read 34–35. V1 om. 37ᶜ–38ᵈ. 37ᶜᵈ = 33ᶜᵈ. — ᵈ) Dn2 सा नारी (for भर्तुः सा). D1. 2 -भागिनी (for -चारिणी).

38 V1 om. 38 (cf. v. l. 37). — ᵇ) B1 Dn2. n3 क्रुद्धेन; B2–5 Dn1 D2 दुष्टेन (for वा क्रूर-). D5–9 हृष्यते मनसा सह. — ᶜ) D4. 8. 9 -मुखा (for -मुखी).

39 ᵃ) D2. 4–9 तरून् (for तरुं). — ᵇ) V1 B Dn D2 पुंनाम्ना. D6 निरीक्ष्यति; D8. 9 °क्षति (for °क्षते). D4. 5 पुंनाम्ना या निरीक्ष्यति. — ᶜ) Dn2 भर्तृपूज्या (for °वर्जं). — ᵈ) V1 Dn D1. 2. 4–9 -भागिनी (for -चारिणी).

40 ᵇ) Some MSS. -कर्षितं. — ᵈ) D4–9 -चारिणी (for -भागिनी).

41 B3 om. (hapl.) 41. — ᶜ) D1. 4–9 -व्रता (for -प्रिया). — ᵈ) D4–9 -चारिणी (for -भागिनी).

42 D1 om. (hapl.) 42–43. — ᵇ) Dn1 D9 तदा (for सदा). — ᶜ) D4–9 अ(D5 ह्य)विमनाः (for विनीता च). — ᵈ) D4–7 -चारिणी (for -भागिनी).

43 D1 om. 43 (cf. v. l. 42). — ᶜ) D4–9 भर्तुः (for पत्यौ). — ᵈ) D4. 5. 7 -चारिणी (for भागिनी).

44 ᵃ) D1. 7 कालोत्थान-. B5 Dn1. n2 -रतिर्; D4–9 -परा (for -रता). — ᵇ) V1 B Dn गृह- (for गुरु-). — ᶜ) D5 -गृहा (for -क्षया). ❀ Cn: सुसंमृष्टक्षया शोधितगृहा । ❀

45 ᵃ) D4. 5 -करी (for -परा). — ᵇ) B1 -बलिप्रिया (for °प्रदा). — ᶜ) D4–9 -भूतानां (for -भृत्यानां). — ᵈ) V1 B1. 3–5 Dn निर्वाप्य (for निरुप्य). D1 बलिना (for पतिना).

46 ᵃ) B1–4 Dn2. n3 D8 -युंजाना (for -भुञ्जाना). D4. 5 शेषान्नामृतभुंजाना (sic). — ᶜ) D6. 7. 9 पुष्ट-; D8 हृष्ट- (for तुष्ट-). D1 -भृत्य- (for -पुष्ट-). — D2 om. (hapl.) 46ᵈ–47ᶜ.

47 D2 om. 47ᵃᵇᶜ (cf. v. l. 46). — ᵃ) V1 B Dn D4–9 पादांस (for पादौ). — ᵇ) D6 जोषयंती (for तोष°). D1 पतिव्रता; D4. 5. 7–9 यतव्रता (for गुणान्विता). — ᵈ) D4. 5. 7–9 पतिव्रता (for तपोधना).

48 ᵈ) D4 या (for सा).

49 ᵃ) D5. 8 नारी (for नित्यं). — ᵇ) D5 दुस्तरं (for दुश्चरं). ❀ Cn: लघुसत्त्वया शीघ्रमर्यादावबोधिन्या

बिभर्त्यन्नेन या नारी सा पतिव्रतभागिनी ॥ ४८
व्रतं चरति या नित्यं दुश्चरं लघुसत्त्वया ।
पतिचित्ता पतिहिता सा पतिव्रतभागिनी ॥ ४९
पुण्यमेतत्तपश्चैव स्वर्गश्चैष सनातनः ।
या नारी भर्तृपरमा भवेद्भर्तृव्रता शिवा ॥ ५०
पतिर्हि देवो नारीणां पतिर्बन्धुः पतिर्गतिः ।
पत्या समा गतिर्नास्ति दैवतं वा यथा पतिः ॥ ५१
पतिप्रसादः स्वर्गो वा तुल्यो नार्या न वा भवेत् ।
अहं स्वर्गं न हीच्छेयं त्वय्यप्रीते महेश्वर ॥ ५२
यद्यकार्यमधर्मं वा यदि वा प्राणनाशनम् ।
पतिर्ब्रूयाद्दरिद्रो वा व्याधितो वा कथंचन ॥ ५३
आपन्नो रिपुसंस्थो वा ब्रह्मशापार्दितोऽपि वा ।
आपद्धर्मानुप्रेक्ष्य तत्कार्यमविशङ्कया ॥ ५४
एष देव मया प्रोक्तः स्त्रीधर्मो वचनात्तव ।
या त्वेवंभाविनी नारी सा भवेद्धर्मभागिनी ॥ ५५

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तः स तु देवेशः प्रतिपूज्य गिरेः सुताम् ।
लोकान्विसर्जयामास सर्वैरनुचरैः सह ॥ ५६
ततो ययुर्भूतगणाः सरितश्च यथागतम् ।
गन्धर्वाप्सरसश्चैव प्रणम्य शिरसा भवम् ॥ ५७

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

१३५

वैशंपायन उवाच ।
श्रुत्वा धर्मानशेषेण पावनानि च सर्वशः ।
युधिष्ठिरः शांतनवं पुनरेवाभ्यभाषत ॥ १
किमेकं दैवतं लोके किं वाप्येकं परायणम् ।

C. 13. 6937
B. 13. 149. 2
K. 13. 254. 2
M. 13. 140. 2

बुद्ध्या । ❀ — ^{c}) $D_{1.2}$ पतिपरा (for °हिता). $D_{4.5.7-9}$ पतिचिंतापरा सापि. — ^{d}) $D_{4.5.7-9}$ पतिव्रतविभागिनी.

50 ^{a}) D_{5} एव (for एतत्). V_1 B Dn_3 [ए]तत् (for [ए]व). — ^{b}) $D_{4-7.9}$ धर्मश् (for स्वर्गश्). — ^{d}) $D_{5.8.9}$ भर्तृपरा (for °व्रता). V_1 B Dn सती (for शिवा).

51 ^{c}) D_{4-9} गतिः समा (by transp.).

52 ^{a}) D_{4-9} -प्रसादात् (for °दः). — ^{d}) Dn_3 D_4 महेश्वरे. $D_{8.9}$ अद्य प्रीते महेश्वरे.

53 ^{a}) B_1 यत्र (for यदि). $D_{2.4-9}$ यदि कार्यमकार्यं वा. — ^{c}) D_6 भूयो (for ब्रूयाद्). — ^{d}) B_1 कदाचन (for कथंचन).

55 ^{a}) $D_{5-7.9}$ एव (for देव). — ^{b}) $D_{1.2}$ स्त्रीधर्मो वदतां वर. — ^{d}) V_1 B Dn पतिव्रत- (for भवेद्धर्म-).

56 B_{2-3} नारद; D_{1-9} om. (for भीष्म). — ^{b}) B_{1-4} Dn_3 प्रतिगृह्य (for °पूज्य). — ^{d}) V_1 B Dn वृतान् (for सह).

Colophon. — *Parvan name:* B_{1-3} D_1 शांतिपर्व. *Sub-parvan:* V_1 B Dn $D_{1.2.5}$ दानधर्म. — *Adhy. name:* V_1 $B_{1.2.4.5}$ Dn $D_{1.2}$ उमामहेश्वरसंवादः; D_{4-9} उमामहेश्वरसंवादे स्त्रीधर्मः. — *Adhy. no* (figures, words or both): V_1 144; Dn_1 143. — *Śloka no.:* Dn_1 61; Dn_2 58. — After this adhy., V_1 B Dn $D_{1.2.4-9}$ ins. a passage given in App. I (No. 16); while D_{10} S ins. a passage given in App. I (No. 17) followed by adhy. 151.

135

☞ This adhy. is missing in D_8 (cf. v. l. 13. 82. 37).

$B_{1.5}$ ins. before the ref.: V_1 B_{2-4} Dn_1 $D_{4.10}$ T G after the ref.:

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।
ॐ नमः सर्वलोकगुरवे ।
ॐ नमः सर्वलोकपित्रे ।
ॐ नमः सर्वलोकपितामहाय ।

C. 13. 6937
B. 13. 149. 2
K. 13. 254. 2
M. 13. 140. 2

स्तुवन्तः कं कमर्चन्तः प्राप्नुयुर्मानवाः शुभम् ॥ २
को धर्मः सर्वधर्माणां भवतः परमो मतः ।
किं जपन्मुच्यते जन्तुर्जन्मसंसारबन्धनात् ॥ ३

भीष्म उवाच ।

जगत्प्रभुं देवदेवमनन्तं पुरुषोत्तमम् ।
स्तुवन्नामसहस्रेण पुरुषः सततोत्थितः ॥ ४
तमेव चार्चयन्नित्यं भक्त्या पुरुषमव्ययम् ।
ध्यायन्स्तुवन्नमस्यंश्च यजमानस्तमेव च ॥ ५
अनादिनिधनं विष्णुं सर्वलोकमहेश्वरम् ।
लोकाध्यक्षं स्तुवन्नित्यं सर्वदुःखातिगो भवेत् ॥ ६
ब्रह्मण्यं सर्वधर्मज्ञं लोकानां कीर्तिवर्धनम् ।
लोकनाथं महद्भूतं सर्वभूतभवोद्भवम् ॥ ७
एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः ।
यद्भक्त्या पुण्डरीकाक्षं स्तवैरर्चेन्नरः सदा ॥ ८
परमं यो महत्तेजः परमं यो महत्तपः ।
परमं यो महद्ब्रह्म परमं यः परायणम् ॥ ९
पवित्राणां पवित्रं यो मङ्गलानां च मङ्गलम् ।
दैवतं देवतानां च भूतानां योऽव्ययः पिता ॥ १०

ॐ नमः सर्वलोकप्रपितामहाय । [5]
ॐ नमः सर्वलोकप्रधानाय ।
ॐ नमः सर्वलोकविशिष्टाय ।
ॐ नमः सर्वलोकनमस्कृताय ।
ॐ नमः सर्वलोकेश्वराय ।
ॐ नमः सर्वलोकसुखाय । [10]
ॐ नमः सर्वलोकसुखप्रदाय ।
ॐ नमः सर्वलोककर्त्रे ।
ॐ नमः सर्वलोकहर्त्रे ।
ॐ नमः सर्वलोकभर्त्रे ।
ॐ नमः सर्वलोकनिधये । [15]
ॐ नमः सर्वलोकहिताय ।
ॐ नमः सर्वलोकहितकराय ।
ॐ नमः सर्वलोकोद्भवाय ।
ॐ नमः सर्वलोकोद्भवकराय ।
ॐ नमो विष्णवे प्रभविष्णवे नमः [20]

[Before नमः, MSS. promiscuously ins. ॐ. Insertions or omissions of ॐ are, therefore, ignored. — V1 om. lines 3, 5, 8, 10, 13, 14 and 17–19. After line 16, V1 reads सर्वलोकोत्तराय । सर्वलोकोत्तरकराय । — B1 Dn1 om. lines 3, 5, 7, 8, 10, 13, 14 and 17. — B3 om. lines 8 and 11, and transp. lines 13 and 14. — B4 om. lines 19 and 20, and transp. lines 7 and 8 and 13 and 14. — B5 om. lines 13 and 19, and transp. lines 7 and 8. — D4 om. lines 3, 5, 8, 10, 13, 14, 17 and 18. — D10 om. lines 1, 8, 10 and 19, reads line 7 after line 9, and transp. lines 13 and 14. — T1 om. lines 5, 7, 8, 13–15 and 17–19, and reads line 6 followed by line 16 after line 9. After line 1, T1 G read ॐ नमो भगवते पुरुषोत्तमाय । — G1 om. lines 8, 10, 16 and 18, reads line 7 after line 9, and transp. lines 13 and 14. — G2 om. lines 5, 8, 10, 17 and 18, reads line 7 after line 9, and reads after 16 : नमः सर्वलोकहितकारणाय । — G3 om. lines 8, 10, 13, 17 and 18, reads नमः सर्वहितकराय । after line 16, and reads line 20 twice. — G4 om. lines 8, 10, 17 and 18, transp. lines 13 and 14, and reads as in G2 after line 16.]

1 a) T1. 3 G2 धर्माणि (for धर्मान्). D5 विशेषेण (for अशे°). — d) T1 [अ]प्यभाषत (for [अ]भ्य°).

2 M4 om. 2. — c) V1 B Dn2. n3 कं स्तुवंतः (by transp.).

3 b) D1 भवता (for °तः). B5 धर्मोधिकतमो मतः. — c) D1 किं जपन्पुरुषो मुच्येज्.

4 D1 om. 4d.

5 a) V1 B1. 2. 4 Dn3 [अ]भ्यर्चयन्; D9 चार्चयेन् (for °यन्).

7 a) D1 ब्रह्मण्यः सर्वधर्मज्ञो. — d) V1 -महोत्तरं (for -भवोद्भवम्).

8 b) D4 [ऽ]धिकतरो; D8 ह्येकतमो (for ऽधिक°). — c) G4 यो (for यद्).

9 Dn3 om. (hapl.) 9a. — d) M1 यत् (for यः).

10 a) D9 पवित्रोयं (for °त्रं यो). — b) Some MSS. मंगळानां च मंगळं. — c) Some MSS. दैवतानां

यतः सर्वाणि भूतानि भवन्त्यादियुगागमे ।
यस्मिंश्च प्रलयं यान्ति पुनरेव युगक्षये ॥ ११
तस्य लोकप्रधानस्य जगन्नाथस्य भूपते ।
विष्णोर्नामसहस्रं मे शृणु पापभयापहम् ॥ १२
यानि नामानि गौणानि विख्यातानि महात्मनः ।
ऋषिभिः परिगीतानि तानि वक्ष्यामि भूतये ॥ १३

* * * *

विश्वं विष्णुर्वषट्कारो भूतभव्यभवत्प्रभुः ।
भूतकृद्भूतभृद्भावो भूतात्मा भूतभावनः ॥ १४
पूतात्मा परमात्मा च मुक्तानां परमा गतिः ।
अव्ययः पुरुषः साक्षी क्षेत्रज्ञोऽक्षर एव च ॥ १५
योगो योगविदां नेता प्रधानपुरुषेश्वरः ।
नारसिंहवपुः श्रीमान्केशवः पुरुषोत्तमः ॥ १६
सर्वः शर्वः शिवः स्थाणुर्भूतादिर्निधिरव्ययः ।

C. 13. 6953
B. 13. 149. 17
K. 13. 254. 19
M. 13. 140. 19

(for दे°). Dn3 om.; D1 यो (for च).

11 a) Some MSS. प्रळयं.

12 b) D5 G2 M4 भूपतेः. — c) D1. 2 वै (for मे).

13 G3 om. 13ab. — b) D1. 7 मुख्यानि च (for विख्यातानि). — d) D1. 2. 5 T3 भूपते (for भूतये).

☞ See the note on 13. 17. 30, which is pertinent also in the context of the following Viṣṇusahasranāmastotra. There are two sahasranāmastotras of Viṣṇu in the *Nārada Pāñcarātra*, one in IV. 3 and the other in IV. 8, and there is a third in the *Garuḍamahāpurāṇa* 15. Since the days of Śaṁkarācārya who wrote a Com. (Cś) on it, the text of this stotra has remained practically unchanged. The MSS. and Cv, no doubt, give a few variants, but many of these are either due to scribal vagaries or are corrupt. For a study and analysis of the names in the stotra, see S. M. PARANJAPE, *Sāhityasaṁgraha* (in Marathi, Vol. I). See also S. N. TADPATRIKAR, *ABORI*, Vol. X, III–IV, p. 330.

14 Before 14, B1 ins. ॐ वेदव्यासऋषिः । अनुष्टुप् छन्दः । श्रीकृष्णो देवता । श्रीविष्णोर्नामसहस्रपाठस्य पुरुषार्थचतुष्टयसिद्धये विनियोगः ।; B2 (before 13). 3 (before 13cd) ॐ वेदव्यासऋषिः । अनुष्टुप् छन्दः । श्रीकृष्णपरमात्मा देवता । श्रीविष्णोः सहस्रनामपाठे विनियोगः ।; D5

631* विष्णोर्नामसहस्रस्य वेदव्यासो महानृषिः ।
छन्दोऽनुष्टुप्तथा देवो भगवान्विश्वरूपधृक् ।

अमृतांशूद्भवो भानुरिति बीजम् । देवकीनन्दनः स्रष्टेति शक्तिः । शङ्खभृन्नन्दकी चक्रीति कीलकम् । शार्ङ्गधन्वा गदाधर इत्यस्त्रम् । रथाङ्गपाणिरक्षोभ्य इति कवचम् । उद्भवः क्षोभणो देव इति मन्त्रः । श्रीविष्णुप्रेरणया श्रीविष्णुप्रीत्यर्थं श्रीविष्णोर्दिव्यसहस्रनामस्तोत्रमंत्रजपं करिष्ये ।; D6. 8. 9 श्रीवेदव्यासऋषिः । विश्वरूपः परमात्मा देवता । अनुष्टुप् छन्दः । देवकीनन्दनः स्रष्टा इति शक्तिः । अमृतांशूद्भवो भानुरिति बीजम् । श्रीविष्णोर्नामसहस्रस्य मोक्षार्थं (D8 मोक्षस्यार्थे; D9 मालार्थे) जपे विनियोगः ।; D7 ॐ अस्य सहस्रनामस्तोत्रस्य वेदव्यासऋषिः । विश्वरूपः परमात्मा देवता । अनुष्टुप् छन्दः । विश्वं विष्णुरिति हृदयम् । देवकीनन्दनः स्रष्टेति शक्तिः । आत्मयोनिः स्वयंजात इति बीजम् । अमृतांशूद्भवो भानुरिति शिरः । ब्रह्मण्यो ब्रह्मकृद्ब्रह्मेति शिखा । निमिषोऽनिमिषः स्रग्वीति नेत्रे । सुवर्णबिन्दुरक्षोभ्य इति कवचम् । रथाङ्गपाणिरक्षोभ्य इत्यस्त्रम् । सर्वपापक्षयार्थं मोक्षाप्तये स्तवे विनियोगः ।; D10 T G M1–3

632* ऋषिर्नाम्नां सहस्रस्य वेदव्यासो महामुनिः ।
छन्दोऽनुष्टुप्तथा देवो भगवान्देवकीसुतः ।
अमृतांशूद्भवो बीजं शक्तिर्देवकीनन्दनः ।
त्रिसामा हृदयं तस्य शान्त्यर्थे विनियुज्यते ।

[(L. 1) D10 विष्णोर् (for ऋषिर्). T1 नाम- (for नाम्नां). D10 महानृषिः. — (L. 4) M1–3 त्रिधामा (for त्रिसामा). D10 कीलकं (for हृदयं). D10 वांछितार्थे (for शान्त्यर्थे वि-). M1–3 -योजयेत् (for -युज्यते).]

— T1 cont.:

633* विष्णुं जिष्णुं महाविष्णुं प्रभविष्णुं महेश्वरम् ।
अनेकरूपदैत्यान्तं नमामि पुरुषोत्तमम् ।

— a) D1 वर्षकारो (for वषट्कारो). — c) D1 भूतहृद् (for °भृद्).

15 a) Dn3 T2 भूतात्मा (for पू°). — b) D1. 2 भूतानां (for मुक्तानां). — d) B3 Dn1 [s]क्षत्र; D1 [s]क्षत्रम्; D2 [s]क्षेत्रम् (for sक्षर).

16 D1. 2 om. 16ab. — a) M4 योगवतां (for °विदां). — b) D4 प्रधानः (for °न-). — D1. 2 read 16cd after 21. — c) B5 Dn1. n2 D6. 9 नरसिंह- (for नार°). D7 नरसिंहगतिः श्रीमान्.

17 a) V1 सर्वः सर्व-; B1 शर्वः सर्वः (by transp.).

C. 13. 6953
B. 13. 149. 17
K. 13. 254. 19
M. 13. 140. 19

संभवो भावनो भर्ता प्रभवः प्रभुरीश्वरः ॥ १७
स्वयंभूः शंभुरादित्यः पुष्कराक्षो महास्वनः ।
अनादिनिधनो धाता विधाता धातुरुत्तमः ॥ १८
अप्रमेयो हृषीकेशः पद्मनाभोऽमरप्रभुः ।
विश्वकर्मा मनुस्त्वष्टा स्थविष्ठः स्थविरो ध्रुवः ॥ १९
अग्राह्यः शाश्वतः कृष्णो लोहिताक्षः प्रतर्दनः ।
प्रभूतस्त्रिककुब्धाम पवित्रं मङ्गलं परम् ॥ २०
ईशानः प्राणदः प्राणो ज्येष्ठः श्रेष्ठः प्रजापतिः ।
हिरण्यगर्भो भूगर्भो माधवो मधुसूदनः ॥ २१
ईश्वरो विक्रमी धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः ।
अनुत्तमो दुराधर्षः कृतज्ञः कृतिरात्मवान् ॥ २२
सुरेशः शरणं शर्म विश्वरेताः प्रजाभवः ।
अहः संवत्सरो व्यालः प्रत्ययः सर्वदर्शनः ॥ २३
अजः सर्वेश्वरः सिद्धः सिद्धिः सर्वादिरच्युतः ।
वृषाकपिरमेयात्मा सर्वयोगविनिःसृतः ॥ २४
वसुर्वसुमनाः सत्यः समात्मा संमितः समः ।
अमोघः पुण्डरीकाक्षो वृषकर्मा वृषाकृतिः ॥ २५
रुद्रो बहुशिरा बभ्रुर्विश्वयोनिः शुचिश्रवाः ।
अमृतः शाश्वतः स्थाणुर्वरारोहो महातपाः ॥ २६
सर्वगः सर्वविद्भानुर्विष्वक्सेनो जनार्दनः ।
वेदो वेदविदव्यङ्गो वेदाङ्गो वेदवित्कविः ॥ २७
लोकाध्यक्षः सुराध्यक्षो धर्माध्यक्षः कृताकृतः ।
चतुरात्मा चतुर्व्यूहश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्भुजः ॥ २८
भ्राजिष्णुर्भोजनं भोक्ता सहिष्णुर्जगदादिजः ।
अनघो विजयो जेता विश्वयोनिः पुनर्वसुः ॥ २९
उपेन्द्रो वामनः प्रांशुरमोघः शुचिरूर्जितः ।
अतीन्द्रः संग्रहः सर्गो धृतात्मा नियमो यमः ॥ ३०
वेद्यो वैद्यः सदायोगी वीरहा माधवो मधुः ।
अतीन्द्रियो महामायो महोत्साहो महाबलः ॥ ३१
महाबुद्धिर्महावीर्यो महाशक्तिर्महाद्युतिः ।
अनिर्देश्यवपुः श्रीमानमेयात्मा महाद्रिधृक् ॥ ३२
महेष्वासो महीभर्ता श्रीनिवासः सतां गतिः ।

D1. 2 समः (for शिवः). — d) D1. 2 अव्ययः (for ईश्वरः).

18 b) B3 महाशनः; B5 °मनाः; D1. 2 महोदयः (for महास्वनः).

19 b) D1. 2 महर्षभः; D6. 8. 9 [ऽ]मरप्रभः (for °प्रभुः). — d) D9 ध्रुवं (for ध्रुवः).

20 a) D8 आग्राह्यः (for अ°). — b) D5. 6. 9 T2 प्रमर्दनः (for प्रत°). — c) V1 B1. 3. 4 D8 T2. 3 G4 Cv प्रभूतस्त्रिककुद्धाम (T2. 3 °ब्धामा).

21 b) D1. 2 श्रेष्ठो ज्येष्ठः (by transp.). — After 21, D1. 2 read 16cd.

22 a) B1. 3–5 D1. 5. 10 G2 त्रि(D1 त्रि)क्रमो (for °मी). V1 ईश्वरो विक्रमो धर्मी. — d) V1 कृतिज्ञः (for कृतज्ञः).

23 d) V1 प्रलयः (for प्रत्ययः). D2 सम- (for सर्व-).

24 a) G4 सिद्धिः (for सिद्धः). — b) Dn1. n2 सिद्धः; D1 संधिः (for सिद्धिः). — d) D5. 10 T1. 3 -विनि(T1 °निः)स्रुतः (for -विनिःसृतः).

25 a) D1. 2 सम्यक् (for सत्यः). — b) D1. 2 संमतः; D4 T1 समितः; D6 G1 स(G1 सं)मितिः (for संमितः). D3 सर्वात्मा संमतः समः. — d) D6. 9 वृषाकपिः (for °कृतिः).

26 a) Dn2. n3 बहुशिरो (for °रा). — c) D1. 2 स्थानं (for स्थाणुर्).

27 b) MSS. (wrongly) विश्वक्सेनो. — d) D7 क्रमः; G4 कपिः (for कविः). D1 वेदवेदांगवित्कविः.

28 a) Dn1 पुराध्यक्षो (for सुरा°). — b) D6–9 T G4 कृताकृतिः (for °कृतः).

29 c) Dn3 D7 अनयो (for °घो). D1. 2 सुनयो विनयो जेता. — d) D1. 2 -चक्षुः (for -योनिः).

30 b) D1. 2 अमेयः पतिरूर्जितः.

31 a) Dn1 वैद्यो; D1 वेद्यं; M3 वेदो (for वेद्यो).

32 c) D2 धीमान् (for श्री°). — d) T1 M1–3 -धृत्; Cs -धृक् (as in text). D1. 2 अद्वयात्मा प्रधानधृत्.

अनिरुद्धः सुरानन्दो गोविन्दो गोविदां पतिः ॥ ३३
मरीचिर्दमनो हंसः सुपर्णो भुजगोत्तमः ।
हिरण्यनाभः सुतपाः पद्मनाभः प्रजापतिः ॥ ३४
अमृत्युः सर्वदृक्सिंहः संधाता संधिमान्स्थिरः ।
अजो दुर्मर्षणः शास्ता विश्रुतात्मा सुरारिहा ॥ ३५
गुरुर्गुरुतमो धाम सत्यः सत्यपराक्रमः ।
निमिषोऽनिमिषः स्रग्वी वाचस्पतिरुदारधीः ॥ ३६
अग्रणीर्ग्रामणीः श्रीमान्न्यायो नेता समीरणः ।
सहस्रमूर्धा विश्वात्मा सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥ ३७
आवर्तनो निवृत्तात्मा संवृतः संप्रमर्दनः ।
अहः संवर्तको वह्निरनिलो धरणीधरः ॥ ३८
सुप्रसादः प्रसन्नात्मा विश्वधृग्विश्वभुग्विभुः ।
सत्कर्ता सत्कृतः साधुर्जह्नुर्नारायणो नरः ॥ ३९
असंख्येयोऽप्रमेयात्मा विशिष्टः शिष्टकृच्छुचिः ।
सिद्धार्थः सिद्धसंकल्पः सिद्धिदः सिद्धिसाधनः ॥ ४०
वृषाही वृषभो विष्णुर्वृषपर्वा वृषोदरः ।
वर्धनो वर्धमानश्च विविक्तः श्रुतिसागरः ॥ ४१
सुभुजो दुर्धरो वाग्मी महेन्द्रो वसुदो वसुः ।
नैकरूपो बृहद्रूपः शिपिविष्टः प्रकाशनः ॥ ४२
ओजस्तेजो द्युतिधरः प्रकाशात्मा प्रतापनः ।
ऋद्धः स्पष्टाक्षरो मन्त्रश्चन्द्रांशुर्भास्करद्युतिः ॥ ४३
अमृतांशूद्भवो भानुः शशबिन्दुः सुरेश्वरः ।
औषधं जगतः सेतुः सत्यधर्मपराक्रमः ॥ ४४
भूतभव्यभवन्नाथः पवनः पावनोऽनिलः ।
कामहा कामकृत्कान्तः कामः कामप्रदः प्रभुः ॥ ४५
युगादिकृद्युगावर्तो नैकमायो महाशनः ।
अदृश्यो व्यक्तरूपश्च सहस्रजिदनन्तजित् ॥ ४६
इष्टो विशिष्टः शिष्टेष्टः शिखण्डी नहुषो वृषः ।
क्रोधहा क्रोधकृत्कर्ता विश्वबाहुर्महीधरः ॥ ४७
अच्युतः प्रथितः प्राणः प्राणदो वासवानुजः ।
अपां निधिरधिष्ठानमप्रमत्तः प्रतिष्ठितः ॥ ४८
स्कन्दः स्कन्दधरो धुर्यो वरदो वायुवाहनः ।

C. 13. 6985
B. 13. 149. 49
K. 13. 254. 51
M. 13. 140. 51

---

33 [a]) D4 G2 महाभर्ता (for मही°). — [c]) D4 अनुरुद्धः (for अनि°). D6. 8. 9 T सदानंदो (for सुरा°).

34 [a]) Dn3 गमनो (for द°). — [d]) D1. 2 प्रजाधरः (for °पतिः).

35 [b]) D5 T3 स्थितः (for स्थिरः). — [c]) D1 दुर्धर्षणः (for दुर्म°).

36 [a]) D4. 7 गुरुतरो (for °तमो). — [b]) D1. 2 सत्यं (for सत्यः). — [c]) D1 अनिशो (for निमिषो). — [d]) D1 वाचां प्रभुर् (for वाचस्पतिर्).

37 [b]) D7 न्यायोन्नेता (for न्यायो नेता). — [d]) T2 शतमूर्तिः (for सहस्राक्षः).

38 [a]) Dn2 D8 निर्वृतात्मा (for निवृत्ता°). — [b]) B4 D1. 2 -प्रवर्तकः; D4. 6. 8. 9 -प्रतर्दनः (for -प्रम°). — [c]) M4 संवत्सरो (for °र्तको). — [d]) D1. 2 अचलो (for अनिलो).

39 [c]) D5. 8. 10 T2. 3 G2. 3 सत्कृतिः (for °तः). — [d]) D5 विभुः (for नरः).

40 [b]) D1. 2 शिष्टभुक् (for °कृच्). — [d]) V1 B2 G4 सिद्ध- (for सिद्धि-).

41 [a]) D1. 2 विषाणी (for वृषाही). — [d]) D1. 2 विमुक्तः (for विविक्तः).

42 [a]) D1. 2 दुर्भुजो (for दुर्धरो).

43 [a]) B1 D6. 8. 9 द्युतिकरः (for °धरः). D1 तेजस्तेजो द्युतिकरः. — [b]) D6–9 प्रकाशनः (for प्रतापनः). — [c]) D1. 8 रुद्धः (for ऋद्धः). Cv अष्टाक्षरो (for स्प°). D8 मंत्री (for मन्त्रश्).

44 [a]) D5 (also as in text) अमृतांशुद्रवो भानुः. — [b]) D5. 10 T2. 3 G4 शशि- (for शश-). — [d]) D1. 2 सत्यकर्मा महाव्रतः.

45 [a]) G2 -जगन्नाथः (for -भव°). — [d]) D1 कामी (for कामः). G2 शुभः (for प्रभुः).

47 [a]) D6–9 [s]वशिष्टः (for वि°). — [c]) M4 क्रोधनः (for °हा). — [d]) D1. 2 महाभुजः (for महीधरः).

48 [a]) D1. 2 अजितः (for अच्युतः). T3 G4 प्रच्युतः

C. 13. 6985
B. 13. 149. 49
K. 13. 254. 51
M. 13. 140. 51

वासुदेवो बृहद्भानुरादिदेवः पुरंदरः ॥ ४९
अशोकस्तारणस्तारः शूरः शौरिर्जनेश्वरः ।
अनुकूलः शतावर्तः पद्मी पद्मनिभेक्षणः ॥ ५०
पद्मनाभोऽरविन्दाक्षः पद्मगर्भः शरीरभृत् ।
महर्द्धिर्ऋद्धो वृद्धात्मा महाक्षो गरुडध्वजः ॥ ५१
अतुलः शरभो भीमः समयज्ञो हविर्हरिः ।
सर्वलक्षणलक्षण्यो लक्ष्मीवान्समितिंजयः ॥ ५२
विक्षरो रोहितो मार्गो हेतुर्दामोदरः सहः ।
महीधरो महाभागो वेगवानमिताशनः ॥ ५३
उद्भवः क्षोभणो देवः श्रीगर्भः परमेश्वरः ।
करणं कारणं कर्ता विकर्ता गहनो गुहः ॥ ५४
व्यवसायो व्यवस्थानः संस्थानः स्थानदो ध्रुवः ।
परर्द्धिः परमः स्पष्टस्तुष्टः पुष्टः शुभेक्षणः ॥ ५५
रामो विरामो विरतो मार्गो नेयो नयोऽनयः ।
वीरः शक्तिमतां श्रेष्ठो धर्मो धर्मविदुत्तमः ॥ ५६
वैकुण्ठः पुरुषः प्राणः प्राणदः प्रणवः पृथुः ।
हिरण्यगर्भः शत्रुघ्नो व्याप्तो वायुरधोक्षजः ॥ ५७
ऋतुः सुदर्शनः कालः परमेष्ठी परिग्रहः ।
उग्रः संवत्सरो दक्षो विश्रामो विश्वदक्षिणः ॥ ५८
विस्तारः स्थावरः स्थाणुः प्रमाणं बीजमव्ययम् ।
अर्थोऽनर्थो महाकोशो महाभोगो महाधनः ॥ ५९
अनिर्विण्णः स्थविष्ठो भूर्धर्मयूपो महामखः ।
नक्षत्रनेमिर्नक्षत्री क्षमः क्षामः समीहनः ॥ ६०
यज्ञ इज्यो महेज्यश्च क्रतुः सत्रं सतां गतिः ।
सर्वदर्शी विमुक्तात्मा सर्वज्ञो ज्ञानमुत्तमम् ॥ ६१
सुव्रतः सुमुखः सूक्ष्मः सुघोषः सुखदः सुहृत् ।
मनोहरो जितक्रोधो वीरबाहुर्विदारणः ॥ ६२
स्वापनः स्ववशो व्यापी नैकात्मा नैककर्मकृत् ।
वत्सरो वत्सलो वत्सी रत्नगर्भो धनेश्वरः ॥ ६३
धर्मगुब्धर्मकृद्धर्मी सदसत्क्षरमक्षरम् ।

(for प्रथितः). — ᵇ) D1 प्राणात्मा (for प्राणदो). — ᵈ) D1 अप्रतिष्ठः (for °मत्तः).

49 ᶜ) D1. 2 वायुवेगो (for वासुदेवो).

51 ᵃ) D1. 2 पद्महस्तो (for °नाभो). — ᶜ) Dn1 D4. 5 T2 G2 M3 रुद्धो (for ऋद्धो). D1. 2. 6 विश्वात्मा (for वृद्धात्मा). — ᵈ) V1 D1. 2 महात्मा (for °क्षो).

52 ᵇ) G2 हरिर्हविः (by transp.).

53 ᵃ) D1. 2 विष्टरो (for विक्षरो). — ᶜ) B2 (marg.) महाभोगो (for °भागो).

54 ᶜ) D1 कर्म (for कर्ता). D4 कारणं कारणः कर्ता.

55 ᵃ) D1. 2 व्यवस्थानं (for °नः). — ᵇ) D1. 2 संस्थानं स्थानदो भवः. — ᶜ) D1. 6–8 मृष्टस् (for स्पष्टस्). — ᵈ) D1. 2 सुतोषणः (for शुभेक्षणः).

56 ᵃ) B1. 8 Dn1. n2 D1. 4–6. 8. 9 T1 G2. 4 M2 (*sup. lin.*) विरजो; D7 °जा (for °तो). — ᵇ) D7 ज्ञेयो (for नेयो). Cv ऽनयो नयः (by transp.). — ᵈ) B1 -विदांवरः (for -विदुत्तमः).

57 ᵇ) D1 प्राणभुः (for प्रणवः). — ᶜ) D1. 2 -वर्णः; M4 -नाभः (for -गर्भः).

58 ᵃ) Cv ऋतुः (for ऋतुः). — ᵇ) B5 पितामहः (for परिग्रहः). — ᵈ) D1 विश्रमो (for विश्रामो).

59 ᶜ) B1–4 महाकोषो. — ᵈ) D1. 2 महाशनः (for °धनः). D6. 8. 9 महाभूतो महानिधिः.

60 ᵇ) D8 -रूपो (for -यूपो). D5 महामघः; T3 °नघः (for °मखः).

61 ᵃ) Dn यज्ञ ईज्यो; D1 यज्ञेज्यश्च (for यज्ञ इज्यो). — ᵇ) B5 सत्यं; T3 सत्रः (for सत्रं). D1 सदा- (for सतां).

62 ᵃ) T3 G2 सुवृतः (for सुव्रतः). — D2 om. 62ᵃᵈ. — ᶜ) D1 जितक्लेशो (for °क्रोधो). — ᵈ) D1 विधारणः (for विदा°).

63 ᵃ) Dn1 स्वपनः; D5 स्था° (for स्वा°). V1 स्वपनो (for स्ववशो). — ᶜ) D4 वत्सलो वत्सरो वत्सी.

64 ᵃ) D1 धर्मगुर्; D4 धर्मात्मा (for धर्मगुब्). T3 धर्मकृद्धर्मगुब्धर्मी. — ᵇ) V1 अव्ययं (for अक्षरम्). — ᵉ) V1 विज्ञातात्मा; B5 D1. 2 अविज्ञातः (for °ज्ञाता).

अविज्ञाता सहस्रांशुर्विधाता कृतलक्षणः ॥ ६४
गभस्तिनेमिः सत्त्वस्थः सिंहो भूतमहेश्वरः ।
आदिदेवो महादेवो देवेशो देवभृद्गुरुः ॥ ६५
उत्तरो गोपतिर्गोप्ता ज्ञानगम्यः पुरातनः ।
शरीरभूतभृद्भोक्ता कपीन्द्रो भूरिदक्षिणः ॥ ६६
सोमपोऽमृतपः सोमः पुरुजित्पुरुसत्तमः ।
विनयो जयः सत्यसंधो दाशार्हः सात्वतां पतिः ॥६७
जीवो विनयिता साक्षी मुकुन्दोऽमितविक्रमः ।
अम्भोनिधिरनन्तात्मा महोदधिशयोऽन्तकः ॥ ६८
अजो महार्हः स्वाभाव्यो जितामित्रः प्रमोदनः ।
आनन्दो नन्दनो नन्दः सत्यधर्मा त्रिविक्रमः ॥ ६९
महर्षिः कपिलाचार्यः कृतज्ञो मेदिनीपतिः ।
त्रिपदस्त्रिदशाध्यक्षो महाशृङ्गः कृतान्तकृत् ॥ ७०
महावराहो गोविन्दः सुषेणः कनकाङ्गदी ।
गुह्यो गभीरो गहनो गुप्तश्चक्रगदाधरः ॥ ७१
वेधाः स्वाङ्गोऽजितः कृष्णो दृढः संकर्षणोऽच्युतः ।
वरुणो वारुणो वृक्षः पुष्कराक्षो महामनाः ॥ ७२
भगवान्भगहा नन्दी वनमाली हलायुधः ।
आदित्यो ज्योतिरादित्यः सहिष्णुर्गतिसत्तमः ॥ ७३
सुधन्वा खण्डपरशुर्दारुणो द्रविणप्रदः ।
दिवःस्पृक्सर्वदृग्व्यासो वाचस्पतिरयोनिजः ॥ ७४
त्रिसामा सामगः साम निर्वाणं भेषजं भिषक् ।
संन्यासकृच्छमः शान्तो निष्ठा शान्तिः परायणम् ॥७५
शुभाङ्गः शान्तिदः स्रष्टा कुमुदः कुवलेशयः ।
गोहितो गोपतिर्गोप्ता वृषभाक्षो वृषप्रियः ॥ ७६
अनिवर्ती निवृत्तात्मा संक्षेप्ता क्षेमकृच्छिवः ।
श्रीवत्सवक्षाः श्रीवासः श्रीपतिः श्रीमतां वरः ॥ ७७
श्रीदः श्रीशः श्रीनिवासः श्रीनिधिः श्रीविभावनः ।
श्रीधरः श्रीकरः श्रेयः श्रीमाँल्लोकत्रयाश्रयः ॥ ७८
स्वक्षः स्वङ्गः शतानन्दो नन्दिर्ज्योतिर्गणेश्वरः ।
विजितात्मा विधेयात्मा सत्कीर्तिश्छिन्नसंशयः ॥ ७९
उदीर्णः सर्वतश्चक्षुरनीशः शाश्वतः स्थिरः ।

C 13. 70 16
B. 13. 149. 80
K. 13. 254. 32
M. 13. 140. 82

— d) D1 आधाता (for वि°). M1 -लक्षणं (for °णः).

65 d) D1 भृगुः (for गुरुः).

66 c) D5 G4 शरीरी (for °र-). D1. 2 शरीरी भूतभृद्भोगी. — d) D1. 2 M3 कवींद्रो (for कपीन्द्रो).

67 b) V1 B3. 5 पुरुजित्पुरुषोत्तमः; D1. 2 °त्पुरुजित्तमः; D3. 7. 9 T1 पुर(D7 T1 °रु)जित्पुरसत्तमः. — c) Hypermetric. Dn1. n2 विजयो; D1. 2. 6. 9 जयो; D7. 8 नयो (for विनयो). B2. 5 D4 T2 विजयो नयः सत्यसंधो.

68 b) D1. 2 सत्य- (for ऽमित-). D3 मुचुकुंदोमितप्रभः.

69 a) D2 अब्दो (for अजो). D1 संभाव्यो (for स्वा°). — b) D5 प्रमर्दनः (for प्रमोदनः). — c) D1 नंदको (for °नो). — d) D1. 2 सत्यकर्मा; D10 T3 G4 °धर्मस् (for °धर्मा).

70 c) D1 त्रिपदस्त्रिपदाध्यक्षो.

71 b) Dn1 D1. 2. 9 G2 कनकांगदः.

72 a) D1. 2 वेदाः स्वांगो जितक्रोधो. — b) D1. 2 [ऽ]जितः (for ऽच्युतः). — d) B5 D1. 2 महास्वनः (for °मनाः).

73 a) Cś [आ]नंदी (for नन्दी). — c) D1. 2 अनादिर् (for आदित्यो). — d) B3 D3. 9 गतिरुत्तमः; D1. 2 °कृत्तमः (for गतिस°).

74 c) Dn2 T2. 3 G M Cś दिविस्पृक् (for दिवःस्पृक्). D3 सर्वदो (for °दृग्). D1 दिवःस्पृक्सर्वजिद्धामो.

75 c) Dn2 D3 G2 श्रमः; G4 समः (for शमः). — d) B1. 4. 5 Dn2 D4-8 परायणः.

76 a) D1 शुभ्रांगः; D5 सुभगः (for शुभाङ्गः). — b) D1. 2 कुंदः कुवलयेशयः.

77 a) T3 G4 अनिवृत्तिर् (for °वर्ती). D6. 7 अनिर्वर्ती निवर्तात्मा. — b) D4 श्रवः; D8 शुचिः (for शिवः).

78 b) D9 श्रीनिधिः श्रीमतां वरः. — c) D1. 2 श्रीभवः (for श्रीधरः).

79 a) T3 सदानंदो (for शता°). — b) D6. 7 नंदी (for नन्दिर्). — c) B3 D1. 9 विदितात्मा (for विजि°).

80 b) D1. 2 स्थितिः (for स्थिरः). — c) Dn3 भूषणो भूशयो भूतिर्.

E 13. 70 16
B. 13. 149. 80
K. 13. 254. 82
M. 13. 140. 82

भूशयो भूषणो भूतिर्विशोकः शोकनाशनः ॥ ८०
अर्चिष्मानर्चितः कुम्भो विशुद्धात्मा विशोधनः ।
अनिरुद्धोऽप्रतिरथः प्रद्युम्नोऽमितविक्रमः ॥ ८१
कालनेमिनिहा वीरः शूरः शौरिर्जनेश्वरः ।
त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवः केशिहा हरिः ॥ ८२
कामदेवः कामपालः कामी कान्तः कृतागमः ।
अनिर्देश्यवपुर्विष्णुर्वीरोऽनन्तो धनंजयः ॥ ८३
ब्रह्मण्यो ब्रह्मकृद्ब्रह्मा ब्रह्म ब्रह्मविवर्धनः ।
ब्रह्मविद्ब्राह्मणो ब्रह्मी ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणप्रियः ॥ ८४
महाक्रमो महाकर्मा महातेजा महोरगः ।
महाक्रतुर्महायज्वा महायज्ञो महाहविः ॥ ८५
स्तव्यः स्तवप्रियः स्तोत्रं स्तुतिः स्तोता रणप्रियः ।
पूर्णः पूरयिता पुण्यः पुण्यकीर्तिरनामयः ॥ ८६
मनोजवस्तीर्थकरो वसुरेता वसुप्रदः ।
वसुप्रदो वासुदेवो वसुर्वसुमना हविः ॥ ८७
सद्गतिः सत्कृतिः सत्ता सद्भूतिः सत्परायणः ।
शूरसेनो यदुश्रेष्ठः सन्निवासः सुयामुनः ॥ ८८
भूतावासो वासुदेवो सर्वासुनिलयोऽनलः ।
दर्पहा दर्पदो दृप्तो दुर्धरोऽथापराजितः ॥ ८९
विश्वमूर्तिर्महामूर्तिर्दीप्तमूर्तिरमूर्तिमान् ।
अनेकमूर्तिरव्यक्तः शतमूर्तिः शताननः ॥ ९०
एको नैकः सवः कः किं यत्तत्पदमनुत्तमम् ।
लोकबन्धुर्लोकनाथो माधवो भक्तवत्सलः ॥ ९१
सुवर्णवर्णो हेमाङ्गो वराङ्गश्चन्दनाङ्गदी ।
वीरहा विषमः शून्यो घृताशीरचलश्चलः ॥ ९२
अमानी मानदो मान्यो लोकस्वामी त्रिलोकधृक् ।
सुमेधा मेधजो धन्यः सत्यमेधा धराधरः ॥ ९३
तेजो वृषो द्युतिधरः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
प्रग्रहो निग्रहोऽव्यग्रो नैकशृङ्गो गदाग्रजः ॥ ९४
चतुर्मूर्तिश्चतुर्बाहुश्चतुर्व्यूहश्चतुर्गतिः ।

81 ^{d}) T1 पर्जन्यो (for प्रद्युम्नो).

82 ^{a}) V1 B Dn1, n3 M1, 4 शौरिः (for वीरः). — ^{b}) V1 B Dn1, n3 वीरः शूर-; T2, 3 M शूरः शूर-; C5 शौरिः शूर- (for शूरः शौरिर्). D1, 2 शूरः शूरगणेश्वरः. — ^{d}) D1, 2, 5–7, 9 केशहा (for केशिहा).

83 ^{b}) D1, 2 कामकांति- (D2 °तिः) (for कामी कान्तः). — ^{c}) D1, 2 अविभाव्य- (for अनिर्देश्य-). D1, 8 जिष्णुर् (for विष्णुर्).

84 ^{a}) D1 ब्रह्मविद् (for °कृद्). — ^{b}) D6 विप्र- (for ब्रह्म-). — ^{c}) V1 ब्रह्मा; B5 D6, 8 ब्राह्मी (for ब्रह्मी). — ^{d}) D1, 2 ब्रह्मष्टो; D9 °ण्यो (for °ज्ञो).

85 ^{a}) D6 महाकामी (for °कर्मा). — ^{d}) D1, 2 महेश्वरः (for महाहविः).

86 D5 reads 86^{ab} twice. — ^{b}) T2, 3 G1, 3, 4 M स्तुतः; Bom. ed. स्तुति- (for स्तुतिः). — D5 om. 86^{c}–87^{b}. — ^{d}) D1 निरामयः (for अना°).

87 D5 om. 87^{ab} (cf. v. l. 86). — ^{b}) B1, 2 (marg. as in text), 3–5 T1 G4 M4 वसुप्रियः (for °प्रदः). — D6 reads 87^{cd} twice. — ^{c}) D4 वसुप्रियो (for °प्रदो). D1, 2 वसुप्रजो वासवेशो. — ^{d}) B3–5 Cv हरिः (for हविः). D1, 2 वासो वासमनोहरः.

88 ^{b}) D6, 7 M2 (*sup. lin.*) सद्भूतः (for °तिः). D1 सत्परायणं. — ^{d}) T1 श्रीनिवासः (for सन्नि°).

89 ^{b}) D1, 9 [s]मलः (for sनलः). — ^{c}) D1 दर्पणो (for °दो).

90 ^{c}) D1, 2 अस्पष्टः (for अव्यक्तः).

91 ^{a}) V1 Dn3 D6–9 [s]नेकः (for नैकः).

92 ^{b}) D4, 6, 8, 9 चंदनांगदः. — ^{d}) D8, 9 घृतार्चिर् (for °शीर्). T3 चरः (for चलः). D1, 2 घृतार्चिरचरश्चरः.

93 ^{b}) B1, 3 D10 त्रिलोकधृत्; D1, 2, 8, 9 T1 °कृत् (for °धृक्). — ^{d}) D8 सत्यसंधो (for °मेधा).

94 ^{a}) D1 तेजोधरो (for तेजो वृषो). — ^{b}) D1, 2 -भृदावहे (for -भृतां वरः). — ^{c}) D1, 2 प्रग्रहानुग्रहोव्यग्रो.

95 ^{a}) V1 चतुर्व्यूहश्; D1, 2 °र्वक्रश् (for °र्बाहुश्).

चतुरात्मा चतुर्भावश्चतुर्वेदविदेकपात् ॥ ९५
समावर्तो निवृत्तात्मा दुर्जयो दुरतिक्रमः ।
दुर्लभो दुर्गमो दुर्गो दुरावासो दुरारिहा ॥ ९६
शुभाङ्गो लोकसारङ्गः सुतन्तुस्तन्तुवर्धनः ।
इन्द्रकर्मा महाकर्मा कृतकर्मा कृतागमः ॥ ९७
उद्भवः सुन्दरः सुन्दो रत्ननाभः सुलोचनः ।
अर्को वाजसनः शृङ्गी जयन्तः सर्वविज्जयी ॥ ९८
सुवर्णबिन्दुरक्षोभ्यः सर्ववागीश्वरेश्वरः ।
महाह्रदो महागर्तो महाभूतो महानिधिः ॥ ९९
कुमुदः कुंदरः कुन्दः पर्जन्यः पवनोऽनिलः ।
अमृतांशोऽमृतवपुः सर्वज्ञः सर्वतोमुखः ॥ १००
सुलभः सुव्रतः सिद्धः शत्रुजिच्छत्रुतापनः ।
न्यग्रोधोदुम्बरोऽश्वत्थश्चाणूरान्ध्रनिषूदनः ॥ १०१
सहस्रार्चिः सप्तजिह्वः सप्तैधाः सप्तवाहनः ।
अमूर्तिरनघोऽचिन्त्यो भयकृद्भयनाशनः ॥ १०२
अणुर्बृहत्कृशः स्थूलो गुणभृन्निर्गुणो महान् ।
अधृतः स्वधृतः स्वास्यः प्राग्वंशो वंशवर्धनः ॥ १०३
भारभृत्कथितो योगी योगीशः सर्वकामदः ।
आश्रमः श्रमणः क्षामः सुपर्णो वायुवाहनः ॥ १०४
धनुर्धरो धनुर्वेदो दण्डो दमयिता दमः ।
अपराजितः सर्वसहो नियन्ता नियमो यमः ॥ १०५
सत्त्ववान्सात्त्विकः सत्यः सत्यधर्मपरायणः ।
अभिप्रायः प्रियार्होऽर्हः प्रियकृत्प्रीतिवर्धनः ॥ १०६
विहायसगतिर्ज्योतिः सुरुचिर्हुतभुग्विभुः ।
रविर्विरोचनः सूर्यः सविता रविलोचनः ॥ १०७
अनन्तो हुतभुग्भोक्ता सुखदो नैकदोऽग्रजः ।
अनिर्विण्णः सदामर्षी लोकाधिष्ठानमद्भुतम् ॥ १०८
सनात्सनातनतमः कपिलः कपिरव्ययः ।

C. 13. 7045
B. 13. 149. 109
K. 13. 254. 111
M. 13. 140. 111

— ^{b}) V1 चतुर्बाहुश्; D1. 2 °वर्णश् (for °व्यूहश्).

96 ^{a}) B3 D1. 2. 4 G2 समावृत्तो; D6 समवर्ती (for समावर्तो). — ^{b}) D1. 2 ह्यजेयो (for दुर्जयो). — ^{d}) D1. 2 दुरारुहः (for °रिहा).

97 ^{a}) V1 शुभांगं (for शुभाङ्गो). — ^{cd}) B5 महाकर्मा कृतवर्मा इंद्रकर्मा कृतागमः.

98 ^{b}) D1 सुभोजनः (for सुलोचनः). — ^{c}) G2–4 Cv वाजसनिः (for °सनः).

99 ^{c}) D1 महावर्तो (for °गर्तो). — ^{d}) D1. 2 महोदधिः; T3 महाधनः (for °निधिः).

100 ^{b}) V1 B2. 4 Dn2 G1 पावनोनिलः; B5 पारदोनलः; D1. 8–10 T1 G2. 4 Cv पवनोऽनलः; D5 T2. 3 G3 Cś पावनोनलः (for पवनोऽनिलः). — ^{c}) B1–3 Dn3 D4. 6. 9 T2 G1. 3. 4 M2. 3 अमृताशो (for °तांशो). — ^{d}) D1. 2 सर्वांगः (for सर्वज्ञः).

101 ^{a}) Dn1 D8. 9 G2 सिद्धिः (for सिद्धः). D1. 2 शलभः सुविदः स्निग्धः. — ^{c}) V1 B4 न्यग्रोधोडुंबरोश्वत्थश्. — ^{d}) Dn2 चाणूरांध्री- (for °रान्ध्र-).

102 ^{c}) Dn2. n3 अनयो (for °घो).

103 D5 om. 103. — ^{b}) G3. 4 गुणभिन् (for °भृन्). — ^{c}) B5 अधृष्टः (for °तः). D10 T2. 3 G1. 4 स्वास्थ्यः; Cv स्वाख्यः (for स्वास्यः). D1. 2 सुहुतः सुव्रतः स्वास्यः. — ^{d}) Cv प्राग्वंदो (for °शो).

104 ^{b}) D1. 2 योगात्मा योगसाधनः. — ^{c}) D1. 2 कालः (for क्षामः). — ^{d}) D5 M3 सुवर्णो (for सुपर्णो).

105 ^{a}) Hypermetric. D1. 2 वरार्चितः (for अपराजितः). — ^{d}) D7 नियतो (for नियमो). D8 नियमोनियमः स्मृतः; Cś नियंतानियमोयमः.

106 ^{a}) D1 सत्यवाक् (for सत्त्ववान्). T1 सात्यकः; G4 सात्त्विकिः (for °कः). D1. 2 सत्त्वं (for सत्यः). — ^{b}) D1. 2 -परायणं.

107 ^{b}) Dn3 सुरुतिर् (for सुरुचिर्). D1 बलः (for विभुः). — ^{c}) D1 T3 विलोचनः (for विरो°).

108 ^{a}) G3. 4 अनंत- (for अनन्तो). D1. 2 अनंतधनभुग्भोक्ता. — ^{b}) V1 B Dn1. n2 D6. 7 M1–3 Cv [ए]कजो (for °दो). — ^{d}) V1 B Dn2. n3 D4–9 अद्भुतः; Dn1 उद्भुतः (for अद्भुतम्).

109 ^{b}) T3 कपिलं (for °लः). D6. 9 कविर् (for कपिर्). Cv कपिलः कपिलोव्ययः. — ^{d}) D1. 2 स्वस्तिमान् (for °भुक्).

C. 13. 7045
B. 13. 149. 109
K. 13. 254. 111
M. 13. 140. 111

स्वस्तिदः स्वस्तिकृत्स्वस्ति स्वस्तिभुक्स्वस्तिदक्षिणः ॥
अरौद्रः कुण्डली चक्री विक्रम्यूर्जितशासनः ।
शब्दातिगः शब्दसहः शिशिरः शर्वरीकरः ॥ ११०
अक्रूरः पेशलो दक्षो दक्षिणः क्षमिणां वरः ।
विद्वत्तमो वीतभयः पुण्यश्रवणकीर्तनः ॥ १११
उत्तारणो दुष्कृतिहा पुण्यो दुःस्वप्ननाशनः ।
वीरहा रक्षणः सन्तो जीवनः पर्यवस्थितः ॥ ११२
अनन्तरूपोऽनन्तश्रीर्जितमन्युर्भयापहः ।
चतुरस्रो गभीरात्मा विदिशो व्यादिशो दिशः॥११३
अनादिर्भूर्भुवो लक्ष्मीः सुवीरो रुचिराङ्गदः ।
जननो जनजन्मादिर्भीमो भीमपराक्रमः ॥ ११४
आधारनिलयो धाता पुष्पहासः प्रजागरः ।
ऊर्ध्वगः सत्पथाचारः प्राणदः प्रणवः पणः ॥ ११५
प्रमाणं प्राणनिलयः प्राणकृत्प्राणजीवनः ।
तत्त्वं तत्त्वविदेकात्मा जन्ममृत्युजरातिगः ॥ ११६
भूर्भुवःस्वस्तरुस्तारः सविता प्रपितामहः ।
यज्ञो यज्ञपतिर्यज्वा यज्ञाङ्गो यज्ञवाहनः ॥ ११७
यज्ञभृद्यज्ञकृद्यज्ञी यज्ञभुग्यज्ञसाधनः ।
यज्ञान्तकृद्यज्ञगुह्यमन्नमन्नाद एव च ॥ ११८
आत्मयोनिः स्वयंजातो वैखानः सामगायनः ।
देवकीनन्दनः स्रष्टा क्षितीशः पापनाशनः ॥ ११९
शङ्खभृन्नन्दकी चक्री शार्ङ्गधन्वा गदाधरः ।
रथाङ्गपाणिरक्षोभ्यः सर्वप्रहरणायुधः ॥ १२०

* * * *

इतीदं कीर्तनीयस्य केशवस्य महात्मनः ।
नाम्नां सहस्रं दिव्यानामशेषेण प्रकीर्तितम् ॥ १२१
य इदं शृणुयान्नित्यं यश्चापि परिकीर्तयेत् ।
नाशुभं प्राप्नुयात्किंचित्सोऽमुत्रेह च मानवः ॥ १२२
वेदान्तगो ब्राह्मणः स्यात्क्षत्रियो विजयी भवेत् ।
वैश्यो धनसमृद्धः स्याच्छूद्रः सुखमवाप्नुयात् ॥ १२३

---

110 [d]) D1. 2 शिखरः (for शिशिरः).

111 [c]) D8. 9 वीततमः (for °भयः).

112 [a]) D1 दुष्टनिहा (for दुष्कृतिहा). — B1 om. 112[c]–114[d]. — [c]) D1 भीतिहा (for वीरहा). G3 लक्षणः; G4 दक्षिणः (for रक्षणः). V1 Dn2 D5–8 शांतो; Dn3 शीतो (for सन्तो). D2 भोतिहा रक्षणः स्वांतो. — [d]) D10 T1. 3 G3. 4 जीवनं (for °नः).

113 B1 om. 113 (cf. v. l. 112).

114 B1 om. 114 (cf. v. l. 112). — [a]) D1 अवंध्यो (for अनादिर्). — [b]) D1 सुग्रीवो (for सुवीरो). — [c]) D1 जनको (for °नो). D2 -जन्मा च (for -जन्मादिर्).

115 [a]) D2 दाता; C5 [s]धाता (for धाता). — [b]) G3 प्रजाकरः (for °गरः). — [c]) D6 सत्पथाधारः (for °चारः).

116 [a]) D1. 2 प्राणकृत् (for प्रमाणं). D10 प्राणि- (for प्राण-). — [b]) D6. 7. 10 T G2. 3 प्राण(T1 °णि)-धृक्; G4 प्राणधृत् (for °कृत्).

117 [a]) D7 -स्वस्तरस्; T3 -स्वस्तमस् (for -स्वस्तरुस्). — [b]) B1. 2. 4 Dn1. n2 D1. 2. 4 T1. 2 सपिता (for सविता). — B4. 5 om. (hapl.) 117[d]–118[a]. — [d]) B3 -साधनः (for -वाहनः).

118 B4. 5 om. 118[a] (cf. v. l. 117). — [a]) T1 G1. 3. 4 यज्ञकृद् (for °भृद्). T3 यज्ञभृद् (for °कृद्). D10 यज्ञकृद्यज्ञभुग्यज्ञी. — [b]) B4. 5 यज्ञांगो; D10 यज्ञ-भृद् (for °भुग्). — [c]) D8 -गुह्यो (for -गुह्यम्). — [d]) B2 अन्नादम् (for अन्नाद).

119 D1 om. 119. — [c]) D4 श्रेष्ठः (for स्रष्टा).

120 [c]) D1 रक्षोघ्नः (for अक्षोभ्यः). — B3 Dn2 D5. 10 T G M2. 3 read 120[d] twice. — After 120, all MSS. ins. ॐ नमः.

121 [a]) B4 य (for इति). — [d]) B2 [इ]ह (for प्र-).

122 [b]) D1 वा (for च). — [d]) D6. 7 परत्र (for सोऽमुत्र).

123 [c]) V1 B3–5 D5. 6. 10 -समृद्धिः (for °द्धः).

धर्मार्थी प्राप्नुयाद्धर्ममर्थार्थी चार्थमाप्नुयात् ।
कामानवाप्नुयात्कामी प्रजार्थी चाप्नुयात्प्रजाः ॥ १२४
भक्तिमान्यः सदोत्थाय शुचिस्तद्गतमानसः ।
सहस्रं वासुदेवस्य नाम्नामेतत्प्रकीर्तयेत् ॥ १२५
यशः प्राप्नोति विपुलं ज्ञातिप्राधान्यमेव च ।
अचलां श्रियमाप्नोति श्रेयश्चाप्नोत्यनुत्तमम् ॥ १२६
न भयं क्वचिदाप्नोति वीर्यं तेजश्च विन्दति ।
भवत्यरोगो द्युतिमान्बलरूपगुणान्वितः ॥ १२७
रोगार्तो मुच्यते रोगाद्बद्धो मुच्येत बन्धनात् ।
भयान्मुच्येत भीतश्च मुच्येतापन्न आपदः ॥ १२८
दुर्गाण्यतितरत्याशु पुरुषः पुरुषोत्तमम् ।
स्तुवन्नामसहस्रेण नित्यं भक्तिसमन्वितः ॥ १२९
वासुदेवाश्रयो मर्त्यो वासुदेवपरायणः ।
सर्वपापविशुद्धात्मा याति ब्रह्म सनातनम् ॥ १३०
न वासुदेवभक्तानामशुभं विद्यते क्वचित् ।
जन्ममृत्युजराव्याधिभयं वाप्युपजायते ॥ १३१
इमं स्तवमधीयानः श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ।
युज्येतात्मसुखक्षान्तिश्रीधृतिस्मृतिकीर्तिभिः ॥ १३२
न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभा मतिः ।
भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तमे ॥ १३३
द्यौः सचन्द्रार्कनक्षत्रा खं दिशो भूर्महोदधिः ।
वासुदेवस्य वीर्येण विधृतानि महात्मनः ॥ १३४
ससुरासुरगन्धर्वं सयक्षोरगराक्षसम् ।
जगद्वशे वर्ततेदं कृष्णस्य सचराचरम् ॥ १३५
इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सत्त्वं तेजो बलं धृतिः ।
वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ एव च ॥ १३६
सर्वागमानामाचारः प्रथमं परिकल्प्यते ।
आचारप्रभवो धर्मो धर्मस्य प्रभुरच्युतः ॥ १३७
ऋषयः पितरो देवा महाभूतानि धातवः ।
जङ्गमाजङ्गमं चेदं जगन्नारायणोद्भवम् ॥ १३८

C. 13. 7074
B. 13. 149 138
K. 13. 254. 140
M. 13. 140. 140

124 [c]) D6 कामं (for कामी). — [d]) B2 Dn1. n2 D1. 2. 3 M1. 4 प्राप्नुयात् (for चा°). Dn2 D1–7. 9 G2 M2 (*sup. lin.*) प्रजां (for प्रजाः). T1 G1 प्रजार्थी प्राप्नुयात्प्रजां.

125 [a]) Dn1 समुत्थाय (for सदो°). — [b]) T3 शूरस् (for शुचिस्). D1 तत्पर- (for तद्गत-).

126 [b]) T2. 3 G4 याति- (for ज्ञाति-). — B1 om. (hapl.) 126[d]–127[a]. — [d]) B2–5 Dn D2. 4. 5. 8. 9 T1. 2 G1 प्राप्नोति (for चा°). D6. 7 सर्वत्र विजयं तथा.

127 B1 om. 127[a] (cf. v. l. 126). — [b]) D2 तेजश्चायुश् (for वीर्यं तेजश्). — [c]) V1 B4 [अ]रोगी (for °गो). — [d]) D1. 8. 9 -समन्वितः (for -गुणा°).

128 [a]) V1 B2 D1. 2 रोगाद्विमुच्यते रोगी. — [c]) D1. 8. 9 T2. 3 G3. 4 M1–3 तु (for च). — [d]) B3 Dn1. n2 D1. 2. 6. 7. 10 T3 G1. 2. 4 M1. 4 मुच्येद् (for °त).

129 [b]) Dn2 T2 पुरुषोत्तमः; T3 °त्तमात् (for °त्तमम्). — [d]) T3 भक्त्या (for भक्ति-).

130 [b]) D5 वासुदेवः परायणं.

131 D6. 7 transp. 131 and 132. — [d]) B5 Dn1. n2 नैव; D1. 2. 7 नापि (for वापि).

132 D6. 7 transp. 131 and 132. — [c]) B1–3 [आ]युः- (for [आ]त्म-). — [d]) G4 -स्तुति- (for -स्मृति-).

133 [b]) D7 गतिः (for मतिः).

134 [a]) T1 -नक्षत्रं (for °त्रा).

135 [a]) V1 B3 Dn2 -गंधर्व- (for °र्वं). — [c]) B1–4 Dn3 D4 वर्तति (for °ते).

136 [b]) B6 सत्यं (for सत्त्वं). Dn1 मनो धृतिः; D1 धृतिर्बलं (by transp.). — [d]) D1. 10 T2. 3 G2–4 M2 (*inf. lin.*). 4 क्षेत्रज्ञम् (for °ज्ञ). D6 क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमुच्यते.

137 [b]) B1 प्रथमः (for °मं). D4. 6–9 T3 G4 -कल्पते (for -कल्प्यते). — [c]) B3 D5 T2 G4 आचारः प्रथमो धर्मो.

138 [b]) V1 -भूतादि- (for °नि). — [c]) T3 [ए]तज्; G2 [ए]वं (for [इ]दं).

139 [b]) B3 Dn2 D2. 5 S (except M4) शिल्पादि.

C. 13. 7075
B. 13. 140. 139
K. 13. 254. 141
M. 13. 140. 141

योगो ज्ञानं तथा सांख्यं विद्याः शिल्पानि कर्म च ।
वेदाः शास्त्राणि विज्ञानमेतत्सर्वं जनार्दनात् ॥ १३९

एको विष्णुर्महद्भूतं पृथग्भूतान्यनेकशः ।
त्रीँल्लोकान्व्याप्य भूतात्मा भुङ्क्ते विश्वभुगव्ययः॥१४०

इमं स्तवं भगवतो विष्णोर्व्यासेन कीर्तितम् ।
पठेद्य इच्छेत्पुरुषः श्रेयः प्राप्तुं सुखानि च ॥ १४१

विश्वेश्वरमजं देवं जगतः प्रभवाप्ययम् ।
भजन्ति ये पुष्कराक्षं न ते यान्ति पराभवम् ॥ १४२

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

(for °नि). — ᵉ) G2 वेदशास्त्रादिविज्ञानम्.

140 ᵉ) D2 विश्वात्मा (for भूतात्मा). D7 त्रीँल्लोकान्प्राप्य विश्वात्मा.

141 ᵃ) V1 D2 इदं (for इमं). — ᶜ) Dn1 इच्छन् (for इच्छेत्). — For 141, D7 subst. :

634* एतत्स्तोत्रं भगवता व्यासेन परिकीर्तितम् ।
यः पठेच्छृणुयाद्वापि श्रेयः प्राप्नोत्यनुत्तमम् ।

142 ᵇ) V1 B1. 5 Dn2 D4. 6. 8 जगतः प्रभवाव्ययं ; D5 T2. 3 G1. 3 °तः प्रभुर(G1. 3 °म)व्ययं ; D7 °स्प्रभवमव्ययं. — ᶜ) D7 स्तुवंति (for भजन्ति). — T2. 3 G2. 3 read 142ᵈ twice. After 142, Dn1. n2 D5–10 S (except M4) ins. :

635* अर्जुन उवाच ।
पद्मपत्रविशालाक्ष पद्मनाभ सुरोत्तम ।
भक्तानामनुरक्तानां त्राता भव जनार्दन ।
श्रीभगवानुवाच ।
यो मां नामसहस्रेण स्तोतुमिच्छति पाण्डव ।
सोऽहमेकेन श्लोकेन स्तुत एव न संशयः ।
नमोऽस्त्वनन्ताय सहस्रमूर्तये [5]
सहस्रपादाक्षिशिरोरुबाहवे ।
सहस्रनाम्ने पुरुषाय शाश्वते
सहस्रकोटीयुगधारिणे नमः ।

[D6–9 युधिष्ठिर (for अर्जुन). M1–3 om. lines 1–4. — (L. 4) D7 तेनाहमेकश्लोकेन (for the prior half.). T3 G1. 2. 4 read post. half twice. — D10 T2. 3 G ins. after line 4 : D5 after line 8 :

636* अर्जुन उवाच ।
वासनाद्वासुदेवस्य वासितं ते जगत्त्रयम् ।
सर्वभूतानिवासोऽसि वासुदेव नमोऽस्तु ते ।

[D10 T2 om. the ref.]

— G1. 3 read line 8 twice.]

D5 cont. :

637* नमोऽस्तु ते व्यास विशालबुद्धे
फुल्लारविन्दायतपत्रनेत्र ।
येन त्वया भारततैलपूर्णः
प्रज्वालितो ज्ञानमयः प्रदीपः ।
एष निष्कण्टकः पन्था यत्र संपूज्यते हरिः । [5]
कुपथं तं विजानीयाद्गोविन्दरहितागमम् ।
रुद्र उवाच ।
राम रामेति रामेति रमे रामे मनोरमे ।
श्रीसहस्रनामतत्तुल्यं रामनाम वरानने ।

T3 cont. :

638* इति स्तुत्वा हृषीकेशं पार्थस्तूष्णीं स्थितस्ततः ।

While M1–3 cont. :

639* नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।
जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नमः ।
आकाशात्पतितं तोयं यथा गच्छति सागरम् ।
सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रति गच्छति ।
सर्ववेदेषु यत्पुण्यं सर्ववेदेषु यत्फलम् । [5]
तत्फलं पुरुष आप्नोति स्तुत्वा देवं जनार्दनम् ।

[M1–3 read the post. half of line 6 twice.]

Colophon. — *Parvan name* : B Dn2. n3 D1 शांति. — *Sub-parvan* : V1 B Dn D1. 2. 4–8. 9 दानधर्म. — *Adhy. name* : V1 B Dn3 D1. 2. 6–10 विष्णोर्नामसहस्रं ; Dn1 विष्णुसहस्रनामकथनं ; Dn2 भगवतो वासुदेवस्य नाम्नां सहस्रं ; D4 G1. 3. 4 सहस्रनामकथनं ; D5 श्रीविष्णोर्दिव्यसहस्रनामस्तोत्रं ; D10 G2 विष्णुसहस्रनामस्तोत्रं ; T2. 3 सहस्रनामस्तोत्रं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : V1 147 ; Dn1 146 ; D10 T2. 3 G2. 4 235 ; T1 227 ;

१३६

युधिष्ठिर उवाच ।
के पूज्याः के नमस्कार्याः कथं वर्तेत केषु च ।
किमाचारः कीदृशेषु पितामह न रिष्यते ॥ १
भीष्म उवाच ।
ब्राह्मणानां परिभवः सादयेदपि देवताः ।
ब्राह्मणानां नमस्कर्ता युधिष्ठिर न रिष्यते ॥ २
ते पूज्यास्ते नमस्कार्या वर्तेथास्तेषु पुत्रवत् ।
ते हि लोकानिमान्सर्वान्धारयन्ति मनीषिणः ॥ ३
ब्राह्मणाः सर्वलोकानां महान्तो धर्मसेतवः ।
धनत्यागाभिरामाश्च वाक्संयमरताश्च ये ॥ ४
रमणीयाश्च भूतानां निधानं च धृतव्रताः ।
प्रणेतारश्च लोकानां शास्त्राणां च यशस्विनः ॥ ५
तपो येषां धनं नित्यं वाक्चैव विपुलं बलम् ।
प्रभवश्चापि धर्माणां धर्मज्ञाः सूक्ष्मदर्शिनः ॥ ६
धर्मकामाः स्थिता धर्मे सुकृतैर्धर्मसेतवः ।
यानुपाश्रित्य जीवन्ति प्रजाः सर्वाश्चतुर्विधाः ॥ ७
पन्थानः सर्वनेतारो यज्ञवाहाः सनातनाः ।
पितृपैतामहीं गुर्वीमुद्वहन्ति धुरं सदा ॥ ८
धुरि ये नावसीदन्ति विषमे सद्वा इव ।
पितृदेवातिथिमुखा हव्यकव्याग्रभोजिनः ॥ ९

C. 13. 7170
B. 13. 152. 9
K. 13. 256. 9
M. 13. 141. 9

G1. 3 229; M1. 2 231; M3 232; M4 237. — *Śloka no.*: Dn1 141; Dn2 142.

— After the colophon, M1-3 ins.:

640* जितं ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन ।
नमस्तेऽस्तु हृषीकेश महापुरुषपूर्वज ।

— After 13. 135, V1 B Dn D1. 2. 4-9 ins. a passage given in App. I (No. 18).

136

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37). D4 is not collated for this adhy.

1 D9 om. the ref. — *b*) Dn1 M1. 2. 4 केषुचित्; T1 तेषु च; M3 केनचित् (for केषु च). — *c*) T1 कीदृशो हि; G2 °शेन (for °शेषु).

2 D10 om. the ref. — *a*) T1 साधारणः (for ब्राह्मणानां). D2 परिभवात्. — *c*) B1 ब्राह्मणान्वा; D2 °णांस्तु (for °णानां). Dn2 नमस्कृत्य (for °स्कर्ता). Dn1 ब्राह्मणांस्तु नमस्कृत्य; D10 S ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्वा. — *d*) D7 रिष्यसे; T1 °ति (for °ते).

3 *a*) D10 T3 G संपूज्यास्ते; T1 द्विजाः पूज्या; M4 पूज्यास्ते तु (for ते पूज्यास्ते). — *c*) D10 T G M4 ते हि सर्वानिमाँल्लोकान्. — *d*) Dn1 तारयंति (for धार°).

4 D5-7. 9 om. (hapl.) 4*c*-7*b*. — *c*) D1. 2 सर्व- (for धन-). — *d*) D10 S वाक्संगमधुराश्च ये.

5 D5-7. 9 om. 5 (cf. v. l. 4). T1 om. (hapl. ?) 5*bc*. — *b*) D10 T2. 3 G2. 4 नियमेन; G1. 3 नियमे च; M निधने च (for निधानं च). — *c*) D10 T2. 3 G कोशानां (for लोकानां). — *d*) T2 G2 यशस्विनां.

6 D5-7. 9 om. 6 (cf. v. l. 4). — *b*) D8. 10 T2. 3 G4 धनं (for बलम्). — For 6*ab*, T1 subst.:

641* महात्मनां ज्ञानविदां तप एव धनं परम् ।

— T1 om. 6*c*-13*d*. — *c*) D10 T2. 3 G M2. 3 प्रसवाश्; M1. 4 प्रसवश् (for प्रभवश्). V1 B Dn D2 [ए]व (for [अ]पि). — *d*) T2. 3 G -दर्शनाः (for -दर्शिनः).

7 D5-7. 9 om. 7*ab* (cf. v. l. 4). T1 om. 7 (cf. v. l. 6). — *b*) D1 G2 सुकृते (for °तैर्). — *c*) V1 B Dn समाश्रित्य (for उपा°). D10 S (except M4; T1 om.) तिष्ठंति (for जीवन्ति).

8 T1 om. 8 (cf. v. l. 6). — *a*) D10 S (T1 om.) स्वर्ग- (for सर्व-). — *c*) T2 सर्वाम् (for गुर्वीम्). — *d*) D5. 8. 9 उद्वहंतो (for °हन्ति).

9 T1 om. 9 (cf. v. l. 6). — *a*) T2. 3 M4 धुर्येण; G2 युद्धेन; M3 युधि ये (for धुरि ये). D1. 2. 5-9 विषीदंति (for [अ]वसीदन्ति). — *b*) D5-9 वहंतः (for विषमे). D10 T3 G सद्धया; T2 सद्भवा (for सद्वा). V1 विषमे सुरसत्तम. — *d*) Dn1 D5 -भोजनाः (for -भोजिनः).

C. 13. 7171
B. 13. 152. 10
K. 13. 256. 10
M. 13. 141. 10

भोजनादेव ये लोकांस्त्रायन्ते महतो भयात् ।
दीपाः सर्वस्य लोकस्य चक्षुश्चक्षुष्मतामपि ॥ १०
सर्वशिल्पादिनिधयो निपुणाः सूक्ष्मदर्शिनः ।
गतिज्ञाः सर्वभूतानामध्यात्मगतिचिन्तकाः ॥ ११
आदिमध्यावसानानां ज्ञातारश्छिन्नसंशयाः ।
परावरविशेषज्ञा गन्तारः परमां गतिम् ॥ १२
विमुक्ता धुतपाप्मानो निर्द्वंद्वा निष्परिग्रहाः ।
मानार्हा मानिता नित्यं ज्ञानविद्भिर्महात्मभिः ॥ १३
चन्दने मलपङ्के च भोजनेऽभोजने समाः ।
समं येषां दुकूलं च शाणक्षौमाजिनानि च ॥ १४
तिष्ठेयुरप्यभुञ्जाना बहूनि दिवसान्यपि ।
शोषयेयुश्च गात्राणि स्वाध्यायैः संयतेन्द्रियाः ॥ १५
अदैवं दैवतं कुर्युर्दैवतं चाप्यदैवतम् ।
लोकानन्यान्सृजेयुश्च लोकपालांश्च कोपिताः ॥ १६
अपेयः सागरो येषामभिशापान्महात्मनाम् ।
येषां कोपाग्निरद्यापि दण्डके नोपशाम्यति ॥ १७
देवानामपि ये देवाः कारणं कारणस्य च ।
प्रमाणस्य प्रमाणं च कस्तानभिभवेद्बुधः ॥ १८
येषां वृद्धश्च बालश्च सर्वः संमानमर्हति ।
तपोविद्याविशेषात्तु मानयन्ति परस्परम् ॥ १९
अविद्वान्ब्राह्मणो देवः पात्रं वै पावनं महत् ।
विद्वान्भूयस्तरो देवः पूर्णसागरसंनिभः ॥ २०

---

10 T1 om. 10 (cf. v. l. 6). — a) D5-9 M4 लोकास्त्रींस्; D10 G1. 3. 4 यैर्लोकांस्; T2 वै लोकांस् (for ये लोकांस्). — b) B5 Dn1 G1. 3 त्रायते; D6. 8. 9 त्रायंतो; M त्रायंति (for त्रायन्ते). — c) B1 Dn2 दीपः (for दीपाः). D5-9 प्रदीपाः सर्वलोकस्य. — d) D6. 7. 9 इव; D10 T2. 3 G तथा (for अपि).

11 T1 om. 11 (cf. v. l. 6). — a) V1 B Dn -निधना; G2 -विधयो (for -नि°). D5-9 सर्वशिक्षाश्रुतिधना. — b) Bom. ed. मोक्ष- (for सूक्ष्म-). D5 -दर्शनाः. — d) D10 T2. 3 G अध्यात्मगतयः स्मृताः (G1. 3 °यस्तथा).

12 T1 om. 12 (cf. v. l. 6). — a) D5 आदिमध्यावसानज्ञा. — M4 om. (hapl.?) 12c-15d.

13 T1 om. 13 (cf. v. l. 6). M4 om. 13 (cf. v. l. 12). — a) Some MSS. धूत- (for धुत-). — d) V1 Dn3 ज्ञानवद्भिर्; D5 मानवद्भिर् (for ज्ञानविद्भिर्).

14 M4 om. 14 (cf. v. l. 12). — a) D2 विमर्दे (for चन्दने). D1. 2 वा (for च). — b) Dn3 D8 T2 G M1-3 भोजनाभोजने समाः; D5-7. 9 भोजनासनवाससां. — c) D10 T2. 3 G ए(T2 G1. 4 ये)षां दुकूलं तुल्यं च; T1 वासो येषां दुकूलाश्च. — d) V1 B Dn D7. 10 तथा; D1. 2 शाली-; D5 भांड-; D6. 9 साटी-; D8 शाणी- (for शाण-). T1 शाणमेणाजिनानि च.

15 M4 om. 15 (cf. v. l. 12). — a) S (M4 om.) चापि (for अपि). — b) D8 च (for [अ]पि). — c) D5 शोषयंति (for °येयुश्). — d) D5 स्वाध्याये. V1 D6-9 स्वाध्याये संजितेंद्रियाः; T1 साधयेयुर्यतेंद्रियाः.

16 cf. Manu. 9. 315. — a) Dn1 T2. 3 अदैव-; Dn2 अदेवं; T1 अथैवं (for अदैवं). B1 कुर्याद; D1 कुर्यां (for कुर्युर्). — b) D6. 7. 9 कुर्युर्दैवमदैवतं; D10 S भस्म कुर्युश्च ते जगत्. — c) D1. 6-9 लोकपालान् (for लोकानन्यान्). V1 B3-5 Dn ते; B1 ये (for च). — d) D1. 5-9 लोकानन्यांश् (for लोकपालांश्). B2 तु (for च).

17 b) V1 B Dn D5-9 M1 अपि शापान्; T1 आसीच्छा°; T2 भीमको° (for अभिशा°).

18 D5, 7 read 18bc twice. — b) D5, 7 (both second time) कारणस्य च कारणं. — c) D5, 7 (both first time) प्रमाणं च प्रमाणस्य; D5, 7 (both second time) तेषां च वचनं नित्यं. — d) D10 T2. 3 G तस्मान्न (for कस्तान्).

19 a) D5-7. 9 M1-3 तेषां (for येषां). T1 च वृद्धो (by transp.). — b) T1 पूज्या एव नसं शयः. — For 19ab, D10 T2. 3 G M4 subst.:

642* तेषां वृद्धाश्च बालाश्च सर्वे सन्मार्गदर्शिनः ।
[T1 च वृद्धा (for वृद्धाश्च).]

— T1 om. 19c-20b. — c) B1 T2 -विशेषं तु; D1. 2. 5-9 °षाभ्यां (for °षात्तु). — d) M1-3 मानयेत (for °यन्ति).

20 T1 om. 20ab (cf. v. l. 19). D2 repeats 20ab afte r20cd. — a) D5. 6. 8. 9. वेद; D7 वेदः; D10 T3 G4 M1-3 देये (for देवः). — b) D2 (second time). 5-10 S (T1 om.) आवपनं (for वै पावनं).

अविद्वांश्चैव विद्वांश्च ब्राह्मणो दैवतं महत् ।
प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाग्निर्दैवतं महत् ॥ २१
श्मशाने ह्यपि तेजस्वी पावको नैव दुष्यति ।
हविर्यज्ञेषु च वहन्भूय एवाभिशोभते ॥ २२
एवं यद्यप्यनिष्टेषु वर्तते सर्वकर्मसु ।
सर्वथा ब्राह्मणो मान्यो दैवतं विद्धि तत्परम् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि षट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

१३७

युधिष्ठिर उवाच ।
कां तु ब्राह्मणपूजायां व्युष्टिं दृष्ट्वा जनाधिप ।
कं वा कर्मोदयं मत्वा तानर्चसि महामते ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
पवनस्य च संवादमर्जुनस्य च भारत ॥ २
सहस्रभुजभृच्छ्रीमान्कार्तवीर्योऽभवत्प्रभुः ।
अस्य लोकस्य सर्वस्य माहिष्मत्यां महाबलः ॥ ३
स तु रत्नाकरवतीं सद्वीपां सागराम्बराम् ।
शशास सर्वां पृथिवीं हैहयः सत्यविक्रमः ॥ ४
स्ववित्तं तेन दत्तं तु दत्तात्रेयाय कारणे ।
क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य विनयं श्रुतमेव च ॥ ५
आराधयामास च तं कृतवीर्यात्मजो मुनिम् ।
न्यमन्त्रयत संहृष्टः स द्विजश्च वरैस्त्रिभिः ॥ ६

C. 13. 7190
B 13. 153. 6
K. 13. 257. 6
M. 13 142. 6

21 = Manu. 9. 317. D2 om. (hapl.) 21ab. D5. 6. 9. 10 S om. (hapl.) 21cd.

22 Cf. Manu. 9. 318. G1 om. 22-23. D1 damaged. — a) T1 [ऽ]पि च (for ह्यपि). Dn3 D5-9 T2. 3 G3 M4 श्मशानेष्वपि तेजस्वी. — b) D5-9 प- (for [ए]व). D10 दूष्यति; T G3. 4 दूष्यते; G2 M दुष्यते (for दुष्यति). — c) D5 विधिवद् (for च वहन्). V1 B Dn हविर्यज्ञे च विधिवद्; D2. 10 T2. 3 G2-4 M4 हविर्यज्ञं च (T2 °ज्ञश्च) विवहन्; T1 °र्यज्ञे च निवहन्; M1-3 °र्यज्ञांश्च विवहन्. — d) Dn1. n2 गृह (for भूय). B5 Dn2 [अ]ति-; D10 हि (for [अ]भि-). D5. 7 -वर्धते (for -शोभते).

23 = (var.) Manu. 9. 319. G1 om. 23 (cf. v. l. 22). T1 om. 23ab. — a) D6 [अ]शिष्टेषु (for [अ]नि°). — c) D10 S (G1 om.) सर्वथा ब्राह्मणा मान्या. — d) D5. 7 तं (for तत्).

Colophon om. in B3. — *Parvan name :* B1. 2 D1 शांति. — *Sub-parvan :* V1 B1. 2. 4. 5 D1. 2. 5-9 M1-3 दानधर्म. — *Adhy. name :* D1. 2. 5-9 ब्राह्मणपूजा; D10 T2. 3 G1. 2 M4 ब्राह्मणप्रशंसा; G3 ब्राह्मणप्रशंसनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : V1 149; Dn1 148; T1 M4 228; T2. 3 G2. 4 236; G1. 3 230; M1. 2 232; M3 233. — *Śloka no. :* Dn1. n2 23.

137

☞ This adhy. is missing in D8 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 G2 om. the ref. — a) V1 B कां नु; D4 किं वा; D5-9 M4 कां वा; D10 T G M1-3 कां त्वं (for कां तु). — b) G2 नराधिप (for जना°). — c) B1 T2. 3 किं; M1-3 क (for कं). D10 T2. 3 G1. 3 धर्मोदयं (for कर्मो°). D5-9 T1 दृष्ट्वा (for मत्वा). G2 कालधर्मोदयं मत्वा. — d) V1 D5 अर्चति (for °सि). T1 महीपते (for महामते).

3 D1. 2 om. 3-5. — b) M2 महा- (for ऽभवत्). — c) D4. 6. 9 अस्य सर्वस्य लोकस्य. — d) G3 माहिष्मत्या.

4 D1. 2 om. 4 (cf. v. l. 3). — a) T G1. 3. 4 M2 च (for तु). G2 स च रक्षार्थमवनीं. — b) T G M1. 4 ससद्वीपां ससागरां. — c) V1 B D10 T2. 3 G M4 शशास पृथिवीं सर्वां. — d) T2. 3 G1. 3. 4 M हेहयः (for हैः).

5 D1. 2 om. 5 (cf. v. l. 3). — a) T2. 3 स्वं (for स्व-). D10 S येन (for तेन). — b) D10 T2 G कर्मणे (for कारणे).

6 a) G1. 3 हि (for च). — b) D4 T2 मुनिः (for

C. 13. 7091
B. 13. 153. 7
K. 13. 257. 7
M. 13. 142 6

स वरैश्छन्दितस्तेन नृपो वचनमब्रवीत् ।
सहस्रबाहुर्भूयां वै चमूमध्ये गृहेऽन्यथा ॥ ७
मम बाहुसहस्रं तु पश्यन्तां सैनिका रणे ।
विक्रमेण महीं कृत्स्नां जयेयं विपुलव्रत ।
तां च धर्मेण संप्राप्य पालयेयमतन्द्रितः ॥ ८
चतुर्थं तु वरं याचे त्वामहं द्विजसत्तम ।
तं ममानुग्रहकृते दातुमर्हस्यनिन्दित ।
अनुशासन्तु मां सन्तो मिथ्यावृत्तं तदाश्रयम् ॥ ९
इत्युक्तः स द्विजः प्राह तथास्त्विति नराधिपम् ।
एवं समभवंस्तस्य वरास्ते दीप्ततेजसः ॥ १०
ततः स रथमास्थाय ज्वलनार्कसमद्युतिः ।
अब्रवीद्वीर्यसंमोहात्को न्वस्ति सदृशो मया ।
वीर्यधैर्ययशःशौचैर्विक्रमेणौजसापि वा ॥ ११
तद्वाक्यान्ते चान्तरिक्षे वागुवाचाशरीरिणी ।
न त्वं मूढ विजानीषे ब्राह्मणं क्षत्रियाद्वरम् ।
सहितो ब्राह्मणेनेह क्षत्रियो रक्षति प्रजाः ॥ १२

अर्जुन उवाच ।

कुर्यां भूतानि तुष्टोऽहं क्रुद्धो नाशं तथा नये ।
कर्मणा मनसा वाचा न मत्तोऽस्ति वरो द्विजः ॥ १३
पूर्वो ब्रह्मोत्तरो वादो द्वितीयः क्षत्रियोत्तरः ।

मुनिम्). D5 कार्तवीर्यार्जुनो मुनिं; D6 8. 9 कृतवीरात्मजो मुनिं; D7 कार्तवीर्यात्मजो मुनिं. — c) V1 B Dn D8. 9 तं तुष्टः; D1 मे हृष्टः; D6. 7. 10 S संतुष्टः (G2 °ष्टं) (for संहृष्टः). — d) V1 B Dn द्विजश्चैनं (Dn2 °वं); D2 स द्विजांश्च; D5 द्विजश्चैव (for स द्विजश्च).

7 a) G2 गर्दितस्; G4 छादि° (for छन्दि°). — c) D10 S सहस्रबाहुता मेस्तु. — d) D10 G2 यूपमध्ये गृहो यथा; T1 भूमिमध्ये गृहं तथा; M धूममध्ये गृहे त(M4 य)था.

8 a) D4 महा-; D6. 7. 9 महद् (for मम). D1. 5 वै; D4. 6–9 M1–3 हि (for तु). — b) Dn2 D8 पश्यंतु (for पश्यन्तां). D4. 6–9 सैन्यका (for सैनिका). B1 D10 रणे पश्यंतु सैनिकाः. — c) M4 सर्वां (for कृत्स्नां). — d) V1 B1 Dn1 D4. 6–8. 10 G -व्रतः (for -व्रत). T1 जयेयं संशितव्रतः. — e) D4–9 धर्मज्ञ (for संप्राप्य).

9 M1–3 om. 9ab. — a) D2. 6. 8. 9 च (for तु). — b) Dn1 -सत्तमं. — T1 om. 9cd. — c) D5 त्वं; T2. 3 G3 M1. 3. 4 तन् (for तं). — d) V1 D2 T3 [अ]निंदितः; M4 [अ]नंद्रितः (for [अ]निन्दित). — e) D1. 2 मा (for मां). D1. 2 नित्यं (for सन्तो). — f) D5 त्वदाश्रुतं; D6. 9 ततो ह्यहं; D8 T1 त्वदाश्रयं (for तदा°). V1 B Dn मिथ्योद्वृत्तं (B1 °पेतं; Dn2 °द्वृत्ते) त्वदाश्रयं; D7 मिथ्यावृत्तिं ततो ह्ययं; D10 T2 °वृत्तादु- (T2 °द)पाश्रयं; T3 °वृत्तादपाश्रितं.

10 b) D4–9 G2 नराधिप (for °पम्). — c) S (except T1) भगवतस् (for समभवंस्). — d) D10 T2. 3 G4 वराहीपिततेजसः; T1 °न्दत्त्वा स्वतेजसा; G1–3 M4 °दीप्तः स्वतेजसा; M1–3 °दीप्तश्च तेजसा.

11 a) D10 S गतः (for ततः). G4 स्व- (for स). — b) V1 B3–5 Dn2. n3 -समद्युतिं; B2 T G1. 3. 4 °प्रभं; D4. 8 °न्वितः; D5 °न्वितं; G2 M °प्रभः (for °द्युतिः). — d) B4. 5 G1. 3. 4 [s]न्योस्ति; T1 वास्ति; G2 [s]न्यस्मिन् (for न्वस्ति). V1 B3–5 Dn1 मम (for मया). Dn1 कोन्वस्ति पुरुषोत्तमः. — e) D2 वीर्ये धैर्ये; D6 धैर्ये वीर्ये; D8. 9 T1 G1–3 धैर्यवीर्य-; D10 T2. 3 G4 M4 धैर्यशौर्य- (for वीर्यधैर्य-). V1 B Dn1. n3 धैर्यवीर्यैर्यशःशौर्यैर्; Dn2 धैर्ये वीर्ये यशःशौर्ये; D5 धैर्यवीर्ययशोभिश्च; D7 धैर्यैर्वीर्ययशःशौर्यो; T1 धैर्यवीर्ययशःकामैर्; M1–3 धैर्यवीर्ययशःशौर्यैर्. — f) D5–9 तथा; M1–3 [अ]पि च (for [अ]पि वा).

12 a) V1 B1. 2. 4. 5 चांतरीक्षे; D6. 9 [s]थांतरिक्षं (for चान्तरिक्षे). Dn2 तद्वाक्यांतेंतरिक्षाद्वै; D10 T1. 2 G M1–3 °तेंतरिक्षे तं (T1 M1–3 वै); T3 M4 °तेंतरिक्षं (M4 °क्षे) तु. D8 corrupt. — c) M2 (*inf. lin.*) न (for वि-). — e) T2 रक्षितो; G1. 3 विहितो; M4 गृहीतो (for सहितो). — f) V1 B Dn शास्ति वै; T1 पालयेत् (for रक्षति).

13 a) T2 M4 कुर्याद् (for कुर्यां). T3 कुर्यां भूतो हि दृष्टोहं. — b) D9 नये ह्यहं (for तथा नये). — d) T2 G4 वर- (for वरो).

14 T1 om. 14. — a) D10 पूर्व-; T2. 3 G2. 4 M2–4 पूर्वं (for पूर्वो). D2. 5. 6. 8 ब्राह्मोत्तरो (for ब्रह्मो°). G1–3 पूर्वं ब्रा(G2 ब्र)ह्मोत्तरो (G1 °रे) वादः. — b) D10 T2. 3 G M2. 4 क्षत्रियः (for द्वितीयः). M1. 3

त्वयोक्तौ यौ तु तौ हेतू विशेषस्त्वत्र दृश्यते ॥ १४
ब्राह्मणाः संश्रिताः क्षत्रं न क्षत्रं ब्राह्मणाश्रितम् ।
श्रितान्ब्रह्मोपधा विप्राः खादन्ति क्षत्रियान्भुवि ॥१५
क्षत्रियेष्वाश्रितो धर्मः प्रजानां परिपालनम् ।
क्षत्राद्वृत्तिर्ब्राह्मणानां तैः कथं ब्राह्मणो वरः ॥ १६
सर्वभूतप्रधानांस्तान्भैक्षवृत्तीनहं सदा ।
आत्मसंभावितान्विप्रान्स्थापयाम्यात्मनो वशे ॥ १७
कथितं ह्यनया सत्यं गायत्र्या कन्यया दिवि ।
विजेष्याम्यवशान्सर्वान्ब्राह्मणांश्चर्मवाससः ॥ १८
न च मां च्यावयेद्राष्ट्रात्त्रिषु लोकेषु कश्चन ।
देवो वा मानुषो वापि तस्माज्ज्येष्ठो द्विजादहम् ॥ १९
अद्य ब्रह्मोत्तरं लोकं करिष्ये क्षत्रियोत्तरम् ।
न हि मे संयुगे कश्चित्सोढुमुत्सहते बलम् ॥ २०
अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा वित्रस्ताभून्निशाचरी ।
अथैनमन्तरिक्षस्थस्ततो वायुरभाषत ॥ २१
त्यजैनं कलुषं भावं ब्राह्मणेभ्यो नमस्कुरु ।
एतेषां कुर्वतः पापं राष्ट्रक्षोभो हि ते भवेत् ॥ २२
अथ वा त्वां महीपाल शमयिष्यन्ति वै द्विजाः ।
निरसिष्यन्ति वा राष्ट्राद्धतोत्साहं महाबलाः ॥ २३
तं राजा कस्त्वमित्याह ततस्तं प्राह मारुतः ।
वायुर्वै देवदूतोऽस्मि हितं त्वां प्रब्रवीम्यहम् ॥ २४

अर्जुन उवाच ।

अहो त्वयाद्य विप्रेषु भक्तिरागः प्रदर्शितः ।
यादृशं पृथिवी भूतं तादृशं ब्रूहि वै द्विजम् ॥ २५

C. 13. 7211
B. 13. 153. 27
K. 13. 257. 27
M. 13. 142. 27

क्षत्रियाः क्षत्रियोत्तमाः. — [c]) D10 मया (for त्वया). V1 B Dn T2.3 G2.4 M त्व(T2.3 G2.4 म)योक्तौ हेतु-युक्तौ तौ (V1 B1.2.4 Dn तु). — [d]) B3 D1-9 G2 M4 तत्र (for त्वत्र). D1.2.5.6.8 दृश्यतां (for °ते).

15 [a]) D8 समिताः (for संश्रिताः). T1 ब्राह्मण्यं संश्रितं क्षत्रं. — [b]) T1 न क्षत्रं ब्रह्मसंश्रितं. — T1 om. 15[cd]. — [c]) D5.7.8 न ता ब्रह्मोपधं विप्राः; D6 corrupt; D10 T2.3 G M4 तान्ब्राह्मणाः कथं विप्राः; M1-3 संश्रितान्ब्राह्मणः कथं (sic). — [d]) M1-3 विप्रान्खादन्ति क्षत्रियाः.

16 [a]) D1.2.4-9 स्थितो (for [आ]श्रितो). — [b]) D4 6-9 लोकानां (for प्रजानां). — [c]) D6.7.9 क्षत्रि-याद् (hypermetric) (for क्षत्राद्). T3 वृत्तं; G4 वृद्धिर् (for वृत्तिर्). — [d]) D1-9 तत्कथं; D10 T G M4 कथं वै (for तैः कथं).

17 [a]) T2 G1.2 सर्वतस्त्वप्रधानांस्तान्. — [b]) Dn3 T1 हतान् (for सदा). — [c]) Dn2 अर्थ- (for आत्म-). T1 -संभावनान् (for °वितान्). — [d]) T1 स्थापये हि (for °यामि).

18 [a]) D10 G4 corrupt. Dn3 तु (for हि). — [b]) D10 T2.3 G2.4 M2.3 गायंत्या (for गायत्र्या). T1 गायंत्या देवकन्यया. — [c]) T1 विशिष्यामि; T3 G2 M1-3 विशे° (for विजे°).

19 [a]) D10 T2.3 G M च्यापयेद् (for च्याव°). T1 द्रष्टुं (for राष्ट्रात्). — [b]) D10 T2.3 G किंचन (for कश्चन). — [d]) D6.7.9 तस्माद्धक्ष्ये द्विजानहं; D8.10 T2.3 G M तस्माज्जे(T2.3 G1 °द्वे)ष्ये द्विजानहं; T1 तस्मादत्र विशाम्यहं.

20 [a]) G3 लोके (for लोकं). — [b]) D8 करिष्ये क्षत्रियोत्तमं. — [c]) T1 संशयः (for संयुगे).

21 T1 om. 21[bc]. — [b]) D10 S (T1 om.) संत्रस्ता (for वि°). D5 च (for [अ]भून्). — [c]) Some MSS. अंतरीक्षस्थस्. — [d]) D1.2 तदा (for ततो).

22 [a]) T2 [इ]मं (for [ए]नं). D10 T3 G M4 त्यजेमं कल्मषं भावं. — [c]) D1 T2.3 कुर्वतां (for °तः). — [d]) M2.3 राष्ट्रक्षेपो (for °क्षोभो). D5.7 [ऽ]पि (for हि). D8 तं; T1 तद् (for ते). V1 B Dn राष्ट्रक्षोभो भविष्यति.

23 [a]) T1 अद्य (for अथ). D10 S च (for वा). G4 त्वा (for त्वां). B2 G2 महीपालं. — [c]) B1 D1.2 वै (D2 वा) राज्याद्; B2 Dn2 वै राष्ट्राद्; D4-9 राष्ट्राच्च; D10 T2.3 G4 M ते राज्यं (for वा राष्ट्राद्). T1 नाशयिष्यंति ते राज्यं; G1-3 विनशिष्यति ते राज्यं. — [d]) Dn2 हृतोत्साहं; T1.3 महोत्साहा (for हतोत्साहं). V1 B Dn1.n3 D2 महाव्रताः; G °बलं (for °बलाः). D1 हतोत्साहा महाव्रताः; D4-9 ततो मैवं (D5 नैनं; D7 नैवं) वदिष्यति.

24 B5 om. 24[ab]. — [b]) M4 भूत- (for प्राह). — [c]) D4 -भूतानां; D6.7 -भूतोस्मि (for -दूतोऽस्मि). — [d]) T1 ततस् (for हितं). D1.2 त्वाद्य (for त्वां प्र-).

C. 13. 72 12
B. 13. 153 28
K. 13. 257. 28
M. 13. 142. 28

वायोर्वा सदृशं किंचिद्ब्रूहि त्वं ब्राह्मणोत्तमम् । | अपां वै सदृशं ब्रूहि सूर्यस्य नभसोऽपि वा ॥ २६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

१३८

वायुरुवाच ।

शृणु मूढ गुणान्कांश्चिद्ब्राह्मणानां महात्मनाम् ।
ये त्वया कीर्तिता राजंस्तेभ्योऽथ ब्राह्मणो वरः ॥ १
त्यक्त्वा महीत्वं भूमिस्तु स्पर्धयाङ्गनृपस्य ह ।
नाशं जगाम तां विप्रो व्यष्टम्भयत कश्यपः ॥ २
अक्षया ब्राह्मणा राजन्दिवि चेह च नित्यदा ।
अपिबत्तेजसा ह्यापः स्वयमेवाङ्गिराः पुरा ॥ ३
स ताः पिबन्क्षीरमिव नातृप्यत महातपाः ।
अपूरयन्महौघेन महीं सर्वां च पार्थिव ॥ ४
तस्मिन्नहं च क्रुद्धे वै जगत्त्यक्त्वा ततो गतः ।
व्यतिष्ठमग्निहोत्रे च चिरमङ्गिरसो भयात् ॥ ५
अभिशप्तश्च भगवान्गौतमेन पुरंदरः ।

25 T1. 3 om. the ref. — a) V1 B Dn D6 G1 [अ]यं (for [अ]द्य). — b) D5 भक्तियोगः; G1-3 °वादः (for °रागः). — c) T2 G2. 4 यादृशः. D10 T3 G4 भूतः (for भूतं). — d) V1 B Dn D6-9 T2 मे; D10 वा; G4 स (for वै). Dn2 D6-9 द्विज (for द्विजम्).

26 a) T1 हि; T2 तु; T3 G4 त्वत् (for वा). B1-4 कंचिद्; T1 वापि; D8 ब्रूहि (for किंचिद्). — D6. 7. 9 om. (hapl.) 26bc. — b) D3 किंचित् (for ब्रूहि). D1. 2 ब्राह्मणोत्तरं; D5 °त्तमः; G1. 3 °त्तम. — c) D2. 8. 10 T G M1. 2 वा (for वै). V1 B Dn D2. 5 वह्नेः (for ब्रूहि).

Colophon om. in D6-9. — *Parvan name :* V1 B1. 3-5 Dn3 शांति. — *Sub-parvan :* V1 B1-4 Dn1. n2 D1. 2. 5 M1-3 दानधर्म. — *Adhy. name :* V1 B1. 2. 4 Dn1 D5 ब्राह्मणमाहात्म्यं; Dn2 ब्राह्मणप्रशंसामाहात्म्यं; Dn3 D10 T2. 3 G M4 पवनार्जुनसंवादः; M1-3 पवनार्जुनसंवादे अर्जुनवरलाभः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): V1 150; Dn1 149; D10 T2 G2. 4 237; T1 M4 229; T3 236; G1. 3 231; M1. 3 234; M2 233. — *Śloka no.:* Dn1 28; Dn2 29.

138

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 T1 om. 1cd.

2 a) D4-9 त्यक्ता पुरा मही विप्रैः. — b) D10 T2. 3 G4 श्रद्धया (for स्पर्धया). Dn1 कुनृपस्य; D10 S काश्यपस्य (for [अ]ङ्गनृपस्य). — c) D2 विद्धि (for विप्रो). — d) Some MSS. काश्यपः. B2-5 Dn D4 व्यस्तंभयत कश्यपः; D5 विस्तंभयति का°; D7. 8 विष्टंभयत क°; D10 व्यजृंभयत क°.

3 a) B3 अजेयाः; M1-3 अक्षय्या (for अक्षया). — b) G4 देहे (for चेह). D6. 8. 9 सर्वदा (for नित्यदा). — c) D1. 2 G2 च (for हि).

4 a) T1 सदा (for स ताः). G3 रसकामः पिबन्क्षीरं. — b) D10 T2. 3 G3 [अ]कुप्यत (for [अ]तृ°). V1 B Dn D4. 6-10 T1 G1 महामनाः (for °तपाः). — d) D6. 8. 9 नदीं; D7 नदीः (for महीं). D1. 2 महीं सर्वांश्च पर्वतान्.

5 a) M4 आवां (for अहं). T2. 3 G तु (for च). D5 G2. 3 क्रुद्धो (for क्रुद्धे). — b) G1. 3 मुक्त्वा (for त्यक्त्वा). D10 S भयात् (for गतः). — c) D10 T2. 3 G M4 -होत्रं वै; T1 -होत्रेषु (for -होत्रे च).

6 T1 om. 6-11. — a) V1 B Dn D4 G1-3 अथ; D5-7. 9 अनु-; D10 T2. 3 G4 तथा; M1. 2 अपि (for अभि-). — c) G3 अहल्या; some MSS. अहिल्यां (for अहल्यां). — d) Dn1 धर्माच्चैव (for °र्थं च). D10 S (T1 om.) धर्मार्थं हिंसितस्तथा.

अहल्यां कामयानो वै धर्मार्थं च न हिंसितः ॥ ६
तथा समुद्रो नृपते पूर्णो मृष्टेन वारिणा ।
ब्राह्मणैरभिशप्तः सलँवणोदः कृतो विभो ॥ ७
सुवर्णवर्णो निर्धूमः संहतोर्ध्वशिखः कविः ।
क्रुद्धेनाङ्गिरसा शप्तो गुणैरेतैर्विवर्जितः ॥ ८
मरुतश्चूर्णितान्पश्य येऽहसन्त महोदधिम् ।
सुवर्णधारिणा नित्यमवशप्ता द्विजातिना ॥ ९
समो न त्वं द्विजातिभ्यः श्रेष्ठं विद्धि नराधिप ।
गर्भस्थान्ब्राह्मणान्सम्यङ्मस्यति किल प्रभुः ॥ १०
दण्डकानां महद्राज्यं ब्राह्मणेन विनाशितम् ।
तालजङ्घं महत्क्षत्रमौर्वेणैकेन नाशितम् ॥ ११
त्वया च विपुलं राज्यं बलं धर्मः श्रुतं तथा ।
दत्तात्रेयप्रसादेन प्राप्तं परमदुर्लभम् ॥ १२
अग्निं त्वं यजसे नित्यं कस्मादर्जुन ब्राह्मणम् ।
स हि सर्वस्य लोकस्य हव्यवाट्किं न वेत्सि तम् ॥ १३
अथ वा ब्राह्मणश्रेष्ठमनु भूतानुपालकम् ।
कर्तारं जीवलोकस्य कस्माज्जानन्विमुह्यसे ॥ १४
तथा प्रजापतिर्ब्रह्मा अव्यक्तः प्रभवाप्ययः ।
येनेदं निखिलं विश्वं जनितं स्थावरं चरम् ॥ १५
अण्डजातं तु ब्रह्माणं केचिदिच्छन्त्यपण्डिताः ।

C. 13. 7228
B. 13. 154. 16
K. 13. 258. 16
M. 13. 143. 16

---

7 T1 om. 7 (cf. v. l. 6). — a) Dn1. n2 यथा (for तथा). D8 समृद्धो (for समुद्रो). — b) D10 T3 G2 M दृष्टश्च; T2 दृष्टं च (for मृष्टेन). V1 B Dn3 D1. 2 पूर्णो मृष्टस्य वारिणः; G3 पूर्वेभ्यो दृष्टवारिणा. — c) Dn3 D5. 7. 8. 9 (also) G2 M2. 3 स; D1. 6. 9 च (for सलँ). — d) D5 प्रभो; D10 S (T1 om.) पुरा (for विभो). V1 B Dn D4 बभूव लवणोदकः (V1 °धिः).

8 T1 om. 8 (cf. v. l. 6). — a) G4 सुवर्णवर्णा निर्धूताः. — b) V1 B Dn D2 संगतोर्ध्व-; D5 G3 सहि° (for संह°). D10 T2 G4 कपिः (for कविः). — c) D1 भृगुणा (for [अ]ङ्गिरसा). — d) D2 विपश्यत (for विवर्जितः).

9 T1 om. 9 (cf. v. l. 6). — a) V1 B Dn महतश् (for मरुतश्). D5–9 मरुतैश्चूर्णिता यस्य (sic). — b) Dn1 हसंति; D4–9 वसंति (for ऽहसन्त). D10 S (T1 om.) यैर्हि पू(T2 चू)र्णो महोदधिः. — c) D5–10 T2. 3 G4 M -वारिणा; G1. 3 -का°; G2 -चा° (for -धा°). — d) D4. 5. 7 G2 अभिशप्ता; D6. 8. 9 G1. 3 M1–3 अभिशप्तो (for अवशप्ता). B4. 5 द्विजन्मना (for द्विजातिना). D10 T2. 3 G4 अभिशप्तो द्विजातिभिः; M4 अभिशप्तं द्विजन्मना.

10 T1 om. 10 (cf. v. l. 6). — a) D5. 6. 9 समनुष्य-; D7 समनुष्ये; D10 S (T1 om.) संमतत्वं (for समो न त्वं). — b) V1 B Dn D4 श्रेयो (for श्रेष्ठं). D5–9 जनाधिप (for नरा°). — c) D4. 5. 7 कृष्णो; D6. 9 om.; D10 T2. 3 G4 नित्यं; G1–3 M1–3 शश्वन् (for सम्यङ्).

11 T1 om. 11 (cf. v. l. 6). D4. 6. 7. 9 om. 11ab. — a) T2 ब्राह्मणानां (for दण्डकानां). — c) D8. 9 तालजंघ- (for °जङ्घं). V1 B Dn T2 महाक्षत्रम्; D1 बृहत्क्षत्रम् (for मह°).

12 a) T2 स त्वया (for त्वया च). — b) D4 बलधर्म-; T1 बलधर्मः (for बलं धर्मः). B1 तदा (for तथा).

13 a) D10 G2. 3 अग्नींस् (for अग्निं). — b) T1 नार्जुन (for अ°). D10 T3 G ब्राह्मणैः; M4 °णान् (for °णम्). V1 B Dn कस्माद्ब्राह्मणमर्जुन; T2 तस्मादर्जुन ब्राह्मणैः. — d) T1 चेत्सितं (for वेत्सि तम्).

14 a) T1 त्वं (for वा). M1–3 ब्राह्मणं (for °ण-). — b) D4 T1 -पालनं (for °कम्). — c) D6. 8. 9 M1. 3 भर्तारं (for क°). G1 सर्व- (for जीव-). — d) D10 T3 G1–3 तस्माज् (for क°). Dn1. n3 विमुह्यते (for °ह्यसे). T2 तस्माज्जानन्न मुह्यसे.

15 b) V1 B Dn D4 अव्यक्तः प्रभुरव्ययः; D2. 5. 10 T G M1–3 °क्तः प्रभवोव्ययः; M4 °क्तः प्रभवाव्ययं. — c) Dn3 अखिलं; D10 S विपुलं (for निखिलं). D1. 2 सर्वं (for विश्वं). — d) Dn1. n3 D5 स्थाणुजंगमं; D4. 6–9 स्थावरत्रसं; D10 T2. 3 G1. 3. 4 M °रं त्रयं; G2 °रक्रियं (for °रं चरम्).

16 a) D4–9 T1 हि (for तु). D10 T2. 3 G4 अंडजातं ब्राह्मणं तु. — b) B1 Dn1 D1. 2. 6 पंडिताः (for [अ]पण्डिताः). — T1 om. 16cd. — c) B1 अन्नाद्भित्त्वा; D5 अंडाद्भित्त्वा (for °द्भिन्नाद्). — d) B5 दिशोंतः; D10 T3 G1. 3 दिशो द्यौः; T2 दिवो द्यौः; G2 दिशो द्याः

C 13. 7228
B. 13. 154. 16
K. 13. 258. 16
M. 13. 143. 16

अण्डाद्भिन्नाद्भवुः शैला दिशोऽम्भः पृथिवी दिवम्॥१६
द्रष्टव्यं नैतदेवं हि कथं ज्यायस्तमो हि सः ।
स्मृतमाकाशमण्डं तु तस्माज्जातः पितामहः ॥ १७
तिष्ठेत्कथमिति ब्रूहि न किंचिद्धि तदा भवेत् ।
अहंकार इति प्रोक्तः सर्वतेजोगतः प्रभुः ॥ १८
नास्त्यण्डमस्ति तु ब्रह्मा स राजल्लोकभावनः ।
इत्युक्तः स तदा तूष्णीमभूद्वायुस्तमब्रवीत् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

१३९

वायुरुवाच ।
इमां भूमिं ब्राह्मणेभ्यो दित्सुर्वै दक्षिणां पुरा ।
अङ्गो नाम नृपो राजंस्ततश्चिन्तां मही ययौ ॥ १
धारणीं सर्वभूतानामयं प्राप्य वरो नृपः ।
कथमिच्छति मां दातुं द्विजेभ्यो ब्रह्मणः सुताम् ॥ २
साहं त्यक्त्वा गमिष्यामि भूमित्वं ब्रह्मणः पदम् ।
अयं सराष्ट्रो नृपतिर्मा भूदिति ततोऽगमत् ॥ ३
ततस्तां कश्यपो दृष्ट्वा व्रजन्तीं पृथिवीं तदा ।

(for दिशोऽम्भः). G4 दिशो द्यौः पृथिवीं दिवं; M दिशो द्यौः (M4 द्यां) पृथिवी ततः.

17 a) T1 M द्रष्टव्या; G1. 3 दृष्टवान् (for द्रष्टव्यं). D10 T2. 3 G2. 4 दृष्टवानेतदेवं हि. — b) V1 B Dn D4 जायेदजो; D5–7. 9 ज्यायस्तरो; D10 T2. 3 जातस्तथा (for ज्यायस्तमो). D8 corrupt; T1 कथं जातः कथं मृतः. — c) D10 T2. 3 G स्थानम् (for स्मृतम्). D4–9 अंडं च; T1 अव्यक्तं (for अण्डं तु). D1. 2 स्मृतमाकाशमात्रं तु. — d) D10 T2. 3 G यस्माज् (for त°).

18 T1 om. 18ab. — a) D10 S (T1 om.) ब्रूयान् (for ब्रूहि). — b) D6–9 किंचिच्च; D10 T2. 3 G1. 3. 4 किंचन; G2 किंचिन्न (for °द्धि). Dn3 T3 तथा (for तदा). B1 Dn1 [अ]भवत् (for भवेत्). — d) D1 -तेजोमयः; D10 T2. 3 G4 M °गतिः (for °गतः). D4. 6. 7. 9 शुभः (for प्रभुः). G1–3 सर्वतो जगतः प्रभुः.

19 a) D10 T2. 3 G2. 4 M1–3 [अ]स्त्यंतम्; T1 G1. 3 M4 [अ]त्यंतम् (for [अ]स्त्यण्डम्). Dn2 ब्रह्मा च (for तु ब्रह्मा). D1. 2. 6–9 तस्यां तदुत्थितो ब्रह्मा; D4. 5 तस्मात्तदुत्थितो ब्रह्मा. — b) V1 B Dn D4 G2 राजा (for राजल्लँ). — c) T3 तथा (for तदा). — d) V1 B Dn D4–7. 9 T1 G1 ततो (for तम्).

Colophon om. in D4. 6–9. — *Parvan name :* B1. 3–5 Dn2. n3 D1 शांति. — *Sub-parvan :* V1 B Dn D1. 2. 5. 10 दानधर्म. — *Adhy. name :* B1. 4. 5 Dn2. n3 ब्राह्मणमाहात्म्ये पवनार्जुनसंवादः; Dn1 T2. 3 G3 M4 पवनार्जुनसंवादः; D5 ब्राह्मणमाहात्म्यं; D10 वायवर्जुनसंवादः; M1–3 पवनार्जुनसंवादे ब्राह्मणसंकीर्तनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): V1 151; Dn1 150; D10 T2 G2. 4 238; T1 M4 230; T3 237; G1. 3 232; M1. 2 234; M3 235. — *Śloka no.:* Dn1. n2 19; D4 46.

139

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 a) T2 महीं (for भूमिं). V1 B Dn D4 द्विजातिभ्यो (for ब्राह्मणेभ्यो). — b) D10 S दित्सन् (for दित्सुर्). D1. 2 अभूत्; D4 परां; D6. 7. 9 ददौ (for पुरा). — c) T3 राजा (for राजंस्).

2 a) V1 B1. 3 D6. 7 T1 धारिणीं; Dn1 धरणीं (for धा°). — b) D5–9 स्वयं (for अयं). B1 प्राप्त- (for प्राप्य). D2 नृपो वरः (by transp.); D3 वरो द्विजः; D10 T2 G2. 4 [अ]वरो नृषु; T1. 3 G1. 3 M वरो नृषु. — d) T2 द्विजेभ्यो राजसत्तमः.

3 a) D10 T2 G हि (for [अ]हं). Dn2 D3 G4 त्यक्ता (for त्यक्त्वा). — b) G3 ब्रूहि त्वं (for भूमित्वं). — c) D1. 2. 5–9 सकामो (for सराष्ट्रो).

4 T1 om. 4–12. — a) M4 तां धरां (for ततस्तां).

प्रविवेश महीं सद्यो मुक्त्वात्मानं समाहितः ॥ ४
रुद्धा सा सर्वतो जज्ञे तृणौषधिसमन्विता ।
धर्मोत्तरा नष्टभया भूमिरासीत्ततो नृप ॥ ५
एवं वर्षसहस्राणि दिव्यानि विपुलव्रतः ।
त्रिंशतं कश्यपो राजन्भूमिरासीदतन्द्रितः ॥ ६
अथागम्य महाराज नमस्कृत्य च कश्यपम् ।
पृथिवी काश्यपी जज्ञे सुता तस्य महात्मनः ॥ ७
एष राजन्नीदृशो वै ब्राह्मणः कश्यपोऽभवत् ।
अन्यं प्रब्रूहि वापि त्वं कश्यपात्क्षत्रियं वरम् ॥ ८
तूष्णीं बभूव नृपतिः पवनस्त्वब्रवीत्पुनः ।
शृणु राजन्नुतथ्यस्य जातस्याङ्गिरसे कुले ॥ ९
भद्रा सोमस्य दुहिता रूपेण परमा मता ।
तस्यास्तुल्यं पतिं सोम उतथ्यं समपश्यत ॥ १०
सा च तीव्रं तपस्तेपे महाभागा यशस्विनी ।
उतथ्यं तु महाभागं तत्कृतेऽवरयत्तदा ॥ ११
तत आहूय सोतथ्यं ददावत्र यशस्विनीम् ।
भार्यार्थे स च जग्राह विधिवद्भूरिदक्षिणः ॥ १२
तां त्वकामयत श्रीमान्वरुणः पूर्वमेव ह ।
स चागम्य वनप्रस्थं यमुनायां जहार ताम् ॥ १३
जलेश्वरस्तु हृत्वा तामनयत्स्वपुरं प्रति ।

C. 13. 7245
B. 13. 155. 14
K. 13. 259. 14
M. 13. 144. 14

Some MSS. काश्यपो. D6. 7. 9 राज्ञो (for दृष्ट्वा). — D6 om. (hapl. ?) 4b–5a. — b) T3 त्यजंतां (for व्रजन्तीं). V1 B1 G1. 3 तथा (for तदा). — c) D8 कृत्स्नां (for सद्यो). — d) B1 बुद्धात्मानं; B4 D4. 8 युक्ता°; Dn2 भुक्ता°; Dn3 युक्त्वा°; D2 त्यक्त्वा°; D10 T2 G2. 3 M4 युक्तात्मा सु-; T3 युक्तासु सु-; M1–3 युक्तात्मा तु (for मुक्त्वात्मानं).

5 T1 om. 5; D6 om. 5a (for both, cf. v. l. 4). — a) V1 B Dn1. n3 दत्ता (for रुद्धा). D10 om. सा. Dn2 दत्ता सा सर्वयज्ञेन; D7–9 ऋद्धा सा सर्वतो यज्ञैस्. — d) D1. 4–9 तदा (for ततो).

6 T1 om. 6 (cf. v. l. 4). — b) B5 D10 T2 G1. 2. 4 दिव्यानि विपुलं व्रतं. — c) V1 B Dn त्रिंशतः; D2 T2 G त्रिशतं; D4–9 त्रिंशतिः; M1 त्रिशता (for त्रिंशतं). Some MSS. काश्यपो (for क°). — d) D4 तदा नृप; D10 M2–4 अतंद्रिता (for °तः).

7 T1 om. 7 (cf. v. l. 4). — a) D10 T3 G M4 तथा राजन्; T2 तदा राजा (for महाराज). — b) G1. 3 नमस्कृत्वा (for °त्य). D10 S (T1 om.) [अ]थ (for च). D4 कश्यपः; some MSS. काश्यपं.

8 T1 om. 8 (cf. v. l. 4). — b) Some MSS. काश्यपो (for क°). D1. 4 T2 भवेत्; G1. 3 [s]ब्रवीन् (for sभवत्). — c) M4 वा (for प्र-). D4–9 च (for वा). V1 B Dn D1 त्वं च (for [अ]पि त्वं). — d) Some MSS. काश्यपात्. D2 कश्यपाः क्षत्रियाद्वरं (sic).

9 T1 om. 9 (cf. v. l. 4). — b) D10 S (T1 om.) वचः (for पुनः). — c) D10 S (T1 om.) उचथ्यस्य (for उत°). — d) D5–7. 10 T2. 3 G1. 3. 4 [अं]गिरसः.

10 T1 om. 10 (cf. v. l. 4). — b) T3 तदा (for मता). D1. 2. 4. 6. 7. 9 रूपेणाप्रतिमा भुवि; D8 °णासदृशी भुवि. — c) D10 S (T1 om.) यस्यास् (for तस्यास्). — d) D2 उतथ्ये; M1. 2. 4 उचथ्यं (for उतथ्यं). B3. 5 D4–7. 9 उतथ्यं समपद्य(B3 °याच)त; D10 T2. 3 G1. 3. 4 उच(G4 °त)थ्यं तममन्यत.

11 T1 om. 11 (cf. v. l. 4). — a) D2 [अ]थ (for च). — c) Some MSS. उचथ्यं (for उतथ्यं). M1. 3 महाभाग. — For 11cd, V1 B Dn D5 subst. :

643* उतथ्यार्थे तु चार्वङ्गी परं नियममास्थिता ।
[D5 उतथ्यार्थं.]

12 T1 om. 12 (cf. v. l. 4). — a) Dn1 चाहूय (for आ°). D10 S (T1 om.) चोचथ्यं (for सोतथ्यं). — b) V1 B Dn D4. 7 ददावत्रिर्; D5. 6. 8. 9 °वङ्गिर्; D10 T2. 3 G °मीति; M °वति- (for °वत्र). — c) D9 भार्यार्थं (for °र्थे). D10 S (T1 om.) तु (for च). — d) D5–9 -दक्षिणां (for °णः).

13 a) B D5. 10 G2 om.; D10 T2. 3 G1. 3. 4 च (for तु). — b) D2. 4–9 हि; D10 T2. 3 G4 तु; T1 G1–3 M च (for ह). — T1 om. 13cd. — c) D8. 10 T2. 3 G M4 समागम्य (for स चा°). D1. 2 धनप्रज्ञं (for वनप्रस्थं). — d) D5. 7. 9. 10 M2. 3 यमुनाया.

14 a) Dn2 हृत्वा; D2 कृत्वा; M4 भूत्वा (for हृत्वा). — b) D1 T2. 3 G3. 4 M4 आनयत् (for अ°). D2. 9 T1 G1 स्वं (for स्व-). — c) D7 -शंकायां (for -संकाशं). — d) V1 B2. 4. 5 Dn G1. 3. 4 -शतं ह्रदम्

C. 13. 7245
B. 13. 155. 14
K. 13. 259. 14
M. 13. 144. 14

परमाद्भुतसंकाशं षट्सहस्रशतह्रदम् ॥ १४
न हि रम्यतरं किंचित्तस्मादन्यत्पुरोत्तमम् ।
प्रासादैरप्सरोभिश्च दिव्यैः कामैश्च शोभितम् ।
तत्र देवस्तया सार्धं रेमे राजञ्जलेश्वरः ॥ १५
अथाख्यातमुतथ्याय ततः पत्न्यवमर्दनम् ॥ १६
तच्छ्रुत्वा नारदात्सर्वमुतथ्यो नारदं तदा ।
प्रोवाच गच्छ ब्रूहि त्वं वरुणं परुषं वचः ।
मद्वाक्यान्मुञ्च मे भार्यां कस्माद्वा हृतवानसि ॥ १७
लोकपालोऽसि लोकानां न लोकस्य विलोपकः ।
सोमेन दत्ता भार्या मे त्वया चापहृताद्य वै ॥ १८
इत्युक्तो वचनात्तस्य नारदेन जलेश्वरः ।
मुञ्च भार्यामुतथ्यस्येत्यथ तं वरुणोऽब्रवीत् ।
ममैषा सुप्रिया भार्या नैनामुत्स्रष्टुमुत्सहे ॥ १९
इत्युक्तो वरुणेनाथ नारदः प्राप्य तं मुनिम् ।
उतथ्यमब्रवीद्वाक्यं नातिहृष्टमना इव ॥ २०
गले गृहीत्वा क्षिप्तोऽस्मि वरुणेन महामुने ।
न प्रयच्छति ते भार्यां यत्ते कार्यं कुरुष्व तत् ॥ २१
नारदस्य वचः श्रुत्वा क्रुद्धः प्राज्वलदङ्गिराः ।
अपिबत्तेजसा वारि विष्टभ्य सुमहातपाः ॥ २२
पीयमाने च सर्वस्मिंस्तोये वै सलिलेश्वरः ।
सुहृद्भिः क्षिप्यमाणोऽपि नैवामुञ्चत तां तदा ॥ २३
ततः क्रुद्धोऽब्रवीद्भूमिमुतथ्यो ब्राह्मणोत्तमः ।
दर्शयस्व स्थलं भद्रे षट्सहस्रशतह्रदम् ॥ २४
ततस्तदिरिणं जातं समुद्रश्चापसर्पितः ।

(for -शतह्रदम्).

15 [a]) T8 किं च (for किंचित्). — [b]) B5 अन्यं (for अन्यत्). — [d]) D10 T2. 3 G2. 4 M2-4 काम्यैश्च. — [f]) G1. 3 रमेद् (for रेमे).

16 [a]) D10 T G M1-3 तदा (for अथ). Some MSS. उचथ्याय (for उत°). — [b]) D10 S पत्न्याश्च (for पत्न्यव-). D4. 8. 9 ततः पत्न्यभिमर्शनं.

17 [b]) Some MSS. उचथ्यो. B1. 4. 5 Dn1. n2 D6. 8. 9 T2. 3 G1. 3. 4 तथा (for तदा). D1. 2 उतथ्यो वदतां वरः. — [c]) T1 उवाच (for प्रो°). D1 ब्रूहि गच्छ (by transp.). — [d]) Dn2 परमं; D4-9 दारुणं (for परुषं). — [e]) D4. 10 T G2 मुच्यतां; G1. 3 मुंच तां (for मुञ्च मे). G4 मद्वाक्यं मुच्यतां भार्यां. — [f]) D6 om. (hapl.) from हृतवानसि up to चाप (in 18[d]). D4. 5. 7-9 कथमाहृतवानसि; M कस्मादाहृत°.

18 D6 om. up to चाप (in 18[d]) cf. v. l. 17. T1 om. 18[ab]. — [b]) D10 S (T1 om.) विलुंपकः (for विलोपकः). — [c]) D1. 2. 5 भार्या वै; D10 S मे भार्या (by transp.).

19 [a]) M4 वचनं (for °नात्). — [c]) Some MSS. उचथ्यस्य. — After 19[c], V1 B Dn ins.:

644* कस्मात्त्वं हृतवानसि ।
इति श्रुत्वा वचस्तस्य.

— [d]) V1 B1. 2 (marg.). 3-5 Dn1. n3 सोथ तं; B2 सोतथ्यं; Dn2 सोपि तं; T2 इत्थं तं; G2 प्रयमं (for [इ]त्यथ तं). — [e]) D5 वा (for [ए]षा). T1 हि (for सु-). D10 S (except G1) भीरुर् (for भार्या). — [f]) D10 T2. 3 G1. 3. 4 M2. 3 [ए]ताम्; T1 ताम् (for [ए]-नाम्).

20 [a]) M1-3 [उ]क्ते (for [उ]क्तो). — [b]) T1 प्राह (for प्राप्य). D10 S (except M4) वै (for तं). T2. 3 G मुनिः (for मुनिम्). — [c]) Some MSS. उचथ्यम् (for उत°).

21 [c]) D10 T2. 3 G4 M4 प्रायच्छद्धि (for प्रयच्छति). V1 मे (for ते). — [d]) T1 यत् (for ते).

22 [b]) Dn1 रुद्धः (for क्रुद्धः). D1. 5-9 M प्रज्वलद् (for प्रा°). — [d]) D1. 2. 4-9 वरुणस्य (for विष्टभ्य सु-).

23 [a]) D2 धयमाने; D5 M4 पिबत्यपि; D6. 7. 9 पीयत्यपि (sic) (for पीयमाने). V1 B Dn1. n2 D4 G1 तु; Dn3 [ऽ]पि (for च). T1 पीतवत्यपि सर्वस्मिंस्. — [b]) V1 B Dn D5-10 T2. 3 G M4 च; D4 [ऽ]पि; T1 M1-3 स (for वै). — [c]) V1 B Dn D6 M4 भिक्षमाणो; D4. 5. 7-9 वार्य°; D10 T1. 2 G4 M3 क्षा(T1. 2 क्ष)म्य°; T3 काम्यमानो (for क्षिप्यमाणो). D10 S वै (for ऽपि). — [d]) D10 T2. 3 G M4 मुंचति (for [अ]मुञ्चत).

24 [a]) M1. 2 वाक्यम् (for भूमिम्). — [b]) Some MSS. उचथ्यो. T1 उचथ्यो ब्राह्मणस्तदा. — [c]) D4-9 दर्शयाशु (for °यस्व). D10 T2. 3 G M2-4 बिलं; T1

तस्मादेशान्नदीं चैव प्रोवाचासौ द्विजोत्तमः ॥ २५
अदृश्या गच्छ भीरु त्वं सरस्वति मरुं प्रति ।
अपुण्य एष भवतु देशस्त्यक्तस्त्वया शुभे ॥ २६
तस्मिन्संचूर्णिते देशे भद्रामादाय वारिपः ।
अददाच्छरणं गत्वा भार्यामाङ्गिरसाय वै ॥ २७
प्रतिगृह्य तु तां भार्यामुतथ्यः सुमनाभवत् ।
मुमोच च जगद्दुःखाद्वरुणं चैव हैहय ॥ २८
ततः स लब्ध्वा तां भार्यां वरुणं प्राह धर्मवित् ।
उतथ्यः सुमहातेजा यत्तच्छृणु नराधिप ॥ २९
मयैषा तपसा प्राप्ता क्रोशतस्ते जलाधिप ।
इत्युक्त्वा तामुपादाय स्वमेव भवनं ययौ ॥ ३०
एष राजन्नीदृशो वै उतथ्यो ब्राह्मणर्षभः ।
ब्रवीम्यहं ब्रूहि वा त्वमुतथ्यात्क्षत्रियं वरम् ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

C. 13. 7264
B. 13. 155. 32
K. 13. 259. 82
M. 13. 144. 82

पुरं (for स्थलं). — ^{d}) B2. 3 Dn8 D9 T3 M4 -शतं ह्रदं; D1 -शते ह्रदे; D2 T1 G2 M1-3 -शतह्रदे (for -शतह्रदम्).

25 ^{a}) Dn1 D4. 5 Cv तदीरणं; Dn2 तदा रणं; D8 तदरिणं; some S MSS. तदीरिणं (for तदि°). ❀ Cv: ईरणमूषरभूमिः। ❀ — ^{b}) V1 B1-3 Dn2 [अ]वसर्पितः; Dn1 [अ]पि स°; Dn3 विस°; T1 व्यसर्पत; G1. 3 M2 [अ]पसर्पति [M2 °त); M1. 3 [अ]वसर्पत (for [अ]पसर्पितः). M4 समुद्राच्च स सर्पत (sic); Bom. ed. समुद्रस्यावसर्पतः. — ^{c}) D6. 7. 9 देवान् (for देशान्). D10 नदी (for नदीं). M1-3 [अ]सौ (for [ए]व). — ^{d}) D10 T2. 3 G4 [अ]थ; T1 M1-3 [ए]व (for [अ]सौ).

26 ^{a}) D4. 6-9 भीरु गच्छ (by transp.). — ^{b}) V1 B2-5 Dn मरून् (for मरुं). — ^{c}) D10 T2 G -भूषो (for एष). T1 सपुण्य एव भवतु (sic).

27 ^{a}) V1 B Dn D4. 5 संशोषिते; D6. 7. 9 तु चूर्णिते; D8 तु शोषिते; T1 M1-3 चूर्णीकृते (for संचूर्णिते). D10 T2. 3 G ततश्चूर्णीकृते देशे. — ^{b}) T1 वारि च; G2 वै रिपुः (for वारिपः). — B4 om. (hapl.?) 27^{c}-29^{d}. — ^{c}) V1 B1-3 Dn1. n3 D6. 8. 9 अददच् (for °दाच्). D7 हि त्वां; D10 T3 G1. 3. 4 गच्छन् (for गत्वा). — ^{d}) T1 स्वयम् (for भार्याम्). D1 G2 अंगिरसाय.

28 B4 om. 28 (cf. v. l. 27). — ^{a}) D4-9 स; M1-3 च (for तु). D7 om. (hapl.) from भार्यां up to लब्ध्वा तां (in 29^{a}). M4 पूजाम् (for भार्याम्). — ^{b}) Some MSS. उचथ्यः (for उतथ्यः). D1. 2 बभूत् (for [अ]भवत्). — ^{c}) G2 तां मुमोच (for मुमोच च). Dn3 ततो; T1 जलं (for जगद्). T1 राजन्; G1. 3 दुःखं (for दुःखाद्). — ^{d}) D1. 2. 4-6. 8. 9 [अ]पि (for [ए]व). Dn1 D4 हैहय. D10 T2. 3 G2-4 मरुतश्चैव निर्मलाः (G3 °र्जलः); T1 मरौ चैवेह निर्जले; G1 वरुणश्चैव निर्जलः; M मरुश्चैवेह निर्जलः (M3 °लं).

29 B4 om. 29 (cf. v. l. 27). D7 om. up to लब्ध्वा तां (in 29^{a}) (cf. v. l. 28). — After 29^{ab}, T1 ins.:

645* अस्पृश्योऽपानयोग्यश्च क्षिप्रमेव भविष्यति ।

— T1 om. 29^{c}-30^{b}. — ^{c}) Some S MSS. उचथ्यः (for उतथ्यः). D10 स (for सु-). — ^{d}) M4 तच्छृणुष्व (for यत्तच्छृणु). — After 29, D6-9 ins.:

646* मुक्तस्त्वमायुःशेषेण मा भैर्गच्छ जलेश्वर ।
मावमंस्थाः पुनर्मोहान्मा त्वां निन्युर्यमक्षयम् ।
[D7 om. line 2.]

30 T1 om. 30^{ab} (cf. v. l. 29). D6. 7. 9 om. 30^{ab}. — ^{a}) T2. 3 G3. 4 M4 मम (for मया). — ^{b}) D1. 3 जलेश्वर (for जलाधिप). — ^{c}) D10 T2. 3 G1. 3. 4 M4 तम्; G2 M1-3 तद् (for इति).

31 Before 31, T3 ins. भीष्मः. — ^{a}) B1 D2. 4-9 उतथ्यो (for ईदृशो). — ^{b}) B1 ईदृशो; some MSS. उचथ्यो (for उतथ्यो). D1. 2 T1 उतथ्यो ब्राह्मणोत्तमः; D4-9 ईदृशो ब्राह्मणोत्तमः; D10 T2. 3 G उच(G1 °त)थ्य ऋषिसत्तमः. — ^{c}) D10 T2 G4 M4 [अ]न्यं (for [अ]हं). B1 [अ]मुम् (for त्वम्). G2. 3 ब्रवीमि हान्यं ब्रूहि त्वम्. — ^{d}) Some S MSS. उचथ्यात् (for उत°). D2 उतथ्यः क्षत्रियाद्वरः; T1 °थ्यात्क्षत्रियर्षभं.

Colophon. — *Parvan name*: B1-4 Dn3 D1 शांति. — *Sub-parvan*: V1 B1-3. 5 Dn1. n2 D1. 2. 4-9 M1-3 दानधर्म. — *Adhy. name*: V1 B1. 2. 4. 5 Dn D1. 2. 4. 6-10

१४०

C. 13. 7265
B. 13. 156. 1
K. 13. 260. 1
M. 13 145. 1

भीष्म उवाच ।
इत्युक्तः स तदा तूष्णीमभूद्वायुस्ततोऽब्रवीत् ।
शृणु राजन्नगस्त्यस्य माहात्म्यं ब्राह्मणस्य ह ॥ १
असुरैर्निर्जिता देवा निरुत्साहाश्च ते कृताः ।
यज्ञाश्चैषां हृताः सर्वे पितृभ्यश्च स्वधा तथा ॥ २
कर्मेज्या मानवानां च दानवैर्हैहयर्षभ ।
भ्रष्टैश्वर्यास्ततो देवाश्चेरुः पृथ्वीमिति श्रुतिः ॥ ३
ततः कदाचित्ते राजन्दीप्तमादित्यवर्चसम् ।
ददृशुस्तेजसा युक्तमगस्त्यं विपुलव्रतम् ॥ ४
अभिवाद्य च तं देवा दृष्ट्वा च यशसा वृतम् ।
इदमूचुर्महात्मानं वाक्यं काले जनाधिप ॥ ५
दानवैर्युधि भग्नाः स्म तथैश्वर्याच्च भ्रंशिताः ।
तदस्मान्नो भयात्तीव्रात्त्राहि त्वं मुनिपुंगव ॥ ६
इत्युक्तः स तदा देवैरगस्त्यः कुपितोऽभवत् ।
प्रजज्वाल च तेजस्वी कालाग्निरिव संक्षये ॥ ७
तेन दीप्तांशुजालेन निर्दग्धा दानवास्तदा ।
अन्तरिक्षान्महाराज न्यपतन्त सहस्रशः ॥ ८
दह्यमानास्तु ते दैत्यास्तस्यागस्त्यस्य तेजसा ।

G2 M4 पवनार्जुनसंवादः; D5 पवनकार्तवीर्यार्जुनसंवादः; T2 M1-3 पवनार्जुनसंवादे उचथ्यमाहात्म्यं (T2 °त्म्यकथनं); T3 G1. 3 उचथ्यचरितं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): V1 152; Dn1 151; D10 T2 G2. 4 239; T1 M4 231; T3 238; G1. 3 233; M1. 2 235; M3 236. — *Śloka no.*: Dn1 32; D4 79.

140

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 B4 D7 om. the ref. G2 om. (hapl.) 1-6. — [a]) V1 B Dn नृपस् (for तदा). — [b]) D1 T2. 3 G1. 3 M4 तम्; T1 तदा (for ततो). — [d]) D5 सामर्थ्यं (for माहात्म्यं). B1 Dn3 T1. 3 च; D1 हि; D4-6. 9 वै (for ह).

2 G2 om. 2 (cf. v. l. 1). — [b]) T1 वै (for ते). — T1 om. 2[c]-3[b]. — [c]) B4 Dn3 D1. 2 कृताः; D10 G4 स्मृताः (for हृताः). — [d]) V1 B Dn D4. 5 पितॄणां (for पितृभ्यश्). B3 Dn1 T2 G1 स्वधास्.

3 G2 om. 3 (cf. v. l. 1). T1 om. 3[ab] (cf. v. l. 2). — [a]) Dn2 कर्मेर्थ- (sic); Dn3 धर्मेज्या (for क°). — [b]) D1. 2. 4-9 दानवैर्हैं(D4 °हैं)हयाधिप; T2. 3 G1. 3. 4 M1. 4 °वैर्हैहयर्षभ; M2. 3 दानं वै हेह°. — [c]) D10 G4 यथा दुःखाच्; T1 तदा देवाश्; T2 G1. 3 यथा दे°; T3 यथा मूकाश्; M1-3 तथा देवाश् (for ततो दे°). — [d]) T2 चोराः (for चेरुः). D1. 2. 4-6. 8. 9 पूर्वम् (for पृथ्वीम्). D4-9 स्मृतिः (for श्रुतिः).

4 G2 om. 4 (cf. v. l. 1). — [b]) T1 -तेजनं (for -वर्चसम्). — [c]) T1 ददृशुस्तं महाभागम्.

5 G2 om. 5 (cf. v. l. 1). T1 om. (hapl.) 5[ab]. — [a]) V1 B Dn D4-8 तु (for च). — [b]) D6-9 तं (for च). V1 B Dn D5 पृ(V1 द)ष्ट्वा कुशलमेव च. — [c]) D1 ऊचुश्च (hypermetric) (for ऊचुर्). — [d]) T1 वचनं ते (for वाक्यं काले). D10 T2 G1. 3. 4 नराधिप (for जना°).

6 G2 om. 6 (cf. v. l. 1). Before 6, D10 T3 G1. 3. 4 ins. देवा ऊचुः. — [a]) D10 T2. 3 G1. 3. 4 M4 च (for स). — [c]) M1-3 तस्मान्नोस्माद् (for तदस्मान्नो). D6 om. from त्तीव्रा up to काला (in 7[d]). D10 T2. 3 M4 तस्मान्नोस्मात्तीव्रभयात्. — [d]) B3 D4. 5. 7-9 -सत्तम (for -पुंगव).

7 D6 om. up to काला (in 7[d]) (cf. v. l. 6). — [a]) B2 Dn3 संस् (for स). — [c]) T2 स (for च).

8 [a]) T2 G2 दीप्ताग्नि- (for दीप्तांशु-). — [b]) B1 D1. 2. 10 T2. 3 G तथा (for तदा). — [c]) B अंतरीक्षान्. — [d]) V1 B Dn निपेतुस्ते; D2 न्यपतंश्च (for °तन्त).

9 [a]) T1 दैतेया; T2 दैत्यास्ते (by transp.). — [b]) G1-3 M तदा (for तस्य). D10 T2. 3 G4 अगस्त्यस्य च तेजसा; T1 उग्रेणागस्त्यते°. — [d]) V1 B Dn D1

उभौ लोकौ परित्यज्य ययुः काष्ठां स्म दक्षिणाम् ॥ ९
बलिस्तु यजते यज्ञमश्वमेधं महीं गतः ।
येऽन्ये खस्था महीस्थाश्च ते न दग्धा महासुराः ॥ १०
ततो लोकाः पुनः प्राप्ताः सुरैः शान्तं च तद्रजः ।
अथैनमब्रुवन्देवा भूमिष्ठानसुराञ्जहि ॥ ११
इत्युक्त आह देवान्स न शक्नोमि महीगतान् ।
दग्धुं तपो हि क्षीयेन्मे धक्ष्यामीति च पार्थिव ॥ १२
एवं दग्धा भगवता दानवाः स्वेन तेजसा ।
अगस्त्येन तदा राजंस्तपसा भावितात्मना ॥ १३
ईदृशश्चाप्यगस्त्यो हि कथितस्ते मयानघ ।
ब्रवीम्यहं ब्रूहि वा त्वमगस्त्यात्क्षत्रियं वरम् ॥ १४
इत्युक्तः स तदा तूष्णीमभूद्वायुस्ततोऽब्रवीत् ।
शृणु राजन्वसिष्ठस्य मुख्यं कर्म यशस्विनः ॥ १५
आदित्याः सत्रमासन्त सरो वै मानसं प्रति ।
वसिष्ठं मनसा गत्वा श्रुत्वा तत्रास्य गोचरम् ॥ १६
यजमानांस्तु तान्दृष्ट्वा व्यग्रान्दीक्षानुकर्शितान् ।
हन्तुमिच्छन्ति शैलाभाः खलिनो नाम दानवाः ॥ १७
अदूरात्तु ततस्तेषां ब्रह्मदत्तवरं सरः ।
हता हता वै ते तत्र जीवन्त्याप्लुत्य दानवाः ॥ १८
ते प्रगृह्य महाघोरान्पर्वतान्परिघान्द्रुमान् ।

C. 13. 7283
B. 13. 156. 19
K. 13. 260. 19
M. 13. 145. 19

गताः (for ययुः). V1 B Dn तु; D1. 10 T2. 3 G स; T1 च (for स्म). D4–9 ययुः पातालमंजसा.

10 [a]) D1 वडिस्; D8 बळिस् (for बलिस्). — [b]) D1 अश्वमेधे; D6 °मेध-. D1. 2. 9 महीगतः. — [c]) V1 B Dn D4 M4 [s]धरस्था (hypermetric) (for खस्था). V1 om.; D10 S जलस्थाश् (for मही°).

11 [a]) D10 G1. 3. 4 त्यक्त-; T2 G2 त्यक्ता (for ततो). D4–9 नीरजस्का (for पुनः प्राप्ताः). — [b]) B3 D10 S सुरैः शांत(T1 प्राप्त)भयैर्नृप; D4–9 देवैः प्राप्तास्तदा नृप. — [c]) B1 तथैव; T1 तथैनम् (for अथैनम्). — [d]) Dn1 D1. 2. 4–9 G2 M4 भूमिस्थान् (for °ष्ठान्).

12 [a]) V1 B Dn D1. 4–9 प्राह (for आह). T1 इत्युक्तः स तदोवाच. — [b]) V1 B Dn1. n3 D4 शक्यामि; Dn2 D2 T1 M4 शक्तोस्मि; D1 शक्ष्यामि (for शक्नोमि). D10 S (except T1) महीं (for मही-). D5–9 धर्मेष्व- (D5 °प्य-; D8 °ज्या-; D9 °णा)भिरतात्मनां. — [c]) T3 G3 हि (for मे). D1. 2 T1 G1 दग्धुं तपो मे क्षीयेत; T2 दग्धां तपोभिवीक्षंते; G2 खस्थास्तपोभिवीक्षंते. — [d]) V1 B Dn शक्यामि (for धक्ष्यामि). D1. 2 बहुवर्षशतार्जितं; D4–9 रक्षामीति दिगीश्वराः.

13 [b]) D4 तेन (for स्वेन). T1 दानवास्तेन ते तदा. — [c]) V1 तथा (for तदा).

14 T1 om. 14[ab]. — [a]) D6. 8. 9 ईश्वरश् (for ईदृशश्). — [c]) V1 B1–3 Dn T G2–4 [अ]न्यं (for [अ]हं). D4 मा (for वा). — [d]) T1 अगस्त्यसदृशं भुवि.

15 Before 15, V1 B Dn D10 T G M4 ins. भीष्म उवाच. — [a]) T2 ततस् (for तदा). — [b]) D1. 2. 4. 10 T2. 3 G M4 तम्; D5. 8 तदा; D6. 7. 9 तथा (for ततो). — [c]) Some MSS. वशिष्ठस्य. — [d]) D1. 4 मुख- (for मुख्यं). — After 15, D10 S ins.:

647* वैखानसविधानेन गङ्गातीरं समाश्रिताः ।

[T2 वैखानसा (for °स-).]

16 [a]) D10 M1–3 ऐहंत; T G M4 ईहंते (for आसन्त). D1. 2 आदित्याः स्म उपासंते (D2 °त). — [b]) B2–5 D10 S वैखानसं (for वै मा°). — [c]) Some MSS. वशिष्ठं. D10 T2. 3 G M4 ज्ञात्वा (for गत्वा). — [d]) G2 partly damaged. D1 om.; D5. 8 ज्ञात्वा (for श्रुत्वा). Bom. ed. तत्तस्य (for तत्रास्य). V1 B Dn ज्ञात्वा तत्रास्य गौरवं; D10 T2. 3 G1. 3. 4 M ग(M1–3 ज्ञा)त्वा तत्त्वस्य गोचरं; T1 ज्ञात्वा तस्य च गौरवं.

17 [a]) D4. 8 G2 यजमानास् (for °नांस्). M1–3 तदा (for तु तान्). T1 corrupt. — [b]) V1 B Dn सर्वान् (for व्यग्रान्). D4–9 दीक्षावि- (D5. 7 °ति-) (for दीक्षानु-). Some MSS. -कर्षितान्. — [c]) V1 B2–5 Dn ऐच्छंत (for इच्छन्ति). T1 वै बाला; M4 ते बाला (for शैलाभाः). — [d]) Dn3 खलिलो; D10 S बलिनो (for ख°). G1. 2 दानवान्.

18 T1 om. (hapl.) 18. — [a]) D4 असुरास्तु; G1–3 मरुद्वर्षास् (for अदूरात्तु). — [b]) D9 T2 G2 -दत्तं (for -दत्त-). — [c]) D7 om. one हता. V1 तत्रैके; B Dn तत्रैते; M4 ये तेत्र (for ते तत्र). — [d]) M3 मानवाः; M4 दानवान् (for °वाः).

19 [a]) D1. 2. 4. 8 T1 महाघोराः (for °घोरान्). D6. 9 corrupt. — [c]) Dn3 सततम् (for सलिलम्). D10 G

C. 13. 7283
B. 13. 156. 19
K. 13. 260. 19
M. 13. 143. 19

विक्षोभयन्तः सलिलमुत्थिताः शतयोजनम् ॥ १९
अभ्यद्रवन्त देवांस्ते सहस्राणि दशैव ह ।
ततस्तैरर्दिता देवाः शरणं वासवं ययुः ॥ २०
स च तैर्व्यथितः शक्रो वसिष्ठं शरणं ययौ ।
ततोऽभयं ददौ तेभ्यो वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ २१
तथा तान्दुःखिताञ्ज्ञानन्नानृशंस्यपरो मुनिः ।
अयत्नेनादहत्सर्वान्खलिनः स्वेन तेजसा ॥ २२
कैलासं प्रस्थितां चापि नदीं गङ्गां महातपाः ।
आनयत्तत्सरो दिव्यं तया भिन्नं च तत्सरः ॥ २३
सरो भिन्नं तया नद्या सरयूः सा ततोऽभवत् ।
हताश्च खलिनो यत्र स देशः खलिनोऽभवत् ॥ २४
एवं सेन्द्रा वसिष्ठेन रक्षितास्त्रिदिवौकसः ।
ब्रह्मदत्तवराश्चैव हता दैत्या महात्मना ॥ २५
एतत्कर्म वसिष्ठस्य कथितं ते मयानघ ।
ब्रवीम्यहं ब्रूहि वा त्वं वसिष्ठात्क्षत्रियं वरम् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

M ब्य(G3 प्र)क्षोभयंत (G2. 4 °तः) सलिलम्. — d) B3 D10 T G2-4 उत्थितं; G1 lacuna (for उत्थिताः). D1. 2. 5-9 दश- (for शत-).

20 a) D4-8. 10 S (except T1) अभ्यद्रवंश्च देवांस्ते (D8 °नां). — b) B2 तु; B3 Dn2 D5. 9. 10 S हि (for ह). — d) D10 S वसिष्ठं शरणं ययुः.

21 D10 T3 G4 om. (hapl.) 21ab. — a) G2 वचनैर् (for स च तैर्). D1. 2 श्रावितः; D4-9 M4 च्यावितः; M1-3 चान्वितः (for व्यथितः). T1 स हि तैश्चालितः शक्रो. — b) Some MSS. वशिष्ठं. — d) Some MSS. वशिष्ठो.

22 a) D4-9 तदा (for तथा). V1 B Dn तदा तान्दुःखिताञ्ज्ञात्वा; D10 S दृष्ट्वा तान्दुःखितजनान् (T1 °तान्देवान्). — b) M1-3 [आ]नृशंस- (for °स्य-). — c) D5 [अ]हनत् (for [अ]दहत्). G2 सर्वं (for सर्वान्). — d) V1 D2. 4. 8. 9 बलिनः; D10 T2. 3 G M4 ज्वलता; M1-3 ज्वलितः (for खलिनः). D8 om. from स्वेन up to दिव्यं त (in 23cd). T1 ज्वलितेन स्वतेजसा.

23 D8 om. up to दिव्यं त (in 23cd) (cf. v. l. 22). — a) B4 D4. 5. 7. 10 S कैलास- (for °सं). V1 B Dn चैव; D7 वापि (for चापि). — b) T1 गुरुर्मुनिः (for महातपाः). — c) V1 B Dn1. n3 D10 T1 M1-3 अनयत्. — T1 om. 23d-24a. — d) D1. 2 T3 G4 तथा भिन्नं; T2 तदा भिन्नं; G2 तयोर्हीनं (for तया भिन्नं).

24 T1 om. 24a (cf. v. l. 23). — b) D1. 2 स्म तदा; D4-9 तेन च (D4 वा); T1 नाम सा; G1-3 M1-3 सा तदा (for सा ततो). — T1 om. (hapl.) 24cd. — c) D10 T3 G4 तु (for च). V1 D10. T2. 3 G2. 4 M1-3 बलिनो (for ख°). — d) D10 T2. 3 G बलिनो (for ख°). M1-3 ते देशा बलिनोभवन्.

25 a) Some MSS. वशिष्ठेन.

26 a) Some MSS. वशिष्ठस्य. — b) V1 B (except B2) Dn हि (for ते). — c) V1 B1. 2 Dn2 D4-10 T G M2. 4 [अ]न्यं (for [अ]हं). — d) Some MSS. वशिष्ठात्.

Colophon om. in D4-9. — *Parvan name:* B1-4 Dn3 D1 शांति. — *Sub-parvan:* V1 B Dn1. n2 D1. 2. 10 M1-3 दानधर्म. — *Adhy. name:* V1 B1. 2. 4. 5 Dn1. n2 पवनार्जुनसंवादः; Dn3 ब्राह्मणमाहात्म्ये पवनार्जुनसंवादः; D1. 2 M4 पवनार्जुनसंवादे वसिष्ठमाहात्म्यं; D10 T3 G1-3 अगस्त्यवसिष्ठमाहात्म्यं; T2 M1-3 पवनार्जुनसंवादे आगस्त्यवसिष्ठमाहात्म्यं (T2 °त्म्यकथनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): V1 153; Dn1 152; D10 T2 G2. 4 240; T1 M4 232; T3 239; G1. 3 234; M1. 2 236; M3 237. — *Śloka no.:* Dn1. n2 D4 26.

१४१

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तस्त्वर्जुनस्तूष्णीमभूद्वायुस्तमब्रवीत् ।
शृणु मे हैहयश्रेष्ठ कर्मात्रेः सुमहात्मनः ॥ १
घोरे तमस्ययुध्यन्त सहिता देवदानवाः ।
अविध्यत शरैस्तत्र स्वर्भानुः सोमभास्करौ ॥ २
अथ ते तमसा ग्रस्ता निहन्यन्ते स्म दानवैः ।
देवा नृपतिशार्दूल सहैव बलिभिस्तदा ॥ ३
असुरैर्वध्यमानास्ते क्षीणप्राणा दिवौकसः ।
अपश्यन्त तपस्यन्तमत्रिं विप्रं महावने ॥ ४
अथैनमब्रुवन्देवाः शान्तक्रोधं जितेन्द्रियम् ।
असुरैरिषुभिर्विद्धौ चन्द्रादित्याविमावुभौ ॥ ५
वयं वध्यामहे चापि शत्रुभिस्तमसावृते ।
नाधिगच्छाम शान्तिं च भयात्त्रायस्व नः प्रभो ॥ ६
कथं रक्षामि भवतस्तेऽब्रुवंश्चन्द्रमा भव ।
तिमिरघ्नश्च सविता दस्युहा चैव नो भव ॥ ७
एवमुक्तस्तदात्रिस्तु सोमवत्प्रियदर्शनः ।
अपश्यत्सौम्यभावं च सूर्यस्य प्रतिदर्शनम् ॥ ८
दृष्ट्वा नातिप्रभं सोमं तथा सूर्यं च पार्थिव ।
प्रकाशमकरोदत्रिस्तपसा स्वेन संयुगे ॥ ९
जगद्वितिमिरं चापि प्रदीप्तमकरोत्तदा ।
व्यजयच्छत्रुसंघांश्च देवानां स्वेन तेजसा ॥ १०
अत्रिणा दह्यमानांस्तान्दृष्ट्वा देवा महासुरान् ।

C. 13. 7301
B. 13. 157. 11
K. 13. 261. 11
M. 13. 146. 10

141

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 [a]) D1. 2. 4–9 स तदा; G2 स्वब्रवीत् (for स्वर्जुनस्). — [b]) B3. 4 D5. 10 T1 G M ततो (for तम्). — [c]) Some MSS. हेहय- (for हैं).

2 [b]) D10 T2. 3 G M4 सहसा (for सहिता). D6–9 दैत्य- (for देव-). — [c]) M अविध्यंत (for °ध्यत). — [d]) D2 शशि- (for सोम-).

3 T1 om. 3[a]. — [a]) D6 om. from अथ up to असुरै (in 4[a]). G1–3 तथा (for अथ). D7–9 व्यग्रा (for ग्रस्ता). D5 अथ ते मनसा व्यग्रा. — [b]) V1 B Dn3 D4. 5. 7–9 वि- (for नि-). — T1 om. 3[c]. — [c]) D7 तदा (for देवा). — [d]) B1. 2 D2. 4. 5 सदा; D8 तदा (for सह). D10 S न देवा बलिनस्तदा (G4 °था).

4 D6 om. असुरै (cf. v. l. 3). — [a]) T2. 3 G1. 3. 4 युध्यमानास् (for वध्य°). — [d]) V1 B4 Dn तपोधनं; B1. 3 तपोनिधिं; D4 महामुनिं (for °वने).

5 D10 G4 om. 5. — [b]) B1 जित- (for शान्त-). — [c]) D5 वध्यौ (for विद्धौ). T3 असुरैर्वारिभिर्वध्यौ. — [d]) D1. 2. 4. 6–9 [उ]भावपि (for [इ]मावुभौ).

6 [a]) D4 om. (hapl.?) वयं. D10 S हन्यामहे (for वध्या°). — [c]) D10 S नाभ्यगच्छाम शांतिं च.

7 Before 7, all MSS. (except T1 M4; D3 missing) ins. अत्रिरुवाच. T1 om. 7[a]–8[b]. — [a]) G1. 3 कथं रक्ष्या भवंतस्ते. — [b]) D5 भवान्; G2 रविः (for भव). — D10 T2. 3 G M om. (hapl.) 7[c-d]. — [d]) V1 B Dn -हंता च (for -हा चैव).

8 T1 om. 8[ab] (cf. v. l. 7). — [a]) V1 B (B2 damaged) Dn M4 [अ]त्रिर्वै; D4 [अ]त्रिश्च; D10 T2 G M1–3 [अ]त्रिः स; T3 ह्यत्रिस् (for [अ]त्रिस्तु). — [c]) V1 B Dn D5 -भावाच्; T3 -भागं (for -भावं). D2 तु (for च). — [d]) D4–9 स्वर्गस्य (for सूर्यस्य). D10 T2. 3 G1. 4 M4 च प्र-; G2. 3 [आ]चंद्र-; M1–3 [अ]पि प्र- (for प्रति-). T1 सूर्यं सोमप्रदर्शनं.

9 T2 reads 9–11 twice. — [b]) T1 तेजसापूरयन्मुनिः. — [d]) D1. 2 भावयन्; D4–9 भावितः; D10 T2 (both times). 3 G M4 संवृतः; T1 M1–3 संयुतः (for °गे).

10 For the repetition in T2, cf. v. l. 9. — [a]) B4. 5 D1. 2 हि विरजश् (for वितिमिरं). D10 T1. 2 (both times). 3 G1. 3. 4 M जगद्धि तिमिरांधं हि (D10 T3 G4 यत्). — G2 om. from तदा (in 10[b]) up to हता (in 12[b]). — [c]) D10 T1. 2 (both times). 3 G1. 3. 4 M दस्यु- (for शत्रु-). — [d]) M1–3 देवताः (for देवानां). D6 चेतसा (for तेजसा). D10 T2 (both times) G1. 3. 4 देवतार्थे स्वतेजसा.

C 13. 7301
B. 13. 157. 12
K. 13. 261. 11
M. 13. 146. 10

पराक्रमैस्तेऽपि तदा व्यत्यघ्नन्नत्रिरक्षिताः ॥ ११
उद्भासितश्च सविता देवास्त्राता हतासुराः ।
अत्रिणा त्वथ सोमत्वं कृतमुत्तमतेजसा ॥ १२
अद्वितीयेन मुनिना जपता चर्मवाससा ।
फलभक्षेण राजर्षे पश्य कर्मात्रिणा कृतम् ॥ १३
तस्यापि विस्तरेणोक्तं कर्मात्रेः सुमहात्मनः ।
ब्रवीम्यहं ब्रूहि वा त्वमत्रितः क्षत्रियं वरम् ॥ १४
इत्युक्तस्त्वर्जुनस्तूष्णीमभूद्वायुस्तमब्रवीत् ।
शृणु राजन्महत्कर्म च्यवनस्य महात्मनः ॥ १५
अश्विनोः प्रतिसंश्रुत्य च्यवनः पाकशासनम् ।
प्रोवाच सहितं देवैः सोमपावश्विनौ कुरु ॥ १६

इन्द्र उवाच ।

अस्माभिर्वर्जितावेतौ भवेतां सोमपौ कथम् ।
देवैर्न संमितावेतौ तस्मान्मैवं वदस्व नः ॥ १७
अश्विभ्यां सह नेच्छामः पातुं सोमं महाव्रत ।
पिबन्त्वन्ये यथाकामं नाहं पातुमिहोत्सहे ॥ १८

च्यवन उवाच ।

न चेत्करिष्यसि वचो मयोक्तं बलसूदन ।

---

11 For the repetition in T2, cf. v. l. 9. G2 om. 11 (cf. v. l. 10). D2 om. (hapl.) 11–12. T1 om. 11–13. — b) Dn2 D4. 8 देवान् (for देवा). — d) D1. 4–9 व्यनिघ्नन्; D10 T2 (both times). 3 G1. 3. 4 M व्यनिघ्नंत (for व्यत्यघ्नन्). V1 व्यघ्नन्नत्रिसुरक्षिताः.

12 G2 om. up to हता (in 12ab) (cf. v. l. 10). D2 T1 om. 12 (cf. v. l. 11). — a) D10 T3 G1. 3 M उद्भावितश् (for °सितश्). — b) D5 देवास्तैराहतासुराः. — c) V1 B (B2 damaged) Dn सामर्थ्यं (for सोमत्वं). — d) D4–9 M1. 2 कृतमुत्तममेव ह (M1. 2 हि).

13 T1 om. 13 (cf. v. l. 11). — a) V1 B Dn द्विजेनाग्निद्वितीयेन. — c) D10 T2. 3 G4 M4 -भक्षिणाथ (T2 °णा च) (hypermetric) (for -भक्षेण).

14 a) D1. 2. 4–9 तस्यापि सुमहत्प्रोक्तं (D4 °त्कर्म). — b) B1 मया चात्रेर् (for कर्मात्रेः सु-). — Dn1 om. (hapl.) 14c–15d. — c) B2. 3 Dn3 D1. 5–10 T2. 3 G M2–4 [अ]न्यं (for [अ]हं). G3 वाक्यम् (for वा त्वम्). — For 14, T1 subst.:

648* एवमत्रेर्महाराज कथितं कर्म चाद्भुतम् ।

— After 14, B5 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan :* दानधर्म. — *Adhy. name :* पवनार्जुनसंवादः].

15 Dn1 om. 15 (cf. v. l. 14). Before 15, B5 D1. 2. 10 T3 G2. 4 M ins. भीष्मः. T1. 2 om. 15ab. — b) V1 B Dn2. n3 ततो (for तम्). — Before 15cd, T2 ins. भीष्मः. — c) D10 बृहत् (for महत्).

16 a) V1 B1. 2. 4. 5 Dn अश्विनौ (for °नोः). D10 S (T1 om.) संप्रति- (for प्रतिसं-). — c) V1 सहितौ; B Dn M4 °तो (for °तं). D8 देवौ (for देवैः).

— For 15c–16d, T1 subst.:

649* च्यवनस्य महाराज शृणु माहात्म्यमुत्तमम् ।
इष्ट्वा यज्ञं महाभाग च्यवनः सुमहातपाः ।
नासत्यौ बलिनौ राजंश्चक्रे वै सोमपीथिनौ ।

17 T1 om. 17–20. — a) D1–7. 9 विजिताव्; D10 T2. 3 G न समाव्; M4 निंदिताव् (for वर्जि°). — c) D10 T3 G M हि समाव् (for संमिताव्). T2 -भूतैर्न हि समावेतौ. — d) B4 D4. 8. 10 S (T1 om.) न (for मा).

18 T1 om. 18 (cf. v. l. 17). — a) B1. 4. 5 D10 T2. 3 G M4 नेच्छामि; B2 Dn °म (for °मः). — b) V1 B Dn सोमं पातुं (by transp.). — After 18ab V1 B Dn D1. 2. 4–9 ins.:

650* यदन्यद्वक्ष्यसे विप्र तत्करिष्याम ते वचः ।

च्यवन उवाच ।

पिबेतामश्विनौ सोमं भवद्भिः सहिताविमौ ।
उभावेतावपि सुरौ सूर्यपुत्रौ सुरेश्वर ।
क्रियतां मद्वचो देवा यथा वै समुदाहृतम् ।
एतद्वः कुर्वतां श्रेयो भवेन्नैतदकुर्वताम् । [5]

इन्द्र उवाच ।

अश्विभ्यां सह सोमं वै न पास्यामि द्विजोत्तम ।

[(L. 1) D4 यदन्यद्विप्र ते वक्ष्ये (for the prior half). B5 D1. 2 करिष्यामि (for °ष्याम). B4. 5 [अ]हं तव (for ते वचः). — (L. 2) D1. 2. 4–9 [उ]भौ (for [इ]मौ). — (L. 3) D4 सुरेश्वरौ (for °श्वर). — (L. 4) D1. 2. 4–9 यन्मयैतदुदाहृतं (for the post. half). — (L. 5) B5 एवं तु कुर्वतः श्रेयो (for the prior half). B5 अकुर्वतः. — D7 ईश्वर (for इन्द्र). — (L. 6) D4 अश्विनोः (for °भ्यां).]

मया प्रमथितः सद्यः सोमं पास्यसि वै मखे ॥ १९
ततः कर्म समारब्धं हिताय सहसाश्विनोः ।
च्यवनेन ततो मन्त्रैरभिभूताः सुराभवन् ॥ २०
तत्तु कर्म समारब्धं दृष्ट्वेन्द्रः क्रोधमूर्छितः ।
उद्यम्य विपुलं शैलं च्यवनं समुपाद्रवत् ।
तथा वज्रेण भगवानमर्षाकुललोचनः ॥ २१
तमापतन्तं दृष्ट्वैव च्यवनस्तपसान्वितः ।
अद्भिः सिक्त्वास्तम्भयत्तं सवज्रं सहपर्वतम् ॥ २२
अथेन्द्रस्य महाघोरं सोऽसृजच्छत्रुमेव ह ।
मदं मन्त्राहुतिमयं व्यादितास्यं महामुनिः ॥ २३
तस्य दन्तसहस्रं तु बभूव शतयोजनम् ।
द्वियोजनशतास्तस्य दंष्ट्राः परमदारुणाः ।
हनुस्तस्याभवद्भूमावेकश्चास्यास्पृशद्दिवम् ॥ २४
जिह्वामूले स्थितास्तस्य सर्वे देवाः सवासवाः ।
तिमेरास्यमनुप्राप्ता यथा मत्स्या महार्णवे ॥ २५
ते संमन्त्र्य ततो देवा मदस्यास्यगतास्तदा ।
अब्रुवन्सहिताः शक्रं प्रणमास्मै द्विजातये ।
अश्विभ्यां सह सोमं च पिबामो विगतज्वराः ॥ २६
ततः स प्रणतः शक्रश्चकार च्यवनस्य तत् ।
च्यवनः कृतवांस्तौ चाप्यश्विनौ सोमपीथिनौ ॥ २७
ततः प्रत्याहरत्कर्म मदं च व्यभजन्मुनिः ।
अक्षेषु मृगयायां च पाने स्त्रीषु च वीर्यवान् ॥ २८

C. 13. 7823
B. 13. 157. 33
K. 13. 261. 32
M. 13. 146. 29

— ^{c}) M4 पिबंति (for पिबन्तु). G2 सोमं (for -कामं).

19 T1 om. 19 (cf. v. l. 17). B4 अत्रिर् (sic) (for च्यवन). — ^{c}) G1. 3 प्रमथितं (for °तः). D8 सोमं (for सद्यः). D5 मया न प्रथितः सम्यक्. — ^{d}) V1 मे (for वै). M1-3 ततः (for मखे).

20 T1 om. 20 (cf. v. l. 17). Dn1 G1 om. (hapl.) 20. Before 20, V1 B (B2 damaged) Dn ins. वायुरुवाच. — ^{b}) D5 स हि च (for सहसा). — ^{d}) D10 T2. 3 G2-4 M4 तदा; M1-3 तथा (for [अ]-भवन्).

21 ^{a}) V1 B Dn D10 T2. 3 G ततः; D1 तत्र; M4 तत्तत् (for तत्तु). — ^{c}) T1 व्रजं (for शैलं). — T1 om. 21^{ef}. — ^{e}) D1. 2. 4-9 मघवान् (for भग°).

22 ^{b}) M4 च्यवनस्तपसां निधिः. — ^{c}) M4 अंभः (for अद्भिः). D10 T2. 3 G1. 3. 4 स्तंभयति; M1-3 [अ]स्तंभयत (for °यत्तं). — ^{d}) D4. 6-9 आयांतं (for सवज्रं). T1 सवज्रं स हि सर्वतः.

23 ^{a}) D1. 2 तथा; M1-3 अत्र (for अथ). — ^{b}) V1 B Dn D2. 3 हि; M1-3 च (for ह). — ^{c}) D10 S नामाहुति- (for मन्त्राहुति-). — ^{d}) B1 T1 व्यात्तास्यं च (T1 स) (for व्यादितास्यं). D1. 2 महात्मनः (for °मुनिः).

24 ^{a}) D10 S दंताः (for दन्त-). D4-9 वै (for तु). — ^{b}) D10 T G M1-3 बभूवुः शतयोजनाः. — ^{c}) D4-9 चास्य (for तस्य). — D8 reads 24^{d}-26^{a} after 26^{c}. — ^{f}) V1 B Dn [आ]स्यं; D5. 10 S [ए]का (for [ए]कश्). G1-3 M2. 3 [अ]पि (for [अ]स्य).

25 For the sequence in D8, cf. v. l. 24. — ^{a}) V1 D4-9 चास्य (for तस्य). — ^{c}) T1 तस्यास्यं समनुप्राप्ता. — ^{d}) D4 महार्णवं.

26 For the sequence in D8, cf. v. l. 24. — ^{a}) D1. 2. 4-9 अमन्यंत (for ते संमन्त्र्य). — ^{b}) D4-9 अथास्य (for मदस्य). V1 B Dn -समीपगाः; D4 T1 -गतास्तथा (for °स्तदा). — ^{d}) Dn3 D8 T1 प्रणम्यास्मै; T2 °ताः स्म; G1. 3. 4 °तास्मै (for °मास्मै). — T2 om. 26^{ef}. — ^{f}) V1 B Dn D4-9 M1-3 पिबाम (for °मो).

27 ^{a}) D1. 4. 5. 7-9 स ततः (by transp.); D10 T2 G4 स तु तं; M4 स कृतः. D6. 7 प्रयतः; D10 G4 प्राणमच् (for प्रणतः). T3 स्तुतिं प्रणमतः शक्रश्; G1-3 सततं प्रणतिं शक्रश्; M1-3 स ततः प्रणतिं शक्रश्. — ^{b}) D10 T2. 3 G M4 च्यवनस्य चकार तत्. — For 27^{ab}, T1 subst. :

651* तथेति शक्रस्तस्याथ प्रणाममकरोन्नृप ।

— ^{c}) B3 तु (for च). D10 T2. 3 G M4 वच- (T2 G M4 च्यव)नं कृतवंतौ ताव्; T1 M1-3 वचनं (T1 क्रतौ च) कृतवंतश्च. — ^{d}) V1 B Dn D5. 10 S (except T1) -पायिनौ; D2 -भागिनौ (for -पीथिनौ).

28 ^{a}) D10 तदा; M4 ते वै (for ततः). T1 च्यवनस्तु प्रसन्नात्मा; T2. 3 G1. 3. 4 M1-3 ते वै (T2. 3 G4 तदा) प्रत्याहरन्कर्म. — ^{d}) D2 पत्रे (for पाने). D10

C. 13. 7323
B. 13. 157. 33
K. 13. 261. 32
M. 13. 146. 30

एतैर्दोषैर्नरो राजन्क्षयं याति न संशयः ।
तस्मादेतान्नरो नित्यं दूरतः परिवर्जयेत् ॥ २९

एतत्ते च्यवनस्यापि कर्म राजन्प्रकीर्तितम् ।
ब्रवीम्यहं ब्रूहि वा त्वं च्यवनात्क्षत्रियं वरम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

१४२

भीष्म उवाच ।

तूष्णीमासीदर्जुनस्तु पवनस्त्वब्रवीत्पुनः ।
शृणु मे ब्राह्मणेष्वेव मुख्यं कर्म जनाधिप ॥ १
मदस्यास्यमनुप्राप्ता यदा सेन्द्रा दिवौकसः ।
तदेयं च्यवनेनेह हृता तेषां वसुंधरा ॥ २
उभौ लोकौ हृतौ मत्वा ते देवा दुःखिताभवन् ।
शोकार्ताश्च महात्मानं ब्रह्माणं शरणं ययुः ॥ ३

देवा ऊचुः ।

मदास्यव्यतिषिक्तानामस्माकं लोकपूजित ।
च्यवनेन हृता भूमिः कपैश्चापि दिवं प्रभो ॥ ४

ब्रह्मोवाच ।

गच्छध्वं शरणं विप्रानाशु सेन्द्रा दिवौकसः ।

G1. 3. 4 M4 स्त्रीषु स; G2 स्त्रीपुंसि (for स्त्रीषु च).

29 a) D4. 6–9 T1 नरा (for नरो). — b) Dn1 D6–9 T1. 3 M1 यांति (for याति). — c) D4–9 एतन् (for एतान्). D5. 7 राजन् (for नित्यं).

30 a) V1 B Dn1. n3 [अ]थ (for [अ]पि). — c) Dn3 D1. 10 T G M2. 4 [अ]न्यं (for [अ]हं). — d) D4 T2. 3 G M4 ब्राह्मणात् (for च्यवनात्). V1 B Dn1. n2 क्षत्रियं ब्राह्मणाद्वरं; D5–9 M1–3 ब्राह्मणं क्षत्रियाद्वरं.

Colophon om. in V1 D4–9. — *Parvan name :* B1. 3. 4 D1 शांति. — *Sub-parvan :* B1. 3–5 Dn1. n2 D1. 2 M1–3 दानधर्म. — *Adhy. name :* B1. 2. 4. 5 Dn1. n2 पवनार्जुनसंवादः; Dn3 ब्राह्मणमाहात्म्ये पवनार्जुनसंवादः; D1. 2 पवनार्जुनसंवादे च्यवनमाहात्म्यं; D10 T3 G1. 2 M4 च्यवनमाहात्म्यं; T2 G3 पवनार्जुनसंवादे अत्रिच्यवनमाहात्म्यकथनं; M1–3 अत्रिच्यवनमाहात्म्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 153; D10 T2 G2. 4 241; T1 M4 233; T3 240; G1. 3 235; M1. 2 237; M3 238. — *Śloka no.* : Dn1 32.

142

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 a) T3 तं (for तु). — b) D10 T2. 3 G M4 वचः (for पुनः). — d) D10 T2 G सुखं; M4 दुःखं (for मुख्यं).

2 b) Dn2 सदा (for यदा). D1. 2. 4–9 सर्वे (for सेन्द्रा). — c) B3 Dn2 D1 तदेवं; D10 T2. 3 G1. 3. 4 M तदैव; T1 तथैव (for तदेयं). D10 S द्यौर् (for [इ]ह). — d) Dn3 D4. 6. 8. 9 कृता (for हृता).

3 a) Dn2 हतौ; Dn3 कृतौ (for हृतौ). D2 तेषां (for मत्वा). — b) B5 वने; T1 भृशं (for [अ]भवन्). — T1 om. 3c–11d. — c) D10 T2. 3 G M1–3 महात्मानो. — d) V1 B5 D1. 10 G1 ब्राह्मणं (for ब्रह्माणं). — After 3, D7 reads 5, repeating it in its proper place.

4 T1 om. 4 (cf. v. l. 3). T3 om. the ref. — a) B2 M1–3 मदस्य; D4–9 मदेन (for मदास्य-). B1. 4 -व्यतियुक्तानाम्; B3 °सक्तानाम्; B5 Dn3 M1–3 °षक्तानाम्; D2 °रिक्तानाम् (for °षिक्तानाम्). T2. 3 G M4 मदस्यास्यविष(G2 °मु-; M4 °वि)क्तानाम्. — b) Dn1 D1. 2 -पूजिता (for °त). — c) D1. 2 च्यवनैर्नो (for °नेन). Dn3 कृता (for हृता). — d) D1 कोपैश्; D4. 6. 8. 9 क्रमाप् (for कपैश्). V1 B3–5 Dn D5. 7 [ए]व; B1 G1–3 त्रि- (for [अ]पि). D2 कोपैश्चैव प्रभो ततः.

5 T1 om. 5 (cf. v. l. 3). D7 reads 5 for the first time after 3. — a) D8 गच्छंतु; T3 गच्छ त्वं (for गच्छध्वं). D4. 5. 9 गच्छंतु शरणं विप्रम्. — c) D4–6.

प्रसाद्य तानुभौ लोकावाप्स्यथ यथा पुरा ॥ ५
ते ययुः शरणं विप्रांस्त ऊचुः काङ्क्षयामहे ।
इत्युक्तास्ते द्विजान्प्राहुर्जयतेह कपानिति ।
भूगतान्हि विजेतारो वयमित्येव पार्थिव ॥ ६
ततः कर्म समारब्धं ब्राह्मणैः कपनाशनम् ।
तच्छ्रुत्वा प्रेषितो दूतो ब्राह्मणेभ्यो धनी कपैः ॥ ७
स च तान्ब्राह्मणानाह धनी कपवचो यथा ।
भवद्भिः सदृशाः सर्वे कपाः किमिह वर्तते ॥ ८
सर्वे वेदविदः प्राज्ञाः सर्वे च क्रतुयाजिनः ।
सर्वे सत्यव्रताश्चैव सर्वे तुल्या महर्षिभिः ॥ ९
श्रीश्चैव रमते तेषु धारयन्ति श्रियं च ते ।
वृथा दारान्न गच्छन्ति वृथामांसं न भुञ्जते ॥ १०
दीप्तमग्निं जुह्वति च गुरूणां वचने स्थिताः ।
सर्वे च नियतात्मानो बालानां संविभागिनः ॥ ११
उपेत्य शकटैर्यान्ति न सेवन्ति रजस्वलाम् ।
अभुक्तवत्सु नाश्नन्ति दिवा चैव न शेरते ॥ १२
एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्गुणैर्युक्तान्कथं कपान् ।
विजेष्यथ निवर्तध्वं निवृत्तानां शुभं हि वः ॥ १३

ब्राह्मणा ऊचुः ।

कपान्वयं विजेष्यामो ये देवास्ते वयं स्मृताः ।
तस्माद्वध्याः कपास्माकं धनिन्याहि यथागतम् ॥ १४ C. 13. 7342 B. 13. 158. 16 K. 13. 262. 16 M. 13. 147. 14
धनी गत्वा कपानाह न वो विप्राः प्रियंकराः ।

---

1 (both times). 8. 9 प्रसाद्यताम् (for °द्य तान्). — d) D10 T8 G1-3 M -पुरं (for पुरा).

6 T1 om. 6 (cf. v. l 3). — a) B4. 5 प्राप्तान् (for विप्रांस्). — b) V1 B Dn ऊचुस्ते (by transp.); G2 ऊचतुः (sic). — c) D10 T8 M4 द्विजाः. D4. 5. 7. 8 आहुर्; D10 T2. 3 G1-3 M4 प्रोचुर् (for प्राहुर्). — d) D1. 2 कपानिमान्; D6. 8. 9 कफानिमान् (for कपानिति). D4 ज्ञायतेह कपानिमान्; D5 क्षपितेह कफानिमान्; D10 S (T1 om.) मदशक्त्याकुलीकृताः. — e) D1. 2 -गतान्ह; D10 S (T1 om.) -लोकस्य (for -गतान्हि). — f) D1. 2 तेब्रुवन् (for पार्थिव). D10 G2 वयमित्यब्रवीद्द्विजान्; T2. 3 G1. 3. 4 M °त्यब्रुवन्द्विजाः (T2 G4 °जान्).

7 T1 om. 7 (cf. v. l. 3). D10 T2. 3 G M om. 7-8. — b) D4-9 कफ- (for कप-). — d) D1-6. 8. 9 कफैः (for कपैः).

8 T1 om. 8 (cf. v. l. 3). D10 T2. 3 G M om. 8 (cf. v. l. 7). — b) D4. 9 कफ- (for कप-). — d) D4-9 कफाः (for कपाः).

9 T1 om. 9 (cf. v. l. 3). Before 9, D10 T2 G1. 3 M4 ins. देवाः; M1. 3 धनी. — a) V1 B5 प्रज्ञाः; Dn2 शूराः (for प्राज्ञाः). — d) D4 महर्षयः (for °र्षिभिः).

10 T1 om. 10 (cf. v. l. 3). — b) G1. 3 श्रियश् (for श्रियं). — c) D4. 6. 8. 9 दारा (for दारान्). — d) D10 G2 न भुंजयेत्; T2. 3 G1. 3. 4 M4 न भक्षयेत्; M1-3 अभक्षकाः (for न भुञ्जते). D1. 2. 4. 6. 8. 9 न वृथामांसभक्षिणः; D5. 7 निवृत्ता मांसभक्षणे.

11 T1 om. 11 (cf. v. l. 3). — a) T2 तप्तम् (for दीप्तम्). V1 B3-5 Dn जुह्वते (for °ति). — c) D10 S (T1 om.) सु- (for च). — d) T2. 3 G4 बलानां (for बा°).

12 a) B3. 4 शनकैर्; D4-7. 9 न स्त्रियं (for शकटैर्). D10 T2. 3 G M उपेत्य शनकैर्दारान्; T1 तदाप्रभृति दारांश्च. — b) B1. 4. 5 D5 न सेवंते; T2. 3 G2. 4 M सेवंति न (by transp.). D4 रजस्वलाः (for °लाम्). D7 रजस्वलां न सेवंते; T1 न सेवंते रजस्वलाः; G1. 3 सेवंति न रजस्वलाः. — After 12ab, D10 S (except T1) ins.:

652* सुगतिं चैव गच्छन्ति तथैव शुभकर्मिणः ।

[M1-3 स्वर्गतिं (for सुगतिं). G2 -कर्मणा (for -कर्मिणः).]

— After 12c, D10 S ins.:

653* गर्भिणीवत्सकादिषु ।
पूर्वाह्णेषु न दीव्यन्ति.

[(L. 1) T1 M1-3 -वृद्धकादिषु (for -वत्स°).]

13 b) D1 युक्ताः (for युक्तान्). D5. 7-9 कफान् (for कपान्). T1 गुणैर्युक्ताः कथंचन. — d) V1 B Dn D10 सुखं हि वः; D1 शुभं हि नः; D4-9 हि वः (D4 हितः; D5 च वः) शिवं (for शुभं हि वः). T1 M4 सत्यादेव शुभं हि नः (M4 वः).

14 T1 om. 14-17. — a) D5-9 कफान् (for कपान्). — c) T2 M2 (also as in text) कस्माद् (for त°). D4. 6-9 हन्याः कफा (for वध्याः कपा). D1. 2 नस्ते (for [अ]स्माकं). — d) D10 T2. 3 G M4 प्रयोज्यास्मासु यास्यथ.

15 T1 om. 15 (cf. v. l. 14). — a) M4 तेथ (for

C. 13. 7342
B. 13. 158. 16
K. 13. 262. 16
M. 13. 147. 14

गृहीत्वास्त्राण्यथो विप्रान्कपाः सर्वे समाद्रवन् ॥ १५
समुदग्रध्वजान्दृष्ट्वा कपान्सर्वे द्विजातयः ।
व्यसृजज्ज्वलितानग्नीन्कपानां प्राणनाशनान् ॥ १६
ब्रह्मसृष्टा हव्यभुजः कपान्भुक्त्वा सनातनाः ।
नभसीव यथाभ्राणि व्यराजन्त नराधिप ।
प्रशशंसुर्द्विजांश्चैव ब्रह्माणं च यशस्विनम् ॥ १७
तेषां तेजस्तथा वीर्यं देवानां ववृधे ततः ।
अवाप्नुवंश्चामरत्वं त्रिषु लोकेषु पूजितम् ॥ १८
इत्युक्तवचनं वायुमर्जुनः प्रत्यभाषत ।
प्रतिपूज्य महाबाहो यत्तच्छृणु नराधिप ॥ १९
जीवाम्यहं ब्राह्मणार्थे सर्वथा सततं प्रभो ।
ब्रह्मणे ब्राह्मणेभ्यश्च प्रणमामि च नित्यशः ॥ २०
दत्तात्रेयप्रसादाच्च मया प्राप्तमिदं यशः ।
लोके च परमा कीर्तिर्धर्मश्च चरितो महान् ॥ २१
अहो ब्राह्मणकर्माणि यथा मारुत तत्त्वतः ।
त्वया प्रोक्तानि कार्त्स्न्येन श्रुतानि प्रयतेन ह ॥ २२

वायुरुवाच ।

ब्राह्मणान्क्षत्रधर्मेण पालयस्वेन्द्रियाणि च ।
भृगुभ्यस्ते भयं घोरं तत्तु कालाद्भविष्यति ॥ २३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

धनी). D2 M1-3 कपान्प्राह ; D4-9 प्राह कफान् (for कपानाह). D10 T2. 3 G तेथ गत्वा कपान्प्राहुर्. — D8 om. 15bc. D4 om. 15c. — c) V1 B Dn [अ]तो (for [अ]थो). D10 S (T1 om.) म(M अ)होदग्राः कपा वेगाद्. — d) D6-9 कफाः ; D10 S (T1 om.) विप्रान् (for कपाः).

16 T1 om. 16 (cf. v. l. 14). G1 om. 16a-17b. — b) D6-9 कफान् (for कपान्). Dn1 D1 सर्व- (for सर्वे). — D4 om. 16c-17b. — c) D5 असृजज् (for व्य°). — d) D6-9 कफानां (for कपानां). G2 -नाशकाः (for °नान्).

17 T1 om. 17 (cf. v. l. 14). D4 G1 om. 17ab (cf. v. l. 16). — b) D5-9 कफान् (for कपान्). V1 B Dn D1. 5 हत्वा (for भुक्त्वा). Dn1 हुताशनाः ; D10 S (T1 G1 om.) समाद्रवन् (for सनातनाः). — d) D1. 2. 4-9 व्यभ्राजंत (for व्यराजन्त). M जनाधिप (for नरा°). — After 17cd, V1 B Dn D1. 2. 4-9 ins. :

654* हत्वा वै दानवान्देवाः सर्वे संभूय संयुगे ।
ते नाभ्यजानन्हि तदा ब्राह्मणैर्निहतान्कपान् ।
अथागम्य महातेजा नारदोऽकथयद्विभो ।
यथा हता महाभागैस्तेजसा ब्राह्मणैः कपाः ।
नारदस्य वचः श्रुत्वा प्रीताः सर्वे दिवौकसः । [5]

[(L. 1) D4. 6-9 च खगमा ; D5 च दानवान् (for वै दानवान्). D1. 2 हतांश्च च्यवनान्देवाः (for the prior half). — (L. 2) D1. 2. 5. 6. 8. 9 च (for हि). D4-9 कफान् (for कपान्). — (L. 4) D4. 6-9 कफाः. D5 ब्राह्मणैस्तेजसा कफाः (for the post. half).]

— e) V1 B Dn चापि ; T1. 2 G1. 4 M देवा ; T3 G2 देवान् ; G3 देव (for चैव). — f) V1 B1 Dn1 D5-10 G2 M4 ब्राह्मणं ; B3 D4 T2 ब्राह्मणांश् (for ब्रह्माणं). Bom. ed. यशस्विनः (for °नम्).

18 a) T1 om. तेज. D1. 2. 4-9 तपश्चैव ; D10 T2. 3 G2-4 तथा वीर्याद् (for तथा वीर्यं). — D4-7. 9 om. 18bc. — c) D10 T2. 3 G M4 अथाप्नुवंश् ; M1. 3 अवाप्तवांश् (for °प्नुवंश्). B1 देवत्वं (for [अ]मरत्वं).

19 a) B3 [उ]क्ते ; D2 T2 [उ]क्त्वा ; D10 T3 G2. 4 [उ]क्तो (for [उ]क्त-). — b) V1 B Dn D2 अर्जुनः प्रत्युवाच ह. — T1 om. 19cd. — d) V1 B Dn D1. 2 युधिष्ठिर (for नराधिप).

20 Before 20, some MSS. ins. अर्जुन उवाच. — a) V1 B Dn2. n3 D2. 4-7. 9 T1 ब्राह्मणार्थं (for °र्थे). — b) D6 विभो (for प्रभो). B3 सततं सर्वथा प्रभो ; T1 सदा सततगं प्रभो. — c) V1 B Dn D3 ब्रह्मण्यो ; D4-7. 9 ब्राह्मणो ; T1. 2 M4 ब्राह्मणे (for ब्र°). — d) T1 सर्वशः (for नित्यशः).

21 D4 om. (hapl.) 21ab. — b) D10 T2. 3 G M4 फलं ; M1-3 बलं (for यशः). — c) D1. 2. 4 G2 प्रीतिर् (for कीर्तिर्). — d) G2 कीर्तिश् (for धर्मश्). B2. 3. 5 Dn1. n3 [आ]चरितो ; M4 परमो (for चरितो).

22 T1 om. 22. — a) D2 -काम्यानि ; M1-3 -कार्याणि (for -कर्माणि). — b) V1 B Dn D4-9 T2. 3 M

१४३

युधिष्ठिर उवाच ।
ब्राह्मणानर्चसे राजन्सततं संशितव्रतान् ।
कं तु कर्मोदयं दृष्ट्वा तानर्चसि नराधिप ॥ १
कां वा ब्राह्मणपूजायां व्युष्टिं दृष्ट्वा महाव्रत ।
तानर्चसि महाबाहो सर्वमेतद्वदस्व मे ॥ २
भीष्म उवाच ।
एष ते केशवः सर्वमाख्यास्यति महामतिः ।
व्युष्टिं ब्राह्मणपूजायां दृष्टव्युष्टिर्महाव्रतः ॥ ३
बलं श्रोत्रे वाङ्मनश्चक्षुषी च
ज्ञानं तथा न विशुद्धं ममाद्य ।
देहन्यासो नातिचिरान्मतो मे
न चातितूर्णं सविताद्य याति ॥ ४
उक्ता धर्मा ये पुराणे महान्तो
ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां विशां च ।
पौराणं ये दण्डमुपासते च
शेषं कृष्णादुपशिक्षस्व पार्थ ॥ ५
अहं ह्येनं वेद्मि तत्त्वेन कृष्णं
योऽयं हि यच्चास्य बलं पुराणम् ।

C. 13. 7359
B. 13. 159. 6
K. 13. 263. 6
M. 13. 148. 6

मया; D_{10} G मयि (for यथा). — ^{c}) T_2 मया (for त्वया). $D_{1.2}$ कार्याणि (for कार्त्स्न्येन). — ^{d}) D_4 परमेण; M_4 प्रयतानि (for °तेन). V_1 B Dn D_8 च; D_{10} $G_{1.3.4}$ हि; G_2 वै (for ह).

23 ^{a}) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ ब्राह्मणं (for °णान्). $B_{1-3.5}$ $D_{4.5}$ क्षात्र- (for क्षत्र-). G_2 ब्राह्मणं क्षत्रधर्माणं. — ^{b}) $D_{4.6-9}$ पालयन् (for °यस्व). — ^{c}) D_8 गुरुभ्यस्; D_{10} $T_{2.3}$ G M विप्रेभ्यस्; T_1 निंदतस् (for भृगुभ्यस्). — ^{d}) $D_{1.2.6-9}$ च (for तु).

Colophon. — *Parvan name :* B_{1-4} Dn_3 D_1 शांति. — *Sub-parvan :* V_1 B Dn_1 $D_{1.2.4-9}$ M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name :* V_1 $B_{2.4.5}$ Dn $D_{1.2.4-9}$ T_2 G_{1-3} M_4 पवनार्जुनसंवादः; B_1 ब्राह्मणमाहात्म्ये पवनार्जुनसंवादः; B_3 ब्राह्मणमाहात्म्यं; T_3 भगवन्माहात्म्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : V_1 155; Dn_1 154; D_{10} T_2 $G_{2.4}$ 242; T_1 M_4 234; T_3 243; $G_{1.3}$ 236; $M_{1.2}$ 238; M_3 239. — *Śloka no. :* Dn_1 26.

143

☞ This adhy. is missing in D_3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 T_1 om. 1–3. — ^{a}) D_{4-9} वदसे (for अर्चसे). — ^{c}) V_1 $D_{4.5.9}$ किं तु; B_{2-5} किं नु; Dn_3 M_{1-3} कं नु (for कं तु). $G_{1.3}$ धर्मोदयं (for कर्मो°). B_1 T_2 G_4 M_4 किं तु (B_1 कं नु) धर्मोदयं दृष्ट्वा. — ^{d}) V_1 B Dn जनाधिप (for नरा°).

2 T_1 om. 2 (cf. v. l. 1). — ^{a}) D_4 किं (for कां). — ^{b}) Dn_2 दृष्ट्वा व्युष्टिं (by transp.). $D_{1.2.4-9}$ -मते (for -व्रत). — ^{d}) M_{1-3} एव (for एतद्).

3 T_1 om. 3 (cf. v. l. 1). — ^{b}) $D_{1.2}$ -मते; D_{10} -द्युतिः (for -मतिः). — ^{d}) D_{4-9} महातेजा; D_{10} T_3 G दृष्ट्वा पुष्टिं (for दृष्टव्युष्टिर्). T_2 दृष्ट्वा पुष्टिं समावृतः; M_{1-3} दृष्ट्वा चैव महामतिः.

4 ^{a}) D_2 चात्मनश् (for वाङ्मनश्). — ^{b}) T_1 स- (for न). M_{1-3} तन्ममाद्य (for ममाद्य). D_{4-9} ज्ञानं च मे मोह इवाभ्यु($D_{6.9}$ om. भ्यु)पैति. — ^{c}) $D_{4-7.9}$ दहत्यसौ (for देहन्यासो). — ^{d}) D_5 चाद्य; G_4 याति (for चाति-). $G_{1.3}$ प्र-; G_2 [अ]द्य प्र- (for [अ]द्य).

5 ^{a}) M_4 युक्ता धर्मे (for उक्ता धर्मा). $D_{1.4.6-9}$ पुराणा (for °णे). Dn_2 om. (hapl.?) from महान्तो up to विशां च (in 5^b). M_{1-3} युक्ता धर्मे ये पुराणा महांतो. — ^{b}) B_4 $T_{1.2}$ G M राजन्विप्राणां; Dn_3 गोब्राह्मणानां; $D_{4.6-9}$ ये ब्रा°; T_3 राजन्विप्र- (for ब्राह्मणानां). — T_1 om. (hapl.?) 5^c–7^b. — ^{c}) V_1 B Dn $D_{4.5.7.8}$ पौराणां (for °णं). D_{10} S (T_1 om.) ये (M_{1-3} तथा) शूद्राणां धर्ममुपासते ते (M_{1-3} ये). — ^{d}) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.4}$ तानेव; $G_{2.3}$ धर्मं; M एवं (for शेषं).

6 T_1 om. 6 (cf. v. l. 5). — ^{a}) V_1 B_4 Dn_1 [ए]तं (for [ए]नं). $D_{4.5.7}$ वेद (for वेद्मि). — ^{c})

C. 13. 7359
B. 13. 159. 6
K. 13. 263. 6
M. 13. 148. 6

अमेयात्मा केशवः कौरवेन्द्र
सोऽयं धर्मं वक्ष्यति संशयेषु ॥ ६
कृष्णः पृथ्वीमसृजत्खं दिवं च
वराहोऽयं भीमबलः पुराणः ।
अस्य चाधोऽथान्तरिक्षं दिवं च
दिशश्चतस्रः प्रदिशश्चतस्रः ।
सृष्टिस्तथैवेयमनुप्रसूता
स निर्ममे विश्वमिदं पुराणम् ॥ ७
अस्य नाभ्यां पुष्करं संप्रसूतं
यत्रोत्पन्नः स्वयमेवामितौजाः ।
येनाच्छिन्नं तत्तमः पार्थ घोरं
यत्तत्तिष्ठत्यर्णवं तर्जयानम् ॥ ८
कृते युगे धर्म आसीत्समग्र-
स्त्रेताकाले ज्ञानमनुप्रपन्नः ।
बलं त्वासीद्द्वापरे पार्थ कृष्णः
कलावधर्मः क्षितिमाजगाम ॥ ९
स पूर्वदेवो निजघान दैत्या-
न्स पूर्वदेवश्च बभूव सम्राट् ।
स भूतानां भावनो भूतभव्यः
स विश्वस्यास्य जगतश्चापि गोप्ता ॥ १०
यदा धर्मो ग्लायति वै सुराणां
तदा कृष्णो जायते मानुषेषु ।
धर्मे स्थित्वा स तु वै भावितात्मा
परांश्च लोकानपरांश्च याति ॥ ११

Dn2 om.; D10 S (except G2; T1 om.) अमोघात्मा (for अमेयात्मा). — d) D10 T2.3 G स ते; M1-3 यस्ते (for सोऽयं). D2 धर्मान् (for धर्मं). V1 B Dn2 वक्ष्यते (for °ति). G1.3 सर्वमेतत् (for संशयेषु).

7 T1 om. 7ab (cf. v. l. 5). — a) D4 पृथिवीम्. D10 S (T1 om.) वै (T2 om. वै) बभूव (for खं दिवं च). — After 7a, V1 B Dn D1.2 ins.:

655* कृष्णस्य देहान्मेदिनी संबभूव ।

[B1 कृष्णस्य मेदो; D1 विष्णोर्देहान्; D2 विष्णोर्मेदा (for कृष्णस्य देहान्).]

While D4-9 ins. after 7a:

656* कृत्स्नमेतत्स्थावरं जंगमं च ।

[D4.5 चैतत्; D8 द्वे° (for ए°).]

— b) Dn2 om. वराहोऽयं. D4 -बलं; D10 T2.3 G1-3 M -वपुः (for -बलः). G4 वराहोयं भीमवपुः पुराणं. — After 7b, V1 B Dn D1.2.4-9 ins.:

657* स पर्वतान्व्यसृजद्वै दिशश्च ।

[B1 D4-9 असृजद् (for व्य°).]

— c) D1.2 अस्य वाचा; D4.6-9 अस्य वीर्याद्; D5 अथास्य वीर्याद्; D10 T G1-3 M अस्माद्वायुश्च (for अस्य चाधोऽथ). Dn2 om. दिवं च. — d) V1 B Dn D5 वि- (for प्र-). — f) D4.7 जालमिदं; D6.9 जालमिमं; D8 विश्वमिमं; T G2.4 M लोकमिमं (for विश्वमिदं). D10 G1.3 स निर्ममे लोकमिमं पुराणः.

8 a) T1 अस्यैव (for अस्य). D6-10 T2 G4 संप्रभूतं; T3 सर्वभूतं (for संप्रसूतं). — c) B1 D10 T2.3 G2-4 छिन्नं; D5 [उ]च्छिन्नं; D6-9 [उ]च्छन्नं; T1 भिन्नं (for [आ]च्छिन्नं). — d) B1.2 [अं]तरं (for [अ]र्णवं). D4-9 यत्र तिष्ठत्युद्यतं वै जनानां; D10 T2.3 G यत्र तिष्ठत्यर्णवास्तर्जयानाः; T1 तत्रैवासन्नर्णवा भीमघोषाः; M यत्र तिष्ठत्यर्णवं तर्जयानः.

9 b) D10 T2.3 G3.4 M1.2 (*sup. lin.* as in text). 3.4 यज्ञम् (for ज्ञानम्). G1-3 -प्रपन्नं (for °न्नः). D2 त्रेताकाले ज्ञानधर्मोपपन्नः. — c) D2.10 T2.3 G M4 च (for तु). T3 तत्र (for पार्थ). D4.6-9 कृत्स्नं (for कृष्णः). — d) Dn3 D2.4 चाधर्मः (for अ°). D4.6-8.10 अभ्या(D10 एवा)जगाम (for आजगाम). Dn1 D5.9 कलौ त्वधर्मः क्षितिमभ्या(Dn1 °मेवा)जगाम; T1 कलावधर्मः क्षितिनाशकश्च.

10 a) D1.2 यः (for स). D10 S एव पूर्वं (for पूर्वदेवो). — b) Dn3 सर्व-; D10 S एव (for पूर्व-). — c) D2 पावनो; D5 भावनाद् (for °नो). — d) M1-3 विश्वस्य (for स विश्वस्य). D2.4-9 om. स्यास्य. G1.3 गतिः (for जगतश्). Dn1.n2 चाभि-; T G1.3.4 M4 सु-; M1-3 स (for चापि).

11 Cf. 6. 26. 7. — a) D6.9 यद्वद् (for यदा). V1 B Dn ग्ला(Dn2 भा)ति वंशे सुराणां; D1 damaged; D2 ग्लायति मानुषेषु; D8 G2 याति वंशे सुराणां; D10

त्याज्यांस्त्यक्त्वाथासुराणां वधाय
कार्याकार्ये कारणं चैव पार्थ ।
कृतं करिष्यत्क्रियते च देवो
मुहुः सोमं विद्धि च शक्रमेतम् ॥ १२
स विश्वकर्मा स च विश्वरूपः
स विश्वभृद्विश्वसृग्विश्वजिच्च ।
स शूलभृच्छोणितभृत्कराल-
स्तं कर्मभिर्विदितं वै स्तुवन्ति ॥ १३
तं गन्धर्वा अप्सरसश्च नित्य-
मुपतिष्ठन्ते विबुधानां शतानि ।
तं राक्षसाश्च परिसंवहन्ते
रायस्पोषः स विजिगीषुरेकः ॥ १४
तमध्वरे शंसितारः स्तुवन्ति
रथंतरे सामगाश्च स्तुवन्ति ।
तं ब्राह्मणा ब्रह्ममन्त्रैः स्तुवन्ति
तस्मै हविरध्वर्यवः कल्पयन्ति ॥ १५
स पौराणीं ब्रह्मगुहां प्रविष्टो
महीसत्रं भारताग्रे ददर्श ।

C. 13. 7373
B. 13. 159. 17
K. 13. 263. 17
M. 13. 148. 16

T G1. 3. 4 M याति वशे सु° (for ग्लायते वै सु°). —[b]) D2 धर्मो (for कृष्णो). G1–3 मानवेषु (for मानुषेषु). —[c]) M1–3 धर्मेषु (for धर्मे). D5. 7. 9 om. वै. T1 धर्मं रक्षन्सर्वभूतांतरात्मा. —[d]) D2 om.; D5. 7 तु (for the first च). B1 D2 चैव; D5. 7 तु (for the second च). D1. 2. 4–8. 10 T3 पाति (for याति).

12 [a]) Bom. ed. त्याज्यं (for त्याज्यांस्). B3. 5 D10 S च (for [अ]थ). D10 S वधेन (for वधाय). —[b]) G1 [अ]भिपाति (for [ए]व पार्थ). D10 T2 कार्याकार्यं कारणात्माभिपाति; T1. 3 G2 M °र्यं कार(T1 रक्ष)णं चाभिपाति; G3 °र्यं कारणं चापि पाति; G4 °र्यं कारणाच्चाभिपाति. —[c]) B3 M1 करिष्यन्; B4 भविष्यत्; D4–9 करिष्ये (for °ष्यत्). D10 T1. 2 G M सर्वं (for देवो). T3 क्रियाः करिष्यन्क्रियते कर्म सर्वं. —[d]) V1 B Dn राहुं (for मुहुः). V1 B Dn एनं (for एतम्). D5–9 मुहुः (D5. 8 राहुं) शक्रं (D8 °क्रः) सोमसूर्यौ च विद्धि; T2. 3 G4 देवा आहुः सोममिवापि(G4 °मिमं पि)बन्वै; G3 M देवा मुहुः सोममिहापिबन्वै.

13 T1 om. 13[a]. —[a]) V1 B1–4 Dn D8 हि; B5 om. (for च). D4–9 विश्वरूपं. —[b]) V1 B1. 2. 4. 5 Dn T1 विश्वभुग्; B3 °कृद्; D1 om. (for विश्वभृद्). V1 om. विश्वसृग्. D4–9 स विश्वसृग्विश्वभुग्विश्वजिच्च. — For 13[ab], D10 T2. 3 G M subst.:

658* शतक्रतुं जित्य स विश्वकर्मा
स विश्वसृक्पार्थ स विश्वरूपः ।
स विश्वभुग्विश्वधृग्विश्वजिच्च

[(L. 2) M3. 4 विश्वकृत् (for °सृक्). — (L. 3) M1 om. विश्वधृग्. D10 G2. 4 विश्वधृग्विश्वभुग् (by transp.); T2 M4 विश्वभृद्विश्वभुग्; T3 G1. 3 विश्वसृग्विश्वभुग्.]

—[c]) D10 T2 G शूलधृक्; T1 मूलभुक्; T3 शूलदृक् (for °भृच्). D4. 6–9 सोरिहृत्; D5 सोप्यरिभृत्; T G शोणितभुक् (for °भृत्). Some S MSS. कराळस्. —[d]) D4 देवदेवाः; D5–9 दिवि देवाः (for विदितं वै). — After 13, D10 T G2 read 15[b]; while G1. 3. 4 M read 15[b], repeating it in its proper place.

14 [a]) D1 ह्यप्सरसां; D2 ह्यप्सरसश्; T1 M चाप्स° (for अप्स°). V1 B Dn तं गंधर्वाणामप्सरसां च नित्यम्. —[b]) B4 Dn1. n3 D1. 2 विविधानां (for विबु°). V1 B5 D5 उपा(B5 °प)तिष्ठंते (B5 °ति) विविधानां शतानि; D4. 6. 7. 9 उप(D4 °पा)तिष्ठंते विविधान्यासनानि; D10 T2. 3 G M °ते विधिना पापशांत्यै; T1 °ष्ठंते सर्वपापापनुत्यै. —[c]) T2 न; G1. 3. 4 वा (for च). V1 B3. 4 परिसंहरंति; B1. 2. 5 Dn1. n3 D5 °संवहंति; Dn2 D4 °संवदंति; D6. 9 संपरिवदन्; D7 परिवदन्; D10 S [अ]पि न(M3 विन)मंति सर्वे (for परिसंवहन्ते). —[d]) D10 T G M1–3 स राजन्यानां; M4 राजन्यानां स (for रायस्पोषः स).

15 Dn1 om. (hapl.?)15[abc]. —[a]) V1 संस्मृतारः; Dn2 शासि°; Dn3 संशि°; D2 संश्रि°; T2 संशयिताः; G3 संशितारं (for शंसितारः). — D5 om. (hapl.) 15[b]. D10 T G2 read 15[b] after 13, while G1. 3. 4 M read 15[b] for the first time after 13. —[b]) M1–3 (all second time) रथंतरैः. D1. 2 [उ]पगांति (for स्तुवन्ति). — G1. 2 om. (hapl.) 15[c]. —[c]) D4. 6–9 वेदमंत्रैः; D5 वेदवेद्यं (for ब्रह्ममन्त्रैः). —[d]) D4–9 तस्मिन्हवींषि (for तस्मै हविर्). D10 S (except T1) कल्पयंते. — After 15, Dn2 (first time) ins. 659*.

16 [a]) T1 G3 पौराणां; T2 पौराणिकां (for पौराणीं).

C. 13. 737 I
B. 13. 159. 17
K. 13. 263. 17
M. 13. 148. 16

स चैव गामुद्दधाराग्र्यकर्मा
विक्षोभ्य दैत्यानुरगान्दानवांश्च ॥ १६
तस्य भक्षान्विविधान्वेदयन्ति
तमेवाजौ वाहनं वेदयन्ति ।
तस्यान्तरिक्षं पृथिवी दिवं च
सर्वं वशे तिष्ठति शाश्वतस्य ॥ १७
स कुम्भरेताः ससृजे पुराणं
यत्रोत्पन्नमृषिमाहुर्वसिष्ठम् ।
स मातरिश्वा विभुरश्ववाजी
स रश्मिमान्सविता चादिदेवः ॥ १८
तेनासुरा विजिताः सर्व एव
तस्य विक्रान्तैर्विजितानीह त्रीणि ।
स देवानां मानुषाणां पितॄणां
तमेवाहुर्यज्ञविदां वितानम् ॥ १९
स एव कालं विभजन्नुदेति
तस्योत्तरं दक्षिणं चायने द्वे ।
तस्यैवोर्ध्वं तिर्यगधश्चरन्ति
गभस्तयो मेदिनीं तापयन्तः ॥ २०
तं ब्राह्मणा वेदविदो जुषन्ति
तस्यादित्यो भामुपयुज्य भाति ।
स मासि मास्यध्वरकृद्विधत्ते
तमध्वरे वेदविदः पठन्ति ॥ २१

M1. 4 प्रविष्टं. — b) B1 D5. 8 महासत्रं; Dn2 जगत्यस्मिन्; D6. 7. 9 ब्रह्मसत्रं (for मही°). D1. 2 पांडवाग्रे (for भारताग्रे). T2. 3 G M तस्मिन्सत्रे (G1 °न्हते) भारतानां (M1. 4 भरताग्र्यं; M2. 3 भारताग्र्यं) ददर्श. — c) B1 वै धराम् (for चैव गाम्). Dn2 D4–10 T G M4 उज्जहार (for उद्दधार). T1 स वै सत्रं द्वादशवार्षिकं च. — d) T1 सर्वान् (for दैत्यान्). D1. 2 मानवांश्च; D10 S च सर्वान् (for दानवांश्च). Dn2 विक्षोभ्य दैत्यानसुरांश्च सर्वान्. — V1 B Dn1. n2 (second time). n3 D1. 2. 4–9 ins. after 16 : Dn2 (first time) after 15 :

659* तं घोषार्थे गीर्भिरिन्द्राः स्तुवन्ति ।
स चापीशो भारतैकः पशूनाम् ।

[(L. 1) Dn3 (second time). n3 होमार्थे (for घोषार्थे). D2. 4 गीर्भिरीड्यं; D1–9 गोभिरीड्यं (for गीर्भिरिन्द्राः). — (L. 2) D4. 6 वा (for च). D4–9 प्रजानां (for पशूनाम्).]

17 a) T3 G3 ते (G3 स) तस्य (for तस्य). Dn1. n2 D10 G भक्षा; some MSS. भक्ष्यान् (for भक्षान्). D10 T2. 3 G M भक्षयंति (for वेद°). T1 यक्षान्रक्षोभिर्विविधान्प्राणिनश्च. — b) T1 [आ]दौ (for [आ]जौ). B1 वाहयंति; B5 वेदयज्ञैः; D5 चोदयंति (for वेद°). D10 T2. 3 G M तमेवादौ (D10 T2. 3 G4 °दं) वाहनं वेदयंते (G1. 3 वेत्ति यस्ते). — c) V1 B Dn3 [अं]तरीक्षं. D10 S दिशश् (for दिवं).

18 T1 om. (hapl.) 18abc. — a) Dn3 D1. 6. 7 M1–3 कुंभे रेतः (for कुम्भरेताः). Dn2 D2 सृजते; D5–7. 10 T2 G M4 ससृजे वै (for ससृजे). V1 B1–3. 4 (marg. as in text) Dn D5 T2. 3 G M सुराणां (for पुराणं). — b) T2 द्विजम् (for ऋषिम्). B3 D4. 6–9. 10 (also as in text) वरिष्ठं; some MSS. वशिष्ठं (for वसिष्ठम्). — c) D4–6. 8. 9 भुवनस्य (for विभुरश्व-). B1 -राजः; D10 T2. 3 G M4 -याजी (for -वाजी). — d) D10 G2. 4 सु- (for स). B Dn1. n2 D1. 2. 4–10 G2 रश्मिवान् (for °मान्). D5 [आ]द्य- (for [आ]दि-).

19 T1 om. (hapl.?) 19bc. — b) V1 B Dn तद्विक्रांतैर्; D4–9 तस्याक्रांतैर्; D10 T2. 3 G तस्य कांत्या; M तस्य क्रांत्या (for तस्य विक्रान्तैर्). — c) G2 मनुष्याणां (for मानुषाणां). D5–7. 9 पतत्रिणां (for पितॄणां). — After 19c, M1–3 read 20ab. — d) D4. 6–9 विधानं (for वितानम्). D10 M तमेवाहुर्यज्ञविदः पुराणं.

20 T1 om. 20a. M1–3 read 20ab after 19c. — a) D10 M सदा (for स). T3 G4 काले (for कालं). D5 अभ्युपैति; D6 ह्युपैति; D7–9 वै ह्युपैति (for उदेति). T2 G1–3 सदैव काले विभजन्नुपैति. — b) G3 [अ]यनं (for °ने). Dn1 वै (for द्वे). — T1 om. 20d–22a. — d) V1 भावयंतः; B Dn भास°; D4 भासयंति; D6–9 तापयंति (for °यन्तः).

21 T1 om. 21 (cf. v. l. 20). D7 om. 21. — a) D10 T2 G4 वदंति (for जुषन्ति). — b) B5 भाः सुप्र-; D10 T2. 3 G1. 3. 4 गामुप- (for भामुप-). — c) D10 S (T1 om.) तमांसीमान्यस्य सदापनीतं. — d) D1. 2 पिबंति (for पठन्ति).

स एकयुक्चक्रमिदं त्रिनाभि
सप्ताश्वयुक्तं वहते वै त्रिधामा ।
महातेजाः सर्वगः सर्वसिंहः
कृष्णो लोकान्धारयते तथैकः ।
अश्नन्ननश्नंश्च तथैव धीरः
कृष्णं सदा पार्थ कर्तारमेहि ॥ २२
स एकदा कक्षगतो महात्मा
तृप्तो विभुः खाण्डवे धूमकेतुः ।
स राक्षसानुरगांश्चावजित्य
सर्वत्रगः सर्वमग्नौ जुहोति ॥ २३
स एवाश्वः श्वेतमश्वं प्रयच्छ-
त्स एवाश्वानथ सर्वांश्चकार ।
त्रिबन्धुरस्तस्य रथस्त्रिचक्र-
स्त्रिवृच्छिराश्चतुरस्रश्च तस्य ॥ २४
स विहायो व्यदधात्पञ्चनाभिः
स निर्ममे गां दिवमन्तरिक्षम् ।
एवं रम्यानसृजत्पर्वतांश्च
हृषीकेशोऽमितदीप्ताग्नितेजाः ॥ २५

C. 13. 7380
B. 13. 159. 27
K. 13. 263. 27
M. 13. 148. 26

22 T1 om. 22a (cf. v. l. 20). D6. 9 om. 22ab. — a) V1 B1. 2 (marg. as in text). 3–5 Dn D5. 8 एवोक्तश्; D4 एवोक्तं (for एकयुक्). Dn2 विनाभि (for त्रि°). D10 S (T1 om.) स एव युक्तश्च(M1–3 °क्तं च)क्रमिह (M4 °व) त्रिधातु. ❀ Cn : त्रिनाभि शीतोष्णवृष्टिकालगर्भं चक्रं संवत्सरं त्रिधामेति वर्षवातोष्णप्रकारम् । ❀ — b) D1 वहति. B1 D1. 4. 5 om. वै. B2 Dn2 D1. 2. 4. 9. 10 त्रिधाम; T2 त्रियामा (for त्रिधामा). — c) B3 D5 सर्वगंधर्व-; B4. 5 Dn सर्वशः सर्व- (for °गः सर्व-). D6. 9 महातेजाः सगंधर्वः सहैकः; D1 °जाः सर्वगंधर्वः सहैव; D8 °जा गंधर्वः सहैकः. — For 22c, D10 S subst. :

660* हिरण्मयः सप्तगूढः ससंवि-
च्चतुर्बाहुः पद्मगः पद्मनाभः ।

[(L. 1) T1 सर्व- (for सप्त-). G1 सु- (for स-).]

— M1–3 om. 22d. — d) V1 B Dn यथा; T1 सदा (for तथा). — T1 om. 22e–23b. — e) D10 T2 G M4 प्राश्नन् (for अश्नन्). D1. 2 तम्; D10 T2 G M स (for तथा). V1 B Dn D8 हंसं तमोघ्नं च तमेव वीर; D6. 7. 9 अन्नैस्तमश्नंश्च तमेव वीरः; T3 प्राश्नन्नश्नन्सर्वग एव धीरः. — f) V1 तदा (for सदा). Dn8 D5–10 S (T1 om.) एति (for एहि).

23 T1 om. 23ab (cf. v. l. 22). — a) D10 T2. 3 G M4 तदा यदा विश्व-; M1–3 यदा तदा कक्ष- (for स एकदा कक्ष-). — b) V1 B Dn तुष्टो; D6. 8. 9 दृप्तो (for तृप्तो). — c) V1 पन्नगांश् (for उर°). D4–9 च (D5 वै) विजित्य; D10 T2 G चाविभज्य; T1 M2. 4 चावभज्य; T3 चापि भज्य; M1. 3 चावभक्ष्य (for °जित्य).

24 M2 om. 24a. — a) V1 B Dn पार्थाय (for (for [अ]श्वः). B1 प्रायच्छत्; B3 प्रयच्छते (for प्रयच्छत्). D10 T2. 3 G M1. 3. 4 स एवायं श्वेतहया(D10 G °वाहा)न्प्रयच्छन् (G1. 3 °च्छत्); T1 स एवायं वाति वायुं प्रयच्छन्. — b) D10 S [अ]श्वैर् (for [अ]श्वान्). D10 T2. 3 G M1–3 धर्मांश्; T1 मार्गांश् (for सर्वांश्). — T1 om. 24c–25a. — c) V1 B3–5 Dn1. n2 D1. 2 M4 स- (for the first त्रि-). B2 त्रिचक्री; D4 त्रिचक्रं; T3 त्रिविक्रमस् (for त्रिचक्रस्). — d) B1 चतुरंगश्; D4–9 °रंहाश्; D10 T2. 3 G1. 3. 4 °रश्रश्; M1–3 °रोश्वाश्; M4 °रश्वश् (for °रस्रश्). V1 B2–5 Dn2 त्रिवृच्छिराश्चतुरंहा(Dn2 °रश्व)स्त्रिनाभिः. ❀ Cn : बन्धुरः तस्य संसाररथस्य योक्ता त्रिचक्रः सत्त्वरजस्तमोमयः । त्रिवृच्छिराः ऊर्ध्वमध्याधोगतिफलः चतुरश्वः कालादृष्टेश्वरेच्छास्वसङ्कल्पाश्चत्वारोऽश्वा यस्य । त्रिनाभिः शुक्लं कृष्णं शुक्लकृष्णं चेति त्रिविधकर्मगर्भः । Cv : त्रिबन्धुरः मध्ये पार्श्वद्वये च युगंधरदारुत्रयस्य आदिभागे बन्धकीभूतारत्रययुक्तः । त्रिचक्रः अथर्वणः वेदत्रयेऽन्तर्भूतत्वात् त्रिपदोक्ताश्चत्वारो वेदा एव चक्रचतुष्टयं यस्य सः त्रिचक्रः । त्रीणि काष्ठानि वृणोतीति त्रिवृत् शिरो यस्य सः । ❀

25 T1 om. 25a (cf. v. l. 24). — a) V1 B2. 4. 5 Dn स विहाय; B1 विहाय स; B3 स चेहापि (for स विहायो). D1. 2 व्यदधत् (for °धात्). D4. 5. 7–9 स विहाय संन्यदधात्पंचनाभिः; D10 T3 G M स विधाय (M1–3 °हाय; M4 °हायैव) विदधत्पंच°; T2 विधायैवं विदधत्पंच°. — T1 transp. 25b and 25d. — b) G2 निर्ममे वै (for निर्ममे). V1 B दिवमंतरीक्षं; D2 अंतरिक्षं दिशश्च (for दिवमन्तरिक्षम्). — D10 S om. 25c. — c) D4–9 स एव (for एवं). V1 B Dn सोरण्यानि व्यसृजत्पर्वतांश्च. — d) D10 T G2. 4 M [ऽ]साविति दी(M1–3 °वमितदी)प्त-; G1. 3 रमयन्दीप्त- (for ऽमितदीप्ताग्नि-). Dn2 -नेत्रः (for -तेजाः).

C. 13. 7381
B. 13. 159. 28
K. 13. 263. 28
M. 13. 148. 26

स लङ्घयन्वै सरितो जिघांस-
न्स तं वज्रं प्रहरन्तं निरास ।
स महेन्द्रः स्तूयते वै महाध्वरे
विप्रैरेको ऋक्सहस्रैः पुराणैः ॥ २६
दुर्वासा वै तेन नान्येन शक्यो
गृहे राजन्वासयितुं महौजाः ।
तमेवाहुर्ऋषिमेकं पुराणं
स विश्वकृद्विदधात्यात्मभावान् ॥ २७
वेदांश्च यो वेदयतेऽधिदेवो
विधींश्च यश्चाश्रयते पुराणान् ।
कामे वेदे लौकिके यत्फलं च
विष्वक्सेने सर्वमेतत्प्रतीहि ॥ २८
ज्योतींषि शुक्लानि च सर्वलोके
त्रयो लोका लोकपालास्त्रयश्च ।
त्रयोऽग्नयो व्याहृतयश्च तिस्रः
सर्वे देवा देवकीपुत्र एव ॥ २९
संवत्सरः स ऋतुः सोऽर्धमासः
सोऽहोरात्रः सकला वै स काष्ठाः ।
मात्रा मुहूर्ताश्च लवाः क्षणाश्च
विष्वक्सेने सर्वमेतत्प्रतीहि ॥ ३०
चन्द्रादित्यौ ग्रहनक्षत्रताराः
सर्वाणि दर्शान्यथ पौर्णमास्यः ।

26 T1 om. 26abc. — a) V1 B Dn D2 M1 अलंघयद् (for स लङ्घयन्). D4. 6. 8. 9 सरितो वै (by transp.); D5 सविता वै. — b) B3 damaged. Dn1. n2 शक्रं; D5 शितं; D6–9 सितं (for स तं). D10 T2. 3 G1. 2. 4 M स तान्प्र(M1. 4 ताः प्र)भंजन्प्रहरन्निरस्य (G2. 4 °स्यन्). — c) D4–9 स वै (for स). D10 S (T1 om.) महेंद्रादीन्पालयते महाध्वरे. — d) D5 ह्येको (for एको). — For 26d, D10 S subst.:

661* तमृक्सहस्रैः पुरुषं पुराणं
सुपर्णमादौ चयनैः स्तुवन्ति ।

[(L. 2) T1. 2 G1. 3. 4 M3 सुवर्णम् (for सुपर्णम्). M3 चयने.]

27 T3 om. 27abc. T1 om. 27ab. — a) D2 दुर्वाससं; D3 °ससा वै (for °सा वै). Dn1 शक्तो (for शक्यो). — d) T1 विश्वजिद्; M1–3 °भुग् (for °कृद्). G2 व्यादधाति (for विद्°). B5 -लोकान् (for -भावान्).

28 a) B4 (marg. as in text) Dn2 देवांश्च यो; B5 देवान्यो वै; D4 यो वेदान्वै; D5–7. 9 यो वेदान् (for वेदांश्च यो). D10 T G1. 3. 4 M1–3 वेदान्यो वै वेदयते स (T3 G4 °तेस्ति; M1–3 °तेथ) वेद्यान्; G2 M4 वेदान्वै सोन्व(M4 वेद)यते सदेज्यान्. — b) D6. 8. 9 निधींश् (for विधींश्). D1. 2 यः संश्रयते; D10 T2. 3 G1. 3. 4 सर्वाञ्श्रावयते; T1 सर्वान्कुरुते; G2 सर्वाः श्रयते; M1–3 यः श्रावयते; M4 सर्वाञ्जयते (for यश्चाश्रयते). — c) V1 B4. 5 समे; Dn3 शमे; D1 कामैर्; D10 S (except M4) काम्ये (for कामे). T1 लौकिकं (for °के). — d) V1 B Dn G1. 2 विष्वक्सेनः; D10 T2. 3 G4 M4 °क्सेनं; G3 damaged; M1–3 °क्सेनात् (for °क्सेने). D4–10 T2. 3 G1. 3. 4 ब्रवीमि; T1 M4 ब्रवीहि (for प्रतीहि).

29 T1 om. (hapl.) 29–30. — a) V1 B Dn1. n3 हि; Dn2 ह (for च). D10 S (T1 om.) यानि (for सर्व-). D4–9 -लोकांस् (for -लोके). — b) D4–9 वर्णा (for लोका). D6. 7. 9 च (D7 तु) यस्तु; D8 च ये तु; D10 T2. 3 G1. 3. 4 M त्रयी च (for त्रयश्च). — c) M4 चाहुतयश् (for व्याहृत°). G4 चापि (for च). D10 T2. 3 G1–3 M1–3 त्रयोऽग्नयश्चाहुतयश्च पंच. — d) M1 वेदा (for देवा).

30 T1 om. 30 (cf. v. l. 29). — a) B2–5 Dn3 D5. 9 G1 स वत्सरः; T3 संवत्सरात् (for °त्सरः). D5 [s]थ (for ऽर्ध-). — b) D4–9 चैव (for वै स). D10 S (T1 om.) सोहोरात्रः (T2 G4 °त्राः) सोयनं (G2 M2–4 °नः) सैव मासाः (G1. 2 M1–3 °सः). — c) D4. 5. 7–9 मंत्रा; D10 T2. 3 G M4 काष्ठा (for मात्रा). D10 T2. 3 G M4 कलाः (for लवाः). — D5 om. (hapl.) 30d–31c. — d) Dn M4 विष्वक्सेनः; D7–9 T3 °क्सेनात्; D10 T2 G M1–3 °क्सेनं (for °क्सेने). D1. 6–9 ब्रवीमि; T3 प्रसूतं (for प्रतीहि).

31 D5 om. 31abc (cf. v. l. 30). — b) V1 B2–5 Dn पौर्णमासं; B1 D10 T2. 3 G4 °मासाः; D4. 7 पूर्णमास्यः; G2. 3 M4 पूर्णमासाः (for पौर्णमास्यः). — d) T1 तत्त्वम् (for सर्वम्). Dn3 इदं (for एतत्). D2 प्रतीतं; D8 प्रभूतं (for प्रसूतम्).

नक्षत्रयोगा ऋतवश्च पार्थ
विष्वक्सेनात्सर्वमेतत्प्रसूतम् ॥ ३१
रुद्रादित्या वसवोऽथाश्विनौ च
साध्या विश्वे मरुतां षड्गणाश्च ।
प्रजापतिर्देवमातादितिश्च
सर्वे कृष्णादृषयश्चैव सप्त ॥ ३२
वायुर्भूत्वा विक्षिपते च विश्व-
मग्निर्भूत्वा दहते विश्वरूपः ।
आपो भूत्वा मज्जयते च सर्वं
ब्रह्मा भूत्वा सृजते विश्वसंघान् ॥ ३३
वेद्यं च यद्वेदयते च वेदा-
न्विधिश्च यश्चाश्रयते विधेयान् ।
धर्मे च वेदे च बले च सर्वं
चराचरं केशवं त्वं प्रतीहि ॥ ३४
ज्योतिर्भूतः परमोऽसौ पुरस्ता-
त्प्रकाशयन्प्रभया विश्वरूपः ।
अपः सृष्ट्वा ह्यात्मभूरात्मयोनिः
पुराकरोत्सर्वमेवाथ विश्वम् ॥ ३५
ऋतूनुत्पातान्विविधान्यद्भुतानि
मेघान्विद्युत्सर्वमैरावतं च ।
सर्वं कृष्णात्स्थावरं जङ्गमं च
विश्वाख्याताद्विष्णुमेनं प्रतीहि ॥ ३६
विश्वावासं निर्गुणं वासुदेवं
संकर्षणं जीवभूतं वदन्ति ।

C. 13. 7392
B. 13. 159. 39
K. 13. 263. 39
M. 13 148. 89

32 ^{a}) D_{5-9} चंद्रादित्यौ; M आदित्यरुद्रा (for रुद्रादित्या). D_7 च (for ऽथ). — ^{b}) V_1 B Dn $D_{4,8}$ M साध्याश्च (for साध्या). $T_{2,3}$ M मरुतः (for °तां). V_1 B Dn गणाश्; D_{5-10} S षड्गुणाश् (for षड्गणाश्). — ^{d}) D_{10} T G M_4 [अ]पि सिद्धाः (T_1 नित्याः); M_{1-3} [ए]व साध्याः (for [ए]व सप्त).

33 T_1 om. 33^{a}. — ^{a}) D_8 M_{1-3} सर्वम् (for विश्वम्). $D_{4,9,7,9}$ वायुर्भूत्वा विक्षिपत्येव सर्वम् (D_4 om. सर्वम्). — ^{b}) $D_{1,2}$ दहति. B_1 विश्वसंघान् (for °रूपः). — ^{c}) $D_{4,5,7,8}$ मज्जयत्येव (for °यते च). — ^{d}) V_1 B_{2-5} Dn D_8 सर्व-; T_1 भूत- (for विश्व-). D_1 -संघं (for -संघान्).

34 D_{10} $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ read 34^{a} twice. — ^{a}) M_4 वेद्यश्. D_2 om. च. $D_{4-6,8,9}$ यो; T_1 [अ]सौ; G_2 खं (for यद्). V_1 B Dn D_5 वेद्यं; $D_{1,2}$ सर्वान्; D_{10} $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ (all second time) वेद; G_2 वेदो; M_4 वेदा (for वेदान्). D_{10} $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ (all first time) वेद्यं च यो वेदयिता (G_4 °विदा) च वेत्ता. — T_1 om. 34^{bc}. — ^{b}) $B_{3,4}$ Dn $D_{1,2,4}$ G_2 M_4 च श्र($D_{1,2}$ संश्र)यते विधेयं; D_{10} $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ चाश्रयते विधेयं (for °ते विधेयान्). D_{5-9} विधींश्च यश्चाश्रयते विधेयं; M_{1-3} विधिं च यं श्रावयते विधेयः. — ^{d}) D_2 चराचरे; T_2 चराचरं तं; T_3 चराचरः (for °चरं). $D_{1,2}$ केशवे. G_2 प्रतीच्छ (for °हि). $D_{4-6,8,9}$ चराचरं (D_6 °रे) केशवे तदवेहि; T_1 °चरं केशवस्य ब्रवीहि. — After 34, D_{10} T $G_{1,3,4}$ ins.:

662* वशे स्थितं तस्य समस्तयोनेः ।

35 T_1 om. 35^{ab}. — ^{a}) M_{1-3} भूत्वा (for भूतः). D_{10} $T_{2,3}$ G ज्योतिर्भूत्वासौ प्रथमं पुरस्तात्. — ^{b}) V_1 B Dn प्रकाशते यत्; $D_{4,9}$ प्रभासयन् (for प्रकाशयन्). $D_{5,6,8}$ प्रभासयन्प्रभया विश्वरूपं. — ^{c}) V_1 B Dn सर्वभूतात्म-; $D_{4,6,7,9}$ सदात्मैवात्म-; D_5 सदात्मनैवात्म-; D_8 सर्व एवात्म-; D_{10} $T_{2,3}$ G M सोमभूतात्म- (for ह्यात्मभूरात्म-). T_1 अस्पृष्ट्वासौ हेमभूतात्मयोनिः. — ^{d}) B_1 [अ]कार्षीत् (for [अ]करोत्). D_{10} $T_{2,3}$ G एतद्धि (for एवाथ).

36 ^{b}) D_{4-9} मेघा (D_4 om. मेघा) विद्युत्स्तनयित्नुस्तथैव. — For 36^{ab}, D_{10} S subst.:

663* ऋतून्मासान्विविधं कार्यजातं
विद्युत्संघैरापतन्तश्च मेघाः ।

[(L. 1) $G_{1,3}$ नक्षत्रमासान्; $M_{2,3}$ ऋतुर्मासा (for ऋतून्मासान्). — (L. 2) T_1 विद्युत्संघैरावृतांश्चैव मेघान्.]

— ^{c}) Dn_2 M_{1-3} कृत्स्नं; $D_{1,2}$ कृष्णः (for कृष्णात्). $G_{1,3}$ M_4 जंगमं स्थावरं (by transp.). — T_1 om. (hapl.?) 36^{d}–39^{a}. — ^{d}) V_1 B Dn D_5 विश्वात्मानं; D_{10} °ख्यातं; G_1 °त्मा यो (for °ख्याताद्). B_2 D_2 विश्वम् (for विष्णुम्). D_{10} $G_{1,2}$ एतत्; G_4 एव (for एनं). D_8 त्ववेहि (for प्रतीहि). $D_{6,7,9}$ विश्वाख्याताद्विष्णुमेकमवेहि; $T_{2,3}$ G_3 M विश्वाख्यातो (T_2 °त्मासौ) विष्णुमेतत्प्रतीहि.

C. 13. 7392
B. 13. 159. 39
K. 13. 263. 39
M. 13. 148. 39

ततः प्रद्युम्नमनिरुद्धं चतुर्थ-
माज्ञापयत्यात्मयोनिर्महात्मा ॥ ३७
स पञ्चधा पञ्चजनोपपन्नं
संचोदयन्विश्वमिदं सिसृक्षुः ।
ततश्चकारावनिमारुतौ च
खं ज्योतिरापश्च तथैव पार्थ ॥ ३८
स स्थावरं जङ्गमं चैवमेत-
च्चतुर्विधं लोकमिमं च कृत्वा ।
ततो भूमिं व्यदधात्पञ्चबीजां
द्यौः पृथिव्यां धास्यति भूरि वारि ।
तेन विश्वं कृतमेतद्धि राज-
न्स जीवयत्यात्मनैवात्मयोनिः ॥ ३९

ततो देवानसुरान्मानुषांश्च
लोकानृषींश्चाथ पितॄन्प्रजाश्च ।
समासेन विविधान्प्राणिलोका-
न्सर्वान्सदा भूतपतिः सिसृक्षुः ॥ ४०
शुभाशुभं स्थावरं जङ्गमं च
विष्वक्सेनात्सर्वमेतत्प्रतीहि ।
यद्वर्तते यच्च भविष्यतीह
सर्वमेतत्केशवं त्वं प्रतीहि ॥ ४१
मृत्युश्चैव प्राणिनामन्तकाले
साक्षात्कृष्णः शाश्वतो धर्मवाहः ।
भूतं च यच्चेह न विद्म किंचि-
द्विष्वक्सेनात्सर्वमेतत्प्रतीहि ॥ ४२

---

37 T1 om. 37 (cf. v. l. 36). N (except Dn2 D10 [and except Cal. and Bom. ed.]; D3 missing) om. 37^{ab}. — ^{c}) V1 B Dn D1. 2. 4–9 ततोनिरुद्धं स तथा (B1 सहसा) चतुर्थम्. — ^{d}) D4–8 आज्ञापयद् (for °पयति).

38 T1 om. 38 (cf. v. l. 36). G1 om. 38^{a}–39^{b}. — ^{a}) T2. 3 G2–4 M1–3 -गुणोपपन्नं (for -जनो°). — ^{b}) D4. 5 संनोदयद्; M1–3 पश्चादयं (for संचोदयन्). D10 T2. 3 G2–4 M4 पश्चादिदं विश्वमेतत्सिसृक्षुः. ❀ Cn: पञ्चधा पञ्चप्रकारं देवासुरमनुष्यश्वापदतिर्यग्रूपेण पञ्च जनाः पञ्च भूतानि तैरुपपन्नं विश्वं सिसृक्षुराज्ञापयतीति पूर्वेणान्वयः । ❀ — ^{c}) D10 T2. 3 G3. 4 M -मारुतं (for °तौ). D5 om. च. — ^{d}) T3 om. खं. V1 B Dn D2 अंभश् (for आपश्). D10 T2. 3 G2–4 M1–3 चार्थान् (for पार्थ).

39 T1 om. 39^{a} (cf. v. l. 36). G1 om. 39^{ab} (cf. v. l. 38). — ^{a}) D2 M1. 2 [ए]वमेतं; D4–9 [ए]व कृत्स्नं (for [ए]वमेतच्). — ^{b}) D1. 2 इदं; T1 एवं (for इमं). D4–9 च कृष्णात्; D10 T G2–4 M महात्मा (for च कृत्वा). — After 39^{ab}, T1 ins. :

664* सृष्ट्वा विश्वं विश्वयोनिर्महात्मा
तत्रातिष्ठद्विश्वरूपो हि योगात् ।

— T1 om. (hapl.) 39^{cdef}. — ^{c}) B3. 4 व्यदधत्; D2 अदधत्; D6–9 न्यदध(D9 °धा)त्; G2 अप्यदधात् (for व्यद°). D2 राजन्; T2. 3 G M4 -जातं; M1–3 -जातान् (for -बीजां). — ^{d}) D4 वारि भूरि (by transp.). D10 S (T1 om.) द्यावा (M4 द्यौः) पृथिव्यग्निरथांबुवायू. — ^{e}) D2 भूतम् (for कृतम्). — ^{f}) Dn2 om.; D6–9 सं- (for स). D10 S (T1 om.) स वै द्वि(M1–3 बी)-जानां पतिरध्यात्मयोनिः.

40 ^{a}) V1 B Dn T1 मानवांश् (for मानुषांश्). — ^{b}) D10 T2 G2 स वै लोकान् (for लोकानृषींश्च). V1 B Dn T1 चापि; D4–7. 9 T3 M अथ (for चाथ). D5–7. 9 पितॄंश्च (for पितॄन्). — ^{c}) D5 समासृजन् (for °सेन). V1 B D2 M2 विधिवत्; D4 विधिना (for विविधान्). D10 T2. 3 G M1–3 पाति (for प्राणि-). T1 सर्वानिमान्विविधान्प्राणिजातान्. — ^{d}) G3 damaged. D10 T2. 3 G1. 2. 4 M सदा भूतान्; T1 कृष्णस्तदा (for सर्वान्सदा). Dn1 -पतीन् (for -पतिः).

41 ^{b}) Dn3 विष्वक्सेनः; D1. 2 विश्वाख्यानात्; D4–7. 9 विश्वाख्यं यत्; T3 G2 M4 विश्वाख्यातात्; M1–3 विश्वाख्यातं (for विष्वक्सेनात्). M4 om. सर्वमेतत्. D4–9 ब्रवीमि (for प्रतीहि). D10 T2 G1. 3. 4 विश्वाख्यातात्सत्यमेतत्प्रती(G4 °द्भवी)हि; T1 विश्वाख्यातं सर्वमेनं प्रतीहि. — B1 D1 G2 om. (hapl.) 41^{c}–42^{d}. — ^{c}) Dn3 [इ]ति (for [इ]ह). — ^{d}) V1 B Dn D8 T2 M ह्येतत्; D5. 10 T2. 3 G1. 3. 4 चैतत् (for एतत्). D2. 4. 6–9 केशवे; D5 om. (for °वं). T1 तत् (for त्वं).

42 B1 D1 G2 om. 42 (cf. v. l. 41). D4. 5 G1 om. (hapl.) 42. — ^{a}) T1 मृत्युं. — ^{b}) D2. 6. 7. 9 विष्णुः (for कृष्णः). D2 धर्ममाहुः; D6. 9 M2. 3 धर्मसाहः; D8 धर्म एव; D10 T2 देहभाजः; T3 देहसाक्षी;

यत्प्रशस्तं च लोकेषु पुण्यं यच्च शुभाशुभम् ।
तत्सर्वं केशवोऽचिन्त्यो विपरीतमतो भवेत् ॥ ४३
एतादृशः केशवोऽयं स्वयंभू-
नारायणः परमश्चाव्ययश्च ।
मध्यं चास्य जगतस्तस्थुषश्च
सर्वेषां भूतानां प्रभवश्चाप्ययश्च ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

१४४

युधिष्ठिर उवाच ।
ब्रूहि ब्राह्मणपूजायां व्युष्टिं त्वं मधुसूदन ।
वेत्ता त्वमस्य चार्थस्य वेद त्वां हि पितामहः ॥ १

वासुदेव उवाच ।
शृणुष्वावहितो राजन्द्विजानां भरतर्षभ ।
यथातत्त्वेन वदतो गुणान्मे कुरुसत्तम ॥ २

C. 13. 7402
B. 13. 160. 2
K. 13. 264. 2
M. 13. 149. 3

G3 धर्मदेहः; G4 भूतदेहः (for धर्मवाहः). — [c]) D9 G3 हि (for the first च). Dn3 [आ]ह (for [इ]ह). D8 विपाप्म किंचिद्; D10 T3 भवेच्च किंचिद्; T1 विभूतिमच्च (for न विद्म किंचिद्). — [d]) D10 T2. 3 G3. 4 M विष्वक्सेनं (for °क्सेनात्).

43 [a]) D5–8. 10 T2. 3 G4 हि (for च). T1 याः प्रजास्त्रिषु लोकेषु; G2 यः प्रशस्तो हि लो°; G3 यत्प्रशस्तेषु लो°; M यः प्रशास्ता हि लो°. — [b]) B4 पुण्यवच् (for पुण्यं यच्). D4–9 सनातनं (for शुभाशुभम्). — [c]) D10 S सर्वं तत् (by transp.). D4–6. 8. 9 तत्सर्वं केशवे नित्यं. — T1 om. 43[d]. — [d]) V1 B1. 2. 4. 5 Dn -परं; B3 D4–9 [ऽ]न्यथा (for भवेत्).

44 [a]) V1 B Dn [ऽ]तश्च भूयो; D4–7. 9 यच्च भूयो (for ऽयं स्वयंभूर्). — [b]) B4 [अ]व्ययं. — [c]) V1 B Dn मध्याद्यंतस्य (Dn1 °द्यंतोस्य) (for मध्यं चास्य). — [d]) B Dn1. n3 बुभूषतां (for सर्वेषां भूतानां). B3–5 Dn1 D2 [अ]व्ययश्च; D4–9 [अं]त एव (for [अ]प्ययश्च). V1 Dn2 संबुभूषतां प्रभवश्चाव्ययश्च. — For 44, D10 S subst.:

665* तादृशः केशवो देवो भूयो नारायणः परः ।
आदिरन्तश्च मध्यं च देशतः कालतो हरिः ।
जगतां तस्थुषां चैव भूतानां प्रभवाप्ययः ।

[(L. 1) T3 मादृशः. M1–3 यच्च (for देवो). T1 om.; M4 तादृशः केशवांतश्च (for the prior half). — (L. 2) T1 अंत्यश्; T2. 3 M2. 3 अंतं (for अन्तश्). — (L. 3) M1. 4 जगतस् (for °तां). D10 T1. 3 G2 M3 भूतानां प्रभवाव्ययः (for the post. half).]

Colophon. — *Parvan name:* B1. 2 D1 शांति. — *Sub-parvan:* V1 B1. 2. 5 D1. 2. 5. 6. 9 M1–3 दानधर्म. — *Adhy. name:* V1 B महापुरुषमाहात्म्यं; D4–9 महापुरुषस्तवः; D10 T2. 3 G2 भगवन्माहात्म्यं; M1–3 विष्णुवैभवं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 155; D10 T2 G2. 4 243; T1 M4 235; T3 244; G1. 3 237; M1. 2 239; M3 240. — *Śloka no.:* Dn1 46.

144

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 Before the ref., T3 ins.:

666* वैशंपायनः ।
पितामहवचः श्रुत्वा राजंस्ते प्रपितामहः ।
प्रणम्य पुण्डरीकाक्षमिदं वचनमब्रवीत् ।

— [b]) D10 T3 G2–4 च (for त्वं). — [d]) B5 वेदानां हि; D10 G M3. 4 विदित्वा हि; T3 M1 विदित्वाह (for वेद त्वां हि).

2 D10 T2. 3 G M4 भगवान् (for वासुदेव). — [b]) D10 T2. 3 G द्विजानां पूजनं सदा. — [c]) G2 om. from यथातत्त्वेन up to सर्वं तथै (in 37[c]). T3 तथा (for यथा-). D4–9 या(D6. 7 य)थातथ्येन व(D6. 7 ग)दतो. — [d]) V1 B Dn1. n2 वै (for मे). B4. 5 D1. 2 -नंदन (for -सत्तम). — After 2, V1 B Dn D1. 2. 4–9 ins.:

667* द्वारवत्यां समासीनं पुरा मां कुरुनन्दन ।
[Dn2 उपासीनं (for समा°).]

C. 13. 7403
. 13. 160. 3
K. 13. 264. 3
M. 13. 149. 3

प्रद्युम्नः परिपप्रच्छ ब्राह्मणैः परिकोपितः ।
किं फलं ब्राह्मणेष्वस्ति पूजायां मधुसूदन ।
ईश्वरस्य सतस्तस्य इह चैव परत्र च ॥ ३
सदा द्विजातीन्संपूज्य किं फलं तत्र मानद ।
एतद्ब्रूहि पितः सर्वं सुमहान्संशयोऽत्र मे ॥ ४
इत्युक्तवचनस्तेन प्रद्युम्नेन तदा त्वहम् ।
प्रत्यब्रुवं महाराज यत्तच्छृणु समाहितः ॥ ५
व्युष्टिं ब्राह्मणपूजायां रौक्मिणेय निबोध मे ।
एते हि सोमराजान ईश्वराः सुखदुःखयोः ॥ ६
अस्मिल्लोके रौक्मिणेय तथामुष्मिंश्च पुत्रक ।
ब्राह्मणप्रमुखं सौख्यं न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ ७
ब्राह्मणप्रमुखं वीर्यमायुः कीर्तिर्यशो बलम् ।
लोका लोकेश्वराश्चैव सर्वे ब्राह्मणपूर्वकाः ॥ ८
तत्कथं नाद्रियेयं वै ईश्वरोऽस्मीति पुत्रक ।
मा ते मन्युर्महाबाहो भवत्वत्र द्विजान्प्रति ॥ ९
ब्राह्मणो हि महद्भूतमास्मिल्लोके परत्र च ।
भस्म कुर्युर्जगदिदं क्रुद्धाः प्रत्यक्षदर्शिनः ॥ १०
अन्यानपि सृजेयुश्च लोकाल्लोकेश्वरांस्तथा ।
कथं तेषु न वर्तेय सम्यग्ज्ञानात्सुतेजसः ॥ ११
अवसन्मद्गृहे तात ब्राह्मणो हरिपिङ्गलः ।

---

3 G2 om. 3 (cf. v. l. 2). — b) D1. 2 -वारितः (for -कोपितः). T1 प्रश्नमेतन्ममांतिके. — c) V1 किं फलं ब्राह्मणे सम्यक्; T1 किं फलं ब्राह्मणानां वै. — d) D2 प्रजानां (for पूजायां). — T1 om. 3c–4b. — e) D10 G1. 3. 4 ततस्तात; T2 परस्तात; M सतस्तात (for °स्तस्य). V1 B2–5 Dn ईश्वरत्वं (B4 °स्त्वं) कुतस्तेषां; D5 °स्तं गुरुस्तेषां; T3 °त्वं ततस्तात. — f) D4. 8 इदं (for इह). V1 B Dn [ए]व च (by transp.). M4 [अ]-परत्र (for परत्र).

4 G2 om. 4 (cf. v. l. 2). T1 om. 4ab (cf. v. l. 3). D8 om. 4. — a) D4–7. 9 पूजयसे (hypermetric) (for संपूज्य). — b) D4–7. 9 सदा दानं ददासि च. — c) V1 B Dn स्फुटं (for पितः). T1. 3 M सत्यं (for सर्वं). D10 T2 G1. 3. 4 एतन्मे ब्रूहि तत्सत्यं.

5 G2 om. 5 (cf. v. l. 2). — a) D4. 6–8 -वचने. V1 B Dn D5. 9 इत्युक्ते वचने तस्मिन् (D9 तेन); M4 °क्त्वा वचनं तेन. — b) V1 B Dn1. n3 T1. 3 तथा; M3 ततस् (for तदा). Dn2 प्रद्युम्ने च तथा त्वहं. — c) M1–3 प्रत्यब्रवं (for °ब्रुवं). — After 5, T1 ins. 668*.

6 G2 om. 6 (cf. v. l. 2). T1 om. 6ab. — T2. 3 G1. 3. 4 M ins. after 6ab: T1 after 5: Bom. ed. after 9:

668* त्रिवर्गे चापवर्गे च यशःश्रीरोगशान्तिषु ।
देवतापितृपूजासु संतोष्या एव नो द्विजाः ।

[(L. 1) T1 वापवर्गे वा. — (L. 2) Bom. ed. चैव (for एव). T1 वै (for नो).]

7 G2 om. 7 (cf. v. l. 2). — a) T3 तस्मिल्लँ (for अ°). T1 अत्र चापि परत्रैव. — b) M1–3 परे व्युष्टिश् (for तथामुष्मिंश्). D10 T G1. 3. 4 M4 परे व्युष्टिश्च (D10 T2. 3 G3 °ष्टिं च) सर्वदा. — c) D10 S (G2 om.) -प्रभवं (for -प्रमुखं). B1 (marg. as in text) सौम्यं (for सौख्यं).

8 G2 om. 8 (cf. v. l. 2). — a) D4. 7–10 S (G2 om.) -प्रभवं (for -प्रमुखं). D5. 7 तीर्थम् (for वीर्यम्). V1 B Dn ब्राह्मणप्रतिपूजायाम्. — c) D10 S (G2 om.) दृश्यंते लोकपालानां. — d) T1 M2 देवा (for सर्वे). D2. 5 T1. 3 M2 -पूजकाः (for -पूर्वकाः). D10 T2 G1. 3. 4 M1. 3 देवब्राह्मणपूजकाः; M4 ब्राह्मणप्रतिपूजकाः.

9 G2 om. 9 (cf. v. l. 2). — a) D4–10 S (G2 om.) तान् (for तत्). D1 नाश्रियेयं; T3 नाद्रियेयां (for °येयं). D5 च (for वै). — D9 reads 9c–11a twice. After 9, Bom. ed. ins. 668*.

10 For the repetition in D9, cf. v. l. 9. G2 om. 10 (cf. v. l. 2). — a) V1 B Dn D5 ब्राह्मणा (for °णो). — c) Dn3 तस्मात (for भस्म). D10 T G2. 4 M कुर्याज् (for कुर्युर्). Dn2 D5 सर्वं (for इदं). — d) V1 -दर्शनाः (for -दर्शिनः). D10 S (G2 om.) क्रुद्धः प्रत्यक्षमेव नः.

11 For the repetition in D9, cf. v. l. 9. G2 om. 11 (cf. v. l. 2). — a) D10 G1. 3. 4 हन्युस्तेपि; T M4 हन्युस्ते वि- (for अन्यानपि). — b) D4 तदा (for तथा). — c) D4 तेषां (for तेषु). V1 B Dn न वर्तेरन्; D4–9 न वर्तते; D10 T1. 2 G1. 3. 4 M न वर्तेम; T3 निवर्तेम (for न वर्तेय). — d) D6. 7. 9 सम्यग्ज्ञानश्रुते जनाः; D10 T2. 3 G1. 3. 4 M4 वयमुत्सुकचेत-

चीरवासा बिल्वदण्डी दीर्घश्मश्रुनखादिमान् ।
दीर्घेभ्यश्च मनुष्येभ्यः प्रमाणादधिको भुवि ॥ १२
स स्म संचरते लोकान्ये दिव्या ये च मानुषाः ।
इमा गाथा गायमानश्चत्वरेषु सभासु च ॥ १३
दुर्वाससं वासयेत्को ब्राह्मणं सत्कृतं गृहे ।
परिभाषां च मे श्रुत्वा को नु दद्यात्प्रतिश्रयम् ।
यो मां कश्चिद्वासयेत न स मां कोपयेदिह ॥ १४
तं स्म नाद्रियते कश्चित्ततोऽहं तमवासयम् ॥ १५
स स्म भुङ्क्ते सहस्राणां बहूनामन्नमेकदा ।
एकदा स्माल्पकं भुङ्क्ते न वैति च पुनर्गृहान् ॥ १६
अकस्माच्च प्रहसति तथाकस्मात्प्ररोदिति ।
न चास्य वयसा तुल्यः पृथिव्यामभवत्तदा ॥ १७
सोऽस्मदावसथं गत्वा शय्याश्चास्तरणानि च ।
कन्याश्चालंकृता दग्ध्वा ततो व्यपगतः स्वयम् ॥ १८
अथ मामब्रवीद्भूयः स मुनिः संशितव्रतः ।
कृष्ण पायसमिच्छामि भोक्तुमित्येव सत्वरः ॥ १९

C. 13. 7422
B. 13. 160. 22
K. 13. 264. 22
M. 13. 149. 22

(T2 °तेज)सः; T1 M1-3 वयं (T1 परं) सम्यक्सुचेतसः.

12 G2 om. 12 (cf. v. l. 2). — a) D4 M मे गृहे; D6-9 मे गृहं (for मद्गृहे). D10 T G1. 3. 4 असकृन्मे गृहे तात. — b) D10 S (G2 om) परि- (for हरि-). — c) V1 B5 वेणुदंडी; T2 दीर्घ° (for बिल्व°). D5 चीरवान्बिल्वदंडी च. — d) D4. 6-9 -कृतो महान् (for -नखादिमान्). V1 B Dn D1. 2. 5 दीर्घश्मश्रुः कृशो महान् (D1. 2 °शोदरः). — f) B1 विभुः; B5 भुवः (for भुवि). D10 S (G2 om.) प्रमाणादधिकं विदुः.

13 G2 om. 13 (cf. v. l. 2). T1 om. 13ab. — a) D10 T2. 3 G1. 3. 4 M4 सर्वान् (for स स्म). — b) D10 T3 G4 मानवाः (for मानुषाः). — c) Dn2. n3 T1 इमां गाथां; D1. 2. 5 इमे गाथे (for इमा गाथा). T3 M4 गायमानाश्. D4. 6-8 इमे गाथे गायमाने (D8 °नं). — d) D2 द्वारेषु च (for चत्वरेषु).

14 G2 om. 14 (cf. v. l. 2). — a) D10 T2. 3 G4 वासयित्वा (for °येत्को). — b) D4 corrupt. D5-9 कोपनं; D10 T G1. 3. 4 M4 स्वेच्छया (for सत्कृतं). — After 14ab, D1. 2 ins. :

669* रोषणं सर्वभूतानां सूक्ष्मेऽप्यपकृते कृते ।

— c) T2 corrupt. D4. 8. 9 परिभाषं; D10 T3 G1. 3. 4 °भाषाश् (for °भाषां). — d) D1. 2 [s]द्य; D10 T G1. 3. 4 M1-3 हि (for नु). — e) T1 corrupt. M4 को (for यो). V1 B Dn D7 T2 M वासयीत; G4 °यते (for °येत). — f) V1 B (B2 damaged) Dn इति (for इह). D10 S (G2 om.) न च मां कोपयीत ह.

15 G2 om. 15 (cf. v. l. 2). — a) V1 B Dn D5 यस्मान्; D4 तस्मान्; D10 T2. 3 G1. 3. 4 तं स; M1-3 कोस्मान् (for तं स्म). T1 तमानीय गृहे सम्यक्. — b) D1. 2 द्रुतम्; D4. 6-9 हि तम् (for ऽहं तम्). S (G2 om.) तम(T1 M °तो)हं समवासयं.

16 G2 om. 16 (cf. v. l. 2). — a) B2. 5 स संभुंक्ते; D10 T2. 3 G1. 3. 4 स तु भुंक्ते; M4 समभुंक्त (for स स्म भुङ्क्ते). D6 om. from सहस्राणां up to अकस्माच्च (in 17a). — D5 om. (hapl. ?) 16c-17d. — c) V1 B4 D4. 7-9 स्वल्पकं; B5 सोल्पकं; D10 T2. 3 G1. 3. 4 त्वधिकं; T1 क्रमिकं; M1-3 मामकं (for स्माल्पकं). D1. 2 अकस्माच्चाल्पकं भुंक्ते; M4 एकस्मादधिकं भुंक्ते. — d) V1 B Dn D1. 2. 4. 7. 9 चैवैति; T1 M3 [ए]व चेति (for वैति च). D10 T2. 3 G1. 3. 4 नैव चैति पुनर्गृहात् (D10 T2 °र्हरन्).

17 G2 om. 17 (cf. v. l. 2). D6 om. अकस्माच्च (in 17a); D5 om. 17 (for both, cf. v. l. 16). T1 om. 17. — b) B5 तदा (for तथा). B4. 5 D10 T2 G1. 3. 4 स (G1. 3. 4 च) रोदिति; T3 स रोदति (for प्ररोदिति). — c) D10 T3 G1. 3 4 M4 [अ]सौ (for [अ]स्य). B5 यस्मान्नाद्रियते कश्चित; T2 न चासौ वचसा तुल्यं; M1-3 न चास्य क्रोधतुल्यो हि. — d) M4 पृथिवीम्. D10 G1. 3. 4 तथा (for तदा).

18 G2 om. 18 (cf. v. l. 2). — a) B1. 3 Dn अथ स्म; T1 अथ तु (for सोऽस्मद्). V1 B2. 4. 5 D10 T2. 3 G4 M अथ स्वावसथं गत्वा; D4-9 अथास्या(D5 °स्मा)-वसथं कृत्वा; G1. 3 अथ स्वास्तरणं गत्वा. — b) D10 S (G2 om.) शय्यां. D4-7. 9 आस्तरणानि (for चास्त°). V1 B Dn D2 सशय्यास्तरणानि च. — c) Dn1. n2 दृष्ट्वा; D4-9 दत्त्वा (for दग्ध्वा). — d) D4. 5. 7 न्यवसतः; D6. 8. 9 चाभ्यवसत् (for व्यपगतः). V1 B Dn1. n3 पुनः; Dn2 तदा (for स्वयम्). — For 18cd, D10 S (G2 om.) subst. :

670* अदहत्स महातेजास्ततश्चाभ्यपतत्स्वयम् ।

[T2 सु- (for स). T1 अब्रवीच्च ततो मुनिः (for the post. half).]

C. 13. 7422
B. 13. 160. 22
K. 13. 264. 22
M. 13. 149. 22

सदैव तु मया तस्य चित्तज्ञेन गृहे जनः ।
सर्वाण्येवान्नपानानि भक्ष्याश्चोच्चावचास्तथा ।
भवन्तु सत्कृतानीति पूर्वमेव प्रचोदितः ॥ २०
ततोऽहं ज्वलमानं वै पायसं प्रत्यवेदयम् ।
तद्भुक्त्वैव तु स क्षिप्रं ततो वचनमब्रवीत् ।
क्षिप्रमङ्गानि लिम्पस्व पायसेनेति स स्म ह ॥ २१
अविमृश्यैव च ततः कृतवानस्मि तत्तथा ।
तेनोच्छिष्टेन गात्राणि शिरश्चैवाभ्यमृक्षयम् ॥ २२
स ददर्श तदाभ्याशे मातरं ते शुभाननाम् ।
तामपि स्मयमानः स पायसेनाभ्यलेपयत् ॥ २३
मुनिः पायसदिग्धाङ्गीं रथे तूर्णमयोजयत् ।
तमारुह्य रथं चैव निर्ययौ स गृहान्मम ॥ २४
अग्निवर्णो ज्वलन्धीमान्स द्विजो रथधुर्यवत् ।
प्रतोदेनातुदद्बालां रुक्मिणीं मम पश्यतः ॥ २५
न च मे स्तोकमप्यासीद्दुःखमीर्ष्याकृतं तदा ।
ततः स राजमार्गेण महता निर्ययौ बहिः ॥ २६
तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं दाशार्हा जातमन्यवः ।
तत्राजल्पन्मिथः केचित्समाभाष्य परस्परम् ॥ २७
ब्राह्मणा एव जायेरन्नान्यो वर्णः कथंचन ।
को ह्येनं रथमास्थाय जीवेदन्यः पुमानिह ॥ २८

---

19 G2 om. 19 (cf. v. l. 2). T1 om. 19ab. — d) B5 इच्छामि (for इत्येव). D10 T3 G1. 3. 4 तत्परः; T1 सत्वरं (for °रः).

20 G2 om. 20 (cf. v. l. 2). T1 om. 20. — a) D2. 5 T2 तदा; D10 T3 G1. 3. 4 तथा (for सदा). — b) M1–3 जनाः. — c) T3 सर्वाण्येतानि वेद्यानि. — d) Some MSS. भक्षाश्च. D5. 7. 10 T2. 3 G1. 3. 4 भक्षांश्चोच्चावचानि च (D5. 7 °चांस्तथा). — e) M1–3 संस्कृतानि (for सत्कृ°). B3. 5 D10 इह (for इति). T2. 3 G1. 3 M4 भवंतु (M4 °ति) संस्कृतानीह. — f) D4–6. 8 प्रनोदितः; D7 प्रणो°; D10 T2. 3 G1. 3. 4 विचो°; M च चोदिताः (for प्रचोदितः).

21 G2 om. 21 (cf. v. l. 2). — a) D10 T G1. 3. 4 M ततोहं ज्वलमानस्य. — c) V1 B1. 2. 4 Dn तं (for तद्). B3 Dn3 D4–9 स तु (by transp.); Dn1 तु तं. B5 तं भुक्त्वैव तु संक्षिप्तं; D10 S (G2 om.) स भु(M1–3 संभु)क्तवांस्तु मां क्षिप्रं. — D1 om. 21cf. — e) T2 लिप्यस्व. — f) V1 हि; D5 च (for [इ]ति). D4–7. 9 सस्मयः (for स स्म ह). D10 T2. 3 G1. 3. 4 पायसेनैव सोप्यहं.

22 G2 om. 22 (cf. v. l. 2). — a) Some MSS. अविमृष्य (for °मृश्य). D4–7 तु ततः; T1 वचनं (for च ततः). — b) D1. 2. 4. 6–9 एव (for अस्मि). V1 B3 तं तथा; B5 तत्त्वतः (for तत्तथा). — d) V1 B2–4 [अ]भ्यम्रक्षयं; D1. 2 °म्रक्षयत्; D4–8 [अ]भिषेचयत् (for [अ]भ्यमृक्षयम्). D10 T2. 3 G1. 3. 4 शरीरं च समालिपं; T1 M शिरश्चाहं समालिपं.

23 G2 om. 23 (cf. v. l. 2). D2 om. 23a–24b. — a) T3 सं- (for स). V1 B Dn तदाभ्यासे; D4. 6–9 समाभ्यासे (D7 °शे); D5. 10 S (G2 om.) ममाभ्याशे (T3 °से) (for तदाभ्याशे). — c) B5 स्म; D1. 4–9 तु; D10 G4 सन् (for स). B1 तां तु विस्मयमापन्नां. — d) D1 [अ]तिलेपयत्; D10 प्रले°; T G1. 3. 4 M1. 4 प्रलेपयेत्; M2. 3 व्यलेपयत् (for [अ]भ्यले°).

24 G2 om. 24 (cf. v. l. 2). D2 om. 24ab (cf. v. l. 23). — a) D10 S (except T1; G2 om.) ततः (for मुनिः). D4–9 स तौ पायसलिप्तांगौ (D4 °दिग्धांगो). — b) G1. 3 अचोदयत् (for अयोज°). — c) D1. 2. 4. 7–9 [अ]पि (for [ए]व). — d) T1 च (for स).

25 G2 om. 25 (cf. v. l. 2). — b) D10 G1. 3. 4 -धुर्यवान् (for °वत्). — c) D10 T1. 3 G1. 3. 4 M तुदन्; T2 नुदन् (for [अ]तुदद्). — d) D10 T2. 3 G1. 3. 4 अनु- (for मम).

26 G2 om. 26 (cf. v. l. 2). — a) T3 तु (for च). — b) D1 G4 मुखम् (for दुःखम्). D4 तपोधनात्; D10 T2. 3 G1. 4 -कृतं तमः; M4 -कृतं ततः (for -कृतं तदा). G3 दुःखमीर्ष्यागतं तमः. — c) V1 B Dn D3 तथा (for ततः). T1 तु (for स). — d) B3 निर्ययौ महता बहिः; M1–3 निर्ययौ नगराद्बहिः.

27 G2 om. 27 (cf. v. l. 2). — a) D1. 2 दृष्ट्वा तु; D4. 6–9 दृष्ट्वा तन् (by transp.); T2. 3 M4 तं दृष्ट्वा. — c) M4 अत्र (for तत्र). T1 मिथो ज्वलंतः केचित्तु.

28 G2 om. 28 (cf. v. l. 2). — a) T1 ब्राह्मणो येन जायेत. — b) T1 कदाचन (for कथंचन). — c) T1 [ए]वं (for [ए]नं). Dn3 आरोप्य (for आस्थाय).

आशीविषविषं तीक्ष्णं ततस्तीक्ष्णतरं विषम् ।
ब्रह्माशीविषदग्धस्य नास्ति कश्चिच्चिकित्सकः ॥ २९
तस्मिन्व्रजति दुर्धर्षे प्रास्खलद्रुक्मिणी पथि ।
तां नामर्षयत श्रीमांस्ततस्तूर्णमचोदयत् ॥ ३०
ततः परमसंक्रुद्धो रथात्प्रस्कन्द्य स द्विजः ।
पदातिरुत्पथेनैव प्राधावद्दक्षिणामुखः ॥ ३१
तमुत्पथेन धावन्तमन्वधावं द्विजोत्तमम् ।
तथैव पायसादिग्धः प्रसीद भगवन्निति ॥ ३२
ततो विलोक्य तेजस्वी ब्राह्मणो मामुवाच ह ।
जितः क्रोधस्त्वया कृष्ण प्रकृत्यैव महाभुज ॥ ३३
न तेऽपराधमिह वै दृष्टवानस्मि सुव्रत ।
प्रीतोऽस्मि तव गोविन्द वृणु कामान्यथेप्सितान् ।
प्रसन्नस्य च मे तात पश्य व्युष्टिर्यथाविधा ॥ ३४
यावदेव मनुष्याणामन्ने भावो भविष्यति ।
यथैवान्ने तथा तेषां त्वयि भावो भविष्यति ॥ ३५
यावच्च पुण्या लोकेषु त्वयि कीर्तिर्भविष्यति ।
त्रिषु लोकेषु तावच्च वैशिष्ट्यं प्रतिपत्स्यसे ।
सुप्रियः सर्वलोकस्य भविष्यसि जनार्दन ॥ ३६
यत्ते भिन्नं च दग्धं च यच्च किंचिद्विनाशितम् ।
सर्वं तथैव द्रष्टासि विशिष्टं वा जनार्दन ॥ ३७
यावदेतत्प्रलिप्तं ते गात्रेषु मधुसूदन ।
अतो मृत्युभयं नास्ति यावदिच्छा तवाच्युत ॥ ३८

C. 13. 7443
B. 13. 160. 43
K. 13. 264. 43
M. 13. 149. 42

---

29 G2 om. 29 (cf. v. l. 2). — a) T1 M4 आशीविषं तीक्ष्णतरं. — b) M4 om. ततस्तीक्ष्णतरं. V1 B Dn ततस्तीक्ष्णतरो द्विजः. — c) D4 -दिग्धः सन्; T1. 2 -दिग्धस्य (for -दग्धस्य). D10 T3 G1. 3. 4 ब्रह्माहि(D10 °भि)विषदिग्धस्य. — d) D2 transp. नास्ति and कश्चिच्.

30 G2 om. 30 (cf. v. l. 2). — b) D10 T G1. 3. 4 M प्रापतद् (for प्रास्खलद्). — c) Dn1. n2 तत्र (for तां न). D10 T G1. 3. 4 M4 अमर्षयं(M4 °य)स्तथा (T1 °दा) श्रीमांस्; M1-3 नामर्षयत्ततः श्रीमांस्. — d) T3 G1. 3. 4 स्मितपूर्वम् (for ततस्तूर्णम्). B4. 5 अयोजयत्; D4-9 अनोद° (for अचोद°).

31 G2 om. 31 (cf. v. l. 2). — d) Dn1 D2 प्राद्रवद्; D5-7 T2. 3 M1. 3. 4 प्रधावद् (for प्रा°). Dn3 प्राद्रवद्दक्षिणापथः.

32 G2 om. 32 (cf. v. l. 2). — a) D10 T1. 3 G1. 3. 4 उत्पतंतं (for °थेन). — b) V1 Dn1. n2 अभ्यधावं (for अन्व°).

33 G2 om. 33 (cf. v. l. 2). — a) D4-7. 9 प्रालोक्य; D8 चा°; D10 T2. 3 G1. 3. 4 M प्रतीतस्; T1 प्रसन्नस (for विलोक्य). — b) D10 T G1. 3. 4 M4 दुर्वासा (for ब्राह्मणो). — c) D8 T1 G1. 3. 4 M4 जित- (for जितः).

34 G2 om. 34 (cf. v. l. 2). — a) D5 अपि; T1 किंचिद् (for इह). — d) D10 T1 G1. 3 M वद (for वृणु). — f) Dn3 व्युष्टिं पश्य (for पश्य व्युष्टिर्). B3 यथाविधि; D4-9 तथाविधां; D10 T2. 3 G1. 3 M यथाविधां; T1 यथा तथा; G4 यथाविधं (for °विधा).

35 G2 om. 35 (cf. v. l. 2). T1 om. 35-36. — b) D1 अन्न- (for अन्ने). — B1 T3 om. (hapl.) 35cd. D4 om. (hapl.) 35c-36b. — c) B5 D6. 7 तथा (for यथा). D1. 2 [ए]वैषां; D10 T2 G1. 3. 4 [ए]वैष (for तेषां).

36 G2 om. 36 (cf. v. l. 2). T1 om. 36; D4 om. 36ab (for both, cf. v. l. 35). — a) D1. 2 तावच् (for या°). V1 B5 Dn1 D2 पुण्य-; D5. 7-9 M पुण्यं (for पुण्या). D10 T2. 3 G1. 3. 4 यावच्च लोके पुण्येषु. — b) D2 तव; D6-10 S (T1 G2 om.) तावत् (for त्वयि). — c) D5 कालेषु (for लोकेषु). M4 यावच् (for ता°). — d) D1. 2 वै जुष्टं (for वैशिष्ट्यं). D2. 5. 7. 9 प्रतिपत्स्यते; M3 अभिवत्स्यसे (for प्रतिप°). D10 T2. 3 G1. 3. 4 M4 विशिष्टं फलमाप्स्यसि (M4 °से). — After 36, D4 reads 38ab, repeating it in its proper place.

37 G2 om. up to सर्वं तथै (in 37c) (cf. v. l. 2). D5 T2. 3 om. (hapl.) 37. — a) D10 G1. 3. 4 [ऽ]वसन्नं; M विपन्नं (for भिन्नं च). T1 मया गृहे ते यद्दग्धं. — b) D1. 2 यद्वा किंचन नाशितं. — c) G1. 3 द्रष्टव्यं (for द्रष्टासि).

38 D4 reads 38ab for the first time after 36. — a) D4 (both times). 7. 8 एव (for एतत्). D2 सु- (for प्र-). D10 S पायसेन प्रलिप्तेषु. — c) V1 B1 Dn3 ततो; B5 अथ; D10 T G M1. 2. 4 तव (for अतो). — d) Dn1. n2 D10 S यावदिच्छसि चा(Dn1.

C. 13. 7443
B. 13. 160. 43
K. 13. 264. 43
M. 13. 149. 42

न तु पादतले लिप्ते कस्मात्ते पुत्रकाद्य वै ।
नैतन्मे प्रियमित्येव स मां प्रीतोऽब्रवीत्तदा ।
इत्युक्तोऽहं शरीरं स्वमपश्यं श्रीसमायुतम् ॥ ३९
रुक्मिणीं चाब्रवीत्प्रीतः सर्वस्त्रीणां वरं यशः ।
कीर्तिं चानुत्तमां लोके समवाप्स्यसि शोभने ॥ ४०
न त्वां जरा वा रोगो वा वैवर्ण्यं चापि भामिनि ।
स्प्रक्ष्यन्ति पुण्यगन्धा च कृष्णमाराधयिष्यसि ॥ ४१
षोडशानां सहस्राणां वधूनां केशवस्य ह ।
वरिष्ठा सहलोक्या च केशवस्य भविष्यसि ॥ ४२
तव मातरमित्युक्त्वा ततो मां पुनरब्रवीत् ।
प्रस्थितः सुमहातेजा दुर्वासा वह्निवज्ज्वलन् ॥ ४३
एषैव ते बुद्धिरस्तु ब्राह्मणान्प्रति केशव ।
इत्युक्त्वा स तदा पुत्र तत्रैवान्तरधीयत ॥ ४४
तस्मिन्नन्तर्हिते चाहमुपांशुव्रतमादिशम् ।
यत्किंचिद्ब्राह्मणो ब्रूयात्सर्वं कुर्यामिति प्रभो ॥ ४५
एतद्व्रतमहं कृत्वा मात्रा ते सह पुत्रक ।
ततः परमहृष्टात्मा प्राविशं गृहमेव च ॥ ४६
प्रविष्टमात्रश्च गृहे सर्वं पश्यामि तन्नवम् ।
यद्भिन्नं यच्च वै दग्धं तेन विप्रेण पुत्रक ॥ ४७
ततोऽहं विस्मयं प्राप्तः सर्वं दृष्ट्वा नवं दृढम् ।
अपूजयं च मनसा रौक्मिणेय द्विजं तदा ॥ ४८
इत्यहं रौक्मिणेयस्य पृच्छतो भरतर्षभ ।

---

n2 D10 T1 G4 वा)च्युत; D4 यावदिच्छाम्यहं पुनः.

39 [a]) B1 च (for तु). B3 D8 T1 लिप्तं; B5 मग्नं; D4 T2 लिप्तः; D6. 7. 9 लिप्तिः (for लिप्ते). — [b]) D10 T G M1. 2. 4 तस्मात्ते मृत्युरत्र वै. — [c]) D4. 6. 7. 9 [ए]वात्म- (for [ए]तन्मे). B5 Dn1. n3 D4. 5. 7–9 T1 G1 [ए]वं; G3 om. (for [ए]व). — [d]) M1. 2. 4 मा (for मां). T1 [s]वदत् (for ऽब्रवीत्). D1. 2. 4–9 इदं (for तदा). — [e]) D10 T G M4 मे (for स्वम्). — [f]) V1 B1. 2. 4. 5 Dn D4 ददर्श; B3 ददृशे; D5–7. 9 अदर्शं (for अपश्यं). D10 T G M4 -समन्वितं (for -समायुतम्).

40 [b]) D10 S सुरूपतां (for वरं यशः). — [c]) D4. 6–9 [अ]नुपमां; T1 °गतां (for °त्तमां). — [d]) D10 S त्वं समाप्स्यसि शोभने.

41 B2 damaged. — [a]) B3 वा वैवर्ण्यं; D10 S पीडयेद्वै (for वा रोगो वा). — [b]) V1 B1. 4. 5 D6. 10 T2. 3 G2. 4 वा; G1. 3 om. (for च). V1 B1. 4 (marg.) Dn D10 भाविनि; D2 कामिनि (for भामिनि). B3 रोगो वापि च भाविनि. — [c]) D10 T2 G1. 2. 4 M द्रक्ष्यसे; T3 दृश्यसे (for स्प्रक्ष्यन्ति). Dn1. n2 T2. 3 -गंधाश् (for -गन्धा).

42 [b]) S (except M4) पत्नीनां (for वधूनां). V1 B3 D10 T G1. 3. 4 M4 च; D4–9 हि (for ह). — [c]) D10 T2. 3 G सर्वलोक्या; Bom. ed. च सलोक्या (for सह°). M4 वरिष्ठा सर्वलोकस्य.

43 [a]) T3 G2. 4 M4 ततो (for तव). — [b]) T1 इदम् (for पुनर्). D2 ततो मामब्रवीत्पुनः; D4–9 ततो मां च पुनः पुनः. — T1 om. 43[cd]. — [c]) D1. 7 स्म; D5 स; D10 T2. 3 G M4 च (for सु-). D4 प्रस्थितः स महाभागो. — [d]) V1 B (B2 damaged) Dn [अ]-ग्निरिव (for वह्निवज्). D10 T2. 3 G1. 3. 4 M4 दुर्वासाः प्रज्वलन्निव.

44 [a]) D1. 2 तथैव; D5 एषा वै (for एषैव). — [c]) D2. 5. 8. 10 S विप्रस् (for पुत्र). — [d]) D2 तथा (for तत्र).

45 [a]) D4–6. 8. 9 [अ]पि; D10 S [ए]व (for [अ]-हम्). — [b]) V1 B Dn आचरं; D1 अब्रवीत् (for आदिशम्). — [c]) T2 om. ब्राह्मणो. D4 यत्किंचित्सुकृतस्तस्य. — [d]) D1. 2 अतंद्रितः (for इति प्रभो).

46 T1 om. 46[ab]. — [a]) D4. 5. 9 तीर्त्वा; D7 नीत्वा (for कृत्वा). — [c]) D2 -संहृष्टः (for -हृष्टात्मा). — G2 om. 46[d]–47[d]. — [d]) D1. 2 ह; D7–9 हि (for च).

47 G2 om. 47 (cf. v. l. 46). D6 reads 47 twice. — [a]) D1. 2 तु (for च). D10 T2. 3 G1. 3. 4 M4 प्रविष्टश्च गृहे सर्वम्; T1 °ष्टः स्वगृहं सर्वम्. — [b]) D10 T G1 3. 4 M4 अथ (for सर्वं). V1 तद्वरं; D2 तत्र वै; D5 ते नवं (for तन्नवम्).

48 [b]) D5 T1 दृढं नवं (by transp.). — [c]) D4. 6. 8. 9 स्व- (for च). — [d]) V1 B Dn सदा द्विजान्; D10 T G M4 द्विजांस्तदा (for द्विजं तदा).

49 D1 om. (hapl.) 49-50. T1 om. (hapl.) 49. D4 om. 49[ab]. — [c]) D10 S (T1 om.) द्विजमुख्यस्य माहात्म्यं.

माहात्म्यं द्विजमुख्यस्य सर्वमाख्यातवांस्तदा ॥ ४९
तथा त्वमपि कौन्तेय ब्राह्मणान्सततं प्रभो ।
पूजयस्व महाभागान्वाग्भिर्दानैश्च नित्यदा ॥ ५०
एवं व्युष्टिमहं प्राप्तो ब्राह्मणानां प्रसादजाम् ।
यच्च मामाह भीष्मोऽयं तत्सत्यं भरतर्षभ ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

१४५

युधिष्ठिर उवाच ।
दुर्वाससः प्रसादात्ते यत्तदा मधुसूदन ।
अवाप्तमिह विज्ञानं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १
महाभाग्यं च यत्तस्य नामानि च महात्मनः ।
तत्त्वतो ज्ञातुमिच्छामि सर्वं मतिमतां वर ॥ २

वासुदेव उवाच ।
हन्त ते कथयिष्यामि नमस्कृत्वा कपर्दिने ।
यदवाप्तं महाराज श्रेयो यच्चार्जितं यशः ॥ ३
प्रयतः प्रातरुत्थाय यदधीये विशां पते ।
प्राञ्जलिः शतरुद्रीयं तन्मे निगदतः शृणु ॥ ४

C. 13. 7461
B. 13. 161. 4
K. 13. 265. 4
M. 13. 150. 4

50 D1 om. 50 (cf. v. l. 49). — b) T2 ब्राह्मणं. D2 G1-3 M4 विभो; T1 भज (for प्रभो). — c) D5. 10 T2. 3 G महाभाग. — d) D4-9 नित्यशः (for °दा).

51 a) D1 एतां (for एवं). D4 अनु- (for अहं). D6-9 इमां व्युष्टिमनुप्राप्तो. — b) V1 B Dn D2. 5 M4 ब्राह्मणस्य (for °णानां). T1 प्रसादतः (for °दजाम्). — T2 M4 om. 51cd. — c) D10 T1. 3 G M1-3 तु (for स्यं). — d) D2 सर्वं (for सत्यं).

Colophon. — *Parvan name:* B1-3 D1. 5 शांति. — *Sub-parvan:* V1 B1-3. 5 Dn1. n2 D1. 2. 6-9 दानधर्म. — *Adhy. name:* V1 B1. 2. 4. 5 Dn1. n2 D2. 5 दुर्वाससोभिक्षा; Dn3 G2 M4 ब्राह्मणमाहात्म्यं; D10 दुर्वाससमुनिमाहात्म्यं; T2 ब्राह्मणमाहात्म्ये दुर्वासोमाहात्म्यं; T3 G3 ब्राह्मणपूजामाहात्म्यं; G1 ब्राह्मणपूजामाहात्म्यकथनं. — *Adhy. no* (figures, words or both): V1 157; Dn1 156; D2 169; D10 T2 G2. 4 M1. 2 244; T1 M4 236; T3 245; G1. 3 238; M3 241. — *Śloka no.:* Dn1 D4 55. —After this adhy., T1 reads 13. 14.

145

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 T1 om. 1-23. D4 om. the ref. — b) D8 यत्तदा भरतर्षभ; D10 S (T1 om.) शंकरांशस्य माधव.

2 T1 om. 2 (cf. v. l. 1). — a) D10 S (T1 om.) यच्च (by transp.). — c) D10 T2. 3 G M4 सर्वतो (for तत्त्वतो). — d) D10 T2. 3 G M4 शर्वस्य वदतां वर.

3 T1 om. 3 (cf. v. l. 1). D10 T2. 3 G1. 3. 4 M4 भगवान्; G2 om.; M1-3 कृष्ण (for वासुदेव). — a) D1. 2 अहं (for हन्त). V1 B Dn1 n2 हंत ते कीर्तयिष्यामि. — b) B1. 5 Dn1. n2 T2 M नमस्कृत्य. — c) B2-5 Dn D4-9 मया राजञ् (for महाराज). B1 यदवाप्यं मया राजञ्; D2 यदा मया मया रा°. — d) D10 S (T1 om.) लोके बलं (for यच्चार्जितं).

4 T1 om. 4 (cf. v. l. 1). — b) D10 T3 G त्वधीयेद्; T2 M1-3 स्वधीते (M1. 2 °ये); M4 अधीयेद् (for °ये). — d) B4. 5 निगदितं (for °दतः). D10 S (T1 om.) नास्य किंचन (G4 °चिन्न) दुर्लभं. — After 4, D10 T2. 3 G M ins.:

671* शिवः सर्वगतो रुद्रः स्रष्टा यस्तं शृणुष्व मे ।

5 T1 om. 5 (cf. v. l. 1). D10 om. 5ab. — a)

C. 13. 7462
B. 13. 161. 5
K. 13. 265. 5
M. 13. 150. 5

प्रजापतिस्तत्ससृजे तपसोऽन्ते महातपाः ।
शंकरस्त्वसृजत्तात प्रजाः स्थावरजङ्गमाः ॥ ५
नास्ति किंचित्परं भूतं महादेवाद्विशां पते ।
इह त्रिष्वपि लोकेषु भूतानां प्रभवो हि सः ॥ ६
न चैवोत्सहते स्थातुं कश्चिदग्रे महात्मनः ।
न हि भूतं समं तेन त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ ७
गन्धेनापि हि संग्रामे तस्य क्रुद्धस्य शत्रवः ।
विसंज्ञा हतभूयिष्ठा वेपन्ति च पतन्ति च ॥ ८
घोरं च निनदं तस्य पर्जन्यनिनदोपमम् ।
श्रुत्वा विदीर्येद्धृदयं देवानामपि संयुगे ॥ ९
यांश्च घोरेण रूपेण पश्येत्क्रुद्धः पिनाकधृक् ।
न सुरा नासुरा लोके न गन्धर्वा न पन्नगाः ।
कुपिते सुखमेधन्ते तस्मिन्नपि गुहागताः ॥ १०
प्रजापतेश्च दक्षस्य यजतो वितते क्रतौ ।
विव्याध कुपितो यज्ञं निर्भयस्तु भवस्तदा ।
धनुषा बाणमुत्सृज्य सघोषं विननाद च ॥ ११
ते न शर्म कुतः शान्तिं विषादं लेभिरे सुराः ।
विद्रुते सहसा यज्ञे कुपिते च महेश्वरे ॥ १२
तेन ज्यातलघोषेण सर्वे लोकाः समाकुलाः ।
बभूवुरवशाः पार्थ विषेदुश्च सुरासुराः ॥ १३
आपश्चुक्षुभिरे चैव चकम्पे च वसुंधरा ।
व्यद्रवन्गिरयश्चापि द्यौः पफाल च सर्वशः ॥ १४

D4–9 तं ससृजे; T2. 3 G M4 त(G2 स)मसृजत् (for तत्ससृजे). M1–3 प्रजापतिं तमसृजत्. — b) T2. 3 M तमसोंते (for तप°).

6 T1 om. 6 (cf. v. l. 1). — b) D1. 2 महाभूताद्; D4 °देवो; G1–3 अभूत्तस्माद् (for महादेवाद्). — c) D1. 2 इति (for इह). B5 हि (for [अ]पि). — d) D5 लोकानां (for भूतानां). D6–9 च (for प्र-). G2 [s]पि नः (for हि सः). D4 भूतानां च भवेदिति.

7 T1 om. 7 (cf. v. l. 1). — d) D1. 2 सर्व- (for त्रिषु). D4–9 सर्वभूतेषु विद्यते.

8 T1 om. 8 (cf. v. l. 1). B5 om. 8–9. — d) B1. 2 Dn D8 वेपंते च; D10 T2. 3 G वेपयंति (for वेपन्ति च).

9 T1 om. 9 (cf. v. l. 1). B5 om. 9 (cf. v. l. 8). — a) Dn3 तं; T2 हि (for च). — c) V1 B (B5 om.) Dn1. n2 विशीर्येद्; Dn3 विशीर्णं; D4. 6–9 [अ]पि दीर्येद् (for विदी°).

10 With 10-41, cf. 7. 173. 41–70. T1 om. 10 (cf. v. l. 1). — a) V1 यांश्च रूपेण घोरेण; D10 S (T1 om.) यं चाक्ष्णा (M1–3 यांश्चासौ) घोररूपेण. — b) D10 T2. 3 G M4 पश्येद्दग्धः पतेदधः. — After 10ab, D4–9 ins.:

672* तत्क्षणादेव कुर्यात्स भस्म वह्निशिखा यथा ।
[D4 repeats the post. half and 10cd after 11cd.]

— c) T3 नासुरा न सुरा लोके. — d) D10 S (T1 om.) गंधर्वा न च पन्नगाः. — e) D5 T2 कुपितेपि (T2 °ते च) ततो भूयस्. — f) B1 गुहाशयाः; D4 महामते; D5 T2 G1–3 गुहां गताः; D6. 9 सहागताः (for गुहा°).

11 T1 om. 11 (cf. v. l. 1). — a) D10 S (T1 om.) तु (for च). — b) Dn3 विश्रुते (for विततते). D2 क्षितौ (for क्रतौ). — d) G2–4 सदा (for तदा). — After 11cd, D4 repeats the post. half of 672* and 10cd. — f) D10 T2 G2 M4 सुघोषं; T3 G1 सुघोरं; G4 सघोरं (for °षं). G2 स (for वि-). D5 M1–3 ह (for च).

12 T1 om. 12 (cf. v. l. 1). — a) D10 T2. 3 G M2. 3 न ते (by transp.). — b) M1–3 प्रसादालू; M4 विषादालू (for °दं). D1. 2. 4. 6–9 लेभिरे स्म सुरास्तदा. — T3 om. (hapl.) 12c–13d. — c) V1 B Dn विद्धे च; M1–3 विद्रुताः (for °ते). D10 T2 G M4 विद्रुताः सह यज्ञे(T2 °त्ने)न.

13 T1 om. 13 (cf. v. l. 1). T3 om. 13 (cf. v. l. 12). — a) D4. 6. 8. 9 ते तथा (for तेन ज्या-). D1. 2 -शब्देन (for -घोषेण). — b) T2 G4 सर्व- (for सर्वे). D7 सवासवाः (for समाकुलाः). — c) D1. 2. 4–9 वशगाः (for अवशाः). — d) D5–7. 9 निषेदुश् (for विषे°).

14 T1 om. 14 (cf. v. l. 1). — a) D10 T2. 3 G भूयश् (for आपश्). D1. 5–9 सर्वाश्; D4 तत्र; D10 G1. 3. 4 चापश्; T2 G2 M चापि; T3 वापश् (for चैव). — b) D5 चुक्षुभे (for चकम्पे). — c) D10 T2. 3 G4 M4 विदीर्णा; G1–3 विकीर्णा (for व्यद्रवन्). Dn3 व्यद्रवं-

अन्धेन तमसा लोकाः प्रावृता न चकाशिरे ।
प्रनष्टा ज्योतिषां भाश्च सह सूर्येण भारत ॥ १५
भृशं भीतास्ततः शान्तिं चक्रुः स्वस्त्ययनानि च ।
ऋषयः सर्वभूतानामात्मनश्च हितैषिणः ॥ १६
ततः सोऽभ्यद्रवद्देवान्क्रुद्धो रौद्रपराक्रमः ।
भगस्य नयने क्रुद्धः प्रहारेण व्यशातयत् ॥ १७
पूषाणं चाभिदुद्राव परेण वपुषान्वितः ।
पुरोडाशं भक्षयतो दशनान्वै व्यशातयत् ॥ १८
ततः प्रणेमुर्देवास्ते वेपमानाः स्म शंकरम् ।
पुनश्च संदधे रुद्रो दीप्तं सुनिशितं शरम् ॥ १९
रुद्रस्य विक्रमं दृष्ट्वा भीता देवाः सहर्षिभिः ।
ततः प्रसादयामासुः शर्वं ते विबुधोत्तमाः ॥ २०
जेपुश्च शतरुद्रीयं देवाः कृत्वाञ्जलिं ततः ।
संस्तूयमानस्त्रिदशैः प्रससाद महेश्वरः ॥ २१
रुद्रस्य भागं यज्ञे च विशिष्टं ते त्वकल्पयन् ।
भयेन त्रिदशा राजञ्शरणं च प्रपेदिरे ॥ २२
तेन चैवातिकोपेन स यज्ञः संधितोऽभवत् ।
यद्यच्चापि हतं तत्र तत्तथैव प्रदीयते ॥ २३
असुराणां पुराण्यासंस्त्रीणि वीर्यवतां दिवि ।
आयसं राजतं चैव सौवर्णमपरं तथा ॥ २४
नाशकत्तानि मघवा भेत्तुं सर्वायुधैरपि ।
अथ सर्वेऽमरा रुद्रं जग्मुः शरणमर्दिताः ॥ २५

C. 13. 7483
B. 13. 161. 26
K. 13. 265. 26
M. 13. 150. 26

श्चापि भूतानि; $D_{1.2}$ पर्वताश्च व्यशीर्यंत; D_{4-9} न्य(D_7 अ)पतन्पर्वताश्चापि. — ^{d}) D_{10} $T_{2.3}$ G [इ]व (for च).

15 T_1 om. 15 (cf. v. l. 1). — ^{b}) $D_{1.2}$ न प्रकाशंत संवृताः.

16 T_1 om. 16 (cf. v. l. 1). — ^{d}) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ आत्मनां च; G_2 अवनाय (for आत्मनश्च).

17 T_1 om. 17 (cf. v. l. 1). — ^{b}) V_1 B Dn D_{4-9} रुद्रो (for क्रुद्धो). D_{10} S (T_1 om.) भीम- (for रौद्र-).

18 T_1 om. 18 (cf. v. l. 1). G_2 M_4 om. (hapl.) 18. — ^{a}) V_1 B_{2-4} Dn $D_{1.5.10}$ T_3 M_2 पूषणं (for पूषाणं). $D_{4-6.8.9}$ $G_{1.3}$ M_{1-3} चापि; T_3 अभि- (for चाभि-). — ^{b}) D_{10} G_4 वरेण; $G_{1.3}$ घो° (for प°). V_1 B Dn पादेन च रुषान्वितः. — ^{d}) D_{10} T_2 G_4 तु; $G_{1.3}$ M_{1-3} च (for वै). B_3 व्यपातयत् (for व्यशा°).

19 T_1 om. 19 (cf. v. l. 1). — ^{a}) B_1 D_{10} $T_{2.3}$ $G_{3.4}$ प्रणेदुर् (for °मुर्). D_{4-9} च (for ते). — ^{b}) B_1 T_2 M_{1-3} तु (T_2 च) शंकरं; D_{4-9} च शंकरात् (for स्म शंकरम्). — B_1 om. (hapl.) 19^{cd}. — ^{cd}) D_{4-9} दीप्तं सहसा; M_4 रुद्रो दिव्यं स- (for रुद्रो दीप्तं सु-).

20 T_1 om. 20 (cf. v. l. 1). — ^{b}) $D_{1.2}$ transp. भीता and देवाः. — ^{d}) B_3 D_5 सर्वे (for शर्वं). $D_{4.6-9}$ सर्वे विबुधसत्तमाः; D_{10} S (T_1 om.) शर्वं ते विबुधोत्तमं.

21 T_1 om. 21 (cf. v. l. 1). — ^{a}) G_2 ते (for च). — ^{b}) $D_{1.2}$ स्थिताः; $G_{1.3}$ द्रुतं; G_2 द्रुताः; Bom. ed. तदा (for ततः).

22 T_1 om. 22 (cf. v. l. 1). — ^{b}) V_1 B_{2-4} $D_{2.8.10}$ T_3 $G_{1.3.4}$ [ऽ]न्वकल्पयन्; B_5 D_{n1} [ऽ]नु° (for त्वक°). — ^{d}) D_{10} $T_{2.3}$ G प्रति- (for च प्र-).

23 T_1 om. 23 (cf. v. l. 1). — ^{a}) V_1 B Dn हि तु(D_{n2} रु)ष्टेन; D_{10} $T_{2.3}$ G हि कोपेन; M_{1-3} विको°; M_4 ह्यको° (for [अ]तिको°). — ^{b}) B_1 संततो; $D_{1.2}$ संहितो; D_{4-9} स्तंभितो; D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ साधितो; G_2 संभृतो (for संधितो). — B_1 om. 23^{cd}. — ^{c}) D_{n1} M [अ]पहृतं; $D_{1.2}$ [अ]पि धृतं; D_{10} T_2 G [उ]पहृतं; T_3 [उ]पहितं (for [अ]पि हतं). D_{n3} चैव (for तत्र). $D_{4-7.9}$ यच्चापि तत्कृतं तत्र (D_5 °च्च). — ^{d}) M_{1-3} तच्च (for तथा). V_1 B_{2-5} $D_{n1.n3}$ D_5 [अ]न्व- (B_2 $D_{n1.n3}$ D_5 °नु)जीवयत्; $D_{4.6.7.9}$ प्रलीयते (for प्रदी°). D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 तत्ते च (T_2 यज्ञे च; G_1 यत्ते च; G_3 M_4 तत्तेजः) प्रतिपेदिरे.

24 Before 24, T_1 ins.:

673* युधिष्ठिरः ।
त्रिपुराणि महाबाहो जितवान्स महेश्वरः ।
आचक्ष्व मे यथातत्त्वं सर्वज्ञ मधुसूदन ।
वासुदेवः ।
शृणु मे गदतस्तात यथा दग्धं पुरत्रयम् ।

— ^{b}) M_{1-3} विक्रमतां (for वीर्यवतां). — ^{c}) $D_{6.9.10}$ राजसं (for °तं). — ^{d}) D_2 तदा (for तथा). V_1 B Dn सौवर्णमपि चापरं.

C. 13. 7484
B. 13. 161. 27
K. 13. 265. 27
M. 13. 150. 27

तत ऊचुर्महात्मानो देवाः सर्वे समागताः ।
रुद्र रौद्रा भविष्यन्ति पशवः सर्वकर्मसु ।
जहि दैत्यान्सह पुरैर्लोकांस्त्रायस्व मानद ॥ २६
स तथोक्तस्तथेत्युक्त्वा विष्णुं कृत्वा शरोत्तमम् ।
शल्यमग्निं तथा कृत्वा पुङ्खं वैवस्वतं यमम् ।
वेदान्कृत्वा धनुः सर्वाञ्ज्यां च सावित्रिमुत्तमाम् ॥२७
देवान्रथवरं कृत्वा विनियुज्य च सर्वशः ।
त्रिपर्वणा त्रिशल्येन तेन तानि बिभेद सः ॥ २८
शरेणादित्यवर्णेन कालाग्निसमतेजसा ।
तेऽसुराः सपुरास्तत्र दग्धा रुद्रेण भारत ॥ २९
तं चैवाङ्कगतं दृष्ट्वा बालं पञ्चशिखं पुनः ।
उमा जिज्ञासमाना वै कोऽयमित्यब्रवीत्तदा ॥ ३०
असूयतश्च शक्रस्य वज्रेण प्रहरिष्यतः ।
सवज्रं स्तम्भयामास तं बाहुं परिघोपमम् ॥ ३१
न संबुबुधिरे चैनं देवास्तं भुवनेश्वरम् ।
सप्रजापतयः सर्वे तस्मिन्मुमुहुरीश्वरे ॥ ३२
ततो ध्यात्वाथ भगवान्ब्रह्मा तममितौजसम् ।
अयं श्रेष्ठ इति ज्ञात्वा ववन्दे तमुमापतिम् ॥ ३३
ततः प्रसादयामासुरुमां रुद्रं च ते सुराः ।
बभूव स तदा बाहुर्बलहन्तुर्यथा पुरा ॥ ३४
स चापि ब्राह्मणो भूत्वा दुर्वासा नाम वीर्यवान् ।
द्वारवत्यां मम गृहे चिरं कालमुपावसत् ॥ ३५

---

25 [a]) D1. 2. 4–6. 8. 9 T3 M मघवान्; D10 T2 G भगवान् (for मघवा). T1 न शक्तास्तानि गीर्वाणा. — [b]) B1. 3. 5 Dn1 जेतुं (for भेत्तुं). — [c]) Dn2 D8 महा-; D6. 7. 9 नरा; G4 सुरा (for ऽमरा). T1 राजञ् (for रुद्रं).

26 T1 om. (hapl.) 26[ab]. — [a]) Dn1 तत्र (for तत). D1. 2. 4–9 ते तमूचुर्महात्मानं. — [b]) D1. 2 transp. देवाः and सर्वे. — [c]) D10 T2. 3 G M करिष्यंति (for भवि°). — [d]) D10 T2. 3 G M पशवः कर्म ते प्रजाः. — For 26[cd], T1 subst.:

674* रुद्रं तं रौद्रकर्माणि सर्वास्त्रकुशलं प्रभुम् ।

— M4 om. 26[e]–27[f].

27 M4 om. 27 (cf. v. l. 26). G2 om. 27. — [a]) T2 अथ रुद्रस् (for स तथोक्तस्). — [b]) V1 B Dn कृत्वा विष्णुं (by transp.). T1 वेदान्कृत्वा रथोत्तमं. — [c]) D1. 2 ततः कृत्वा; D4. 6–9 ततः पुंखे; T1 तथा विष्णुं (for तथा कृत्वा). — [d]) D1. 2 पुंखे (for पुङ्खं). D4–7. 9. 10 S (G2 M4 om.) पुंखं (D4–7. 9 मध्ये) सोममपां पतिं. — [e]) D4–7. 9 मंदरं च धनुः कृत्वा; D10 T2. 3 G1. 3. 4 M1–3 ओंकारं च धनुः कृत्वा (M1–3 °नुस्तस्य); T1 सुमेरुं च धनुः कृत्वा. — T1 om. (hapl.) 27[f]–28[a]. — [f]) D4–7. 9 सावित्रीं ज्यां महेश्वरः.

28 T1 om. 28[a] (cf. v. l. 27). — [a]) D10 S (T1 om.) वेदान् (for देवान्). V1 B Dn D5 ब्रह्माणं सारथिं कृत्वा.

29 [a]) D10 T2 G पुरा; T3 पुनः (for ऽसुराः). D1. 2 -सुरास्तत्र; D4. 5 -पुराः पेतुर्; D6–9 -सुराः पेतुर् (for -पुरास्तत्र). — [d]) M4 रौद्रेण (for रु°). D10 T G M1–3 दग्धा रौद्रेण तेज(D10 वर्च)सा. — After 29, D4–7. 9 ins.:

675* हतानि पेतुः सहसा विपुले सागराम्भसि ।

30 [a]) B3 तं चैवांग-; Dn3 तथैवांक-; D6–9 तं शैलांक-; D10 T G देव्याश्चांक-; M4 बाणं चांक- (for तं चैवाङ्क-). — [b]) B1 T1 बाणं (for बालं). — [c]) T2. 3 स; M1–3 सा (for वै). D1. 2. 4. 6. 8–10 T1 उमां जिज्ञासमानो वै (D10 T1 °नः स); G2. 4 उमां जिज्ञासुमनसः. — [d]) D10 T G1. 4 हरः; G2 M4 सुरान् (for तदा). D4–9 शक्रः (D5 वचः) कोयमथाब्रवीत्.

31 [a]) D5 असूयतस्तु; T1 °यितस्य; G1–3 °यकस्य (for °यतश्च). — [d]) V1 बाहुं तं (by transp.); D1. 2 स बाहुं.

32 [a]) Dn1 ते (for सं-). D10 S [ए]व (for [ए]नं). — T1 om. 32[cd]. — [d]) D4. 6. 7. 9 सुषुपुर् (for मुमुहुर्).

33 [a]) Dn1 च; D4–10 S तु (for [अ]थ). — [c]) B1 स्तुत्वा (for ज्ञात्वा).

34 [b]) T1 देवताः (for ते सुराः). — T1 om. 34[c]–36[d]. — [c]) D2 T3 महाबाहुर्; T2 तदा बालो; G1 तथा बालं; G2. 3 तथा बालः (for तदा बाहुर्). — [d]) M1–3 -पुरं (for पुरा). D10 T2. 3 G2–4 सहसा तु (T2 वयसा तु; G2. 3 प्रययौ स) यथापुरं.

35 T1 om. 35 (cf. v. l. 34). The portion in

विप्रकारान्प्रयुङ्क्ते स्म सुबहून्मम वेश्मनि ।
तानुदारतया चाहमक्षमं तस्य दुःसहम् ॥ ३६
स देवेन्द्रश्च वायुश्च सोऽश्विनौ स च विद्युतः ।
स चन्द्रमाः स चेशानः स सूर्यो वरुणश्च सः ॥ ३७
स कालः सोऽन्तको मृत्युः स तमो रात्र्यहानि च ।
मासार्धमासा ऋतवः संध्ये संवत्सरश्च सः ॥ ३८
स धाता स विधाता च विश्वकर्मा स सर्ववित् ।
नक्षत्राणि दिशश्चैव प्रदिशोऽथ ग्रहास्तथा ।
विश्वमूर्तिरमेयात्मा भगवानमितद्युतिः ॥ ३९
एकधा च द्विधा चैव बहुधा च स एव च ।
शतधा सहस्रधा चैव तथा शतसहस्रधा ॥ ४०
ईदृशः स महादेवो भूयश्च भगवानतः ।
न हि शक्या गुणा वक्तुमपि वर्षशतैरपि ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

C. 13. 7501
B. 13. 161. 44
K. 13. 265. 44
M. 13. 150. 44

G2 is missing from चिरं (in 35d) up to एवाक्षि (in 13. 146. 27b). — d) M1-3 चिर- (for चिरं). G1 M4 उवास ह (for उपावसत्). D1. 2 चिरकालमुपासितः; D10 T2. 3 G3. 4 °लमुवास ह.

36 T1 om. 36 (cf. v. l. 34). G2 missing (cf. v. l. 35). — b) D10 T2 G1. 3. 4 सुबली; T3 सुबलिं (for सुबहून्). — c) D10 T2. 3 G1. 3. 4 M4 तं चारमतिथिं चाहम्; M1-3 तमारमयितुं चा°; Madras ed. तांस्तथा मर्षयित्वा°. — d) D4 दुःक्षमं; D8 दुःक्षमान्; D10 G1. 3. 4 दुःसहान् (for दुःसहम्). V1 B Dn च क्षमे चातिदुःसहान्; T2. 3 M अक्षमस्तस्य दुःसहान्. — After 36, V1 B Dn D1. 2. 4-9 ins.:

676* स वै रुद्रः स च शिवः सोऽग्निः शर्वः स सर्वजित् ।

[D1. 4-9 सर्ववित् (for °जित्).]

37 G2 missing (cf. v. l. 35). — a) D10 T2. 3 G1. 3. 4 M4 वै भूमिश् (for देवेन्द्रश्). — b) V1 B2. 4 च स (by transp.). B1 सोश्विनौ वसवः स च; D10 S (G2 missing) सोश्विनौ च (T2. 3 G1. 3. 4 स) मरुत्पतिः. — c) D10 T3 G4 च ब्रह्मा (for चन्द्रमाः). — d) G1. 3 M4 ह (for सः).

38 G2 missing (cf. v. l. 35). — a) D4. 7 [s]पि; D6. 8. 9 [s]थ (for सो). — b) V1 B Dn D1. 2. 5. 8. 10 यमो; D4. 6. 7. 9 मेघो (for तमो). — d) B1 स च; D10 T2. 3 G1. 3. 4 सत्यं; T1 संध्याः (for संध्ये). B1 च हि; D4 तदा (for च सः).

39 G2 missing (cf. v. l. 35). — a) D10 T2. 3 G1. 3. 4 च धाता (for धाता स). M1-3 स (for च). — b) Dn3 सर्वजित्; T1 विश्वकृत् (for सर्ववित्). — c) V1 B Dn G1. 3 ग्रहाश् (for दिशश्). — d) V1 B Dn दिशोथ प्र(Dn वि)दिशस्तथा. — f) V1 B4. 5 Dn1. n2 D1. 2. 4-9 अमर-; B1 Dn3 परम- (for अमित-). B3 भगवान्परमेश्वरः.

40 G2 missing (cf. v. l. 35). — b) D2 सर्वं (for च स). V1 B2. 4. 5 Dn D5-9 एव ह; B3 एकवित्; D4 एव हि; D10 T1. 3 G4 एव सः (for एव च). — c) Hypermetric. V1 B2. 4. 5 Dn1. n3 च (for चैव). — d) Dn2 D10 T2. 3 G1. 3. 4 -सहस्रशः (for °स्रधा).

41 G2 missing (cf. v. l. 35). — a) Dn2 D5 T1 G1. 3 च (for स). — b) B3 ततः; D4-10 T2. 3 G1. 3. 4 अजः (for अतः). T1 भगवानमितद्युतिः (=39d). — c) D1. 2 शक्या मया; M1-3 शक्यं गुणान् (for शक्या गुणा). — d) D1. 2 गुणा; D4-9 मया (for the first अपि). T1 पुनः (for the second अपि).

Colophon. — *Parvan name*: B1-3 Dn3 D1 शांति. — *Sub-parvan*: V1 B Dn1. n2 D1. 2. 4. 5 M1-3 दानधर्म. — *Adhy. name*: V1 B Dn1. n2 ईश्वरप्रशंसा; Dn3 ईश्वरमाहात्म्यं; D1. 2 रुद्रमाहात्म्यं; D10 T2. 3 G3 M4 महादेवप्रशंसा; M1-3 महादेवमाहात्म्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): V1 158; Dn1 157; D10 T2. 3 G4 245; T1 M1. 2 241; G1. 3 239; M3 242; M4 237. — *Śloka no.*: Dn2 44.

१४६

C. 13. 7502
B. 13. 162. 1
K. 13. 266. 1
M. 13. 151. 1

वासुदेव उवाच ।
युधिष्ठिर महाबाहो महाभाग्यं महात्मनः ।
रुद्राय बहुरूपाय बहुनाम्ने निबोध मे ॥ १
वदन्त्यग्निं महादेवं तथा स्थाणुं महेश्वरम् ।
एकाक्षं त्र्यम्बकं चैव विश्वरूपं शिवं तथा ॥ २
द्वे तनू तस्य देवस्य वेदज्ञा ब्राह्मणा विदुः ।
घोरामन्यां शिवामन्यां ते तनू बहुधा पुनः ॥ ३
उग्रा घोरा तनूर्यास्य सोऽग्निर्विद्युत्स भास्करः ।
शिवा सौम्या च या तस्य धर्मस्त्वापोऽथ चन्द्रमाः ॥ ४
आत्मनोऽर्धं तु तस्याग्निरुच्यते भरतर्षभ ।
ब्रह्मचर्यं चरत्येष शिवा यास्य तनुस्तथा ॥ ५
यास्य घोरतमा मूर्तिर्जगत्संहरते तया ।
ईश्वरत्वान्महत्त्वाच्च महेश्वर इति स्मृतः ॥ ६
यन्निर्दहति यत्तीक्ष्णो यदुग्रो यत्प्रतापवान् ।
मांसशोणितमज्जादो यत्ततो रुद्र उच्यते ॥ ७
देवानां सुमहान्यच्च यच्चास्य विषयो महान् ।
यच्च विश्वं महत्पाति महादेवस्ततः स्मृतः ॥ ८
समेधयति यन्नित्यं सर्वार्थान्सर्वकर्मभिः ।

146

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37). It is also missing in T1.

1 G2 missing up to एवाक्षि (in 27b) (cf. v. l. 13. 145. 35). D10 T2. 3 G1. 3. 4 M4 भगवान् (for वासुदेव). — b) B2 Dn3 T3 माहाभाग्यं. B1 D10 T2. 3 G1. 3. 4 M4 महामते (for °त्मनः). — c) D1. 2 G1 रुद्रस्य बहुरूपस्य. — d) D4–9 G1 माहात्म्यं च (for बहुनाम्ने).

2 G2 missing (cf. v. l. 1). — a) D10 T3 [अ]ग्र्यं; G1. 3. 4 [उ]ग्रं (for [अ]ग्निं). — b) B1 D10 T2. 3 G1. 3. 4 M देवं (for स्थाणुं). — d) D1. 2 बहु- (for विश्व-).

3 With 3–29, cf. 7. 173. 74–93. G2 missing (cf. v. l. 1). — a) V1 om.; T3 यज्ञस्य (for देवस्य). — D4 reads 3b–4a twice. — c) V1 ततश्चोग्रां (for शिवामन्यां). D1. 2. 4 (first time). 5–9 घोरा चान्या शिवा चान्या; D4 (second time) घोरा चान्या तथोग्रान्या.

4 G2 missing (cf. v. l. 1). For the repetition in D4, cf. v. l. 3. — a) D10 T2. 3 G1. 3. 4 परा (for उग्रा). Some MSS. तनुर् (for तनूर्). D10 T2. 3 G3 M4 सा; G1 या; G4 तु (for [अ]स्य). — b) M4 समप्रभा (for स भास्करः). D10 T2. 3 G1. 3. 4 M1–3 अग्निविद्युत्समप्रभा. — c) V1 B Dn च या त्वस्य; D10 T2. 3 G1. 3. 4 M4 [अ]थ हृद्यास्य; M1–3 [अ]थ वा हृद्या (for च या तस्य). M4 तथा सौम्याथ हृद्या स. — d) D5. 8. 9 च (for तु).

5 G2 missing (cf. v. l. 1). — a) D1. 2. 5–9 च (for तु). — b) V1 B Dn सोमोर्धं पुनरुच्यते. — c) T2 M1–3 [ए]षा; Bom. ed. [ए]का (for [ए]ष). — d) Bom. ed. च (for या). D4–9 स्थिता; T3 यथा (for तथा).

6 G2 missing (cf. v. l. 1). — a) D4. 6. 7. 9. 10 T2. 3 G1. 3. 4 M4 घोरतरा. — b) B1 D6. 8 T3 G1 तथा; Dn1 यया; Dn2 यथा; D4 तदा (for तया). — c) D4 स राजन्नीश्वरत्वाच्च. — T3 om. (hapl.) 6d–8a.

7 G2 missing (cf. v. l. 1). T3 om. 7 (cf. v. l. 6). D2 om. (hapl.) 7–8. — a) D10 G1. 3. 4 तीक्ष्णा. T2 तथाग्निर्दाहदक्षेण. — c) D10 T2 G1. 3. 4 M4 -मज्जादि (for °दो).

8 G2 missing (cf. v. l. 1). T3 om. 8a (cf. v. l. 6). D2 om. 8 (cf. v. l. 7). — a) D10 G1. 3. 4 सुमहत्त्वाच् (for °हान्यच्). — B5 om. (hapl.) 8b–10a. — c) Dn3 महान्; D10 T2. 3 G1. 3. 4 M जगत् (for महत्). — After 8, V1 B3 Dn2. n3 read 12ab.

9 G2 missing (cf. v. l. 1). B5 om. 9 (cf. v. l. 8). — a) B1 यो (for यन्). — b) V1 B1. 2. 4 Dn सर्वान्वै; B3 D10 T2. 3 G1. 3. 4 स सर्वान्; M4 सर्वार्थैः (for °र्थान्). D1. 2. 4–9 -कर्मसु (for °भिः). — c)

शिवमिच्छन्मनुष्याणां तस्मादेष शिवः स्मृतः ॥ ९
दहत्यूर्ध्वं स्थितो यच्च प्राणोत्पत्तिः स्थितिश्च यत् ।
स्थिरलिङ्गश्च यन्नित्यं तस्मात्स्थाणुरिति स्मृतः ॥ १०
यदस्य बहुधा रूपं भूतं भव्यं भवत्तथा ।
स्थावरं जङ्गमं चैव बहुरूपस्ततः स्मृतः ॥ ११
धूम्रं रूपं च यत्तस्य धूर्जटीत्यत उच्यते ।
विश्वे देवाश्च यत्तस्मिन्विश्वरूपस्ततः स्मृतः ॥ १२
सहस्राक्षोऽयुताक्षो वा सर्वतोक्षिमयोऽपि वा ।
चक्षुषः प्रभवस्तेजो नास्त्यन्तोऽथास्य चक्षुषाम् ॥ १३
सर्वथा यत्पशून्पाति तैश्च यद्रमते पुनः ।
तेषामधिपतिर्यच्च तस्मात्पशुपतिः स्मृतः ॥ १४
नित्येन ब्रह्मचर्येण लिङ्गमस्य यदा स्थितम् ।
महयन्त्यस्य लोकाश्च महेश्वर इति स्मृतः ॥ १५
विग्रहं पूजयेद्यो वै लिङ्गं वापि महात्मनः ।
लिङ्गं पूजयिता नित्यं महतीं श्रियमश्नुते ॥ १६
ऋषयश्चापि देवाश्च गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
लिङ्गमेवार्चयन्ति स्म यत्तदूर्ध्वं समास्थितम् ॥ १७
पूज्यमाने ततस्तस्मिन्मोदते स महेश्वरः ।

C. 13. 7519
B. 13. 162. 18
K. 13. 266. 18
M. 13. 151. 16

V1 B (B5 om.) Dn मनुष्याञ्शिवमन्विच्छंस्. — a) V1 Dn D10 T1. 3 G3. 4 M4 एव; G1 देवः (for एष).

10 G2 missing (cf. v. l. 1). B5 om. 10a (cf. v. l. 8). — a) V1 B1-4 Dn3 ऊर्ध्व-; D4. 5. 8 पूर्व-; D6. 7. 9 पूर्वं (for ऊर्ध्वं). — b) D4-9 या (for यत्). V1 B Dn प्राणान्नृणां स्थिरश्च यत्; D10 S (T1 G2 missing) प्राणान्प्रेरयते च यत्. — c) D10 T2. 3 G1 -लिंगं (for -लिङ्गश्). B1 यो (for यन्).

11 G2 missing (cf. v. l. 1). — b) D10 T2. 3 G1. 3. 4 M1. 2. 4 भूतभव्यभवत्करं (M1. 2 °भवं तथा).

12 G2 missing (cf. v. l. 1). V1 B3 Dn2. n3 read 12ab after 8. — a) B1. 4 धूम्ररूपं; D2 रूपं धूम्रं (by transp.); T2. 3 धूम्ररूपा; M4 धूम्ररूपाश्. D10 G1. 3. 4 M1-3 धूम्ररूपा जटा यस्माद्. — b) B3 D4. 5 तत; D10 T2. 3 G1. 3 पुनर् (for [इ]त्यत). G4 धूर्जटिः पुनरित्यपि. — V1 Dn om. 12cd. — c) B4 D5 ततस्; D4. 6-9 यतस् (for च यत्). D10 रूपं (for तस्मिन्). — D9 om. 12d-14c.

13 G2 missing (cf. v. l. 1). D9 om. 13 (cf. v. l. 12). — a) D10 T2. 3 G1. 3. 4 M4 च (for वा). — b) Dn2 D10 S (T1 G2 missing) च (for वा). — c) V1 प्रमुखस्; D4-8. 10 T2. 3 G4 M2. 3 प्रभवं (for °वस्). B1 चक्षुषां च प्रभावश्च. — d) D1. 2 च; D4-7 वा (for ऽथ). D10 T2. 3 G1. 3 M सर्व(T3 जग)तश्चक्षुरेव (M3 °ष) तत्.

14 G2 missing (cf. v. l. 1). D9 om. 14abc (cf. v. l. 12). — a) B1 D5 सर्वदा (for °था). — b) V1 B2-5 Dn1. n2 D6 सह (for पुनः). B1 तैश्च यो रमते सह; Dn3 यच्चैतद्रमते सह. — c) D1 यश् (for यच्).

15 G2 missing (cf. v. l. 1). — a) B1 नित्यं च (for नित्येन). — b) D4-9 तथा; D10 T2. 3 G1. 3. 4 M4 सदा; M1-3 यथा (for यदा). T2 स्मृतं; M2 (*sup. lin.* as in text) स्थिरं (for स्थितम्). — B2 om. 15cd. — c) B3 मोहयंति (for मह°). B5 Dn1. n2 महयत्यस्य लोकश्च. — d) V1 B1. 3-5 Dn °प्रियं ह्येतन्महात्मनः. — For 15cd, D4-9 subst. :

677* अर्चयन्ति च ये लोकाः प्रियास्तस्य महात्मनः ।

While, D10 T2. 3 G1. 3. 4 M subst. for 15cd :

678* भक्तानुग्रहणार्थाय गूढलिङ्गस्ततः स्मृतः ।

[M ह्यंड- (for गूढ-).]

16 G2 missing (cf. v. l. 1). B1 om. 16ab. — a) D1. 2 तु (for वै). — b) D1. 2. 4-9 समर्चयेत् (for महात्मनः). — D10 T2. 3 G1. 3. 4 om. 16c-17d. — c) Dn2. n3 D1. 2 लिंग- (for लिङ्गं). D4. 7-9 पूजयतो (for °यिता). D6 M1-3 लिंगपूजन(D6 °य)तो नित्यं. — d) D5-9 महतीं सिद्धिमाप्नुयात्.

17 G2 missing (cf. v. l. 1). D10 T2. 3 G1. 3. 4 om. 17 (cf. v. l. 16). — a) D1. 2 [ए]व; D8 हि (for [अ]पि). — c) M अस्य (for एव). — d) D4. 6. 8. 9 समन्वितं; M1-3 समाहितं (for °स्थितम्). M4 यदाराध्यतमं स्थितं.

18 G2 missing (cf. v. l. 1). — a) D10 T2 G4 M1-3 तदा; T3 G1. 3 M4 सदा (for ततस्). — c) D4-9 सुखी प्रीतश्च भवति. — After 18c, D4-9 ins. :

C. 13. 75 19
B. 13. 162. 18
K. 13. 266. 18
M. 13. 151. 16

सुखं ददाति प्रीतात्मा भक्तानां भक्तवत्सलः ॥ १८
एष एव श्मशानेषु देवो वसति नित्यशः ।
यजन्ते तं जनास्तत्र वीरस्थाननिषेविणम् ॥ १९
विषमस्थः शरीरेषु स मृत्युः प्राणिनामिह ।
स च वायुः शरीरेषु प्राणोऽपानः शरीरिणाम् ॥ २०
तस्य घोराणि रूपाणि दीप्तानि च बहूनि च ।
लोके यान्यस्य पूज्यन्ते विप्रास्तानि विदुर्बुधाः ॥ २१
नामधेयानि वेदेषु बहून्यस्य यथार्थतः ।
निरुच्यन्ते महत्त्वाच्च विभुत्वात्कर्मभिस्तथा ॥ २२
वेदे चास्य विदुर्विप्राः शतरुद्रीयमुत्तमम् ।
व्यासादनन्तरं यच्चाप्युपस्थानं महात्मनः ॥ २३
प्रदाता सर्वलोकानां विश्वं चाप्युच्यते महत् ।
ज्येष्ठभूतं वदन्त्येनं ब्राह्मणा ऋषयोऽपरे ॥ २४
प्रथमो ह्येष देवानां मुखादग्निरजायत ।
ग्रहैर्बहुविधैः प्राणान्संरुद्धानुत्सृजत्यपि ॥ २५
स मोचयति पुण्यात्मा शरण्यः शरणागतान् ।
आयुरारोग्यमैश्वर्यं वित्तं कामांश्च पुष्कलान् ॥ २६
स ददाति मनुष्येभ्यः स एवाक्षिपते पुनः ।

679* प्रहृष्टश्चैव शंकरः ।
सुखं वित्तं परं लोके.
[(L. 2) D4 लोकं (for लोके).]

19 G2 missing (cf. v. l. 1). — a) D1. 2 चैव (for एव). T2 एष श्मशानदेशेषु. — Dn1 repeats 19b after 20c. — b) V1 B Dn1 (both times). n2. n3 D10 S (T1 G2 missing) निर्दहन् (for नित्यशः). — c) D4 ते; M4 ये (for तं). M4 तस्मिन् (for तत्र). D10 T2. 3 G1. 3. 4 रमंते तं जनास्तस्मिन्. — d) D4 -विशेषतः; M4 -निकेतने (for -निषेविणम्).

20 G2 missing (cf. v. l. 1). — a) V1 B1 (marg.). 2-5 Dn D10 विषयस्थः; D4-9 °मश्च (for °मस्थः). — b) D1. 2. 4-9 समश्च (for स मृत्युः). — c) M4 तथा प्राणः (for स च वायुः). — After 20c, Dn1 repeats 19b. Dn1 om. 20d. — d) V1 B Dn2. n3 D6. 8 प्राणापानः; D4. 9 प्राणापान-; D5. 7 प्राणायामः; D10 S (T1 G2 missing) प्राणपालः (for प्राणोऽपानः).

21 G2 missing (cf. v. l. 1). — ab) D7 om. रूपाणि. D4 रूपाणि प्रदीप्तानि (hypermetric); G4 दीप्तानि रूपाणि (by transp.). D10 T2. 3 G4 शुभानि (for बहूनि). D2 [अ]पि (for च). — D4 om. 21c-22b. — c) D5-9 लोकैर् (for लोके). D10 T2. 3 G3. 4 M स्म (for [अ]स्य).

22 G2 missing (cf. v. l. 1). D4 om. 22ab (cf. v. l. 21). — a) V1 B Dn T2 G1 देवेषु (for वेदेषु). — b) V1 B Dn D1. 2 यथार्थवत् (for °र्थतः). — c) D5 निरूप्यंते (for निरुच्यन्ते). B5 D10 T2. 3 G4 M बहुत्वाच्; G1. 3 विभुत्वाच (for महत्त्वाच्). — d) G1. 3 बहुत्वात् (for विभु°). B1 कर्मतस् (for °भिस्). D4-9 बहुत्वात्कर्मणां तथा.

23 G2 missing (cf. v. l. 1). — a) D1. 2 समाख्यातं (for विदुर्विप्राः). — b) D2. 8 M4 शतरुद्रियम्. — c) B1 वा (for च). D10 S (T1 G2 missing) Bom. ed. व्यासेनोक्तं च यच्चास्य (Bom. ed. °पि). — d) M1-3 हि (for [अ]पि).

24 G2 missing (cf. v. l. 1). — a) Dn1 प्रत्येता (for प्रदाता). D1. 2 -कामानां (for -लोकानां). — b) D4. 6-9 प्राप्नुवते (for चाप्युच्यते). D5 विश्वं प्राप्नुवते महान्; D10 T2. 3 G1. 3. 4 M4 विश्वसाक्षी निरामयः. — D4. 6-9 om. 24cd. — c) D1. 2 ज्येष्ठं (for ज्येष्ठ-). D10 T3 M1. 3 [ए]तं; G1. 3. 4 [ए]ते; M4 [ए]तद् (for [ए]नं). — d) V1 B1. 2. 4 Dn D5 त्वृषयो (for ऋ°). D1. 2 ब्राह्मणा मुनयस्तथा.

25 G2 missing (cf. v. l. 1). — a) D10 T2. 3 G1. 3. 4 M भूतानां (for देवानां). — b) V1 B Dn अजीजनत् (for अजायत). — c) G1. 3 अग्रैर् (for ग्रहैर्). D4 प्राणैः (for प्राणान्). D10 T2. 3 G4 अग्रैर्बहुविधः प्राणान्. — d) M1-3 उल्बणैर् (for उत्सृजति). D10 T2. 3 G1. 3. 4 M4 संक्रुद्धस्तर्पणैरपि.

26 G2 missing (cf. v. l. 1). — a) D1. 2 भूतात्मा; D4 दुःखानि; D5-9 दुःखात्स (for पुण्यात्मा). V1 B Dn विमुंचति न पुण्यात्मा; D10 T2. 3 G1. 3. 4 विमोक्षयति तु(D10 °त्यतु)ष्टात्मा; M विमुंच(M4 °मोक्ष)ति च तुष्टात्मा. — b) Dn3 शरण्यः शरणं गतान्. — d) D10 S (T1 G2 missing) हितं (for वित्तं). D2 कोशांश् (for कामांश्).

27 G2 missing up to एवाक्षि (in 27b) (cf. v. l. 1). — b) D1. 2 स चैव; D10 T2. 3 G1. 3. 4 M4 सदा च; M1-3 सदा वा (for स एव). — c) D10 T2. 3 G1-3 M हि; G4 om. (for च). D1. 2 सर्वेषु (for

शक्रादिषु च देवेषु तस्य चैश्वर्यमुच्यते ॥ २७
स एवाभ्यधिको नित्यं त्रैलोक्यस्य शुभाशुभे ।
ऐश्वर्याच्चैव कामानामीश्वरः पुनरुच्यते ॥ २८
महेश्वरश्च लोकानां महतामीश्वरश्च सः ।
बहुभिर्विविधै रूपैर्विश्वं व्याप्तमिदं जगत् ।
तस्य देवस्य यद्वक्त्रं समुद्रे वडवामुखम् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

१४७

वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्तवति वाक्यं तु कृष्णे देवकिनन्दने ।
भीष्मं शांतनवं भूयः पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ॥ १
निर्णये वा महाबुद्धे सर्वधर्मभृतां वर ।
प्रत्यक्षमागमो वेति किं तयोः कारणं भवेत् ॥ २
भीष्म उवाच ।
नास्त्यत्र संशयः कश्चिदिति मे वर्तते मतिः ।
शृणु वक्ष्यामि ते प्राज्ञ सम्यक्त्वमनुपृच्छसि ॥ ३
संशयः सुगमो राजन्निर्णयस्त्वत्र दुर्गमः ।
दृष्टं श्रुतमनन्तं हि यत्र संशयदर्शनम् ॥ ४
प्रत्यक्षं कारणं दृष्टं हेतुकाः प्राज्ञमानिनः ।
नास्तीत्येवं व्यवस्यन्ति सत्यं संशयमेव च ।
तदयुक्तं व्यवस्यन्ति बालाः पण्डितमानिनः ॥ ५
अथ चेन्मन्यसे चैकं कारणं किं भवेदिति ।

C. 13. 7537
B. 13. 163. 6
K. 13. 267. 6
M. 13. 152. 6

देवेषु). — d) D1. 2 [ए]व (for च). V1 B Dn D4–9 तस्यैश्वर्यमिहोच्यते.

28 a) D1. 2 चैव (for एव). V1 B Dn व्यापृतो; D10 T2. 3 G स्थापको; M स्थापितो (for [अ]भ्यधिको). D4. 6–9 लोके (for नित्यं). — b) D10 T2. 3 G शुभाशुभं. — c) D1. 2 सर्व- (for चैव).

29 a) D1. 4–9 M1–3 भूतानां (for लोकानां). — c) D2 बहुधा (for विविधै). D1 बहुविद्धहुधा रूपैर्. — d) D1. 2 व्याप्नोति वै (for व्याप्तमिदं). D4–9 विश्वं व्याप्नुवते महत्. — e) D10 T2. 3 G1. 3. 4 यस्य (for तस्य). V1 B1. 4 D1 M तद् (for यद्). B1 रूपं (for वक्त्रं). — f) B1 स्वयं; D1. 2. 4–9 -मुखे (for -मुखम्).

Colophon missing in T1. — *Parvan name :* B1–3 Dn3 D1 शांति. — *Sub-parvan :* V1 B Dn D1. 2 M1–3 दानधर्म. — *Adhy. name :* V1 B Dn1. n3 महेश्वरमाहात्म्यं; D1. 2 ईश्वरमाहात्म्यं; D4–9 ईश्वरप्रशंसा; D10 G3 रुद्रादिनामविवरणं; T2 रुद्रादीनां विवरणं; T3 रुद्रनामविवरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): V1 159; Dn1 158; D10 T2. 3 G2. 4 246; G1. 3 240; M1. 2 242; M3 243; M4 238. — *Śloka no. :* Dn1 29.

147

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 T1 om. the ref. D10 reads the ref. on marg. — a) Dn1 D4 वाक्ये तु; D10 S त(T2 म)द्वाक्यं (for वाक्यं तु). — c) T1 भूयः शांतनवं राजा.

2 Before 2, D1. 4–7. 9 T2 M ins. युधिष्ठिरः. — a) V1 B1. 2. 4. 5 Dn D1. 2 निर्णयो; B3 विनयो (for निर्णये). D10 S तु (for वा). D4. 6–9 निर्णयो वा महाबाहो. — b) V1 B Dn D8. 10 T1 G2 -विदां (for -भृतां). — c) T1 प्रत्यक्षं चागमो वापि.

3 a) T1 राजन्; M4 नित्यम् (for कश्चिद्). — c) T1 इदं (for शृणु). D1. 2 सर्वं (for प्राज्ञ). — d) G1 यन्मां (for सम्यक्). V1 B4 Dn मेनु-; D1. 2 परि- (for अनु-).

4 a) D10 S सुमहान् (for सुगमो). V1 B Dn तत्र (for राजन्). — b) D5. 10 T G M4 तत्र (for त्वत्र). B Dn दुर्गमस्तस्य निर्णयः. — c) D10 S अचिंत्यं (for अनन्तं). D1. 2. 4–9 च (for हि).

5 a) B3 D6. 8 प्रत्यक्ष- (for °क्षं). V1 B Dn D8

C. 13. 7538
B. 13. 163. 7
K. 13. 267. 7
M. 13. 152. 6

शक्यं दीर्घेण कालेन युक्तेनातन्द्रितेन च ।
प्राणयात्रामनेकां च कल्पयानेन भारत ॥ ६
तत्परेणैव नान्येन शक्यं ह्येतत्तु कारणम् ।
हेतूनामन्तमासाद्य विपुलं ज्ञानमुत्तमम् ।
ज्योतिः सर्वस्य लोकस्य विपुलं प्रतिपद्यते ॥ ७
तत्त्वेनागमनं राजन्हेत्वन्तगमनं तथा ।
अग्राह्यमनिबद्धं च वाचः संपरिवर्जनम् ॥ ८

युधिष्ठिर उवाच ।

प्रत्यक्षं लोकतः सिद्धं लोकाश्चागमपूर्वकाः ।
शिष्टाचारो बहुविधो ब्रूहि तन्मे पितामह ॥ ९

भीष्म उवाच ।

धर्मस्य ह्रियमाणस्य बलवद्भिर्दुरात्मभिः ।
संस्था यत्नैरपि कृता कालेन परिभिद्यते ॥ १०
अधर्मा धर्मरूपेण तृणैः कूपा इवावृताः ।
ततस्तैर्भिद्यते वृत्तं शृणु चैव युधिष्ठिर ॥ ११
अवृत्त्या ये च भिन्दन्ति श्रुतत्यागपरायणाः ।
धर्मविद्वेषिणो मन्दा इत्युक्तास्ते न संशयः ॥ १२
अतृप्यन्तस्तु साधूनां य एवागमबुद्धयः ।

दृष्ट्वा; T2 M4 द्रष्टुं (for दृष्टं). D9 प्रत्यक्षकरणं दृष्टं. — b) V1 B4 D5 हैतुकाः; D10 T3 G हेतुकं; T1 हैतुकात्; T2 हैतुकं (for हेतुकाः). D4 -दर्शिनः (for -मानिनः). — D1 om. (hapl.) 5cdef. — e) D10 [ए]व (for [ए]वं). — d) T3 M2 आगमम् (for संशयम्). D10 T1.2 G M1.3.4 सत्यमागममेव वा. — e) D4.5 ते वा; D6.8.9 ते च (for तद्). — f) T1 मूर्खाः (for बालाः).

6 a) Dn1 नैकं; D2 वैकं; D4-9 राजन् (for चैकं). D10 S अथ संचिंत्यमेवैकं (T1 M °मेकं वै). — d) D10 T1.2 G M4 [आ]मंत्रितेन (for [अ]तन्द्रितेन). T3 M1-3 युक्तेनामंत्रितेन वा (T3 वै). — T1 om. 6ef. — f) D4 corrupt. B Dn1.n3 D5 कल्पमानेन (D5 °ने च) भारत.

7 a) D4.5.7-9 T3 च (for न). — b) T1.2 G1.3.4 M एतत् (for ह्ये°). V1 B Dn शक्यं ह्येतस्य दर्शनं; D4-9 शक्यं ज्ञातुं निदर्शनं; D10 T3 G2 शक्यते तत्तु कारणं. — For 7cd, D10 S subst.:

680* हेतुनामन्त्रिते वापि धर्मशास्त्रेण चोत्तमम्

[D10 मंत्रतो वा; M मंत्रितेन (for [आ]मन्त्रिते वा).]

— ef) T1 युक्तं (for ज्योतिः). D8 transp. लोकस्य and विपुलं. B1 किं पुनः; D10 T2.3 G2 प्रकाशं; T1 बहुलं; M1-3 कारणं (for विपुलं).

8 T1 om. 8. — a) D4-9 गमनं (for [आ]गमनं). V1 B Dn D1 न त्वेव गमनं राजन्; D10 T3 G तत्त्वागमसमे रा°; T2 तत्परागमने रा°; M तत्त्वावगमने रा°. — b) V1 B Dn D1 हेतुतो; D4-6.8.9 अंते च (for हेत्वन्त-). D10 T2.3 G -गमने (for °नं). T2 तदा (for तथा). M1-3 हेत्वावगमनं तथा; M2 (*inf. lin.*) हेतुतावगमे तथा; M4 हेतुमागमने तथा. — c) B1 अनिवर्तं; B4 Dn2 D4.5.8 अनिरुद्धं; Dn1 D10 T2.3 G1.2 अनुबंधं; G3.4 अनुबद्धं (for अनि°). — d) V1 B Dn D4.10 T2.3 G M1-3 वाचः (V1 B Dn °चा) संपरिवर्जयेत्.

9 a) V1 B D1.2 सिद्धिर् (for सिद्धं). D10 S प्रत्यक्षमथ धर्माश्च. — b) V1 B5 लोकश्. B3 लोकश्चागमपूर्वकः; D4 corrupt. — c) D10 T3 G शिष्टाचाराश्च विविधा; T1 °चारा बहुविधा; T2 °चारांश्च विविधान्. — d) V1 B Dn तन्मे ब्रूहि (by transp.); T1 तत्र ब्रूहि.

10 a) V1 B2.3.5 Dn1.n3 T1.3 G3 धर्मस्य क्रि(T3 G3 ध्रि)यमाणस्य. — b) D10 S महात्मभिः (for दुरा°). — c) T1 अभिहिता (for अपि कृता). D4-9 संस्था तस्य कृता राजन्. — T1 reads 10d-11a twice. — d) T1 (both times).2.3 G M4 काले वि- (for कालेन). Dn2 प्रति- (for परि-).

11 For the repetition in T1, cf. v. l. 10. — a) V1 B Dn D5.8 M4 अधर्मो (for °र्मा). T1 (second time) धर्मो ह्यधर्मरूपेण. — G2 om. 11b-12c. — b) V1 B Dn D4.5 T1 तृणैः कूप इवावृतः. — G1 om. 11c-12d. — c) D4.6.7.9 वप्रं (for वृत्तं).

12 G1 om. 12; G2 om. 12abc (for both, cf. v. l. 11). — a) B2.3 अवृत्ता (for °त्त्या). D10 नंदंति; G3 निंदा च (sic); G4 M निंदंति (for भिन्दन्ति). V1 B1.4.5 Dn1.n3 अवृत्ता ये तु भिं(B1 निं)दंति; D2 अवृत्ता ये च भिद्यंते; D4 T1 अवृत्त्या चैव भिद्यंते (T1 भिंदंति); T3 अवृत्त्या ये च निंदंति. — b) V1 B Dn D2.4-9 श्रुतित्याग-; T1 श्रुत्यागम- (for श्रुतत्याग-). — d) D5.8 M तेषु (for ते न). V1 B

परमित्येव संतुष्टास्तानुपास्स्व च पृच्छ च ॥ १३
कामार्थौ पृष्ठतः कृत्वा लोभमोहानुसारिणौ ।
धर्म इत्येव संबुद्धास्तानुपास्स्व च पृच्छ च ॥ १४
न तेषां भिद्यते वृत्तं यज्ञस्वाध्यायकर्मभिः ।
आचारः कारणं चैव धर्मश्चैव त्रयं पुनः ॥ १५

युधिष्ठिर उवाच ।

पुनरेवेह मे बुद्धिः संशये परिमुह्यते ।
अपारे मार्गमाणस्य परं तीरमपश्यतः ॥ १६
वेदाः प्रत्यक्षमाचारः प्रमाणं तत्त्रयं यदि ।
पृथक्त्वं लभ्यते चैषां धर्मश्चैकस्त्रयं कथम् ॥ १७

भीष्म उवाच ।

धर्मस्य ह्रियमाणस्य बलवद्भिर्दुरात्मभिः ।
यद्येवं मन्यसे राजंस्त्रिधा धर्मविचारणा ॥ १८
एक एवेति जानीहि त्रिधा तस्य प्रदर्शनम् ।
पृथक्त्वे चैव मे बुद्धिस्त्रयाणामपि वै तथा ॥ १९
उक्तो मार्गस्त्रयाणां च तत्तथैव समाचर ।
जिज्ञासा तु न कर्तव्या धर्मस्य परितर्कणात् ॥ २०
सदैव भरतश्रेष्ठ मा ते भूदत्र संशयः ।
अन्धो जड इवाशङ्को यद्ब्रवीमि तदाचर ॥ २१
अहिंसा सत्यमक्रोधो दानमेतच्चतुष्टयम् ।

C. 13. 7555
B. 13. 163. 22
K. 13. 267. 23
M. 13. 152. om.

Dn D10 T G3. 4 इत्युक्तस्तेषु सं(T3 °ष्वसं)शयः.

13 a) D1. 4–9 च (for तु). — b) D10 T2. 3 G M यावद्; T1 यदि च (for य एव). — d) D4. 6–9 T1 उपास्य (for °स्स्व). T2 तानुपास्य च पूज्य च.

14 T1 om. (hapl.) 14. — c) B1 T1. 3 G संबुध्या; B3 Dn1 °द्धस्; D1. 2 संतुष्टास्; D4–9 संहृष्टास् (for संबुद्धास्). — d) Dn3 D4. 6. 8. 9 T2 उपास्य (for °स्स्व).

15 a) D4–9 M न येषां; D10 T2. 3 G2 येनैषां; T1 एतेषां; G1. 3. 4 येनेदं (for न तेषां). — b) D1. 2 -शीलता; D6–9 -कर्मतः; M -धर्मतः (for -कर्मभिः). V1 B Dn D4 यज्ञः (B3. 5 D4 °ज्ञाः) स्वाध्यायकर्म च (Dn3 °र्मणि; D4 °र्मणा). — After 15ab, D10 T G ins. :

681* मूलाचारस्तु साधूनां यज्ञस्वाध्यायवृत्ततः ।

[T2 -वृत्तयः; G2 -वृत्तता (for -वृत्ततः).]

— T1 om. 15c–19d. — c) B1 D1. 2. 5–10 T2 G M3 आचार- (for °रः). M वेदो (for चैव). — d) B1. 3–5 Dn [ए]कस्त्रयं; D1. 2 [ए]कस्तु यः (for [ए]व त्रयं). D4 धर्मश्चैवात्र संशयः; D10 S (T1 om.) धर्मस्यैत(M1–3 °श्चैत)त्रयं विदुः (M4 पुनः).

16 T1 om. 16 (cf. v. l. 15). B3 om. (hapl.) 16–17. — a) V1 Dn1 D2. 4–10 T2. 3 G हि (for [इ]ह). — b) V1 B Dn D2 -मुह्यति; D4 G4 -मुच्यते; D7 -भिद्यते (for -मुह्यते). — c) D10 S (T1 om.) अपारे मज्जमानस्य. —D5 om. (hapl.) 16d–18a. — d) V1. D1. 2. 4. 6–9 पारम् (for तीरम्).

17 T1 om. 17 (cf. v. l. 15). B3 D5 om. 17 (cf. v. l. 16). — a) V1 B (B3 om.) Dn D2 वेदः; D10 T3 G वेद्यः (for वेदाः). — c) D4. 6–9 लक्ष्यते (for लभ्यते). T2. 3 G तेषां (for चैषां). D1. 2. 10 पृथक्त्वं लक्ष्यते तेषां. — d) D10 T2. 3 G M1–3 [ए]तत्; M4 [उ]क्तं (for [ए]कस्). D1. 2 तु कः कथं; D6–9 G4 कथं त्रयं (by transp.). D4 धर्मश्चैव कथं त्रयं.

18 T1 om. 18 (cf. v. l. 15). D5 om. 18a (cf. v. l. 16). — a) V1 B Dn D4. 6. 7. 9 क्रियमाणस्य; D10 T2. 3 G ध्रिय° (for ह्रिय°). — b) D1. 2 G1. 3 महात्मभिः (for दुरा°). — d) Dn1. n3 कर्म- (for धर्म-). B1 -विधारणा (for -विचा°).

19 T1 om. 19 (cf. v. l. 15). — a) D1. 2 एकमेवेह जानीहि; D4 एक एव हि जानाति; D10 S (T1 om.) एवमेव विजानीहि. — b) V1 B Dn2. n3 धर्मस्य; D10 T2 M त्वस्य प्र- (for तस्य प्र-). Dn1 त्रिधा धर्मस्य धारणं; G3. 4 त्रिधा त्वस्य प्रयोजनं. — After 19ab, B1 reads 21c–22b, repeating it in its proper place. — c) V1 B2. 4. 5 Dn1 D5 च न; B1. 3 Dn2. n3 न च (for चैव). — d) D5 तदा (for तथा).

20 D10 T2. 3 G om. 20–22. — a) D4–9 ते (for च). T1 उक्तो मार्गो यथा चैव. — b) T1 M तथैव च (T1 तु) (for तत्तथैव). — D4. 6. 8. 9 om. (hapl.) 20c–21d. — c) Dn2 न तु (by transp.); D1. 2. 7 न च. T1 विचिकित्सा न कर्तव्या. — d) D1. 2. 5. 7 धर्मस्योपरि तर्कणा; T1 धर्मेण परिवर्तिना; M1–3 धर्मेण परितर्किणा.

21 D4. 6. 8–10 T2. 3 G om. 21 (cf. v. l. 20). T1 om. 21. — b) M भूदत्र न (for ते भूदत्र). — B1

C. 13. 7555
B. 13. 163. 23
K. 13. 267. 23
M. 13. 162. om.

अजातशत्रो सेवस्व धर्म एष सनातनः ॥ २२
ब्राह्मणेषु च वृत्तिर्या पितृपैतामहोचिता ।
तामन्वेहि महाबाहो स्वर्गस्यैते हि देशिकाः ॥ २३
प्रमाणमप्रमाणं वै यः कुर्यादबुधो नरः ।
न स प्रमाणतामर्हो विवादजननो हि सः ॥ २४
ब्राह्मणानेव सेवस्व सत्कृत्य बहुमन्य च ।
एतेष्वेव त्विमे लोकाः कृत्स्ना इति निबोध तान् ॥२५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

१४८

युधिष्ठिर उवाच ।
ये च धर्ममसूयन्ति ये चैनं पर्युपासते ।
ब्रवीतु भगवानेतत्क ते गच्छन्ति तादृशाः ॥ १

भीष्म उवाच ।
रजसा तमसा चैव समवस्तीर्णचेतसः ।
नरकं प्रतिपद्यन्ते धर्मविद्वेषिणो नराः ॥ २

---

reads 21^{c}–22^{b} for the first time after 19^{ab}. — ^{c}) V1 B1 (both times). 2–5 Dn [आ]शंकी; D6. 7 [आ]सक्तो; M1–3 [अ]शक्तो (for [आ]शङ्को).

22 For the repetition in B1, cf. v. l. 21. D10 T2. 3 G om. 22 (cf. v. l. 20). — ^{b}) D4–9 अत्र (for एतच्). — ^{d}) D1 चैष; D2 चैव; M3 एव (for एष).

23 ^{a}) D10 T3 G तु (for च). D4–9 यां वृत्तिं; T1 वृत्तिः स्यात् (for वृत्तिर्या). — ^{b}) D5. 7–9 पितृपैतामहोचितां. — ^{c}) B1 Dn3 आसंस्ते हि; B4. 5 तामन्वेति; D4 स त्वेव हि; T1 तदन्वेहि (for तामन्वेहि). — ^{d}) D4–6. 8. 9 धर्मस्य (for स्वर्गस्य). V1 B4. 5 Dn1. n3 देशकाः; D1 दैशिकाः; M1–3 शिक्षकाः (for देशिकाः). B2. 3 Dn2 D2. 7 धर्मस्यैते हि देश(D2 दर्श)काः.

24 ^{a}) D1. 2 यो; D10 T2. 3 G तु; T1 वा (for वै). — ^{b}) M4 यत् (for यः). V1 B Dn D1. 2. 5 जनः (for नरः). — ^{c}) V1 B2–5 Dn1. n2 T1 अर्हेद् (for अर्हो). — ^{d}) D10 S विषाद- (for विवाद-). D4–9 विवादज्ञस्ततो हि सः.

25 ^{b}) D10 S बहुमान्य. — After 25^{ab}, T3 ins. :

682* ये धर्ममभ्यसूयन्ते ते धर्मं पर्युपासते ।

— ^{c}) D6. 8. 9 [इ]व (for [ए]व). T1 त्रयो (for त्विमे). — ^{d}) D4–9 च; D10 T G2–4 तत्; M2. 3 मे (for तान्).

Colophon om. in V1 B Dn. — *Parvan name :* D1 शांति. — *Sub-parvan :* D1. 2. 4–9 M दानधर्म. — *Adhy. name :* D1. 2 धर्महेतुः; D4. 5 धर्मसेतुः; D6–9 कर्मसेतुः; M1–3 धर्मविचारः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : D10 T2 G2. 4 247; T1 242; T3 257; G1. 3 241; M1–3 243; M4 239. — *Śloka no. :* Dn1 26.

148

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 B3 om. 1–6 and T1 om. 1–5, with the ref. D4 om. the ref. — ^{a}) G2 corrupt. V1 B (B3 om.) Dn असूयंते. D10 T2. 3 G1. 3. 4 M ये धर्म(M1–3 चैन)मभ्यसूयंते. — ^{b}) T2. 3 G4 धर्मं (for चैनं). — ^{c}) V1 B1. 2. 4. 5 Dn D2. 4 मे भवान् (for भगवान्). D10 T2. 3 G1–3 M4 प्रब्रवीतु भवानेतत्. — ^{d}) M4 वै (for ते).

2 B3 T1 om. 2 (cf. v. l. 1). D6. 9 om. (hapl.) 2–7. — ^{a}) D10 T3 G राजसास्तामसाश्चैव. — ^{b}) B1 corrupt. D10 T2. 3 G समवस्थितचेतसः. — B5 om. (hapl.) 2^{d}–3^{a}. — ^{d}) B2 सर्व- (for धर्म-). V1 B1. 2. 4 Dn D8 जनाः (for नराः). G1 यद्यपि द्वेषिणो नराः.

3 B3 T1 om. 3 (cf. v. l. 1). D6. 9 om. 3; B5 om. 3^{a} (for all, cf. v. l. 2). D2. 10 T3 G4 om.

ये तु धर्मं महाराज सततं पर्युपासते ।
सत्यार्जवपराः सन्तस्ते वै स्वर्गभुजो नराः ॥ ३
धर्म एव रतिस्तेषामाचार्योपासनाद्भवेत् ।
देवलोकं प्रपद्यन्ते ये धर्मं पर्युपासते ॥ ४
मनुष्या यदि वा देवाः शरीरमुपताप्य वै ।
धर्मिणः सुखमेधन्ते लोभद्वेषविवर्जिताः ॥ ५
प्रथमं ब्रह्मणः पुत्रं धर्ममाहुर्मनीषिणः ।
धर्मिणः पर्युपासन्ते फलं पक्वमिवाशयः ॥ ६

युधिष्ठिर उवाच ।

असतां कीदृशं रूपं साधवः किं च कुर्वते ।
ब्रवीतु मे भवानेतत्सन्तोऽसन्तश्च कीदृशाः ॥ ७

भीष्म उवाच ।

दुराचाराश्च दुर्धर्षा दुर्मुखाश्चाप्यसाधवः ।
साधवः शीलसंपन्नाः शिष्टाचारस्य लक्षणम् ॥ ८
राजमार्गे गवां मध्ये गोष्ठमध्ये च धर्मिणः ।
नोपसेवन्ति राजेन्द्र सर्गं मूत्रपुरीषयोः ॥ ९
पञ्चानामशनं दत्त्वा शेषमश्नन्ति साधवः ।
न जल्पन्ति च भुञ्जाना न निद्रान्त्यार्द्रपाणयः ॥१०
चित्रभानुमनड्वाहं देवं गोष्ठं चतुष्पथम् ।
ब्राह्मणं धार्मिकं चैत्यं ते कुर्वन्ति प्रदक्षिणम् ॥ ११
वृद्धानां भारतप्तानां स्त्रीणां बालातुरस्य च ।
ब्राह्मणानां गवां राज्ञां पन्थानं ददते च ते ॥ १२

C. 13. 7570
B. 13. 163. 38
K. 13. 268. 12
M. 13. 152. 35

(hapl.)3. — [a]) $D_{4.5.7}$ च (for तु). D_5 महाबाहो (for °राज). — [b]) B_5 ये धर्मं (for सततं). — D_4 om. 3^c–4^b. — [c]) D_7 -रताः (for -पराः). G_2 नित्यं (for सन्तस्). — [d]) $D_{1.5.7}$ -जितो (for -भुजो).

4 B_3 T_1 om. 4 (cf. v. l. 1). $D_{6.9}$ om. 4 (cf. v. l. 2). D_4 om. 4^{ab} (cf. v. l. 3). M_1 om. 4. — [a]) V_1 $B_{1.2.4.5}$ Dn D_8 गतिस् (for रतिस्). — [b]) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 आचारोपासनाद्भवेत्. — [d]) $D_{4.5}$ धर्मं ये (by transp.).

5 B_3 T_1 om. 5 (cf. v. l. 1). $D_{6.9}$ om. 5 (cf. v. l. 2). — [b]) T_2 G_2 उपतप्य. D_4 ते (for वै). — [d]) $D_{1.2.4.5.7}$ शोक- (for लोभ-).

6 B_3 om. 6 (cf. v. l. 1). $D_{6.9}$ om. 6 (cf. v. l. 2). T_1 reads 6 after 683*. — [b]) D_5 यमुत्तमं (for मनीषिणः). — D_5 om. 6^c–36^d. — [c]) T_1 तमेव (for धर्मिणः). M पर्युपासंति. — [d]) $D_{4.7}$ [अं]डजाः; D_{10} S [आ]शिनः (G_2 °शनं) (for [आ]शयः).

7 $D_{6.9}$ om. 7 (cf. v. l. 2). D_5 om. 7 (cf. v. l. 6). — [a]) T_3 M असाधोः (for असतां). D_{10} T_2 G असाधोः कीदृशं शीलं. — [b]) D_{10} $T_{2.3}$ G M साधोश्चैव तु कीदृशं; T_1 साधोर्वा कीदृशं स्मृतं. — [c]) $G_{1.3}$ प्रब्रवीतु (for ब्रवीतु मे). T_1 भगवान् (for मे भवान्).

8 D_5 om. 8 (cf. v. l. 6). $D_{6.9}$ om. the ref. — [a]) D_{10} G_4 M_4 दुराराधाश्; $T_{2.3}$ G_{1-3} °राध्याश् (for °चाराश्). $D_{4.6-9}$ दुराधर्षा (for च दुर्धर्षा). — After 8^c, T_1 ins.:

683* सत्यार्जवपरायणाः ।
एतेषां धर्मशीलानां.

— After the above, T_1 reads 6. — [d]) T_1 शिष्टाचारो हि लक्षणं.

9 D_5 om. 9 (cf. v. l. 6). — [a]) G_2 मार्गे (for मध्ये). — [b]) V_1 B Dn $D_{4.6-9}$ धान्य- (for गोष्ठ-). D_{10} S जनमध्ये च धार्मिकाः (G_2 also पावकाः). — [c]) T_1 न च कुर्वंति राजेंद्र. — [d]) D_2 मार्गं; D_{6-9} सदा (for सर्गं).

10 D_5 om. 10 (cf. v. l. 6). G_1 om. 10–11. — [a]) D_{10} $T_{2.3}$ G_{2-4} M_{1-3} पंचानां यजनं कृत्वा. ❀ Cn: पञ्चानां देवपितृभूतातिथिकुटुम्बानाम् । ❀ — [d]) $D_{2.10}$ T G_2 M_3 निंदंति (for निद्रान्ति). $D_{4.6.7.9}$ ऊर्ध्वपादा न पाणयः (sic).

11 D_5 om. 11 (cf. v. l. 6). G_1 om. 11 (cf. v. l. 10). — [a]) D_{10} $T_{2.3}$ G_{2-4} M अपां देवं; T_1 अहं देवं (for अनड्वाहं). — [b]) $D_{2.4.6.7.9}$ देवगोष्ठं; D_{10} S (G_1 om.) गोष्ठं चैव (for देवं गोष्ठं). T_1 चतुष्पदं (for °ष्पथम्). — [c]) V_1 धर्मिणं (for धार्मिकं). D_{10} S (G_1 om.) वृद्धं (for चैत्यं). D_3 धार्मिकं ब्राह्मणं चैत्यं. — [d]) V_1 B Dn D_{6-10} ये (for ते).

12 Cf. Manu. 2. 138. D_5 om. 12 (cf. v. l. 6). — [a]) $G_{2.4}$ बाल- (for भार-). — [b]) V_1 B Dn Cn चक्रधरस्य (for बालातुरस्य). ❀ Cn: चक्रधरस्य भुजंगस्य बहुग्रामाधिपतेर्वा । ❀ — [d]) V_1 B Dn $D_{4.6-9}$ T_1 ये

C. 13. 7571
B. 13. 163. 39
K. 13. 268. 13
M. 13. 152. 36

अतिथीनां च सर्वेषां प्रेष्याणां स्वजनस्य च ।
तथा शरणकामानां गोप्ता स्यात्स्वागतप्रदः ॥ १३
सायं प्रातर्मनुष्याणामशनं देवनिर्मितम् ।
नान्तरा भोजनं दृष्टमुपवासविधिर्हि सः ॥ १४
होमकाले यथा वह्निः कालमेव प्रतीक्षते ।
ऋतुकाले तथा नारी ऋतुमेव प्रतीक्षते ।
न चान्यां गच्छते यस्तु ब्रह्मचर्यं हि तत्स्मृतम् ॥ १५
अमृतं ब्राह्मणा गाव इत्येतत्त्रयमेकतः ।
तस्माद्गोब्राह्मणं नित्यमर्चयेत यथाविधि ॥ १६
यजुषा संस्कृतं मांसमुपभुञ्जन्न दुष्यति ।
पृष्ठमांसं वृथामांसं पुत्रमांसं च तत्समम् ॥ १७
स्वदेशे परदेशे वाप्यतिथिं नोपवासयेत् ।
कर्म वै सफलं कृत्वा गुरूणां प्रतिपादयेत् ॥ १८
गुरुभ्य आसनं देयमभिवाद्याभिपूज्य च ।
गुरूनभ्यर्च्य वर्धन्ते आयुषा यशसा श्रिया ॥ १९
वृद्धान्नातिवदेज्जातु न च संप्रेषयेदपि ।

(for ते).

13 D5 om. 13 (cf. v. l. 6). — b) B1 श्रेष्ठानां; T1 सामान्य- (for प्रेष्याणां). D10 G1. 3. 4 चेतरस्य; G2 सेवकस्य (for स्वजनस्य). — After 13ab, D10 S ins.:

684* सामान्यं भोजनं कुर्यात्स्वयं नाद्याशनं व्रजेत् ।
न सत्यार्जवधर्मस्य तुल्यमन्यच्च विद्यते ।
बहुला नाम गौस्तेन गतिमद्र्यां गता किल ।
मुनिशापाद्द्विजः कश्चिद्व्याघ्रतां समुपागतः ।
बहुलां भक्षणरुचिमास्वाद्य शपथेन तु । [5]
विमुच्य पीतवत्सां तां दृष्ट्वा स्मृत्वा पुरातनम् ।
जगाम लोकानमलान्सा स्वराष्ट्रं तथा पुनः ।
तस्मात्सत्यार्जवरतो राजा राष्ट्रं समानवम् ।
तारयित्वा सुखं स्वर्गं गन्तासि भरतर्षभ ।

[(L. 1) M2 समान- (for सामान्यं). G2 कार्यं (for कुर्यात्). G2. 3 नाद्याशनं; M4 नोद्या° (for नाद्या°). — (L. 2) M1-3 -धर्माभ्यां (for -धर्मस्य). — (L. 5) D10 भक्षरुचिराम्; T2 M1-3 भक्षणरुचिर्. M1-3 आसाद्य (for आस्वाद्य). — (L. 6) M1-3 [आ]पीत- (for पीत-). G2 स्पृष्ट्वा (for स्मृत्वा). — (L. 7) T2 पुण्यान् (for लोकान्). M1-3 सराष्ट्रा. — (L. 8) T2 G3. 4 M4 -परो (for -रतो). T2 G2 राजन् (for राजा). M1-3 राजन्राष्ट्रं समानवः (for the post. half).]

14 D5 om. 14 (cf. v. l. 6). T1 om. 14-17. — c) D7 दुष्टम् (for दृष्टम्).

15 D5 om. 15 (cf. v. l. 6). T1 om. 15 (cf. v. l. 14). — a) G1. 3 तथा (for यथा). M1-3 वह्नेः (for वह्निः). — b) D10 T2. 3 G काले होमं; M4 कालहोमं (for °मेव). B1 राज्यपातमवेक्ष्यते (sic). — c) Dn3 D9 T2 यथा (for तथा). D10 G M4 दानं; M1-3 नार्या (for नारी). — d) D10 T2. 3 G M4 पितरश्च (for ऋतुमेव). B1 बीजपातमपेक्ष्यते; D4. 6-9 कालमेव प्रतीक्षते. — e) V1 B Dn [अ]न्यदा (for चान्यां). D2 यत्तु; T3 योन्यां (for यस्तु). — f) V1 Dn D2 तु (D2 च) तत्स्मृतं; B1 ततः स्मृतं; D10 S (T1 om.) हि (T2. 3 G4 तु; G1-3 च) तस्य तत् (for हि तत्स्मृतम्).

16 D5 om. 16 (cf. v. l. 6). T1 om. 16 (cf. v. l. 14). B5 om. (hapl.?) 16-17. — b) T2. 3 [ए]ते (for [ए]तत्). D4 एव च (for एकतः). — c) M1-3 गां (for गो-). D4. 6-10 T2 G -ब्राह्मणान् (for °णं). — d) D2 अर्चयेथा; D4 °येच्च (for °येत).

17 D5 om. 17 (cf. v. l. 6). T1 om. 17 (cf. v. l. 14). B5 om. 17 (cf. v. l. 16). — a) D4. 6-9 यथार्थं (for यजुषा). — D2 om. (hapl.?) 17bc. — b) B2 Dn1. n3 M3 -युंजन् (for -भुञ्जन्). D10 T2 G M न दुष्यते; T3 प्रदुष्यते (for न दुष्यति). — d) T2 पृष्ठ- (for पुत्र-). D6-8 -मांसस्य (for -मांसं च).

18 D5 om. 18 (cf. v. l. 6). — a) B3 om. (hapl.) परदेशे. — b) V1 B1-4 Dn अतिथिं; G2 M1. 2 [अ]प्यतिथीन् (for °थिं). D4. 6-9 ना(D6. 7 [अ]प्य)तिथिं सादयेद्बुधः. — G2 om. 18c-19d. B1 (hapl.) 18cd. — c) D10 T G1. 3. 4 M4 लब्ध्वा (for कृत्वा). — d) D10 T2. 3 -वेदयेत् (for -पाद°). T1 गुरूणामभिवादयेत्.

19 D5 om. 19 (cf. v. l. 6). G2 om. 19 (cf. v. l. 18). D4 om. (hapl.) 19ab. — a) D10 T2. 3 G1. 3. 4 M गुरूणाम् (for गुरुभ्य). Dn1 त्वासनं (for आ°). T1 गुरूणामीप्सितं देयम्. — b) D6-9 अभिवाद्यां (D6 °द्या) श्च यत्नतः; M1. 3 °वंद्याभिवाद्य च. — c) Dn1. n2 D4 गुरुम् (for गुरून्). B1-4 Dn वर्धति; D1. 2 M4 वर्तते; D4 विद्यंते; M1-3 वर्धेत (for वर्धन्ते). — d) V1 B

नासीनः स्यात्स्थितेष्वेवमायुरस्य न रिष्यते ॥ २०
न नग्नामीक्षते नारीं न विद्वान्पुरुषानपि ।
मैथुनं सततं गुप्तमाहारं च समाचरेत् ॥ २१
तीर्थानां गुरवस्तीर्थं शुचीनां हृदयं शुचि ।
दर्शनानां परं ज्ञानं संतोषः परमं सुखम् ॥ २२
सायं प्रातश्च वृद्धानां शृणुयात्पुष्कला गिरः ।
श्रुतमाप्नोति हि नरः सततं वृद्धसेवया ॥ २३
स्वाध्याये भोजने चैव दक्षिणं पाणिमुद्धरेत् ।
यच्छेद्वाङ्मनसी नित्यमिन्द्रियाणां च विभ्रमम् ॥ २४
संस्कृतं पायसं नित्यं यवागूं कृसरं हविः ।
अष्टकाः पितृदैवत्या वृद्धानामभिपूजनम् ॥ २५
श्मश्रुकर्मणि मङ्गल्यं क्षुतानामभिनन्दनम् ।
व्याधितानां च सर्वेषामायुषः प्रतिनन्दनम् ॥ २६
न जातु त्वमिति ब्रूयादापन्नोऽपि महत्तरम् ।
त्वंकारो वा वधो वेति विद्वत्सु न विशिष्यते ।
अवराणां समानानां शिष्याणां च समाचरेत् ॥ २७

C. 13. 7586
B. 13. 163. 54
K. 13. 268. 32
M. 13. 152. 55

Dn वपुषा; D1. 2 वर्चसा (for यशसा).

20 D5 om. 20 (cf. v. l. 6). — a) V1 B Dn T1 [अ]भिभवेज् (for [अ]तिवदेज्). M1-3 चापि (for जातु). — b) G4 तु (for च). V1 B2 Dn1. n3 [ए]नान्; B3. 4 [ए]तान् (for सं-). B1 -प्रेरयेद् (for -प्रेष°). Bom. ed. इति (for अपि). — c) D10 T2. 3 G आसीनः (for ना°). D6-9 चोत्थितेषु (for स्यात्स्थि°). T1 [ए]षु (for [ए]वम्). — d) M1-3 तस्य (for अस्य). B3 D4. 10 T3 रिष्यति (for °ते).

21 D5 om. 21 (cf. v. l. 6). — a) D4. 6-9 T1. 2 M1-3 ईक्षयेन् (for °ते). — b) Dn3 D10 S नग्नान् (for विद्वान्). — c) D1. 4 मिथुनं (for मै°). T1 भोजनं मैथुनं गुप्तम्. — d) D10 T2. 3 G M4 तपश्चैव; M1-3 आचारं च (for आहारं च).

22 D5 om. 22 (cf. v. l. 6). — b) D1. 2. 4-6 शौचानां; D9 चोक्षाणां; G2 प्रोक्षणं; M1-3 चौक्षाणां (for शुचीनां). — c) D6-9 वरं (for परं). T1 G2 दृश्यानां प(G2 दर्शनात्प)रमं ज्ञानं.

23 D5 om. 23 (cf. v. l. 6). — b) D1. 2. 4. 6-9 शृणुयां पुष्कलां गिरं; T1 °यात्पुष्कलाशिषः. — c) V1 om.; T1 स (for हि). — After 23, D1. 2 ins.:

685* दानागारे गवां चैव ब्राह्मणानां च संनिधौ ।
[Cf. Manu. 4. 58ab.]

24 D5 om. 24 (cf. v. l. 6). T1 om. 24ab. 24ab = Manu. 4. 58cd. — a) D1. 2 जप्ये भोजनकाले च. — b) G1. 3 बाहुम्; G2 पादम् (for पाणिम्). — c) D10 S इच्छेच्चैव तपो नित्यम्. — d) D10 G1. 3. 4 M2 अविभ्रमं; T G2 M3. 4 अपि भ्रमं (for च विभ्रमम्). V1 B Dn M1 इंद्रियाणि त(V1 य)थैव च.

25 D5 om. 25 (cf. v. l. 6). — a) T1 नाश्नीयात्; T3 संस्कृतः (for °तं). D6. 7 चैव (for नित्यं). D4. 8. 9 संस्कृ(D4 °श्रु)त्य पायसं चैव. — b) B3. 4 D1. 3 यवागुं; D10 T G यावकं; M यवान्नं (for °गूं). V1 B1. 4 कृषरं; B2. 3. 5 Dn2. n3 D4. 6-8 कृशरं (for कृसरं). T1 तथा (for हविः). — c) B1. 2. 4 अष्टका (for °काः). B1 -देवेज्या; B3 -दैवतो; Dn2. n3 D8 -देवत्या (for -दैवत्या). D6. 7. 9 इष्ट(D7 °ष्टि)काः पितृदेवत्या; D10 S अष्टका पितृदैवत्यं. — d) V1 B2-5 Dn D4. 6. 7. 9 गृह्याणाम्; D8 गृहाणाम्; M1-3 ग्रहाणाम् (for वृद्धानाम्). B1 गृह्याणां मानपूजनं; D10 T G M4 गृहाणामपि पू(T3 भो)जनं.

26 D5 om. 26 (cf. v. l. 6). T1 om. 26a-34b. — a) Dn2 D1. 4 T2 -कर्माणि (for -कर्मणि). D2. 6. 7. 9 मांगल्यं. — b) D10 S (T1 om.) क्षुते चापि (for क्षुतानाम्). D1. 2 M1. 4 -वंदनं (for -नन्दनम्). — T2. 3 G M om. (hapl.) 26cd. — d) D6. 7. 9 आयुष्यं; D8 °षां (for °षः). Bom. ed. आयुषामभिनंदनं.

27 D5 om. 27 (cf. v. l. 6). T1 om. 27 (cf. v. l. 26). — a) D4. 6-9 सस्मितं (for त्वमिति). B5 न जातु प्रतिगृह्णीयाद्. — b) D8 आपन्नोस्मि; G2 M4 अपरोक्षं (M4 °क्षो); M1. 3 आपन्नो हि (for °न्नोऽपि). D10 T2. 3 G1. 3. 4 अपरोक्षेपि (T3 °क्षे हि) मातरं. — c) D10 T2. 3 G वदस्व (for वधो वा). D4. 6-8 अहंकारो वधो वापि. — d) T2 विद्वत्त्वं; M1-3 °द्भिर् (for °त्सु). — e) B8 असुराणां; G2 M3 अप° (for अव°). — f) D1. 2. 4. 6-9 [ए]वमाचरेत् (for समा°).

28 D5 om. 28 (cf. v. l. 6). T1 om. 28 (cf. v. l. 26). — a) Dn1 D4. 6. 7. 9. 10 T2. 3 G2-4 आचरते (for °क्षते). D8 पापमाचरते यस्तु. — b) V1 B2. 3 Dn -कर्मिणः; B1 D4. 8. 10 T2. 3 G M -कर्मणां; B4. 5 -कर्मणः (for -कर्मिणाम्). — D4. 10 T2. 3 G M om. (hapl.)

C. 13. 7587
B. 13. 163. 54
K. 13. 268. 33
M. 13. 152. 56

पापमाचक्षते नित्यं हृदयं पापकर्मिणाम् ।
ज्ञानपूर्वं विनश्यन्ति गूहमाना महाजने ॥ २८
ज्ञानपूर्वं कृतं कर्म च्छादयन्ते ह्यसाधवः ।
न मां मनुष्याः पश्यन्ति न मां पश्यन्ति देवताः ।
पापेनाभिहतः पापः पापमेवाभिजायते ॥ २९
यथा वार्धुषिको वृद्धिं देहभेदे प्रतीक्षते ।
धर्मेणापिहितं पापं धर्ममेवाभिवर्धयेत् ॥ ३०
यथा लवणमम्भोभिराप्लुतं प्रविलीयते ।
प्रायश्चित्तहतं पापं तथा सद्यः प्रणश्यति ॥ ३१
तस्मात्पापं न गूहेत गूहमानं विवर्धते ।
कृत्वा तु साधुष्वाख्येयं ते तत्प्रशमयन्त्युत ॥ ३२
आशया संचितं द्रव्यं यत्काले नोपभुज्यते ।
अन्ये चैतत्प्रपद्यन्ते वियोगे तस्य देहिनः ॥ ३३
मानसं सर्वभूतानां धर्ममाहुर्मनीषिणः ।
तस्मात्सर्वाणि भूतानि धर्ममेव समासते ॥ ३४
एक एव चरेद्धर्मं न धर्मध्वजिको भवेत् ।

28^{cd}. — ^{c}) V1 B5 Dn1. n3 विनेष्यंति; D6. 7. 9 विशिष्यंते; D8 विशिष्यंति (for विनश्यन्ति). — ^{d}) B1 गर्हमाणा; D1. 2 गूढमाना (for गूह°).

29 D5 om. 29 (cf. v. l. 6). T1 om. 29 (cf. v. l. 26). — ^{a}) D2 T2 ज्ञानपूर्व-; D4 ज्ञानं पूर्व- (for ज्ञानपूर्वं). — ^{b}) D6–9 च्छादयंतो; D10 T2 G4 M गूहयंते; T3 ग्राहयंति; G1. 3 गर्हयंते (for च्छादयन्ते). D4 च्छादयंतो न साधवः; G2 गर्हयंते हि सा°. — ^{d}) D10 T2 G2–4 M4 पश्यंतीह (for मां पश्यन्ति). T3 न पश्यंति ह्यदैवताः. — ^{e}) V1 B [अ]पिहितः; Dn1. n3 D8 [अ]भिहितः; D2 [अ]भ्यहतः; M4 [आ]राधितः (for [अ]भिहतः). D10 T2. 3 G M1–3 पापेनाभि(G1. 3 M1–3 °नाधि-; G2 °न वि)गतं पापं. — ^{f}) D10 T2. 3 G1. 3. 4 M -पूरयेत् (for -जायते). G2 तथा सद्यः प्रणश्यति.

30 D5 om. 30 (cf. v. l. 6). T1 om. 30 (cf. v. l. 26). — ^{a}) D4 अथ (for यथा). B5 नित्यं (for वृद्धिं). — ^{b}) B3 अहःस्वेव; D10 T2. 3 G M1–3 प्रतिमासं; M4 प्रतिभेदात् (for देहभेदे). — ^{c}) D4. 6. 7. 9 [अ]भिहतं (for [अ]पिहितं). D10 T2. 3 G M3 धर्मेण विहितं धर्मं. — ^{d}) D6. 8. 9 पापम्; D10 T2 G3. 4 एवम्; G2 एतद् (for धर्मम्). D1. 2. 9 G4 -वर्धते (for °येत्). M4 एष एभिर्विवर्धते.

31 D5 om. 31 (cf. v. l. 6). T1 om. 31 (cf. v. l. 26). — ^{a}) G2 M अद्भिस्तु (for अम्भोभिर्). — ^{b}) D1. 2 विप्र-; D4 M4 प्रति- (for प्रवि-). — ^{c}) D6. 7 -हरं; D10 T2. 3 G -कृतं (for -हतं).

32 D5 om. 32 (cf. v. l. 6). T1 om. 32 (cf. v. l. 26). — ^{b}) D2 M1–3 गूह्यमानं. D4. 6–9 विवर्धयेत्; T3 हि वर्धते (for विव°). — ^{c}) D2 च (for तु). D10 T2. 3 G1. 2. 4 M4 [आ]ख्याय. G3 कृत्वा तु साधुराख्याय. — ^{d}) D4 एवं; T2 धर्मः; G2 धर्मं; M4 यमैः (for ते तत्). B1 D6–10 T3 G1. 3. 4 M1–3 धर्मं प्र(B1 सर्वं प्र-; D6. 9 एवं प्र-; T3 G4 [अ]धर्मं प्र-; M1–3 एतत्प्र)शमयत्युत.

33 D5 om. 33 (cf. v. l. 6). T1 om. 33 (cf. v. l. 26). — ^{a}) T3 बहुधा (for आशया). — ^{b}) B2 om. यत्. B4. 5 त्यक्त्वापि; Dn1 त्यक्त्वान्येन; D10 S (T1 om.) स्वकाले न; Bom. ed. काले नैव (for यत्काले न). D1. 2. 6–9 [इ]ह (for [उ]प-). V1 -भुंजते; B1 -पद्यते (for -भुज्यते). — ^{c}) B3 अन्यैर् (for अन्ये). B3 om.; D1. 2 वा (for च). — ^{d}) B3 Dn1 [स]न्यस्य; B4. 5 ह्यस्य (for तस्य). — After 33, D10 S (T1 om.) ins.:

686 * तद्धर्मसाधनं नित्यं संकल्पाद्धनमार्जयेत् ।
[M2. 4 संकल्प्य (for संकल्पाद्).]

— After the above, M3 reads 36^{cd}, repeating it in its proper place.

34 D5 om. 34 (cf. v. l. 6). T1 om. 34^{ab} (cf. v. l. 26). — ^{a}) D10 T2. 3 G मननं; M1–3 माननं (for °सं). — ^{b}) D4–9 मनीषिणां. — ^{c}) D10 T1. 3 G1. 3. 4 कार्याणि (for भूतानि). — ^{d}) B1 D2. 4. 6–9 धर्मं (for धर्मम्). D10 T3 G M4 धर्मस्त्वेष सनातनः; T1. 2 धर्मस्यैव समासतः; M1–3 धर्म एष समासतः.

35 D5 om. 35 (cf. v. l. 6). T1 om. 35^{cd}. — ^{c}) D10 S (T1 om.) धर्मस्य वणिजो ह्येते (T2 °तद्). — ^{d}) D1. 2 M4 -युंजते (for -भुञ्जते).

36 D5 om. 36 (cf. v. l. 6). — ^{a}) D10 T3 G1. 3. 4 M4 सर्वथैव; T1 सर्वदैव (for अर्चेद्देवान्). D1. 4. 7–9 न दंभेन (for अदं°). B1 तदाचरन्सदा देवाः; T2 G2 सर्वथैव न दंभे(G2 संगे)न; M1–3 सर्वदेवाब्र डंभेन. — ^{b}) B2 D6–9 गुरुं. — M3 reads 36^{cd} for

धर्मवाणिजका ह्येते ये धर्ममुपभुञ्जते ॥ ३५
अर्चेद्देवानदम्भेन सेवेतामायया गुरून् ।
निधिं निदध्यात्पारत्र्यं यात्रार्थं दानशब्दितम् ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

१४९

युधिष्ठिर उवाच ।
नाभागधेयः प्राप्नोति धनं सुबलवानपि ।
भागधेयान्वितस्त्वर्थान्कृशो बालश्च विन्दति ॥ १
नालाभकाले लभते प्रयत्नेऽपि कृते सति ।
लाभकालेऽप्रयत्नेन लभते विपुलं धनम् ।
कृतयत्नाफलाश्चैव दृश्यन्ते शतशो नराः ॥ २
यदि यत्नो भवेन्मर्त्यः स सर्वं फलमाप्नुयात् ।
नालभ्यं चोपलभ्येत नृणां भरतसत्तम ॥ ३
यदा प्रयत्नं कृतवान्दृश्यते ह्यफलो नरः ।
मार्गन्नयशतैरर्थानमार्गश्चापरः सुखी ॥ ४

C. 13. 7602
B. 13. 164. 5
K. 13. 269. 5
M. 13. 153. 4

the first time after 686*. — ^{c}) B2 (marg. as in text).4 पारक्यं; M1. 2. 3 (both times).4 पात्रेषु (for पारत्र्यं). D10 T2. 3 G1 धनं निदध्यात्पात्रेषु; T1 दानं तद्याच्च पात्रेषु. — ^{d}) Dn2 D3 पात्रार्थं (for या°). B1 -शब्दितः (for °तम्). D1. 2. 4. 6. 7. 9 यात्रार्थं धर्म- (D1. 2 शब्द)वानिति; D10 T3 G M परत्रार्थं समावृतं (M1. 2. 3 [both times] स्वमादृतं; M4 समादृतं); T1 परमार्थमुदाहृतं; T2 पात्रार्थं समुदाहृतं.

Colophon. — *Parvan name:* B1–4 Dn3 D1 शांति. — *Sub-parvan:* V1 B Dn1. n2 D1. 2. 5. 6. 9 M1–3 दानधर्म. — *Adhy. name:* D4. 6–9 आचारोपदेशः; T3 धर्मसारविवरणं; M1–3 साधुस्वरूपकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): V1 160; Dn1 159; D10 T2. 3 G2. 4 248; T1 243; G1. 3 M4 242; M1–3 244. — After this adhy., D4–9 ins. a passage given in App. I (No. 19).

149

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 ^{b}) D5 तु (for सु-). T1 धनं वा सुखमेव वा. — ^{c}) D5–9 स्वर्थं; D10 T3 G स्वार्थान् (for स्व°). — ^{d}) D10 S [s]पि (for च). — After 1, T1 ins. :

687* तत्कथं लभते केन तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि ।

— After the above, T1 reads 3^{cd}.

2 T1 transp. 2^{ab} and 2^{cd}. — ^{a}) V1 न लाभ-; B5 D4 नाभाग- (for नालाभ-). T1 [s]पि लभेत् (for लभते). — D7 om. 2^{cd}. — ^{c}) D4–9 [s]प्रयत्नोपि (for °त्नेन). — ^{e}) B1 -यत्नाफलं; D10 T2. 3 G M -यत्ना नराश् (for -यत्नाफलाश्). — ^{f}) D10 जनाः; T2. 3 G M1. 3 [s]धनाः (for नराः). D4 शतशोथ नरोत्तम; M4 दृश्यंते चापरे जनाः. — For 2^{ef}, T1 subst. :

688* सदा प्रयत्नं कृत्वैव दृश्यते ह्यधनो नरः ।

— After 2, V1 B1–4 Dn ins. :

689* अयत्नेनैधमानाश्च दृश्यन्ते बहवो जनाः ।

While T1 ins. 690* after 2.

3 T1 om. 3^{ab}. D10 M4 om. (hapl.) 3–5. B5 om. (hapl.) 3^{a}–4^{b}. — ^{a}) V1 B2. 4 Dn2 D4 G3. 4 यत्तो; B3 युक्तो (for यत्नो). D4. 5 सत्यं; D6–9 सत्यः; S (T1 M4 om.) नित्यं (for मर्त्यः). — ^{b}) Dn2 D1. 4–9 S (T1 M4 om.) सर्वं (Dn2 D4–9 °द्यः; D1 °र्वः) फलमवाप्नुयात्. — After 3^{ab}, Dn2 reads 7^{cd} repeating it in its proper place. T1 reads 3^{cd} after 687*. — ^{c}) D1. 2 नाफल्यं; D5–7. 9 न फलं; T2. 3 नावाप्यं; G1 नावासं; G2. 3 न चार्थश्; G4 न चाप्यं (for नालभ्यं). M1–3 नावाच्यं (M3 °प्यं) चोपलभते.

4 B5 om. 4^{ab}; D10 M4 om. 4 (for all, cf. v. l. 3). T1 om. 4–13. 150. 5. — ^{a}) D3 यदि; T2. 3 G M1–3 सदा (for यदा). V1 B (B5 om.) Dn प्रयत्नं कृतवंतोपि. — ^{b}) D4. 5 दृश्यंते (for दृश्यते). V1 B (B5 om.) Dn दृश्यंते ह्यफला नराः. — D1 om.

C. 13. 7602
B. 13. 164. 5
K. 13. 269. 6
M. 13. 153. 5

अकार्यमसकृत्कृत्वा दृश्यन्ते ह्यधना नराः ।
धनयुक्तास्त्वधर्मस्था दृश्यन्ते चापरे जनाः ॥ ५
अधीत्य नीतिं यस्माच्च नीतियुक्तो न दृश्यते ।
अनभिज्ञश्च साचिव्यं गमितः केन हेतुना ।
विद्यायुक्तो ह्यविद्यश्च धनवान्दुर्गतस्तथा ॥ ६
यदि विद्यामुपाश्रित्य नरः सुखमवाप्नुयात् ।
न विद्वान्विद्यया हीनं वृत्त्यर्थमुपसंश्रयेत् ॥ ७
यथा पिपासां जयति पुरुषः प्राप्य वै जलम् ।
दृष्टार्थो विद्ययाप्येवमविद्यां प्रजहेन्नरः ॥ ८
नाप्राप्तकालो म्रियते विद्धः शरशतैरपि ।
तृणाग्रेणापि संस्पृष्टः प्राप्तकालो न जीवति ॥ ९

भीष्म उवाच ।

ईहमानः समारम्भान्यदि नासादयेद्धनम् ।
उग्रं तपः समारोहेन्न ह्यनुप्तं प्ररोहति ॥ १०
दानेन भोगी भवति मेधावी वृद्धसेवया ।
अहिंसया च दीर्घायुरिति प्राहुर्मनीषिणः ॥ ११
तस्माद्दद्यान्न याचेत पूजयेद्धार्मिकानपि ।
स्वाभाषी प्रियकृच्छुद्धः सर्वसत्त्वाविहिंसकः ॥ १२
यदा प्रमाणप्रभवः स्वभावश्च सुखासुखे ।
मशकीटपिपीलानां स्थिरो भव युधिष्ठिर ॥ १३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकोनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

(hapl.) 4^c–5^b. — ^{c}) Dn2 मार्गल्यायशतैरर्थान्. — ^{d}) B1 Dn1 D8 अमार्गश् (for अमार्गश्).

5 D10 M4 om. 5 (cf. v. l. 3). T1 om. 5; D1 om. 5^{ab} (for both, cf. v. l. 4). G2 om. from मसकृ (in 5^a) to गमितः (in 6^d). — ^{b}) D6. 7. 9 ह्यधमा; T3 M1–3 सधना; G3 ह्यनया (for ह्यधना). D5 जनाः (for नराः). — ^{c}) V1 B2–5 Dn D8 स्वकर्मस्था; D2. 5–7. 9 स्वधर्मस्था (for स्व°). B1 अनुरक्ताः स्वधर्मेषु; S (T1 G2 M4 om.) धनहीनास्तु धर्मस्था. — ^{d}) B3 हि (for च). Dn1 D4. 5 [ऽ]धनाः (for जनाः).

6 T1 om. 6 (cf. v. l. 4). G2 om. up to गमितः (in 6^d) (cf. v. l. 5). — ^{a}) M1–3 कस्माच् (for य°). V1 B Dn अधीत्य नीतिशास्त्राणि; D10 T2. 3 G1. 3. 4 अतीत्य नीतिं कस्मात्तु; M4 अपनीतं च कस्मात्तु. — ^{d}) T3 M4 गमितं. — ^{e}) G1. 3 [अ]युक्तश्; M [अ]वित्तश् (for [अ]विद्यश्). G2 विद्यायुक्ते ह्ययुक्ते च. — ^{f}) D4. 5 दुर्गतिस्; D10 S (T1 om.) दुर्मतिस् (for दुर्गतस्). D6–9 धर्मवान्दुर्गतिस्तथा.

7 T1 om. 7 (cf. v. l. 4). — ^{a}) T2. 3 G धनं (for यदि). V1 B4. 5 Dn1. n2 D1. 2 उपश्रुत्य (for उपाश्रित्य). — ^{b}) D1. 2. 5 नराः सुखमवाप्नुयुः; D4. 6–9 नराः सुखमुपाश्नुयुः. — Dn2 reads 7^{cd} for the first time after 3^{ab}. — ^{c}) T2 सु- (for न). — ^{d}) B1 वित्तं स्वम्; B3 प्रत्यर्थम्; B5 वित्तार्थम्; G1 वृद्ध्यर्थम् (for वृत्त्यर्थम्). D4–9 -संग्रहेत् (for -संश्रयेत्).

8 T1 om. 8 (cf. v. l. 4). — ^{a}) D4 तथा (for यथा). V1 B2 Dn3 श्रयते; B1 जहते; B3. 4 (marg.) जयते (for जयति). B4. 5 तथा पिपासां श्रयते. — ^{b}) Dn2 फलं (for जलम्). — ^{c}) Dn1 दृष्टांतो; D1 दृष्ट्वार्थं; D5–9 दृष्ट्वार्थान्; D10 T2 G1 दृष्टोर्थो; G2 पृष्टोर्थो; M4 दृष्ट्वार्थो (for दृष्टार्थो). Dn2 D5–9 हि (for [अ]पि). D4 दृष्ट्वार्थान्विद्यते ह्येवम्; Bom. ed. इष्टार्थो विद्यया ह्येव. — ^{d}) T2 corrupt. V1 B Dn D10 M4 न विद्यां; D5 G2 अविद्वान् (for °द्यां). D8 वृत्त्यर्थमुपसंहरेत्.

9 T1 om. 9 (cf. v. l. 4). — ^{a}) B1 D4. 5 T2 -काले. — ^{c}) D1. 2. 4. 7. 9 कुशाग्रेण (for तृणा°). V1 Dn2 संसृष्टः (for संस्पृष्टः). D8 कुशाग्रेणापि संसृष्टः.

10 T1 om. 10 (cf. v. l. 4). — ^{a}) Dn1 इह यत्न-; Dn2 इह मग्न- (for ईहमानः). M4 समारंभं (for °रम्भान्). V1 B Dn3 इह यत्नसमारंभाद्. — M4 om. 10^b–13^c. — ^{d}) G2 [उ]प्तं प्रति- (for [अ]नुप्तं प्र-).

11 T1 om. 11 (cf. v. l. 4). M4 om. 11 (cf. v. l. 10). — ^{a}) D10 T2 G4 तपसे; T3 तपसा; G1–3 M1–3 तपसेह (hypermetric) (for दानेन). — ^{b}) T2 बुद्धि- (for वृद्ध-). — ^{d}) D10 S (T1 M4 om.) एवमाहुर् (for इति प्राहुर्).

12 T1 om. 12 (cf. v. l. 4). M4 om. 12 (cf. v. l. 10). — ^{a}) V1 अन्यान् (for दद्यान्). B1 याचकाय (for न याचेत). — ^{c}) V1 सुभाषां; B3 Dn2 सुभाषी; D4 स्वभावा; D6–9 स्वभावी; D10 T2. 3 G1–3 सजपः; G4 सजपं; M1–3 प्राग्गामी (for स्वाभाषी). B3 Dn1 n2 शांतः; D4. 5. 8 शुक्लः; D7 युक्तः (for शुद्धः).

१५०

भीष्म उवाच ।

कार्यते यच्च क्रियते सच्चासच्च कृतं ततः ।
तत्राश्वसीत सत्कृत्वा असत्कृत्वा न विश्वसेत् ॥ १
काल एवात्र कालेन निग्रहानुग्रहौ ददत् ।
बुद्धिमाविश्य भूतानां धर्मार्थेषु प्रवर्तते ॥ २
यदा त्वस्य भवेद्बुद्धिर्धर्म्या चार्थप्रदर्शिनी ।
तदाश्वसीत धर्मात्मा दृढबुद्धिर्न विश्वसेत् ॥ ३
एतावन्मात्रमेतद्धि भूतानां प्राज्ञलक्षणम् ।
कालयुक्तोऽप्युभयविच्छेषमर्थं समाचरेत् ॥ ४
यथा ह्युपस्थितैश्वर्याः पूजयन्ते नरा नरान् ।
एवमेवात्मनात्मानं पूजयन्तीह धार्मिकाः ॥ ५
न ह्यधर्मतया धर्मं दद्यात्कालः कथंचन ।

C. 13. 7617
B. 13. 165. 6
K. 13. 270. 7
M. 13. 154. 7

13 T1 om. 13 (cf. v. l. 4). M4 om. 13^{abc} (cf. v. l. 10). — ^{a}) G1. 3 यथा (for यदा). D1. 2 प्रमाणं (for °ण-). M1 -भावश्च (for -प्रभवः). D5-9 Bom. ed. यथा प्रमाणं भवतः (Bom. ed. प्रसवः). — ^{c}) V1 B Dn दंश- (for मश-). D4-10 T2. 3 G4 M1-3 मशककृमिकीटानां; G1-3 मशके कृ(G1. 2 क्रि)मिकीटादौ.

Colophon om. in T1. — *Parvan name :* B1-3 Dn3 D1 शांति. — *Sub-parvan :* V1 B Dn D1. 2. 4-6. 8. 9 M1-3 दानधर्म. — *Adhy. name :* T3 युधिष्ठिरप्रश्नः; M1-3 दैवप्रशंसनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : V1 161; Dn1 160; D10 T2. 3 G2. 4 249; G1. 3 243; M1. 2 245; M3 246; M4 241. — *Śloka no.:* Dn1 D4 14.

150

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 T1 om. 1-5 (cf. v. l. 13. 149. 4). T3 G3 om. the ref. — ^{a}) D2 कार्याय यन्न क्रियते; D4-9 यत्कार्यमेतत्क्रियते; D10 S (T1 om.) कार्य(G4 कथ्य)ते वै वासन(D10 G2 M4 °ना)या; Madras ed. कार्यते सर्वथा न्यायात्. — ^{b}) D1. 2 कृताकृतं; D4-7. 9 तदा ततः; D10 T2. 3 G M4 कृतं तथा (for कृतं ततः). — ^{c}) Dn2 corrupt. D1. 4 तदा (for तत्र). D10 S (T1 om.) [आ]श्वसेच्च. D1. 4 धर्मात्मा; D6-9 तत्कृत्वा; G3 यत्कृत्वा (for सत्कृत्वा). — ^{d}) Dn3 om.; D1. 2 ह्यपकृत्वा; D4 दृढबुद्धिर्; D10 T2 G M ह्यसत्कृत्वा (for असं°). B1 कृतज्ञेन हि विश्वसेत्.

2 T1 om. 2 (cf. v. l. 1). D1. 2. 4 T2 om. (hapl.) 2-3. — ^{a}) Dn2 सर्वकाले; D5-9 तु कालेन; D10 T3 G M [अं]तरा शक्तिं (G2-4 M1. 2 °क्तिर्) (for [अ]त्र कालेन). — ^{b}) T3 G4 दधत्; G3 तथा (for ददत्). B1 विग्रहानुग्रहौ नयः. — ^{c}) D10 ऋद्धिम् (for बुद्धिम्). B5 भूतानां बुद्धिमाविश्य. — ^{d}) V1 B Dn धर्माधर्मे; Bom. ed. °धर्मौ (for °र्थेषु).

3 T1 om. 3 (cf. v. l. 1). D1. 2. 4 T2 om. 3 (cf. v. l. 2). — ^{a}) D5 यदा यस्य; T3 G1. 3. 4 यथा त्वस्य; G2 यथोपास्य (for यदा त्वस्य). — ^{b}) D5-7. 9 धर्मार्थार्थ- (for धर्म्या चार्थ-). V1 B Dn धर्मार्थस्य प्रदर्शनात्. — ^{c}) G4 [आ]श्वसिति.

4 T1 om. 4 (cf. v. l. 1). — ^{a}) D4. 6-9 एवेति (for एतद्धि). — ^{c}) B1 [ऽ]प्यभयदो; D5-9 G3 ह्यभयविच्; T2 ह्युभयवच्; T3 G3. 4 M1-3 ह्युभयविच् (for ऽप्युभ°). D4 corrupt. — ^{d}) V1 B2-5 Dn शेषं युक्तं; B1 भयाच्छेषं (for शेषमर्थं).

5 T1 om. 5 (cf. v. l. 1). — ^{a}) D1. 2 तथापि; D6-9 तथा हि (for यथा हि). B1 यथा स्वर्गस्थितैश्वर्याः; D4 तथा ह्युपहितैश्वर्यं; D10 T2. 3 G M1-3 यथा ह्युपस्थितैश्वर्यात्; M4 यदा ह्यवस्थितं कर्म. — ^{b}) D10 G1. 2 जनान्; T2. 3 G3. 4 M जनात् (for नरान्). — M4 om. 5^{cd}. — ^{c}) D4-7. 9 स्वयम् (for एवम्). — G3 om. (hapl.) 5^{d}-6^{c}. — ^{c}) V1 हि; D4 स्म (for [इ]ह). D6-9 [अ]धार्मिकाः (for धार्मिकाः). — D10 T2 3 G1. 2. 4 M1-3 ins. after 5 : M4 after 5^{ab} : T1 after 13. 149. 2 :

690* भावशुद्धिस्तु तपसा देवतानां च पूजया ।
सनातनेन शुद्ध्या च श्रुतदानजपैरपि ।

[(L. 1) D10 -शुद्धिं; T1 -शुद्धस्; M1 -बुद्धिस् (for -शुद्धिस्). T1 प्र-; M4 तु (for च). G2 देवतां चैव पूजय (for the post. half). — (L. 2) T1 सर्वं च लभते नित्यं; T3 M4 स्नानेन नित्यं शुद्धा च; M1-3 स्नानेन नित्यशुद्धा च (for the prior half). G1 -जपेन च (for

C. 13. 7617
B. 13. 165. 6
K. 13. 270. 7
M. 13. 154. 7

तस्माद्विशुद्धमात्मानं जानीयाद्धर्मचारिणम् ॥ ६
स्प्रष्टुमप्यसमर्थो हि ज्वलन्तमिव पावकम् ।
अधर्मः सततो धर्मं कालेन परिरक्षितम् ॥ ७
कार्यावेतौ हि कालेन धर्मो हि विजयावहः ।
त्रयाणामपि लोकानामालोककरणो भवेत् ॥ ८
तत्र कश्चिन्नयेत्प्राज्ञो गृहीत्वैव करे नरम् ।
उह्यमानः स धर्मेण धर्मे बहुभयच्छले ॥ ९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

जपैरपि).]

6 G3 om. 6^{abc} (cf. v. l. 5). — ^{a}) Dn1. n2 [अ]-धर्मभयाद्; D1. 2. 4–9 °वतां (for °तया). D10 T2. 3 G1. 2. 4 न ह्यशुद्धस्तु तां दद्याद्; T1 M न ह्यधर्मवतां दद्याद् (T1 शक्यं). — ^{b}) D10 T2. 3 G4 धर्मकाले; T1 प्राप्तुं काले; G1 धर्मः काले; G2 दद्याद्धर्मः; M1–3 धर्मः कालं; M4 धर्मकालं (for दद्यात्कालः). — ^{d}) Dn1 D4 G1–3 -चारिणां (for -चारिणम्).

7 T1 om. 7. — ^{a}) D8. 10 T2. 3 G [ऽ]पि (for हि). M4 स्प्रष्टुमप्यसमं चापि. — ^{c}) V1 B Dn1. n3 D4. 5 G1 -संततो. V1 B2–5 Dn D5–9 धर्मः (for धर्मं). D10 T2. 3 G2–4 अधर्मसंततौ धर्मं. — ^{d}) V1 B Dn D1 -रक्षति; D4–9 M -रक्षितः (for °तम्). D10 T2. 3 G कुरुते परकारणात्.

8 ^{a}) V1 B2–5 Dn D1. 2 धर्मेण; B1 [अ]धर्मेण (for कालेन). D10 T2. 3 G कुर्युः स्त्रि(D10 T3 कुरुस्त्रि-; G2 कुलस्त्रि)योपि धर्मेण; T1 कुर्याद्धर्मं प्रयत्नेन; M कार्या-स्त्रयोपि धर्मेण. — ^{b}) T2 G2 धर्मेण (for धर्मो हि). — ^{d}) V1 B1. 3. 4 Dn1. n3 -करणं; G1 °णाद् (for °णो). B5 Dn2 आलोकः कारणं भवेत्; D1. 2. 4–9 अकार्यकरणं भवेत् (D1. 2 न तत्); D10 T2. 3 G त्रिलोककरणाद्भवेत्; T1 धर्मो हि शरणं भवेत्.

9 T1 om. 9^{ab}. — ^{a}) V1 B Dn D8 न तु; M1–3 स तु (for तत्र). D10 T3 G2. 4 प्राज्ञं; G1. 3 प्रज्ञां (for प्राज्ञो). T2 तत्र कश्चितयेत्प्राज्ञं. — ^{b}) V1 B1. 3 कलेवरं; B5 करेवरं; D1. 2 करे नरः; D4–9 करे करं; D10 T3 G4 करे वनं (for करे नरम्). — ^{c}) D8 उच्यमानः; D10 S ऊह्य° (for उह्य°). V1 B Dn D1. 2 उच्यमानस्तु धर्मेण. — After 9^{abc}, D10 S ins. :

691* प्राप्नुयात्परमच्युतम् ।
विश्वास एव कर्तव्यो.
[(L. 1) T1 परमप्युत.]

— ^{d}) V1 धर्मलोकभयाच्छलैः; B1 धर्मं लोकभयच्छले; B2. 3 धर्मलोके (B3 °कं) भय°; B4. 5 Dn1 धर्मलोकभ°; Dn2 -स धर्मं लोकभृच्छले; Dn3 कर्मलोके भयच्छलैः; D6–7. 9 सर्वलोकभयच्छले; D10 T2. 3 G3 धर्मे बहुफल-च्छले; T1 धर्मं एव सतां नृणां; G2 बहुधर्मे शुभच्छले. — After 9, V1 B Dn D1. 2. 4–9 ins. :

692* शूद्रोऽहं नाधिकारो मे चातुराश्रम्यसेवने ।
इति विज्ञानमपरे नात्मन्युपदधत्युत ।
विशेषेण च वक्ष्यामि चातुर्वर्ण्यस्य लिङ्गतः ।
पञ्चभूतशरीराणां सर्वेषां सदृशात्मनाम् ।
लोकधर्मे च धर्मे च विशेषकरणं कृतम् । [5]
यत्रैकत्वं पुनर्यान्ति प्राणिनस्तत्र विस्तरः ।
अध्रुवो हि कथं लोकः स्मृतो धर्मः कथं ध्रुवः ।
यत्र कालो ध्रुवस्तात तत्र धर्मः सनातनः ।
सर्वेषां तुल्यदेहानां सर्वेषां सदृशात्मनाम् ।
कालो धर्मेण संयुक्तः शेष एव सुसंग्रहः । [10]
एवं सति न दोषोऽस्ति भूतानां धर्मसेवने ।
तिर्यग्योनावपि सतां लोक एव मतो गुरुः ।

[B1 om. line 1. — (L. 1) D1. 2 नाधिकांक्षा (for °कारो). D4–9 चतुराश्रमसेवने (for the post. half). — (L. 2) V1 विज्ञानमपरेणात्मन् (for the prior half). B1 [उ]पदधुः पुनः; D1. 2 [अ]वदधुः पुनः; D4–6. 8. 9 [अ]वदधत्युत; D7 [अ]वदधत्फलं (for [उ]पदधत्युत). — (L. 3) D1. 2. 6. 7. 9 विशेषणं (for °षेण). D4 प्र- (for च). Dn2 तत्त्वतः; D7 विसृतः (for लिङ्गतः). — D4 om. line 5. — (L. 5) B5 काल- (for लोक-). D1. 2 धर्मेण (for the second धर्मे च). Dn2 -कारणं (for -क°). D5–9 स्मृतं (for कृतम्). D1. 2 विशेषकरणे कृते (for the post. half). — (L. 6) Dn2 यच्च (for यत्र). D4 [ए]कं तत् (for [ए]कत्वं). V1 B Dn याति (for यान्ति). D1. 2 विस्तरं. V1 B Dn प्राणेन स तु विस्तरः (for the post. half). — (L. 7) D4. 6–9 स्मृतो (for कथं). — (L. 8) B3 लोको (for कालो). B1 ततो (for तत्र). — (L. 9)

१५१

युधिष्ठिर उवाच ।
किं श्रेयः पुरुषस्येह किं कुर्वन्सुखमेधते ।
विपाप्मा च भवेत्केन किं वा कल्मषनाशनम् ॥ १

भीष्म उवाच ।
अयं दैवतवंशो वै ऋषिवंशसमन्वितः ।
द्विसंध्यं पठितः पुत्र कल्मषापहरः परः ॥ २

C. 13. 7630
B. 13. 166. 3
K. 13. 271. 4
M. 139. subst.

D9 missing from सर्वेषां up to मन्दाकि (in 13. 151. 17[d]). D4. 6–8 -धर्माणां (for -देहानां). Dn3 om. the second सर्वेषां. B1 सर्वेषां प्राणिनां ध्रुवः (for the post. half). —(L. 10) D1 एष; D6. 7 एवं (for एव). B1. 2 D1. 2. 4. 6–8 स्वयं ग्रहः; Dn2 स्वयं गुरुः (for सुसंग्रहः). —(L. 12) Dn3 सतो (for सतां). D4. 6–8 काल एवात्मनो गुरुः (for the post. half).]

— While, D10 S ins. after 9 :

693* पालय त्वं प्रजाः सर्वाः शान्तात्मा चानुशासितः ।
द्वैपायनस्त्वयं चक्षुः कृष्णस्तेऽस्तु परायणम् ।
इत्युक्त्वोपासनार्थाय विरराम महामतिः ।

[(L. 1) T2 पाल त्वं हि (for पालय त्वं). T1 प्रायशस्तव राजेंद्र (for the prior half). D10 T3 त्वनुशासिता; T1 त्वनुशासकः; T2 G2 त्वनुशासितः; M4 त्वानु° (for चानु°). —(L. 2) T3 स्वयं (for त्वयं). D10 G2 तु (for स्तु). —Before line 3, some MSS. ins. वैशंपायनः. —(L. 3) T1 महाद्युतिः (for °मतिः).]

Colophon missing in D9; om. in D10 S. —*Parvan name :* B1. 3 Dn3 D1. 2 शांति. —*Sub-parvan :* V1 B Dn1. n2 D1. 2. 4–6. 8 दानधर्म. —*Adhy. name :* D1. 2 धर्मसंशयः. —*Adhy. no.* (figures, words or both): V1 162; Dn1 161. —*Śloka no. :* Dn1. n2 15; D4 12. —After this adhy., D4–8 ins. a passage given in App. I (No. 20).

151

☞ This adhy. is missing in D8 (cf. v. l. 13. 82. 37). D10 T1 G2 om. this adhy.

1 D9 missing up to मन्दाकि (in 17[d]) (cf v. l. 13. 150. 9). Before the ref., V1 B Dn D1. 2. 4–8 ins. :

694* वैशंपायन उवाच ।
शरतल्पगतं भीष्मं पाण्डवोऽथ कुरूद्वहः ।
युधिष्ठिरो हितप्रेप्सुरपृच्छत्कल्मषापहम् ।

[(L. 1) D4. 6–8 कुतूहलात् (for कुरूद्वहः). D1. 2 पांडवार्थं कुतूहलात् (for the post. half). —(L. 2) B1. 3 Dn2 D8 हितं (for हित-). D2 कश्मलापहं; D4. 6–8 कलुषा° (for कल्मषा°).]

—[c]) V1 B Dn1 D5 स (for च). —[d]) D1. 2 कश्मल- (for कल्मष-). —After 1, V1 B Dn D1. 2. 4–8 ins. :

695* तस्मै शुश्रूषमाणाय भूयः शांतनवस्तदा ।
देववंशं यथान्यायमाचष्ट पुरुषर्षभ ।

[(L. 1) D8 तस्मै शुश्रूषमाणस्य (for the prior half). D1 नृपः; D4–8 भीष्मः (for भूयः). —(L. 2) D2. 4 दैवं (for देव-). D5–7 आचष्ट भरतर्षभ (for the post. half).]

2 D9 missing (cf. v. l. 1). —[a]) D4 [ऽ]यम्; D5. 7 [ऽ]थ (for वै). —[c]) B1. 3–5 Dn2 त्रि- (for द्वि-). D4–8 द्वि(D8 त्रि)संध्यं पुत्र पठतः. —[d]) Dn3 शुभः; D8 शिवः (for परः). D2 कश्मलापहरः परः. —For 1–2, T2. 3 G1. 3. 4 M and Madras ed. subst.:

696* युधिष्ठिरः ।
सर्वशान्तिकरं जप्यं दारिद्र्यातुरदुःखिनाम् ।
तुष्टिपुष्टिप्रदं नित्यं पितामह वदस्व मे ।
भीष्मः ।
अयं शस्तो महाजप्यो देवराजर्षिसंयुतः ।
सेवन्नरो न दुःखेन भयेन च विमुह्यति ।

[(L. 1) Madras ed. पुण्यं (for जप्यं). M2 दरिद्रातुरदुःखिनां (for the post. half). —(L. 2) M2 पुष्टितुष्टि- (for तुष्टिपुष्टि-). —(L. 3) M2 -जापो (for -जप्यो). —(L. 4) M2. 4 सेवन्न दुःखेन भये रणे च न विमुह्यते.]

— After 2, V1 B Dn D1. 2. 4–8 and Bom. ed. ins. :

697* यदह्ना कुरुते पापमिन्द्रियैः पुरुषश्चरन् ।
बुद्धिपूर्वमबुद्धिर्वा रात्रौ यश्चापि संध्ययोः ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यः कीर्तयन्वै शुचिः सदा ।
नान्धो न बधिरः काले कुरुते स्वस्तिमान्सदा ।

C. 13. 7634
B. 13. 166. 3
K. 13. 271. 8
M. 13. 139. 8

देवासुरगुरुर्देवः सर्वभूतनमस्कृतः ।
अचिन्त्योऽथाप्यनिर्देश्यः सर्वप्राणो ह्ययोनिजः ॥ ३
पितामहो जगन्नाथः सावित्री ब्रह्मणः सती ।
वेदभूरथ कर्ता च विष्णुर्नारायणः प्रभुः ॥ ४
उमापतिर्विरूपाक्षः स्कन्दः सेनापतिस्तथा ।
विशाखो हुतभुग्वायुश्चन्द्रादित्यौ प्रभाकरौ ॥ ५
शक्रः शचीपतिर्देवो यमो धूमोर्णया सह ।
वरुणः सह गौर्या च सह ऋद्ध्या धनेश्वरः ॥ ६
सौम्या गौः सुरभिर्देवी विश्रवाश्च महानृषिः ।
षट्कालः सागरो गङ्गा स्रवन्त्योऽथ मरुद्गणाः ॥ ७
वालखिल्यास्तपःसिद्धाः कृष्णद्वैपायनस्तथा ।
नारदः पर्वतश्चैव विश्वावसुर्हहाहुहूः ॥ ८
तुम्बरुश्चित्रसेनश्च देवदूतश्च विश्रुतः ।
देवकन्या महाभागा दिव्याश्चाप्सरसां गणाः ॥ ९
उर्वशी मेनका रम्भा मिश्रकेशी अलम्बुषा ।
विश्वाची च घृताची च पञ्चचूडा तिलोत्तमा ॥ १०
आदित्या वसवो रुद्राः साश्विनः पितरोऽपि च ।
धर्मः सत्यं तपो दीक्षा व्यवसायः पितामहः ॥ ११
शर्वर्यो दिवसाश्चैव मारीचः कश्यपस्तथा ।
शुक्रो बृहस्पतिर्भौमो बुधो राहुः शनैश्चरः ॥ १२

तिर्यग्योनिं न गच्छेच्च नरकं संकराणि च । [5]
न च दुःखभयं तस्य मरणे न स मुह्यति ।

[(L. 2) D1. 4. 6. 7 अबुद्धौ ; D2. 5 °द्धो ; D8 अपूर्वं (for अबुद्धिर्). D1. 5–8 यच् (for यश्). — (L. 3) D1. 2. 4–8 नरः (for शुचिः). — D4–7 om. (hapl.) line 4. — (L. 4) V1 B3–5 Dn1. n3 D8 काले (for काले). D1. 2 नांधं न बधिरं काणं (for the prior half). D1. 2 स्वस्तिमत् (for °मान्). — (L. 5) B2 D1. 4–8 गच्छेत ; D2 पश्येत (for गच्छेच्च). Dn3 वा (for the second च). D5 नरकं न कदाचन (for the post. half). — (L. 6) D1. 2 न दुर्बलं न च भयं ; D4–8 न च दुःखं न च भयं (for the prior half). D1. 2. 4–8 न च ; Bom. ed. स न (by transp.). Dn2 मुह्यते.]

3 D9 missing (cf. v. l. 1). — b) T2. 3 G1. 4 M4 -देव- ; M1–3 -लोक- (for -भूत-). — c) D2. 4. 6–8 वा ; D5 च (for ऽथ). M4 हि (for [अ]पि). — d) D2 [अ]नामयः (for [अ]योनिजः). B1 सर्वप्राणभृतामिह.

4 D9 missing (cf. v. l. 1). — b) B3 सुता ; T3 M4 स्मृता (for सती). G1. 3 सावित्री ब्राह्मणाः स्मृताः ; G4 M1–3 °त्री ब्रह्मणा स्मृता. — c) V1 B3 Dn1. n3 D4 T3 देवभूर् (for वेद°). — After 4, T3 ins. :

698* विष्णोर्नाभिसरोजातो ब्रह्मा भुवनपावनः ।

5 D9 missing (cf. v. l. 1). — d) Bom. ed. चंद्रसूर्यौ (for चन्द्रादित्यौ).

6 D9 missing (cf. v. l. 1). — a) T2. 3 G1. 3. 4 सुरपतिर् (for शची°). — b) B1. 5 D4–7 T2 G1. 3 M2. 3 धूम्रोर्णया (for धूमो°). — c) D4. 6–8 गौर्याथ ; T2 भार्या च ; G1. 3 -भार्यश्च (for गौर्या च). — d) Dn2 T2. 3 G1. 2. 4 M1. 3 सहर्द्ध्या वै (Dn2 T2 च) (for सह ऋद्ध्या). M4 सहर्द्ध्या वै व्रतेश्वरः.

7 D9 missing (cf. v. l. 1). — a) V1 D4 सुरभी ; D8 °भीर् (for °भिर्). — b) D4–8 विश्रवा (for °वाश्). D1 महा- (for महान्). — c) V1 B Dn1. n3 संकल्पः ; Dn2 सकलः ; D4–8 वषट्कारा: (hypermetric) ; M2–4 षट्काला: (for °लः). T2. 3 G1. 3. 4 षट्काला: सागरा गंगा. — d) Dn2. n3 मरुद्गणः.

8 D9 missing (cf. v. l. 1). — a) Some MSS. वालिखिल्यास्. T3 G1. 3. 4 M4 तथा ; M3 ततः (for तपः). — d) B1–3. 5 हाहाहुहूः ; Dn1. n2 D4. 8 M हहाहुहू ; D5 हाहाहूहू ; D7. 8 हहाहुहुः (for °हुहूः).

9 D9 missing (cf. v. l. 1). — a) Some MSS. तुंबुरुश्. D1 चित्रगौरश् (for °सेनश्). — b) M1–3 मातलिः (for विश्रुतः). — c) G4 देवकीर्त्या (for °कन्या).

10 D9 missing (cf. v. l. 1). — b) V1 B Dn2. n3 ह्यलंबुषा ; D1. 2 S (T1 G2 om.) ह्यलंबुसा (for अलम्बुषा). — d) D1 पंचशैला ; D6–8 °चूला ; T2 पदाती च ; M1–3 पंचचूळा (for °चूडा).

11 D9 missing (cf. v. l. 1). — b) B1 चाश्विनौ ; T2. 3 ह्यश्विनौ ; G1. 3. 4 अश्विनौ (for साश्विनः). D1. 2 मरुतो (for पितरो). D4–8 साश्विनौ पितरस्तथा. — D4. 6. 7 om. 11c–12b. — c) V1 B Dn D5 श्रुतं (for सत्यं).

12 D9 missing (cf. v. l. 1). D4. 6. 7 om. 12ab (cf. v. l. 11). — a) S (T1 G2 om.) शर्वरी

नक्षत्राण्यृतवश्चैव मासाः संध्याः सवत्सराः ।
वैनतेयाः समुद्राश्च कद्रुजाः पन्नगास्तथा ॥ १३
शतद्रूश्च विपाशा च चन्द्रभागा सरस्वती ।
सिन्धुश्च देविका चैव पुष्करं तीर्थमेव च ॥ १४
गङ्गा महानदी चैव कपिला नर्मदा तथा ।
कम्पुना च विशल्या च करतोयाम्बुवाहिनी ॥ १५
सरयूर्गण्डकी चैव लोहित्यश्च महानदः ।
ताम्रारुणा वेत्रवती पर्णाशा गौतमी तथा ॥ १६
गोदावरी च वेण्णा च कृष्णवेणा तथाद्रिजा ।
दृषद्वती च कावेरी वंक्षुर्मन्दाकिनी तथा ॥ १७
प्रयागं च प्रभासं च पुण्यं नैमिषमेव च ।
तच्च विश्वेश्वरस्थानं यत्र तद्विमलं सरः ॥ १८
पुण्यतीर्थैश्च कलिलं कुरुक्षेत्रं प्रकीर्तितम् ।
सिन्धूत्तमं तपोदानं जम्बूमार्गमथापि च ॥ १९

C. 13. 7650
B. 13. 166. 24
K. 13. 271. 24
M. 13. 139. 20

दिवसश्चैव. — ^{b}) Dn1 D8 T2 मरीचः (for मा°). B1 Dn2 T2. 3 G1. 3. 4 M1–3 काश्यपस्. — ^{c}) T2 G1. 3. 4 सौम्यो (for भौमो).

13 D9 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) D4–8 नक्षत्रा (for °त्राणि). T2. 3 G1. 3. 4 [आ]तपश् (for [ऋ]तवश्). — ^{b}) D8 समाः (for मासाः). V1 B Dn पक्षाः; T2 G1. 3 साध्याः (for संध्याः). — ^{c}) D1. 2 पर्वतेयाः (for वैन°). D4–7 सवत्साश्; T2. 3 G4 M1–3 सुपुत्रश्; G1. 3 सुपर्णश् (for समुद्राश्). — After 13, D1. 2. 4–8 ins. :

699* अनन्तो नागराजश्च वासुकिस्तक्षकस्तथा ।
महापद्मश्च विख्यातः कर्कोटकधनंजयौ ।

[(L. 1) D1 अनंतः पद्मकुलिकौ (for the prior half). — (L. 2) D1. 2 कर्कोटः शंखपालश्च महापद्मश्च विश्रुतः.]

— After the above, D4. 5. 8 read 15^{ab}, repeating it in its proper place.

14 D9 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) Some MSS. शतद्रुश् (for °द्रूश्). — ^{b}) D1. 4–8 इरावती (for सरस्वती). — ^{c}) Dn1 देवगा (for देविका). D8 पुत्र (for चैव). — ^{d}) V1 B Dn प्रभासं पुष्कराणि च. — After 14, D1. 4–8 read 17^{ab}.

15 D9 missing (cf. v. l. 1). D4. 5. 8 read 15^{ab} for the first time after 699*. D1. 6. 7 read 15^{ab} after 17. — ^{a}) V1 B वेण्णा; Dn वेणा (for चैव). — ^{b}) V1 B Dn कावेरी; T2. 3 G1. 3. 4 कालिंदी; M1–3 क्रमिमा; M4 कळमा (for कपिला). — ^{c}) V1 B Dn2. n3 D2. 5 कुलंपुना; D4. 6. 7 कंबुना च; T2. 3 G1. 4 कंपना च (for कम्पुना च). D1 विशाला (for विशल्या). Dn1 कुलंपुना विशाला च; M4 कंपना च विशाला च. — ^{d}) D1. 4–8 [आ]शु- (for [अ]म्बु-). T2. 3 G1. 3. 4 पुण्यतोयाः शुभावहाः; M1–3 पुण्यतोयाशुवाहिनी.

16 D9 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) B3 शरयू; B4 सरयुर् (for °यूर्). Dn1 गंडिका; D4 गल्लका; D6. 7 गल्लकी (for गण्डकी). — ^{b}) B2 Dn2 लोहितश्; Dn3 D1. 2 लौहित्यश् (for लो°). — ^{c}) T2. 3 G1. 3. 4 तथारुणा (for ताम्रा°). V1 B3–5 Dn1 चित्रवती (for वेत्र°). — ^{d}) T2 G3 पुण्यदा; T3 G4 पुण्योदा; M1–3 पर्णोदा (for पर्णाशा). V1 B Dn1. n3 D4–7. 10 T G2–4 गोमती (for गौतमी). D4 नदी (for तथा). G1 M4 पुण्य(M4 °ण्यो)दा गोतमी तथा.

17 D9 missing up to मन्दाकि (in 17^{d}) (cf. v. l. 1). D2 om. 17^{ab}. D1. 4–8 read 17^{ab} after 14. — ^{a}) Dn D5. 8 वेणा; D1 वीणा; D6. 7 T2 वेण्या (for वेण्णा). — ^{b}) B2. 4 कृष्णवेण्णा; Dn2 °वेण्या (for °वेणा). V1 B1 तथाद्रिणी; B2 D1 °द्रिमी; B4. 5 °द्रिका; Dn °द्रिमा; D5–8 तथा नदी (for तथाद्रिजा). S (T1 G2 om.) कृष्णवेणी (M °ण्णा) तथैव च. — ^{c}) T2 सा; G1. 3. 4 M स- (for च). — ^{d}) Dn1. n2 D2. 4–8 S (T1 G2 om.) चक्षुर् (for वंक्षुर्). D5–9 नदी (for तथा). — After 17, D1. 6. 7 read 15^{ab}.

18 ^{a}) B5 प्रभासं च प्रयागं च; S (T1 G2 om.) प्रयागश्च प्रभासश्च. — ^{b}) S (T1 G2 om.) नैमिशम्. — ^{c}) D5. 7 तत्र; S (T1 G2 om.) यत्र (for तच्च). D6–9 विश्वेश्वरं. T2. 3 G1. 3. 4 M1–3 -स्थाणुर् (for -स्थानं). — ^{d}) D1 तत्र (for यत्र). T2. 3 G1. 3. 4 M1–3 विपुलं (for विमलं).

19 ^{a}) M पुण्यैस् (for पुण्य-). B2. 5 -तीर्थैः सु-; Dn2 -तीर्थेषु (for -तीर्थैश्च). B2 damaged; D2 T3 M3. 4 सलिलं; T2 G4 कपिलं; G1. 3 कपिला (for कलिलं). B1 पुण्यतीर्थं कुरुक्षेत्रं; Dn3 °र्थं सुसलिलं. — ^{b}) B1 पावनत्वं (for कुरुक्षेत्रं). Dn2 प्रकाशितं; D4–9 पृथूदकं (for प्रकीर्तितम्). — ^{c}) Dn2 सिंधूत्तमस्; D7 सिंधुमंतं; M4 सिंधूत्तमा (for °त्तमं). D6–9 तपोद्यानं; M1–3 °दानी (for °दानं). T2. 3 G1. 3. 4 सिंधूत्तमा तपोदानी (T3 °दा च). — ^{d}) B1. 3 Dn1 जंबु-

C. 13. 7651
B. 13. 166. 25
K. 13. 271. 25
M. 13. 139. 20

हिरण्वती वितस्ता च तथैवेक्षुमती नदी ।
वेदस्मृतिर्वैदसिनी मलवासाश्च नद्यपि ॥ २०
भूमिभागास्तथा पुण्या गङ्गाद्वारमथापि च ।
ऋषिकुल्यास्तथा मेध्या नदी चित्रपथा तथा ॥ २१
कौशिकी यमुना सीता तथा चर्मण्वती नदी ।
नदी भीमरथी चैव बाहुदा च महानदी ।
महेन्द्रवाणी त्रिदिवा नीलिका च सरस्वती ॥ २२
नन्दा चापरनन्दा च तथा तीर्थं महाह्रदम् ।
गयाथ फल्गुतीर्थं च धर्मारण्यं सुरैर्वृतम् ॥ २३
तथा देवनदी पुण्या सरश्च ब्रह्मनिर्मितम् ।
पुण्यं त्रिलोकविख्यातं सर्वपापहरं शिवम् ॥ २४
हिमवान्पर्वतश्चैव दिव्यौषधिसमन्वितः ।
विन्ध्यो धातुविचित्राङ्गस्तीर्थवानौषधान्वितः ॥ २५
मेरुर्महेन्द्रो मलयः श्वेतश्च रजताचितः ।
शृङ्गवान्मन्दरो नीलो निषधो दर्दुरस्तथा ॥ २६
चित्रकूटोऽञ्जनाभश्च पर्वतो गन्धमादनः ।
पुण्यः सोमगिरिश्चैव तथैवान्ये महीधराः ।
दिशश्च विदिशश्चैव क्षितिः सर्वे महीरुहाः ॥ २७
विश्वेदेवा नभश्चैव नक्षत्राणि ग्रहास्तथा ।
पान्तु वः सततं देवाः कीर्तिताकीर्तिता मया ॥ २८

मार्गम्. T2. 3 G1. 3. 4 M1. 4 जंबू(T2. 3 °बु)मार्गवहापि च.

20 D5 M2. 3 om. (hapl.) 20^{a}–21^{ab}. — ^{a}) Dn2 हिरण्मती; T2 M1. 4 हैरण्वती; T3 हैरंडकी (for हिरण्वती). G1. 3. 4 हैरण्वती वितस्त्या च. — ^{b}) V1 B1. 2. 4. 5 Dn1. n2 प्लक्षवती; B3 पुण्यवती; D1. 6–9 चेक्षुमती; T2. 3 G1. 3. 4 M1. 4 क्षेमवती (for [ए]वेक्षुमती). Dn3 तथा प्लक्षवती सती. — ^{c}) G3 -श्रुती (for -स्मृतिर्). B Dn G3 वेदव(B3 °म)ती; D4. 6–9 वैतरणी (for वैदसिनी). V1 T2. 3 G4 M4 वेदश्रुतिर्वेदवती (T2 °घुनी; T3 °घनी; G4 °यती); G1 M1 °श्रुती वेदघनी. — ^{d}) D1. 4 corrupt. V1 B2. 4. 5 मलवाथाश्म(V1 °स्म)नद्यपि; B1 मनोरथवतीत्यपि; B3 मंजरीत्युर्मिमत्यपि; D2 मडर्वाथश्च नद्यपि (sic); D6. 7. 9 मंडनाथाश्विनद्यपि; T3 मलहाराश्च नद्यपि.

21 D5 M2. 3 om. 21^{ab} (cf. v. l. 20). — ^{a}) D1 T3 पुण्यं (for पुण्या). — ^{c}) T2. 3 G1. 3. 4 त्रिधा(T2 °या)मा स्यान्; M च या मेध्या (for तथा मेध्या). — ^{d}) B2 Dn2 S (T1 G2 om.) चित्रवहा (for °पथा). D4. 6–9 मृगाः; D5 नदी (for तथा). V1 B1. 3–5 Dn1. n3 नद्यः सिंधुवहास्तथा.

22 ^{b}) D1 चंद्रवती (for चर्मण्वती). — For 22^{ab}, V1 B Dn subst. :

700* चर्मण्वती नदी पुण्या कौशिकी यमुना तथा ।
[B1 महा- (for नदी).]

— T2. 3 G1. 3. 4 M om. (hapl.) 22^{cd}. — ^{c}) D2. 4–9 पुण्या (for नदी). Dn2 भागीरथी (for भीम°). D1 पुण्या भौमरथी चैव. — ^{d}) D4 बहूदा (for बाहुदा). — ^{e}) B2–5 Dn D5. 7 माहेंद्र- (for म°). D4. 6. 9 म(D9 मा)हेंद्रवती त्रिदिवा; T2. 3 G4 महेंद्रवाणिनी (T2 °रुणी) दिव्या; G1. 3 महेंद्रा वरुणी दिव्या. — ^{f}) D4. 5. 8. 9 नीडिका; D6 वाडिका; D7 तंडिका; M4 निविका (for नीलिका). T2. 3 G1. 3. 4 M2. 3 तथैव च (for सरस्वती). M1 नीविथा च तथैव च.

23 ^{a}) T2. 3 G1. 3. 4 च पर-; M2 परम- (for चापर-). — ^{b}) Dn1 D6. 7 G1 तीर्थ- (for तीर्थं). V1 B2–5 Dn M4 महाह्रदः (for °दम्). — ^{c}) Dn1 गया च; D1 गयेथ; D2. 4. 7–9 गयायां (for गयाथ). D6 तु (for च). S (T1 G2 om.) गयेषु फल्गुनीतीर्थं (T2 G1. 3. 4 M4 °र्थे).

24 ^{a}) T2 पुण्यं (for पुण्या). — ^{c}) D4. 6–9 त्रैलोक्य-; G1. 3. 4 त्रिलोके (for °क-). — ^{d}) T2 G1. 3. 4 M4 शुभं (for शिवम्). — After 24, D1. 2 ins. :

701* एताः पापहराः सर्वा देवनद्यः प्रकीर्तिताः ।

25 ^{b}) T2 G1. 3. 4 दिव्यौषध- (for °षधि-). — D4. 6. 7. 9 om. (hapl.) 25^{cd}.

26 ^{b}) V1 B Dn रजता(B2. 5 °सा)वृतः; D4–9 °चलः; S (T1 G2 om.) °न्वितः (for °चितः). — ^{d}) D6–9 दुर्दुरस्; T2. 3 दर्द°; G1. 3 दरदस्; G4 निर्दुरस् (for दर्दु°).

27 D5 om. (hapl.) 27^{a}–28^{b}. T3 om. 27. — ^{d}). T2 G1. 3. 4 M4 ये चान्ये च (for तथैवान्ये). — ^{f}) D1 T2 G4 सर्व- (for सर्वे). Dn1. n2 D2 महीधराः; D4 °रुहः (for °रुहाः). G1. 3 क्षितिः सर्वमहीरुहः.

28 D5 om. 28^{ab} (cf. v. l. 27). — ^{c}) D2. 4–7. 9 M4 नः (for वः). — ^{d}) D4–9 शिवाः; T2 स्मृताः; T3 G1. 3. 4 M तथा (for मया).

कीर्तयानो नरो ह्येतान्मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ।
स्तुवंश्च प्रतिनन्दंश्च मुच्यते सर्वतो भयात् ।
सर्वसंकरपापेभ्यो देवतास्तवनन्दकः ॥ २९
देवतानन्तरं विप्रांस्तपःसिद्धांस्तपोधिकान् ।
कीर्तितान्कीर्तयिष्यामि सर्वपापप्रमोचनान् ॥ ३०
यवक्रीतोऽथ रैभ्यश्च कक्षीवानौशिजस्तथा ।
भृग्वङ्गिरास्तथा कण्वो मेधातिथिरथ प्रभुः ।
बर्ही च गुणसंपन्नः प्राचीं दिशमुपाश्रिताः ॥ ३१
भद्रां दिशं महाभागा उल्मुचुः प्रमुचुस्तथा ।
मुमुचुश्च महाभागः स्वस्त्यात्रेयश्च वीर्यवान् ॥ ३२
मित्रावरुणयोः पुत्रस्तथागस्त्यः प्रतापवान् ।
दृढायुश्चोर्ध्वबाहुश्च विश्रुतावृषिसत्तमौ ॥ ३३
पश्चिमां दिशमाश्रित्य य एधन्ते निबोध तान् ।
उषद्गुः सह सोदर्यैः परिव्याधश्च वीर्यवान् ॥ ३४
ऋषिर्दीर्घतमाश्चैव गौतमः कश्यपस्तथा ।
एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चैव महर्षयः ।
अत्रेः पुत्रश्च धर्मात्मा तथा सारस्वतः प्रभुः ॥ ३५
उत्तरां दिशमाश्रित्य य एधन्ते निबोध तान् ।

C. 13. 7669
B. 13. 166. 43
K. 13. 271. 43
M. 13. 139. 37

29 [a]) T2. 3 G1. 3. 4 कीर्तयाना नरा ह्येतान् (G4 °ते); T3 °नेन नरा ह्येते. — M3 om. (hapl.) 29[bc]. — [b]) D1 corrupt; T2. 3 G1. 3. 4 मुच्यंते (for मुच्यते). B1 -किल्बिषात्; D4–9 -पातकैः (for -किल्बिषैः). — [c]) B1 [अ]पि नमस्यंश् (for प्रतिनन्दंश्). T3 स्तुवंतः प्रीतिमंतश्च. — [d]) T3 मुच्यंते (for मुच्यते). D1. 2. 4–10 T2. 3 G1. 3 M3 महतो (for सर्वतो). — [f]) D1. 2 T2. 3 G4 M4 -नंदकाः; G1. 3 -निंदकाः (for -नन्दकः). B1 देवस्तवननंदकः; D4. 6–9 °तावंद(D7 °कीर्त)नाद्बुधः.

30 [a]) T2. 3 G1. 3. 4 देवतानंदकान्विप्रांस्. — [b]) B2 S (T1 G2 om.) तपोधनान् (for °धिकान्). D4. 6–9 तपःसिद्धास्तपोधनाः; D5 कीर्तयिष्ये तपोधनान्. — [c]) B3 कीर्तयिष्यामि राजेंद्र. — [d]) D2 -प्रमोचकान्; D6–8 °चनाः; M1. 3 -विमोचनान् (for -प्र°).

31 [b]) V1 B1. 2. 4 Dn3 D6–9 काक्षीवान् (for क°). Some MSS. औषिजस् (for औशि°). D4 प्रतिनंदंश्च मोचते. — D2 om. 31[cdef]. D4 om. 31[cd]. — [c]) D6. 8. 9 भृगुरंगिरास् (hypermetric) (for भृग्वङ्गि°). S (T1 G2 om.) भृगुरां(M1–3 °रं)गिरसः कण्वो. — [d]) D5–7. 9 T2. 3 G1. 3. 4 M4 प्रभो (for प्रभुः). — [e]) B1 S (T1 G2 om.) बर्हिश्च; D5. 7 बह्वृचो (for बर्ही च). — [f]) D4–9 प्राचीदि(D5 °च्यां दि)शि समाश्रिताः.

32 [a]) T2. 3 G1. 3. 4 भद्राश्चैव (for भद्रां दिशं). D4. 6–9 भद्रां दिशि महाराज; M भद्राश्चैव महाभाग. — [b]) B1 उन्मुचुः; G1. 3 M1–3 मुमुचुः; M4 मुम्लुचुः (for उल्मुचुः). D5. 7 सुश्रुवुः प्रस्रवुस्तथा; T2. 3 G4 मम्लुचाः प्रम्लु(T2 °मु)चास्तथा. — [c]) G1 मुम्लुचुश्; G3 मम्लुचश् (for मुमुचुश्). V1 B2–5 Dn D2. 4 महाभागाः; B1 D7. 8 °भाग (for °भागः). T2 मुम्लुवुश्च महाभाग; T3 G4 M4 मुम्लुचु(M4 प्रम्लुच)श्च महाभागाः. — After 32, B5 D2 read 35[ab].

33 M1 om. (hapl.) 33–34. G4 reads 33[a]–35[b] twice, repeating 35[ab] for the third time after 36. — [c]) D2 [ए]व; D8 [इ]ध्म- (for [ऊ]र्ध्व-). D4. 6. 9 दुकुस्युश्चेध्मबाहुश्च; D5 भृगुः कुत्सोश्वमेधश्च; D7 दृकुत्सश्चाश्वमेधश्च; T2. 3 G4 (both times) दृढश्च्युतश्चेध्मवाहौ; G1 M2–4 दृढस्युश्चेध्मवाहश्च. — [d]) M2. 3 विप्र- (for ऋषि-). Dn1 -संमतौ (for -सत्तमौ).

34 For the repetition in G4, cf. v. l. 33. M1 om. 34 (cf. v. l. 33). D2 om. 34. — [b]) D4–9 एवैते; T2. 3 G3. 4 (both times) M4 एवं ते (for एधन्ते). — After 34[ab], D1 reads 36[cd]. D5–9 read 34[c]–35[b] after 36[ab]. D1 om. (hapl.) 34[cd]. — [c]) T3 G1. 3. 4 (both times) M4 त्रिशंकुः; M2. 3 रुशद्गुः; Bom. ed. उषंगुः (for उषद्गुः). D4. 6–9 रु(D4 कृ)शंगुः सहसोदर्यो; T2 त्रिशंकुः स हि सोदर्यः. — [d]) D4–9 जाबालिश्चैव वीर्यवान्.

35 For the repetition in G4, cf. v. l. 33. For the sequence in D5–9, cf. v. l. 34. B5 D2 read 35[ab] after 32; T2. 3 G1. 3 M read it and G4 repeats the same for the third time after 36. — [a]) V1 D1 M4 दीर्घतपाश् (for °तमाश्). D5. 7 ऋषिर्दीर्घतमो नाम. — [b]) Some MSS. काश्यपस्. — D1 om. 35[c]–36[b]. D2 om. 35[cdef]. — [d]) V1 B Dn महानृषिः (for महर्षयः). — [e]) T2. 3 G1. 3. 4 M1–3 अग्नेः (for अत्रेः). D4–9 तु (for च). — After 35, G4 ins. 702*.

36 D1 om. 36[ab] (cf. v. l. 35). — [a]) D2 पश्चिमां (for उत्तरां). — [b]) D4. 6. 7 T2. 3 G3 M4 एवं ते; D5 एवैते (for एधन्ते). — After 36[ab], D5–9 read

C. 13. 7670
B. 13. 166. 44
K. 13. 271. 44
M. 13. 139. 37

अत्रिर्वसिष्ठः शक्तिश्च पाराशर्यश्च वीर्यवान् ॥ ३६
विश्वामित्रो भरद्वाजो जमदग्निस्तथैव च ।
ऋचीकपौत्रो रामश्च ऋषिरौद्दालकिस्तथा ॥ ३७
श्वेतकेतुः कोहलश्च विपुलो देवलस्तथा ।
देवशर्मा च धौम्यश्च हस्तिकाश्यप एव च । ३८
लोमशो नाचिकेतश्च लोमहर्षण एव च ।
ऋषिरुग्रश्रवाश्चैव भार्गवश्च्यवनस्तथा ॥ ३९
एष वै समवायस्ते ऋषिदेवसमन्वितः ।
आद्यः प्रकीर्तितो राजन्सर्वपापप्रमोचनः ॥ ४०

नृगो ययातिर्नहुषो यदुः पूरुश्च वीर्यवान् ।
धुन्धुमारो दिलीपश्च सगरश्च प्रतापवान् ॥ ४१
कुशाश्वो यौवनाश्वश्च चित्राश्वः सत्यवांस्तथा ।
दुःषन्तो भरतश्चैव चक्रवर्ती महायशाः ॥ ४२
यवनो जनकश्चैव तथा दृढरथो नृपः ।
रघुर्नरवरश्चैव तथा दशरथो नृपः ॥ ४३
रामो राक्षसहा वीरः शशबिन्दुर्भगीरथः ।
हरिश्चन्द्रो मरुत्तश्च जह्नुर्जाह्नविसेविता ॥ ४४
महोदयो ह्यलर्कश्च ऐलश्चैव नराधिपः ।

34^{c}–35^{b}. D_1 reads 36^{cd} after 34^{ab}. — ^{c}) Some MSS. वशिष्ठः. T_3 G_4 अत्रिः शक्तिर्वसिष्ठश्च. — After 36, $T_{2.3}$ $G_{1.3}$ M read and G_4 repeats for the third time 35^{ab}.

37 D_5 om. 37^{a}–38^{b}. D_4 om. 37. — ^{c}) V_1 B Dn D_2 $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ -पुत्रौ (for -पौत्रो). — M_4 om. (hapl.) 37^{d}–39^{a}. — ^{d}) B_1 $D_{1.2.6-9}$ उ(B_1 D_2 औ)द्दालकस्; T_2 औद्दालिकस् (for °लकिस्).

38 D_5 om. 38^{ab}; M_4 om. 38 (for both, cf. v. l. 37). — ^{a}) B_2 Dn_3 G_1 कहोलश्; $D_{1.2}$ कोहडश्; $D_{4.6}$ कवोडश्; $T_{2.3}$ M_{1-3} कहोळश् (for कोहलश्). — ^{b}) $D_{1.6.9}$ वपुलो (for वि°). D_7 वपुलो गालवस्तथा. — ^{d}) $D_{1.2.4-9}$ हस्तो (for हस्ति-).

39 M_4 om. 39^{a} (cf. v. l. 37). — ^{a}) $G_{1.2.4}$ रोमश्च; M_{1-3} रोमशो (for लो°). D_1 नासिकेतश्; D_2 नासिकेतुश् (for नाचिकेतश्). T_2 रोमश्च नातिकेतश्. — ^{b}) Some MSS. रोमहर्षण. — After 39^{ab}, D_9 reads from line 156 of App. I (No. 14B) up to the end of the same passage. The portion of the text from 39^{c} up to the end of this adhy. is lost in D_9 on a missing folio. — ^{c}) Dn_3 $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ उग्रतपाश् (for °श्रवाश्).

40 D_9 missing (cf. v. l. 39). T_2 $G_{1.3}$ M om. (hapl.) 40^{a}–42^{b}. T_3 om. 40–43. — ^{a}) D_4 च (for ते). — After 40^{ab}, G_4 reads 44^{a}–45^{b}. — G_4 om. 40^{c}–42^{b}. — ^{c}) D_{4-8} पुण्यः (for आद्यः). — ^{d}) $D_{1.2.4-8}$ -प्रणाशनः (for -प्रमोचनः).

41 D_9 missing (cf. v. l. 39). $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M om. 41 (cf. v. l. 40). — ^{c}) Dn_2 सगरो धुंधुमारोथ. — ^{d}) Dn_2 दिलीपश् (for सगरश्).

42 D_9 missing (cf. v. l. 39). T_2 $G_{1.3.4}$ M om. 42^{ab}; T_3 om. 42 (for all, cf. v. l. 40). — ^{a}) $D_{1.2.4.6-8}$ युवनाश्वश् (for यौ°). — ^{c}) B_1 दुःस्वंतो; $B_{3.5}$ दुष्मंतो; B_4 दुःष्वंतो; Dn_1. n_2 $D_{1.5}$ G_1 दुष्यंतो; Dn_3 $D_{2.4.6.7}$ दुष्कंतो (for दुःषन्तो). — ^{d}) Dn_2 महामनाः; $M_{2.3}$ तथैव च (for महायशाः). — After 42, B_1 ins. 704* for the first time, repeating it after 46^{ab}.

43 D_9 missing (cf. v. l. 39). T_3 om. 43 (cf. v. l. 40). B_1 om. (hapl.) 43^{ab}; D_5 reads it after 45. — ^{a}) Dn_1 $D_{2.4.5}$ M_4 पवनो (for य°). — ^{b}) V_1 B_{2-5} Dn $D_{4.5}$ M_1 दृष्टरथो; T_2 वृद्ध°; $G_{1.3}$ दृढतरो (for °रथो). — $D_{2.4.6.7}$ G_1 M om. (hapl.) 43^{cd}. — ^{c}) T_2 G_4 नपरस्तपरश्चैव; G_3 तपरस्तपनश्चैव. — T_2 G_3 ins. after 43: G_1 M_4 after 43^{ab}: G_4 after 35:

702* राजा रथंतरश्चैव भार्गवश्च्यवनस्तथा ।

44 D_9 missing (cf. v. l. 39). G_4 reads 44^{a}–45^{b} after 40^{ab}. — ^{a}) D_7 [s]थ रक्षसां (for राक्षसहा). $D_{4.6}$ रामोथ राक्षसानां च. — ^{b}) G_4 शशि- (for शश-). S (T_1 G_2 om.) तथैव च (for भगीरथः). — ^{d}) D_4 S (T_1 G_2 om.) -सेवितः. V_1 B Dn तथा दृढरथो नृपः (= 43^{ab}).

45 For the sequence in G_4, cf. v. l. 44. D_9 missing (cf. v. l. 39). — ^{a}) Dn_1 महोदरो; D_2 °दर्यो (for °दयो). — ^{b}) V_1 $B_{1.2.4.5}$ Dn_3 इलश्; $D_{1.2}$ इडा; $T_{2.3}$ G_3 M_{1-3} ऐळश् (for ऐलश्). — For 45^{ab}, D_{4-8} subst.:

करंधमो नरश्रेष्ठः कध्मोरश्च नराधिपः ॥ ४५
दक्षोऽम्बरीषः कुकुरो रवतश्च महायशाः ।
मुचुकुन्दश्च राजर्षिर्मित्रभानुः प्रियंकरः ॥ ४६
त्रसदस्युस्तथा राजा श्वेतो राजर्षिसत्तमः ।
महाभिषश्च विख्यातो निमिराजस्तथाष्टकः ॥ ४७
आयुः क्षुपश्च राजर्षिः कक्षेयुश्च नराधिपः ।
शिबिरौशीनरश्चैव गयश्चैव नराधिपः ॥ ४८
प्रतर्दनो दिवोदासः सौदासः कोसलेश्वरः ।
ऐलो नलश्च राजर्षिर्मनुश्चैव प्रजापतिः ॥ ४९
हविध्रश्च पृषध्रश्च प्रतीपः शंतनुस्तथा ।

C. 13. 7683
B. 13. 166. 58
K. 13. 271. 58
M. 13. 139. 49

703* उदर्कश्चैव मान्धाता तथैवोडो महोदयः ।
— After 45^{ab}, T2. 3 G1. 3 read 48^{cd}. T2. 3 G1. 3 M4 om. (hapl.) 45^{cd}; B5 repeats 45^{cd} after 48^{ab}; G4 reads it after 50^{ab}. — ^{c}) D4–8 नरपतिः; M1–3 नृपश्रेष्ठो (for नरश्रेष्ठः). — ^{d}) D4. 5. 7 कल्माषश्च; M1–3 गांधारिश् (for कध्मोरश्). — After 45, D6 reads 43^{ab}.

46 D9 missing (cf. v. l. 39). — ^{a}) B5 कक्षो; M1–3 प्लक्षो (for दक्षो). D6 ककुरो; D7 कुकरो (for कुकुरो). D4. 8 वक्षोंबरीषः ककुरो (D8 °भो); T2. 3 G1. 3. 4 M4 वृषोंबरीषः कमठो (M4 कुमरो). — ^{b}) S (T1 G2 om.) महाबलः (for °यशाः). — V1 B1 (second time). 2–5 Dn D5 ins. after 46^{ab} : B1 (first time) after 42 : D1. 2 cont. after 710* : D4. 6–8 after 709* :

704* कुरुः संवरणश्चैव मान्धाता सत्यविक्रमः ।
[B5 D1. 6–8 संवत्सरश् (for °रणश्). B1 (first time) तथा भृगुरथोत्तमः; D1. 2. 4–8 कार्तवीर्यश्च वीर्यवान् (for the post. half).]
— After 46^{c}, V1 B Dn ins. :

705* जह्नुर्जाह्नविसेवितः ।
आदिराजः पृथुर्वैन्यो ।
[L. 1 = (var.) 44^{d}.]

47 D9 missing (cf. v. l. 39). — ^{a}) T3 त्रिसदस्यस्; G1. 3 त्रिसदस्युस् (for त्रस°). D4 राजन् (for राजा). — ^{c}) S (T1 G2 om.) महाभिषक् (for °भिषश्). — ^{d}) B1 निषादश्च; B2–5 Dn D2 निमिराजा; D1. 4. 5. 8 राजराजस्; D6. 7 राजराजा; T2. 3 G1. 3. 4 नृगो राजा; M1–3 नृपो राजा (for निमिराजस्).

48 D9 missing (cf. v. l. 39). — ^{a}) V1 B2 क्षिपश्; Dn2 D1 क्षपश्; T2. 3 G1. 3. 4 क्षेपुश्; M2. 3 क्षुवश् (for क्षुपश्). D5. 7 विख्यातः (for राजर्षिः). D4. 6. 8 आयुः क्षिप(D4 °प्र)श्च विख्यातः. — ^{b}) B1 कक्षायुश्; T2. 3 G1. 3. 4 M1–3 कक्षेपुश् (for °युश्). — After 48^{ab}, B5 repeats 45^{cd}. B3 Dn1. n2 D2 M om. (hapl.) 48^{cd}; T2. 3 G1. 3 read 48^{cd} after 45^{ab}. — ^{d}) V1 गजश्चैव; T3 G4 गवयश्च (for गयश्चैव). D4 नरेश्वरः; D5–7 जलेश्वरः; D8 जनेश्वरः (for नराधिपः). — After 48, D1. 2 ins. :

706* पृथुस्तथोपरिचरः केकयश्च महायशाः ।

49 D9 missing (cf. v. l. 39). — ^{c}) D4. 6–8 इडा; S (T1 G2 om.) वीरो (for ऐलो). D1. 2 बडश्; D4 नरश् (for नलश्). — After 49^{c}, D2 ins. 710*. D2 om. 49^{d}–50^{b}. — ^{d}) D1 नरेश्वरः (for प्रजापतिः). S (T1 G2 om.) भीमश्चैव नराधिपः.

50 D9 missing (cf. v. l. 39). D2 om. 50^{ab} (cf. v. l. 49). — ^{a}) T3 M4 गवीधुश्; G1. 3 गवीयुश् (for हविध्रश्). Dn2. n3 वृषध्रश् (for पृष°). T2 M1 गवीधु(M1 °ध्र)श्च वृषध्रश्च; G4 गवीधुश्च पृषध्वश्च. — ^{b}) V1 B3–5 Dn D4 शांतनुस्; B2 damaged (for शंतनुस्). — For 50^{ab}, B1 subst. :

707* पृषध्रुश्च प्रतीपश्च शंतनुश्च तथा नृपः ।
हविध्रश्च अजश्चैव रन्तिदेवः पुरूरवाः ।
— After 50^{ab}, V1 B Dn D1. 4–8 ins. :

708* अजः प्राचीनबर्हिश्च तथेक्ष्वाकुर्महायशाः ।
अनरण्यो नरपतिर्जानुजङ्घस्तथैव च ।
[(L. 1) B1 पुरुः (for अजः). D6–8 -बर्हश्.]
D1. 4–8 cont. :

709* सुहोत्रः सृञ्जयश्चैव रन्तिदेवस्तथैव च ।
[D7 संजयश् (for सृञ°).]
— After the above, D4. 6–8 ins. 704*.
D1 cont. after 709* : D2 ins. after 49^{c} :

710* रम्भोद्भवश्च राजर्षिर्मान्धाता राजसत्तमः ।
[D2 om. the prior half.]
— After the above, D1. 2 ins. 704*, while after 50^{ab}, G4 reads 45^{cd}. — ^{c}) D1. 2 अक्षसेनश्; D4–8 आर्ष्टिषेणश् (for कक्षसेनश्). S (T1 G2 om.) क्षेत्राणि नद्यो राजानो. — ^{d}) D5 तु (for च). B Dn1. n2 D2.

c. 13. 7685
b. 13. 166. 59
c. 13. 271. 59
d. 13. 139. 50

कक्षसेनश्च राजर्षिर्ये चान्ये नानुकीर्तिताः ॥ ५०
मा विघ्नं मा च मे पापं मा च मे परिपन्थिनः ।
ध्रुवो जयो मे नित्यं स्यात्परत्र च परा गतिः ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

5.8 च (for न). — After 50, V1 B Dn D1.2.4–8 ins. :

711* कल्यमुत्थाय यो नित्यं संध्ये द्वेऽस्तमयोदये।
पठेच्छुचिरनावृत्तः स धर्मफलभाग्भवेत्।
देवा देवर्षयश्चैव स्तुता राजर्षयस्तथा ।
पुष्टिमायुर्यशः स्वर्गं विधास्यन्ति ममेश्वराः।

[(L. 1) D1.2.5–7 काल्यम्; D4 कालम् (for कल्यम्). D8 मर्त्यः (for नित्यं). B1.2.4.5 D4–8 संध्ये द्वेस्तमनोदये (for the post. half). — (L. 2) Dn1 अनावृत्तिः; D2 सुसंवृत्तः; D4–6.8 समावृत्तः; D7 समावृत्तं (for अनावृत्तः). — (L. 3) Dn2 D4–8 तथा (for स्तुता). D4–8 [s]पि च (for तथा). — (L. 4) D4 चैव (for स्वर्गं). B4 Dn3 D1.2 महेश्वराः; D4–8 न संशयः (for ममेश्वराः).]

51 D9 missing (cf. v. l. 39). — a) D1 ते (for मे). D4.5.8 शोको (for पापं). — b) D1 ते (for मे). — c) D1.2 च (for मे). — d) V1 B2–5 Dn D5–8 शुभा गतिः; B1 शुभा मतिः (for परा गतिः). — For 51, S (T1 G2 om.) subst. :

712* नमस्तेभ्यो नमस्तेभ्यो मा च मे परिपन्थिनः।
परात्परतरा चैव गतिः स्यादिति तत्पठेत्।

— T2 M ins. after 51 : T3 after the colophon :

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय। ॐ नमो भगवते पुरुषोत्तमाय ।
ॐ नमः सर्वलोकगुरवे । ॐ नमः सर्वलोकपित्रे ।
ॐ नमः सर्वलोकपितामहाय। ॐ नमः सर्वलोकप्रपितामहाय।
ॐ नमः सर्वलोकप्रधानाय । ॐ नमः सर्वलोकेश्वराय ।
ॐ नमः सर्वलोकविशिष्टाय । ॐ नमः सर्वलोकसुखाय । [5]
ॐ नमः सर्वलोकसुखप्रदाय। ॐ नमः सर्वलोककर्त्रे ।
ॐ नमः सर्वलोकभर्त्रे । ॐ नमः सर्वलोकहर्त्रे ।
ॐ नमः सर्वलोकनिधये । ॐ नमः सर्वलोकहिताय ।
ॐ नमः सर्वलोकहितकराय । ॐ नमः सर्वलोकशिवाय ।
ॐ नमः सर्वलोकशिवकराय । ॐ नमः सर्वलोकभवाय । [10]
ॐ नमः सर्वलोकोद्भवाय। सर्वलोकोद्भवकराय ।
ॐ विष्णवे प्रभविष्णवे ।

[(L. 3) M4 om. the second half. — (L. 4) T2 om. नमः in the second half. — (L. 5) T3 om. the second half. — After line 5, M1 ins. ॐ नमः सर्वलोकसुखकराय. — (L. 7) T2 om. the second half. T3 -नियंत्रे (for -हर्त्रे). — T3 om. line 8, the second half of line 9 and line 10. — (L. 10) M1 -प्रदाय (for -भवाय). — (L. 11) T3 om. the first half. — After line 11, T2 ins. ॐ नमो नारायणाय । ॐ नमः, while T3 ins. after line 11 :

713* अविकाराय शुद्धाय नित्याय परमात्मने ।
सदैकरूपरूपाय विष्णवे प्रभविष्णवे ।

Colophon missing in D9; om. in D10 T1.2 G M4. — *Parvan name :* D1.2 शांति. — *Sub-parvan :* V1 D1.2.4–6 दानधर्म. — *Adhy. name :* V1 वंशानुकीर्तनं; D1 ऋषिवंशानुकीर्तनं; D2.4–8 देवर्षिवंशानुकीर्तनं; T3 पुण्यपुरुषकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : T3 234; M1.2 230; M3 231. — *Śloka no. :* Dn1 62; Dn2 61. — After this adhy., D4.5 ins. passages given in App. I (Nos. 14, 14A and 14B).

१५२

वैशंपायन उवाच ।

तूष्णींभूते तदा भीष्मे पटे चित्रमिवार्पितम् ।
मुहूर्तमिव च ध्यात्वा व्यासः सत्यवतीसुतः ।
नृपं शयानं गाङ्गेयमिदमाह वचस्तदा ॥ १
राजन्प्रकृतिमापन्नः कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
सहितो भ्रातृभिः सर्वैः पार्थिवैश्चानुयायिभिः ॥ २
उपास्ते त्वां नरव्याघ्र सह कृष्णेन धीमता ।
तमिमं पुरयानाय त्वमनुज्ञातुमर्हसि ॥ ३
एवमुक्तो भगवता व्यासेन पृथिवीपतिः ।
युधिष्ठिरं सहामात्यमनुजज्ञे नदीसुतः ॥ ४
उवाच चैनं मधुरं ततः शांतनवो नृपः ।
प्रविशस्व पुरं राजन्व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ५
यजस्व विविधैर्यज्ञैर्बहुन्नैः स्वाप्तदक्षिणैः ।
ययातिरिव राजेन्द्र श्रद्धादमपुरःसरः ॥ ६
क्षत्रधर्मरतः पार्थ पितॄन्देवांश्च तर्पय ।
श्रेयसा योक्ष्यसे चैव व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ७

C. 13. 7699
B. 13. 167. 11
K. 13 272. 11
M. 13. 154. 19

152

☞ This adhy. is missing in D_8 (cf. v. l. 13. 82. 37).

Before 1, V_1 B Dn $D_{1.2.4-9}$ ins. :

714* जनमेजय उवाच ।
शरतल्पगते भीष्मे कौरवाणां धुरंधरे ।
शयाने वीरशयने पाण्डवैः समुपस्थिते ।
युधिष्ठिरो महाप्राज्ञो मम पूर्वपितामहः ।
धर्माणामागमं श्रुत्वा विदित्वा धर्मसंशयान् ।
दानानां च विधिं श्रुत्वा छिन्नधर्मार्थसंशयः । [5]
यदन्यदकरोद्विप्र तन्मे शंसितुमर्हसि ।
वैशंपायन उवाच ।
अभून्मुहूर्तं स्तिमितं सर्वं तद्राजमण्डलम् ।

[(L. 2) D_4 शयानं. B_3 समुपागते ; $D_{4.6-9}$ °पस्थितैः (for °पस्थिते). — (L. 3) D_1 महाप्रज्ञो; D_2 °तेजा (for °प्राज्ञो). — (L. 4) D_1 सागरं (for आगमं). B_1 -संचयान्; Dn_2 -संश्रयात् (for -संशयान्). D_{6-8} विदित्वा सर्वसंशयं (for the post. half). — D_4 om. (hapl.) line 5. — (L. 6) $D_{4-7.9}$ क्षिप्रं (for विप्र). — (L. 7) $D_{1.2.4-9}$ तत्सर्वं स्तिमितं (for स्तिमितं सर्वं तद्).]

1 Some MSS. om. the ref. — [a]) D_{6-9} तूष्णीभूते. V_1 B Dn ततस्तस्मिन्; $D_{5.10}$ S ततो (D_5 °था) भीष्मे (for तदा भीष्मे). — T_1 G_2 M om. 1^{bc}. — [b]) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ पटे चित्र इवार्पिते. — [c]) D_2 तु ध्यात्वा; D_4 तं वृद्धो; D_5 तद्दृष्ट्वा; D_{6-9} तं दृष्ट्वा; D_{10} $T_{2.3}$ G_4 तं ध्यात्वा (for च ध्यात्वा). — [e]) D_{4-9} भृशं (for नृपं). — [f]) D_{10} $T_{1.3}$ $G_{1.3.4}$ M त्वरन्; T_2 स्मरन् (for तदा). D_2 इदं वचनमब्रवीत्.

2 Before 2, T_3 $G_{1.3.4}$ ins. व्यासः. — [b]) M_{1-3} कुंतीपुत्रो (for कुरुराजो). — M_4 om. 2^{cd}. — [c]) D_8 भ्रातृभिः सहितः सर्वैस्. — [d]) D_{4-9} तथा चैव (D_9 वै च) (for पार्थिवैश्च).

3 [a]) $D_{4.6-9}$ एवं गते; $T_{2.3}$ M_{1-3} उपास्ते त्वा; $G_{1.3}$ °स्तेसौ (for °स्ते त्वां). $D_{1.2}$ -श्रेष्ठ (for -व्याघ्र). — [c]) $D_{4.6.7.9}$ तमिमं पुरुषव्याघ्र; D_{10} S °मं पुनरागंतुं. — [d]) V_1 B Dn समनु-; $D_{4.6.9}$ त° (for त्व°). T G M_4 अनुज्ञातुं त्वमर्हसि.

4 Before 4, D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.4}$ ins. वैशंपायन उवाच. — [b]) $D_{4.6.7.9}$ व्यासेन सहितः सुतः. — [d]) D_{4-9} [ऽ]रिसूदनः (for नदीसुतः).

5 T_1 G_2 M om. 5^{ab}. — [b]) V_1 B Dn D_2 नृपं (for ततः). — [c]) V_1 B $Dn_{1.n2}$ पुरीं; M_4 महा- (for पुरं). T_2 शीघ्रं (for राजन्). — [d]) D_{4-10} S धर्मे ते धी(D_5 दी-; D_{10} $T_{2.3}$ G ध्रि)यतां मनः.

6 [b]) M_{1-3} स्वधनैः; M_4 स्वाद्वन्नैः (for बह्वन्नैः). B_1 प्राप्त-; Dn_2 चाप्त-; D_{4-9} आप्त- (for स्वाप्त-). D_{10} T_1 G पावनैराप्तदक्षिणैः. — T_1 om. 6^c-7^d. G_2 om. 6^{cd}. — [c]) $D_{1.2}$ राजर्षे (for राजेन्द्र). — [d]) T_2 -पुरःसरं (for °रः).

7 T_1 om. 7 (cf. v. l. 6). — [a]) D_{5-9} क्षात्र- (for

C. 13. 7700
B. 13. 167. 12
K. 13. 272. 12
M. 13. 154. 20

रञ्जयस्व प्रजाः सर्वाः प्रकृतीः परिसान्त्वय ।
सुहृदः फलसत्कारैरभ्यर्चय यथार्हतः ॥ ८
अनु त्वां तात जीवन्तु मित्राणि सुहृदस्तथा ।
चैत्यस्थाने स्थितं वृक्षं फलवन्तमिव द्विजाः ॥ ९
आगन्तव्यं च भवता समये मम पार्थिव ।
विनिवृत्ते दिनकरे प्रवृत्ते चोत्तरायणे ॥ १०
तथेत्युक्त्वा तु कौन्तेयः सोऽभिवाद्य पितामहम् ।
प्रययौ सपरीवारो नगरं नागसाह्वयम् ॥ ११
धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य गान्धारीं च पतिव्रताम् ।
सह तैर्ऋषिभिः सर्वैर्भ्रातृभिः केशवेन च ॥ १२
पौरजानपदैश्चैव मन्त्रिवृद्धैश्च पार्थिवः ।
प्रविवेश कुरुश्रेष्ठ पुरं वारणसाह्वयम् ॥ १३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

॥ समाप्तं दानधर्मपर्व ॥

१५३

वैशंपायन उवाच ।
ततः कुन्तीसुतो राजा पौरजानपदं जनम् ।
पूजयित्वा यथान्यायमनुजज्ञे गृहान्प्रति ॥ १
सान्त्वयामास नारीश्च हतवीरा हतेश्वराः ।

क्षत्र-). D7. 8 G1. 3 -धर्मे (for -धर्म-). — b) D7. 8 G4 पितृ- (for पितॄन्). D2. 10 T2. 3 G1. 3. 4 तर्पयन् (for °य). G2 श्रद्धावांश्चैव तर्पय. — c) D1. 2. 4–9 ह्येवं; D10 S (T1 om.) राजन् (for चैव).

8 a) D5 रंजयंश्च (for °यस्व). — b) D4–9 प्रकृतीः पालयस्व च. — T1 om. 8cd. — d) V1 B Dn अर्चयस्व; D5. 8 M1–3 अभ्यर्च्य च (for °र्चय). D1. 2 यथाविधि (for °र्हतः).

9 a) D1 M2. 3 त्वा (for त्वां). D10 T G M4 उप- (for तात). — b) M1–3 च ते (for तथा). — c) D2. 3 -स्थान- (for -स्थाने). — d) D4–9 [अं]डजाः (for द्विजाः).

10 b) D10 T G M4 साधयस्वेह पार्थिव; M1–3 समये पार्थिवर्षभ. — c) G2. 3 तदा राजन् (for दिनकरे).

11 Before 11, T2. 3 ins. वैशंपायनः. — a) V1 B1. 3 Dn1 T2. 3 G च; B2 [अ]थ; B4 om.; Dn2 स (for तु). — d) D1. 2 पुरं वारणसाह्वयं.

12 b) D4 यशस्विनीं (for पतिव्रताम्). — c) D10 T2 G चैव (for सर्वैर्). D4–9 सहितो मुनिभिः सर्वैर्; T3 सबलैः सर्षिभिश्चैव; M4 सहितैर्ऋषिभिश्चैव. — d) D9 वै (for च). D10 S भ्रातृभिश्च समन्वि(G1. 3 M4 °मंत)तः.

13 b) Dn1 मति-; D1 मंत्र- (for मन्त्रि-). D5–7. 9 T2 पार्थिवैः (for °वः). — c) B Dn D2 कुरुश्रेष्ठः; D4–9 नृपश्रेष्ठः; D10 S पुरश्रेष्ठं (for कुरुश्रेष्ठ). — d) D10 T2. 3 G तदा (for पुरं).

Colophon. — *Parvan name :* B2–5 Dn3 D1 शांति. — *Sub-parvan :* V1 B Dn1. n2 D1. 5–9 दानधर्म. — *Adhy. name :* D1 गजपुरप्रवेशः; D2 हस्तिनापुरप्रवेशः; T3 G3 युधिष्ठिरप्रतिप्रयाणं; M1–3 सर्वसंशयच्छेदः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : V1 164; Dn1 163; D10 T2. 3 G2. 4 250; T1 G1. 3 244; M1. 2 246; M3 247; M4 242. — *Śloka no. :* Dn1. n2 17.

153

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

1 Before the ref., D2 ins. अथ भीष्मस्वर्गारोहणपर्व. — a) M1–3 वाचा (for राजा). — b) D5 दृष्ट्वा (for पौर-). — d) B1 अन्वयात्स्व- (for अनुजज्ञे). G2 M4 गृहं (for गृहान्). D4 मनुजेंद्र प्रति गृहान्.

2 a) D1. 2 नार्यश् (for नारीश्). B1 गत्वा तुतोष नारीश्च. — b) D4–7. 9 हतनाथा; D10 T2. 3 G M4 °पुत्रा (for °वीरा). D1. 2 हतप्रजाः (for हतेश्वराः). — c)

विपुलैरर्थदानैश्च तदा पाण्डुसुतो नृपः ॥ २
सोऽभिषिक्तो महाप्राज्ञः प्राप्य राज्यं युधिष्ठिरः ।
अवस्थाप्य नरश्रेष्ठः सर्वाः स्वप्रकृतीस्तदा ॥ ३
द्विजेभ्यो बलमुख्येभ्यो नैगमेभ्यश्च सर्वशः ।
प्रतिगृह्याशिषो मुख्यास्तदा धर्मभृतां वरः ॥ ४
उषित्वा शर्वरीः श्रीमान्पञ्चाशन्नगरोत्तमे ।
समयं कौरवाग्र्यस्य सस्मार पुरुषर्षभः ॥ ५
स निर्ययौ गजपुराद्याजकैः परिवारितः ।
दृष्ट्वा निवृत्तमादित्यं प्रवृत्तं चोत्तरायणम् ॥ ६
घृतं माल्यं च गन्धांश्च क्षौमाणि च युधिष्ठिरः ।
चन्दनागरुमुख्यानि तथा कालागरूणि च ॥ ७
प्रस्थाप्य पूर्वं कौन्तेयो भीष्मसंसाधनाय वै ।
माल्यानि च महार्हाणि रत्नानि विविधानि च ॥ ८
धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य गान्धारीं च यशस्विनीम् ।
मातरं च पृथां धीमान्भ्रातॄंश्च पुरुषर्षभः ॥ ९
जनार्दनेनानुगतो विदुरेण च धीमता ।
युयुत्सुना च कौरव्यो युयुधानेन चाभिभो ॥ १०
महता राजभोग्येन परिबर्हेण संवृतः ।
स्तूयमानो महाराज भीष्मस्याग्रीननुव्रजन् ॥ ११
निश्चक्राम पुरात्तस्माद्यथा देवपतिस्तथा ।

C. 13. 77 17
B. 13. 169. 12
K. 13. 273. 12
M. 13. 155. 12

Dn3 -मानैः (for -दानैश्). V1 B2. 3. 5 Dn1. n3 स (for च). B1 विपुलैरतुलैर्दानैस्. — d) D1. 6. 9 तथा; D10 S ततः (for तदा). B1 Dn1 G2 नृप (for नृपः).

3 a) B2 महाराज (for °प्राज्ञः). — b) G4 राष्ट्रं (for राज्यं). — c) D10 T G2. 4 M उप- (for अव-). B3 D1. 2. 3 T3 M1–3 नरश्रेष्ठ (for °श्रेष्ठः). — d) D2 T1 G1–3 M तु; T2. 3 G4 च (for स्व-). V1 B3–5 Dn1. n3 ततः; B1. 2 Dn2 S तथा (for तदा). D4–7. 9 सर्वाः प्रकृतयस्तदा.

4 a) V1 B Dn3 D8 गण-; Dn1 गुण- (for बल-). — b) D10 S नित्यशः (for सर्वशः). — d) V1 B Dn तथा; D10 S ततो (for तदा).

5 a) T3 G शर्वरीं (for °रीः). M1–3 धीमान् (for श्री°). — b) T3 G पंचाहं (for °शन्). — d) B2 Dn3 G2 सस्मार पुरुषर्षभ (G2 °भं); D4–9 °र भरतर्षभ. — After 5, T1 ins. :

715* ततश्च पुण्डरीकाक्षमाह धर्मभृतां वरः ।
भगवन्योगयुक्तोऽसि तूष्णीं ध्यायसि शत्रुहन् ।
ब्रूहि मां पुरुषश्रेष्ठ आज्ञाप्यो भवता ह्यहम् ।
ध्यायस्व पुण्डरीकाक्ष श्रेयो मे परमं हितम् ।
श्रीभगवान् ।
शरतल्पगतो भीष्मः शाम्यन्निव हुताशनः । [5]
मां ध्याति पुरुषव्याघ्रस्ततो मे तद्गतं मनः ।

6 T1 om. 6ab. — a) D8 नाग- (for गज-). D4 निर्ययौ नगरादश्वै. — b) D4 रथैश्च (for याजकैः). B2 -वेष्टितः (for -वारितः). — c) D10 T3 G ततो (for दृष्ट्वा). D4 कालं च (for आदित्यं).

7 a) V1 D4. 8 घृतमाल्यं; T1 घृतकुंभांश् (for घृतं माल्यं). V1 सु- (for the first च). — T1 om. 7c–8d. — c) Some MSS. चंदनागुरु-. D5 -मुख्यांश्च (for -मुख्यानि). — d) D10 [अ]पि (for च). V1 B Dn D1. 2 तथा कालीयकान्यपि (B1 D1 °नि च); S (T1 om.) तथा काळागुरूणि च.

8 T1 om. 8 (cf. v. l. 7). — a) T3 G4 तथा प्रस्थाप्य कौंतेयो. — b) D5. 7 च (for वै). V1 B Dn भीष्मसंस्करणाय च. — c) V1 B Dn1. n3 D2 वरार्हाणि (for महा°).

9 d) B1. 3 Dn1 G2 भ्रातॄंश्च पुरुषर्षभान् (B3 G2 °भ); B4. 5 D1. 2. 4–9 T2 G4 °श्च भरतर्षभ (B4. 5 D4. 5 T2 G4 °भः). — For 9cd, T1 subst. :

716* भ्रातॄंश्चैव पुरस्कृत्य मातरं च पृथामपि ।

10 T1 om. 10ab. — d) V1 B Dn वा विभो; D5 च प्रभुः; T1 चाभिभूः; G4 चापि भो (for चाभिभो).

11 a) B2 partly damaged. Dn1 -भोगेन; Dn2 T1 M1–3 -योग्येन (for -भो°). B5 राजभोग्येन महता. — b) D4. 5 G2 पारि- (for परि-). B1. 2 -वारेण (for -बर्हेण). D1 संहतः; D2 संयुतः (for संवृतः). B3 पारिबर्हेण संभृतः. — c) B Dn महातेजा; D10 T2. 3 G4 M °राजो (for °राज). — d) G2 M [अ]ग्निम्. T G1 भीष्मस्यांतिकमागमत् (T2 G1 °मान्वजन्); G3. 4 °स्यांतमनुव्रजन्.

12 c) D4. 6. 8. 9 T1 कुरुक्षेत्रं. — d) Dn3 G3 तदा; D5 तथा (for ततः). B1 D5 नृप; M नृपः (for

13. 77 17
13. 168. 12
13. 273. 12
13. 155. 12

आससाद कुरुक्षेत्रे ततः शांतनवं नृपम् ॥ १२
उपास्यमानं व्यासेन पाराशर्येण धीमता ।
नारदेन च राजर्षे देवलेनासितेन च ॥ १३
हतशिष्टैर्नृपैश्चान्यैर्नानादेशसमागतैः ।
रक्षिभिश्च महात्मानं रक्ष्यमाणं समन्ततः ॥ १४
शयानं वीरशयने ददर्श नृपतिस्ततः ।
ततो रथादवारोहद्भ्रातृभिः सह धर्मराट् ॥ १५
अभिवाद्याथ कौन्तेयः पितामहमरिंदमम् ।
द्वैपायनादीन्विप्रांश्च तैश्च प्रत्यभिनन्दितः ॥ १६
ऋत्विग्भिर्ब्रह्मकल्पैश्च भ्रातृभिश्च सहाच्युतः ।
आसाद्य शरतल्पस्थमृषिभिः परिवारितम् ॥ १७
अब्रवीद्भरतश्रेष्ठं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
भ्रातृभिः सह कौरव्य शयानं निम्नगासुतम् ॥ १८
युधिष्ठिरोऽहं नृपते नमस्ते जाह्नवीसुत ।
शृणोषि चेन्महाबाहो ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ १९
प्राप्तोऽस्मि समये राजन्नग्नीनादाय ते विभो ।
आचार्या ब्राह्मणाश्चैव ऋत्विजो भ्रातरश्च मे ॥ २०
पुत्रश्च ते महातेजा धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
उपस्थितः सहामात्यो वासुदेवश्च वीर्यवान् ॥ २१
हतशिष्टाश्च राजानः सर्वे च कुरुजाङ्गलाः ।
तान्पश्य कुरुशार्दूल समुन्मीलय लोचने ॥ २२
यच्चेह किंचित्कर्तव्यं तत्सर्वं प्रापितं मया ।
यथोक्तं भवता काले सर्वमेव च तत्कृतम् ॥ २३
एवमुक्तस्तु गाङ्गेयः कुन्तीपुत्रेण धीमता ।

नृपम्). T1 यत्र शांतनवो नृपः. — After 12, T1 reads 15^{ab}.

13 ^{c}) D1. 2 राजेंद्र (for राजर्षे).

14 ^{a}) T1 हतशेषैर् (for °शिष्टैर्). — M4 om. 14^{c}–15^{d}. — ^{c}) D1. 2 T1 M1–3 तं (for च).

15 M4 om. 15 (cf. v. l. 14). G1. 3 om. (hapl.) 15^{ab}. D4 reads 15^{ab} twice; T1 reads it after 12. — ^{a}) D4 (both times) शयानं वीरमासाद्य. — ^{b}) D1. 2 नृपतिं (for °तिस्). T3 तदा (for ततः). — After 15^{ab}, T1 ins.:

717* ध्यायन्तं परमात्मानं कृष्णधर्मं सनातनम् ।

— After the above, T1 reads 16^{cd}. — ^{c}) G4 तदा (for ततो). V1 B Dn अवातीर्य; D4–9 °रुह्य (for °रोहद्). — ^{d}) D2 धर्मवित् (for °राट्).

16 D1 om. 16–17. B4 repeats 16^{ab} after 17^{ab}. V1 B1–3. 5 Dn1. n3 T1 repeat 16^{ab} after 17. — ^{a}) D4–7. 9 कौंतेयस्तैः परिवृतः. — ^{b}) D4 अरिंदमः; D6. 9 °दम. — T1 reads 16^{cd} after 717*. — ^{d}) D2 [ए]वाप्यभि-; D4–7. 9 नित्याभि- (for प्रत्यभि-). — For 16^{cd}, D10 S subst.:

718* द्वैपायनप्रभृतिभिर्मुनिभिः प्रतिनन्दितः ।
[T1 परिवारितं (for प्रतिनन्दितः).]

17 D1 om. 17 (cf. v. l. 16). — ^{a}) T2 ऋषिभिर् (for ऋत्विग्भिर्). D2 देव- (for ब्रह्म-). — ^{b}) V1 B1. 3 Dn भ्रातृभिः सह धर्मजः (B1 °राट्); B4. 5 T1 °भिः परिवारितः (T1 °तं). — After 17^{ab}, B4 repeats 16^{ab}; while T1 ins. after 17^{ab}:

719* माधवेन महाराजः कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा ।

— B4 om. 17^{cd}. After 17, V1 B1–3. 5 Dn1. n3 T1 repeat 16^{ab}.

18 ^{a}) D10 S (except T1) -श्रेष्ठो (for -श्रेष्ठं). — ^{c}) V1 B3 Dn2 M1–3 कौरव्यः; D1. 2. 10 T G °व्यं (for °व्य).

20 ^{c}) D4–10 T2. 3 G M [इ]मे (for [ए]व). Dn1 T1 आचार्यान्ब्राह्मणांश्चैव. — ^{d}) D4. 5. 8 ऋत्विजः क्षत्रियास्तथा; T1 °जो नागरास्तथा; T2. 3 G M4 °जो नागरा इमे; M1–3 °जो ब्राह्मणा इमे.

21 ^{a}) B1 हि (for च). T1 [अ]यं (for ते). D2 महाभाग; D10 T2. 3 G °राज; M4 °राजो (for °तेजा).

22 ^{a}) V1 हतशेषाश्; G1–3 अवशिष्टाश् (for हत°). — ^{c}) D5 पश्यैतान्; D7 पश्य तान् (by transp.) V1 B Dn1. n2 D1. 2 नर- (for कुरु-). — ^{d}) Dn2 समुन्मीलितलोचन; T1 M1–3 समुन्मील्य च लोचने.

23 ^{a}) D6–9 यथा (for यच्च). — ^{d}) D4–9 हि (for च). T1 सत्वरं (for तत्कृतम्). — After 23, T1 ins. an addl. colophon [*Adhy. no.* : 245].

24 Before 24, B2 Dn2 T1 ins. वैशंपायनः. — ^{c}) V1 B Dn D4–9 T2. 3 M4 भरतान् (for भा°). — ^{d}) V1

ददर्श भारतान्सर्वान्स्थितान्संपरिवार्य तम् ॥ २४
ततश्चलवलिर्भीष्मः प्रगृह्य विपुलं भुजम् ।
ओघमेघस्वनो वाग्मी काले वचनमब्रवीत् ॥ २५
दिष्ट्या प्राप्तोऽसि कौन्तेय सहामात्यो युधिष्ठिर ।
परिवृत्तो हि भगवान्सहस्रांशुर्दिवाकरः ॥ २६
अष्टपञ्चाशतं रात्र्यः शयानस्याद्य मे गताः ।
शरेषु निशिताग्रेषु यथा वर्षशतं तथा ॥ २७
माघोऽयं समनुप्राप्तो मासः पुण्यो युधिष्ठिर ।
त्रिभागशेषः पक्षोऽयं शुक्लो भवितुमर्हति ॥ २८
एवमुक्त्वा तु गाङ्गेयो धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
धृतराष्ट्रमथामन्त्र्य काले वचनमब्रवीत् ॥ २९
राजन्विदितधर्मोऽसि सुनिर्णीतार्थसंशयः ।
बहुश्रुता हि ते विप्रा बहवः पर्युपासिताः ॥ ३०
वेदशास्त्राणि सर्वाणि धर्मांश्च मनुजेश्वर ।
वेदांश्च चतुरः साङ्गान्निखिलेनावबुध्यसे ॥ ३१
न शोचितव्यं कौरव्य भवितव्यं हि तत्तथा ।
श्रुतं देवरहस्यं ते कृष्णद्वैपायनादपि ॥ ३२
यथा पाण्डोः सुता राजंस्तथैव तव धर्मतः ।
तान्पालय स्थितो धर्मे गुरुशुश्रूषणे रतान् ॥ ३३
धर्मराजो हि शुद्धात्मा निदेशे स्थास्यते तव ।
आनृशंस्यपरं ह्येनं जानामि गुरुवत्सलम् ॥ ३४
तव पुत्रा दुरात्मानः क्रोधलोभपरायणाः ।

C. 13. 7740
B. 13. 168. 35
K. 13. 273. 35
M. 13. 155. 35

B $Dn_{1,n3}$ ह; $D_{1,2}$ M_{1-3} तान् (for तम्). D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 संस्थितान्परिवार्य तान्; T_1 परिवार्य च संस्थितान्.

25 ^{a}) V_1 B_2 Dn_3 T_3 G_2 M_4 चलवली; $B_{1,3-5}$ च स बली; Dn_1 च तं बली; Dn_2 D_8 च बलवान्; $D_{4-7,9}$ चलयते; T_1 कुरुपतिर्; T_2 G_1 चलवपुर् (for °वलिर्). — ^{b}) V_1 प्रसह्य (for प्रगृह्य). — ^{c}) Dn_3 D_{4-9} उद्यन्नोघ- (for ओघमेघ-). V_1 B_1 G_1 -स्वरो (for -स्वनो). $Dn_{1,n2}$ उद्यन्मेघस्वरो वाग्मी; $D_{1,2}$ भीम- (D_2 दीर्घ)मेघस्वरो वाग्मी; T_1 माघो मासः समो वाग्मी (sic).

26 G_2 om. 26–27. M_4 om. 26^b–27^c. — ^{b}) T_1 सत्यवांस्त्वं (for सहामात्यो).

27 G_2 om. 27; M_4 om. 27^{abc} (for both, cf. v. l. 26). — ^{a}) D_{10} $T_{2,3}$ $G_{3,4}$ -पंचाशता; G_1 °शतो (for °शतं). $D_{4,5,7}$ रात्र्यश्चैवाष्टपंचाशच्. — ^{b}) D_{4-9} [अ]स्य (for [अ]द्य). V_1 B Dn [ऽ]नघ (for गताः). — ^{d}) D_{4-9} -शतोपमाः (for -शतं तथा).

28 T_3 om. 28. — ^{a}) G_4 मासो (for माघो). — ^{b}) V_1 B Dn मासः सौम्यो; $D_{4-7,9}$ पुण्यो मासो (by transp.); D_8 पुण्यमासो; G_4 पुष्यः पुण्यो. — ^{c}) B_1 $Dn_{2,n3}$ -शेषपक्षो; $D_{4,6-9}$ -शेषयुक्तो; D_5 -शेषः शुक्लो (for -शेषः पक्षो). — ^{d}) D_{4-9} पक्षो (for शुक्लो).

29 B_1 om. 29^{ab}. — ^{a}) D_2 कौंतेयं (for गाङ्गेयो). — ^{c}) D_{10} तदा; $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ तथा (for अथ). V_1 B_{2-5} Dn [आ]श्रित्य (for [आ]मन्त्र्य). B_1 ततो धैर्यमथाश्रित्य.

30 Before 30, Dn_2 T_3 ins. भीष्म उवाच. — ^{a}) D_{10} $G_{2,4}$ M_4 -धर्मज्ञः (for -धर्मोऽसि). — ^{b}) G_4 -निश्चयः (for -संशयः). $D_{4-7,9}$ विनिर्णिक्तार्थसंशयः; T_3 $G_{1,3}$ बुद्ध्या वीतार्थसं°. — $D_{4,6,7,9}$ om. 30^c–31^b. D_8 om. 30^{cd}. G_2 partly damaged for 30^{cd}. — ^{c}) D_{10} S (G_2 damaged) त्वया (T_1 M हि ते) वृद्धा (for हि ते विप्रा).

31 $D_{4,6,7,9}$ om. 31^{ab} (cf. v. l. 30). — ^{a}) B_2 D_{10} $G_{1,3,4}$ वेत्थ (for वेद-). Dn_2 D_{10} S (except G_2) सूक्ष्माणि (for सर्वाणि). — ^{c}) V_1 $Dn_{2,n3}$ T_2 G_2 M_4 सर्वान् (for साङ्गान्). T_1 वेदाश्च सर्वे चत्वारः. — ^{d}) D_5 अखिलान् (for निखिलेन). $D_{4,6-9}$ नराधिप (for [अ]वबुध्यसे). D_1 अखिलेनावबुध्यथाः; D_{10} S षडंगैरुपबृंहितान् (T_1 M_{1-3} °ताः).

32 G_2 partly damaged. — ^{c}) D_7 वेद-; T_2 G_3 धर्म- (for देव-).

33 ^{a}) D_{10} $T_{1,3}$ $G_{1,4}$ तव (for पाण्डोः). — ^{b}) D_{4-9} M_{1-3} पार्थिव; D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 पांडवाः (for धर्मतः).

34 G_2 partly damaged. — ^{a}) Dn_3 D_{4-9} वि- (for हि). B_3 धर्मात्मा; D_{10} S (G_2 damaged) राजेंद्र (for शुद्धात्मा). — ^{b}) Dn_2 D_{10} T_1 M_{1-3} शासने (for निदेशे). $D_{4,6-9}$ निर्दे(D_7 °दे)शस्थश्च ते तव; D_{10} T_2 $G_{1,3,4}$ M_4 स्थास्यते शासने तव; T_3 स्थास्यते तव शासने. — ^{c}) V_1 D_5 G_1 आनृशंस्यं; T_2 G_4

. 13. 7740
. 13. 168. 35
. 13. 273. 35
. 13. 155. 35

ईर्ष्याभिभूता दुर्वृत्तास्तान्न शोचितुमर्हसि ॥ ३५

वैशंपायन उवाच ।

एतावदुक्त्वा वचनं धृतराष्ट्रं मनीषिणम् ।
वासुदेवं महाबाहुमभ्यभाषत कौरवः ॥ ३६
भगवन्देवदेवेश सुरासुरनमस्कृत ।
त्रिविक्रम नमस्तेऽस्तु शङ्खचक्रगदाधर ॥ ३७
अनुजानीहि मां कृष्ण वैकुण्ठ पुरुषोत्तम ।
रक्ष्याश्च ते पाण्डवेया भवान्ह्येषां परायणम् ॥ ३८
उक्तवानस्मि दुर्बुद्धिं मन्दं दुर्योधनं पुरा ।
यतः कृष्णस्ततो धर्मो यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ३९
वासुदेवेन तीर्थेन पुत्र संशाम्य पाण्डवैः ।
संधानस्य परः कालस्तवेति च पुनः पुनः ॥ ४०
न च मे तद्वचो मूढः कृतवान्स सुमन्दधीः ।
घातयित्वेह पृथिवीं ततः स निधनं गतः ॥ ४१
त्वां तु जानाम्यहं वीर पुराणमृषिसत्तमम् ।
नरेण सहितं देवं बदर्यां सुचिरोषितम् ॥ ४२
तथा मे नारदः प्राह व्यासश्च सुमहातपाः ।
नरनारायणावेतौ संभूतौ मनुजेष्विति ॥ ४३

वासुदेव उवाच ।

अनुजानामि भीष्म त्वां वसूनामुहि पार्थिव ।

°शंस्ये (for °शंस्य-). B1 D4. 6. 8. 9 आनृशंस्यं परं ह्येतं (B1 त्वेनं). — d) D10 T2 G1. 3. 4 जानामि तु युधिष्ठिरं.

35 c) V1 सर्वाभि- ; B1 ते चाभि- (for ईर्ष्याभि-). — d) D5–9 न ताञ् (by transp.)

36 D4. 5. 8–10 T3 G4 om. the ref. G2 partly damaged. — c) V1 B1. 2. 4 Dn1. n2 D6–9 महाबाहुर् ; D10 T2. 3 G1. 3. 4 °त्मानम् (for °बाहुम्). — d) V1 D4. 7. 10 G4 कौरव (for °वः).

37 Before 37, some MSS. ins. भीष्म उवाच. — c) Bom. ed. तुभ्यं (for तेऽस्तु). — After 37, D10 T G M4 ins. :

720* वासुदेवो हिरण्यात्मा पुरुषः सविता विराट् ।
जीवभूतोऽनुरूपस्त्वं परमात्मा सनातनः ।
त्वद्भक्तं त्वद्गतस्वान्तमदारमपरिग्रहम् ।
त्रायस्व पुण्डरीकाक्ष पुरुषोत्तम नित्यशः ।

[G2 damaged up to the prior half of line 2. — (L. 1) T2 सविता च स्वराड्विराट् (for the post. half). — (L. 2) M4 [ऽ]नुभूतस् (for °रूपस्). — (L. 3) G1 त्वद्भक्तस्. T1 त्वद्भक्तस्त्वद्गतमना ; T3 °क्तं त्वद्गतं बालं (for the prior half). T1 अदाराश्च परिग्रहाः ; T3 त्वमेव शरणं गतं (for the post. half).]

38 D4 om. 38c–39c. — c) D5–9 पांडुसुता (for पाण्डवेया). — d) B3 Dn1 D9 T1. 3 येषां ; D5. 6–8 तेषां ; D10 G1. 3. 4 एषां (for ह्येषां). D2 परायणः (for °णम्). G2 भवान्येषां परा गतिः.

39 D4 om. 39abc (cf. v. l. 38). — b) V1 B Dn T1 तदा (for पुरा). D5–9 पुत्र संशा(D5 °श)म्य पांडवैः (= 40b). — After 39ab, D5–9 ins. :

721* दुर्योधनं दुराचारं क्षत्रियान्तकरं रणे ।

40 b) D1. 2 सुत (for पुत्र). — After 40ab, T1 ins. :

722* सुहृद्भिः सहितो राजन्भुङ्क्ष्व राज्यमकण्टकम् ।

— T1 om. 40c–43b. — c) B1 संसारस्य (for संधानस्य).

41 T1 om. 41 (cf. v. l. 40). — a) B1 संधाय ; T2 G1. 3 तु मे तद् (for च मे तद्). — b) G4 श्रुतवान् (for कृत°). — c) D10 G4 पातयित्वा (for घात°).

42 T1 om. 42 (cf. v. l. 40). — a) D6. 9 नु (for तु). V1 B Dn3 वीरं ; Dn1 D10 T2. 3 G1. 3. 4 M देवं ; D5 कृष्ण ; G2 सम्यक् (for वीर). — b) G2 om. from पुराण up to सुचि (in 42d). B4 °सत्तम. — c) T2 रुचिरं (for सहितं). V1 B3–5 वीर ; B1 Dn3 M2. 3 वीरं ; B2 damaged ; Dn1 D2 देव ; D5 दिव्यं (for देवं). — d) D10 T3 G4 तु (for सु-).

43 T1 om. 43ab (cf. v. l. 40). D4 reads 43a–44b after 47ab. — a) T2 ततो (for तथा). — b) D2 °मनाः ; G2 °मतिः (for °तपाः). — d) Dn3 T1 मानुषेषु (for मनुजेषु). B1 Dn2 D4 G2 [इ]ह (for [इ]ति). D5–10 T2. 3 G1. 3. 4 M4 संभूतौ मानुषेष्विह (M4 °षाविति). — After 43, V1 B Dn D5. 8 ins. :

723* स मां त्वमनुजानीहि कृष्ण मोक्ष्ये कलेवरम् ।
त्वयाहं समनुज्ञातो गच्छेयं परमां गतिम् ।

44 For the sequence in D4, cf. v. l. 43. D10

न तेऽस्ति वृजिनं किंचिन्मया दृष्टं महाद्युते ॥ ४४
पितृभक्तोऽसि राजर्षे मार्कण्डेय इवापरः ।
तेन मृत्युस्तव वशे स्थितो भृत्य इवानतः ॥ ४५

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु गाङ्गेयः पाण्डवानिदमब्रवीत् ।
धृतराष्ट्रमुखांश्चापि सर्वान्ससुहृदस्तथा ॥ ४६
प्राणानुत्स्रष्टुमिच्छामि तन्मानुज्ञातुमर्हथ ।
सत्ये प्रयतितव्यं वः सत्यं हि परमं बलम् ॥ ४७
आनृशंस्यपरैर्भाव्यं सदैव नियतात्मभिः ।
ब्रह्मण्यैर्धर्मशीलैश्च तपोनित्यैश्च भारत ॥ ४८
इत्युक्त्वा सुहृदः सर्वान्संपरिष्वज्य चैव ह ।
पुनरेवाब्रवीद्धीमान्युधिष्ठिरमिदं वचः ॥ ४९
ब्राह्मणाश्चैव ते नित्यं प्राज्ञाश्चैव विशेषतः ।
आचार्या ऋत्विजश्चैव पूजनीया नराधिप ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

१५४

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा कुरून्सर्वान्भीष्मः शांतनवस्तदा ।
तूष्णीं बभूव कौरव्यः स मुहूर्तमरिंदम ॥ १
धारयामास चात्मानं धारणासु यथाक्रमम् ।

C. 13. 7760
B. 13. 169. 2
K. 13. 274. 2
M. 13. 156. 2

T1. 2 G1. 3. 4 M4 भगवान् (for वासुदेव). — b) Dn1 D2 T3 प्राप्नुहि (for आ°). — c) D4. 6–9 च मे; D5 हि मे (for तेऽस्ति). G2 व्यसनं (for वृजिनं). — d) V1 B1. 2. 5 Dn T3 इह लोके; D4–9 त्वयि दृष्टं (for मया दृष्टं). D1. 2 नरोत्तम (for महाद्युते). B3 इह लोके महामते; D10 T1. 2 G M4 शुद्धात्मैश्वर्यसंयुतः (T1 °वृतः; T2 °युतं).

45 a) T2. 3 G1. 3. 4 हि (for ऽसि). — c) T1 इष्ट- (for तेन). D4–9 विभो (for वशे). — d) M4 गृह्य (for भृत्य). B1 [अ]नघ; D2 [आ]गतः; D4. 6. 7. 9 [आ]दतः; M1–3 [अ]ग्रतः (for [आ]नतः).

46 D4–10 T1. 2 G M om. the ref. — a) D6. 9 उक्ते (for उक्तस्). — b) D5–9 पांडवं च (for पाण्डवान्). — c) T1 सर्वान् (for चापि). — d) V1 B Dn D5 सर्वांश्च; T1 सामात्य- (for सर्वान्स-).

47 b) V1 B2. 4 Dn2 ते मानु-; B1 यूयं तज्; B3 मामनु-; B5 ते नानु-; Bom. ed. तत्रानु- (for तन्मानु-). — After 47ab, D4 reads 43a–44b. — c) B1. 3–5 Dn1. n3 सत्येषु; B2 सत्ये तु (for सत्ये प्र-). D10 S (G2 damaged) च (for वः).

48 c) B3 D2. 4–9 T1 ब्राह्मणैर् (for ब्रह्मण्यैर्). B2 यज्ञ-; Dn2 दान- (for धर्म-). — d) Dn2 धर्म- (for तपो-). V1 B1. 2. 4 Dn D4 भारताः (for °त).

49 D6. 9 om. (hapl.) 49b–13. 154. 1a. — b) B1. 2. 5 Dn2. n3 D4. 5. 7. 8 हि (for ह). D10 T2. 3 G1. 3. 4 तथा संपूज्य चैव हि (T3 ह). — After 49ab, D10 T G M4 ins.:

724* धनं बहुविधं राजन्दत्त्वा नित्यं द्विजातिषु ।

[G4 बहुधनं (for °विधं). D10 T2 राजा; T1 दत्त्वा (for राजन्). T1 समानीतं (for दत्त्वा नित्यं).]

50 D6. 9 om. 50 (cf. v. l. 49). — a) D10 T2. 3 G M सर्वे (for नित्यं). D4. 5. 7 ब्राह्मणानां मते नित्यं; T1 °णाः श्रुतवृद्धाश्च. — b) D4. 5. 7 वेदज्ञांस्त्वं; D10 S वृद्धाश्चैव (for प्राज्ञाश्चैव). — d) V1 B2–5 Dn1. n2 D2. 5. 10 जनाधिप (for नरा°).

Colophon om. in D6. 9. — *Parvan name*: B Dn3 D1 शांति. — *Sub-parvan*: M1–3 भीष्मस्वर्गारोहणं. — *Adhy. name*: D1. 2 भीष्मवाक्यं; T2. 3 M1–3 भीष्मस्वर्गाभ्यनुज्ञाग्रहणं; G1 भीष्मस्वर्गाद्यनुग्रहणं; G3 भीष्मस्वर्गानुग्रहणं; M4 भीष्मस्वर्गाभ्यनुज्ञा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): T1 246; T2. 3 G2. 4 251; G1. 3 245; M1–3 247; M4 243. — *Śloka no.*: D4 47.

154

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v. l. 13. 82. 37).

C. 13. 7760
B. 13. 169. 2
K. 13. 274. 2
M. 13. 156. 2

तस्योर्ध्वमगमन्प्राणाः संनिरुद्धा महात्मनः ॥ २
इदमाश्चर्यमासीच्च मध्ये तेषां महात्मनाम् ।
यद्यन्मुञ्चति गात्राणां स शंतनुसुतस्तदा ।
तत्तद्विशल्यं भवति योगयुक्तस्य तस्य वै ॥ ३
क्षणेन प्रेक्षतां तेषां विशल्यः सोऽभवत्तदा ।
तं दृष्ट्वा विस्मिताः सर्वे वासुदेवपुरोगमाः ।
सह तैर्मुनिभिः सर्वैस्तदा व्यासादिभिर्नृप ॥ ४
संनिरुद्धस्तु तेनात्मा सर्वेष्वायतनेषु वै ।
जगाम भित्त्वा मूर्धानं दिवमभ्युत्पपात च ॥ ५
महोल्केव च भीष्मस्य मूर्धदेशाज्जनाधिप ।
निःसृत्याकाशमाविश्य क्षणेनान्तरधीयत ॥ ६
एवं स नृपशार्दूल नृपः शांतनवस्तदा ।
समयुज्यत लोकैः स्वैर्भरतानां कुलोद्वहः ॥ ७
ततस्त्वादाय दारूणि गन्धांश्च विविधान्बहून् ।
चितां चक्रुर्महात्मानः पाण्डवा विदुरस्तथा ।
युयुत्सुश्चापि कौरव्यः प्रेक्षकास्त्वितरेऽभवन् ॥ ८

---

1 D6. 9 om. 1^a (cf. v. l. 13. 153. 49). M4 om. the ref. — ^{a}) D7 इत्युक्त्वा सुहृदः सर्वान्. — ^{b}) B4 D10 T3 G1. 3. 4 तथा (for तदा). — G2 partly damaged for 1^{cd}. — ^{c}) D4. 6. 9 अभवत्; D5. 7 अभूच्च (for बभूव). D1. 2. 5–9 कौरव्य (for °व्यः). — ^{d}) B Dn1 D1. 10 T1. 3 M1–3 सु- (for स). D10 S (G2 damaged) कुरूद्वह (T1. 2 M4 °हः) (for अरिंदम). D4–9 मुहूर्तं स विशां पते.

2 T1 om. 2^a–3^b. — ^{a}) D10 T3 M4 समादधत्स चात्मानं; T2 G समादधत्स्वमा°; M1–3 समाधिना स चा°. — ^{b}) D6. 7. 9 धारणाः स्वा; D8 °णाभिर् (for °णासु). D4 धारणाः स्वा यथाक्रमे; D10 T2 G1. 3 °णानुक्रमस्थितः; T3 G2. 4 M4 °णानुक्रमात्स्थितः; M1–3 °णा क्रममास्थितः. — D4 om. 2^c–3^b. — ^{d}) Dn2 T2 संनिरुध्य (for °रुद्धा). M1–3 महात्मना (for °त्मनः).

3 D4 T1 om. 3^{ab} (cf. v. l. 2). G2 damaged for 3^{ab}. After 3^{ab}, V1 B Dn D8 read 4^{ef}, repeating it in its proper place. — ^{c}) B1 यस्मान् (for यद्यन्). V1 B Dn गात्रं हि; D1. 2. 4 T1 G3 गात्राणि (for °णां). — ^{d}) Some MSS. शांतनु-. D1. 2 भीष्मः शंतनुनंदनः. — G2 om. 3^{ef}. — ^{e}) Dn2 तत्र (for तत्तद्). D10 T G1. 3. 4 M4 अभवद् (for भवति). — ^{f}) D10 T G M4 वै (T2 ते) क्रमात् (for तस्य वै).

4 ^{b}) T1 तथा (for तदा). D1. 2 विशल्यः समपद्यत. — ^{c}) Dn1 G1 तद् (for तं). — V1 B Dn D8 read 4^{ef} for the first time after 3^{ab}. — ^{e}) B4. 5 (both second time) D2. 4–7. 8 (second time). 9 सहितैर्; D10 T2. 3 G3. 4 संगतैर् (for सह तैर्). V1 B1. 3–5 Dn D8 (all first time) सहितैर्ऋषिभिः सर्वैस्; B2 (first time) ऋषिभिः सहितैः सर्वैस्. — ^{f}) V1 B1 (both second time). 2 (both times). 3–5 Dn1 (all second time). n2. n3 (both both times) T1 G1. 3 तथा; D1. 2 सह (for तदा). V1 B Dn1. n3 D8 (all first time) प्रभो (for नृप).

5 ^{b}) B1 Dn1 D5 T1. 2 च (for वै). — Before 5^{cd}, T2 ins. वैशंपायनः. — ^{c}) T3 हित्वा (for भित्त्वा). — ^{d}) D1. 2 T G M4 ह (for च). — After 5, D10 S ins.:

725* देवदुंदुभिनादश्च पुष्पवर्षैः सहाभवत् ।
सिद्धा ब्रह्मर्षयश्चैव साधु साध्विति हर्षिताः ।

[(L. 1) T2 -नादैश्; M1–3 -नादाश्. T2 G1. 2. 4 महानभूत्; M1–3 तदाभवन् (for सहाभवत्). T1 पुष्पवृष्टिस्तदाभवत्; T2 °वृष्टिर्महानभूत् (for the post. half).]

6 ^{b}) D4–6. 9 T2. 3 G1. 4 M4 मूर्ध्नि (for मूर्ध-). D1. 2 नराधिप (for जना°). T1 मूर्धदेशे नराधिप. — ^{e}) T2 निर्वृत्य (for निःसृत्य).

7 ^{a}) V1 B Dn राज- (for नृप-). — ^{b}) D1. 2 भीष्मः; D10 T2. 3 G (G2 damaged) श्रीमाञ् (for नृपः). — After 7^{ab}, D7 reads 8^{ef}, repeating it in its proper place. — ^{c}) D10 S समायुज्यत (for सम°). V1 B Dn कालेन; D4. 6. 8. 9 लोकैस्तैर्; T1 लोकान्वै (for लोकैः स्वैर्). — ^{d}) D1. 10 S (G2 damaged) भारतानां (for भ°). D1. 2 T1. 3 पितामहः (for कुलोद्वहः).

8 M4 om. (hapl.) 8^a–11^b. G2 damaged for 8^{ab}. — ^{a}) D5 च (for तु). — ^{b}) D4–9 [उ]च्चावचान् (for विविधान्). T1 तदा (for बहून्). D10 T2. 3 G1. 3. 4 चंदनान्यगरूणि च. — After 8^{ab}, T1 ins.:

726* चन्दनानां च खण्डानि महार्घाणि बहूनि च ।

युधिष्ठिरस्तु गाङ्गेयं विदुरश्च महामतिः ।
छादयामासतुरुभौ क्षौमैर्माल्यैश्च कौरवम् ॥ ९
धारयामास तस्याथ युयुत्सुश्छत्रमुत्तमम् ।
चामरव्यजने शुभ्रे भीमसेनार्जुनावुभौ ।
उष्णीषे पर्यगृह्णीतां माद्रीपुत्रावुभौ तदा ॥ १०
स्त्रियः कौरवनाथस्य भीष्मं कुरुकुलोद्भवम् ।
तालवृन्तान्युपादाय पर्यवीजन्समन्ततः ॥ ११
ततोऽस्य विधिवच्चक्रुः पितृमेधं महात्मनः ।
याजका जुहुवुश्चाग्निं जगुः सामानि सामगाः ॥ १२
ततश्चन्दनकाष्ठैश्च तथा कालेयकैरपि ।
कालागरुप्रभृतिभिर्गन्धैश्चोच्चावचैस्तथा ॥ १३
समवच्छाद्य गाङ्गेयं प्रज्वाल्य च हुताशनम् ।
अपसव्यमकुर्वन्त धृतराष्ट्रमुखा नृपाः ॥ १४
संस्कृत्य च कुरुश्रेष्ठं गाङ्गेयं कुरुसत्तमाः ।
जग्मुर्भागीरथीतीरमृषिजुष्टं कुरूद्वहाः ॥ १५
अनुगम्यमाना व्यासेन नारदेनासितेन च ।
कृष्णेन भरतस्त्रीभिर्ये च पौराः समागताः ॥ १६
उदकं चक्रिरे चैव गाङ्गेयस्य महात्मनः ।
विधिवत्क्षत्रियश्रेष्ठाः स च सर्वो जनस्तदा ॥ १७
ततो भागीरथी देवी तनयस्योदके कृते ।

C. 13. 7780
B. 13. 169. 21
K. 13. 274. 20
M. 13. 156. 21

— B5 om. 8c–9d. G2 om. from 8c up to the end of this adhy. — d) V1 D5–9 G1. 3 तदा (for तथा). — D7 reads 8ef for the first time after 7ab. — e) G4 कौरव्यं. — f) D7 (first time) धृतराष्ट्रस्य वंशधृक्.

9 B5 G2 M4 om. 9 (cf. v. l. 8). — a) B1. 3 Dn1 D4. 5. 10 T2. 3 G1. 3. 4 M1–3 च (for तु). — b) D10 T2. 3 G1. 3. 4 धृतराष्ट्रश्च दुःखितौ. — c) D5–9 तदा (for उभौ). — d) T1 भारत (for कौरवम्).

10 G2 M4 om. 10 (cf. v. l. 8). — c) T3 G1. 3 चामरे (for °र-). — d) T1 तथा (for [उ]भौ). — B1 om. 10ef. — e) D10 T2 G1. 3 छत्रे च; T1 M1–3 उष्णीषं (for °षे). D4–9 पादयोः (D8 उष्णीषे) प्रतिगृह्णीतां. — f) V1 B (B1 om) Dn D5. 10 T1. 3 तथा; D1. 2 अपि (for तदा). — After 10, T G1. 3. 4 M1–3 ins. :

727* युधिष्ठिरेण सहितौ धृतराष्ट्रस्तु पादतः ।
[T1. 2 G1. 3 पांडवैः (for पादतः).]

11 G2 om. 11; M4 om. 11ab (for both, cf. v. l. 8). — a) Dn3 कौरव्य-. D10 T G1. 3. 4 वृद्धाः स्त्रियः कौरवाणां; M1–3 ताः स्त्रियः कौरवाणां च. — b) T1 वृद्धं (for भीष्मं). D4–9 भीष्मस्य भरतर्षभ. — c) D5–9 M1–3 तालवृंतान्. — d) V1 B Dn पर्यवीजंत सर्वशः.

12 G2 om. 12 (cf. v. l. 8). — a) B1 कृत्वा (for चक्रुः). — b) V1 पितृकृत्यं; T3 ब्रह्ममेधं (for पितृ°). — c) V1 B Dn यजनं बहुशश्चाग्नौ; D4–9 याजका जुह्वमानाश्च; T1 जुहवांचक्रिरे चाग्निं. — d) V1 B Dn D1. 2 चापरे (for सामगाः).

13 G2 om. 13 (cf. v. l. 8). — b) M1–3 ततः (for तथा). Some MSS. कालीयकैर्. — c) Some MSS. कालागुरु- (for °गरु-). — d) D4–9 अपि (for तथा). D10 T G1. 3. 4 M4 गंधैश्चाज्यघटैरपि.

14 G2 om. 14 (cf. v. l. 8). — b) V1 B Dn संप्रज्वाल्य (for प्रज्वाल्य च). — c) D1. 2 अकुर्वंस्ते; T1. 2 प्रकुर्वंत (for अ°). — d) V1 B (B2 damaged) Dn3 चितां; T2 G1. 3. 4 नृप (for नृपाः).

15 G2 om. 15 (cf. v. l. 8). — a) D1. 2 संकल्प्य च; D4. 6. 7. 9 संसाध्य तु; T1 संज्वाल्य च (for संस्कृत्य च). D10 T2. 3 G1. 3. 4 M सं(T3 प्र)ज्वाल्य तु नरश्रेष्ठं. — b) D1. 2 T1 नृप- (for कुरु-). D10 T1. 2 G1. 3. 4 -सत्तमं (for °माः). — c) V1 B Dn D1. 2 जग्मुर्भागीरथीं पुण्याम्. — d) V1 B Dn D1. 5 M4 ऋषिजुष्टां (for °जुष्टं). D2. 6–9 ऋषिजुष्टां कुरूद्वह.

16 G2 om. 16 (cf. v. l. 8). — a) Hypermetric. T3 -गच्छमाना (for -गम्य°). — b) D4–9 [अ]पि सत्तम (for [अ]सितेन च). — c) T2 G1. 3 भारत- (for भ°). — d) V1 B Dn1. n3 T3 समंततः (for समागताः).

17 G2 om. 17 (cf. v. l. 8). — a) D1 T1 तस्य; T2. 3 G1. 3. 4 M4 सर्वे (for चैव). — c) Dn2 विधिवद्भरतश्रेष्ठ. — d) G1. 3 पौर- (for सर्वो). B2. 4. 5 तथा (for तदा). T1 M4 ये च पौ(M4 सपौ)रजनास्तथा; T2. 3 G4 M1–3 स च पौरजनस्तथा.

18 G2 om. 18 (cf. v. l. 8). — a) D10 T G3. 4 M सा च (for ततो). T1 -तीरे (for देवी). — d) V1 B Dn -विह्वला (for -लालसा).

13. 7780
13. 169. 22
13. 274. 80
13. 156. 21

उत्थाय सलिलात्तस्माद्रुदती शोकलालसा ॥ १८
परिदेवयती तत्र कौरवानभ्यभाषत ।
निबोधत यथावृत्तमुच्यमानं मयानघाः ॥ १९
राजवृत्तेन संपन्नः प्रज्ञयाभिजनेन च ।
सत्कर्ता कुरुवृद्धानां पितृभक्तो दृढव्रतः ॥ २०
जामदग्न्येन रामेण पुरा यो न पराजितः ।
दिव्यैरस्त्रैर्महावीर्यः स हतोऽद्य शिखण्डिना ॥ २१
अश्मसारमयं नूनं हृदयं मम पार्थिवाः ।
अपश्यन्त्याः प्रियं पुत्रं यत्र दीर्यति मेऽद्य वै ॥ २२
समेतं पार्थिवं क्षत्रं काशिपुर्यां स्वयंवरे ।
विजित्यैकरथेनाजौ कन्यास्ता यो जहार ह ॥ २३
यस्य नास्ति बले तुल्यः पृथिव्यामपि कश्चन ।
हतं शिखण्डिना श्रुत्वा यन्न दीर्यति मे मनः ॥ २४
जामदग्न्यः कुरुक्षेत्रे युधि येन महात्मना ।
पीडितो नातियत्नेन निहतः स शिखण्डिना ॥ २५
एवंविधं बहु तदा विलपन्तीं महानदीम् ।
आश्वासयामास तदा साम्ना दामोदरो विभुः ॥ २६
समाश्वसिहि भद्रे त्वं मा शुचः शुभदर्शने ।
गतः स परमां सिद्धिं तव पुत्रो न संशयः ॥ २७
वसुरेष महातेजाः शापदोषेण शोभने ।
मनुष्यतामनुप्राप्तो नैनं शोचितुमर्हसि ॥ २८
स एष क्षत्रधर्मेण युध्यमानो रणाजिरे ।

19 G2 om. 19 (cf. v. l. 8). — b) Some MSS. कौरव्यान्. — c) D4-9 यथातत्त्वम्; T1 महावृत्तम् (for यथा°). — d) D10 S (G2 om.) नृपाः (for [अ]नघाः).

20 G2 om. 20 (cf. v. l. 8). — a) D2 राजवृत्ते समुत्पन्ने. — b) V1 B Dn नियमेन (for [अ]भिजनेन). — c) D10 T2, 3 G1, 3, 4 M1, 2, 4 समर्थः (for सत्कर्ता). V1 B2, 3 Dn3 D1, 2 गुरु-; B4, 5 पितृ- (for कुरु-). D4-9 सत्कर्ता लोक(D5 राज)वीराणां; T1 M3 समर्थः कुरुवीराणां. — d) V1 B Dn महाव्रतः; T3 धृतव्रतः (for दृढ°).

21 G2 om. 21 (cf. v. l. 8). — b) V1 Dn य पुरा (by transp.); D4 om. — B2 damaged for 21cd. — c) D1, 2 महाबाहुः; D4-9 °तेजाः; D10 T2, 3 G1, 3, 4 °वीर्यैः (for °वीर्यः).

22 G2 om. 22 (cf. v. l. 8). D6 reads from नूनं (in 22a) up to the end of the adhy. on marg. (sec. m.). — c) M3 अपश्यंत्यां (for °श्यन्त्याः). — d) D4, 5, 7-9 अनेकधा (for मेऽद्य वै).

23 G2 om. 23 (cf. v. l. 8). — a) D10 G4 पार्थिवाः (for °वं). M1-3 सत्रं (for क्षत्रं). T3 समेताः पार्थिवाः क्षत्रं. — b) D2 काशिराज- (for °पुर्यां). — c) V1 B Dn2, n3 D10 [ए]व; Dn1 D6 [ए]वं (for [आ]जौ). — d) B3 Dn1 T1 G1 चायं; G3 चैव (for ता यो). D4-6, 8 यः; D7 सः; T1 च (for ह). D10 T3 G3, 4 M4 ताश्चैवोपजहार ह (G4 यः); M1-3 ताः स चापजहार च.

24 G2 om. 24 (cf. v. l. 8). — b) D1, 2 इह (for अपि). — c) D5 दृष्ट्वा (for श्रुत्वा). T1 शिखंडिना हतं श्रुत्वा. — d) V1 B1, 3, 5 Dn D6 न विदीर्येत यन्मनः; D2 ततो दीर्येत मे मनः.

25 G2 om. 25 (cf. v. l. 8). — a) T1 -श्रेष्ठा (for -क्षेत्रे). — b) T2, 3 युद्धे (for युधि). — c) D6 M4 नापि (for नाति-). D10 T G1, 3, 4 यो(T3 बो)धयन्नापि निहतो; M1-3 योधितो नापि निहतो. — d) V1 B Dn D1, 2, 5, 6 स हतोद्य; D8 निहतोद्य; D10 T3 निद्रितः स (for निहतः स).

26 G2 om. 26 (cf. v. l. 8). — a) D10 S (G2 om.) एवं वाक्यं बहुविधं. — c) D1 ततः (for तदा). — d) V1 B Dn D6 गंगां (for साम्ना). D1, 2 T1 हरिः; D4 सखा (for विभुः).

27 G2 om. 27 (cf. v. l. 8). — a) V1 D4-9 भद्रं ते; D10 T1, 2 G1, 3, 4 M गंगे त्वं (for भद्रे त्वं). — b) Dn2 प्रिय- (for शुभ-). — c) D10 T2, 3 G1, 3, 4 M3, 4 पारमिकां (for स परमां). V1 B Dn D6 गतः स परमं लोकं.

28 G2 om. 28 (cf. v. l. 8). — a) D4, 7-9 महाभागे (for °तेजाः). — c) V1 B Dn D6 T1 मानुषत्वम्; G4 मानुष्यताम् (for म°).

29 G2 om. 29 (cf. v. l. 8). — a) D4, 5, 7, 9 एवं स; D8 स एवं (for स एष). — b) Bom. ed. अयुध्यत (for युध्यमानो). G1 रणांगणे (for रणाजिरे).

धनंजयेन निहतो नैष नुन्नः शिखण्डिना ॥ २९
भीष्मं हि कुरुशार्दूलमुद्यतेषुं महारणे ।
न शक्तः संयुगे हन्तुं साक्षादपि शतक्रतुः ॥ ३०
स्वच्छन्देन सुतस्तुभ्यं गतः स्वर्गं शुभानने ।
न शक्ताः स्युर्निहन्तुं हि रणे तं सर्वदेवताः ॥ ३१
तस्मान्मा त्वं सरिच्छ्रेष्ठे शोचस्व कुरुनन्दनम् ।
वसूनेष गतो देवि पुत्रस्ते विज्वरा भव ॥ ३२
इत्युक्ता सा तु कृष्णेन व्यासेन च सरिद्वरा ।
त्यक्त्वा शोकं महाराज स्वं वार्यवततार ह ॥ ३३
सत्कृत्य ते तां सरितं ततः कृष्णमुखा नृपाः ।
अनुज्ञातास्तया सर्वे न्यवर्तन्त जनाधिपाः ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि चतुष्पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

॥ समाप्तं भीष्मस्वर्गारोहणपर्व ॥

॥ समाप्तमनुशासनपर्व ॥

C. 13. 7796
B. 13. 169. 37
K. 13. 274. 35
M. 13. 156. 37

— ^{d}) D_{10} $T_{2.3}$ M_4 नैव; T_1 स वै; M_{1-3} न वै (for नैष). V_1 B Dn $D_{6.8}$ देवि; $D_{4.5.7.9}$ तत्र (for नुन्नः).

30 G_2 om. 30 (cf. v. l. 8). — ^{b}) D_1 महाहवे (for °रणे). — ^{c}) D_2 न शक्यः; $D_{4.5.9}$ अशक्तः (for न शक्तः). D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ समरे (for संयुगे). — ^{d}) $D_{4.5.7-9}$ G_4 पुरंदरः (for शतक्रतुः).

31 G_2 om. 31 (cf. v. l. 8). — ^{a}) $D_{4.5.7-9}$ गतः स्वर्गं (for सुतस्तुभ्यं). V_1 B Dn D_6 स्वच्छंदतस्तव सुतो. — ^{b}) $D_{1.2}$ वरानने (for शुभा°). $D_{4.5.7-9}$ सुतस्तव वरानने. — ^{c}) V_1 B Dn $D_{2.6}$ G_1 वि-; D_{10} T $G_{3.4}$ तं (for स्युर्). $D_{1.5}$ T_1 वै (for हि). — ^{d}) D_{10} रणे ते; T_1 समरे; T_3 रणे स्युः (for रणे तं).

32 G_2 om. 32 (cf. v. l. 8). — ^{a}) D_{10} T_2 $G_{1.3}$ न (for मा). Dn_2 तस्मान्मा देवि गंगे त्वं; $D_{4.5.7-9}$ तस्मात्त्वं सरितां श्रेष्ठे. — ^{b}) $Dn_{2.n3}$ $D_{4.5.8-10}$ $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ मा शुचः; $D_{1.2}$ शुचस्तं (for शोचस्व). Dn_1 स्वं वार्यवततार ह (= 33^{d}). — ^{c}) V_1 $B_{4.5}$ D_5 वसुरेष; B_1 $G_{3.4}$ वसूनेव (for °नेष). — ^{d}) $D_{4.5.7-9}$ स्वस्ति (for पुत्रस्). Dn_2 पुत्रस्ते विश्वसंभवे.

33 G_2 om. 33 (cf. v. l. 8). Before 33, some MSS. ins. वैशंपायन उवाच. — ^{a}) D_1 च; M_{1-3} [अ]थ (for तु). $D_{4.5.7-9}$ इत्युक्ता वासुदेवेन. — ^{b}) $B_{3.5}$ D_2 व्यासेन तु; T_1 समाश्वस्ता (for व्यासेन च). D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_4 व्यासेन सरितां वरा. — ^{d}) $B_{1.5}$ $D_{4.5.9.10}$ T_3 $G_{1.3.4}$ M_3 स्ववारि; T_1 सा चापि (for स्वं वारि).

34 G_2 om. 34 (cf. v. l. 8). — ^{a}) $D_{5.7-9}$ तां च (for ते तां). T_1 सांत्वयित्वा च सरितं. — ^{b}) V_1 B Dn $D_{4.6}$ G_1 नृप (for नृपाः). — Dn_1 om. (hapl.) 34^{cd}. — ^{c}) $D_{2.4.5.7-9}$ राजन् (for सर्वे). D_{10} S (G_2 om.) अनुज्ञाप्य च ते सर्वे. — ^{d}) B_2 damaged; B_5 Dn_2 $D_{4.7}$ M_{1-3} जनाधिप; D_1 तदा नृप; D_2 नराधिपाः (for जना°). — After 34, $D_{4.5.7-9}$ ins.:

728* सर्वे ते दीनमनसः शोचमानाः पुनः पुनः ।
हस्त्यश्वरथयानैश्च संप्राप्ता हस्तिनापुरम् ।

D_5 cont.:

729* इत्येतद्बहुविस्तारमानुशासनिकं शुभम् ।
यत्रोक्ताः सर्वधर्माश्च पर्वण्यस्मिंस्त्रयोदशे ।
श्रुत्वा यान्स्वस्थतामाप धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भीष्माद्भागीरथीपुत्रात्सर्वसंदेहहारिणः ।
एतत्त्रयोदशं पर्व धर्मनिश्चयकारकम् । [5]
अध्यायानां शतं चात्र षट्चत्वारिंशदेव तु ।
नव श्लोकसहस्राणि शतान्यष्टौ तथैव च ।
व्यासेनोदारमतिना दृष्टो ग्रन्थो महात्मना ।
आनुशासनिकं पर्व श्रुत्वा भक्तिसमन्वितः ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यः सर्वधर्मफलं लभेत् । [10]
नारायणं पूजयित्वा भक्त्या परमया ततः ।
भीष्मोद्देशेन कर्तव्यं ब्राह्मणानां च तर्पणम् ।
व्यासरूपी हरिः साक्षात्पश्यतामिति कीर्तयेत् ।
दद्याद्धेनुहिरण्यादि वाचकाय विशेषतः ।

सर्वकामानवाप्नोति दीर्घमायुश्च विन्दति । [15]
द्वैपायनप्रसादेन नित्यमुत्सववान्भवेत् ।

Colophon om. in G2. —*Parvan name* : B Dn2. n3 D1 शांति. — *Sub-parvan* : B1 Dn3 D10 T G1. 3 M4 भीष्मस्वर्गारोहणं. — *Adhy. name* : D1. 2 M1-3 भीष्मोत्क्रांतिः; D5 युधिष्ठिरभीष्मसंवादः; G4 भीष्मस्वर्गप्राप्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : D5 156; D10 T2. 3 G4 252; T1 247; G1. 3 246; M1 240; M2 248; M3 249; M4 244.

— After the last colophon, V1 concludes with :

विद्वानेव हि जानाति लेखकस्य परिश्रमम् ।
नैव वन्ध्या विजानीयाद्गुर्विणीप्रसवव्यथाम् ।

लिखितेदं पुस्तकं जयनाथस्य समजानाग्रामावस्थितस्य। शुभमस्तु ॥ श्रीरस्तु ॥ नारायणाय ॥

— B1 concludes with :

ॐ तत्सत् । समाप्तं चेदं शान्तिपर्वणां दानधर्मपर्व । अस्यानन्तरं आश्वमेधिकं पर्व भविष्यति । श्री श्रीगुरवे नमः।

* * * * * शुभाने
मासे शुभेश्वविदितेऽद्रिसुतासुपक्षे ।
शुभ्रे तु गीष्पतिदिनेऽपि शरेन्दुसंख्ये
साङ्गं कृतं किल मया शिवशान्तिपर्व ॥

श्रीरामतनुदेवशर्मणा लिखितमिदं पुस्तकम् । लिखितमतियत्नेन । यश्चोरयति पुस्तकं शूकरी तस्य माता पिता च गर्दभो भवेत् । श्री श्रीकृष्णाय नमः । ॐ नमः शिवाय नमः। ॐ दुर्गायै नमः । ॐ सरस्वत्यै नमः । ॐ श्यामायै नमः । श्री श्रीहरिः शरणम् ॥

— B2 concludes with :

समाप्तेदं शान्तिपर्व इति उत्तमानुशासनपर्व च । अस्यानन्तरमाश्वमेधिकं पर्व भविष्यति यस्यायमाद्यः श्लोकः नारायणमित्यादि ।

वैशंपायन उवाच ।
कृतोदकं तु राजानं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरः ।
पुरस्कृत्य महाबाहुरुत्ततारकुलेन्द्रियः ॥

यथा दृष्टेत्यादिपरिहारः ॥ ॐ नमः श्रीकृष्णाय । शुभमस्तु । शकाब्दाः । १४४२.

— B3 concludes with :

श्रीहरये देवदेवाय तस्मै नमः ॥ श्रीदुर्गाचरणारविन्दयुगले मतिरास्ताम् । ॐ नमो जगज्जनन्यै ॥

सदाशिवानीप्रियभूषणायै
सदाशिवानीप्रियभूषणाय ।
शिवान्वितायै च शिवान्विताय
नमः शिवायै च नमः शिवाय ॥
नमः शिवाभ्यां शशिशेखराभ्यां
परस्परश्लिष्टवपुर्धराभ्याम् ।
नगेन्द्रकन्यावृषकेतनाभ्यां
नमो नमः पार्वतीशंकराभ्याम् ॥

ॐ नमो भवभवानीभ्याम् ॥ द्वितीयशतएकचत्वारिंशत्प समाप्तोऽयं ग्रन्थ इति ॥

— B4. 5 conclude with :

अस्यानन्तरमाश्वमेधिकं पर्व भविष्यति । तस्यायमाद्यः श्लोकः।

वैशंपायन उवाच ।
कृतोदकं तु राजानं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरः ।
पुरस्कृत्य महाबाहुरुत्ततारकुलेन्द्रियः ॥

B4 cont. :

श्रीहरिः । शकाब्दाः १७६४ ॥ श्रीचण्डीवरशर्मणः स्वाक्षरमिदम् ॥ श्रीदुर्गा ॥

B5 cont. :

ॐ तत्सत् । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । शुभमस्तु । शकातीताब्दाः १७३५ । श्रीहरिर्जयति । पौषस्य पंचमदिवसीयानिपिरिति (sic) ।

— Dn1 concludes with :

अस्यानु आश्वमेधिकं पर्व भविष्यति । तस्यायमाद्यः श्लोकः ।

वैशंपायन उवाच ।
कृतोदकं तु राजानं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरः ।
पुरस्कृत्य महाबाहुरुत्ततारकुलेन्द्रियः ॥

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ श्रीजगदम्बार्पणमस्तु ॥

अदृष्टदोषान्मतिविभ्रमाद्वा यत्किंचिदूनं लिखितं मयेदम् ।
यच्चाधिकं तत्परिशोधनीयं कोपे न च स्युः खलु पण्डितेन ॥
यादृशं पुस्तकं दृष्टं तादृशं लिखितं मया ।
यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न विद्यते ॥

शके १७०६ वर्षे क्रोधीनामसंवत्सरे श्रावणशुद्धत्रयोदशी भृगुवासरे तद्दिने अनुशासनपर्व समाप्तम् । इदं पुस्तकं बाबदेवभट्टात्मजनीलकंठेन लिखितम् । इदं पुस्तकं राजेश्री अबाजीराव पण्डितप्रतिनिधीनाम् । शुभं भवतु ॥

— Dn2 concludes with :

अस्यानन्तरं चाश्वमेधिकं पर्व भविष्यति यस्यायमादिश्लोकः ॥

कृतोदकं तु राजानं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरः ।
पुरस्कृत्य महाबाहुरुत्ततारकुलेन्द्रियः ॥

दानधर्मे वृत्तान्ताः ॥ गौतमीमृत्युसंवादः । सुदर्शनोपाख्यानं ।

शुकव्याससंवादः । दैवपुरुषकारीयं । कर्मफलिकं । सृगालवानरसंवादः । दुरुपविष्टं । श्रीरुक्मिणीसंवादः । भङ्गाश्वोपाख्यानं । उपमन्युस्तवः । शिवनामसहस्रं । अष्टवक्रदिक्संवादः । श्येनकपोतीयं । स्वर्गनरकवर्णनं । अङ्गिरसतीर्थयात्रा । मतङ्गशक्रसंवादः । वीतहव्योपाख्यानं । कृष्णनारदसंवादः । ब्राह्मणप्रशंसा । नारदपञ्चचूडासंवादः । विपुलोपाख्यानं । विवाहधर्मः । च्यवनोपाख्यानं । च्यवनकुशिकसंवादः । आरामतडागवर्णनं । बृहस्पतीन्द्रसंवादः । अन्नदानप्रशंसा । नक्षत्रयोगशमनं । नृगवासुदेवसंवादः । गोप्रदानिकं । गोप्रश्नः । श्रीगोसंवादः । सुवर्णोत्पत्तिः । सुवर्णदानं । श्राद्धकल्पः । बिसस्तैन्यं । पुष्करस्तैन्यं । छत्रोपानहोत्पत्तिः । बलिप्रदानं । सुवर्णमनुसंवादः । अगस्त्यभृगुसंवादः । राजन्यचाण्डालसंवादः । हस्तिकूटं । ब्रह्मभगीरथसंवादः । आयुष्याचारः । ज्येष्ठकनिष्ठवृत्तिः । उपवासविधिः । विष्णोर्द्वादशकं । संसारचक्रं । अमांसभक्षणं । कीटोपाख्यानं । मैत्रेयभिक्षा । शाण्डिलीसुमनासंवादः । देवरहस्यं । भोज्याभोज्यानुकीर्तनं । प्रायश्चित्तं । एते वृत्तान्ताः समाप्ताः ॥ श्रीरस्तु ॥ शके १६७५ संवत् १८१० मास श्रावण शुद्ध ८ सोमवासरे । लिखितं राजेश्वरेण । शुभं भवतु ॥

— Dn3 concludes with :

समाप्तं चेदं शान्तिपर्वेति ॥ छ ॥ श्रीराम सत्यः ॥ श्रीकृष्ण सत्यः ॥ संवत् १७१७ वर्षे शाके १५८२ प्रवर्तमाने सच्छुद्र डीडूज्ञातीय परीक्षक श्रीनाथजी तस्यात्मजः परीक्षक श्री ५ नाहान तस्यात्मज परीक्षक श्री ५ मोहनदासेन व्यासतीर्थनिवासी अग्निहोत्री विष्णुजी तस्यात्मजोऽग्निहोत्री शारंगधर तस्यात्मजाय उपासनिकायमहं (sic) ईश्वराय महाभारतस्य अनुशासनपर्व पौषान्तदर्शे अर्धोदयपर्वणि ब्रह्मार्पणबुद्धया प्रदत्तं ॥

— D1, 2 conclude with :

समाप्तं चेदमा(D2 °समनु)शासनं पर्व । अस्यान्वाश्वमेधिकं पर्व यस्यायं प्रतिसंधिः ।

वैशंपायनः ।

कृतोदकं तु राजानं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरः ।
पुरस्कृत्य महाबाहुरुत्ततारकुलेन्द्रियः ॥

शुभं भूयात् ।

— D4 concludes with :

अतःपरं आश्वमेधिकं पर्व भविष्यति । तस्यायमाद्यः श्लोकः ।

वैशंपायनः ।

कृत्वोदकं तु राजानं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरः ।
पुरस्कृत्य महातेजा उत्ततारकुलेन्द्रियः ॥

अस्मिन्पर्वणि अमी वृत्तान्ताः । कालमृत्युलुब्धपन्नगगौतमसंवादः । सुदर्शनोपाख्यानं । इन्द्रशुकसंवादः । दैवपुरुषकारीयं । कर्मफलनिर्देशः । ब्राह्मणप्रशंसा । शृगालवानरसंवादः । दुरुपविष्टं । श्रीरुक्मिणीसंवादः । भङ्गोपाख्यानं । ईश्वरसहस्रनाम । अष्टावक्रदिक्संवादः । पात्रपरीक्षा । स्वर्गनरककीर्तनं । ब्रह्मघातीयं । अङ्गिरसतीर्थयात्रायां गङ्गामाहात्म्यं । इन्द्रमतङ्गसंवादः । वीतहव्योपाख्यानं । कृष्णनारदसंवादः । ब्राह्मणप्रशंसा । पृथिवीसंवादः । शक्रशम्बरसंवादः । पात्रपरीक्षा । नारदपञ्चचूलासंवादः । वपुलोपाख्यानं । विवाहधर्माः । वर्णसांकरिकं । पुत्रप्रणिधिः । नहुषच्यवनसंवादः । च्यवनकुशिकसंवादः । नियमदानफलानि । ब्राह्मणप्रशंसा । भूमिदानं । अन्नदानप्रशंसा । पानीयदानं । यमशर्मिलसंवादः । गोदानप्रशंसा । नृगोपाख्यानं । नाचिकेतोपाख्यानं । स्वयंभूशक्रसंवादः । सुवर्णोत्पत्तिः । रामवसिष्ठसंवादः । तारकवधः । तिथिश्राद्धं । तिथिकल्पे दानविधिः । गृहस्थाश्रमधर्माः । श्राद्धकल्पः । वृषादर्भिसप्तऋषिसंवादः । बिसस्तैन्यं । पुष्करस्तैन्यं । छत्रोपानदुत्पत्तिः । आरामतडागीयं । बलिदानं । बलिशुक्रसंवादः । सुमनोबलिः । धूपदीपदानं । अगस्त्यभृगुसंवादः । हस्तिपुत्रकीयं । पितामहभगीरथसंवादः । आयुष्याचारोद्देशः । ज्येष्ठकनिष्ठीयं । उपवासविधिः । तीर्थशौचं । संसारचक्रगतिः । अमांसभक्षणीयः । कीटोपाख्यानं । मैत्रेयभिक्षा । शाण्डिलीसुमनासंवादः । हरिणकृशीयं । उमामहेश्वरसंवादः । विष्णोर्नामसहस्रं । ब्राह्मणप्रशंसा । पवनार्जुनसंवादः । ब्राह्मणपूजा । महापुरुषनिर्देशः । दुर्वासोभिक्षा । ईश्वरमाहात्म्यं । कर्महैतुके आचारोपदेशः । वंशानुकीर्तनं । युधिष्ठिरस्वास्थ्यं । भीष्मानुज्ञा । युधिष्ठिरपुरगमनं । सर्वराज्ञामनुज्ञा । गदमदगमनं । मानसतीर्थकथनं । लोभाध्यायः । बहुलोपाख्यानं । देवर्षिवंशकीर्तनं । देवरहस्यं । पुनः कुरुक्षेत्रे भीष्मं प्रति युधिष्ठिरागमनं । भीष्मस्वर्गारोहणं । भागीरथ्याः श्रीकृष्णेन शोकापनोदो नाम ॥

इत्येता बहुवृत्तान्ता आनुशासनिकं शुभम् ।
यत्रोक्ता दानधर्माश्च पर्वण्यस्मिंस्त्रयोदशे ।
श्रुत्वा यान्स्वस्थतामाप धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भीष्माद्भागीरथीपुत्रात्सर्वसंदेहहारिणः ।
आनुशासनिकं पर्व श्रुत्वा श्रद्धासमन्वितम् ।
मुच्येत सर्वपापेभ्यः सर्वदानफलं लभेत् ।
नारायणं पूजयित्वा भक्त्या परमया युतः ।
भीष्मोपदेशेन कर्तव्यं ब्राह्मणानां च तर्पयेत् ।
व्यासरूपी हरिः साक्षी प्रीयतामिति कीर्तयेत् ।
दद्याद्धेनुहिरण्यादि वाचकाय विशेषतः ।

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रसंहितायां आनुशासनिकपर्वणि आनुशासनिकं पर्व समाप्तम् । लक्ष्मीनृसिंहाय नमः । श्रीरस्तु । कल्याणमस्तु । शुभं भवतु । संवत् १७३२ वर्षे शाके १५९६ प्रवर्ते उत्तरायणगते श्रीशिशिरऋतौ महामाङ्गल्यप्रदे शुभकारिमासोत्तममाघमासे शुक्लपक्षे द्वितीयायां तिथौ रविवा* ।

— D5 concludes with :

श्रीकृष्णार्पणमस्तु । श्रीगणेशाय नमः । अस्मिन्पर्वण्यमी

वृत्तान्ताः। कालपशुलुब्धकपन्नगगौतमीसंवादः। सुदर्शनोपाख्यानं। विश्वामित्रोपाख्यानं। इन्द्रशुकसंवादः। दैवपुरुषकारीयं। कर्मफलनिर्देशः। ब्राह्मणप्रशंसा। सृगालवानरसंवादः। दुरुपविष्टं। रुक्मिणीसंवादः। भृङ्गाश्वोपाख्यानं। उपमन्योरुपाख्यानं। ईश्वरसहस्रनाम। अष्टावक्रदिक्संवादः। पात्रपरीक्षा। स्वर्गनरककीर्तनं। ब्रह्मघातीयं। अंगिरसतीर्थयात्रा। गङ्गामाहात्म्यं। इन्द्रमतङ्गसंवादः। ब्राह्मणप्रशंसा। पृथ्वीसंवादः। शक्रशम्बरसंवादः। पात्रपरीक्षा। नारदपञ्चचूडासंवादः। वपुलोपाख्यानं। विवाहधर्मः। दायादविधिः। वर्णसांकरिकं। पुत्रप्रणिधिः। नहुषच्यवनसंवादः। च्यवनकुशिकसंवादः। नियमदानफलानि। ब्राह्मणप्रशंसा। भूमिदानं। अन्नदानप्रशंसा। नक्षत्रदानप्रशंसा। पानीयदानं। यमशर्मिलासंवादः। गोदानप्रशंसा। नृगोपाख्यानं। नाचिकेतोपाख्यानं। स्वयंभूशक्रसंवादः। व्रतनियमफलं। गोप्रदानं। गोश्रीसंवादः। पितामहशक्रसंवादः। सुवर्णोत्पत्तिः। रामवसिष्ठसंवादः। तारकवधः। तिथिश्राद्धं। नक्षत्रश्राद्धं। तिथिकल्पे दानविधिः। गृहस्थाश्रमधर्माः। श्राद्धकल्पः। वृषादर्भिसप्तर्षिसंवादः। बिसस्तैन्यं। पुष्करस्तैन्यं। छत्रोपानदुत्पत्तिः। आरामतडागीयं। बलिदानं। बलिशक्रसंवादः। सुमनोबलिधूपदानं। अगस्त्यभृगुसंवादः। इन्द्रगौतमसंवादः। हस्तिपुत्रकीयं। पितामहभगीरथसंवादः। आयुष्याचारोद्देशः। ज्येष्ठकनिष्ठीयं। उपवासविधिः। तीर्थशौचं। संसारचक्रगतिः। अमांसभक्षणीयं। कीटकोपाख्यानं। मैत्रेयभिक्षा। शाण्डिलीसुमनासंवादः। हरिणकृशीयं। उमामहेश्वरसंवादः। विष्णोर्नामसहस्रं। सावित्रीकथनं। ब्राह्मणप्रशंसा। पवनार्जुनसंवादः। ब्राह्मणपूजा। महापुरुषनिर्देशः। दुर्वाससो भिक्षा। ईश्वरमाहात्म्यं। कर्महैतुकं। आचारोपदेशः। वंशानुकीर्तनं। युधिष्ठिरस्वास्थ्यं। भीष्मानुज्ञा। युधिष्ठिरागमनं। सर्वराज्ञामनुज्ञा। पुनरागमनं। मासतीर्थकथनं। लोभाध्यायः। बहुलोपाख्यानं। देवर्षिवंशकीर्तनं। दैवरहस्यं। पुनः युधिष्ठिरागमनं। भीष्मस्वर्गारोहणं। भागीरथ्याः श्रीकृष्णेन शोकापनोदो नाम। इत्येते वृत्तान्ताः कथिताः। श्रीकृष्णार्पणमस्तु। अपनिकुचनायकीसहितअरुणाचलेश्वरार्पणमस्तु॥ श्रीमच्छंकराचार्यगुरुचरणारविंदाभ्यां नमः॥ ॐ आनुशासनिकपर्व समाप्तम्॥ ग्रन्थसंख्या। ८००० । श्री॥

— Do concludes with :

अस्यानु आश्वमेधिकं पर्व॥

— Dr concludes with :

समाप्तमित्यानुशासनिकम्॥ शुभं भवतु॥ अतःपरमाश्वमेधिकं पर्व भविष्यति यस्यायमाद्यः श्लोकः॥

वैशंपायनः।

कृतोदकं तु राजानं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरः।
पुरस्कृत्य महातेजा उत्ततारकुलेन्द्रियः॥

अस्मिन्पर्वणि अमी वृत्तान्ताः। कालमृत्युलुब्धकगौतमीसंवादः। १ सुदर्शनोपाख्यानं। २ विश्वामित्रोपाख्यानं। ३ इन्द्रशुकसंवादः। ४ दैवपुरुषकारीयं। ५ कर्मफलनिर्देशः। ६ ब्राह्मणप्रशंसा। ७ शृगालवानरसंवादः। ८ दुरुपविष्टं। श्रीरुक्मिणीसंवादः। ९ भृङ्गाश्वोपाख्यानं। १० उपमन्योरुपाख्यानं। ११ ईश्वरसहस्रनाम। १२ अष्टावक्रदिक्संवादः। १३ पात्रपरीक्षा। १४ स्वर्गनरककीर्तनं। १५ ब्रह्मघातीयं। १६ आङ्गिरसतीर्थयात्रा। १७ गङ्गामाहात्म्यं। १८ इन्द्रमतङ्गसंवादः। १९ वीतहव्योपाख्यानं। २० कृष्णनारदसंवादः। २१ ब्राह्मणप्रशंसा। २२ पृथिवीसंवादः। २३ शक्रशम्बरसंवादः। २४ पात्रपरीक्षा। २५ नारदपञ्चचूलासंवादः। २६ वपुलोपाख्यानं। २७ विवाहधर्माः। २८ दायादविधिः। २९ वर्णसांकरिकं। ३० पुत्रप्रणिधिः। ३१ नहुषच्यवनसंवादः। ३२ च्यवनकुशिकसंवादः। ३३ नियमदानफलानि। ३४ ब्राह्मणप्रशंसा। ३५ भूमिदानं। ३६ अन्नदानप्रशंसा। ३६ नक्षत्रप्रशंसादानं। ३७ तिलदानं। ३८ पानीयदानं। ३९ यमशर्मिलसंवादः। ४० गोदानप्रशंसा। ४१ नृगोपाख्यानं। ४२ नाचिकेतोपाख्यानं। ४३ स्वयंभूशक्रसंवादः। ४४ व्रतनियमफलं। ४५ गोप्रदानिकं। ४६ गोश्रीसंवादः। ४८ पितामहशक्रसंवादः। ४९ सुवर्णोत्पत्तिः। ५० रामवशिष्ठसंवादः। ५१ तारकवधः। ५२ तिथिश्राद्धं। ५३ नक्षत्रश्राद्धं। ५४ तिथिकल्पे दानविधिः। ५५ गृहस्थाश्रमधर्माः। ५६ श्राद्धकल्पः। ५७ वृषादर्भिसप्तर्षिसंवादः। ५८ बिसस्तैन्यं। ५९ पुष्करस्तैन्यं। ६० छत्रोपानदुत्पत्तिः। ६१ आरामतडागीयं। ६२ बलिदानं। ६३ बलिशक्रसंवादः। ६४ सुमनोबलिधूपदीपदानं। ६५ अगस्त्यभृगुसंवादः। ६६ इन्द्रगौतमसंवादः। ६७ हस्तिपुत्रकीयं। ६८ पितामहभगीरथसंवादः। आयुष्याचारोद्देशः। ७० ज्येष्ठकनिष्ठीयं। ७१ उपवासविधिः। ७२ तीर्थशौचं। ७३ संसारचक्रगतिः। ७४ अमांसभक्षणीयं। ७५ कीटकोपाख्यानं। ७६ मैत्रेयभिक्षा। ७७ शाण्डिलीसुमनासंवादः। ७८ हरिणकृशीयं। ७९ उमामहेश्वरसंवादः। ८० विष्णोर्नामसहस्रं। ८१ ब्राह्मणप्रशंसा। ८२ पवनार्जुनसंवादः। ८३ ब्राह्मणपूजा। ८४ महापुरुषनिर्देशः। ८५ दुर्वाससो भिक्षा। ८६ ईश्वरमाहात्म्यं। ८७ कर्महैतुकं। ८८ आचारोपदेशः। ८९ वंशानुकीर्तनं। ९० युधिष्ठिरस्वास्थ्यं। ९१ भीष्मानुज्ञा। ९२ युधिष्ठिपुरगमनं। ९३ सर्वराज्ञामनुज्ञा। ९४ गदमदगमनं। ९५ मानसतीर्थकथनं। ९६ लोभाध्यायः। ९७ बहुलोपाख्यानं। ९८ देवर्षिवंशकीर्तनं। ९९ देवरहस्यं। १०० पुनः कुरुक्षेत्रे भीष्मं प्रति युधिष्ठिरागमनं। १०१ भीष्मस्वर्गारोहणं। १०२ भागीरथ्याः श्रीकृष्णेन शोकापनोदो नाम। १०४

इत्येतद्बहुवृत्तान्तमानुशासनिकं शुभम्।
यत्रोक्ता दानधर्माश्च पर्वण्यस्मिंस्त्रयोदशे।
श्रुत्वा यान्स्वस्थतामागाद्धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः।
भीष्माद्भागीरथीपुत्रात्सर्वसंदेहहारिणः।
एतत्त्रयोदशं पर्व धर्मनिश्चयकारकम्।
अध्यायानां शतं चात्र षट्चत्वारिंशदेव च।

१४६ अध्यायाः।

सप्त श्लोकसहस्राणि शतान्यष्टौ तथैव च ।
व्यासेनोदारमतिना दृष्टो ग्रन्थो महात्मना ।
ग्रन्थसंख्या ॥ ७८०० ॥
आनुशासनिकं पर्व श्रुत्वा श्रद्धासमन्वितः ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यः सर्वदानफलं लभेत् ।
नारायणं पूजयित्वा भक्त्या परमया ततः ।
भीष्मोद्देशेन कर्तव्यं ब्राह्मणानां च तर्पणम् ।
व्यासरूपी हरिः साक्षात्प्रीयतामिति कीर्तयन् ।
दद्याद्धे....

— D8 concludes with :

अथ अश्वमेधः ॥

वैशंपायनः ।
कृतोदकं तु राजानं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरः ।
पुरस्कृत्य महातेजा उत्ततारकुलेन्द्रियः ॥

अत्र वृत्तान्ताः ॥ कालमृत्युलुब्धकपन्नगगौतमीसंवादः ॥ सुदर्शनोपाख्यानं ॥ विश्वामित्रोपाख्यानं ॥ इन्द्रशुकसंवादः ॥ दैवपुरुषकारीयं ॥ कर्मफलनिर्देशः ॥ ब्राह्मणप्रशंसा ॥ शृगालवानरसंवादः ॥ दुरुपविष्टं ॥ श्रीरुक्मिणीसंवादः ॥ भृङ्गाश्वोपाख्यानं ॥ ईश्वरसहस्रनाम ॥ अष्टावक्रदिक्संवादः ॥ पात्रपरीक्षा ॥ स्वर्गनरककीर्तनं ॥ ब्रह्मघातीयं ॥ आङ्गिरसतीर्थयात्रा ॥ गङ्गामाहात्म्यं ॥ इन्द्रमतङ्गसंवादः ॥ वीतहव्योपाख्यानं ॥ कृष्णनारदसंवादः ॥ पृथ्वीसंवादः ॥ शक्रशम्बरसंवादः ॥ वीतहव्योपाख्यानं ॥ कृष्णना* । वपुलोपाख्यानं ॥ विवाहधर्माः ॥ दायादविधिः ॥ वर्णसांकरिकं ॥ पुत्रप्रणिधिः ॥ नहुषच्यवनसंवादः ॥ च्यवनकुशिकसंवादः ॥ नियमदानफलानि ॥ ब्राह्मणप्रशंसा ॥ भूमिदानं ॥ अन्नदानं ॥ नक्षत्रप्रशंसादानं ॥ पानीयदानं ॥ यमशर्मिलसंवादः ॥ गोदानं ॥ नृगोपाख्यानं ॥ नाचिकेतोपाख्यानं ॥ स्वयंभूशक्रसंवादः ॥ सुवर्णोत्पत्तिः ॥ रामवसिष्ठसंवादः ॥ तारकवधः ॥ तिथिश्राद्धं ॥ नक्षत्रश्राद्धं ॥ तिथिकल्पदानविधिः ॥ गृहस्थाश्रमधर्माः ॥ श्राद्धकल्पः ॥ वृषादर्भिसप्तर्षि* ॥ बिशस्तैन्यं ॥ पुष्करस्तैन्यं ॥ छत्रोपानह उत्पत्तिः ॥ आरामतडागीयं । बलिशुक्रसंवादः ॥ सुमनोबलिधूपदीपदानं ॥ अगस्त्यभृगुसंवादः ॥ इन्द्रगौतमसंवादः ॥ हस्तिपुत्रकीयं ॥ पितामहभगीरथसंवादः ॥ आयुष्याचारोद्देशः ॥ ज्येष्ठकनिष्ठीयं ॥ उपवासविधिः ॥ तीर्थशौचं ॥ संसारचक्रगतिः ॥ अमांसभक्षणीयं ॥ कीटकोपाख्यानं ॥ मैत्रेयभिक्षा ॥ शाण्डिलीसुमनासंवादः ॥ हरिणकृशीयं ॥ उमामहेश्वरसंवादः ॥ विष्णोर्नामसहस्रं ॥ पवनार्जुनसंवादः ॥ ब्राह्मणपूजा ॥ महापुरुषनिर्देशः ॥ दुर्वाससो भिक्षा ॥ ईश्वरमाहात्म्यं । कर्महैतुकं ॥ आचारोपदेशः ॥ वंशानुकीर्तनं ॥ युधिष्ठिरस्वास्थ्यं ॥ भीष्मानुज्ञा ॥ युधिष्ठिरपुरगमनं । सर्वराज्ञामनुज्ञा ॥ गदगमनं ॥ मानसतीर्थकथनं ॥ लोभाध्यायः ॥ बहुलोपाख्यानं ॥ देवर्षिवंशकीर्तनं ॥ देवरहस्यं ॥ पुनः कुरुक्षेत्रे भीष्मं प्रति युधिष्ठिरागमनं ॥ भीष्मस्वर्गारोहणं ॥ भागीरथ्याः श्रीकृष्णेन शोकापनोदो नाम ॥

इत्येतद्बहुवृत्तान्तमानुशासनिकं शुभम् ।
यत्रोक्ता दानधर्माश्च पर्वण्यस्मिंस्त्रयोदशे ।
श्रुत्वा यान्स्वस्थतामाप धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भीष्माद्भागीरथीपुत्रात्सर्वसंदेहहारिणः ।
आनुशासनिकं पर्व श्रुत्वा भक्तिसमन्वितः ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यः सर्वदानफलं लभेत् ।
नारायणं पूजयित्वा भक्त्या परमया युतः ।
भीष्मोद्देशेन कर्तव्यं कुर्याद्ब्राह्मणतर्पणम् ।
व्यासरूपी हरिः साक्षात्प्रीयतामिति कीर्तयन् ।
दद्याद्धेनुहिरण्यादि वाचकाय विशेषतः ।

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्रसंहितायां वैयासिक्यां आनुशासनिकं पर्व समाप्तं ॥ ग्रन्थसंख्या ॥ शुभं भवतु ॥

— D9 concludes with :

अतःपरमाश्वमेधिकं पर्व भविष्यति यस्यायमादिश्लोकः ।

वैशंपायनः ।
कृतोदकं तु राजानं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरः ।
पुरस्कृत्य महातेजा उत्ततारकुलेन्द्रियः ॥ १ ॥

अस्मिन्पर्वण्यमी वृत्तान्ताः ॥ कालमृत्युलुब्धकपन्नगगौतमसंवादः । सुदर्शनोपाख्यानं । विश्वामित्रोपाख्यानं । इन्द्रशुकसंवादः । दैवपुरुषकारीयं । कर्मफलनिर्देशः । ब्राह्मणप्रशंसा । शृगालवानरसंवादः । दुरुपविष्टं । श्रीरुक्मिणीसंवादः । भृङ्गाश्वोपाख्यानं । उपमन्योरुपाख्यानं । ईश्वरसहस्रनाम । अष्टावक्रदिक्संवादः । पात्रपरीक्षा । स्वर्गनरककीर्तनं । ब्रह्मघातीयं । आङ्गिरसतीर्थयात्रा । गङ्गामाहात्म्यं । इन्द्रमतङ्गसंवादः । वीतहव्योपाख्यानं । कृष्णनारदसंवादः । ब्राह्मणप्रशंसा । पृथ्वीसंवादः । शक्रशम्बरसंवादः । पात्रपरीक्षा । नारदपञ्चचूलासंवादः । वपुलोपाख्यानं । विवाहधर्माः । दायादविधिः । वर्णसांकरिकं । पुत्रप्रणिधिः । नहुषच्यवनसंवादः । च्यवनकुशिकसंवादः । नियमदानफलानि । ब्राह्मणप्रशंसा । भूमिदानं । अन्नदानप्रशंसा । नक्षत्रदानप्रशंसा । पानीयदानं । यमशर्मिलसंवादः । गोदानप्रशंसा । नृगोपाख्यानं । नाचिकेतोपाख्यानं । स्वयंभूशक्रसंवादः । सुवर्णोत्पत्तिः । रामवसिष्ठसंवादः । तारकवधः । तिथिश्राद्धं । नक्षत्रश्राद्धं । तिथिकल्पे दानविधिः । गृहस्थाश्रमधर्माः । श्राद्धकल्पः । वृषादर्भिसप्तर्षिसंवादः । बिसस्तैन्यं । पुष्करस्तैन्यं । छत्रोपानदुत्पत्तिः । आरामतडागीयं । बलिदानं । बलिशुक्रसंवादः । सुमनोबलिधूपदीपदानं । अगस्त्यभृगुसंवादः । इन्द्रगौतमसंवादः । हस्तिपुत्रकीयं । पितामहभगीरथसंवादः । आयुष्याचारोद्देशः । ज्येष्ठकनिष्ठीयं । उपवासविधिः । तीर्थशौचं । संसारचक्रगतिः । अमांसभक्षणीयं । कीटकोपाख्यानं । मैत्रेयभिक्षा । शाण्डिलीसुमनासंवादः । हरिणकृशीयं । उमामहेश्वरसंवादः । विष्णोर्नामसहस्रं । ब्राह्मणप्रशंसा । पवनार्जुनसंवादः । ब्राह्मणपूजा । महापुरुषनिर्देशः । दुर्वाससो भिक्षा । ईश्वरमाहात्म्यं ।

कर्महैतुकं । आचारोपदेशः । वंशानुकीर्तनं । युधिष्ठिरस्वास्थ्यं । भीष्मानुज्ञानं । । युधिष्ठिरपुरगमनं । सर्वराज्ञामनुज्ञानं । गदगमनं । मानसतीर्थकथनं । लोभाध्यायः । बहुलोपाख्यानं । देवर्षिवंशकीर्तनं । देवरहस्यं । पुनः कुरुक्षेत्रे भीष्मं प्रति युधिष्ठिरागमनं । भीष्मस्वर्गारोहणं ॥ भागीरथ्याः श्रीकृष्णेन शोकापनोदो नाम ॥

इत्येतद्बहुवृत्तान्तमानुशासनिकं शुभम् ।
यत्रोक्ता दानधर्माश्च पर्वण्यस्मिंस्त्रयोदशे ।
श्रुत्वा यान्स्वस्थतामाप धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भीष्माद्भागीरथीपुत्रात्सर्वसंदेहहारिणः ।
एतत्त्रयोदशं पर्व धर्मनिश्चयकारकम् ।
अध्यायानां शतं चात्र षट्चत्वारिंशदेव च ।
अध्यायाः १४६ ॥
अष्टश्लोकसहस्राणि अष्टश्लोकशतानि च ।
व्यासेनोदारमतिना दृष्टो ग्रन्थो महात्मना ।
ग्रन्थसंख्या ८८०० ॥
आनुशासनिकं पर्व श्रुत्वा भक्तिसमन्वितः ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यः सर्वदानफलं भवेत् ।
नारायणं पूजयित्वा भक्त्या परमया ततः ।
भीष्मोद्देशेन कर्तव्यं ब्राह्मणानां च तर्पणम् ।
व्यासस्वरूपहरिः साक्षात्प्रीयतामिति कीर्तयन् ।
दद्याद्धेनुहिरण्यादि वाचकाय विशेषतः ।
सर्वकामानवाप्नोति दीर्घमायुश्च विन्दति ।
द्वैपायनप्रसादेन नित्यमुत्सववान्भवेत् ॥ छ ॥

— D10 concludes with :

आनुशासनिकं पर्व समाप्तम् ॥ करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः ।
श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ श्रीरामाय नमः ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ श्रीरस्तु ॥ शुभमस्तु ॥

— T1 concludes with :

आनुशासनिकं समाप्तं ।

आनुशासनिकं पर्व श्रुत्वा भक्तिसमन्वितः ।
सौभाग्यदानं कुर्वीत हेमरौप्यपुरःसरम् ।
मणिविद्रुममुक्तानां चन्दनागरुवाससाम् ।
कस्तूरीकुङ्कुमादीनां सुगन्धानां च सर्वशः ।
सौरभेयगवां चैव वाजिनां जवशालिनाम् ।
अन्नोदकानां विप्रेभ्यो माल्यानि च फलानि च ।
यथाशक्ति नरो दत्त्वा फलं पूर्णमवाप्नुयात् ।
त्रयोदशं पर्व शुभं त्रिवर्गफलदायकम् ।
श्रुत्वा तापत्रयैर्मर्त्यः सद्यो मुच्येन्न संशयः ।

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ श्रीवासुदेवब्रह्मणे नमः । श्रीरामचन्द्रब्रह्मणे नमः । श्रीहयग्रीवाय नमः । श्रीवेदव्यासाय नमः । श्रीलक्ष्मीनृसिंहब्रह्मणे नमः ॥

— T2 concludes with :

कृष्णार्पणमस्तु । वासुदेवार्पणमस्तु ।
बिन्दुदुर्लिपिविसर्गवीथिकाशृङ्गभङ्गपदभेददूषणम् ।
हस्तवेगजमबुद्धिपूर्वकं क्षन्तुमर्हथ समीक्ष्य सज्जनाः ।

आनुशासनिकपर्व समाप्तम् । कृष्णाय परब्रह्मणे नमः । शुभकृन्नाम संवत्सरं ज्येष्ठबहुळद्वितीया शुक्रवारं उत्तराषाढानक्षत्रं नाडु राशिं समापनं चेशिन आनुशासनिकपर्व रेगुनिलक्ष्मीनरसिंहपंडितुलवारिकुमारुडुशेषपंडितुलुव्राशिनपुस्तकं शीतारामशास्तुल्लवारिकि इच्चिवुंन्नदी । [शुभकृन्नामसंवत्सरे ज्येष्ठबहुळद्वितीयायां शुक्रवासरे उत्तराषाढानक्षत्रयुते दिने अनुशासनपर्वलेखनं समाप्तिमगात् । रेगुनिलक्ष्मीनरसिंहपण्डितपुत्रेण शेषपण्डितेन लिखित्वा सीतारामशास्त्रिणे दत्तं च] । कृष्णार्पणमस्तु । लक्ष्मीनरसिंहस्वामिसहायम् ।

— T3 concludes with :

शुभमस्तु । श्रीरामा ३ ।

— G1 concludes with :

हरिः ॐ । शुभमस्तु ।

— G3 concludes with :

सर्वपापैः प्रमुच्यते इत्यानुशासनिके पर्वणि सुव्रताख्यानं नाम षड्विंशद्विशततमोऽध्यायः । युधि० ।

सर्वशान्तिकरं जप्यं दरिद्रातुरमात्मनाम् ।
परात्परतरा चैव गतिः स्यादिति तत्पठेत् ।

इत्यानुशासनिके पर्वणि महाजप्यो नाम षड्विंशदुत्तरद्विशततमोऽध्यायः । ॐ नमो विष्णवे प्रभविष्णवे । श्रीवैशं० श्रुत्वा धर्मानशेषेण इत्यानुशासनिके पर्वणि सहस्रनामकथनं नाम सप्तविंशद्विशततमोऽध्यायः । युधि० । के पूज्याः यत्तु मामाह भीष्मस्तु तत्सत्यं भरतर्षभ । इत्यानुशासनिके पर्वणि ब्राह्मणपूजामाहात्म्यकथनं नाम षट्त्रिंशद्विशततमोऽध्यायः ॥

युधिष्ठिरः ।

पितामह महेशाय नामान्याचक्ष्व शंभवे ।
विभवे विश्वमायाय महाभाग्यं च तत्त्वतः ।

भीष्मः ।

सुरासुरगुरो देव विष्णो त्वं वक्तुमर्हसि ।
शिवाय विश्वमायाय यन्मां पृच्छेद्युधिष्ठिरः ।
नाम्नां सहस्रं देवस्य ताण्डिना ब्रह्मवादिना ।

शिवपदमन्त्रविघट्टने तीव्रं । इत्यानुशासनिके पर्वणि दानधर्मे शिवसहस्रनामकथनं नाम पंचचत्वारिंशदुत्तरद्विशततमोऽध्यायः ।

वैशंपायनः ।

महायोगी ततः प्राह कृष्णद्वैपायनो मुनिः ।

शूद्रो गतिं प्रेत्य तथा सुखं च ।

एकचत्वारिंशद्धिशततमोऽध्यायः । युधि० दुर्वाससः प्रसादात्ते । श्रियै नमः ।

— G4 concludes with :

श्रीमद्व्यासमहागुरवे नमः । युववर्ष वैय्याचिमासं २४ तेति आदित्यन्तवारनिन् एळुतिमुकिञ्जतुकीटिनिलै कोटैकामाय मवाणप्पटैकणक्कु सेतुपति अय्यङ्गार कै एळुत्तु [युववर्षे वृषभमासि २४ दिने आदित्यवारे समाप्तिमगात् ॥ कीटिनिलै कौटैकामा यमवाणप्पटैळणक्कु सेतुपति अय्यङ्गारेण लिखित] ॥ हरिः ॐ ॥

— M1 concludes with :

करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः ।

— M2 concludes with :

स्मृते सकलकल्याणभाजनं यत्र जायते ।
पुरुषं तमजं नित्यं व्रजामि शरणं हरिम् ।
कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा
बुद्ध्यात्मना वानुसृतस्वभावात् ।
करोमि यद्यत्सकलं परस्मै
नारायणायेति समर्पयामि ।
वरं हुतभुजज्वालापञ्जरान्तर्व्यवस्थितिः ।
न शौरिसंलापविमुखजनसंवाससंगतिः ।
कृष्णः पूतनिकारिरस्तशकटो वातान्तकः पादप-
च्छेत्ता वत्सबकाभिजिद्धृतगिरिः गोपीष्टदोऽरिष्टहृत् ।
केशिघ्नो हतमल्लकंसयवनक्ष्माजादिरात्ताबलां
साहस्रोऽर्जुनसारथिः कुरुबलं हत्वा ररक्ष क्षितिम् ।
व्यासाय भयनाशाय श्रीशाय गुणराशये ।
हृद्याय शुद्धविद्याय मध्वाय च नमो नमः ।
म(५)ळञ्जेरियुटे ग्रन्थं आनुशासनिकपर्व ।
श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

— M3 concludes with :

आनुशासनिकपर्व समाप्तम् । शुभमस्तु ।

— M4 concludes with :

अक्षरं यत्परिभ्रष्टं मात्राहीनं तु यद्भवेत् ।
क्षन्तुमर्हन्ति विद्वांसः कस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥

कोल्लं ॥ ९७५ मत मिथुनमासं १८ तियदि पूर्वपक्षत्तु सप्तमियुं उत्रवुं त्रायराच्चयु कूडियदिक्संक्रान्तिराशिकोण्डपलरोडुं कूडए । कूदितीत्तुं आनुशासनिकं नाम मायुळळपर्व । [कोल्लं (संवत्सरः) ९७५ मिथुनमासि १८ दिने शुक्लपक्षसप्तम्यां उत्तरानक्षत्रयुक्तायां रविवासरे बहुभिः साकं समालोच्य लिखितमानुशासनिकं नाम पर्व समाप्तिमगात्] । शुभमस्तु हरकृपया ॥ गुरुकृपया च ॥ श्रीव्यासाय नमः । गुरवे नमः । शुकब्रह्मर्षये नमः । हराय नमः ॥

नमः शिवाय शान्ताय रुद्राय करुणात्मने ।
निर्विकाराय शुद्धाय लोककर्त्रे नमो नमः ॥
कृष्णाय वासुदेवाय राघवाय महात्मने ।
नारसिंहाय भद्राय विष्णवेऽस्तु नमो नमः ॥

APPENDIX I

This Appendix comprises a series of additional passages found in different MSS. and printed editions which were either too long to be included in the foregoing footnotes to the constituted text, or were not directly connected with the main thread of the narration, or were otherwise deemed not important enough for being included in the critical apparatus.

The variants cited below these Appendix passages are of the same order as those cited below the additional (star) passages in the footnotes to the constituted text, so that, in both of them, corrupt readings, discrepant readings of single MSS. and minor variants are generally ignored, and obvious scribal errors silently corrected. Furthermore, the variants of the short prose formulaic references (such as संजय उवाच) have been uniformly ignored here.

1

After 13. 8, D_{10} S Kumbh. ed. Madras ed. and Cv ins. :

भीष्मः ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
चतुर्णामपि वेदानां संवादं पुत्र तच्छृणु ।
ऋग्वेदः ।
गृहानाश्रयमाणस्य अग्निहोत्रं च जुह्वतः ।
सर्वं सुकृतमादत्ते यः साये नुद्यतेऽतिथिः ।
यजुर्वेदः ।
न स्कन्दते न व्यथते नास्योर्ध्वं सर्पते रजः । [5]
वरिष्ठमग्निहोत्राच्च ब्राह्मणस्य मुखे हुतम् ।
सामवेदः ।
न चेद्धन्ति पितरं मातरं वा
न ब्राह्मणं नोऽपवादं करोति ।
यत्किंचिदन्यद्वृजिनं करोति
प्रीतोऽतिथिस्तदुपहन्ति पापम् । [10]
अथर्ववेदः ।
यत्क्रोधनो यजते यद्ददाति
यद्वा तपस्तप्यति यज्जुहोति ।
वैवस्वतो हरते सर्वमस्य
मोघं चेष्टं भवति क्रोधनस्य ।
Colophon.

भीष्मः ।
भूयस्तु शृणु राजेन्द्र धर्मान्धर्मभृतां वर । [15]
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
इन्द्राग्न्योः सूर्यशच्योश्च तन्मे निगदतः शृणु ।
इन्द्रः ।
राज्ये विप्रान्प्रपश्यामि कामक्रोधविवर्जितान् ।
एतेन सत्यवाक्येन पादः कुम्भस्य पूर्यताम् ।
अग्निः ।
यथाहं तत्र नाश्नामि यत्र नाश्नन्ति वै द्विजाः । [20]
एतेन सत्यवाक्येन पादः कुम्भस्य पूर्यताम् ।
सूर्यः ।
यथा गोब्राह्मणस्यार्थे न तपामि यथाबलम् ।
एतेन सत्यवाक्येन पादः कुम्भस्य पूर्यताम् ।
शची ।
कर्मणा मनसा वाचा नावमन्ये पुरंदरम् ।
एतेन सत्यवाक्येन पादः कुम्भस्य पूर्यताम् । [25]
Colophon.

भीष्मः ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
मद्रराजस्य संवादं व्यासस्य च महात्मनः ।
वैताने कर्मणि तते कुन्तीपुत्र यथा पुरा ।
उक्तो भगवान्यज्ञार्थे तथा तत्राशृणोद्भवान् ।

1

T_2 om. line 1. — (L. 2) T_2 तत्र (for पुत्र). M संवादं भरतर्षभ ; Kumbh. ed. and Madras ed. °दं शृणु पुत्रक (for the post. half). — (L. 3) T_1 कुर्वतः (for जुह्वतः). — (L. 4) $T_{1.2}$ साया ; G_4 M_3 सायो (for साये). T_3 नार्च्यते ; G_4 $M_{2.4}$ नुद्यतो ; $M_{1.3}$ अद्यतो (for नुद्यते). — (L. 5) T_3 रसः (for रजः). T_1 नाशयेत्सर्वतो रजः (for the post. half). — (L. 7) D_{10} G_4 वर्धति (for चेद्धन्ति). T_3 मातरं पितरं (by transp.). — (L. 8) $T_{1.2}$ M ब्राह्मणे (for °णं). T_1 परिवादं ; M वाप° ; Madras ed. नोपवासं (for °वादं). — (L. 9) T_3 G_4 अन्यं (for अन्यद्). — (L. 11) T_1 यः (for यत्). — (L. 12) T_1 G_3 तप्स्यति. — (L. 14) D_{10} G_2 मोहं (for मोघं). — Colophon. *Sub-parvan :* D_{10} M दानधर्म. — *Adhy. name :* T_2 ब्राह्मणप्रशंसा ; $G_{1.3}$ चतुर्वेदकथनं ; M_4 वेदसंवादः. — *Adhy. no. :* T G $M_{2.4}$ 14. — T_1 om. the ref. M om. line 15. — (L. 15) G_1 partly damaged. D_{10} $T_{2.3}$ G त्वं ; T_1 च (for तु). T_1 धर्मं (for धर्मान्). — $T_{1.2}$ om. line 16. — For line 17, T_1 M subst. :

इन्द्राग्निसूर्यसंवादमिन्द्राण्या सह भारत ।

— (L. 18) M_3 यथा विप्रान् ; Cv यथा राज्यं (for राज्ये विप्रान्). T_1 M Cv -विवर्जितः (for °तान्). — (L. 19) T_2 कुंभेन (for कुम्भस्य). — (L. 20) D_{10} तत्र नाश्नंति वै द्विजाः (for the post. half). — (L. 22) M_1 तथा (for यथा). G_2 तप्यामि. T_1 वियज्ज्वलन् ; T_2 M यथा ज्वलन् (T_2 बलः) (for यथाबलम्). — T_2 repeats line 23 after line 25. — D_{10} T_3 $G_{3.4}$ M इंद्राणी ; G_1 damaged (for शची). — Colophon. *Sub-parvan :* D_{10} M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name :* T_2 $G_{1.3}$ ब्राह्मणप्रशंसायां इंद्राग्निसं(T_2 °ग्न्योः सं)वादः ; $M_{1.2.4}$ इंद्राग्निसूर्येंद्राणीसंवादः. — *Adhy. no. :* S 15. — Before the ref., T_1 ins. :

शरतल्पगतं भीष्ममुपासीना महर्षयः ।
कृष्णद्वैपायनं व्यासं समपृच्छन्स्वयं मुनिम् ।
इन्द्रेन्द्राण्योश्च संवादमग्नेः सूर्यस्य चैव हि ।
व्यासः ।
वृत्ते देवासुरे युद्धे दैत्यभीतः पुरंदरः ।
अमृतार्थं च संमन्त्र्य देवैः सार्धं शतक्रतुः । [5]
मध्ये संस्थाप्य भृङ्गारं सौपर्णं सुरसत्तमः ।
दृष्ट्वा ब्राह्मणमाहात्म्यमिदं वाक्यमुवाच ह ।

— T_1 om. lines 26-29. T_2 om. line 26.

मद्रराजः ।
कानि तीर्थानि भगवन्फलार्थाश्चेह केऽऽश्रमाः । [30]
क इज्यते कश्च यज्ञः को यूपः क्रमते च कः ।
कश्चाध्वरे शस्यते गीतिशब्दैः
कश्चाध्वरे गीयते वल्गुभाषैः ।
को ब्रह्मशब्दैः स्तुतिभिः स्तूयते च
कस्येह वै हविरध्वर्यवः कल्पयन्ति । [35]
वर्णाश्रमे गोफले कश्च सोमे
कश्चोंकारः कश्च वेदार्थमार्गः ।
पृष्टस्तन्मे ब्रूहि सर्वं महर्षे
लोकज्येष्ठं यस्य विज्ञानमाहुः ।
द्वैपायनः ।
लोकज्येष्ठं यस्य विज्ञानमाहु- [40]
र्योनिज्येष्ठं यस्य वदन्ति जन्म ।
पूतात्मानो ब्राह्मणा वेदमुख्या
अस्मिन्प्रश्नो दीयतां केशवाय ।
ब्राह्मणः ।
बालो जात्या क्षत्रधर्मार्थशीलो
जातो देवक्यां शूरपुत्रेण वीर । [45]
वेत्तुं वेदानर्हते क्षत्रियो वै
दाशार्हाणामुत्तमः पुष्कराक्षः ।
वासुदेवः ।
पाराशर्य ब्रूहि यद्ब्राह्मणेभ्यः
प्रीतात्मा वै ब्रह्मकल्पः सुमेधाः ।
पृष्टो यज्ञार्थं पाण्डवस्यातितेजा [50]
एतच्छ्रेयस्तस्य लोकस्य चैव ।
व्यासः ।
उक्तं वाक्यं यद्भवान्मामवोच-
त्प्रश्नं चित्रं नाहमत्रोत्सहेऽद्य ।
छेत्तुं विस्पष्टं तिष्ठति त्वद्विधे वै
लोकज्येष्ठे विश्वरूपे सुनाभे । [55]
वासुदेवः ।
तत्त्वं वाक्यं ब्रूहि यत्त्वं महर्षे
यस्मिन्कृष्णः प्रोच्यते वै यथावत् ।
प्रीतस्तेऽहं ज्ञानशक्त्या यथाव-
त्तस्मान्निर्देशे कर्मणां ब्रूहि सिद्धिम् ।
वैशंपायनः ।
उक्तवाक्ये सत्तमे यादवानां [60]
कृष्णो व्यासः प्राञ्जलिर्वासुदेवम् ।
विप्रैः सार्धं पूजयन्देवदेवं
कृष्णं विष्णुं वासुदेवं बभाषे ।
व्यासः ।
आनन्त्यं ते विश्वकर्मंस्तवैवं
रूपं पौराणं शाश्वतं च ध्रुवं च । [65]
कस्ते बुध्येद्देवदेवेषु चैत-

—(L. 28) G2 तथा; G4 न ते (for तते). —(L. 29) T8 उक्तो भगवतो मद्रे; Kumbh. ed. उक्तः स भगवान्यज्ञे; Madras ed. उक्तो भगवता मद्रे (for the prior half). —T1 ऋषयः; M1-3 मद्रः (for मद्रराजः). —(L. 30) T1 फलदाश् (for फलार्थाश्). —(L. 31) D10 G2 इत्येते (for इज्यते). T1 इज्यते कश्च यज्ञे च (for the prior half). T1 परः; T2 च सः (for च कः). —(L. 32) T1 यश् (for कश्). G1.3.4 कथ्यते (for शस्यते). D10 M गीतशब्दैः; G2.4 गीतिशब्दः. —(L. 34) D10 G2 ब्रह्मशब्दः; M2.4 °शस्त्रैः (for °शब्दैः). —(L. 35) G4 तस्य (for कस्य). T1 M om. इह. —(L. 36) M1.3.4 वर्ण्यो ग्रा(M4 °र्णग्रा)मे (for वर्णाश्रमे). T2 कोकालः (for गोफले). T1 मंत्रग्रामः कोफले कश्च सोमः; T3 G1.3 वर्णाश्रमे कोफले कश्च सोमैः; Madras ed. वर्णाश्रमः किंफलः कश्च सोमः; Cv वर्ण्यो ग्रामे गोफले यश्च सोमः. —(L. 37) G2 वेदोक्त- (for वेदार्थ-). —(L. 38) T1 तत्त्वं (for तन्मे). —T2 om. line 39. —(L. 40) D10 G2 कस्य (for यस्य). —(L. 41) T G1.3 M लोकज्येष्ठं; G2 योगि°; G4 योनिज्यैष्ठ्यं. —(L. 42) M लोकमुख्या (for वेद°). —(L. 43) T1 तन्मे (for अस्मिन्). T3 प्रभो (for प्रश्नो). —D10 T3 G2.4 M ब्राह्मणाः; T1 ऋषयः (for ब्राह्मणः). —(L. 44) T1 G4 M3 बाला (for बालो). —(L. 45) G2 M वीरः. —(L. 46) T1 M1 अर्हति. —(L. 49) G2.4 ब्रह्मकल्पं (for °कल्पः). —(L. 50) D10 G2 यस्यार्थः; T2.3 G1.3.4 यथार्थः (for यज्ञार्थं). M [अ]मितौजा (for [अ]तितेजा). T1 पृष्टः प्रश्नं पांडवानां हिताय. —(L. 51) T1 सर्वस्य (for तस्य). —(L. 52) D10 तद् (for यद्). T1 अवोचः. —(L. 53) M पश्यंश् (for प्रश्नं). M3 अद्य (for अत्र). —(L. 54) T1 M4 वक्तुं; M1-3 वेत्तुं (for छेत्तुं). G4 स्पष्टं (for विस्पष्टं). T3 ये (for वै). —(L. 55) T3 G2 स- (for सु-). —(L. 56) T1 सर्वं; T2 M तस्मिन् (for यत्त्वं). G3 महर्षेर्; M1 महार्हे (for महर्षे). —(L. 57) M1.3.4 प्रोच्यसे (for °ते). —(L. 58) D10 प्रीतस्नेहं (for °स्तेऽहं). D10 S -विज्ञानशक्त्या; Madras ed. -शक्त्या महात्मन् (for -शक्त्या यथावत्). —(L. 59) T1 निदेशे (for निर्देशे); D10 T1 सिद्धिः; M4 सिद्धं. —G2 om.; M भीष्मः (for वैशंपायनः). —(L. 60) G2 सप्तमे (for सत्तमे). —(L. 61) T1.2 M कृष्णे (for कृष्णो). M4 वाक्यं (for व्यासः). —(L. 63) M जिष्णुं (for कृष्णं). G2 देवदेवं; M

लोके ह्यस्मिन्शासकस्त्वं पितेव ।

Colophon.

भीष्मः ।

द्वारकायां यथा प्राह पुरायं मुनिसत्तमः ।
वेदविप्रमयत्वं तु वासुदेवस्य तच्छृणु ।
यूपं विष्णुं वासुदेवं विजान- [70]
न्सर्वान्विप्रान्बोधते तत्त्वदर्शी ।
विष्णुं क्रान्तं वासुदेवं विजान-
न्विप्रो विप्रत्वं गच्छते तत्त्वदर्शी ।
विष्णुर्यज्ञस्त्विज्यते चापि विष्णुः
कृष्णो विष्णुर्यश्च कृत्स्नः प्रभुश्च । [75]
कृष्णो वेदाङ्गं वेदवादाश्च कृष्ण
एवं जानन्ब्राह्मणो ब्रह्म एति ।
स्थानं सर्वं वैष्णवं यज्ञमार्गे
चातुर्होत्रं वैष्णवं तत्र कृष्णः ।
सर्वैर्भावैरिज्यते सर्वकामैः [80]
पुण्याँल्लोकान्ब्राह्मणाः प्राप्नुवन्ति ।
सोमं सद्भावाद्ये च जातं पिबन्ति
दीप्तं कर्म ये विदानाश्चरन्ति ।
एकान्तमिष्टौ चिन्तयन्तो दिविस्था-
स्ते वै स्थानं प्राप्नुवन्ति व्रतज्ञाः । [85]
ओमित्येतद्ध्यायमानो न गच्छे-
द्दुर्गं पन्थानं पापकर्मापि विप्रः ।
सर्वं कृष्णं वासुदेवं हि विप्राः
कृत्वा ध्यानं दुर्गतिं न प्रयान्ति ।
आज्यं यज्ञः स्रुक्स्रुवौ यज्ञदाता [90]
इच्छा पत्नी पत्निशाला हवींषि ।
इध्माः पुरोडाशः सर्वदा होतृकर्ता
कृत्स्नं विष्णुं संविजानंस्तमेति ।
योगे योगे कर्मणां चाभिहारे
युक्ते वैताने कर्मणि ब्राह्मणस्य । [95]
पुष्ट्यर्थेषु प्राप्नुयात्कर्मसिद्धिं
शान्त्यर्थेषु प्राप्नुयात्सर्वशान्तिम् ।

Colophon.

द्वैपायनः ।

श्रद्धां त्यागं निर्वृतिं चापि पूजां
सत्यं धर्मं यः कृतं चाभ्युपैति ।
कामद्वेषौ त्यज्य सर्वेषु तुल्यः [100]
श्रद्धापूतः सर्वयज्ञेषु योग्यः ।
यस्मिन्यज्ञे सर्वभूताः प्रहृष्टाः
सर्वे चारम्भाः शास्त्रदृष्टाः प्रवृत्ताः ।
धर्म्यैरर्थ्यैर्ये यजन्ते ध्रुवं ते

पुष्कराक्षं (for वासुदेवं). —D10 M om. the ref. —(L. 64) M1.3 वै (for ते). D10 T2 M [ए]व (for [ए]वं). —(L. 65) D10 (before corr.) T2 G2.4 पौराणां; T1 पुराणं (for पौ°). —(L. 66) T1 तद् (for ते). G1 वेदवेदेषु (for °वादेषु). D10 G2.4 वैतलू; T1 M1-3 चैव (for चैतलू). —(L. 67) D10 T2 शासकस्त्वां; G2 भासकस्त्वा (for शासकस्त्वं). —Colophon. *Sub-parvan :* D10 M1-3 दानधर्म. —*Adhy. name :* T2 ब्राह्मणप्रशंसायां मद्रराजवासुदेवयोर्व्याससंवादः; M1-3 वेदोदाहरणं; M4 वेदाहरणं. —*Adhy. no. :* S 16. —T1 M om. lines 68-69. —(L. 68) G2.4 यन् (for [अ]यं). —(L. 69) Madras ed. वेदविप्रमयं तत्त्वं (for the prior half). —Before line 70, M2.3 ins. व्यासः. —(L. 71) D10 G2 बाधते; M बोधयेत् (for °ते). —T1 om. (hapl.) lines 72-73. —(L. 72) D10 G2 कांतं (for क्रान्तं). —(L. 73) T2 विप्रान् (for विप्रत्वं). —(L. 74) M1-3 वा (for च). —(L. 75) D10 T2 G4 कृष्णः; T1 G3 कृत्स्नं; G1 M कृत्स्न- (for कृत्स्नः). —(L. 76) T1 -वेद्यं; T2.3 G M3 -वेदाश् (for -वादाश्). —(L. 80) D10 सर्व- (for सर्वैर्). —T1 om. lines 82-83. —(L. 83) Kumbh. ed. दीप्तिं (for दीप्तं). —(L. 84) T2 इष्टिं; Kumbh. ed. इष्टं (for इष्टौ). —(L. 85) D10 T2.3 G2.4 वै पंथानं; T1 वेद्यांगं; M Cv वै त्यागं (for वै स्थानं). —(L. 86) M1.3.4 [ए]नं; M2 [ए]नद् (for [ए]तद्). —(L. 88) T1 विदित्वा (for हि विप्राः). —(L. 89) T1 ध्यायंतस्ते (for कृत्वा ध्यानं). —(L. 90) T1 याज्यं (for आज्यं). M4 यज्ञं (for यज्ञः). T1 सकलं (for स्रुक्स्रुवौ). —(L. 91) Madras ed. इध्मा वर्तिर्यज्ञशाला हवींषि. —(L. 92) T3 इध्मं; M1-3 om.; M4 इडा (for इध्माः). T1 पुरोडाशाः स्रुक्स्रुवौ for °शः सर्वदा). D10 G2.4 भोक्तृकर्ता (for होतृ°). —(L. 93) T2 कृष्णं; M कार्ष्णं (for कृत्स्नं). D10 G2.4 कृष्णं; M कृत्स्नं (for विष्णुं). —(L. 94) T1 जपन्निमं (for योगे योगे). —(L. 95) D10 T1.3 G1.3.4 M3.4 युक्तो (for युक्ते). T1 कर्मणा (for °णि). D10 S ब्राह्मणोस्य (T1 °णो वै) (for °णस्य). —(L. 96) D10 S (except M4) सर्व- (for कर्म-). —(L. 97) M1-3 -सांत्वं (for -शान्तिम्). —Colophon. *Sab-purvan* : D10 M दानधर्म. —*Adhy. name :* T1 ब्राह्मणप्रशंसायां यज्ञपुरुषोत्तमोपाख्यानं; M4 वेदाहरणे विष्णुप्रशंसनं. —*Adhy. no. :* S 17. —(L. 98) D10 T2.3 G श्रद्धा (for श्रद्धां). T1 M चात्म-; G1 देव- (for चापि). —(L. 100) S (except G2.4) -क्रोधौ (for -द्वेषौ). G4 तुल्यप्रभावः (for सर्वेषु तुल्यः). Cv कामद्वेषौ त्यजतां सर्वतुल्यः. —(L. 101) M4 श्रद्धापूर्वः (for °तः). T1 G1.3 M यो(T1 या)ज्यः (for योग्यः). —(L. 103)

पूतात्मानो धर्ममेकं भजन्ते । [105]
एकाक्षरं द्व्यक्षरमेकमेव
सदा यजन्ते नियताः प्रतीताः ।
इष्ट्वा मनागर्चयित्वा स्म विप्राः
सतां मार्गं तं ध्रुवं संभजन्ते ।
पापात्मानः क्रोधरागाभिभूताः [110]
कृष्णे भक्ता नाम संकीर्तयन्तः ।
पूतात्मानो यज्ञशीलाः सुमेधा
यज्ञस्यान्ते कीर्तिलोकान्भजन्ते ।
एको वेदो ब्राह्मणानां बभूव
चतुष्पादस्त्रैगुणो ब्रह्मशीर्षः । [115]
पादं पादं ब्राह्मणा वेदमाहु-
स्त्रेताकाले तं च तं विद्धि शीर्षम् ।

Colophon.

द्वैपायनः ।

सर्वे वेदाः सर्ववेद्याः सशास्त्राः
सर्वे यज्ञाः सर्व इज्याश्च कृष्णः ।
विदुः कृष्णं ब्राह्मणास्तत्त्वतो ये [120]
तेषां राजन्सर्वयज्ञाः समाप्ताः ।
ज्ञेयो योगी ब्राह्मणैर्वेदतत्त्वै-
रारण्यकैः सैष कृष्णः प्रभुत्वात् ।
सर्वान्यज्ञान्ब्राह्मणान्ब्रह्म चैव
व्याप्यातिष्ठद्देवदेवस्त्रिलोके । [125]
स एष देवः शक्रमीशं यजानं
प्रीत्या प्राह क्रतुयष्टारमग्र्यम् ।
न मा शक्रो वेद वेदार्थतत्त्वा-
द्भक्तो भक्त्या शुद्धभावप्रधानः ।
मां जानन्ते ब्रह्मशीर्षं वरिष्ठं [130]
विश्वे विश्वं ब्रह्मयोनिं ह्ययोनिम् ।
सर्वत्राहं शाश्वतः शाश्वतेशः
कृत्स्नो वेदो निर्गुणोऽनन्ततेजाः ।
सर्वे देवा वासुदेवं यजन्ते
ततो बुद्ध्या मार्गमाणास्तनूनाम् । [135]
सर्वान्कामान्प्राप्नुवन्ते विशालां-
स्त्रैलोक्येऽस्मिन्कृष्णनामाभिधानात् ।
कृष्णो यज्ञैरिज्यते यायजूकैः
कृष्णो वीरैरिज्यते विक्रमद्भिः ।
कृष्णो वाक्यैरिज्यते संमृशानैः [140]
कृष्णो मुक्तैरिज्यते वीतमोहैः ।
विद्यावन्तः सोमपा ये विपापा
इष्ट्वा यज्ञैर्गोचरं प्रार्थयन्ते ।

भगवान् ।

सर्वं क्रान्तं देवलोकं विशाल-
मन्ते गत्वा मर्त्यलोकं भजन्ते । [145]

G2 प्रवृद्धाः (for °त्ताः). —(L. 104) G1. 2. 4 धर्मैर् (for धर्म्यैर्). D10 G2 अर्थैर् (for अर्थ्यैर्). —(L. 105) T2 पूजात्मानो; T3 हुता° (for पूता°). —(L. 107) T3 यदा यजंते; M1 सभाजयंते (for सदा यजन्ते). M नियता ये (for नियताः). —(L. 109) T1 M1-3 ते; G1. 2. 4 तद्; G3 om. (for तं). —T1 om. lines 110-111. —(L. 110) T3 G3 काम-; G1 कर्म- (for क्रोध-). —(L. 111) T3 संकीर्तयंति. —(L. 112) T1 महांतो (for सुमेधा). —(L. 114) G2 देवो (for वेदो). —(L. 115) T1. 3 त्रिगुणो; Cv वै सगुणो (for त्रैगुणो). —(L. 116) D10 G2 ब्रह्मणा (for ब्रा°). Cv वेद्यम् (for वेदम्). —(L. 117) T1 पंच (for तं च). —Colophon. *Sub-parvan :* D10 M1-3 दानधर्म. —*Adhy. name :* T2 ब्राह्मणप्रशंसायां यज्ञपुरुषोत्तमोपाख्यानं; M वेद्युदाहरणे यज्ञप्रशंसनं. —*Adhy. no. :* S 18. —(L. 118) M1. 2 देवाः (for वेदाः). T3 M1-3 सर्ववेदाः (for °वेद्याः). G4 -वेद्यार्थ- (for -वेद्याः स-). —(L. 119) Kumbh. ed. इज्यश्. —(L. 121) Kumbh. ed. सर्वयज्ञः समाप्तः. —(L. 123) G4 सर्वं; M1-3 एष (for सैष). T1 आरण्यकैर्गीयते सैष कृष्णः. —(L. 125) D10 तिष्ठद्; M4 [अ]वति° (for [अ]तिष्ठ°). —T1 om. lines 126-127. —(L. 126) G4 यजमानं (for [ई]शं यजानं). —(L. 127) D10 T G प्राहुः (for प्राह). —T1 reads lines 128-131 after line 149. —(L. 128) D10 T2. 3 G2. 4 नमः; M1-3 न मां; Madras ed. न मे (for न मा). D10 G2 देवदेवार्थकत्वाद्; T3 G4 वेद वेदार्थकत्वाद् (for वेद वेदार्थतत्त्वाद्). —(L. 129) T1 भक्त्या युक्तः (for भक्तो भक्त्या). D10 शुद्धभावः; G2 शुद्धिभाव- (for शुद्ध°). —(L. 130) T1 जानीते; G1. 3 जानंतो; G2 जायंते (for जानन्ते). —(L. 131) T1 विश्वाधीशं (for विश्वे विश्वं). M सर्वयोनिं (for ब्रह्म°). —(L. 132) D10 T2 G1. 3 शाश्वतं (D10 °ताः). —(L. 133) Kumbh. ed. वेदोऽग्निर् (for वेदो). —(L. 134) T1 M लोका (for देवा). —(L. 135) T1 नित्यं (for ततो). T2 G1. 3 M4 मार्ग(M4 °र्य)माणांसु. T1 विशिष्य; T3 क्रतूनां (for तनूनाम्). —(L. 136) T1 आप्नुयुर्वै; T2 प्राप्नुवतो (for °वन्ते). —(L. 138) M4 सोमपूतैः (for यायजूकैः). —(L. 139) Kumbh. ed. वीर्यैर् (for वीरैर्). —(L. 140) T1 वीरैर् (for वाक्यैर्). T2 सर्वशास्त्रैः (for संमृशानैः). —T1 G2 M om. the ref. —(L. 144) D10 G2 क्रांतं; M क्रांत्वा (for क्रान्तं). —(L. 145) G1. 3 त्वंते; G4 ये ते (for अन्ते). T1 हित्वा; T3 कृत्वा; M4 (*sup. lin.* as above) हत्वा (for गत्वा). D10 T2 G मूर्तिलोकं; Kumbh. ed. मुक्तिलोकं (for मर्त्य°). G4 विशंते;

एवं सर्वे त्वाश्रमाः सुव्रता ये
मां जानन्तो यान्ति लोकानदीनान् ।
यां यां दीक्षामुद्वहन्ते विपापा
ज्योतिर्भूत्वा देवलोकं भजन्ते ।
पूज्यन्ते मां पूजयन्तः प्रहृष्टा [150]
मां जानन्तः श्रद्धया वासुदेवम् ।
भक्त्या तुष्टोऽहं तस्य सत्त्वं प्रयच्छे
सत्त्वस्पृष्टो वीतमोहोऽयमेति ।

द्वैपायनः ।

ज्योतींषि शुक्लानि च यानि लोके
त्रयो लोका लोकपालास्त्रयी च । [155]
त्रयोऽग्नयश्चाहुतयश्च पञ्च
सर्वे देवा देवकीपुत्र एव ।

भीष्मः ।

व्यासस्यैतद्वचः श्रुत्वा मद्रराजः सहर्षिभिः ।
व्यासं कृष्णं च विधिवत्प्रीतात्मा प्रत्यपूजयत् ।

वैशंपायनः ।

कविप्रधानस्तु महर्षिपुत्रो [160]
द्वैपायनस्तद्वचनं निशम्य ।
जगाम पृथ्वीं शिरसा महात्मा
नमश्च कृष्णाय चकार भीष्मः ।

Colophon.

1 A

D_{10} S Kumbh. ed. Madras ed. and Cv cont. :

युधिष्ठिरः ।

गरुडः पक्षिणां श्रेष्ठ इति पूर्वं पितामह ।
उक्तस्त्वया महाबाहो श्वेतवाहं प्रशंसता ।
अत्र कौतूहलं मेऽस्ति श्रवणे जायते मतिः ।
कथं गरुत्मान्पक्षीणां श्रैष्ठ्यं प्राप्तः परंतप ।
सुपर्णो वैनतेयश्च केन शत्रुश्च भोगिनाम् । [5]
किंवीर्यः किंबलश्चासौ वक्तुमर्हसि भारत ।

भीष्मः ।

वासुदेव महाबाहो देवकी सुप्रजास्त्वया ।
श्रुतं ते धर्मराजस्य यदुहर्षविवर्धन ।
सुपर्णं शंस इत्येव मामाह कुरुनन्दनः ।
अस्य प्रवक्तुमिच्छामि त्वयाज्ञप्तो महाद्युते । [10]
त्वं हि शौरे महाबाहो सुपर्णः प्रोच्यसे पुरा ।
अनादिनिधने काले गरुडश्चासि केशव ।
तस्मात्पूर्वं प्रसाद्य त्वां धर्मपुत्राय धीमते ।
गरुडं पततां श्रेष्ठं वक्तुमिच्छामि माधव ।

Kumbh. ed. भजंति (for भजन्ते). —(L. 146) G_8 [s]त्याश्रमाः (for त्वा°). $G_{1.3}$ संव्रता ; M_{1-3} सर्वतो (for सुव्रता). —(L. 147) D_{10} T_3 G M_4 मा ; T_1 त्वा (for मां). D_{10} जायंते (for जानन्तो). T_1 $M_{1-3.4}$ (*inf. lin.*) श्रद्धया वासुदेवं (for यान्ति लोकानदीनान्). —(L. 148) T_1 एवं ; M विद्या- ; Kumbh. ed. ध्यान- (for यां यां). —(L. 149) D_{10} G_2 M ज्योतिर्भूता ; G_4 °र्गता (for °र्भूत्वा). Kumbh. ed. भजंति. —Before line 150, D_{10} ins. भगवान्. —(L. 150) T_1 ये (for मां). $T_{1.2}$ $G_{1.3}$ M_2 पूजयंतं. —(L. 151) D_{10} $T_{1.3}$ G मा (for मां). G_2 जानंते. —After line 151, T_1 ins. :

* मुच्यन्तेऽस्मात्सर्वसंसारबन्धा-
त्पूतात्मानः श्रद्धया वीतमोहाः ।
यश्चैव मां यजते विश्वरूपं
भक्त्या युक्तः क्रतुयष्टारमव्ययम् ।

—(L. 152) T_1 तत्त्वं (for सत्त्वं). —(L. 153) T_3 सत्य- (for सत्त्व-). D_{10} corrupt. T_3 मयेति (for ऽयमेति). T_1 सत्त्वादस्माद्वीतमोहोयमुक्तः ; G_2 सत्त्वस्पृष्टो वीतमोहातिमैत्री. —(L. 155) T_1 हि लोका (for लोका). D_{10} G_4 श्रियश् ; Kumbh. ed. त्रयश् (for त्रयी). —(L. 157) M एष (for एव). —(L. 158) T_1 प्रीताः सर्वे महर्षयः (for the post. half). —(L. 159) D_{10} पूतात्मा (for प्रीतात्मा). T_1 भक्त्या तौ प्रत्यपूजयन् (for the post. half). G_2 om. the ref. —(L. 160) $T_{1.3}$ $G_{1.3}$ कविप्रधानं ; Kumbh. ed. कविः प्रयातस्. —Colophon. *Sub-parvan :* D_{10} M दानधर्म. —*Adhy. name :* D_{10} यज्ञपुरुष-माहात्म्यं ; T_3 व्यासमद्रराजसंवादे यज्ञपुरुषोत्तममाहात्म्यं ; M वेधुदाहरणं. —*Adhy. no. :* T $G_{2.4}$ M 19 ; $G_{1.3}$ 21.

1 A

Before line 1, T_2 reads lines 8–11 repeating them in their proper place. —(L. 1) T_1 पत्रिणां (for पक्षिणां). —(L. 2) T_1 M उक्तं. $G_{2.4}$ श्वेतभावं (for °वाहं). Cv प्रशंसतः (for °ता). T_1 श्वेतवाह-प्रशंसया (for the post. half). —T_1 om. line 3. —(L. 3) T_3 M अत्र कौतूहलवती (for the prior half). —(L. 4) T_1 ज्यैष्ठयं ; G_2 श्रेष्ठं. Kumbh. ed. प्राप (for प्राप्तः). —(L. 5) M_{1-3} स (for च). —T_3 युधिष्ठिरः (for भीष्मः). —(L. 8) T_1 देव- (for धर्म-). T_1 मम (for यदु-). T_2 (first time) -विवर्धनं ; T_3 °नः ; G_3 °कः (for °न). —(L. 10) T_1 अप्यत्र (for अस्य प्र-). D_{10} T_3 G M_2 पृष्टो ; T_2 (first time) दृष्टे ; T_2 (second time) पृष्टे ; $M_{1.3.4}$ सृष्टो (for [आ]ज्ञप्तो). T_3 महामते (ror °द्युते). —(L. 11) T_2 (first time) किं काले (for हि शौरे). T_2 (second time) देवकी सुप्रजा-स्त्वया (for the post. half). —T_1 om. 12. —(L. 12) D_{10} $T_{2.3}$ G [अ]पि (for [अ]सि). —(L. 13) M त्वा (for त्वां). M पृच्छते (for धीमते). —(L. 14)

this monumental work will reflect the utmost credit on its editor and his assistants, and on the great Indian people who may justly regard it as a mater of national pride. . . . When completed, this edition of the Mahābhārata will occupy a place in the history of Sanskrit scholarship with which only one other work—the lexicon of Boehtlingk and Roth—can hope to vie in magnitude and importance." —Professor Dr. FRANKLIN EDGERTON (Yale University, New Haven).

His Excellency LORD WILLINGDON, Late Viceroy of India: "With the recollection of the close association which I had with the early fortunes of the Bhandarkar Institute and of my personal friendship with that great scholar and gentleman, Sir Ramkrishna Bhandarkar, I am grateful for this opportunity of sending my warmest greetings to all those who have laboured so well to bring it to its present state of efficiency.

As its first president, I am proud to feel that it is fully justifying the hopes and aspirations of its founder, and is proving a worthy memorial to a great citizen, a great student of Oriental Research and, above all, to one who spent his life working for the educational advancement of his fellow countrymen."

Shri RAJENDRA PRASAD, Rashtrapati of India: "The Bhandarkar Oriental Research Institute, by its systematic and valuable research of the last four decades, has done a great national service and opened up new avenues for free India's future writers and thinkers. ... In the changed political atmosphere in our country, I am sure, your Institute will receive greater recognition both at the hands of the public and the Govt., which should mean greater appreciation of the work you are doing and more liberal help to you in carrying it out."

Shri JAWAHARLAL NEHRU, the Prime Minister of India (August 1, 1956): "If I am asked what is the greatest treasure which India possesses and what is her finest heritage, I would answer unhesitatingly: It is the Sanskrit Language and Literature, and all that it contains. ..... I do not think that any person can understand India and her people fully without possessing a knowledge of the two magnificent Epics which are India's pride and treasure. ..... I pay my tribute to the scholars who are working at the Institute, not for love of money, but to disseminate the knowledge which they have acquired. Such work ought not to suffer for want of money."

Sir JOHN FORSDYKE, K. C. B., Director and Principal Librarian, BRITISH MUSEUM, London: "The British Museum sends its warmest congratulations to the Bhandarkar Oriental Research Institute. The founding of the Institute was a landmark in the development of Oriental studies in India, and during these 25 years great enterprises have been planned and rapidly carried towards completion. First among these is the monumental edition of the Mahābhārata, without doubt the most important advance in Sanskrit scholarship in this period, and a model for the critical treatment for which the bulk of Sanskrit literature still waits."

Resolutions of the Indian Section of the 17th International Congress of Orientalists at Oxford (1928): 1. "That this Congress is gratified to find that the preparation of a critical edition of the Mahābhārata, a work of such tremendous importance for the future of Sanskrit research, has been undertaken by the Bhandarkar Oriental Research Institute, and congratulates the Institute on the first fruits of its labours, the first fascicule of the critical edition, which was published in July 1927."

2. "That, in view of the eminently satisfactory manner in which the work is being done by the Institute, this Congress is of opinion that the MS. collations made and the funds collected for the critical edition of the epic planned by the Association of Academies be now utilized for purposes of the critical edition being prepared in India, without prejudice to the original project of the Association of Academies."

3. "That this Congress therefore recommends that: (*a*) such collations of the Mahābhārata text as have already been prepared by the Association of Academies be placed, on loan, at the disposal of the Bhandarkar Oriental Research Institute, and (*b*) such funds as were collected by the Association of Academies for Mahābhārata work be now utilized for doing further collation from the Mahābhārata MSS. preserved in the European libraries, these collations being in due course likewise made available for the purposes of the work of the critical edition undertaken by the Bhandarkar Oriental Research Institute."

☞ It is in the spirit of this resolution that the Trustees of the Mahābhārata Fund in Great Britain have donated, by instalments, the entire Fund of £ 3,390 to this edition.

NEW PRICE-LIST

THE CRITICAL AND ILLUSTRATED EDITION OF THE MAHĀBHĀRATA

Volumes already published

Volume	Edited by	Pages	Cloth Bound	Paper Cover
I. Ādiparvan	V. S. Sukthankar	CXVIII + 996	Rs. 45	Rs. 35
II. Sabhāparvan	F. Edgerton	LXVII + 517	20	15
III. Āraṇyakaparvan	V. S. Sukthankar	XLII + 509	35	30
IV. „	„	510 + 1118	35	30
V. Virāṭaparvan	Raghu Vira	LX + 362	25	20
VI. Udyogaparvan	S. K. De	LIV + 739	40	35
VII. Bhīṣmaparvan	S. K. Belvalkar	CICV + 802	40	35
VIII. Droṇaparvan	S. K. De	XXXII + VII + 688	40	35
IX. „	„	689 + 1159	30	25
X. Karṇaparvan	P. L. Vaidya	XLII + 697 + LXXX	45	40
XI. Śalyaparvan	R. N. Dandekar	LVI + 556	35	30
XII. Sauptikaparvan	H. D. Velankar	XL + 114	30	25
Strīparvan	V. G. Paranjpe	XXVI + 122		
XIII. Śāntiparvan (Rājadharma)	S. K. Belvalkar	VII + CXLIV + 684	45	40
XIV. „ (Āpaddharma)	„	VIII + 264 + CXLIV	30	25
XV. „ (Mokṣadharma)	„	VIII + 844	45	40
XVI. „ (Mokṣadharma)	„	VIII + 448	30	25
XVII. Anuśāsanaparvan :	R. N. Dandeker,	Fasciculs 1 and 2	each Rs.	20
XVIII. Āśvamedhikaparvan	R. D. Karmarkar	XLVI + 471 + XXXIX	25	20
XIX. Āśramavāsikaparvan	S. K. Belvalkar	XLVI + 172	25	20
Mausalaparvan	„	XXXV + 55		
Mahāprasthānikaparvan	„	XXVII + 24		
Svargārohaṇaparvan	„	XXXI + 43		

Volumes in press or in preparation

XIII-A. Introduction to Śāntiparvan : S. K. Belvalkar
XVII-A Anuśāsanaparvan : R. N. Dandekar, Fascicule 3
XX. Pratīka Index
XXI. „ „
XXII. Harivaṁśa
XXIII. „
XXIV. Epilogue

Permanent members of the Institute and Booksellers will get 20 per cent discount on the above price.

The scheme of advance subscription is discontinued.

Printed at Bhandarkar Institute Press, Poona-4; Published by Dr. R. N. Dandekar, Secretary, BORI.

SESHADRIPURAM COLLEGE OF PHARMACY

BANGALORE-560 020

BLUE BOOK

20 PAGES

.....

.....

.....

.....

[illegible]